Digitized by Google

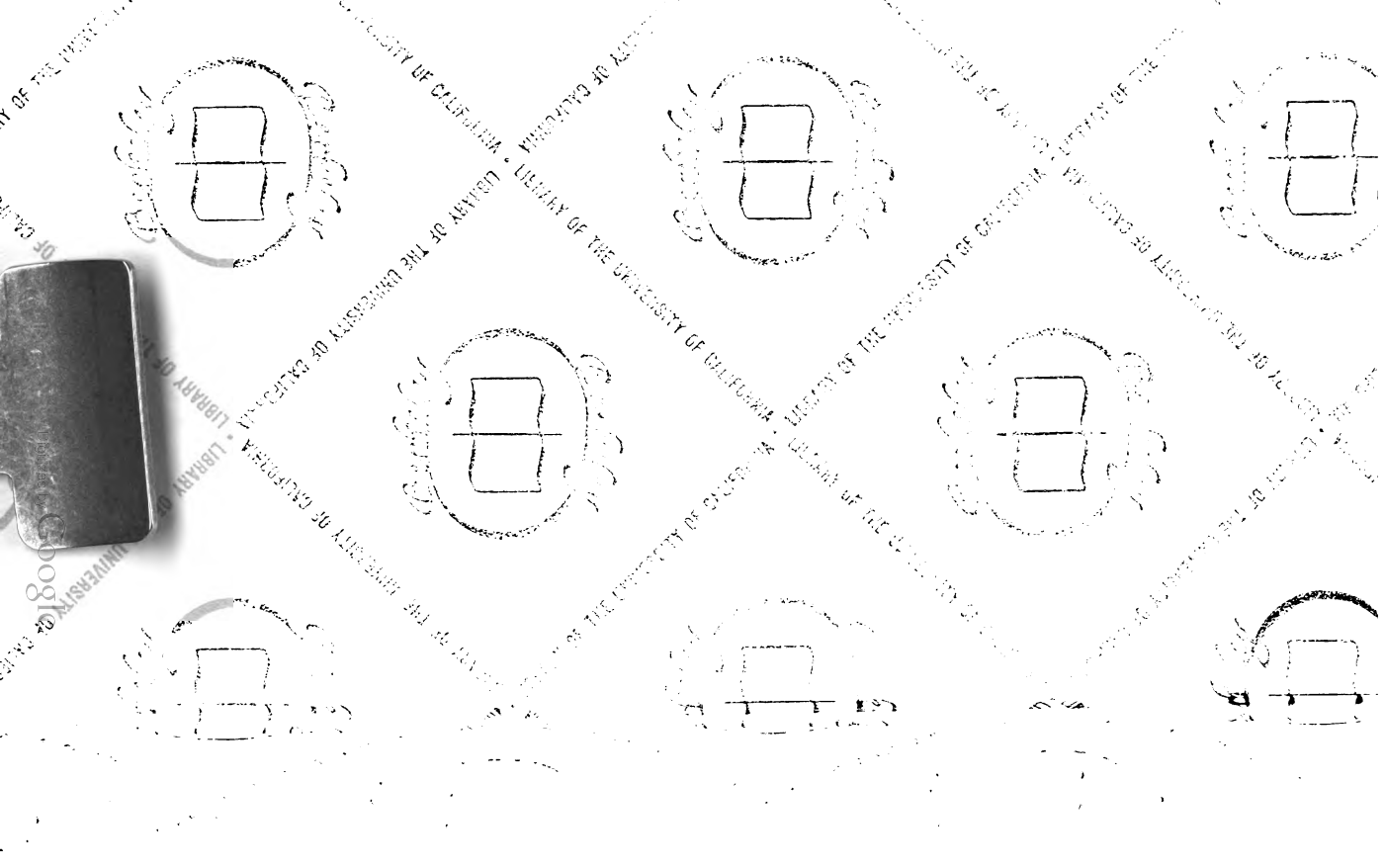

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Di Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augus Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rak Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoš Stipe Šuvar

Uredivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan Milan Mali Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dina Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Godina XXX
1987. Broj 1

Šoškić
roblemi naše politike i sistema 3

o sociologiji konomiji rasta 27

ković
odnosa između noupravljanja 61

ić
i nacionalne 70

Duško Vasić
Budućnost kao projekcija prošlosti 94

Slavoljub Popović
Izvoz »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje 104

Osvrti

Leon Geršković
Sistem stambenih odnosa 114

Prikazi 120

Digitized by Google

Содержание

3

...ринальные вопросы социологии развития и экономии роста 27

Чазим Садикович

Диалектика соотношения государства и самоуправления 61

Неджад Башич

Федерализм и национальные свободы 70

Душко Васич

Будущее как проекция прошлого 94

Славолюб Попович

Вывоз „грязной технологии" из развитых в неразвитые страны 104

Обзоры

Леон Гершкович

Система квартирных отношений 114

Рецензии 120

Contents

Branislav Šoškić

The Fundamental Problems of Our Economic Policy and Industrial Growth 3

Stipe Šuvar

Notes Concerning the Sociology of Development and Economy of Growth 27

Ćazim Sadiković

Dialectics of the Relations between the State and Self-management 61

Nedžad Bašić

Federalism and National Freedoms 70

Duško Vasić

The Future as Projection of the Past 94

Slavoljub Popović

Export of »Dirty Technology« from the Developed to the Underdeveloped Countries 104

Commentaries

Leon Geršković

The System of Housing Relations 114

Book Reviews 120

Digitized by Google

Branislav Šoškić

Osnovni problemi naše ekonomske politike i privrednog sistema

1. Socijalistička samoupravna privreda, kao što to i njeno ime kazuje (treba da) označava privredu sa dominantnim društvenim, odnosno kolektivnim vlasništvom na osnovnim sredstvima za proizvodnju, gde udruženi radnici, na različitim nivoima — a ne država u ime njih — sami upravljaju privrednim procesima, odnosno sami donose osnovne ekonomske odluke u oblasti proizvodnje i investicija, zaposlenosti, cijena, raspodjele i marketinga, uključujući i slobodne, samostalne odluke u izboru samoupravnih i poslovnih organa. Oni te odluke (treba da) donose polazeći od svoje dohodovne motivisanosti, tim pre ukoliko više (a trebalo bi što više) njihov dohodak i lični dohoci direktno (pogotovo na nešto duži rok) zavise od njihove privredne performanse, uspješnosti, postignutih poslovnih rezultata. Oni bi te odluke morali da donose polazeći, prije svega, od uslova na tržištu, od nivoa i strukture efektivne tržišne tražnje (na domaćem i njima dostupnom stranom tržištu, nezavisno od toga da li i koliko tržište funkcioniše u uslovima potpune ili ograničene konkurencije, da li i koliko na nivo i strukturu tržišne tražnje, na uslove na tržištu i na uslove poslovanja utiču rješenja u privrednom sistemu, u užem smislu riječi, takozvana privredno-sistemska rješenja, i/ili mjere ekonomske politike.

Prema tome, socijalistička samoupravna privreda — tim prije ako hoćemo da bude efikasna, racionalna, uspješna i kon-

Digitized by Google

kurentna — morala bi da bude u osnovi i prije svega tržišna, tržišno orijentisana privreda, gdje bi što potpunije djelovali tržišni mehanizam, ekonomske i tržišne zakonitosti, ponuda i tražnja i, što je od izuzetne važnosti, slobodna tržišna utakmica, odnosno međusobna konkurencija ne samo na stranom već i na jedinstvenom tržištu, zatim ekonomska prinuda, uz preuzimanje ekonomske i finansijske odgovornosti i rizika za svoje ekonomske odluke. To su uslovi za racionalni razmještaj ograničenih faktora proizvodnje, veću produktivnost, za snižavanje jediničnih troškova proizvodnje, prometa i cijena, za povećanje konkurentske sposobnosti privrede, izvoza, deviznog priliva i spoljne likvidnosti, za smanjivanje spoljne zaduženosti.

Pri tom treba imati u vidu, prvo, da savremena, pa prema tome, i socijalistička samoupravna privreda može efikasno i racionalno funkcionisati samo u uslovima bilo ekonomske ili administrativne ponude, i drugo, da ekonomska a ne administrativna prinuda (putem direktnog, centralističkog planiranja) odgovara samoupravnoj privredi.

Tržišni karakter i tržišna usmjerenost socijalističke samoupravne privrede, naravno, ne znače da je tržište sada i u svijetu i kod nas tržište neograničene, perfektne, savršene konkurencije, niti da treba uvoditi tržište u one privredne domene gdje bi ono bilo tehnološki neracionalno ili bi se na njegovo pozitivno dejstvo moralo suviše dugo čekati, niti — i ovo valja posebno naglasiti — to ne znači da samoupravnoj privredi nije potrebna ekonomska politika shvaćena u najširem smislu riječi, uključujući društveno planiranje privrednog razvoja zemlje, i privredni sistem u užem smislu riječi (zakoni, propisi).

Ekonomska politika, društveno planiranje i privredni sistem nisu sinonim za državno administriranje i upravljanje. Oni su, pojedinačno ili kumulativno, neophodni samoupravnoj tržišnoj, odnosno tržišno orijentisanoj privredi, prije svega, u slijedećim privrednim domenima ukupnoj proizvodnji, odnosno privrednoj aktivnosti, ukupnoj zaposlenosti, nivou cijena, odnosno inflaciji, spoljno-ekonomskim odnosima i raspodjeli.

2. Osnovni domen makro-ekonomske politike u najširem smislu riječi, društvenog planiranja i privredno-sistemskih rješenja jeste ukupna proizvodnja, nivo, struktura i rast proizvodnje, odnosno privredne aktivnosti.

Ekonomska politika na kraći rok, to jest konjunkturna, odnosno tekuća ekonomska politika, treba, prije svega, da bude usmjerena ka podsticanju porasta nivoa ali i poboljšanja strukture privredne aktivnosti u svim njenim uzlaznim i silaznim kretanjima (konjunkturi, odnosno usponu, recesiji, stagnaciji, depresiji, krizi). Ovakav, konjunkturni vid ekonomske politike su, uglavnom, imali u vidu Kejnz i kejnzijanci. Sa njom se mogu zadovoljiti pa, mahom, i zadovoljavaju mnoge razvijene i krupne kapitalističke privrede i zemlje. Ovakva ekonomska politika, koja se, naravno, ne bi ograničavala na vidove koje su istakli

Digitized by Google

Kejnz i kejnzijanci, neophodna je socijalističkoj samoupravnoj privredi.

Njoj je, međutim, potrebna i ekonomska politika na duži rok, to jest razvojna (ekonomska) politika, pogotovo ako je u pitanju nedovoljno razvijena, nedovoljno integrisana, atomizovana privreda sa jakim strukturnim poremećajima. Ona treba da bude usmjerena ka postizanju što veće, odnosno optimalne stope privrednog rasta i adekvatne privredne strukture. Tu je, naime, riječ o strategiji, politici i društvenom planiranju privrednog, odnosno i naučno-tehnološkog, energetskog i drugog razvoja. Ova razvojna ekonomska politika treba, pored ostalog, da ukloni takozvana uska grla u privredi, strukturne poremećaje i disproporcije i da podstakne razvoj značajnih sektora proizvodnje ili onih koji imaju komparativne prednosti.

A o domenu tekuće, konjunkturne ekonomske politike, s jedne, i dugoročne razvojne politike, s druge strane, može se reći da ti domeni ne mogu, nisu, niti treba da budu čvrsto omeđeni. Tekuća, konjunktura ekonomska politika, usmjerena ka dinamiziranju privredne aktivnosti, pa i ublažavanju strukturnih debalansa, djeluje djelimično i kao konjunkturna politika.

O odnosu tekuće i razvojne politike, s jedne, i privrednog sistema u užem smislu, s druge strane, mislim da se može reći da trajnija opredeljenja tekuće i razvojne ekonomske politike, gdje god je to moguće, treba ugraditi u privredni sistem u užem smislu riječi, to jest u određena (zakonska i druga) privredno-sistemska rješenja. Ona bi trebalo da dobiju funkciju ugrađenih stabilizatora. Trajna opredeljenja monetarno-kreditne, poreske (doprinosi), spoljnotrgovinske, politike raspodjele i slično postaju sastavni dio monetarno-kreditnog, poreskog, spoljnotrgovinskog sistema. Otuda i značaj privrednog sistema u užem smislu riječi, koji, naravno, ne treba poistovećivati sa samoupravnim društveno-ekonomskim sistemom. Otuda i potreba što hitnijeg usavršavanja, izmjene i dopune svih neadekvatnih privredno-sistemskih rješenja, nezavisno od toga gdje su ona institucionalizovana — u Ustavu, Zakonu o udruženog radu, takozvanim sistemskim zakonima i drugoj regulativi.

Društveni plan razvoja, kao mehanizam ostvarivanja strategije i politike privrednog, naučno-tehnološkog, energetskog i ostalog razvoja, i to kao jedinstveni, odnosno zajednički društveni plan, potreban je samoupravnoj jugoslovenskoj privredi. Društveni plan razvoja Jugoslavije ne bi smio biti prost zbir društvenih planova razvoja republika i pokrajina, niti pak ovi prost zbir planova privrednih i drugih radnih organizacija. On bi morao biti zasnovan na nauci, naučnoj analizi i metodologiji, gdje bi bili utvrđeni opštedruštveni i privredni, naučno-tehnološki, energetski i drugi prioriteti, strukturna komponenta razvoja i podjela rada na jedinstvenom jugoslovenskom području, naročito u bazičnim granama, u oblasti proizvodnje sirovina, energije, hrane, u turističkoj privredi, saobraćaju i u određenim sek-

Digitized by Google

torima naučno-tehnološkog progresa. Naučno zasnovanim društvenim planiranjem i oslanjanjem na znanje i nauku u realizaciji tih planova izbjegli bi se skupi investicioni promašaji, tehnološki neopravdan paralelizam, autarhičnost, parcijalizacija i neracionalnosti u razvoju, koji su došli do izražaja u stvaranju zaokruženih republičko-pokrajinskih privreda.

Potrebno je, međutim, zauzeti jasan teorijski i praktičan stav u pogledu karaktera društvenog planiranja u samoupravnoj privredi, posebno u pogledu načina ostvarivanja planom utvrđenih prioriteta i zadataka. Društveni planovi i njihova realizacija ne bi, po mom mišljenju, smjeli da ograničavaju samoupravni karakter privrede, slobodu privrednih organizacija i njihovih radnih kolektiva u donošenju ekonomskih odluka, pa, prema tome, i odluka u obimu i strukturi proizvodnje i investicija, polazeći od svoje dohodovne motivisanosti i interesa, od mogućnosti na tržištu i uslova privređivanja, koje stvaraju ekonomska politika i privredni sistem u užem smislu riječi. Otuda se kao najadekvatniji vid sprovođenja društvenog plana u samoupravnoj privredi, po meni, nameće selektivna i diferencirana, odnosno beneficirana ekonomska politika, koja bi povoljnim kreditima (u pogledu rokova otplate i kamatne stope), smanjenjem poreza i doprinosa, povlašćenim rješenjima u spoljnotrgovinskim odnosima (dobijanje povoljnih stranih kredita, povlašćen uvoz sa smanjenim ili ukinutim carinama, devizne privilegije, izvozni podsticaji itd.) materijalno motivisala i stimulisala privredne organizacije da u svoje planove razvoja uključe i realizaciju društvene planske prioritete i zadatke.

Samoupravni sporazumi, naravno, mogu da imaju mjesto u domenu samoupravnog planiranja organizacija udruženog rada. Međutim, i to treba jasno istaći, oni ne mogu ni izbliza da zamijene niti tržište, odnosno ekonomske i tržišne zakonitosti i djelovanje tržišne utakmice, niti ekonomsku i razvojnu politiku, odnosno društveno planiranje. A u oblasti cijena, izuzev kad je u pitanju reprodukcijska povezanost, oni dovode do kartelskih, dogovornih, viših cijena.

3. Teorijsko pitanje, koje se može postaviti i koje ima sasvim konkretne praktične reperkusije, bilo bi: da li ekonomska politika, tekuća i razvojna, i u okviru toga društveno planiranje, i privredno-sistemska rješenja, predstavljaju strano tijelo u socijalističkoj samoupravnoj privredi, ako je njena osnovna karakteristika da udruženi radnici — a ne neko u ime i mimo njih — donose sve osnovne ekonomske odluke? Odgovor, po mom mišljenju, zavisi od toga ko donosi odluke i usvaja ekonomsku i razvojnu politiku, društveni plan i privredno-sistemska rješenja.

Ako su udruženi radnici, samoupravljači, stavljeni u situaciju da odluke samostalno donose samo na nivou svojih osnovnih, odnosno (posredno) i radnih i složenih organizacija, onda je to samoupravljanje na mikro-nivou, ograničeno samo na svoje organizacije udruženog rada. Ako i te odluke u velikoj mjeri donose

Digitized by Google

neformalno drugi, van privrednih organizacija, državni i politički organi na različitim nivoima, kao što je to dobrim dijelom bio slučaj kod nas, onda se teško može govoriti o samoupravljanju, makar i na tom »najnižem« nivou. Ako, pak, toga nema, nerealno je očekivati racionalno, efikasno i ekonomski odgovorno poslovanje i privređivanje.

Odluke od šireg značaja udruženi radnici (treba da) donose na nivou takozvanog interesnog organizovanja (koje je inače predimenzionirano, nedovoljno racionalno i zahtijeva temeljno preispitivanje) i na nivou delegatskih skupština, odnosno vijeća udruženog rada, za sada kod nas na nivou opština, pokrajina i republika. Ovdje se donose i neke odluke u oblasti ekonomske, posebno poreske, odnosno politike opšte i zajedničke potrošnje, razvojne politike i planiranja, a i neka privredno-sistemska rješenja.

Ako hoćemo da te odluke budu stvarno, a ne formalno, odluke predstavnika udruženih radnika, samoupravljača, onda su neophodne duboke izmjene u kandidacionom i izbornom sistemu: demokratska procedura kandidovanja, tajni izbori, bez — sada institucionalizovane — diskriminacije određenih (poslovodnih i stručnih) struktura u pogledu pasivnog izbornog prava, što ostavlja široki prostor za manipulisanja od strane državne birokratije raznih nivoa i izvršnih organa kad je reč o stvarnom donošenju značajnih odluka. Najadekvatnije donošenje odluka na tim nivoima bilo bi ako bi demokratski izabrana vijeća udruženog rada bila organizovana po radno-funkcionalnom principu, a njihove odluke bile zasnovane na nauci, na prethodno sačinjenim naučnim i stručnim analizama.

Integralno samoupravljanje, donošenje samoupravnih odluka, na najvišem nivou, jeste naše društveno usvojeno opredeljenje. Ono se, međutim, ne može dosljedno ostvariti ako se na nivou društvene zajednice u cjelini ne institucionalizuje, odnosno, na naprijed iznetim principima, formira Vijeće udruženog rada u okviru Skupštine SFRJ. To bi bilo pravo mjesto gdje bi udruženi radnici, samoupravljači, preko slobodno izabranih svojih delegata, donosili i sve značajne ekonomske odluke u domenu makro-ekonomske politike, u najširem smislu riječi, gdje bi utvrđivali i usvajali mjere tekuće ekonomske politike, strategiju, politiku i planiranje opštedruštvenog, privrednog, naučno-tehnološkog, energetskog i ostalog razvoja i privredno-sistemska rješenja.

Organizovane snage našeg društva, uključujući, naravno, nauku, naučne institucije i naučne radnike, trebalo bi da pruže argumentovan otpor praksi i institucionalizovanim rješenjima koja taj istorijski značajan korak u razvoju integralnog samoupravljanja, na opštedruštvenom, makro-nivou, onemogućavaju, prepuštajući tako birokratskim, administrativnim i etatističkim, naročito republičko-pokrajinskim, strukturama izuzetno važne i — za efikasnost privređivanja, ostvarenje jedinstvenog jugosloven-

Digitized by Google

skog tržišta, integraciju jugoslovenske privrede i izlazak iz ekonomske krize — presudne poluge privrednog odlučivanja.

4. Ekonomska politika i privredno-sistemska rješenja u domenu obima, strukture i rasta ukupne društvene proizvodnje, društvenog proizvoda, odnosno privredne aktivnosti moraju da uključe i problematiku amortizacije, akumulacije i realne kamate, koje neposredno utiču na rezultate u ovom društveno izuzetno značajnom području.

Društvena sredstva za proizvodnju u situaciji inflacije, utoliko više ukoliko je stopa inflacije viša, bivaju realno obezvređivana, smanjivana i prelivana u dohodak, i, sljedstveno, u ličnu, opštu i zajedničku potrošnju, ukoliko se ekonomskom politikom, odnosno trajnim privredno-sistemskim rješenjima ne obezbijedi realno pozitivna stopa amortizacija, promptno usklađivana sa inflacionom stopom, odnosno automatsko i permanentno revalorizovanje, odnosno indeksacije tih sredstava po ekonomski i tehnološki utvrđenoj stopi amortizacije. To bi moralo da bude praćeno realnom kamatnom stopom na depozite, jer bi bez toga, u situaciji inflacije, ubrzo došlo do erozije tako izdvojenih i deponovanih sredstava za amortizaciju. Bez realne amortizacije i očuvanja njene realne vrijednosti nema proste reprodukcije, dolazi do dezinvestiranja, do umanjene reprodukcije. Odlaganje takvih rješenja, zbog teškoća u kojima se nalazi naša privreda, ne bi se smjelo prihvatiti, jer se nerealnom amortizacijom te teškoće povećavaju, nastaje dezinvestiranje, osiromašivanje privrede, uz umanjenu društvenu reprodukciju.

5. Problematika akumulacije zaslužuje izuzetno mjesto. Izdvajanje što većeg obima akumulacije iz dohotka od presudnog je značaja za povećanje tehničke opremljenosti rada i, sljedstveno tome, produktivnosti rada, proširene reprodukcije, stope privrednog rasta.

Pošto privredne organizacije u našoj samoupravnoj privredi koriste a ne plaćaju cijenu upotrebe društvenih sredstava, i s obzirom na to da Ustav predviđa obavezu organizacije udruženog rada ne samo da očuvaju (što znači da obezbijede prostu reprodukciju) već i da proširuju materijalnu osnovu udruženog rada (što znači da obezbijede proširenu reprodukciju), bila bi neophodna ekonomska politika u oblasti akumulacije. Njome, odnosno obaveznim društvenim dogovorima, ili privredno-sistemskim rješenjima u oblasti raspodjele, trebalo bi obezbijediti ekonomski opravdane relacije između ukupne (lične, opšte i zajedničke) potrošnje i akumulacije, u smislu utvrđivanja dogovorene minimalne akumulacije.

Samofinansiranje proširene reprodukcije sopstvenom akumulacijom najzdraviji je vid njenog finansiranja. Ono bi se povećalo ako bi se privredno-sistemskim rješenjima — što je neophodno — precizirao i izmijenio karakter i ograničila hipertrofiranost osnovnih organizacija udruženog rada i reafirmisala radna i složena organizacija. Tako bi se smanjio udio kreditnih

Digitized by Google

na i teritorijalizovana. Trebalo bi podvrći bespoštedoj kritici i odbaciti sve dogmatske predrasude koje u ju sredstava, odnosno akumulacije i u učešću u zajedohotku vide obnavljanje nekog »kapital-odnosa«. Treijenjati i ona privredno-sistemska rješenja koja omoobično pod pritiskom lokalnih državnih organa da se osnovne organizacije jednostavno izdvajaju iz anizacije čije je sjedište na »tuđoj« teritoriji. Pod i trebalo da se nađu i rješenja, prije svega, u poresmu, odnosno sistemu finansiranja opšte i zajedničke koja podstiču teritorijalizaciju akumulacije, zaokruživatvaranje »svoje« lokalne, pokrajinske i republičke

ro koncipirana, elastična i stimulativna politika ličnih odnosno društveni dogovor o raspodjeli ličnih dohorinijela bi očuvanju i povećanju akumulacije. Ona je najprije u vanprivrednim, ali i u privrednim oblasočito je nužna u monopolskim i sličnim domenima, ji renta, odnosno ekstradobit, i gdje bi politika ličaka morala da bude praćena politikom, odnosno društgovorima o relativnim cijenama, koje bi, ako se daju nim iznosima, morale, zbog inflacije, biti predmet češće, najbolje automatske indeksacije. Politika ličnih bi tako ostvarivala ulogu razvojne politike, ali bi ona bi onemogućila rast ličnih dohodaka iznad ostvarene osti rada — bila sastavni dio šire antiinflacione poli-e bi se, uz to, moglo najpotpunije obezbijediti realincipa socijalističke raspodjele prema radu, odnosno ntitetu, kvalitetu i rezultatima rada, principa koji je edopustivo poremećen.

ofinansiranje proširene reprodukcije ne može, pa i ne otpunosti da zamijeni kreditne odnose i kredit kao nsiranja proširene reprodukcije. Krediti koji potiču stanovništva i od depozita privrednih i ostalih orgaruženog rada, po osnovu izdvojene a još neinvestirane e i akumulacije, imaju mogućnosti da se uvećavaju. krivene« bankarske kredite, kao izvor finansiranja prododukcije, treba, ekonomskom politikom i sistemskim radikalno ograničavati, tim prije što oni, pogotovo u ske ili negativne stope privredne aktivnosti, djeluju, vojim dijelom, inflatorno.

trije valja postupati prema vrlo raširenoj pojavi tameđusobnog »kreditiranja«, kupovini bez plaćanja, ta-

Digitized by Google

kozvanoj »sivoj« emisiji, kao najtipičnijem vidu, za tržišnu privredu neprihvatljive, finansijske nedisciplne, koja ima šire i izrazito negativne posljedice, ne samo u pogledu rasta inflacije.

Stranim kreditima, kao izvoru i obliku finansiranja proširene reprodukcije, koji su bili hipertrofirani i ne uvijek namjenski korišćeni, treba pretpostaviti ulaganja stranog kapitala, po pravilu, u zajedničke privredne, prije svega proizvodne poduhvate. Pri tom bi trebalo nedogmatski prići najprije razmatranju mogućnosti direktnog stranog ulaganja, pod određenim uslovima, vremenskim oročenjima i slično. U tom pogledu bi trebalo koncipirati ekonomsku politiku i donijeti odgovarajuća privredno-sistemska rješenja.

8. Radi povećanja ukupne akumulacije u našoj privredi i podsticanja toliko potrebne motivisanosti, trebalo bi smjelije i brže prilaziti realizaciji stavova o usmjeravanju i ulaganju dijela ličnih dohodaka, odnosno individualne štednje radnika i stanovništva u proširenu reprodukciju svojih ili drugih, prije svega, proizvodnih organizacija društvenog sektora, ali i institucionalnim rješenjima stvoriti okvire da se i po tom osnovu, kao vidu minulog rada, ostvaruje dodatni dio ličnog dohotka u fiksnom ili varijabilnom obliku. Dogmatske predrasude nas ne bi smjele odvratiti od korišćenja toliko značajnog izvora dodatne dobrovoljne akumulacije koja bi, za razliku od štednje u bankama, djelovala motivaciono, pogotovo ako bi naknada, to jest dodatni dio ličnog dohotka, bio varijabilan. Tako bi se proširivali izvori i sredstva za akumulaciju, koju — ako bi bila u vidu obveznica sa varijabilnom naknadom — privredne organizacije ne bi bile obavezne da vraćaju, da otplaćuju, što je, inače, neophodno kad je u pitanju kredit.

Mi bismo morali što prije operacionalizovati (u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije usvojeno) opredjeljenje da naši radnici (u zemlji i inostranstvu) i ostalo stanovništvo (koje ne može, ne želi ili neće da se bavi malom privatnom privredom) mogu pojedinačno da ulažu dio svojih ličnih dohodaka, odnosno štednje, u privredne, prije svega, proizvodne organizacije društvenog sektora. Mi nemamo pravo da zbog bilo kakvih predrasuda u tome oklevamo, tim prije što je tu riječ o vrlo velikim sredstvima, znatnom proširivanju akumulacije, to jest materijalne osnove našeg udruženog rada i o vrlo bitnom motivacionom faktoru.

Treba, naime, stvoriti sljedeće institucionalne, to jest zakonske uslove: prvo, da radnici koji to hoće mogu dio svog ličnog dohotka, odnosno štednje, ulagati direktno u privrednu organizaciju u kojoj su zaposleni, u vidu dodatne akumulacije, i po tom osnovu dobiti obveznice bilo sa fiksnom naknadom (većom od bankarske kamate), bilo — što je daleko poželjnije — sa varijabilnom naknadom, u zavisnosti od poslovnih rezultata, i drugo, da naši radnici u zemlji i iz inostranstva i ostalo naše stanovništvo mogu da ulažu svoju štednju u druge privredne,

Digitized by Google

prije svega, proizvodne organizacije, s tim što im se ne mora dati pravo odlučivanja, mada bi im se moglo dati određeno savjetodavno pravo.

Samoupravna prava radnih kolektiva tako ne bi bila ni na koji način okrnjena. Smanjio bi se samo kreditni odnos i zaduženost privrede, a povećala akumulacija. Ne treba ni isticati da ovi dodatni i neposredni vidovi ulaganja štednje stanovništva u proizvodne tokove društvenog sektora niukoliko ne znače pretvaranje društvene svojine u akcionarsku, dioničarsku. Time se samo stvaraju uslovi za proširenje društvene svojine.

Što se, inače, tiče, same akcionarske, odnosno dioničarske, grupne, ortačke, zadružne svojine, suvlasništva, susvojine, kod nas postoje nerazumijevanja i predrasude. Stoga bi, ovdje, samo možda trebalo podsjetiti na to da su neki poznati socijalistički pisci, Marksovi savremenici i prethodnici, zamišljali socijalističku privredu kao privredu organizovanu u vidu dioničarskih (akcionarskih) radničkih preduzeća, gdje bi radnici koji u njima rade bili suvlasnici svojih preduzeća. Takvim preduzećima se, po mom mišljenju, ne bi mogao negirati socijalistički i samoupravni karakter. Akcionarska radnička preduzeća se nikako ne smiju izjednačavati sa akcionarstvom u kapitalizmu (gdje postoje, s jedne strane, akcionari-kapitalisti, suvlasnici sredstava za proizvodnju, koji, naravno, nisu proizvođači, i, s druge, najamni radnici, proizvođači koji kapitalistima prodaju svoju radnu snagu).

9. Krajnje nedovoljno iskorišćen izvor dodatne akumulacije predstavlja mala privreda u individualnoj, porodičnoj, grupnoj, odnosno zadružnoj svojini. Trebalo bi odbaciti, djelimično u našoj ekonomskoj politici i privredno-sistemskim rješenjima, a posebno u praksi, dogmatska gledanja na malu privredu u cjelini a posebno na neke njene sektore (koji su veći nego u nekim drugim socijalističkim zemljama sa centralizovanom privredom). To je slučaj sa sitnom (individualnom, porodičnom, grupnom, odnosno zadružnom, trgovinom, uključujući sitnu trgovinu (prodavnice) poljoprivrednih proizvoda. To ni u kom slučaju ne bi smetalo ni socijalizmu ni samoupravljanju, mada u ovom, kao i u ostalim sektorima to smeta istorodnim »samoupravnim« organizacijama koje ne žele da budu izložene tržišnoj utakmici, koja bi pokazala niži kvalitet njihovog rada i poslovnosti. U odsustvu organizovanog društvenog sektora za promptno i potpuno prihvatanje i distribuciju (na širim prostorima) sezonskih poljoprivrednih proizvoda, a i inače trebalo bi legalizovati individualni sektor privređivanja u tom domenu, uz preuzimanje normalnih zakonskih i drugih obaveza prema društvenoj zajednici.

Dosljednim sprovođenjem utvrđene politike u odnosu na malu privredu, prevazilaženjem predrasuda i ograničenja, dogradnjom stimulativnih privredno-sistemskih rješenja i pojednostavljivanjem administrativnih rješenja (za dobijanje dozvola, lokacija i drugo) trebalo bi otvoriti mnogo šire vrata maloj privredi u proizvodnoj, uslužnoj i trgovinskoj sferi. Omasovljavanjem male

Digitized by Google

privrede doći će do novih izvora ukupne akumulacije, do povećanja ukupne proizvodnje, samozapošljavanja i dodatnog ostalog zapošljavanja, sa multiplikatorskim efektima, do povećanja i zaoštravanja međusobne konkurencije i, sljedstveno tome, do proširivanja asortimana i poboljšanja kvaliteta roba i usluga i relativnog snižavanja njihovih ciljeva, a time i smanjivanja socijalnih razlika.

U traženju i organizovanju raznovrsnih modela privrednih organizacija u oblasti male privrede trebalo bi pokazati više nesputane, i lišene predrasuda, inicijative i mašte. Jedan od mogućih modela u organizovanju male privrede, koji bi bio od posebnog teorijskog ali i praktičkog interesa, bio bi onaj u kome sredstva za rad ne bi bila u svojini pojedinca već bi bila u grupnoj, kolektivnoj, odnosno zadružnoj, suvlasničkoj svojini svih zaposlenih radnika. U tom modelu bi lični dohodak svih zaposlenih zavisio od rada i rezultata poslovanja, ali i od svojine (koja ne bi morala biti podjednakog obima. Takve privredne organizacije bi mogle da imaju kompletnu samoupravnu unutrašnju organizaciju, svoje samoupravne i poslovodne organe, radne i druge zakonske obaveze, kao i sve druge samoupravne privredne organizacije u društvenom sektoru.

Razlika bi se sastojala u tome što bi u ovom modelu svi zaposleni radnici, kao zadrugari, suvlasnici, preuzimali potpuni finansijski rizik za rezultate svog poslovanja. Može se pretpostaviti da bi takvi svojinski odnosi bili izuzetan motivacioni faktor za bolje privređivanje, višu produktivnost rada i veću efikasnost poslovanja. Da li ima razloga da taj oblik organizovanja privrednih organizacija, u kome su neposredni proizvođači — a ne neko drugi — suvlasnici sredstava za proizvodnju, na kojima oni — a ne neko drugi — rade, ne tretiramo kao samoupravni?

10. Štednja, to jest novčana akumulacija privrednih organizacija i stanovništva prethodi realnoj akumulaciji, odnosno investicijama. Štednja, to jest novčana akumulacija privrednih organizacija se, direktno ili po isteku određenog vremena (nakon depozita u banci) pretvara, po pravilu, u realnu akumulaciju, to jest investicije, bilo u istim bilo u drugim radnim organizacijama. Štednja stanovništva koja je deponovana u bankama (štedionicama) koristi se u velikoj meri kao novčana akumulacija koja se putem kredita privredi pretvara u realnu akumulaciju, to jest investicije. Ukupna štednja, odnosno novčana akumulacija, gledano u cjelini, znatno bi se povećala ako bi se dosljedno ostalo na proklamovanoj i usvojenoj politici realnih pozitivnih kamatnih stopa, koje bi bile iznad stope inflacije.

Negativne bankarske kamatne stope, koje su ispod stopa inflacije, erodiraju realnu vrednost depozita i ušteda, destimulišu štednju, podstiču olako uzimanje kredita od strane stanovništva i privrede (jer je finansiranje proširene reprodukcije uzetim kreditima po negativnoj kamatnoj stopi povoljnije nego sopstvenom akumulacijom), podstiču ishitrenu, neracionalnu i

Digitized by Google

pretjeranu potrošnju stanovništva i investomaniju privrednih organizacija, unose neekonomske kriterijume u ponašanje i donošenje investicionih i drugih oblika. One, u situaciji relativno ograničenih robnih fondova, dovode do pretjerane ukupne efektivne tržišne tražnje i do dodatne inflacije.

Dosljedno koncipirana i sprovođena, politika realnih kamatnih stopa trebalo bi — što se tiče pasivnih kamata — da se podjednako odnosi na sve depozitore i na sve vrste štednji, depozita privrednih i ostalih organizacija i stanovništva. Ona bi, po mom mišljenju, trebalo da se odnosi i na neoročenu štednju i depozite, bar na nivou takozvane pozitivne nule u odnosu na stopu inflacije.

Što se tiče kamatnih stopa na kredite (uzete kod banaka), one bi morale, takođe, biti — kumulativno posmatrano — realno pozitivne. Ako su negativne, one znače prelivanje dohotka drugih u korist uzimanja kredita. Međutim, one ne moraju, pa i ne treba da budu linearne. One ne treba da znače niti istovetnu niti za sve uzimaoce kredita realnu — to jest iznad stope inflacije — kamatnu stopu. Selektivna i diferencirana politika kamatnih stopa na kredite jeste ono što se treba založiti. Selektivnost i diferenciranost je, inače, u biti gotovo svake dobro koncipirane ekonomske politike. To znači da za selektivne uzimaoce kredita, za određene sektore privrede, nerazvijene regione, ili za selektivne namjene, na primjer za stambenu izgradnju (stanovništva) kamatna stopa na uzete kredite može i treba da bude povlašćena, niža, pa i negativna, to jest ispod stope inflacije.

Povlašćene, pa i negativne kamatne stope na kredite morale bi da budu pokrivene realnim kamatnim stopama koje bi bile više od povlašćenih, a koje bi bankama plaćale neke druge kategorije uzimalaca kredita ili koje bi se plaćale na kredite za neke druge namjene koje društvena zajednica ne želi da stimuliše. Ako je iznos povlašćenih kredita, sa negativnom kamatnom stopom, vrlo veliki, a u datoj situaciji nužan, onda se razlike u ukupnom iznosu kamata (po kreditima) do realnog moraju pokrivati iz drugih izvora, na primjer regresom za kamate, iz poreza, doprinosa, rezervi i slično, ne isključujući ni dodatnu emisiju novca (čija stopa rasta — uzgred da kažemo — ne bi, po pravilu, trebalo da premaši stopu rasta društvenog proizvoda, zbog inflacionih efekata). Sigurno je jedno — da te razlike, to jest niže i negativne kamatne stope na kredite, ne bi smele da se pokrivaju smanjivanjem realnih, odnosno prelaskom na negativne, ili još negativnije kamatne stope na štednju i depozite.

Realne kamatne stope na uzete kredite — ako su stvarno realne, to jest, iznad stope inflacije — mogu da predstavljaju opterećenje za uzimaoce kredita, za dio privrede i stanovništva koji uzimaju kredite. Ako, pak, te kamatne stope, uprkos usvojenoj politici, nisu realne — a kod nas one de facto nisu i nisu u vrlo dugom vremenskom periodu ni bile — one realno dovode do prelivanja dohotka u korist uzimaoca kredita, utoliko

Digitized by Google

više ukoliko su kamatne stope negativnije u odnosu na stopu inflacije.

Napuštanje realnih ili bar približno realnih kamatnih stopa na uzete kredite i linearno uvođenje negativnih, odnosno još negativnijih kamatnih stopa (koje su, po nekim proračunima za poslednje tromesečje, za više od 50% manje od stope inflacije) metodologijom nerealno programirane inflacije ili bez nje, nije pravi put za suzbijanje inflacije. Time se samo podstiče inflacija (zbog preterane) tražnje. To nije ni pravi put za rasterećenje privrede. Od takvog linearnog rasterećenja privrede najviše koristi imaju one privredne organizacije koje su najviše koristile kredite, a najmanje koristi, pa i štete one koje su najmanje uzimale kredite, koje su uspješno poslovale, koje su sopstvenom akumulacijom finansirale svoju ili i drugu proširenu reprodukciju (što bi, inače, morale biti opredeljene naše ekonomske politike), odnosno one koje su imale uštede i depozite kod banaka (po osnovu još nerealizovane amortizacije i sopstvene akumulacije). To znači veliko prelivanje dohotka u korist neuspješnih i prezaduženih privrednih organizacija.

Ovdje bi trebalo dodati i upozorenje. Naime, vođenje kamatne politike je delikatan posao, a odluke u tom domenu mogu imati višestruke posljedice. Njima se može doprinijeti dodatnoj inflaciji (zbog pretjerane tražnje), gubljenju povjerenja i sigurnosti ulagača, smanjivanju i odlivanju devizne štednje, usporavanju povratka naših radnika iz inostranstva.

Dva primjera to najbolje ilustruju: prvo, nagla i nedovoljno prostudirana privredno-sistemska promjena kojom su linearno ukinute devizne kamate za sve građane u zemlji, pa i za one koji su te devize zaradili u inostranstvu, promjena koja je, pored ostalog, pokrenula snažnu lavinu potrošnje, to jest ukupne efektivne tražnje koja je (u odsustvu realne pozitivne kamatne stope) dolila ulje na razbuktalu vatru inflacije (a dok su se davale devizne kamate, depozitari su se suzdržavali od potrošnje, jer je devizna kamata bila realno pozitivna i čuvala je realnu vrednost depozita), i drugo, isto takva promjena, od koje se mogu očekivati još negativniji efekti, naročito u pogledu perspektive devizne štednje u našim bankama, kojom se, uprkos proklamovanoj politici stimulisanja devizne štednje, kamatne stope na deviznu štednju »prilagođavaju« (uz dva dodatna procentna poena) domicilnim kamatama u zemlji porijekla deviza, što de facto znači vrlo veliko smanjivanje, pa i prepolovljivanje dinarske kamatne stope na deviznu štednju.

A osnovna preokupacija naše ekonomske politike u ovom domenu bi morala biti: kako privući u naše banke i u direktne privredne, posebno proizvodne investicije, ogromna devizna sredstva naših građana u inostranstvu, koja, po nekim proračunima, prevazilaze iznos našeg ukupnog zaduženja u inostranstvu. Politika kamata, dakle, mora da se zasniva na prethodnoj sačinjenoj svestranoj naučno-stručnoj analizi.

Digitized by Google

Zaključak koji bi se, na kraju razmatranja o kamatama, mogao dodatno izvući bio bi da najjednostavnija i najpravilnija metodologija bila bi — automatska revalorizacija glavnice (svih kredita i depozita), ne mijenjajući ugovorenu, utvrđenu kamatu. Tako bi se koncepcijski i u praksi razgraničila glavnica od kamate. Kamatom se ne bi više obuhvatilo ono što u stvari nije kamata, već glavnica (kredit, odnosno depozit). Kamata bi se tako de facto svela na kamatu. To bi u situaciji inflacije, pogotovo visoke, kakvu imamo, dovelo do daleko ravnomernijeg opterećenja privrede u otplati kredita (sa kamatama). To zbog toga što se dosadašnjom metodologijom otplata kredita u ravnomjernim (mjesečnim) rokovima vrši u nominalno istim a u stvari u vrlo različitim realnim iznosima, najvećim realnim iznosima na početku otplatnog perioda (što i najteže pada uzimaocima kredita), a potom realno sve nižim i najnižim pri kraju otplatnog perioda.

11. Povećanje akumulacije — toliko dragocjene za privredni razvoj — moglo bi se vršiti i na račun smanjivanja kod nas relativno velike ukupne društvene režije, prije svega opšte ali i određenih vidova zajedničke potrošnje. Smanjivanje društvene režije može se postići direktnim i podsticajnim mjerama ekonomske politike i privredno-sistemskim rješenjima. Polazeći od nivoa društvene i privredne razvijenosti, od opštedruštvenih potreba i mogućnosti privrede, treba, ako ne »jednom zasvagda«, a onda za dugi vremenski period, utvrditi u fiksnom procentu od realizovanog dohotka, odnosno ličnih dohodaka, ili dobiti, izdvajanja (doprinose) za sve pojedinačne vidove opšte i zajedničke potrošnje.

Ako bi se ti procentualni odnosi izdvajanja jednom dobro odmjerili i uspostavili, i ako bi se dobro odabrala osnovica izdvajanja, onda bi se učinila suvišnim sada česta posezanja za vraćanjem privredi dijela doprinosa izdvojenih za pojedine vidove zajedničke potrošnje (čak i iz sredstava za obrazovanje, u situaciji kada su lični dohoci nastavnika prema svim kriterijima prekomerno niski u odnosu na dohotke radnika istih kvalifikacija, na primjer, u organima društveno-političkih zajednica i organizacija).

Bilo bi, po mom mišljenju, neophodno utvrditi redosljed svih izdvajanja, odnosno raspodjele ukupnog prihoda, odbacujući sadašnju praksu da se izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju nezavisno od realizovanog dohotka, pa i prije podmirenja minimalnih ličnih dohodaka.

Redosljed izdvajanja koji mi izgleda prirodan, i koji bi organe društveno-političkih zajednica i ostale subjekte opšte i zajedničke potrošnje učinio neposredno zainteresovanima za poslovne rezultate što ih postižu privredne organizacije sa njihove teritorije, odnosno na temelju kojih se izdvajaju sredstva, podrazumijevao bi sukcesivno izdvajanje (u dva, odnosno tri kruga). Naime, privredne organizacije bi iz ostvarenog ukupnog prihoda

Digitized by Google

(1) najprije pokrivale u cjelini materijalne troškove, realnu amortizaciju i ostale prispjele kreditne i druge slične obaveze, (2) potom izdvajale minimalne, zagarantovane lične dohotke, to jest prvi dio ličnog dohotka po osnovu uloženog obima i kvaliteta rada, (3) zatim prvi dio minimalne društveno dogovorene akumulacije, i (4) nakon toga prvi, odnosno minimalni dio utvrđenog doprinosa za zajedničku (najprije za obrazovanje, zdravstvenu i penzijsku zašitu) i opštu potrošnju.

Privredne organizacije bi, po meni, ispunjavale minimalne kriterijume društvene rentabilnosti ako bi bile u stanju da izvršavaju prve dvije obaveze iz prvog kruga izdvajanja, naime: (1) potpuno pokrivanje materijalnih troškova, realne amortizacije, kreditnih i drugih sličnih obaveza i (2) minimalne, zagarantovane lične dohotke.

Što se tiče drugog kruga izdvajanja, privredne organizacije bi iz preostalog dijela (ukoliko ga imaju), ostvarenog dohotka istim redosljedom (izuzev već izdvojenih sredstava za materijalne troškove, realnu akumulaciju, kreditne i druge obaveze) pokrivale: (1) drugi dio ličnih dohodaka i posljedni po osnovu uloženog obima i kvaliteta rada, zatim (2) drugi preostali dio minimalne društveno dogovorene akumulacije i potom (3) drugi preostali dio utvrđenih doprinosa za zajedničku i opštu potrošnju. Treći i posljednji krug izdvajanja iz preostalog dijela ostvarenog dohotka (ukoliko ga imaju) bio bi namijenjen (1) pokrivanju preostalog dijela ličnih dohodaka po osnovu rezultata poslovanja i (2) dodatne akumulacije.

Po opštu i zajedničku potrošnju bio bi rigorozniji redosljed kada bi izdvajanja za tu potrošnju počela tek u drugom sukcesivnom krugu, to jest nakon izdvajanja (1) za lične dohotke po osnovu uloženog obima i kvaliteta rada (u cjelini) i (2) za minimalnu društveno dogovorenu akumulaciju (u cjelini), odnosno kada bi se izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju isključivo vezivala za ostvarenu dobit, kao doprinos iz ostvarene dobiti.

Redosljed izdvajanja bi mogao biti i nešto drukčiji — (1) nakon pokrivanja u cjelini materijalnih troškova, realne amortizacije i ostalih kreditnih i sličnih obaveza, pa (2) minimalnih, zagarantovanih ličnih dohodaka. Naime, preostali dio ostvarenog dohotka mogao bi se raspoređivati u fiksnoj (procentualnoj) srazmjeri: (a) za akumulaciju, (b) za opštu i zajedničku potrošnju i (c) za lične dohotke, s tim što bi se društveno utvrdili gornji limiti za određene vidove opšte potrošnje, pa i za lične dohotke, naročito u monopolskim oblastima (shodno politici, odnosno obaveznim dogovorima o raspodjeli ličnih dohodaka).

To je osnovni put za rasterećenje privrede i za vezivanje sudbine opšte pa i zajedničke potrošnje za ostvarene privredne rezultate.

Razmatranje kamatnih stopa navelo nas je na zaključak da nema ekonomskog opravdanja linearno, neselektivno i nediferencirano rasterećenje celokupne privrede smanjivanjem ionako

Digitized by Google

nerealnih, to jest negativnih kamatnih stopa na sve uzete kredite, a to znači i na kredite koje su uzele i neprivredne organizacije i stanovništvo. Ovdje bi samo trebalo dodati sljedeće. Ako se želi pribeći neselektivnom i nediferenciranom, znači linearnom rasterećenju privrede, svih privrednih organizacija (kako onih koje mogu i treba da budu sanirane tako i onih koje nemaju nikakvih realnih izgleda), onda bi ekonomski bilo racionalnije to rasterećenje privrede sprovesti smanjivanjem poreza i doprinosa za opštu pa, eventualno, djelimično i za neke vidove zajedničke potrošnje. To bi upućivalo na osjetno smanjivanje troškova opšte društvene režije, uštede i racionalizacije, uz smanjivanje broja zaposlenih, naročito onih koji svojim stručnim kvalifikacijama i radom ne odgovaraju, uz dogovoreni njihov transfer u proizvodne oblasti, uvođenje participacije za neke vidove zajedničke potrošnje. Pri tom bi se za izvjesno vrijeme moralo računati i sa određenim deficitnim finansiranjem, zajmovima i dodatnom emisijom, odnosno, što je bolje, sa njenim preusmjeravanjem u ovom pravcu.

12. Najveći prostor za akumulaciju, proširenu reprodukciju, brži i strukturno usklađeniji privredni razvoj dobiće se dosljednim realizovanjem principa samoupravljanja, ostvarivanjem slobode radnika i radnih kolektiva da slijede svoj ekonomski, to jest dohodovni interes, da, nesputani od državno-političkih organa (lokalnih, republičko-pokrajinskih i saveznih), donose, na svim nivoima, sve osnovne ekonomske i investicione odluke, uz što potpunije djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti i slobodne tržišne utakmice, uz ekonomsku (a ne administrativnu) prinudu i ekonomsku motivisanost, uz striktno preuzimanje ekonomske odgovornosti i rizika (kad je riječ o nivou ličnih dohodaka, gubitku samoupravnih i poslovodnih funkcija, nadoknadi promašaja i gubitaka, sve do likvidiranja nerentabilnih i besperspektivnih privrednih organizacija i gubitka radnog mjesta), uz prevazilaženje policentričnih etatizama, takozvanih nacionalnih privreda, lokalnih i republičko-pokrajinskih barijera, uz što potpunije djelovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i slobodno cirkulisanje roba, usluga, kapitala, akumulacije i radne snage, uz slobodno udruživanje sredstava i rada, integraciju, ukrupnjavanje i dislociranje bez diskriminacije svojih osnovnih organizacija na cijelom jugoslovenskom prostoru, uz slobodu izbora samoupravnih ali i stručno i preduzetnički najkvalifikovanijih poslovodnih organa u svojoj radnoj sredini u bankama (bez uplitanja lokalnih i drugih organa), uz postojanje realnih ekonomskih kategorija (amortizacija, akumulacija, lični dohoci, kamata, devizni kurs, stanarina i slično), uz jedinstveno devizno tržište i, perspektivno, konvertibilnost domaće valute i ostale principe i uslove (iznijete u ovom radu), a sve to u okvirima jasne i određene aktivne i stimulativne (pa i destimulativne) ekonomske politike, u širem smislu riječi, tekuće i razvojne politike i plani-

Digitized by Google

ranja i adekvatnog privrednog sistema, koji utiču na sve ove i druge uslove privređivanja.

To će dovesti do potpunijeg korišćenja unutrašnjih rezervi, ušteda u radu, sredstvima, energiji, transportu, potpunijeg korišćenja sada nedovoljno angažovanih kapaciteta, do produktivnijeg zapošljavanja i rada u više smjena, smanjivanja troškova i pretjerane režije u privredi i, sljedstveno tome, do veće akumulacije i bržeg privrednog razvoja.

13. Socijalističkoj samoupravnoj privredi, kao i ostalim tržišnim privredama, potrebni su ekonomska politika i privredno-sistemska rješenja u domenu ukupne zaposlenosti, odnosno ekonomska politika protiv nezaposlenosti. Mjere ekonomske politike i odgovarajuća privredno-sistemska rješenja, koja podstiču i dovode do dinamiziranja ukupne proizvodnje, o čemu je bilo riječi, djeluju istovremeno i na rast ukupne zaposlenosti. S obzirom na to da smo ovu problematiku drugdje detaljno razmatrali i da o njoj postoje posebni referati, ovdje bih samo, ukratko, rekao sljedeće.

Zapošljavanje mora postati jedno od centralnih pitanja društvenog planiranja privrednog razvoja. Uz to je, pored ostalog, potrebno usporiti odliv poljoprivrednog stanovništva (promjenom položaja poljoprivrede i individualnih poljoprivrednih proizvođača), podsticati razvoj male privrede (zbog izvanrednih mogućnosti dodatne proizvodnje i zapošljavanja), usklađivati obrazovni sistem sa potrebama privrede i društva, voditi politiku većeg učešća akumulacije u raspodjeli dohotka, usmjeravati štednju stanovništva u proizvodne tokove društvenog sektora, voditi tome adekvatnu politiku ličnih dohodaka, stimulisati proizvodne i radno intenzivne investicije (gdje god je to opravdano), usmjeravati sredstva Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina i bankarskih kredita u radno intenzivne oblasti proizvodnje, ostvarivati diverzifikaciju i disperziju proizvodnje, organizovati rad u više smjena, raspisivati narodne zajmove i uvoditi samodoprinos za proizvodno zapošljavanje, smanjiti porez i doprinos iz bruto ličnih dohodaka, uvesti elastičniji radni odnos, rad sa skraćenim radnim vremenom i mogućnost prevremenog penzionisanja, relativizirati sigurnost radnog mjesta, institucionalizovati selekciju radnika na osnovi sposobnosti i zalaganja, dosljedno sprovoditi populacionu politiku, primjenjivati i pooštravati propise o obaveznom zapošljavanju pripravnika, prije svega sa pola radnog vremena, podsticati i razviti široku dodatnu investicionu djelatnost u objektima takozvanog društvenog standarda, odnosno u građevinarstvu, stambeno-komunalnoj izgradnji, saobraćajnoj i drugoj infrastrukturi, pošumljavanju, melioraciji i slično.

Ako sve ove nabrojane mjere ekonomske politike i privrednog sistema ne bi dale zadovoljavajuće efekte u oblasti zapošljavanja, za određeno, dogledno vrijeme, onda će socijalni razlozi sve više govoriti u prilog sve radikalnijoj i ekstenzivni-

Digitized by Google

joj primjeni obaveznog dodatnog zapošljavanja svih nezaposlenih (srazmjerno broju zaposlenih u svakoj radnoj organizaciji), uz odgovarajuću diferencijaciju, vodeći računa o postupnosti i prioritetima u zapošljavanju. Takvo obavezno dodatno zapošljavanje ne bi, po pravilu, trebalo sprovoditi u vanprivrednim organizacijama, izuzimajući u određenoj srazmeri, naučne, visokoškolske, zdravstvene i neke druge organizacije. Ta obaveza bi trebalo, prije svega, da se odnosi na privredne, prvenstveno proizvodne organizacije, s tim što bi valjalo izuzeti (znatno ili potpuno) i one organizacije i sektore privrede koji su upućeni na izvoz.

Ali prije nego što bi se moralo pristupiti ovoj posljednjoj mjeri (opšteg obaveznog dodatnog zapošljavanja svih), trebalo bi, po mom mišljenju, prići prihvatanju društvenog dogovora koji bi postupno realizovao ideju o smanjivanju zaposlenih nezaposlenima, u kom slučaju bi dio zaposlenih (određeni procenat svake godine), koji najslabije ispunjavaju svoje radne obaveze, ustupao svoja radna mjesta nezaposlenima koji u najvećoj mjeri ispunjavaju potrebne uslove; sve to, naravno, uz određene modalitete i, na primjer, uz obezbeđenje minimalnih (zagarantovanih) ličnih dohodaka onima koji su morali da ustupe svoja radna mjesta.

14. Socijalističkoj samoupravnoj, kao i drugim tržišnim privredama, potrebna je ekonomska politika protiv inflacije, to jest opšteg rasta cijena, antiinflaciona ekonomska politika. Ovom prilikom ne bismo ulazili u analizu mogućih antiinflacionih mjera ekonomske politike, odnosno mjera koje predviđa Antiinflacioni program. O tome je bilo dosta govora na drugim mjestima. Ovdje bismo se ograničili samo na jedno, po mom mišljenju, važno pitanje, povodom kojeg, izgleda, postoje ozbiljne dileme, naime na pitanje slobodnog formiranja cijena ili društvene kontrole cijena.

Osnovna istorijska specifičnost samoupravnog sistema se sastoji u tome što udruženi radnici, na različitim nivoima svoje organizovanosti — a ne državni i paradržavni organi — donose sve osnovne ekonomske odluke pa, prema tome, po pravilu, i odluke o cijenama svojih roba i usluga, sem u monopolskim oblastima. Slobodno, tržišno (a ne administrativno) formiranje cijena mora polaziti od uslova na tržištu, od odnosa ponude i tražnje, naime od obima i strukture tražnje. Tako bi slobodno, tržišno trebalo da se formiraju cijene najvećeg dijela dobara i usluga, prije svega potrošačkih (potrošnih i trajnih) dobara. To, naravno, pretpostvalja aktivnu i odmjerenu, prije svega, emisiono-kreditnu ali i fiskalnu politiku, koja bi uspostavljala odgovarajuću ravnotežu između ukupnih novčanih (sa emisijom i kreditima) i robnih fondova, bez čega bi slobodno formiranje cijena dovodilo do inflacije.

U monopolskim oblastima, odnosno tamo gde postoji (prirodni, tehnološki, vještački) monopol, naime tamo gdje ne dje-

Digitized by Google

luje ili vrlo slabo djeluje — to jest gde ne može i gdje nije poželjno da djeluje — tržište, tržišni mehanizam, tržišna utakmica (bazične grane, veliki ekonomski sistemi, komunalne usluge i slično), tamo je potrebna politika cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama (što je bolje nego društvena kontrola cijena).

Politika cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama u tim monopolskim oblastima morali bi, prvo, da, pri utvrđivanju cijena, polaze od realnih ekonomskih kriterija, kako bi se dogovorenim cijenama moglo obezbijediti pokrivanje realnih, odnosno društveno-prosječnih materijalnih troškova, realne amortizacije, realne (minimalne, opšte dogovorene, odnosno veće ukoliko je riječ o »uskim grlima«, društvenim prioritetima, komparativnim prednostima) akumulacije, kao i realnih (šire društveno dogovorenih) ličnih dohodaka, zakonskih i ostalih predviđenih doprinosa (za opštu i zajedničku potrošnju i drugih).

Drugo. Tako utvrđene cijene morale bi da budu predmet permanentne revalorizacije, to jest indeksacije u odnosu na kretanje inflacije, da ne bi, i to vrlo brzo u uslovima visoke inflacije, došlo do novih dispariteta cijena, koje znače prelivanje dohotka iz tih u druge oblasti ili regione.

Treće. Politika cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama u tim oblastima morali bi da budu praćeni dovoljno stimulativnom politikom, odnosno dogovorom o raspodjeli ličnih dohodaka, o čemu je bilo riječi, a koju bi trebalo proširiti na sve oblasti vanprivrednih i privrednih djelatnosti. Politika ličnih dohodaka bi, po mom mišljenju, trebalo da polazi, na primjer, od koncepta takozvanog uslovnog radnika i uslova rada. Inače bi se (i dalje) dešavalo da se ekstradohodak, odnosno renta, kao rezultat povoljnih uslova privređivanja, prelivaju u lične dohotke, umjesto — što je nužno — da se koriste za investicije u tim privrednim organizacijama, odnosno da se udružuju u zajedničke investicione i druge fondove (za finansiranje nauke, energetike, poljoprivrede, infrastrukture, za stimulisanje izvoza i slično).

Četvrto. Dijelu monopolskih oblasti moglo bi se naravno, prepustiti da slobodno, tržišno formira cijene, pod uslovom, prvo, da se raspolaže i na tržištu interveniše potrebnim robnim rezervama, i drugo, da se, kad je riječ o proizvodima tih (naših) monopolskih oblasti, omogući slobodan, odnosno interventni uvoz, što pretpostavlja konvertibilnost domaće valute, odnosno postojanje dovoljnih deviznih rezervi.

Peto. Antiinflaciona politika bi morala, po mom mišljenju, polaziti od tih i ostalih, ranije iznijetih, teorijskih i konceptualnih okvira.

15. Principi iznijeti u pogledu cijena odnose se, naime trebilo bi da se odnose i na cijene poljoprivrednih proizvoda, koje su jedan od najznačajnijih podsticajnih i usmjeravajućih mehanizama za povećanje i prestruktuiranje poljoprivredne proizvod-

Digitized by Google

nje, gdje, nesumnjivo, imamo komparativne prednosti. Cijene poljoprivrednih proizvoda treba, također, da se formiraju po ekonomskim kriterijumima, po pravilu, slobodno, tržišno, što ne isključuje potrebnu postupnost.

Administrativno utvrđene, fiksne, neekonomske i depresirane cijene poljoprivrednih proizvoda nijesu pravi put za zaštitu životnog standarda stanovništva. Njega treba štititi na drugi način (korigovanjem zagarantovanog nivoa ličnih dohodaka, odnosno, što je bolje, jer je namjenskog karaktera, dodjelom, na primjer, univerzalnih bonova za kupovinu samo osnovnih prehrambenih proizvoda). Administrativne cijene, ako su, kao što je to slučaj kod nas, neekonomske i izrazito depresirane, ako se one kasno (na primjer, pred žetvu) utvrđuju, ako se automatski ne revalorizuju (indeksiraju stopom inflacije), one djeluju destimulativno na poljoprivrednu proizvodnju, a ako nijesu međusobno (za pojedine vrste proizvoda) dobro odmjerene, one dovode do strukturnih disproporcija unutar poljoprivrede.

Poljoprivreda, međutim, ima jednu drugu specifičnost koja zahtijeva određene mjere ekonomske politike, odnosno društveni dogovor i akciju. Riječ je, naime, o tome da je tržišna tražnja za poljoprivrednim, naročito osnovnim, egzistencijalnim, proizvodima dosta neelastična, što bi, zbog mogućih izrazito jakih fluktuacija u obimu ponude (uglavnom zbog nepredvidivih klimatskih uslova, u jednoj godini vrlo povoljnih a u drugoj vrlo nepovoljnih, veoma plodna, a potom naglašeno sušna godina), ukoliko ne bi bilo odgovarajuće politike, dovodilo do izrazito niskih (u vrlo plodnoj) i izrazito visokih (u sušnoj godini) cijena osnovnih poljoprivrednih proizvoda i dohotka poljoprivrednih proizvođača. To upućuje na potrebu ekonomske politike, odnosno društvenih dogovora kojima bi se morale utvrditi zaštitne, garantovane otkupne cijene i obavezan otkup svih viškova (neprodate) poljoprivredne proizvodnje (u rodnim godinama), kojima bi, kao svojim rezervama, društvena zajednica intervenisala, iznosila ih na tržište (u sušnim godinama), ublažavajući time oštre fluktuacije i u cijeni poljoprivrednih proizvoda i u dohotku poljoprivrednih proizvođača.

16. Problem inflacije, to jest opšti rast cijena, jedan je od naših najtežih problema (pored usporene stope privrednog rasta, sa neadekvatnom privrednom strukturom, nezaposlenosti i naših spoljnoekonomskih problema, prije svega izvoza).

Ne ulazeći ovom prilikom u analizu svih generatora inflacije i svih antiinflacionih mjera ekonomske politike i privredno-sistemskih rješenja — što smo učinili drugdje[1] — ovdje ćemo se zadržati, uglavnom, na pitanju odnosa ukupne novčane mase (i kredita), to jest ukupne efektivne tražnje, i inflacije (zbog prekomerne tražnje). To zbog toga što se kod nas često čuje

[1] B. Šoškić, *Razvoj i osnove savremene ekonomske misli*, Institut za ekonomska istraživanja i »Savremena administracija, Beograd, 1986.

Digitized by Google

tvrdnja kako je naša monetarno-kreditna politika restriktivna, pa, prema tome, ona, navodno, ne utiče na inflaciju. Pri tom se obično daje obrazloženje da je porast novčane mase sporiji od rasta društvenog proizvoda, naravno od rasta nominalnog društvenog proizvoda, odnosno da je porast novčane mase (u situaciji, uglavnom, stagnantnog realnog društvenog proizvoda) sporiji od rasta cijena. A od septembra 1985. do septembra 1986. godine, prema službenim podacima, došlo je do povećanja novčane mase za više od 90%. Prema nekim drugim podacima, porast novčane mase za prvih deset mjeseci 1986. čak je bio veći od 100%.

Govori se da je rast novčane (i kreditne) mase bio ili treba da bude sporiji od rasta cijena. Kao da sam rast novčane i kreditne mase ne utiče na rast cijena, na inflaciju, kao da je rast cijena nešto sasvim nezavisno od rasta novčane (i kreditne) mase. Navodna restriktivnost, odnosno kod nas de facto hipertrofirano ekspanzivna monetarno-kreditna politika, mora se posmatrati i ocjenjivati, prije svega, u odnosu na kretanje, to jest rast ne nominalnog, već realnog društvenog proizvoda. Teško bi bilo u našoj sadašnjoj privrednoj situaciji prihvatiti politiku striktnog i krutog vezivanja porasta novčane (i kreditne) mase isključivo za porast realnog društvenog proizvoda, mada se za to, inače, zalažu neki od najpoznatijih svetskih monetarnih stručnjaka i naučnika, kao za neophodan uslov nepostojanja inflacije.

Međutim, ako hoćemo da obuzdamo inflaciju, koju, naravno, generiraju i drugi (troškovni, dohodovni, strukturni, monopolski, administrativni, pa i uvozni) faktori, mi ipak ne bismo smjeli dozvoliti da rast novčane mase i kredita (bankarskog i međusobnog, takozvane sive emisije), drugim riječima, da rast ukupne efektivne tražnje bude znatno iznad rasta realnog društvenog proizvoda. Svi ovi drugi generatori inflacije se efektuiraju, dovode do inflacije zato što popušta emisiono-kreditna brana, što ih ratifikuje emisiono-kreditna politika, zbog opšteg stanja u privredi, usljed opasnosti od zastoja u privrednoj aktivnosti, zbog socijalnih i drugih razloga, prije svega stoga što mnoge privredne organizacije nijesu u stanju da nastave svoje poslovanje bez dodjele novih kredita i zbog toga što se pribjegava novoj emisiji i kreditima da bi se finansirali novi i stalno rastući zahtjevi: robne rezerve, podsticaji za izvoz, negativne kursne razlike, naknada za nenaplaćeni izvoz i radove u inostranstvu, regresi za vještačko đubrivo, za stambenu izgradnju i druge budžetske stavke, subvencije, podsticaji, olakšice i slično.

Dužnost bi monetarno-kreditne politike, pored ostalog, morala biti da ona kontroliše i usklađuje ukupnu efektivnu tržišnu tražnju, ukupne kupovne fondove (emisiju novca, dinarske plasmane, kredite, takozvanu sivu emisiju) sa obimom i kretanjem realnog društvenog proizvoda, sa raspoloživim robnim fondovima. Ona bi, pri tom, morala polaziti i od (veće ili sporije) brzine

Digitized by Google

novčanog opticaja. A ta brzina je, po pravilu, utoliko veća ukoliko je viša stopa inflacije, pogotovo ako se ne vodi politika realnih kamatnih stopa na štednju i depozite svih (privrednih i ostalih organizacija i stanovništva), koja se kod nas, na žalost, još ne vodi. A veća brzina novčanog opticaja upućuje na potrebu sporijeg rasta, odnosno smanjivanja novčane mase i kredita.

Dodatni zaključak ovome bio bi da se naša sadašnja inflacija, uprkos snažnim drugim generatorima, ipak, u krajnjoj liniji i predominantno, pojavljuje kao inflacija zbog pretjerane tražnje. Da bi se ona obuzdala potrebna je, zaista a ne na riječima, restriktivna monetarno-kreditna politika. Međutim, da bi se pritisci na monetarno-kreditnu ekspanziju ublažili, neophodno je voditi aktivnu konjunkturnu i razvojnu a također antiinflacionu politiku u svim ostalim, troškovnim, dohodovnim, strukturnim i drugim domenima: politiku realne amortizacije, politiku raspodjele, odnosno obavezne dogovorene minimalne akumulacije, politiku ličnih dohodaka koja bi vezivala lične dohotke za kvalitet, kvantitet i rezultate rada, otklanjala neopravdane, monopolske razlike i vezivala rast ličnih dohodaka za rast produktivnosti rada, ostavljajući što veći prostor za akumulaciju, zatim politiku to jest društveni dogovor, o cijenama u monopolskim, bazičnim, energetskim, infrastrukturnim, komunalnim i sličnim oblastima, uz permanentnu revalorizaciju, antimonopolsku politiku, uz što slobodnije djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti, tržišta, tržišne utakmice na domaćem jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, ekonomske prinude, uz striktno preuzimanje finansijskog i ostalog rizika i odgovornosti, zatim restriktivnu politiku, prije svega opšte, pa u određenim domenima i zajedničke potrošnje, uz drukčiji redosljed izdvajanja za lične dohotke, akumulaciju i opštu i zajedničku potrošnju, zatim jedinstvenu i čvršću poresku politiku koja bi stimulisala društvenu i individualnu privrednu aktivnost i individualna ulaganja u malu privredu i u društveni sektor proizvodnje, u stambenu i sličnu izgradnju, jedinstvenu politiku privrednog, naučno-tehnološkog, energetskog i drugog razvoja, razvojno i strukturno usklađenu spoljnotrgovinsku politiku i, naravno, politiku svih ostalih realnih ekonomskih kategorija — od realne kamatne stope i realnog deviznog kursa do realne ekonomske stanarine, što sada nije slučaj.

Sva ova pitanja i svi ovi vidovi ekonomske politike morali bi naći adekvatno mjesto u planskim i razvojnim srednjoročnim i godišnjim dokumentima, a u tom smislu bi trebalo pristupiti neodložnim izmjenama ZUR-a i ostalih privredno-sistemskih zakona i obezbjediti njihovu dosljednu realizaciju.

Tako bi se rješavao ne samo problem inflacije već u velikoj mjeri i ostali naši osnovni privredni problemi: veći i postojaniji privredni rast i izmjena privredne strukture, nezaposlenost, veći izvoz i devizni priliv i ostali.

Digitized by Google

17. Socijalističkoj samoupravnoj privredi, kao i u drugim prvenstveno tržišnim privredama, pogotovo ako nije dovoljno razvijena, ako ima neadekvatnu proizvodnu strukturu i veliku spoljnu zaduženost, kao što je to slučaj sa našom privredom, potrebna je aktivna ekonomska politika u domenu spoljnoekonomskih odnosa. Ne ulazeći u detaljnije razmatranje ovog širokog i za nas vrlo značajnog domena, koji je predmet posebnih razrada, ukazao bih samo na nekoliko sledećih momenata.

Prvo. Polazeći od postojećih i mogućih komparativnih prednosti, treba, ekonomskom, odnosno razvojnom politikom, planiranjem i privredno-sistemskim rješenjima, izgrađivati takvu privrednu strukturu zemlje koja će proširivati njene izvozne mogućnosti, povećavajući tako devizni priliv i smanjujući zaduženost prema inostranstvu.

Drugo. Određenim mjerama ekonomske politike trebalo bi podsticati donošenje zajedničkih izvoznih programa i obezbijediti organizovanije nastupanje na strana tržišta.

Treće. Aktivna politika realnog deviznog kursa ne bi se smjela dovoditi u pitanje, a dileme oko toga da li je potcijenjena ili precijenjena domaća valuta trebalo bi rješavati na osnovu fundirane i svestrane analize i preispitivanja metodologije i komponenti za utvrđivanje realnog deviznog kursa.

Četvrto. Aktivna politika realnog deviznog kursa ne bi smjela potpuno da isključi ostale izvozne podsticaje, koje bi trebalo koristiti restriktivno, selektivno i diferencirano.

Peto. Samoupravnoj tržišno orijentisanoj privredi je neophodno funkcionisanje deviznog tržišta, bez deviznih računa privrednih organizacija, uz postojanje ne samo realnog deviznog kursa već i ostalih realnih kategorija, prije svega realne (aktivne i pasivne) kamatne stope, koja bi, pored ostalog, čuvala realnu vrednost za devize dobijenog i u banci deponovanog dinarskog iznosa.

Šesto. Jugoslovenska privreda ne treba da se odrekne korišćenja strane akumulacije, pod uslovom da se u tom domenu vodi odmerena politika, koja bi, kao što je rečeno, davala prednost stranim zajedničkim ulaganjima, pod određenim uslovima i onim drugima, u odnosu na strane kredite, gdje je neophodna, pogotovo sada, jako naglašena restriktivnost i proizvodna namjena tih kredita.

Sedmo. Naša spoljnoekonomska politika, gledano na dugi rok, morala bi biti antiautarkična. Samoupravna tržišno orijentisana privreda trebalo bi da bude sve otvorenija prema drugim privredama i sve više izložena uticaju stranog tržišta, strane konkurencije. Da bi naše privredne organizacije bile uspešne u toj konkurenciji, one bi morale na domaćem tržištu da budu izložene sve oštrijoj međusobnoj tržišnoj utakmici. Zaštitne barijere (carine i porez na promet) bi morale mati naglašen opadajući trend, vremenski precizno oročen. One ne bi smjele da

Digitized by Google

štite lošu organizaciju, slabu poslovnost, nedovoljan rad i nekvalitetne proizvode.

Osam. Konvertibilnost domaće valute trebalo bi da bude naš, ne tako daleki cilj.

18. Trebalo bi, na kraju, sasvim kratko, ukazati na neka pitanja odnosa ekonomske nauke i ekonomske politike, u najširem smislu riječi.

Ekonomska nauka bi u koncipiranju, izmjenama i dogradnji ekonomske politike (tekuće i razvojne), planiranja i privrednog sistema morala da ima istureno nezamenljivo i odlučujuće mjesto. Trebalo bi da svestrano analizira privredu i privredne tokove, utvrđuje stanje, postavlja dijagnozu i određuje uzroke, terapiju i puteve izlaska iz ekonomskih teškoća i ekonomske krize. Da bi to mogla uspešno obavljati ona — kao i nauka u cjelini — mora biti slobodna, nezavisna i nesputana, oslobođena pritiska dnevnih, regionalnih i partikularističkih interesa, istinoljubiva, objektivna i nepristrasna, nedogmatska, lišena predrasuda i apologetike, otvorena, smjela i bez tabu tema, kritična ali i društveno angažovana. Ona bi, samo da uzgred kažem, morala da bude znatno više društveno i materijalno vrednovana.

Moralna obaveza svih, pa i ekonomskih naučnih radnika morala bi biti da svoja znanja, svoj intelekt, svoje analitičke i radne sposobnosti, svoj talenat — ali, naravno, ne svoju savjest i integritet — stave na raspolaganje društvu, da traže i predlažu rješenja za i u okviru našeg, i to najšire shvaćenog, samoupravnog — a ne nekog drugog — društva i privrede, pa i da se povremeno, ako se za to ukaže potreba, ne napuštajući, naravno, sferu nauke i naučnog pristupa, na kraći rok prihvate i nekih najodgovornijih društvenih poslova u kojima dominira ekonomska problematika.

Najviši samoupravni, društveno-politički i državni organi i organizacije, posebno Savezno izvršno vijeće, morali bi se na adekvatan način organizovati kako bi dolazilo do što bržeg i uspješnijeg protoka i prihvatanja ideja na liniji nauka — ekonomska i razvojna politika — privredni sistem. U tom smislu bi trebalo razmotriti ideju o prerastanju nekog od postojećih u savezni institut za ekonomsku politiku i privredni sistem. Potrebno je razmotriti mjesto i kompetencije Saveznog ekonomskog savjeta, nasuprot Saveznom društvenom savjetu za privredni razvoj i ekonomsku politiku, kao i njihov sastav. Reaktiviranje naučnog dijela Savezne komisije za izradu a sada za sprovođenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije bilo bi višestruko korisno, a takođe izgrađivanje široke mreže naučno-stručnih savjeta u svim saveznim i nižim resorima i organima uprave i krupnijim privrednim i drugim organizacijama.

Dodatni vid neposredne saradnje, koja bi obezbjeđivala veću naučnu zasnovanost mjera ekonomske politike i privrednog sistema, bio bi da savezni organi, prije svega Savezno izvršno vi-

Digitized by Google

jeće sa svojim analizama, nacrtima paketa mjera i predlozima iz privredne sfere, i to u inicijalnoj fazi, upoznaju neke najodgovornije organe najvećih naučnih organizacija i udruženja, kao što je Međuakademijski odbor za ekonomske nauke Savjeta akademija nauka i umjetnosti SFRJ i Naučna sekcija Saveza ekonomista Jugoslavije, kako bi ovi, pojedinačno ili zajedno, organizovali, češće i u užem krugu, rasprave za okruglim stolovima posvećene tim analizama, nacrtima paketa mjera i predlozima.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Marginalije o sociologiji razvoja i ekonomiji rasta

Sociologija razvoja: od svjetskih inspiracija do lokalnih pogleda

Pojam *društveni razvoj* je, po svemu sudeći, ključni pojam od kojeg danas polazi i glavnina naše društvene kritike, kada u žižu svoje zaokupljenosti stavlja krizu jugoslavenskog društva. Naime, kada istrajava na tvrdnjama da je društvo zapalo u krizu najveći dio te kritike polazi od pretpostavke, da se društvo (više) ne razvija i da se prestalo razvijati, odnosno od tvrdnji da su se javili »zastoj« ili »stagnacija« i »nazadovanje«, da prevladavaju »nestabilnost«, »destabilizacija«, »raspad« i »disolucija« sistema, da su »retrogradni« procesi nadjačali, da se zbiva i »retradicionalizacija«, pa čak i »refeudalizacija« Jugoslavije, itd. Kritika iz ugla ekonomskog rakursa pak veoma insistira na tome da je prestao »ekonomski rast«, odnosno »ekonomski razvoj«, da ne postoji »ekonomska efikasnost«, da nema »racionalnosti ekonomskog ponašanja«, da se ne poštuju »objektivne ekonomske zakonitosti«, već vlada politički voluntarizam koji ne sluša nauku, pa ako tako ostane to će voditi i u konačnu propast društva.

S kojih pak teorijskih pozicija polazi narasla kritika koja često izriče bespogovorne nalaze i nudi spasonosna rješenja, a sve je zlo, eto, u tome što »vlast« i »politički faktor« neće —

Digitized by Google

da bi očuvali sebe i zgradu društva koju su sami konstruirali — ni da čuju za dijagnoze i terapije koje nudi nauka?

Da li danas u nas prevladava marksistička kritika društva ili pak kritike koje svoja polazišta crpe iz raznih suvremenih pravaca nemarksističke sociologije i ekonomije, pa i nemarksističkih pravaca u historiji, političkim naukama i socijalnoj filozofiji? Bez pretenzija da pokušamo odgovoriti na ta pitanja, a za što bi, uostalom, trebalo mnogo truda, i mnogo prostora, ovdje ćemo naznačiti kontekst dijela takve kritike koja sebe smješta u »naučni«, »znanstveni« ili »teorijski« diskurs (a, dakako, gnušajući se »ideološkog« diskursa), a za koji bismo mogli reći da spada u svojevrsne naučne discipline: *sociologiju razvoja* i *ekonomiju rasta.*

U našoj sociološkoj i ekonomskoj literaturi kao da se formirao i svojevrsni »razvojni sindrom«, što se dâ razabrati već i po infiltraciji kategorijalnog aparata »razvojnosti«, odnosno po orijentaciji na »razvojnu problematiku društva«: »društveni razvoj«, »privredni razvoj«, »socijalni razvoj« (obično pojmovno uži od društvenog), »razvoj društvenog totaliteta«, »razvoj proizvodnih snaga«, »razvoj proizvodnih snaga i socijalističkih društvenih odnosa«, »razvoj materijalne osnove«, »tehnološki razvoj«, »razvoj društvenog vlasništva«, »razvoj industrijalizacije«, »razvoj urbanizacije«, »razvoj deagrarizacije«, »regionalni razvoj«, »prostorni razvoj«, »demografski razvoj«, »razvoj kadrova«, »razvoj zapošljavanja«, itd. Dakle, sve se razvija i ima svoj »razvoj«. Kao što liječnici govore o »razvoju bolesti«, sociolozi, ekonomisti i drugi znalci društva govore o »krizi razvoja« i »razvoju krize«, odnosno o »razvoju i krizi«, »krizi u razvoju«, »krizi rasta«. I kada se, intencionalno, rabe uobičajeni pojmovi iz »empirijske« socijalističke frazeologije: »razvoj revolucije«, »daljnji razvoj socijalističke revolucije«, »razvoj novih društvenih odnosa«, »permanentni razvoj socijalističke revolucije«, »razvoj socijalističkih proizvodnih odnosa«, pa čak i »razvoj socijalističkog revolucionarnog preobražaja«, »razvoj socijalističkog društva«, »pravci revolucionarnog razvoja«, »samoupravni društveni razvoj«, »razvoj društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja«, »razvoj socijalističkog samoupravljanja«, »stagnacija i nazadovanje socijalističkih odnosa proizvodnje«, a zatim i naoko neutralni pojmovi iz istog rakursa poput »razvoj političkog sistema«, »razvoj elemenata društveno-ekonomskog sistema« često je posrijedi *rutinizacija* rječnika u okviru jedne neutralno-pozitivističke i eklektičke, neodređene sociologije razvoja ili pak ekonomije rasta i razvoja s tipičnim fetišizacijama pojmova koji se nekako ritualno primjenjuju, a ispražnjeni od istinskog sadržaja, odnosno svatko ih može shvaćati kako hoće ili pak upotrebljavati reda radi. Dakako, najčešće se spominju »koncepcije razvoja« i »planovi razvoja«, a onda i »činioci razvoja« i »nosioci razvoja«. Predmet ekspertiza je i »usmjeravanje razvoja«.

Digitized by Google

A od presudnog su značaja, osobito za ekonomiste, »stopa rasta«[1] ili »stopa razvoja«.

U sociološkoj i ekonomskoj literaturi općenito u literaturi iz korpusa društvenih nauka susrećemo i mnoge druge izraze iz kategorijalnog aparata »razvojnosti«, primjerice: »strategija razvoja« (»razvojna strategija«), »razvojna politika«, »projektiranje razvoja«, »planiranje i predviđanja razvoja«, »procesi razvoja« (»razvojni procesi«), »tendencije razvoja«, »razvojni put«, »razvojne promjene«, »razvojna dinamika« (»dinamika razvoja«), »dinamika razvojnih procesa« (!), »razvojna faza« »faze razvoja«, »etape razvoja«, »odnosi i oblici razvoja«, »razvojni tokovi«, »razvojni trendovi«, »razvojni okviri«, »razvojni problemi«, »razvojne alternative«, »razvojne dileme«, »razvojni programi«, »razvojni ciljevi«, »ciljevi društvenog razvoja«, »suvremene potrebe razvoja«, »razvojne aspiracije«, »osnovna razvojna orijentacija«, »razvojna mobilizacija«, »razvojna usmjerenost«, »razvojna šansa«, »razvojne implikacije«. U pozadini kriju se, dakako, »zakoni razvoja«, »razvojne zakonitosti društva«, pa i »razvojne zakonitosti društvenog prelaznog perioda«, odnosno »zakonitosti socijalističkog društva« i »zakonitosti socijalističkog razvoja«, a posebno u redovima ekonomista i »objektivne ekonomske zakonitosti«.[2] A kada se, najzad, navode i »zakonitosti historijskog razvoja društva«, onda se obično spominje i citira i Marx, no u različitim interpretativnim manirama, od funkcionalističkih, veberijanskih zagovaranja »racionalnog« i »modernog«, preko preuzimanja krhotina kritičke teorije društva frankfurtskog kruga mislilaca ili pak i polemika s njom, do »refilozifikacija« u smislu postuliranja »filozofije prakse«, odnosno »mišljenja revolucije« ili pak standardnih prežvakavanja shema »historijskog materijalizma«, uspostavljenih još u marksizmu Druge i Treće internacionale, a u nas svojedobno revno preuzimanih iz njihovih redukcija na staljinističke kanone.

Nesporno je, dakle, da ne samo u ekonomiji već i u sociologiji i drugim društvenim naukama u nas u posljednje vrijeme pojačano prodire »developmentalizam«, kao odjek svjetskog *booma* teorija ekonomskog rasta, teorija društvenih promjena i teorija (sociologije) razvoja.[3] *Promjene* i *razvoj* postali su gotovo glavna preokupacija politike i ekonomske politike u međuna-

[1] Jer, od »stope rasta« tobože »ljudi žive« — Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965—1983*, Cankarjeva založba, Ljubljana — Zagreb 1984, knjiga 1, str. 99.

[2] Izrazi i pojmovi koje smo stavljali u navodnike uzeti su iz jednog broja novijih sociooloških i, rječe, ekonomskih radova a koji, po uvjerenju samih autora, pripadaju »naučnom« ili »teorijskom« diskursu.

[3] Na širenje »developmentalizma« upozorava Miodrag Ranković — *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, grupa autora, urednik Miodrag Ranković, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1981, str. 7. A sam pojam preuzet je, izgleda, iz knjige R. Nirbet (ed.): *Social Change and History*, Oxford University, New

Digitized by Google

rodnim i nacionalnim razmjerima, pa time i društvenih nauka, u prvom redu sociologije i ekonomije, ali i socijalne i kulturne antropologije, filozofije društva, historije, socijalne psihologije.[4] »Rast« i »razvoj« ranije su u nas nešto više zaokupljale ekonomsku nauku, osobito s obzirom na praktične zadatke privrednog planiranja. Naprotiv, u našoj sociologiji je tema *društvenog razvoja* ili *razvoja društva* općenito malo dodirivana, a pogotovo su sve do posljednjih godina izostajale pobliže obrade *razvoja jugoslavenskog društva.* Fragmentarni osvrti na društveni razvoj bili su ponajviše u znaku rutinskih pozivanja na neke misli klasika marksizma i pružanja definicija u okviru preuzetih formula historijskog materijalizma, a bez posebnih aplikacija i na suvremeno jugoslavensko društvo.[5] Pisalo se o općim zakonima razvoja ljudskog društva ili društvenog kretanja, s većim ili manjim priklanjanjima jednolinearnosti historijskog toka kao napretka, progresa, uz moguće momente stagnacije, pa i nazadovanja, regresa, u smislu slijeda i razvoja društveno-ekonomskih formacija i zakonomjernog prelaženja jedne, niže ili po proizvodnim snagama manje razvijene, u drugu, višu formaciju s razvijenijim proizvodnim snagama. Prevladavala su gledišta strogog historijsko-materijalističkog determinizma, koja su u međuvremenu podvrgnuta kritikama jednog broja sociologa i filozofa koji plediraju za *mogući* a ne i *nužni* razvoj u historiji i društvu, naglašavajući i čovjekove mogućnosti samodeterminacije. S vremenom su sve češće pretresani i pojmovi evolucije i revolucije, progresa i regresa, tradicije i revolucije, poretka i slobode, poretka i pokreta, sinkronije i dijakronije, pa i rasta, razvoja, stagnacije, a s većim ili manjim pozi-

---

York 1969, pp. VII i priloga istog autora »Developmentalizam: A Critical Analisis« u zborniku McKinney, C. J., Tirgakian A. E. (eds.): *Theoretical Sociology — Perspectives and Developments,* Heredith Corporation, New York 1970.

[4] Studije socijalnih promjena *(social change)* i razvoja *(development studies)* gotovo da su najbrojnije u sociološkoj produkciji od drugog svjetskog rata naovamo, a još više to vrijedi za studije ekonomskog rasta *(economic growth)* i razvoja *(economic development)* u ekonomskoj nauci. Te studije su pretežno ispisane na Zapadu, a kasnije su se umnožile i u »nerazvijenim« područjima svijeta, pa su ih počeli pisati i marksisti, da bi objasnili probleme zemalja Latinske Amerike, Azije i Afrike u međunarodnoj podjeli rada, koju reproducira svjetsko kapitalističko tržište. Dakako, radilo se i radi i o ideologiji i praksi nametanja koncepcija razvoja, po kojima bi se »nerazvijeni« razvijali po kalupima i u interesu »razvijenih«, itd. »Developmentalizam« se u međuvremenu proširio i na rad međunarodnih organizacija u sistemu Ujedinjenih naroda, a nikao je i pokret »zemalja u razvoju«, koji se zasad bez mnogo uspjeha bori za novi međunarodni ekonomski poredak, koji bi omogućio da te zemlje smanje jaz u razvijenosti u odnosu na razvijene.

[5] Uvid, doduše nepotpuni, u sociološke radove o razvoju do 1976. godine, pruža članak Jelke Imširović »Društveni razvitak u radovima jugoslovenskih sociologa«, časopis *Sociološki pregled.* br. 1/1977, str. 51—68.

Digitized by Google

vanjem na marksističko shvaćanje historije, odnosno na marksističku teoriju društva. Razvoj jugoslavenskog društva u sociologiji se počeo više pretresati sedamdesetih godina, ali bez nekih preciznijih određenja o kakvom se razvoju radi, koji su mu pokazatelji i bez bližeg konsenzusa ili pak sporenja o teorijskim pristupima.[6] U međuvremenu su se umnažali radovi koji su pretresali »razvojne« teme,[7] da bi u novije vrijeme »promjene« i »razvoj« najzad postale i u sociologiji temama dana, što se podudara i s izrazitom orijentacijom da se daju i dijagnoze

---

[6] Dok su ekonomisti, po prirodi svog poziva, a uključeni u poslove privrednog i društvenog planiranja, znatno ranije, još šezdesetih godina, usmjeravali svoju pažnju i na koncepcije te na indikatore i mjerila razvoja, kod sociologa se interes za razvoj jugoslovenskog društva javio tek oko 1970. godine. Koliko nam je poznato, zapravo prva rasprava na kojoj se o temi razvoja nije raspravljalo samo iz ekonomskog rakursa bio je jedan okrugli stol časopisa »Gledišta« o *usmjeravanju društvenog razvoja u socijalizmu* 1965. godine. O tome je onda izišao poseban zbornik *Usmjeravanje društvenog razvoja u socijalizmu*, »Sedma sila«, Beograd 1965. Slijedilo je savjetovanje o *determinantama društvenog razvoja*, što ga je priredilo Sociološko društvo Slovenije, u Mariboru 1970. godine (na kojem su, uz ostalo, Z. Mlinar i H. Teune referirali o dimenzijama proučavanja društvenog razvoja, R. Lukić o kulturi kao determinanti društvenog razvoja, S. Šuvar o vrednotama tradicionalne kulture u našem društvenom razvoju, V. Rus o naciji kao faktoru kočenja društvenog razvoja, itd.). Časopis »Naše teme« (br. 3/1970) priredio je iste godine diskusiju *o socijalnoj diferencijaciji u društvenom razvoju*, a iduće 1970, godine časopis »Gledišta« (br. 11—12) diskusiju *o društvenoj pokretljivosti i razvojnim perspektivama jugoslovenskog društva*. Najzad 1972. godine časopis »Teorija in praksa« (br. 4) priređuje raspravu *o dilemama o ulozi subjektivnih snaga u društvenom razvoju*. Premda bi se moglo reći, da su i raniji stručni sastanci jugoslavenskih sociologa, kao onaj u Splitu još 1966. godine koji je pretresao temu »Promjene socijalne strukture jugoslavenskog društva«, a osobito onaj u Portorožu 1972. godine »Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije«, te najzad onaj u Opatiji 1973. godine »Položaj radničke klase u Jugoslaviji« razmatrali razne aspekte razvoja jugoslavenskog društva, uvid u referate i raspravu na tim skupovima da na njima nije zapravo data niti jedna definicija društvenog razvoja.

[7] Primjerice: B. Horvat: *Ogled o jugoslavenskom društvu*, »Mladost«, Zagreb 1969; S. Šuvar: *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, »Školska knjiga«, Zagreb 1970; M. Popović, J. Stanković, S. Bolčić: *O socijalnoj strukturi, problemima i protivrečnostima u društvenom preobražaju i ciljevima društvenog razvoja*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1970; M. Pečujlić: *Horizonti revolucije*, Institut za političke studije FPN, Beograd 1960; Z. Mlinar, N. Toš: *Neiskorišćeni potencijali za društveni razvoj*, »Komunist«, Ljubljana 1970; B. Šefer: *Socijalni razvoj u samoupravnom društvu*, Institut za političke studije FPN, Beograd 1971; Z. Vidaković: *Korak nazad, dva koraka napred*, »Komunist«, Beograd 1972; D. Bilandžić: *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, »Komunist«, Beograd 1973; J. Županov: *Ciljevi dugoročnog razvoja — metodološka rasprava*, Ekonomski institut Zagreb 1973. U razdoblju od 1970. go-

Digitized by Google

i prognoze krize jugoslavenskog društva.[8] Ne može se sa sigurnošću tvrditi, da je i u nas već nastala još jedna posebna sociološka disciplina — sociologija društvenog razvoja (razvitka), no posrijedi je očigledan »trend« da se ona — razvije! Štoviše, njezino se postojanje već uzima kao činjenica.[8a]

Dakle, onaj dio naše društvene kritike, koji u opservaciji suvremenog jugoslavenskog društva primjenjuje sociološki diskurs, već uglavnom polazi od kategorijalnog aparata »sociologije razvoja«, kakva se, izgleda, u svjetskim razmjerima razmahala, a u nas se javlja njezina pojačana recepcija. »Promjena« i »razvoj« kao takvi postaju uporišni referentni pojmovi, toliko poželjni, a u isto vrijeme dovoljno neodređeni.

Ako se polazi od ambicije da se ostane na sociološkoj »teoriji srednjeg obima«, onda je moguće prihvatiti i slijedeću, a jednu od rijetkih pobližih, definiciju društvenog razvoja u našoj sociološkoj literaturi: »Sociološki pristup društvenom razvoju pokazuje se u proučavanju onih društvenih promena kojima se menja tip društva (način proizvodnje u najširem smislu i društveni odnosi u kojima se odvija reprodukcija društva). To je proučavanje nestajanja jednog tipa društva i nastajanja novog tipa društva, to je proučavanje: 1) promena u društvenom položaju proizvođača koji su osnova svakog društva, 2) osnova zasnivanja društvenog položaja članova društva; 3) načina uređivanja odnosa među ljudima u različitim oblastima njihovog

---

dine naovamo izišao je i relativno velik broj članaka u časopisima, u kojima se razmatraju teorijski i praktični aspekti razvoja jugoslavenskog društva prvenstveno iz sociološkog ugla. Selektivnu bibliografiji radova do 1981. godine priredio je Silvano Bolčić u prilogu svoje rasprave *Sociološko proučavanje posleratnog društvenog razvoja Jugoslavije*, u knjizi *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, grupa autora, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1981, str. 178—184.

[8] To se dâ zaključiti već i po naslovima radova: *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja* (naslov prvog poglavlja tih ogleda, iz pera M. Rankovića jest: »Zasnivanje i perspektive sociologije društvenog razvitka«); Zdravko Mlinar: *Sociologija razvoja i uloga subjektivnih snaga*, »Kulturni radnik« 6/1984; Silvano Bolčić je prvi dio svoje knjige (koji je inače uz manje izmjene istovetan s njegovom već navedenom raspravom u »Ogledima«) *Razvoj i kriza jugoslavenskog društva* naslovio »Osnovna pitanja sociologije razvoja jugoslovenskog društva«.

[8a] Društvenim promjenama i razvoju bio je posvećen deveti stručni skup jugoslavenskih sociologa 1977, a iste godine tu temu pretresalo je i Sociološko društvo Srbije, (vidjeti *Sociologija* 2-3/1977 i *Sociološki pregled* 1/1977), što je u neku ruku bilo u susret i svjetskom kongresu sociologije, u Švedskoj 1978, koji je razmatrao teme razvoja i promjena. U biti se istim temama bave i najnoviji skupovi sociologa: okrugli stol »Savremeno jugoslavensko društvo: sociološko istraživanje uzroka krize i mogućnost izlaska«, Ljubljana, 27—28. maja 1982; sociološki susreti '83: »Procesi integracije i dezintegracije u jugoslavenskom društvu« Portorož 9—12. oktobra 1983; XI naučni skup jugoslavenskih sociologa »Sociologija i društvena praksa (I Društveni razvoj: sociološki pogledi, II Sociologija, ideologija i društvena praksa)«, Portorož 4—6. aprila 1985.

Digitized by Google

zajedničkog (društvenog) delovanja; 4) sistema vrednosti kojima se reguliše zajedničko delovanje ljudi; 5) nastajanje istorijski novih oblika društvenog života ljudi u kojima oni potpunije ispoljavaju svoju stvaralačku moć i žive u ljudskom smislu bogatijim životom.«[9]

No, i ovakav pristup ostavlja prostor za svu moguću neodređenost sociološkiih ekspertiza, za prividnu egzaktnost i prostorno-vremensku ispražnjenost nalaza. Na to upućuju i ključni pojmovi: »tip društva«, »društveni položaj«, »način uređivanja odnosa«, »historijski novi oblici života«, »sistem vrednosti«, itd. Doduše, specificiranje i ujedno i preciziranje, bar donekle, sadržano je u napomeni da se »sa stanovišta jugoslovenskog društva *društvenim* razvojem mogu označiti pre svega one promene koje znače jačanje socijalističkog karaktera jugoslovenskog društva«.[10] Zadaća istraživanja bila bi u tom slučaju na utvrđivanju onih »promena« i onog »razvoja«, kojima se postiže *socijalistički karakter društva.* No, ostaje pitanje da li se to dâ utvrditi tipičnim sociološkim metodama i indikatorima.

»Promjene« i »razvoj« sami po sebi nisu, naime, dostatni da se razotkriva socijalistički ili pak nekakvi drugi karakter društva. Sve ovisi o tome od kakve i čije se paradigme, odnosno od kojeg se teorijskog pristupa društvenom razvoju polazi. U suvremenoj svjetskoj sociološkoj produkciji postoji mnoštvo teorijskih orijentacija unutar općeg bavljenja društvenim »promjenama« i »razvojem«[11] Čini se, da dolazi do pojačane infiltracije takvih teorijskih orijentacija i u našu sociologiju, što je, dakako, poželjno, kada se ne bi radilo i o proširenoj maniri da se tek iščitavanjem pojedinih »bestsellera« nekritički prosuđuje i na analizu suvremene zbilje jugoslavenskog društva.

Primjerice, u »ekspertizi«,[12] prožetoj rezolutnom nakanom da se razjasni »aktualna kriza u Jugoslaviji« i skine »mistički omotač s dijalektike jugoslavenskog društva«, te prognozira što će se u njemu zbivati, sve je u znaku »znanstvenog« diskursa, a rječnik u svakom slučaju odaje načitanost standardnim, pretežno »sistemskim« štivima, u sferi sociološke produkcije u međunarodnim razmjerima: »društvena struktura« (a ona je »nedovršeni totalitet raznorodnih komponenata«), »rekonstrukcija legitimnosti sistema«, »reintegracija podsistema«, »tip moderne racionalnosti«, »položaji u društvenoj stratifikaciji«, »efekti promjena«, »interesni krug«, »racionalna anticipacija«, »vladajući i upravljački društveni stratum«, »reguliranje podsistema«, »par-

[9] Silvano Bolčić: *Razvoj i kriza jugoslavenskog društva u sociološkoj perspektivi,* str. 18.

[10] *Isto,* str. 12.

[11] O tome vidjeti pobliže: Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja,* BIGZ 1981.

[12] Radi se o referatu na jednom od posljednjih naučnih skupova sociologa Jugoslavije, objavljenom i u sociološkom časopisu uz naznaku, da je to »izvorni naučni članak«.

Digitized by Google

ticipativno modeliranje organizacionog odlučivanja«, »ideološka integracija«, »totalitarna revizija ideološke sfere društva«, »sistemska strategija«, »revidirajuća orijentacija«, »skup institucionalnih pritisaka i subinstitucionalnih protivpritisaka«, »skup sistemskih i asistemskih područja alokacije resursa te međuličnih i međugrupnih povezivanja«, »funkcija redukcije složenosti i redukcije kontigentnih zbivanja u okolini aktera«, »produkt sukobljavanja strategije društvenih grupa«, »specifične institucionalno-subinstitucionalne i sistemsko-asistemske relacije«, »političko komuniciranje među stratumima«, »donji društveni stratumi«, »kreiranje sistemskih dimenzija«, »odnos (rastojanje) između institucionalizirane (partijske i samoupravne) ideologije, sistemskih dimenzija (tj. efikasnosti regulacije, 'indirektnim', putem ekonomskog, političko-operativnog, formalno-pravnog i moralnog podsistema) i društvene stratifikacije« (a ova potonja ogleda se u tome »koliko tko, kao posljedica djelovanja ideologije i sistema, ima prihoda, moći i ugleda« — op. S. Š.), »reificirani determinizmi društvene strukture«, »spoznajna i institucionalna rekonstrukcija društva«, »superfragmentacija donjih stratuma«, »strategije upravljanja/dominacije«, »institucionalna adaptacija različitih interesa«, »upravljanje društvenim napetostima«, »podsistemi moći«, »funkcionalne (moderna administracija) i teleološke prepreke (inteligencija) između proizvođačke klase i elite«, »središnje dimenzije društva«, »unutarstratumski sistem samoodržanja«, »intersistemske regulacije«, »autoritarna regulacija«, »samoregulacija«, itd. Autor se, dakako, bavi temom promjene i razvoja utoliko što ga zanimaju »zahvati u društvenoj strukturi«, koji bi imali »značajan učinak u dimenziji društvenog razvoja«, te se propitkuje za vjerojatni ishod krize jugoslavenskog društva, koji će, po njegovom mišljenju, biti u znaku revizije društvene strukture, a provest će je, tu reviziju, nakon što protekne »gluho doba«, jedna »nova vodeća grupa«, »o čijem sastavu i orijentaciji još ništa ne znamo«, osim da će ona biti sastavljena od koalicija četiri grupe interesa unutar sadašnje politokracije. Autor »ne krije svoj afinitet« za dijalog s orijentacijom jedne od tih grupa, jer »uzima tehnokratske pretenzije te grupe kao najmanje 'zao' oblik zakonitosti suvremenog razvoja«. Uzgred da napomenemo da — kada konstruira četiri svoje politokracije (politokracija I, politokracija II, tehnokracija I, tehnokracija II), autor priznaje da mu je za to bilo dovoljno čitanje jugoslavenskih novina i pokojeg časopisa (te utoliko »više nije potrebno čitati strane izvore da bi se nešto bitno saznalo«)!

Evo pak kategorijalnog aparata iz još jedne takve »ekspertize«, ovaj put o društvenom razvoju i kvalitetu života, u kojoj se o suvremenoj zbilji jugoslavenskog društva prosuđuje i opet na osnovu iščitavanja bestselerskih štiva u tekućoj sociološkoj produkciji u svijetu: »socijalne disfunkcije ekonomskog razvoja (ekonomskog rasta)«, »razvijena industrijska društva«, »participacija populacije«, »postindustrijska društva«, »siromašna društva«,

Digitized by Google

država blagostanja kao »agregatni pojam za sistem socijalnih službi«, »kraj industrijskih društava«, »socijalne grupe (koje) putem samoprodukcije omogućuju samokreiranje odgovarajućeg kvaliteta života«, Jugoslavija »zemlja sa zakasnelom industrijalizacijom«, »razvijeno društvo«, »kraj industrijske civilizacije«, »masovno industrijsko društvo«, »moderna društva«, »nova neindustrijska civilizacija«. Štivo je puno »developmentizma«: rabe se pojmovi »razvijeno društvo«, odnosno »razvijena industrijska društva«, »društveni razvoj«, »nizak stepen društvene razvijenosti Jugoslavije«, »socijalni razvoj«, »optimalni sistem regulacije društvenog razvoja«, »efikasna regulacija socijalnog razvoja«, »razvijenost društvenih delatnosti«, »razvijenost političkog sistema«, »faktična socijalna nerazvijenost zemlje« (Jugoslavije — op. S. Š.); »ekonomska razvijenost«, »razvijenost obrazovanja«, »razvijenost zdravstva«. Pozivajući se na podatke iz jednog neobjavljenog rukopisa o socijalnim indikatorima »razvijenosti«, a da sam nijedan od tih podataka ne navodi, autor zaključuje da »svakako ne možemo kazati da je Jugoslavija postigla visoki stepen društvene razvijenosti«, odnosno da ima i s obzirom na stupanj ekonomske razvijenosti »nenormalno nizak stepen društvene razvijenosti«. »Razvijenost«, odnosno »nerazvijenost« mjere se, izgleda, tzv. Sivardovim indeksom izdvajanja sredstava iz nacionalnog dohotka za društvene djelatnosti u usporedbi s izdvajanjem za vojsku, pa po tome, eto, proizlazi da je Jugoslavija »po svim mogućim indikatorima socijalnog blagostanja na zadnjem mjestu među evropskim zemljama«. A stvari bi se mogle promijeniti, ako bi se išlo na »optimalni sistem regulacije društvenog razvoja«, što onda »pretpostavlja postojanje i širenje različitih socijalnih pokreta usmerenih na specifične ciljeve kvalitete života«, a koji su tobože metapolitički i jednostavno usmjereni na »oblikovanje alternativnih načina života«. Dakle, »razvoj« uopće se u ovom slučaju smješta negdje u kontekst »razvijena« — »nerazvijena« društva, odnosno »siromašna društva« — »razvijena industrijska društva« — »nova neindustrijska civilizacija«, a stupanj »socijalne razvijenosti«, odnosno »socijalne nerazvijenosti« Jugoslavije, u ovom slučaju mjeri se, pak, udjelom nacionalnog dohotka koji se izdvaja za društvene djelatnosti u usporedbi za udjelom koji se izdvaja za vojsku! Na osnovu toga se onda pledira i za rješenja koja će uroditi »kvalitetom života«, kao onom čemu ljudi, dakako, teže, a ta su rješenja pak u širenju prostora socijalnim grupama da »putem samoreprodukcije omogućuju samokreiranje odgovarajućeg kvaliteta života«. Treba im, i u jugoslavenskom društvu, dati »pravo na vanpolitički i na vansistemski angažman«, itd.[13]

[13] Premda dato u obliku teza, navedeno štivo također je predočeno na posljednjem naučnom skupu jugoslavenskih sociologa i objavljeno u sociološkom časopisu kao »izvorni naučni članak«.

Digitized by Google

Definiranje »razvoja« u okvirima tipično sociološkog »diskursa« nalazimo, najzad, i kod autora čiji je sociološki opus u našim prilikama možda i najviše respektiran i utjecajan:

»Razvoj je kontigentan, može nas odvesti u 'hiljadugodišnje kraljevstvo božje na zemlji' (komunizam), a može nas odvesti i u nuklearnu katastrofu... Kvantitativna komponenta: razvoj uvijek uključuje 'više' — više dobara, više dohotka, više očuvane prirode, više slobode i demokracije itd.

Kvalitativna kompomenta: pored kvantitativne dimenzije, koja sama definira rast a ne razvoj, razvoj uvijek uključuje kvalitativne promjene.

Vrijednosna dimenzija: kvantitativne i kvalitativne razlike moraju biti pozitivno vrednovane kao napredak — 'progres'. Vrednovanje se vrši u odnosu na neki vrijednosni kodeks što ga dotična grupa prihvaća. Otuda relativizam razvoja — ali i univerzalnost pojma, ukoliko postoje neke općeljudske vrijednosti.«

Razvoj, dakle, postoji u smislu kvantitativnog »više« i kvalitativnih promjena, a da li je to napredak ili progres (pri čemu pojam progresa autor stavlja u navodnike) ovisi o vrednotama neke društvene grupe. Ukoliko postoje neke općeljudske vrednote, onda i razvoj kao slijed promjena njima u susret može biti univerzalan pojam. Navodeći da je razvoj kontigentan, autor prethodno eksplicite naglašava da ga ne shvaća »u evolucionističko-deterministčkom smislu: kao nužni, 'zakoniti' prelaz iz nižih oblika u više oblike (kao što je 'elegantno' smanjivanje društveno-ekonomskih formacija)«.

No, i pored ovog definiranja »razvoja« kao kontigentnog i relativnog, autor u praktičnom smislu polazi od razlikovanja »rasta« i »razvoja«, kakvo odavno vrše neki ekonomski teoretičari i tu shemu primjenjuje na jugoslavensko društvo, da bi, što se tiče ekonomije, konstatirao »da smo u čitavom poslijeratnom periodu imali većim dijelom rast, a manjim dijelom razvoj«. A i u ocjenjivanju *socijalnog*, odnosno *društvenog* razvoja (što znači da autor društveni razvoj ne sagledava kao razvoj društva u cjelini, već kao društveni razvoj u užem smislu, uz ekonomski razvoj) poziva se na »kvantitativne dimenzije« i »kvalitativne promjene« po više-manje standardnim ekonomsko-sociološkim indikatorima, s tim što napominje da su odlučujuće »kvalitativne promjene«.[14] Pitajući u tom smislu: »Kakav je bio kvalitet društvenog razvoja u Jugoslaviji poslije rata?«, autor, i ne navodeći bilo kakve podatke (doduše, svoje tvrdnje izlaže u te-

[14] »Međutim«, za pojam društvenog razvoja odlučujuće su kvalitativne promjene: npr., promjena ekonomske strukture stanovništva (deagrarizacija na jednom polu — scijentizacija na drugom), promjene u društvenim institucijama (npr. transformacija obitelji iz proširene u nuklearnu, projmene političkog režima iz autoritarnog u demokratski itd.), promjena tipa solidarnosti (iz 'mehaničkog' u 'organski'), promjene u društvenim idejama i filozofijama i sl.« — *Sociologija* 1—2/1985, str. 70.

Digitized by Google

zama), dolazi do zaključka: »Od kvalitativnih promjena stvarno je izvršena samo transformacija stanovništva«. Inaugurirano je samoupravljanje kao novi oblik ekonomske organizacije i kao novi oblik političkog sistema, ali od toga nije bilo ništa, odnosno učinak je bio slijedeći: »Stvorena je golema prazna institucionalna ljuštura, a 'samoupravna ideologija' dobila je funkciju da prikrije otuđenost sadržaja i stvarnih promjena.«[15] Itd.

Na te i slične nalaze naše društvene kritike koja se skriva u oblande sociološkog scientizma još ćemo se vratiti, a ovdje smo samo htjeli ukazati na karakteristična tumačenja »promjene« i »razvoja« jugoslavenskog društva, te njihove primjene i u okvirima sociologije razvoja i njezinih domašaja na domaćoj sceni.

Primjetna je, inače, tendencija u čitavom korpusu društvenih nauka u nas, da se izvrši »dezideologizacija« marksizma, ili pak da se društvena teorija oslobodi »metafizičkih« i »teleoloških« momenata koje sadrži marksističko shvaćanje historijskog razvitka društva, pa time i marksističkih tumačenja recentnih »promjena« i »razvoja« suvremenog društva. Utoliko su posrijedi nastojanja, da se i sam Karl Marx, ukoliko se na njega poziva, učini samo sociologom (ili samo ekonomistom, ili pak samo filozofom, itd.), a ne i da ostane, dakako, prvi marksista.[16] Jednostavno, marksizam treba iz socijalne filozofije premjestiti u nauku. »Sociologiziranje« marksizma ide pak u pravcu njegovog reduciranja, u najboljem slučaju, na »teoriju sukoba« nasuprot »teoriji ravnoteže«, pa se prvenstveno na tome uspoređuje marksizam i funkcionalizam kao dvije osnovne teorijske i metodološke orijentacije u suvremenoj sociologiji, ili i na »teoriju revolucije«, jednu od mnogih u suvremenoj »pozitivnoj znanosti«. Marksizam se, još više, reducira na jednu od brojnih »teorija društvene promjene« ili »teorija društvenog razvoja«, pa se od njega ponešto uzima a ponešto ispušta, uglavnom ono što mu tobože daje profetsku ulogu. Sociologija u svijetu općenito sve više pokazuje težnju, da bude društvena kritika *(social criticism)*, a sve njezine struje priznaju »promjenu« i »razvoj«, jedino se, dakako,

[15] *Isto*, str. 70 i 71.

[16] Vidjeti T. B. Bottmore: *Sociologija kao društvena kritika*, »Naprijed«, Zagreb 1977, 5. poglavlje: »Karl Marx: sociolog ili marksist«, str. 60—70. Citiramo: »Dok marksizam kao obuhvatno političko uvjerenje gubi privlačnost, očit je porast zanimanja za marksizam kao teorijsku shemu. Dobrim je to dijelom zasluga novijih sociooloških radova...«. Po Bottmoreu, od Marxova djela ostaje samo ono što ga čini sociologom, štoviše Marx je dao najveći pojedinačni doprinos sociologiji. A neoprostivo je bilo da se Marx nije kretao »iz hegelijanskog idioma u jezik moderne znanosti«. »Neoprostivo bi bilo da je Marx namjerno žrtvovao pozitivnu znanost metafizici, da je tražio samo potporu za viziju svijeta i povijesti kakvu stvara pjesnička i filozofska mašta, koju ne treba napnadno ispitivati, da je ukratko, bio prvenstveno marksist, zastupnik vjere.« (str. 64.)

Digitized by Google

ko, razlikuju u sagledavanju onog što iz »promjene« i »razvoja« (treba da) proizlazi, odnosno razilaze se u odgovorima na pitanje »koja je svrha razvoja, ili, šire, za kakvim svijetom teži razvojna politika«.[17] Jer, sociologija se, pa ma koliko ispovijedala i vrednosnu neutralnost, treba da bavi i »osjećajem za ono što pruža budućnost«.[18] Nemarksističke teorije »rasta« i »razvoja« i u ekonomiji i u sociologiji i u društvenoj filozofiji ponudile su u tom smislu mnoge nove (u odnosu na klasičnu sociologiju i socijalnu i kulturnu antropologiju devetnaestog i prve polovice dvadesetog stoljeća, u kojima su formulirane dihotomije i razvojne sheme, čiji su tvorci, primjerice, Comte, Sumner Maine, Spencer, Tönnies, Durkheim, Malinovski, Weber, Redfield, Paretto i drugi) dihotomije i periodizacije. Nema sumnje, da su time željelo parirati ne samo marksističkom shvaćanju i periodizaciji historijskog razvitka ljudskog društva (koji Marx sagledava prvenstveno kao etape ekonomske formacije društva), već i tumačenjima zbivanja u suvremenoj epohi socijalističke transformacije svijeta. Iz kapitalizma se ne ide u susret komunizmu, a putem socijalizma, već se ide, recimo, iz predindustrijskog preko industrijskog u postindustrijsko društvo. Kao što je primijetio R. Aron, i sam jedan od ideologa industrijskog društva, sociolozi su se u shvaćanju društvene promjene vratili od Marxa Saint Simonu, od koga potječe prvo definiranje industrijskog društva.[19] Zapravo, i u sociološkim teorijama »promjene« i »razvoja« i u ekonomskim teorijama »rasta« i također »razvoja« dominira *ideologija industrijalizma*, pa i onda kada se, što se sve više čini, razmatra kraj samog tog industrijskog društva i prelaz u neko »post« društvo, u kojem se danas uvelike »operacionalizira« funkcionalistički neoevolucionizam kao nastavak i djelomična rekonstrukcija sociološkog evolucionizma i kulturološkog difuzionizma XIX stoljeća. Sagledavanje društva kao mijene, kao procesa *(society as process)* često se svodi na industrijalizaciju i izlazak iz nje. Ta ideologija pak svoj izraz u sociologiji posebno nalazi u *teoriji modernizacije*, a koja svoj izvor ima još u »pozitivnoj filozofiji« A. Comtea, i svoje osnovne formulacije u sociologiji M. Webera, da bi danas bila najproširenija varijanta funkcionalističkog neoevolucionizma.[20] Postojale su i postoje »predindustrijska«, »neindustrijalizirana«, »tradicionalna«, »agrarna«, »nemoderna«, »razvijena«, »nepokretna«, »statična«, »siro-

[17] Bottmore, *isto*, str. 56

[18] To napominje K. Negel u hrestomatiji T. Parsons, E. Šils, K. Negel, Dž. Pits: *Teorije o društvu*, knjiga II, str. 1159.

[19] Raymond Aron: *Dix-huites lecons de la sociètè industrielle*, Gallimard, Paris 1962, i *La lutte de classes. Nouveles leçons sur les sociètès industrielles*, Gallimard, Paris, 1964.

[20] O tome vidjeti i formulacije M. Rankovića na str. 15 i na str. 168, te njegov osvrt na teoriju modernizacije, sa citiranjem i navođenjem obilne literature na str. 195—218 u knjizi Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja.*

Digitized by Google

t upravo danas, ne posvuda ali sa šansom da se to do-
svuda, zakoračuje u neka »nova« društva — »postindu-
«, »superindustrijsko«, »postkapitalističko«, »postburžoas-
društvo masovne potrošnje«, »postindustrijski stadij raz-
»postmodernu eru«, »postcivilizaciju«, »postekonomsko
«, »tehnotroničku eru«, »društvo klasa usluga« *(the ser-
ss society*«), »društvo znanja«, »aktivno društvo«, »infor-
no« odnosno »informatičko društvo«[21] U pozadini velike
teorija društvene promjene i društvenog razvoja, koja u
stavljaju industrijalizaciju i modernizaciju je, bez sum-
berovsko shvaćanje razvoja društva kao porasta racional-
Moderno društvo« je ono društvo koje se neprestano mi-
pojavilo se, prema Veberovim tumačenjima, sa zapadno-
im kapitalizmom i razvija se u smislu neprestanog po-
sve veće dominacije racionalnog, naučnog mišljenja, ra-

Najpoznatiji autori dihotomija i periodizacija društava ove
D. Bell, A. Touraine, P. Naville, K. Boulding, R. Aron, G. Len-
Etzioni, T. Parsons (»primitivno« — »prelazno« — »moderno«
, W. Ogburn, M. Nimkoff, R. Redfield, W. E. Moore, D. Ler-
Drucker, L. Malvin, M. Weber, A. Toffler, G. Lichteheim,
, Z. Brzezinski, a također i W. Rostow i J. Servan-Schrei-
jeti o tome, primjerice, u slijedećim radovima: A. Touraine:
strijsko društvo, »Globus«, Zagreb 1980; H. Kahn: *Slijeđe-
godina*, »Stvarnost«, Zagreb 1977; A. Toffler: *Šok budućnosti*,
le: *U susret automatiziranom društvu*, »Školska knjiga«, Za-
9; J. R. Galbraith: *Nova industrijska država*, »Stvarnost«,
1972; J. J. Servan-Schreiber: *Svjetski izazov*, »Globus«, Zag-
; J. K. Galbraith: *The Afluent Society*, Houghton Mifflin
on 1960; K. Kumar: *Prophecy and Progress. The Sociology of
l and Post-Industrial Societies*, Penguin, Middlesex 1978;
. Etzioni: *Social Change*, Basic Books, New York 1973; A. Et-
e *Active Society — A Theory of Societal and Political Pro-*
he Free Press, New York 1968; R. Dahrendorf: *Class and
nflict in Industrial Society*, Routhladge and Kegan Paul,
1959; D. Bell: *The Coming of Postindustrial Society*, Rout-
nd Kegan Paul, London 1974; R. Aron: *op. cit.*; G. and J. Len-
nan Societies — an Introduction to Macrosociology, The
ss, New York 1958; W. E. Moore: *Social Change*, Prentice Hall,
lewood Clifs, New Yersey (ch. Modernation, pp. 89—112);
gburn, M. F. Nimkoff: *Hand Book of Sociology*, Routhladge
n Paul, London 1960; D. Apter: *The Politics of Modernation*,
y of Chicago Press, Chicago 1965; C. Kerr, J. T. Dunlop,
arbison, C. A. Myers: *Industrialism and Industrial Man*,
niversity Press, New York 1960; Taleot Parsons: *Societies —
ary and Comparative Perspectives*, Prentice — Hall Interna-
nglewood Cliffs, New Yersey 1966; M. Weiner (ed.): *Moder-
Basic Book, New York — London, 1966; R. P. Alpebaum:
of Social Change, Markhom Publishing Co., Chicago 1970;

Digitized by Google

cionalne ekonomije i racionalne organizacije društva.[22] »Modernizacija« općenito vodi »usložnjavanju« i »diversifikaciji«, a »industrijalizacija« joj je glavni oblik sve dok se osnova »društvenih uloga« nalazi u tvorničkoj proizvodnji koja se realizira kao roba, odnosno dok se alokacija dobara vrši na tržištu (a vrši se vječno, samo što prema glavnim teoretičarima funkcionalizma, proces modernizacije već dovodi do proizvodnje i plasmana znanja kao određujućih, za razliku od proizvodnje i plasmana industrije stvari iz vremena »klasične« ili »zakašnjele« industrijalizacije. Ona sama ne vodi nužno u jedan jedini, jednoobrazni društveni sistem, odnosno, nužno ne završava u konvergenciji društvenih sistema, već vodi mnogim političkim i ideološkim varijacijama društvenih sistema. Komunizam pri tom, dakako, nije neizbježan već je također moguć, uprkos tome što je problematičan, itd.[23] »Rast« se, prema tome, shvaća kao rast racionalnosti kapitalističke provenijencije, sa svim posljedicama u društvenom sistemu(-ima) i sa nužno istim učincima u podjeli »funkcija«, »intersistemskim relacijama«, »socijalnoj statici« i »socijalnoj dinamici«, procesima difersifikacije, diferencijacije i homogenizacije, integracije i dezintegracije, konsenzusa i konflikta, stratifikacije, institucionalizacije, normativno-vrednosnog poretka, funkcioniranja društvenog sistema s podsistemima, ekonomskim, tehnološkim, socijalnim, političkim, tehnološkim, kulturnim. Utoliko se može promatrati i ispitivati »modernizacija« bilo kojeg »segmenta«, »kompleksa«, »odnosa«, »sfere« društva kao sistema, odnosno posebnih sistema, kao npr. socijalnog, političkog, kulturno-vrednosnog sistema, te odnosa među njima. U materijalnom pogledu »razvoj« vodi obilju i izboru dobara, u socijalnoj strukturi sve većoj stratifikaciji, socijalnoj diferencijaciji, a u političkim odnosima demokratizaciji, slobodama ličnosti, toleranciji pogleda i ponašanja, a pored ostalog »modernizacija« stvara i »mobilnu« otvorenu ličnost, a čitavo društvo čini neprestano mijenjajućim, pa je ono poprište »procesa«, »kretanja« i »promjena«, posjeduje »sposobnost za rast« i otvoreno

---

Anike M. M. Hoogvelt: *The Sociology of Development Societies*, Mc Millan Press, London Basingsloke 1978 (vidjeti pp. 50—62); A. Toffler: *The Third Wave*, Pan Books, New York 1981; S. N. Eisenstadt (ed. *Comparative Prospectives on Social Change*, Boston 1968; W. W. Rostov: *The Stages of Economic Growth — a Non—Communist Manifest*, Cambridge University Press, Mass. 1960; isti: *The Process of Economics Growth*, Norton and Co., New York 1962; isti: *The Economics of Take off into Sustained Growth*, Macmillan, St. Martin's Press, New York 1965; Zbigniew Brzenzinski: *The American Transition*, u: Alan F. Westin ed.): *Information Tehnology in Democracy*, Cambridge, Mass., 1971.

[22] O tome što znači kapitalistička racionalnost kod M. Webera vidjeti npr. Herbert Marcuse: »Industrijalizacija i kapitalizam«, časopis *Pregled* 6/1969.

[23] Vidjeti W. E. Moore: *Social Change*, pp. 89—90. Isto mjesto navodi M. Ranković u: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, str. 217.

Digitized by Google

je prema inovacijama. Štoviše, i društveni se razvitak može svesti na inovativni proces.[24]

Pažljiviji uvid u novija sociološka opservíranja jugoslavenskog društva, pa i posebno njegove krize, na kojoj se toliko insistira, omogućuje zaključak da se ona uveliko inspirira teorijama industrijskog razvitka i modernizacije koje su formulirane u suvremenoj nemarksističkoj sociologiji,a zapravo na veberovskom poimanju razvoja kao porasta racionalnosti. U tom smislu razvoj se, kao što je to uobičajeno u sociologiji razvoja, jednako kao i u ekonomiji rasta, pokušava mjeriti raznim privrednim, socijalnim i kulturnim indikatorima, kao i potkrijepiti određenim empirijskim ispitivanjima. No, općenito su »liste indikatora« skromne, pa se i češće predmnijevaju nego što se, eksplicitno razrađuju i primjenjuju, a i empirijska se istraživanja uglavnom svode na ona koja i drugdje njeguju tzv. industrijska sociologija i tzv. sociologija organizacije, u cilju utvrđivanja distribucije moći i participacije, te i ispitivanja stavova i vrednota, da bi se, recimo, uočilo koliko vladaju jedni »sindromi« nasuprot drugima (npr. koliko još nije potisnut predindustrijski mentalitet ili etos ili koliko vlada egalitaristički sindrom, koncepcija ograničenog dobra i ideologija uravnilovke na uštrbu »industrijalizma« kao sistema vrednota produktivističke orijentacije i nužne socijalne diferencijacije na tržištu rada, ili koliko pak postoji sklonost autoritarizmu, koja je duboko ukorijenjena u čitavom historijsko-kulturnom *backgroundu* jugoslavenskog društva nasuprot demokratskoj orijentaciji srednjih slojeva, inteligencije i općenito čovjeka kreacije, organizacije i znanja. Repertoar indikatora i ciljeva »razvoja«[25] u okviru sociologije raz-

[24] Tako u biti društveni razvoj definira i M. Ranković na kraju pretresa sociooloških teorija o društvenoj promjeni i historijskom razvitku: »Svaki društveni razvitak se sastoji iz faza nastanka, ostvarenja i proširivanja neke inovacije, dovoljno značajne za odgovarajuće strukture, područje ili za društvo u celini, pa se s obzirom na to, metaforički rečeno, može odrediti kao širenje 'inovacijskog sindroma' u odgovarajućim fazama i stadijumima. »Doduše, autor u svoju definiciju još unosi da je društveni razvoj »više ili manje povezana celina više vrsta društvenih promena«, da se »obavlja u datim istorijskim uslovima i vremenskim granicama«, te da »proučavanje tih uslova i granica predstavlja polaznu tačku za objašnjenje njegovog karaktera, samostalnosti i osobenosti« i, najzad, da se »istorijski ostvaruje pod uticajem ili direktnim angažovanjem određenih društvenih snaga«, te da je u određenom smislu riječ i o »svesnom, ciljnom i organizovanom usmeravanju i kontroli istorijskih razvojnih procesa'. No, čini nam se, da je bitno u njegovoj definiciji upravo to naglašavanje nastanka, ostvarenja i proširivanja neke inovacije. Vidjeti Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, op. cit. str. 252—261.

[25] Vidjeti: Josip Županov: »Antinomije i planiranje društvenog razvoja u Jugoslaviji«, *Sociologija* 3—4/1970; Josip Županov: *Ciljevi društvenog razvoja — metodološka rasprava*, Ekonomski institut Zagreb 1973, Jurij Bajec: *Društveni razvoj i mogućnosti njegova merenja*, »Savremena administracija«, Beograd 1977; zatim što se tiče

Digitized by Google

voja, koja se ipak u naše duhovno podneblje instalirala mnogo više — putem preuzimanja shema, modela, tipologija i definicija iz sociološkiih »bestsellera« iz svijeta — nego što bi se to dalo zaključiti po eksplicitarnim elaboracijama i teorijskim utemeljenjima na domaćoj sceni, ipak je ostao i više nego skroman. No, »sociologiziranje« takve vrste uveliko je pomaklo u stranu razvijanje jedne stvarne marksističke sociologije, a koja bi polazila prije svega od Marxove i marksističke kritike političke ekonomije i od Marxove i marksističkih metoda proučavanja anatomije i »funkcioniranja« društva, kao i promjena u njemu. Stoga su i dometi sociološke kritike društva u našim prilikama još, ili sve više, takvi da se svode na više-manje impresionističko pobrajanje »promašaja«, »disolucije«, »dezintegrativnih procesa« u svrhu ilustriranja trajne ili akutne krize jugoslavenskog društva iz rakursa preuzimanih teorema i misaonih sklopova građanske sociologije industrijskog društva i shema mogućeg izlaženja iz tog društva u neko »post« društvo, koje nije, dakako, komuni-

---

indikatora: Trivo Inđić: »Instrumenti za analizu kulturnog razvoja: statistika kulture i indikatori kulturnog razvoja«, *Sociološki pregled* 1, 2—3/1974 B. Ivanović: »A Method of Establishing a List of Development«, *Ekonomska analiza* 1—2/1974 (radi se uglavnom o indikatorima iz ugla ekonomskog razvoja); vidjeti i poseban broj *Sociološkog pregleda* na engleskom jeziku: »Path of Social Development«, 1978. Temu *društvenog razvoja* dotiču, dakako, i radovi ekonomskog i politekonomskog karaktera: Branimir Lokin: *Pristup koncepciji dugoročnog razvoja*, »Informator«, Zagreb 1979, Luka Marković: *Koncepcija razvoja i klasna borba*, »Naprijed«, Zagreb 1977. Od sociologa su se indikatorima razvoja još posebno bavili i S. Bolčić, Z. Mlinar i N. Toš. Nije nam bila dostupna disertacija Marije Bogdanović: *Razvoj, dometi i formalističke jednostranosti kvantifikacije u sociološkom istraživanju*, obranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1979, no vidjeti njezin prilog »Neka pitanja metoda u proučavanju društvenih promena i razvoja« u *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, op. cit. str. 125—148, u kojem se kritički razmatra problematika indikatora i mjerenja društvenog razvoja u relativno malobrojnim radovima domaćih autora, sociologa i ekonomista. Posebno nam se čini opravdana autoričina primjedba u bilješci 51, koja bi se mogla općenito primijeniti: »da se na osnovu predloženih pokazatelja za ispitivanje nivoa razvijenosti Jugoslavije ne može sa sigurnošću identifikovati društveni sistem o kojem se radi«. O problemima razvoja, s ambicijom da to primjeni i na jugoslavensko društvo, uključujući i dihotomiju »stagnantna« — »dinamička« društva, posebno je pisao i Mihailo Popović, što je uglavnom unijeto u njegovu studiju »Sociološki problemi društvene stagnacije, promjene i razvoja«, a uvrštenu kao drugi dio u knjigu Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, op. cit., te u knjigu: Mihailo Popović : *Društvo i politika*, »Rad«, Beograd 1984. Vidjeti još i poglavlje M. Popovića: »Neke najznačajnije karakteristike društveno-ekonomskog razvoja socijalističke Jugoslavije« u knjizi *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut za političke studije FPN, Beograd 1977. Najzad, sve bitnije o indikatorima i ciljevima društvenog (i ekonomskog) razvoja, u jednom kritičkom sabiranju, u radovima koji se odnose na razvoj jugoslovenskog društva, sadrži studija (sređena zbirka radova) Silvana Bolčića: *Razvoj i kriza jugoslavenskog društva u sociološkoj perspektivi*, op. cit.

Digitized by Google

stičko. Jer, kao što smo već citirali, sociolozi i drugi sljedbenici »pozitivne znanosti«[26] priznaju i Marxa samo ukoliko je i onoliko koliko je sociolog, pa se ta tendencija nesumnjivo i te kako očituje i širi i u suvremenoj jugoslavenskoj sociologiji. I utoliko je sve manja sklonost, da se i sociologija zanima za »elegantno« smjenjivanje društveno-ekonomskih formacija, što je bila glavna Marxova preokupacija, ili da pokazuje razumijevanje za utopistička projektiranja »hiljadugodišnjeg kraljevstva božjeg na zemlji«.[27]

U posljednje vrijeme se razvoj jugoslavenskog društva, i kriza koja se dijagnosticira, posebno smještaju u kontekst zaostajanja u »tehnološkom razvoju« i u tome da se ne uspijeva slijediti naučno-tehničku revoluciju u svijetu, a da pri tom sve brojniji »ideolozi« naučnog napretka i u sociologiji i u ekonomiji i općenito u društvenim naukama mnogo više ostaju na tragu, recimo, misli W. Ogburna o tehnološkom rastu ili razvitku samima po sebi i kao alfi i omegi »rasta civilizacije« ili pak »kulturnog zaostajanja« i »stagnantnog« društva, nego što slijede Marxovu misao koja je naučno-tehničku revoluciju (još nigdje nepreokrenutu) objašnjavala kapitalskom osnovom proizvodnje i vladavinom kapitala nad radom. Doduše, veoma je jaka i tradicija u našoj filozofskoj ali i sociološkoj literaturi koja razvija kritiku tehnike i tehniciteta slijedom Marxovih misli o postvarenosti i alijenaciji iz njegovih ranih radova. No, ta vrsta kritike je daleko od svakog opipljivog uvida u suvremeni društveni kontekst i tokove naučno-tehničke revolucije, da sama ne bi ostavljala dojam tek stereotipnog antropološko-humanističkog jadikovanja, nasuprot ovoj prvoj vrsti kritike koja je sva u znaku apologije suvremenog galopa tehničkog progresa. Iz ugla apologije naučno-tehničke revolucije kao takve izriču se brojna zloguka upozorenja kako jugoslavensko društvo upravo svojom nesposobnošću da uhvati korak s drugima definitivno sebe osuđuje na tavorenje i ostajanje u svojevrsnom barbarstvu repetitivnog rada i manufakturizma, što onda reproducira i dihotomnu podjelu na inertnu i zastarjelu klasu[28] industrijskih radnika i primitivnu birokraciju, koja njome vlada i mrvi je, te u njoj traži osnovu svoga legitimiteta, nastojeći reducirati srednje slojeve i posebno onemogućiti »novu radničku klasu« nosilaca znanja, to jest tehničku, a dakako i humanističku inteligenciju i sve one koji se svojom kreativnošću pomaljaju pri ulaženju u svijet mikroprocesora, informatičko društvo, opojnu ljudsku igru u proizvodnji čipova i upravljanje njima, da bi proizvodnju preuzeli. Itd.

---

[26] O tome da Marx nije žrtvovao »pozitivnu znanost metafizici« piše Bottmore, op. cit., str. 64.

[27] Vidjeti formulacije, već citirane naprijed u izvoru naznačenom u bilješkama 14. i 15.

[28] Pa se i naša radnička klasa, kao što smo citirali, proglašava za »plastični materijal koji se može modelirati po volji i kojim se može modelirati po volji«.

Digitized by Google

Perspektiva socijalističkog samoupravljanja (pri čemu se najčešće ispušta kvalifikativ!) uglavnom se veže za tehnološki razvoj u tom smislu što do samoupravljanja uistinu ne može ni doći, dok se ne prevlada niska tehničko-tehnološka razvijenost društva i njoj adekvatna društvena struktura.[29] Štoviše, samoupravljanju kakvo se danas inaugurira osnova je klasična mehanizacija a ne suvremena naučno-tehnička revolucija.[30] Tehnološki razvoj sam po sebi, u smislu pukog hvatanja priključka s naučno-tehničkom revolucijom u svijetu, uzima se, dakle, ako ne kao demijurg, a ono kao jedina osnova socijalističke perspektive, pa i prevladavanja krize jugoslavenskog društva.

Budući da se najčešće i ne polazi od Marxove kritike političke ekonomije, niti od njegove teorije radne vrijednosti i teorije klasa, klasne borbe i revolucije, te zahtjeva za ekonomsko oslobođenje rada, razumljivo je što se u većini sociooloških i njima srodnih radova socijalističko samoupravljanje sagledava jedino u okviru tzv. poduzetničke funkcije, participativnih modela i distribucije moći ili jednostavno kao polje autonomije poduzeća, odnosno radne organizacije u privrednom poslovanju i koordinaciji socijalnih interesa, a u najboljem slučaju kao tzv. demokracija savjeta. Pri tom se onda i oslobođenje rada više shvaća u smislu dokidanja alijenacije, kako je definira tzv. industrijska sociologija građanske provenijencije nego u Marxovom i marksističkom smislu ovladavanja viškom rada i proizvođačkog prisvajanja proširene reprodukcije na osnovu stapanja potrebnog rada i viška rada, odnosno likvidacije podjele rad-

---

[29] Na razini opredeljivanja organiziranih društvenih snaga ispravno se naglašava da »razvoj samoupravljanja i suvremene tehnologije treba shvatiti kao međusobno zavisne historijske procese« — Vidjeti: *Ideološko-politička osnova XVI susreta samoupravljača »Crveni barjak«* u Kragujevcu 1984, te elaborat Komisije saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije *Osnove strategije tehnološkog razvoja*, Beograd 1982. No, u većini štiva o odnosu tehnološkog razvoja i socijalističkog samoupravljanja kao da se ne prevladava ideja o determiniranosti potonjeg visokim stupnjem prvog, što je popraćeno i plitkim zanosom za formulacije o tome što se događa u svijetu koje potječu, recimo, od Richte i suradnika, A. Tofflera ili J. J. Servan-Schreibera. Ili se sve razmatra i kroz prizmu veberovski shvaćene moći i njezine distribucije. Vidjeti i tematski broj časopisa *Pogledi*, Split 2/1984: *Tehnologija i društveni razvoj*, s nepotpunom bibliografijom na str. 194—200, te Svesku 16 Jugoslavenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja *Samoupravljanje i tehnološki razvoj*, Ljubljana 1984.

[30] »Samoupravljanju je više osnova klasična mehanizacija nego moderna znanstveno-tehnička revolucija, što otežava nastojanja da se upravljačke strukture i društvena organizacija života ustroji prema potrebama i zahtjevima proizvođačkog dijela društva koji bi trebao u potpunosti ovladati svim sferama društvene reprodukcije«. — Adolf Dragičević: »Temeljne suprotnosti udruženog rada i samoupravljanja«, *Kulturni radnik*, 4/1977.

Digitized by Google

nog vremena na vrijeme za obnašanje potrebnog rada i na vrijeme kojim se stvara višak rada.[31]

Iz istog rakursa se promatra i sama zbilja socijalističkog društva, pa i u našoj zemlji, kao zbilja društva u kojem se »kulturno zaostajanje« (ključni pojam W. Ogburna) izražava kao »političko zaostajanje«. Ili se suvremeno društvo pokušava protumačiti u duhu sociologije A. Tourainea, da je suprotnost kapitalist — proleter već iščezla, a da je posrijedi suprotnost između birokracije i tehnokracije na jednoj strani i sveg ostalog ljudstva, naroda.[32] Odjeka nalaze i misli A. Gorza iz njegovog oproštaja s proletarijatom, da se rekonstrukcija društva može očekivati još samo od onih grupa koje se nalaze izvan procesa klasične materijalne, industrijske proizvodnje.[33]

Marx je najavljivao kraj buržoaskih odnosa proizvodnje kao posljednjeg antagonističkog oblika društvenog procesa proizvodnje, napominjući da se s kapitalističkom društveno-ekonomskom formacijom završava prethistorija ljudskog društva.[34]) No, danas je za neke apologete toka naučno-tehničke revolucije na kapitalističkim osnovama proizvodnje od Marxove izazovnija misao jednog Servana Schreibera, koji svjetski izazov pravljenja činova i njihovog blagotvornog učinka, što posebno »danas ispunja omladinu svijeta radošću i snagom«, proglašava izlaskom iz prethistorije. Na pomolu je novo informatizirano društvo, u kojem će pokretačka snaga biti inteligencija.[35]

---

[31] Mnogi su istraživači na »razvoju« tvorničkog radnika od početka kapitalizma do današnjeg stadija »gigantskih korporacija«, od zanatske umješnosti do »sintetičkog, polivalentnog rada« gradili razne teorije alijenacije i dezalijenacije, kvalificiranosti i dekvalificiranosti, »siromaštva« i »bogatstva«, konflikata i integracije. Vidjeti npr.: G. Gurvitsch: *Industrialization et tehnocratie*, Paris 1949; G. Friedmann: *Problemi čovjeka u industrijskom mašinizmu*, Sarajevo 1964, R. Blauner: *Alienation and Freedom. The Factory Worker and his Industry*, Chicago 1964; A. Touraine: *La consience ouvriere*, Paris 1966; J. R. Bright: *Automation and Management*, Boston 1959; na određen način i H. Marcuse: *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo 1968; J. K. Gallbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1970. (teorija »tehnostrukture«); Serge Mallet: *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970; S. Mareson: *Automation, Alienation and Anomie*, New York, London 1970.

[32] Vidjeti: Alain Touraine: *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb 1980; isti autor: *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd, Radnička štampa, Beograd 1983.

[33] Andre Gorz: *Zbogom proletarijatu. S one strane socijalizma i drugi ogledi*, Globus, Zagreb 1983.

[34] Karl Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd 1956, str. 8—9.

[35] Citirajući Jeana Jaurèsa, koji je svojevremeno rekao da će prava ljudska povijest početi tek onda »kada se čovjek oslobodi tiranije podsvjesnog, kada razumom i voljom počinje upravljati proizvodnjom«, J. J. Servan-Schreiber smatra da se upravo to događa prelazom industrijskog u informatizirano društvo, a koji je počeo: »I tko bi, bez obzira na patnje, požare i strasti što razdiru današnji svijet, mogao odreći čovjeku pravo da se nada, da vjeruje kako se može izaći iz prethistorije.« — J. J. Servan-Schreiber: *Svjetski izazov*, op. cit., str. 310—319.

Digitized by Google

Najzad, sociologija »promjena« i »razvoja« na krilima univerzalnog procesa modernizacije i sama je dijelom zakoračila u svoju postmodernu, pa se utoliko i u sociološkim refleksijama o razvoju i krizi jugoslavenskog društva osjećaju njezini odbljesci, u obliku propitkivanja u svjetlu novih dihotomija: nasuprot postojećem društvenom sistemu koji ima svoje megatrendove[36], na koje ljudi i ne mogu utjecati i koji su neumitni, ljudima ostaju sfere života, u kojima mogu nešto učiniti za sebe, u malim grupama i zajednicama, u spontanim i samoorganiziranim pokretima i u alternativnim ekonomijama, akcijama i oblicima samodeterminacije i samoreprodukcije. U tom smislu poprište oslobođenja rada i nije više tvornica.[37] Tzv. postmoderna sociologija odbacuje svaku pomisao progresa shvaćenog kao društvene evolucije nabolje, pa utoliko nije više zaokupljena ni »rastom« ili »razvojem« ali naglašava »alternativne izlaze« za pojedinca i male društvene grupe u današnjim hiperinstitucionaliziranim i hiperbirokratiziranim društvima, u kojima su »megastrukture« i »megatrendovi« tromi, nepromjenjivi, neuništivi. Nikakve utopijske vizije budućnosti više ne mogu plijeniti čovjeka, on se bori za svoje gotovo intimne oblike života i za moduse preživljavanja. Najzad, promjene se svode na vječno vraćanje jednog te istog (odraz ideja ciklizma, koje su također evolucionističke!). U dijelu naše društvene kritike utoliko su sa izvjesnim oduševljenjem primljene i poruke o alternativi suvremenom etatističkom socijalizmu: nasuprot sveobuhvatnoj hijerarhiji sistema treba se izboriti za ljudsku autonomiju u malim izoliranim jedinicama društva.[38]

Ponešto o kritičkim domašajima ekonomije rasta i razvoja

Kao što se sociološka kritika suvremenog jugoslavenskog društva uglavnom kreće u granicama tzv. sociologije razvoja, tako i ekonomska kritika uvelike polazi od kategorijalnog aparata i spoznajnih okvira one nauke koju bismo mogli nazvati *ekonomija*

[36] John Naisbitt: *Megatrends. Ten New Directions Transforming Our Lives*, Worker Borks, inc., New York 1982. Prema autoru, buduće društvo neće biti više industrijsko već informacijsko, neće počivati na forsiranoj industriji već na visokoj tehnologiji, uz visoku razinu međusobnog komuniciranja, umjesto na nacionalnoj počivat će na svjetskoj privredi, kratak rok bit će zamijenjen dugim rokom, na mjesto centralizacije stupit će decentralizacija, institucionalna pomoć bit će zamijenjena samopomoću, predstavnička demokracija smijenit će participativnu hijerarhiju, mreža međusobnih odnosa, Sjever će ustuknuti pred Jugom, a umjesto izbora ili-ili bit će moguće višestruko biranje. U međuvremenu je ta knjiga prevedena na hrvatski ili srpski jezik, »Globus«, Zagreb 1985.

[37] »Lakše je van tvornice, putem samozapošljavanja, ostvarivati oslobođenja rada, bilo u obliku individualnih ili familijarnih poduzeća, bilo u obliku kooperativa, bilo u obliku formalizacije takozvane 'poslijepodnevne' ekonomije.« — Veljko Rus, »Radnički interes ili oslobođenje radničke klase«, *Kulturni radnik* 6/1984, str. 101

[38] Rudolf Bahro: *Alternativa*, »Globus«, Zagreb 1981.

Digitized by Google

rasta, odnosno *ekonomija razvoja*. U golemoj ekonomskoj literaturi suvremenosti *rast (grovth)* i *razvoj (development)* najčešće se uzimaju jednoznačno, premda su učestala i pojmovna razlikovanja ta dva izraza. Među našim autorima neki naglašavaju razliku a neki je niječu, dok većina, izgleda, jednostavno podrazumijeva istovetnost onog što označuje kao »rast« i onog u čemu vidi »razvoj«.[39]

U jugoslavenskim prilikama ekonomija rasta ili razvoja, kao teorijska i empirijska disciplina istraživanja »ekonomskog«, pro-

[39] Tako npr. Dragutin Marsenić pod *privrednim razvojem* podrazumijeva i *privredni rast* i *promjenu proizvodne strukture:* »Ili, jednostavnije, privredni razvoj je društveni proces (a) povećanja per capita i ukupnog obima materijalne proizvodnje (privredni rast) i (b) promena proizvodne strukture nacionalne ekonomije.« Utoliko: »Privredni razvoj se ne može da poistoveti sa privrednim rastom. Privredni razvoj je složen društveni proces koji se ne može izraziti samo jednim statističkim pokazateljem, bilo da je reč o stopi rasta ukupnog društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka ili pak o stopi rasta ovih agregata po glavi stanovnika.« Privrednim razvojem »se jedna zemlja postepeno udaljava od stanja svoje ekonomske nerazvijenosti dostižući sve više nivoe ekonomske razvijenosti«. Njime se prevladava »opšte materijalno-ekonomsko siromaštvo stanovništva jedne zemlje«. A budući da je za to neophodna »rastuća proizvodnja materijalnih dobara i usluga uopšte, i po glavi stanovnika posebno«, a u tome se upravo i ogleda privredni rast, nema privrednog razvoja bez privrednog rasta, no sam rast »može da se ostvari i ostvaruje i bez razgranatijih razvojnih tokova jedne ekonomije«. Ukratko, prema ovom autoru, *razvoj* nije samo *rast*, već znači i »razvoj proizvodnih snaga«, odnosno sadrži i »promenu proizvodne strukture nacionalne ekonomije«, te »razgranatije razvojne tokove jedne ekonomije«. — Dr Dragutin V. Marsenić: *Samoupravljanje i privredni razvoj*, »Savremena administracija«, Beograd 1984, str. 4, 9, 16—17. Dakako, ostaje za raspravu što je to »razvoj proizvodnih snaga« (može se tumačiti u marksističkom, a može i u drugom smislu, recimo kao »bogatstvo naroda«. A Smitha), što je »promjena proizvodne strukture«, a što su pak »razgranatiji razvojni tokovi«. No, autor se potrudio da u okviru ekonomije kao pozitivne nauke razgraniči rast i razvoj. Jedan od najistaknutijih naših teoretičara *ekonomskog* razvoja i planiranja, Jakov Sirotković napominje pak da je teško naći teoretske i empirijske argumente za razlikovanje rasta i razvoja: »Pri tom se katkada govori o razvoju (development), a katkada o rastu (growth). Bilo je pokušaja da se tome dade dublje teoretsko značenje, ali je teško naći teoretske i empiričke argumente za takvo razlikovanje.« Doduše, pod utjecajem pristupa problemima razvoja u nedovoljno razvijenim zemljama (zemljama u razvoju), a povezano s aktivnošću Ujedinjenih naroda, u svijetu se pod razvojem razumijevaju društveno-ekonomske promjene, a pod rastom tek promjene nivoa materijalne proizvodnje u okviru istog društvenog sistema.« — Jakov Sirotković: *Teorija i politika ekonomskog razvoja*, drugo dopunjeno izdanje, »Informator«, Zagreb 1976, str. 3. U biti isto autor tvrdi i u članku »Socijalističko samoupravljanje i ekonomski razvoj društva«, časopis *Opredjeljenja*, Sarajevo, br. 5/1982, str. 16. Radmila Stojanović, naglašavajući potrebu za »novom kulturom razvoja«, a u okviru ambicije da proučava »opšte društvene tokove razvoja socijalističkog društva«, jednako piše o razvoju, »kao i o »rastu« (»kriza rasta«, »barijera rasta«, »padanje rasta«, itd.) — Dr Radmila Stojanović: *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu*, »Savremena administracija«, Beograd 1984.

Digitized by Google

izvodno-materijalnog supstrata društva, pa onda i »promjena« i »razvoja« koje se u njemu događaju, a u bitti određuju i promjene u čitavoj superstrukturi društva, redovno se poziva na Marxa i polazi ako ne od cjeline Marxove (kritike) političke ekonomije a onda od Marxovih pojmova: načina proizvodnje, društveno-ekonomskih formacija[40], proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a posebno od Marxove sheme društvene reprodukcije u kapitalizmu, a koja se odnosi na društvenu reprodukciju uopće dok postoji proizvodnja vrijednosti, odnosno robna proizvodnja (premda se u »prelaznom« društvu radi o specifičnom obliku djelovanja zakona vrijednosti). U tom smislu ne bi se moglo tvrditi, da se ekonomija rasta ili ekonomija razvoja danas i u nas inspirira samo ili prvenstveno građanskim teorijama ekonomskog rasta ili ekonomskog razvoja, premda su u posljednje vrijeme sve vidljiviji i utjecaji tih teorija, odnosno njihove recepcije i podržavanja. Bit je, međutim, u tome, da se Marxova kritika političke ekonomije pretvara u pozitivnu nauku, koja sve promatra kroz »ekonomsku racionalnost«, te i sadašnjost i budućnost sagledava u »samorazvoju« i »narastanju« ekonomskog univerzuma kao svijeta roba, a robnu proizvodnju kao osnovno načelo artikulacije društvenih odnosa epohe, na kojem se postiže sve »novo«, ostvaruje progres, bogatstvo, sreća čovjeka. U početku je ekonomska misao kod nas slijedila ekonomsku teoriju »socijalističke izgradnje«, kakva je, nakon sporova, oficijelno pobijedila u prvoj socijalističkoj zemlji, a postupno se konstituirala kao tzv. politička ekonomija socijalizma. Još u vrijeme, kada su se Lenjin i boljševici suočili sa zadatkom da formuliraju »izgradnju socijalizma« u jednoj, a golemoj zemlji, u kojoj je kapitalizam jedva obavio ponešto od svoje uloge, te u okolnostima velike razrušenosti i već instaliranih proizvodnih kapaciteta i resursa iz prijeratnog i predrevolucionarnog vremena, formulirani su ciljevi socijalističke industrijalizacije, koji su na teoretskom planu dobili izraz i u formuli, štoviše u »zakonitosti«, da se iz raspoložive, a inače metodama tzv. prvobitne socijalističke akumulacije stvorene, akumulacije više ulaže u odjeljak I (proizvodnja sredstava za proizvodnju) u odnosu na odeljak II (proizvodnja predmeta za potrošnju) iz Marxove sheme društvene reprodukcije. Tu formulu je, kao uostalom i u svim socijalističkim zemljama koje su se u međuvremenu pojavile, prije svega slijedila ekonomska politika i politika planiranja u novoj Jugoslaviji, pa je ona bila i oslonac naše ekonomske teorije odmah nakon oslobođenja. No, kako je naša politička praksa ušla u žestoki obračun sa onom praksom »razvoja« socijalizma, koja se iz prve zemlje socijalizma nametala kao općeobavezna i kao model za sve, tako je i naša ekonomska misao, kao i naša društvena teorija u cjelini, ubrzo ušla u više-manje rezolutnu kritiku

[40] Luka Marković skreće pažnju na problematičnost prevođenja Marxovog pojma »ökonomische Geselschaftsformation« — Luka Marković: *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 50, bilješka 2.

Digitized by Google

i naše »prve faze socijalizma«, odnosno kritiku uloge države kao nosioca društvene reprodukcije, te počela razrađivati elemente »ekonomije samoupravnog socijalističkog društva«, da bi do danas pružila i značajne inovacije političkoj ekonomiji socijalizma, kakva je prvobitno koncipirana i u Sovjetskom Savezu i u međuvremenu pretresana i u problematskom rasponu širena i iz pera značajnih ekonomskih teoretičara marksističke orijentacije ne samo u današnjim socijalističkim zemljama.

Ekonomska misao i u nas uglavnom se bavi »rastom« i »razvojem«: čega? U literaturi susrećemo nazive za entitet toga što raste i razvija se: »materijalna osnova društva«, »materijalna proizvodnja«, »proizvodnja materijalnih dobara i usluga«, »ukupni obim materijalne proizvodnje«, »privreda« ili »ekonomija«, »materijalni faktori«, »faktori proizvodnje«, »ekonomski potencijal«[41], »razvojni potencijal«, »proizvodna struktura«, »osnovna sredstva i proizvodni kapaciteti«, (osnovni) proizvodni fondovi«, »društveni proizvod« i »nacionalni dohodak« (kao »agregati«), »makro-ekonomski agregati«, itd. A rast, odnosno razvoj mjeri se »stopama«, »nivoima« i »promjenama u strukturi«: »stopa rasta društvenog proizvoda«, »stopa privrednog rasta«, »stopa rasta društvenog proizvoda per capita«, »stopa nacionalnog dohotka per capita« (koja se, kao što znamo, najčešće uzima i kao dovoljan pokazatelj »stupnja razvoja« ili »stupnja razvijenosti« zemalja i kontinenata, a u raznim međunarodnim komparacijama), »stopa rasta osnovnih proizvodnih fondova«, »stopa rasta« ili »stopa povećanja« svega i svačega, recimo, industrijske proizvodnje, poljoprivredne ili bilo koje proizvodnje, proizvodnje sirovina, proizvodnje finalnih proizvoda, proizvodnje ekstraktivne industrije, proizvodnje prerađivačke industrije, proizvodnje sredstava rada, proizvodnje sredstava za potrošnju, ali i porasta proizvodnosti rada, društvenog i osobnog standarda, zaposlenosti, pismenosti stanovništva, itd. Posrijedi su, dakle, kvantifikacije najrazličitijih vrsta, da bi se »rast« ili »razvoj« opservirao, istraživao, predviđao, planirao, usmjeravao, da bi se »faktori rasta« kombinirali, a svaki među (subjektivnim) »nosiocima razvoja« igrao svoju ulogu. U isto vrijeme, te kvantifikacije služe kao činjenični dokazni materijal, da li se ne samo privreda već i društvo razvija, da li se javila ne samo privredna već i društvena »stagnacija« (praćena, recimo i stagflacijom!), »recesija« i »kriza«. »Padanje rasta«, odnosno »negativna stopa rasta« druš-

[41] »Ekonomski potencijal« je, dakako, zbir raznih »užih« potencijala. Prema Radmili Stojanović, njegovi su sastavni elementi: naučno-tehnički potencijal, proizvodni potencijal, agroindustrijski kompleks, potencijal ukupnih radnih resursa, građevinski potencijal, infrastrukturni potencijal, prirodno-resursni potencijal, upravljački potencijal, strukturna balansiranost potencijala, integriranost kao dio ekonomskog potencijala i međunarodna ekonomska kooperacija — Radmila Stojanović, op. cit., str. 93—125.

Inače, ekonomisti češće govore o ovom istom kao o faktorima privrednog rasta (razvoja).

Digitized by Google

tvenog proizvoda posvuda se u ekonomskim ekspertizama, a bez obzira na teorijsku pripadnost ovom ili onom »pravcu« ili »školi« ekonomskog mišljenja, uzima kao dovoljan dokaz brodoloma nekog društva. Jer, od stope rasta »ljudi žive« (vidjeti bilješku 1). I analize »strukturalnih promjena« rijetko iskorače iz okvira statističkih ilustracija stopama, koje se uobičajeno računaju za opserviranje »rasta«, odnosno »razvoja«.

Čovjek je u ekonomiji rasta ili razvoja i sam »faktor«, »potencijal«, »resurs«, a u biti ga se ne promatra izvan uloge »radne snage«, pa i onda kada se zagovara njegova uloga proizvođača, koji i upravlja, odnosno samoupravljal Upravo u sagledavanju »ljudskog faktora« ne kao, u duhu Marxa, prve proizvodne snage već kao elementa u »ekonomskom potencijalu« za ekonomiju »rasta« ili »razvoja« u posljednje su vrijeme u našoj ekonomskoj (i sociološkoj) literaturi učestali i zahtjevi za uvođenjem, odnosno obnavljanjem tržišta rada.

Prema istim pokazateljima kojima se utvrđuje da li postoji privredni (ekonomski) rast ili razvoj, rasuđuje se i o dinamici ili tempu, te o fazama rasta ili razvoja ne samo privrede već i društva. Socijalizam se po pravilu tretira kao manje ili više razvijen društveno-ekonomski poredak, pa se pita kroz koje faze razvoja (mora da) prolazi, odnosno s kojom fazom *in concreto*, u ovoj ili onoj zemlji, starta, što ovisi o tome da li mu prethodi kapitalizam i također koliko je taj kapitalizam bio razvijen, te koju je fazu dostigao, odnosno u koju fazu ulazi ili se za nju (treba da) priprema, itd, a da se i te periodizacije (podjele na faze razvoja) uglavnom zasnivaju na tipičnim pokazateljima ekonomije rasta ili razvoja. U tome dio domaće ekonomske literature kao da ne želi zaostajati za opsesijama, pa i metodološkim postupcima (materijalnim modelima) ekonomije rasta ili razvoja posvuda, i na Istoku i na Zapadu, bez obzira da li se radi o pozivanjima na Marxovu metodu analize ili na građanske ekonomske škole.[42]

[42] Prema mišljenju Jakova Sirotkovića, građanska ekonomija počela se sistematski baviti problemima teorije ekonomskog razvoja tek nakon što je Keynes formulirao svoju teoriju. Premda se Keynesova teorija »obično smatra statičnom«, ona je građansku misao usmjerila na »kretanje ukupne društvene ekonomije i na dugoročna istraživanja«. W. W. Rostow je pak prvi cjelovitije formulirao građansku teoriju faza ekonomskog razvoja upravo u nastojanju da se suprotstavi Marxovom učenju o razvoju društva. Keynesova analiza poslužila je i za formuliranje građanske teorije privrednih ciklusa i teorije cikličkog rasta kapitalističke privrede, a onda se pojavila i neoklasična teorija privrednog rasta, u međuvremenu su formulirane i »druge građanske koncepcije razvoja društva odnosno koncepcije rasta, pa tako i one najnovije, među kojima posebno mjesto zauzimaju rezultati istraživanja Rimskog i Pariškog kluba.« — Jakov Sirotković: *Teorija i politika ekonomskog razvoja*, op. cit., str. 3, 10—11 i 30—32, te od istog autora: »Socijalističko samoupravljanje i ekonomski razvoj društva«, časopis *Opredjeljenja* br. 5/1982, op. cit., str. 17.

No, moglo bi se reći da je još klasična politička ekonomija (Pety, Smith, Ricardo) formulirala prvu građansku teoriju ekonomskog raz-

Digitized by Google

U ekonomiji rasta i razvoja »promjene u strukturi« privrednog bića društva, pa shodno tome i u strukturi društva zbivaju se samo uslijed rasta, povećanja i drugačijeg kombiniranja »materijalnih faktora razvoja«, odnosno »ekonomskog potencijala«, uključujući i »ljudski faktor« (radnu snagu, upravljača) kao jednog od elemenata tog »ukupnog« potencijala. »Tempo« i »dinamika« rasta ili razvoja ovise o stopi akumulacije i efektivnosti investicija, odnosno o koeficijentu efektivnosti investicija. Stopa rasta je funkcija stope akumulacije i kapitalnog koeficijenta.

Vodeći računa o »razvijenosti« odnosno o »sposobnosti za razvoj« na osnovu tipičnih pokazatelja ekonomije rasta, ili ekonomije razvoja, ekonomisti (ali ne samo oni, već nerijetko i sociolozi, publicisti i ideolozi) često vrše i podjelu socijalizma, shvaćenog kao zaseban društveno-ekonomski sistem, kao način proizvodnje koji sebe reproducira, na »razvojne faze«. Tako se u radovima sovjetskih autora, a i autora iz drugih socijalističkih zemalja, u kojima se usvajaju ne samo »modeli« tipično ekonomističkog mišljenja, već i pristupi sa stajališta opće teorije sistema, te raznih teorija upravljanja i organizacije[43], a i gaje

---

voja, kada je rastumačila da je akumulacija i njezino ulaganje u novu proizvodnju osnova svakog razvoja. Prvo izdanje neoklasične teorije, marginalistička teorija graničnog dohotka, odnosno granične »sklonosti« potrošnji prethodila je Keynesovim idejama, koji je u »račun« uveo još i težnju vlasnika kapitala da dio dohotka drži u gotovini ili u obliku nekog drugog sredstva plaćanja. P. Schumpeter je svoju teoriju cikličnog privrednog razvoja izveo pak iz teze, da je vlasnik kapitala, poduzetnik objektivno stimuliran i prisiljen na tehničke inovacije, a koje dolaze u valovima. Po tom dolazi Rostovljeva teorija etapa rasta, kao i teorije posebno formulirane za nerazvijene zemlje, kako bi izašle iz »začaranog kruga siromaštva«: teorija velikog udara i teorija neravnotežnog rasta. O tome pobliže vidjeti i: Novak Janković: »Teorije o privrednom razvoju: deskriptivni ili formalno-matematički pristup« u *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, op. cit., str. 221—230 i Ivan Vujačić: »Marksistički i neomarksistički pristup razvijenosti i nerazvijenosti«, časopis *Gledišta* 5—8 i 9—12/1983.

Od *teorija* ekonomskog rasta ili razvoja treba, međutim, razlikovati *modele* privrednog rasta ili razvoja kako u građanskoj ekonomskoj misli (neoklasični model rasta s mnogim svojim varijacijama, modeli rasta sa cikličkim fluktuacijama i tvz. optimalni modeli rasta), tako i ekonomskoj misli marksističke provenijencije (dvosektorski model na osnovu Marxove sheme reprodukcije, jednosektorski model rasta nacionalnog dohotka, modeli međusektorske analize, modeli linearnog programiranja, itd.). O tome vidjeti: Ljubomir Madžar: *Optimizacija u teoriji proizvodnje i privrednog rasta*, treće izdanje, »Savremena administracija«, Beograd 1982; Radmila Stojanović: *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu*, »Naučna knjiga«, Beograd 1960; *Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu*, zbornik, »Naučna knjiga«, Beograd 1960; Branko Horvat: *Ekonomski modeli*, Ekonomski institut Zagreb 1962; M. Kalecki: *Očerek teorii socijalističeskoj ekonomiki*, »Progres«, Moskva 1970; N. Spulber: *Fundations of Soviet Strategy for Economic Growth* (prijevodi tekstova sovjetskih ekonomista 1924—1930 — op. S. Š.), Indiana, University Press, Bloomington, 1964; Jakov Sirotković, *Teorija i politika*..., op. cit.

[43] Da ovdje pripomenemo, kada je posebno i o sociologiji riječ, onda se svakako radi i o onome što je A. Gouldner nagovijestio: o selidbi funkcionalizma na Istok!

Digitized by Google

oduševljenja za »revoluciju mikroprocesora«, odnosno »treću tehnološku revoluciju«, već od ranije, da bi danas to postalo gotovo opće mjesto promišljanja svih pitanja socijalizma, po pravilu insistira na fazama: prelazni period od kapitalizma prema socijalizmu, realni socijalizam i razvijeni (zreli) socijalizam.[44] U našoj pak ekonomskoj i politekonomskoj literaturi pretežu, doduše, drugačije podjele: državni socijalizam — samoupravni socijalizam; etatizam — samoupravljanje; državno-centralistički sistem — samoupravni način proizvodnje, itd. Pri takvim podjelama u nas se, dakle, više polazi od »kvalitativnih« nego od »kvantitativnih« momenata. No, susrećemo i podjele koje su prvenstveno izraz »ekonomizma« i »industrijalizma« u okviru ekonomije (i sociologije) rasta i razvoja, te su istog dosega i značaja kao i podjele sovjetskih i drugih autora, pa makar vršene i u određenoj polemici s potonjima. Npr. takva je podjela socijalizma na razvojne faze: prvobitna socijalistička industrijalizacija (za one zemlje koje industrijalizaciju nisu prošle u kapitalizmu), industrijsko socijalističko društvo (opet, za one zemlje koje se nisu industrijalizirale u kapitalizmu), visoko industrijalizirano socijalističko društvo, »iz kojeg se jedino prelazi u« — postindustrijsko društvo (komunističko društvo).[45]

---

[44] Poduži spisak literature o razlikovanju tih faza, a koja je ispisana sa nakanom da se afirmira realni i razvijeni socijalizam navodi, primjerice, Radmila Stojanović: *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu*, op. cit., bilješka 6 na str. 41, a također i u popisu literature na kraju knjige.

[45] Radmila Stojanović: *isto*, str. 41. Ta periodizacija autorici je okosnica čitavog pledoajea za »novu kulturu razvoja«, koja će i suvremena kapitalistička i suvremena socijalistička društva najzad uvesti u postindustrijsko društvo, koje je istoznačno s komunističkim.

Doduše, autorica sam »razvoj« definira »višekriterijskim«, a ne »jednokriterijskim« pristupom. Razvoj se, naime, ne svodi samo na maksimalizaciju stope privrednog rasta (ili nacionalnog dohotka), već kao »obavezne komponent« ima: forsiranje visoke stope rasta grana koje proizvode elemente realne akumulacije (sredstva za proizvodnju — oprema, sirovine, energija, minimiziranje uvoza pri istovremenom maksimiziranju izvoza; porast zaposlenosti u cilju apsorbiranja prirasta stanovništva; što pravilnija distribuiranost i integriranost proizvodnje unutar zemlje, uz suglasnost sa ostalim ciljevima; regionalna raspoređenost industrijske proizvodnje »na način da se što više približavaju dohoci za isti rad, i da se, posebno, što više ublažavaju razlike između sela i grada; predvodnička uloga industrijski vodećih grana u modernizaciji čitave privrede, posebno u modernizaciji opreme. No razvoj koji ima te komponente samo je *prvi* kriterij, a tu su još za razvojnu politiku neophodni kriteriji: stabilnost privrede; ekonomska efikasnost koja se prije svega mjeri međunarodnom konkurentnošću; fleksibilnost i to materijalna i nematerijalna; veća zaposlenost i bolje korištenje materijalnih faktora razvoja; stupanj sudjelovanja zaposlenih i svih građana zemlje u upravljanju cijelim društvenim razvojem; jednakost (pravilnost) u položaju pojedinaca, radnih kolektiva, socijalnih grupa, privrednih grana i društvenih djelatnosti; i, najzad, stupanj ostvarenja nacionalne nezavisnosti. Autorica pobliže razrađuje sve komponente razvoja kao prvog kriterija i potom sve ostale kriterije, upozoravajući na neizbježne konflikte kriterija. Itd. *Isto*, str. 20—23.

Digitized by Google

Ekonomija rasta, odnosno razvoja usmjerena je na bilanciranje rezultata »bržeg«, »sporog«, »nultog«, »padajućeg« privrednog rasta i od toga ovisi da li će i kada uočiti ne samo veći ili manji razvoj ili napredak društva već i privrednu i društvenu krizu, pa i kretanje u katastrofu. Ona u tom smislu svjedoči o »dinamičnim razvojnim tokovima«, a što je, dakako, ovisno o »dinamici najvažnijih agregatnih veličina«, ili pak o »ubrzanoj« ili »usporenoj dinamici svih agregata«, »najminimalnijem privrednom rastu«, »stagnaciji«, »padanju rasta«, »izostavljanju efekata«, »niskoj efikasnosti ulaganja«, »neracionalnosti ekonomske (razvojne) politike«; bavi se »razvojnim prioritetima«, odnosno »strategijom prioriteta« i pita se za »smjenu razvojnih prioriteta«, te da li je i kada nastupio »razvojni prag«; ispituje uvjete za »ekstenzivan« ili »intenzivan privredni rast«; analizira da li raste ili pada »marginalni kapitalni koeficijent«, te kako stvari stoje, recimo, sa »ekonomskom efektivnošću osnovnih sredstava privrede«, kolika je »jednačina elastičnost rasta društvenog proizvoda«, da li rastu ili padaju »troškovi živog rada«, što je onda istoznačno s »porastom zaposlenosti uz opadanje produktivnosti« i obratno, ili pak »troškovi oprednećenog rada«, što dovodi do »porasta osnovnih fondova bez odgovarajućeg porasta društvenog proizvoda« i obratno. Itd. Itd.

Usprkos zanimanju za »promjene u strukturi« privrede, pa i za njihove društvene posljedice, ta vrsta ekonomije je u biti ravnodušna prema promjenama u načinu proizvodnje i u proizvodnim odnosima u onom smislu kako ih je ispitivao Marx u svojoj kritici političke ekonomije i kako to čini ekonomska misao, kada Marxovu metodu ispitivanja pokušava primijeniti i na suvremeno društvo. »Rast« je za nju rast postojećeg, a »razvoj« također razvoj u okviru postojećeg. Progres joj je prije svega tehnički progres, a onda on donosi i tekovine u životu ljudi i kretanje društva iz siromaštva u bogatstvo, od oskudice dobara prema njihovu obilju, od »tradicionalnih« struktura i mentaliteta prema »modernim« i »racionalnim« (a u osnovi je racionalnost robne proizvodnje), od »nerazvijenih« prema »razvijenim« potrebama i prema porastu mogućnosti da se te potrebe zadovoljavaju. I onda kada barata nekim pojmovima marksističke misli i citira samog Marxa, da bi razjasnila ekonomsku, a time i cjelokupnu društvenu zbilju socijalizma, i bez obzira na to da li uspostavlja nejgove »razvojne faze«, ekonomija rasta ili razvoja u biti ne prekoračuje razinu građanske ekonomije koja kvantificira »razvoj« ili »etape rasta« građanskog društva, polazeći od vlastitog aksioma da je ono vječno i da najdalje može doprijeti u »fazu iza visoke masovne potrošnje«, koja se, prema Rostowu, već ozbiljuje u SAD i drugim najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.

Ekonomija rasta ili razvoja provodi, dakako, redukciju društvenog totaliteta na privredni ili ekonomski totalitet, s tim što »sve ostalo« u društvu prikazuje kao superfetaciju, kao izraslinu

Digitized by Google

na ekonomskom tkivu. Utoliko se i »društveni razvoj« pridodaje »privrednom razvoju«, uvjetovan ovim potonjim.[46]

Određena zarobljenost kvantificiranjem »rasta« ili razvoja vjerojatno i jest razlog da u ekonomskoj misli i kod nas i u svijetu zapravo još i ne postoji teorija socijalističkog razvoja na tragu Marxove (kritike) političke ekonomije.[47] Više se ekonomska misao orijentirala na ekonomiju kao pozitivnu nauku, nego na politekonomske analize društvene reprodukcije i odatle i »odčitavanja« anatomije društva na osnovu primjene Marxovih kategorija radne teorije vrijednosti i tome primjerenih analitičkih

[46] Marx je kapitalistički proces proširene reprodukcije objasnio djelovanjem profita kao osnovnog motiva proizvodnje. Maksimalizacija profita dovodi nužno i do nestabilnih kretanja proizvodnje i izaziva ekonomske krize. Anarhičnoj proizvodnji u kapitalizmu suprotstavljao je pak plansku proizvodnju prema potrebama u novom društvu u kojem će vladati proletarijat. Od Marxovih nalaza i nagovještaja polaziše su i prve teorije (ekonomskog) razvoja socijalističkog društva, formulirane u Sovjetskom Savezu u vremenu dok Staljin nije brži porast proizvodnje odjeljka I u odnosu na proizvodnju odjeljka II iz Marxove sheme reprodukcije proglasio osnovnim ekonomskim zakonom i trajnim ciljem socijalističke izgradnje, a koje su kao osnovni cilj i motiv proklamirale »potencijalni obim potrošnje masa i njenu stopu porasta kao funkciju ekonomske strukture« (formulacija Feldmana, o čemu pobliže piše J. Sirotković, u navedenoj knjizi, op. cit. 33 i dalje). Po pravilu se »zadovoljavanje potreba« i sve veća potrošnja ljudi naglašavaju kao cilj i motiv proizvodnje u socijalizmu i u onoj literaturi koja inače spada u tipičnu ekonomiju rasta ili razvoja, ali kao da ona to spomene tek reda radi, da bi se odmah upuštala u izradu modela, formula i bilansa radi praćenja raznih »agregatnih veličina« i istjerivanja »stopa rasta«, koje onda ispadaju cilj po sebi.

Evo, inače, jednog od standardnih određenja odnosa privrednog i socijalnog razvoja, te definiranja socijalnog razvoja u našoj ekonomskoj literaturi: »Privredni razvoj je osnova i izvor socijalnog razvoja. Pod ovim posljednjim podrazumevamo poboljšavanje ukupnih materijalnih i društveno-ekonomskih uslova života ukupnog stanovništva, odnosno u okviru njega pre svega one osnovne populacione baze kojoj je rad izvor prihoda za život.« — Marsenić, op. cit., str. 9. Kod istog autora nailazimo i na karakterističan uzvik, rijedak među ekonomistima: »Sprečiti da se bogata i mnogostruka ljudska realnost svodi na ekonomsku.« Određujući se prema dugoročnim koncepcijama razvoja (a koje u nas prave samo ekonomisti!), autor napominje, da ono čime treba da se rukovodimo »jeste humanizacija ekonomije, da sprečimo da se bogata i mnogostrana ljudska realnost svodi na ekonomsku, da ekonomsko izobilje kome idemo u susret ne bude praćeno duhovnim, etičkim i socijalnim siromašenjem čovjeka, sa kakvim su suočene mnoge socijalne grupacije današnjih potrošačkih društava u razvijenim, kapitalističkim zemljama«, *isto*, str. 108—112.

[47] O tome svjedoči J. Sirotković: »Opća marksistička teorija socijalističkog ekonomskog razvoja još ne postoji, premda su u radovima Marxa, Engelsa i Lenjina dana opća teoretska rješenja za pristup analizi razvoja.« — Sirotković: *Teorija i politika*..., str. 4. No, kad već citiramo ovu tvrdnju iz pera jednog našeg nesumnjivog autoriteta upravo u domenu teorije ekonomskog razvoja i planiranja, navedimo i to da autor tvrdi da većina pitanja koja su iskrsla u procesu izgradnje jugoslavenskog samoupravnog društva »nije dobila zadovoljavajući teoretski odgovor« (str. 42).

Digitized by Google

postupaka, uključujući prije svega i teoriju revolucije i klasne borbe.[48]

To, dakako, ne znači da politička ekonomija, polazeći od jugoslavenskih prilika, nije pružila i neka značajna promišljanja socijalističkog razvoja u cjelini kao razvoja u smislu ne samo porasta i nove strukture proizvodnih snaga društva nego i mijenjanja proizvodnih odnosa i »savladavanja« protivurječnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.[49] Pretežno prepričavalačka u odnosu na Marxove radove i radove njegovih najistaknutijih sljedbenika i nastavljača, naša ekonomska nauka i kada je istupala s ambicijama (kritike) političke ekonomije razvijala se kao akademska disciplina ili niz akademskih disciplina, a da je bila i jest uveliko neotporna i prema posudbama iz suvremene građanske političke ekonomije, koja je inače u znaku vlastite neoklasične kritike, te prema preuzimanju mjerno-analitičkog instrumentarija iz arsenala suvremenih građanskih ekonomskih škola i interpretativnih modela, a da je pri tom iskazivala premalu spremnost i sposobnost da skida svaki mistični veo i sa društva koje se, nakon političke pobjede nad buržoazijom, »rađa u dugim porođajnim bolovima« (Marx: *Kritika Gotskog programa)*, odnosno da Marxovu metodu istraživanja, u svoj njezinoj analitičko-dijalektičkoj produbljenosti i složenosti, primjenjuje na suvremeno društvo. Zaokupljenost »različitim pitanjima kvantitativnih odnosa« u svakom je slučaju opredjeljenje možda i velike većine ekonomista i onda kada oni pokazuju ambicije da se bave »makroekonomijom« na način političke ekonomije.[50] No, uprkos tome nastali su u okviru političke

[48] Luka Marković prosuđuje, da naša ekonomska misao bježi od analize sa stajališta proleterske revolucije u analizu sa stajališta puko ekonomskog utiliteta: »Nasuprot marksističkom shvaćanju dugoročnog razvoja kao revolucionarnog mijenjanja društvenih odnosa (položaj klasa i frakcija klasa) i nasuprot marksističkoj metodi konkretne historijske analize položaja i historijskog interesa klasa i frakcija klasa, diskusija o našoj budućnosti je prebačena s terena *društvenog* razvoja na teren *ekonomskog* razvoja, s terena *historijskog interesa proletarijata* na teren apstraktno, nehistorijski, naizgled natklasno shvaćenog *ekonomskog utiliteta.* Diskusija je prebačena na teren na kojem su sva pitanja konfigurirana kao pitanja *ekonomske racionalnosti* (a ne kao pitanja *proleterske revolucije),* prebačena je, dakle, na teren favoriziranosti buržoaske misli i njenog 'tekućeg' mišljenja, njene favoriziranosti iz tekućih problema.« (potcrtavanja autorova) — Luka Marković: *Klasna borba i koncepcije razvoja,* op. cit., str. 205. No, da napomenemo, V. Bakarić smatra da nam ne treba teorija klasne borbe, već »kako izaći iz jedne strukture društva u drugu«.

[49] Pa se utoliko i potvrđivalo da je marksistička politička ekonomija »u svojoj osnovi teorija razvoja« — Sirotković, *isto,* str. 3.

[50] O tome je svojedobno dao sud i jedan od nesumnjivo najboljih poznavalaca Marxove (kritike) političke ekonomije na našem tlu, a koji je dao i značajan osobni doprinos onom što je *novum* te ekonomije u nas: »Međutim, ako govorimo o stanju u našoj političkoj ekonomiji, onda mogu reći da tu ima niz ljudi koji su dali ozbiljan naučni doprinos, ali, ako uzmemo sve što su dali ekonomisti u širem krugu, onda to većim dijelom nije to. Oni se bave različitim pitanjima

Digitized by Google

ekonomije neki kreativni doprinosi u ispitivanju specifičnog oblika djelovanja zakona vrijednosti u konkretnim uvjetima jugoslavenskog društva, a koji su definirani kao »uvjeti socijalističke robne proizvodnje«.[51] Taj specifični oblik djelovanja zakona vrijednosti mogao je, kao što je navedeno u elaboracijama, u kojima ga se pokušalo istraživati,[52] »stupiti na snagu« u »fazi razvoja«, kada se (socijalističko) samoupravljanje »počinje pretvarati u prevladavajući društveni odnos«[53]. Nasuprot teoriji dohodne cijene formulirana je i teorija specifične cijene proizvodnje, koja također polazi od robne proizvodnje i samoupravljanja, ali naglašava maksimalizaciju akumulacije i fondova, umjesto maksimalizacije dohotka (teorijski sukob »profitaša« i »dohodaša«).[54]

Slijedom ranijih istraživanja cikličkih kretanja proizvodnje, kako u literaturi marksističke provenijencije tako i u literaturi građanske ekonomije, formulirane su u našoj ekonomskoj li-

---

kvantitativnih odnosa, zaboravljajući kod toga da su osnovni parametri s kojima rade često takvi da ne odgovaraju stvarnim društvenim odnosima, pa često neke statističke kategorije prenose u političku ekonomiju ne shvatajući da to nije isto, da statistika ima jedan zadatak, politička ekonomija drugi, a da smo zato morali često da u političkim forumima raspravljamo tako reći teorijske pretpostavke našeg daljnjeg razvoja, i da na taj način sam doprinos tog širokog kruga ekonomista bude na nekim područjima vrlo malen, na nekima, razumije se, ne. I kad bih smio dati kritiku, rekao bih da ima momenata kada je doprinos stanja političke ekonomije kod nas za daljnji razvoj vrlo malen ili jednak nuli, a ima momenata kada je on dragocjen i daje svoje doprinose, naročito u nekim analizama o nekim konkretnim pitanjima.« — Vladimir Bakarić: *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, Zagreb 1983, knjiga 4, str. 34.

[51] »Razvoj robne proizvodnje u uvjetima jugoslavenskog sistema samoupravljanja nametnuo je potrebu istraživanja specifičnog oblika djelovanja zakona vrijednosti u uvjetima jugoslavenske socijalističke robne proizvodnje. Primjena Marxove metode omogućila je da se dođe do rješenja da u tim uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima proizvodnje ne može više profit biti osnovni pokretački motiv, već dohodak. S tim u vezi, razrađena je i teorija dohodne stope i dohodne cijene.« — Jakov Sirotković, op. cit., str. 7.

[52] M. Korać, Savka Dabčević-Kučar, M. Samardžija, J. Sirotković, R. Štajner, T. Vlaškalić: *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, »Informator«, Zagreb 1965; M. Korać: *Analiza ekonomskog položaja privrednih grupacija na bazi zakona vrijednosti*, Ekonomski institut Zagreb 1968; M. Korać: *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, II, III »Komunist« Beograd 1977, 1980, 1982; A. Vasić, D. Vučeković, T. Vlaškalić, D. Dragišić, M. Korać, M. Pavlović, M. Samardžija: *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje*, »Rad«, Beograd 1970; itd. Prvi je teoriju dohodne cijene formulirao M. Korać u *Socijalizmu* 1/1961.

[53] J. Sirotković, *isto*, str. 26.

[54] Z. Pjanić, V. Rakić, M. Sekulić ,I. Gjenero, N. Petrović, V. Konvladinka, I. Maksimović, S. Jurin, V. Jovašević: *Koncepcija i verifikacija specifične cene proizvodnje u jugoslovenskoj privredi 1964. i 1965*, Institut društvenih nauka, Beograd 1968; Z. Pjanić: *Teorija cena*, sedmo izdanje, Beograd 1980; Z. Pjanić: *Samoupravni privredni sistem*, »Radnička štampa« 1983.

Digitized by Google

teraturi teorija »investicionih ciklusa«, kao »osnovnog oblika u kome se ispoljava dinamika razvoja socijalističke privrede«, a uzrok im je u tehničkom progresu kao egzogenom faktoru[55], i teorija privrednih i industrijskih ciklusa, čiji je uzrok u neadekvatnoj ekonomskoj politici.[56] No, teško bi se moglo reći da su te teorije utemeljene u analizi društvene reprodukcije na Marxovu tragu, te više ulaze u ekonomiju rasta i razvoja kao pozitivnu nauku, koja se zanima pojavnim oblicima i kvantitativnim odnosima, a da joj »osnovni parametri ne odgovaraju stvarnim društvenim odnosima«[57]

Ukratko ćemo, najzad, upozoriti na jednu od kritika, koja prožima opus pojedinca, a možda i prednjači u pravoj poplavi kritika koje iz ugla ekonomije rasta ili ekonomije razvoja ocjenjuju stanje i pojave u suvremenom jugoslavenskom društvu prvenstveno s porukom da se ne prati, ne istražuje, ne planira i ne regulira suvereni svijet ekonomije, te da se ne uvažavaju objektivni ekonomski zakoni, sam ekonomski racionalitet koji je objektivno dat, a do ljudi je da njegove zakone poznaju i da ih uvažavaju maltene kao i zakone prirode.[58]

Ekonomska se nauka ne sluša, a sami ekonomisti su pozvani da propišu lijekove i preuzmu odgovornost u liječenju, pod uvjetom da ih oni koji politički odlučuju slušaju: »Ako privreda ne funkcionira kako treba, javno mnijenje će pozvati

---

[55] Nikola Čobeljić, Radmila Stojanović: *Teorija investicionih ciklusa u socijalističkoj privredi*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd 1966.

[56] Branko Horvat: *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1966. Autor napominje, da privredni ciklusi u tržišnoj privredi »nisu zavisni o institucionalnom sistemu« (str. 16), da »kumulacija značajnih utjecaja dovodi do cikličnih procesa« (str. 19), te da »inherentna nestabilnost privrede zahtijeva veoma aktivno reguliranje i kontrolu putem adekvatno određene ekonomske politike i putem adekvatno formiranih privrednih institucija koje djeluju kao automatski stabilizatori« (str. 24) i da je u nas posrijedi »odsustvo izgradnje anticiklične politike« (str. 14).

O cikličnosti privrede, koja je »inherentno nestabilna« isti autor piše i u drugim svojim radovima, primjerice u dvotomnoj zbirci Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965—1983*, op. cit., prva knjiga: str. 45, 47, 55, 61, 62, 205, 243, druga knjiga, str. 23, a stvar je u tome da se u nas ne vodi »adekvatna stabilizaciona anticiklična politika«.

[57] Bakarićeva formulacija iz fragmenta već citiranog u bilješci 51.

[58] »Ekonomija je, uz ranije navedene specifičnosti, danas nauka jednako kao i tehnika ili medicina« — Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965—1983: prognoze i kritike* (knjiga 1), op. cit., str. 59. Doduše, na drugom mjestu, autor izriče suprotnu, a manje kategoričnu tvrdnju: »... mada smo i u ekonomiji prilično nesigurni. Jer, malo znamo o snagama koje stoje iza fenomena koje zapažamo.« — *isto*, str. 207.

Digitized by Google

na odgovornost ekonomiste. U uvjetima društvene podjele rada to je, nesumnjivo, jedino ispravna akcija.«[59]

Uostalom: »Ono što je novo marksizam dao u formuliranju društvene politike i politike društvenog razvoja, to je upravo bilo to da privreda na neki način određuje mogućnost razvoja društva.«[60] A kada je tako, onda se stvar svodi na poznavanje »elemenata funkcioniranja tržišne privrede«, pa i »mehanizma cikličkog kretanja naše privrede«, da bi se (privrednim) planiranjem prepriječilo »usporavanje rasta« i »povećavanje privredne nestabilnosti«. Upravo »planiranje omogućuje da se 'ex ante' analizom unaprijed odaberu najpovoljnije alternative koje će tržište onda samo verificirati, umjesto da se tržištu ostavi da metodom pokušaja i pogrešaka provodi spora, gruba i malo efikasna 'en post' usklađivanja.«[61] Precizna tehnika planiranja, primjena teorije ekonomske politike«, »teorije privrednih ciklusa«, »teorije ekonomskog rasta«, te »suvremenih metoda analize i upravljanja privredom« omogućuju »najbrži razvoj«, kakav smo uostalom jedno vrijeme i imali, kada smo po »stopi rasta« zauzimali prvo mjesto u svijetu, no politički voluntarizam, neznanje, ignoriranje nalaza i prijedloga ekonomista vodili su tome da planiranje nije bilo kvalitetno, te da nijedan društveni plan poslije 1961. godine nije izvršen, a naprotiv nepromišljenim reformama upadalo se u krize (prvu 1961, drugu 1965, treću 1971, itd.), da je zemlja, tobože, postigla apsolutni rekord u Evropi po stopi nezaposlenosti, da postoji »situacija perpetuiranja nestabilnosti«, uprkos tome što se od 1970. godine neprestano proklamira stabilizacija. Opća je posljedica, da »tridesetgodišnja izgradnja Jugoslaviju nije pomakla s mjesta koje je u Evropi zauzimala prije rata« (autor je ovu tvrdnju ispisao 1976. g. — op. S. Š.). Najzad: »Zar ne pokazuju sve indikacije u pravcu da nešto nije u redu, ne s našim proporcijama, resursima, radnim kolektivima i privrednim subjektima, itd., nego sa koncepcijom, sa koncepcijom planiranja, sa koncepcijom sistema i sa koncepcijom institucionalne izgradnje.« (izgovoreno 1980 — op. S. Š.).

Istjerivanje što veće »stope rasta« moralo bi biti glavni cilj ekonomske politike, jer se time postižu i svi ostali povoljni ekonomski i društveni učinci. Uostalom, »ona privreda onih zemalja koje se najbrže razvijaju postat će model za ostale zemlje i ostali dio svijeta morat će da ih slijedi«. To što jugoslavenska privreda nije samo tržišna već i socijalistička zahtijeva, doduše, da se ciljevima i instrumentima koji su već drugi postavljali i

---

[59] *Isto*, str. 38.

[60] *Isto*, str. 71.

[61] *Isto*, str. 59 i 61, te knjiga 2, str. 23.

Digitized by Google

isprobali dodaje »još jedan cilj« i »još neki instrument«. A u svemu ostalom put je već uhodan i poznat: »Ukoliko nam tuđe iskustvo može nešto koristiti, a čini se da može, onda je prilično očigledno gdje treba tražiti rješenja. Potrebno je što hitnije preći onaj intelektualni i organizaciono-politički put koji su razvijene zemlje prošle u proteklih četrdesetak godina (ovo je pisano 1967 — op. S. Š.) i pored monetarno-kreditne politike u jedan jedinstveni sistem integrirati i fiskalnu, dohodnu, naučnu i obrazovnu politiku. Međutim, jugoslavenska privreda nije samo tržišna privreda, ona je i socijalistička. A to dodaje još jedan cilj i zahtijeva još neki instrument za postizanje tog cilja i utoliko čini zadatak složenijim.« No, u stvari »samo kombinacija fiskalne i monetarne politike može dovesti do ravnoteže uz rast«. O višoj stopi privrednog rasta ovisi podizanje proizvodnosti rada, a i jedno i drugo ovisi — o ekonomskoj politici na razini federacije čiji organi ekonomske politike »moraju stvoriti uvjete za brz privredni rast«, a u tu je svrhu federaciji potreban i »interventni investicioni fond«, koji »predstavlja neophodnu instituciju planske privrede«. No, izostao je takav »mehanizam koordinacije«, općenito »nama nedostaje jedan adekvatan institucionalni sistem koji odgovara jednom samoupravnom tipu privrede«, a u kojem također »kapital mora da ima svoju cijenu«, a banke »bile ovako ili onako organizirane ostaju banke«. Formirale su se republičke privrede umjesto jugoslavenske. Promašena »koncepcija sistema« i »koncepcija institucionalne izgradnje« vode prema katastrofi, a »nama preostaje samo da prorokujemo jedan neuspeh za drugim«.[62] Itd.

Na jednoj strani, ekonomija rasta inzistira na učinku objektivnih ekonomskih zakona, a na drugoj pouzdava se u moć i vještinu planera i nosilaca ekonomske politike, te se jedino radi o njihovom znanju i spremnosti da li će postići gotovo potpunu kontrolu nad ekonomskom stvarnošću. Tržište čini svoje, a plan je tu, da osigura optimalizaciju »rasta« ili »razvoja«. Ako se javi kriza, a ona se, eto, javlja i upravo je teška i dugotrajna, onda je to posljedica grešaka ekonomske politike. I razvoj društva i njegovi krizni momenti reduciraju se na »ekonomizam«.

Ekonomija rasta ili razvoja, u zanosu svojih modela i kvantifikacija, računa na neko buduće vrijeme obilja, te na strukturalne promjene kako »ekonomske osnove« društva tako i društva

---

[62] Svi citati i formulacije pod navodnicima uzeti su iz istog izvora, tj. iz knjiga B. Horvata, u koje su uvrštene autorove prognoze i kritike, te sadržani prijedlozi i rješenja u odnosu na jugoslavensku privredu u razdoblju 1965—1983. Op. cit., knjiga 1, str. 21, 61, 63, 64, 71, 72, 73, 75, 93, 95, 97, 215, 216, 218, 220—222, 227, 231, 234, 237—8, 241, 244.

Digitized by Google

u cjelini, koje bi se postizale i gomilale samim »rastom« ili »razvojem«, pa da eventualno i nastane jednakost ljudi uz obilje dobara za sve. Tako bi se možda i došlo do nekog »novog« društva, a njemu u susret ide se upravo »rastom« ili »razvojem« »ekonomskog potencijala«, u kojem pak tehnički progres sve više dobiva ulogu demijurga.

Izvan vidnog polja ekonomije rasta ili razvoja ostaje, dakako, rastavljenost proizvođača od sredstava za proizvodnju. Eventualno se zalaže za poduzetničku ulogu zaposlenih u okviru neoklasičnog građanskog poimanja samoupravljanja kao polja autonomije radnih kolektiva u tržišnom ponašanju, uvođenju inovacija u proizvodnju i u raspodjeli dijela novostvorene vrijednosti. Ne zanima je historijski proces ekonomskog oslobođenja rada, u kojem se izražava čitav povijesni smisao socijalističkog društva.

Digitized by Google

Ćazim Sadiković

Dijalektika odnosa između države i samoupravljanja

1.

Pitanje uloge države u našem društvu, pa u tome i njenog odnosa prema samoupravljanju kao osnovnoj oznaci našeg demokratskog razvoja, danas je posebno važno i aktuelno. Rasprave o sadašnjim ekonomskim i drugim društvenim teškoćama pokazale su da postoje mnogobrojne neusklađenosti u djelovanju naših osnovnih demokratskih i političkih institucija, što se u najvećoj mjeri odnosi upravo na državu. Na iste teškoće ukazale su i aktuelne analize političkog sistema, sprovedene u namjeri da se omogući daljni uspješan razvitak našeg društva i političkog sistema u njemu. Sve ukazuje na potrebu da se pažljivo razmotri problematika strukture i funkcije države u našem društvu i, svakako, posebno — da se jasno naznači njen odnos prema samoupravljanju, kako bi se na tom ključnom mjestu našeg društvenog sistema postiglo potrebno i skladno djelovanje svih njegovih najvažnijih subjekata i elemenata.

Nameće se, međutim, misao — da li su naša gledanja na pitanje države, posebno kada je riječ o ocjeni stanja i predlozima za otklanjanje teškoća, uvijek na nivou tih zahtjeva i društvenih zadataka u ovoj oblasti.

Uvid u naše aktuelne ekonomske i druge rasprave pokazuje, naime, da predlozi koji se ističu u pogledu uloge države naj-

Digitized by Google

većim dijelom ne prate složenost i sveobuhvatnost ove materije kakva se inače pretpostavlja s obzirom na sam položaj i osnovnu socijalnu funkciju države danas u nas. Osnovni utisak koji se ovom prilikom stiče jeste da u ovim raspravama nije postignut potreban stepen konkretnosti u pogledu stvarne društvene pozicije i uloge koju država u našem sistemu ima. Tako se, kad je riječ o odnosu države i samoupravljanja — samoupravljanju, kakvo i postoji u našem društvu, gotovo redovno suprotstavlja država uopšte, i to vrlo često u vidu etatizma ili na drugi pežorativan način.

Primjetno je, prije svega, da se, u tom smislu, uloga države gotovo redovno daje izvan svih onih idejnih principa, i rješenja koji inače bitno određuju sadašnju ustavnu i društvenu poziciju države. Najveći broj učesnika u ovim raspravama zadovoljava se jednostranim, moglo bi se reći, bukvalnim interpretacijama Marksovog teorijskog principa »odumiranja države«, bez ulaganja napora da se taj princip dovede u vezu s najdubljim osnovama demokratije i istinske ljudske zajednice, kako to zapravo i proizlazi iz Marksove upotrebe ove kategorije. Ako Marks ističe da »u istinskoj demokratiji... politička država iščezava«, onda je to, zapravo, samo znak više da se problem države može uspješno postaviti samo u kontekstu ukupnog demokratskog društvenog razvoja, tražeći, na nivou društva i njegovih osnaženih utjecaja na političko odlučivanje, organizacijska i druga rješenja »državnosti« u društvu.

Prilikom razmatranja uloge države i uopšte njenog mjesta u našem društvenom sistemu zanemaruju se mnogobrojne ustavne sistemske, idejne i, naravno, prije toga i teorijske ordinate, koje bitno određuju poziciju i karakter te države u društvu. Država se spominje neovisno od svih onih promjena tokom minulih decenija našeg socijalističkog i demokratskog razvoja, često kao da se nije ništa desilo u strukturi i položaju države u političkom sistemu, i pored poznatog i čak naglašenog procesa decentralizacije, demokratizacije i podruštvljavanja političkog odlučivanja.

Posebno je uočljivo da se zanemaruju mnogobrojne inovacije i unapređenja države u nas — u republici i federaciji, kao društveno-političkim zajednicama koje u našem sistemu imaju jedino oznaku države — što su ostvareni izgradnjom te funkcije na delegatskoj osnovi. A delegatski odnosi u ovom domenu znače zapravo, pionirski napor i poduhvat da se i u sferi državnog odlučivanja kao globalnog, omogući trajno i neposredno prisustvo radnih ljudi i njihovih asocijacija.

Time je upravo zanemarena ona dimenzija položaja i djelovanja države koja ima bitan i određujući značaj za ustanovljenje i objašnjenje odnosa te države prema samoupravljanju i, što je još važnije, utjecaje radnih ljudi organizovanih u samoupravne zajednice na djelovanje države u našem društvu. Država se, zapravo, na ovaj način izdvaja iz konteksta vlasti i interesa radničke klase i svih radnih ljudi, kao kategorije koje, u stvari,

Digitized by Google

imaju primaran i određujući značaj i za izgled države, ali i za izgled svih drugih institucija u našem društvenom sistemu, uključujući i institucije samoupravljanja.

U nas se naime, prema Ustavu, vlast — koja inače »pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela« — vrši ostvarivanjem samoupravljanja, ali i odlučivanjem radnih ljudi o vršenju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima, i to svuda, na svim nivoima, od organizacija udruženog rada do skupština društveno-političkih zajednica. Čak se posebno naglašava, što je od naročitog značaja za odnos »države« prema »samoupravljanju«, da radnička klasa i svi radni ljudi »i putem državne vlasti, opšteobaveznim normama, obezbeđuju socijalističke društvene odnose, razvoj društva i upravljanje drugim poslovima na samoupravnim osnovama... (Ustav SFRJ, Osnovna načela IV).

U sadašnjim ocjenama pozicije i uloge države nije, međutim, zanemaren samo ustavni koncept države nego i konkretni društveni osnovi i podsticaji njene aktuelne socijalne funkcije.

Naime, još se nedovoljno uočava i ističe stvarna potreba našeg društva i njegove samoupravne strukture da određena pitanja svog ekonomskog i drugog društvenog razvoja, rješava na globalnom planu, posredstvom političkog odlučivanja, što se najvećim dijelom u našem društvu poklapa baš sa funkcijom republike i federacije. Društvena misao još nije u samoj društvenoj stvarnosti uočila značaj globalnih društvenih pitanja koja inače, u osnovi koincidiraju sa kompetencijama države u našem društvu. Nasuprot ubjedljivim društvenim stvarnim kretanjima, još se insistira na određenim uproštenim, može se slobodno reći, dogmatskim konceptima i predstavama o društvenom razvoju i ulozi države, prema kojima bi trebalo da se drastično smanjuje broj problema o kojima se odlučuje na globalnom planu, što bi onda trebalo da znači »odumiranje države«.

Ako se uloga države u republici ili federaciji, u osnovi, ogleda u uređivanju i regulisanju društveno-ekonomskih odnosa, onda je ona sasvim prirodna i pretpostavljena u uslovima kada je naglašen razvoj samoupravljanja, udruživanja radnih ljudi radi ostvarivanja sopstvenih ciljeva, jačanje inicijative radnih ljudi i njihovih asocijacija, sve odlučnija borba za ostvarenje sopstvenih interesa i sve intenzivniji sukobi u uslovima ne samo proklamovanog nego i institucijski izraženog pluralizma samoupravnih interesa. Na političkoj sceni javljaju se sve češće pitanja koja se, kao zajednička za sve radne ljude i njihove samoupravne zajednice, mogu uspješno riješiti samo u širim društveno-političkim zajednicama, gledano iz ugla naše konkretne političke i pravne organizacije. Na ispoljavanje tih pitanja, uz specifičnosti koje proizlaze iz samoupravne osnove i suštine našeg društvenog i političkog sistema, utječu svakako i razlozi koji imaju danas opštedruštveni značaj, kao što su savremeni razvoj

Digitized by Google

proizvodnih snaga, nauke, tehnike, tehnologije, komunikacija i svega drugog što označava našu epohu »civilizacije rada«.

Stvarni društveni procesi i kretanja danas ubjedljivo pokazuju da se, uz neprestano povećavanje broja pitanja koja mogu da se uspješno riješe samo u samoupravnim organizacijama i zajednicama, stalno kristaliziraju i pitanja koja mogu da se uspješno riješe baš na globalnom društvenom planu, što onda pretpostavlja i angažovanje države kakva je u nas, o čemu je bilo već govora. Pokazuje se, zapravo, da se, snaženjem uloge i većom aktivnošću radnih ljudi u delegatskim procesima, na planu političkog odlučivanja javljaju sve složenija pitanja ukupnog društvenog ekonomskog i drugog razvoja, o kojima treba da se jedinstveno rješava, kako bi se ostvarili naročito poznati ustavni i programski zahtjevi solidarnosti radnih ljudi.

Svi sadašnji napori i pokušaji da se na sistematskiji način otkriju i izlože uzroci naših nepovoljnih ekonomskih i drugih procesa pokazuju da danas postoji veliki broj baš ovih pitanja koja treba da se rješavaju na globalnom društvenom planu, što znači u najvećoj mjeri, putem i preko institucija koje imaju i oznaku države u našem sistemu. Tako i završni dokumenti Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije navode veliki broj konkretnih društvenih problema, koji — iako su i u (Ustavu naznačeni da su u nadležnosti države, najčešće federacije i republike zajedno — još nisu riješeni odgovarajućim delegatskim odlukama, što se jako nepovoljno odražava na našu ekonomsku i uopšte društvenu situaciju.[1]

2.

Naš sadašnji društveni razvoj uvjerljivo pokazuje da jednostrani, uprošteni prilaz problematici položaja i uloge države kod nas, koji se često susreće u našem aktuelnom političkom životu, i sam pridonosi ispoljavanju mnogih nepovoljnih posljedica u djelovanju države i uopšte u društvu. Olako izricanje kritike države, njeno gotovo redovno poistovjećivanje s etatizmom, bez ulaganja napora da se precizno izrazi »zdravo« tkivo ovog važnog elementa našeg političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, svakako da ne predstavlja podršku uspješnom ostvarenju njene uloge niti ide u prilog njenoj demokratskoj evoluciji. Svaka nemoć da se idejno i teorijski kompleksno obuhvati problematika države — u republici i federaciji — otežava ostvarenje njene funkcije i otvara prostor za stihijsko djelovanje i ponašanje, prije svega, samog »državnog aparata«.[2]

---

[1] Videti: *Zaključni dio Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«*, Sarajevo, 1983, str. 113—160.

[2] Videti o tome: *Etatizam i delegatski sistem*, »Pregled«, br. 4/1986.

Digitized by Google

Dešava se tako, dobrim dijelom i zbog ovakvog stava prema državi, da se sve one mnogobrojne i složene društvene funkcije koje su namijenjene u našem društvu mahom onim društveno-političkim zajednicama koje imaju svojstvo i oznaku države, kao što su republika i federacija, ne ostvaruju uspješno. Usljed spomenutog tretmana države izostala je briga za stalni razvitak i usavršavanje onih mnogobrojnih i složenih institucija našeg sistema koje, u osnovi, čine funkciju države danas u nas. Tako su se u oblasti »državne organizacije i funkcije javile mnoge slabosti i devijacije, kao što su nedovoljna iskorištenost ustavnih kompetencija, prenormiranost, teškoće u primjeni donijetih odluka, porast državnog aparata i općenito administracije, nedovoljna odgovornost za uspješno ostvarivanje povijerenih funkcija i drugo.

Ne javljaju se, međutim, iz već spomenutih razloga, teškoće samo u strukturi i funkciji države nego se one — što je s gledišta naše osnovne teme posebno interesantno — snažno odražavaju i na djelovanje samih samoupravnih institucija. Sve slabosti u stvarno demokratskoj socijalnoj funkciji države, kakva je utvrđena ustavnim i idejnim konceptom našeg političkog sistema, svakako da su i slabosti svih onih aspekata njene uloge koji se odnose na institucionalnu i drugu izgradnju samoupravljanja u udruženom radu i u društvu uopšte.

U stvari, na vidnom mjestu u našem Ustavu naglašava se da baš skupštinama društveno-političkih zajednica — i to uglavnom u federaciji i republici — pripada obaveza da uređuju osnovna prava radnika u udruženom radu, kojima se obezbjeđuje njihov Ustavom utvrđeni položaj u samoupravnim i društveno-ekonomskim odnosima, i osnovna prava i obaveze organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica, drugih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih zajednica u pogledu sredstava u društvenoj svojini i da uređuju osnovna prava radnih ljudi radi obezbjeđenja njihove socijalne sigurnosti i solidarnosti.[3]

Upravo se danas može utvrditi da nije dovoljno uspješno ostvarena pretpostavljena i očekivana aktivnost u federaciji i republici na kontinuiranoj izgradnji političkog sistema u cjelini, posebno u udruženom radu. Mnoge društvene teškoće i krizna stanja jasno stavljaju do znanja da u dobroj mjeri nije ostvarena ova uloga stalnog izgrađivanja i usavršavanja samoupravljanja u cjelini društvenih, posebno proizvodnih odnosa, na što, uostalom, ukazuju i svi najvažniji politički dokumenti našeg društva danas, kao što su Dugoročni program ekonomske stabilizacije i Kritička analiza političkog sistema.

Da bi se u ovom trenutku osjetio stvaralački zamah u izgradnji samoupravljanja, u udruženom radu i u cjelini društvenih odnosa — što se poklapa sa unapređenjem odgovarajućih rje-

[3] Videti član 281. Ustava SFRJ.

Digitized by Google

šenja u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, ali i u svim drugim poznatim »sistemskim rješenjima« koja su, kao što je poznato, obaveza i odgovornost baš republike i federacije — potrebno je da se na pravi način postavi i odnos između »države« i samoupravljanja.

Dakle, potrebno je poći od saznanja da država u našem društvu nije država uopšte ili politička, predstavnička, u biti — monopolska organizacija, kakvu je Marks imao u vidu i povodom koje je i istakao zahtjev za »odumiranjem« države. Država, kakva danas u nas postoji prema ustavnim i drugim sistemskim rješenjima, izmijenila je u velikoj mjeri svoju klasičnu prirodu i izgled, u mjeri, naravno, u kojoj se osnažila uloga radnih ljudi u ostvarivanju svih poluga vlasti i samoupravljanja u društvu u svrhe gospodarenja uslovima i rezultatima svoga rada.

I upravo kada se danas naglašava potreba novog zamaha u izgradnji političkog sistema, onda se tu svakako, baš u duhu tog istog ustavnog koncepta, podrazumijeva intenzivnije angažovanje radnih ljudi i njihovih asocijacija. Država o kojoj je riječ, i od koje se očekuje daljni kreativni napor na izgradnji samoupravljanja, upravo i nije prava država po tome što se ona zapravo, u krajnjoj liniji, ogleda isključivo u delegatskim skupštinama i njihovim izvršnim organima, koji su, suprotno dosadašnjoj cijeloj predstavničkoj tradiciji klasične države, instrumenti udruženog radnog čovjeka.

Ako se za trenutak osvrnemo na pređeni put demokratskog razvoja, možemo se i na osnovi toga uvjeriti da je i dosad uvijek samoupravljanje, po obliku i stepenu u kojem je uspostavljeno u proizvodnim i drugim asocijacijama radnih ljudi i građana — izuzimajući ovom prilikom oblike samoupravljanja kojima se djeluje na globalno političko odlučivanje — bilo izgrađivano ne samo u doticaju, ili prostoj koegzistenciji s državom« nego i aktivnim angažovanjem svih skupština društveno-političkih zajednica kao instrumenta vlasti radničke klase i svih radnih ljudi. Sve najvažnije u samoupravljanju, i s gledišta strukture institucija i s gledišta principa djelovanja, bilo je u osnovi uređivano, ili zakonom ili ustavnim odredbama, počev od Zakona o samoupravljanju do Ustava od 1974. i Zakona o udruženom radu. Očito je da je i samoupravljanje u proizvodnim i drugim oblicima života i rada radnih ljudi i građana u biti određivano aktima političke vlasti — koju personifikuju skupštine društveno-političkih zajednica — i da se u svakodnevnom djelovanju nalazi u stalnoj interakciji, sadejstvu i koordinaciji sa djelovanjem skupštinskih institucija, koje inače, uz samoupravnu komponentu, imaju i svojstvo vlasti.

Globalne političke odluke, koje svuda dobijaju sve veći značaj, posebno su, znači, važne za nas — za samoupravno društvo — zato što se njima uređuju ne samo najvažniji društveno-ekonomski odnosi, što je svrha snaženja globalnih političkih centara u svijetu danas, nego i institucijska struktura i obim kom-

Digitized by Google

č o određenim društveno-ekonomskim uslovima i vlastitim
ima u užim društvenim zajednicama, »pokrivenima« pojedi-
samoupravnim institucijama, mora voditi neprestano i u cen-
a globalnog političkog odlučivanja, koji se u nas danas uglav-
podudaraju sa demokratskom strukturom republike i federa-
Tako se, prema saznanjima radnih ljudi i njihove asocijacije,
raju i globalne političke odluke kojima se, prije svega, rje-
ju određeni zajednički problemi ekonomskog razvoja i dru-
ne solidarnosti, ali u isto vrijeme, u ime istih ciljeva, i na
način, vrše sve potrebne korekcije ustrojstva i kompetenci-
vih samoupravnih tijela, koja su u isto vrijeme i izvori glo-
ih političkih odluka u nas.

3.

Saznanja i iskustva dosadašnjeg djelovanja države, uređene
rađene na osnovama delegatskih utjecaja radnih ljudi i gra-
, uvjerljivo pokazuju da nas, kada je riječ o određivanju
tvene uloge države i njenog odnosa prema samoupravljanju,
mogu zadovoljiti nikakve olako definisane formule i rješe-
na koje smo tokom minulih godina bili prilično navikli.
azuje se, zapravo, da se uloga države u današnjem sve slo-
jem društvenom razvoju, posebno u uslovima realno posto-
g pluralizma samoupravnih interesa, može uspješno ostvariti
o ako se — bez obzira na sve teškoće ovakvog prilaza —
eda njeno mjesto u cjelini političkog sistema i savremenih
tvenih kretanja. Potrebno je očito da se društvena funkcija
ve odredi u uslovima kada zahtjevi radnih ljudi i građana,
proizlaze iz njihovih realnih interesa, postaju i sve brojniji
e složeniji, počev od ekonomskih ciljeva do obezbjeđivanja
povoljnijih uslova za društveno, političko i samoupravno an-
vanje.

Poseban značaj za našu situaciju, i za razjašnjenje položaja
ve koji je po svemu specifičan, upravo zahvaljujući specifič-
ima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u ok-
kojeg se javlja, ima saznanje o tome da, uz sve veći prostor
amoupravno angažovanje u organizacijama udruženog rada,
interesovanje i za ostvarivanje ciljeva radnih ljudi i gra-
putem političkog — u nas delegatskog — globalnog odlu-
nja. Tu zapravo, uz sve one razloge koji općenito u savreme-
svijetu povećavaju značaj politike i političkog odlučivanja

Digitized by Google

— i usljed čega se, uzgred rečeno, naglašeno javljaju i pojave etatizma — postoje i razlozi koji su karakteristični baš za naše društvo, kao što je mnoštvo interesa samoupravnih organizacija i zajednica i različitih protivrječnosti na toj osnovi.

Ova društvena situacija znači, u stvari, da se, uz sve drugo, snažnije naglašava potreba radnih ljudi da se određeni zajednički problemi rješavaju na način koji predstavlja ostvarenje nespornih zajedničkih ciljeva i interesa. Težnja ka rješavanju i ostvarivanju vlastitih ciljeva putem globalnih političkih odluka posebno je snažno izražena kada treba da se obezbjede danas sve važniji zahtjevi za neophodnom društvenom sigurnošću i solidarnošću radnih ljudi na prostoru cijelog socijalističkog društva. Riječ je, zapravo, o svim onim pitanjima zajedničkog života i razvoja, koja se svakodnevno javljaju u životu, radu i samoupravnoj aktivnosti radnih ljudi i građana. Vrijednost tih tendencija ogleda se u činjenici da se ti ciljevi, u samoupravnim institucijama, kao i na planu globalnog odlučivanja, tumače i ostvaruju onako kako ih radni ljudi shvataju, vide i osjećaju u datim društvenim uslovima i odnosima.

Razvojem samoupravljanja u cjelini društvenih odnosa, i definisanjem ciljeva radnih ljudi na ovaj način, došlo je do mnogobrojnih promjena u prirodi politike i političkog odlučivanja, što odmah, samim tim, znači i do promjena u položaju i načinu djelovanja države koja u našem sistemu postoji. Usljed tih promjena izrazito se ispoljila svojevrsna dijalektika odnosa između »samoupravljanja« i »države«, pri čemu je došlo do međusobno uslovljenog daljnjeg razvoja i demokratske evolucije same države: pojačana samoupravna aktivnost vodi jačanju pozicije skupštine i njenih izvršnih organa, kao i njenom kreativnijem i dinamičnijem angažovanju, što opet, sa svoje strane, djeluje podsticajno i na tokove samoupravnog angažovanja radnih ljudi i građana i u društvu i u djelovanju same »države« u republici i federaciji.

U političkim procesima — koji inače u našem društvu, po prirodi njegova sistema, uslovljavaju i ponašanje države odražavaju se izravnije nego što je to slučaj u klasičnom sistemu, sva ekonomska i druga društvena kretanja. Već i kod sadašnjeg stanja delegatskih utjecaja — koji još nisu na nivou programskih i ustavnih pretpostavki, kao što to pokazuju sve poznate analize i ocjene našeg političkog sistema, tokom minulih dvanaest godina — država je, i u republici i u federaciji, izgubila svoja brojna dosad poznata, klasična obilježja. Svakako je sasvim prirodno očekivanje da će, u svim predstojećim nastojanjima da se osnaže delegatski tokovi, da se glasnije čuje glas udruženog radnog čovjeka i u procesu političkog odlučivanja u skupštinama, država doživjeti daljne promjene, u smislu punije demokratizacije svoje pozicije i funkcije.

Sva poznata nastojanja da se na ugrađivanju sistemskih i drugih skupštinskih odluka u federaciji i republici više, izravnije

Digitized by Google

i kompetentnije angažuju asocijacije udruženog rada, društveno-političke organizacije, predstavnici nauke i stručnosti, kao dio »subjektivnih snaga«, u stvari su, istovremeno, i nastojanja da se »država« još potpunije oslanja na postojeću samoupravnu društvenu strukturu. A ako u političkim procesima dođu do snažnijeg izražaja težnje i nastojanja radnih ljudi, da i tim putem ostvaruju svoje već poznate ciljeve, onda je jasno da će na taj način država kao organizacija imati u tome još više instrumentalan karakter, kao što je to, uostalom, slučaj i sa svim drugim institucijama političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Da bi se, u skladu s ovakvim teorijskim prilazom, praktično postavio problem položaja »države« i njenog odnosa prema »samoupravljanju« — što, prije svega, znači da uloga države bude podsticajna i za društveno-ekonomski razvoj i za daljnu afirmaciju samoupravljanja u društvu — potrebno je da se osnaže »delegatski« utjecaji na globalno odlučivanje. A da bi ti utjecaji bili dovoljno snažni, da država kakva postoji i u mjeri u kojoj postoji u našem društvu bude u svakom trenutku instrument u rukama radnih ljudi radi ostvarenja njihovih ciljeva, to u stvari znači da se »samoupravljači« više nego dosad moraju angažovati u procesima i tokovima globalnog političkog odlučivanja, kako bi se pojačala dinamika i kreativnost delegatskih skupština u cijelom sistemu, a posebno, pošto je riječ o državi, republici i federaciji.

Potrebno je da u ovom smislu, više koriste institucije globalnog odlučivanja radni ljudi, koji su, prije svega, organizovani u različite organizacije udruženog rada i druge samoupravne asocijacije, ali i da se u tim istim procesima »u sistemu« svojski angažuju i Savez komunista i druge društveno-političke organizacije. Samo na ovaj način moguće je postići rezultate u delegatskom angažovanju koji su pretpostavljeni samim idejnim konceptom našeg političkog sistema: da delegatske skupštine budu podsticaj i podrška prevladavanju aktuelnih privrednih teškoća i postizanju dinamičnog ekonomskog i drugog društvenog razvoja, ali i da odgovarajućim »sistemskim rješenjima« otvaraju nove prostore neposrednom političkom i samoupravnom angažovanju radnih ljudi i građana i njihovih asocijacija. A to je ujedno najbolji, ako ne i jedini put sprečavanja pojava etatizma kao najteže »bolesti« predstavničke države danas.

Digitized by Google

Nedžad Bašić

Federalizam i nacionalne slobode

1. *Nastanak i razvoj federalizma*

U periodu kada kapitalistička klasa ekonomski i politički sazreva i istupa sa zahtevom ukidanja feudalne rascepkanosti i kada se odlučno zalaže za ideju »narodne suverenosti« koja izvire iz principa nacionalnosti, javlja se naučna misao koja je u međusobnoj povezanosti i objektivnoj upućenosti naroda jednih na druge videla novi oblik povezivanja naroda. Taj novi oblik povezivanja naroda u državu Monteskje (1689—1755) u svom delu *Duh zakona* nazvao je »društvo društava«, čime mu je suštinski odredio i sadržinu i smisao koja je proisticala iz ekonomskih i društvenih procesa i odnosa tog vremena. Mada se ideja federalizma ne bi mogla pripisati Monteskjeu[1], njegova je velika zasluga što je u teorijski koncept novog društva, odnosno njegove organizacije, utkao osnovne istorijski uslovljene zakonitosti koje su proistekle iz društveno-ekonomskih procesa.

[1] Ideje o federalizmu i njihovu materijalizaciju možemo tražiti još u periodu antičke Grčke kada su se ujedinjavale državice-gradovi radi ostvarivanja zajedničkih odbrambenih ciljeva, ali i u srednjem veku kada dolazi do udruživanja slobodnih gradova u borbi protiv centralističkih koncepcija feudalnog apsolutizma. Teorijsku razradu ideje federalizma u ranijem periodu susrećemo kod Johanesa Altuzijusa (1557—1638).

Digitized by Google

Industrijska revolucija uvodila je svet u novu epohu. Industrijska robna proizvodnja otvara dotle neslućene mogućnosti razvoja. Novi način proizvodnje traži i nove odnose u proizvodnji. Industrijskom kapitalu potrebni su širi tržišni i ekonomski prostori. Kao objektivna nužnost pojavljuje se potreba udruživanja i povezivanja užih teritorijalnih zajednica u šire u kojima bi se uspostavljali slobodniji tokovi industrijskog kapitala. Tako se na ekonomskim nužnostima datog istorijskog trenutka javlja ideja političkog načela nacionalnosti. Načelo nacionalnosti iz kojeg proističe ideja »jedna nacija — jedna država« postaje osnovno političko geslo ovog vremena na kojem su buržoaski revolucionarni pokreti, sprovodeći proces ukidanja latifundijske rascepkanosti, stvarali prve moderne države buržoaskog nacionalizma.

Međutim, ni nove organizacione forme mladog bružoaskog društva u određenim podnebljima nisu bile u mogućnosti da stvore uslove koje je tražio industrijski kapital, odnosno politički interes nove klase koja je svoju političku moć gradila na koncentraciji kapitala unutar šire i ekonomski jače državne formacije. U takvim uslovima u kojima posredstvom načela »jedna nacija — jedna država« nije uspela obezbediti svoj politički interes, mlada buržoazija pristupa realizaciji načela »jedna država — više nacija«, pozivajući se pri tom na princip samoopredeljenja koji pruža pravo svakoj naciji da se organizuje u samostalnu državu u okviru novog oblika teritorijalnog organizovanja društva. I upravo na toj samostalnosti »država«, koje su organizovane na principu nacionalnosti i njihovoj organskoj povezanosti u novom obliku teritorijalnog organizovanja društva, što je bilo uslovljeno prirodom industrijske proizvodnje, gradila se moderna teorija federalizma.

Razvoj proizvodnih snaga uslovio je pojavu dva procesa u međunarodnoj zajednici: proces emancipacije i konstituisanja nacija i formiranje samostalnih država na principu nacionalnosti i proces integracije nacija koji zajedno u svojoj simbiozi čine komplementaran proces što se pojavljuje kao izraz zakonitosti u razvoju međunarodne zajednice. Međutim, i pored toga što komplementarnost ovih procesa izvire iz zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, u određenim istorijskim periodima snagom političkog delovanja ovi procesi se kanališu u dijametralno suprotnim smerovima. Tako, pored istorijski objektivno uslovljenog procesa integracije, teče proces dezintegracije i razjedinjavanja nacija i naroda. Istovremeno, gde ovi procesi teku uporedo u pravcu integracije, njihovo kanalisanje često je usmeravano u dva, također, dijametralno suprotna pravca: u jednom pravcu nacionalna osećanja masa usmeravaju se ka integraciji sa reakcionarnim idejama buržoaskog nacionalizma, što vodi ka stvaranju imperije zasnovane na hegemonističkom položaju jedne nacije, preciznije rečeno, njene buržoazije, dok se u drugom pravcu otvara proces integrisanja nacionalnih osećanja masa sa

Digitized by Google

oslobodilačkim težnjama masa porobljenih naroda u čijoj suštini leži ideja ujedinjavanja i integracije na principima pune ravnopravnosti, samostalnosti i jednakosti svih naroda i nacija.[2] Oba ova pravca, odnosno procesa, u suštini su klasni procesi kroz koje se vodi borba u cilju ostvarivanja klasnih interesa klasa u sukobu.

U procesu stvaranja teritorijalne političke organizacije društva na principima federalizma kapitalistička klasa se prvenstveno oslanja na ekonomske interese industrijskog kapitala, dok joj princip samoopredeljenja naroda služi kao metod kojim lakše stvara uslove za širu koncentraciju kapitala i akumulaciju političke moći. Ne sporeći ulogu i značaj koji je u procesu stvaranja i razvoja principa samoopredeljenja odigrala mlada buržoaska klasa, neosporno je da je ovaj princip od strane buržoazije u kasnijem razvoju zloupotrebljen. Onog momenta kada je osigurana supremacija industrijskog kapitala, koja je obezbeđivala političku i vojnu moć, ekonomski interesi buržoazije potiskuju nacionalne interese naroda koji su ušli u okvir federacije, zanemarujući pri tom principe nezavisnosti, samostalnosti i ravnopravnosti naroda, transformirajući tako »nacionalizam iz ideologije nacionalnog ujedinjavanja i oslobođenja u ideologiju nacionalnog porobljavanja, osvajanja i gušenja slobode naroda«.[3] Svodeći nacionalne interese u ravan interesa industrijskog kapitala, federacija buržoaskog tipa gubi svoj *condicio sine qua non* koji se upravo sastoji u različitosti interesa što se svode na zajednički imenitelj: ekonomski i politički prosperitet svake nacije. Gubeći ovo određenje, federacija ovog tipa pretvara se prosto u federaciju ekonomskih, političkih i vojnih interesa financijske oligarhije.

Federalizam u svetu dobija novi sadržaj pobedom oktobarske revolucije. Socijalistička radnička revolucija u Rusiji otvorila je proces ukidanja klasne eksploatacije, što je otvorilo perspektive ujedinjavanju naroda na principima pune jednakosti, ravnopravnosti i samoopredeljenja svih naroda i nacija, što federalizmu daje i nacionalni i klasni karakter. Prva federacija socijalističkog tipa predstavila se kao »novi istorijski oblik državne organizacije koji nudi mogućnost za razrešavanje dve osnovne protivurečnosti koje su se pojavljivale između još uvek nužne integracije društvenih zajednica na nacionalnoj osnovi i širih integracionih procesa koji ne trpe nacionalni autarkizam i koji utiru put sve tešnjem zbližavanju i ujedinjavanju nacija«.[4] Zasnovana na principima punog poštovanja i uvažavanja prava na

[2] Najdan Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 5.

[3] Radoslav Stojanović, *Jugoslovenski federalizam i spoljnopolitičko odlučivanje*, »Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu«, Beograd, 1981, str. 11.

[4] Najdan Pašić, navedeno delo, str. 41.

Digitized by Google

samoopredeljenje, socijalistička federacija omogućavala je svim nacijama državnopravni oblik organizovanja koji im je garantovao njihovu samostalnost, individualnost i suverenost, a istovremeno je obezbeđivala uslove za brži ekonomski razvoj svih nacija, bez čega bi inače formalnopravni oblik organizovanja nacija u federalnu državu ostao samo puka formalnost koja bi značila novu istorijsku prevaru i novu zloupotrebu samoopredeljenja koje se suštinski u svim epohama istorijskog razvoja ljudskog društva svodilo na nacionalno-socijalnu komponentu. I sâm Lenjin, razmatrajući pitanje rešavanja međunacionalnih odnosa u socijalističkom društvu, isticao je da je »za odstranjenje nacionalnog tlačenja potreban temelj — socijalistička proizvodnja, ali na tom temelju potrebna je još demokratska organizacija države, demokratska vojska itd. Preustrojivši kapitalizam u socijalizam, proletarijat stvara mogućnost potpunog odstranjenja nacionalnog tlačenja; ova će se mogućnost pretvoriti u stvarnost samo — samo! kada demokracija bude provedena na svim područjima, sve do određivanja granica države prema simpatijama stanovništva, sve do potpune slobode odvajanja. Na toj će se osnovi, sa svoje strane, stvarno razviti apsolutno odstranjenje i najmanjih nacionalnih trvenja i najmanjeg nacionalnog nepovjerenja, stvorit će se ubrzano zbližavanje i spajanje nacija, koje će se završiti odumiranjem države.«[5] Ovakvo razrešavanje osnovnih protivurečnosti koje se istovremeno pojavljuju kao zakonitosti (formiranje i afirmacija nacionalnih individualiteta, s jedne strane, i proces njihove integracije, s druge) u federaciji socijalističkog tipa bilo je moguće zahvaljujući internacionalizmu i klasnoj solidarnosti radničke klase kao osnovnog nosioca klasnih promena, koja u procesu revolucije postaje osnovna vladajuća klasa i otvara proces integracije nacionalnih osećanja sa osećanjima klasne solidarnosti i internacionalizma među svim narodima i nacijama, otvarajući time perspektive za šira integraciona kretanja.

Međutim, sam čin revolucionarnih promena ne znači da je ova istorijska zakonitost ostvarena. Da li će mogućnost koja je revolucionarnim činom stvorena biti materijalizovana zavisi od niza činilaca. Lenjin kao prvi navodi socijalistički način proizvodnje i nove odnose u procesu proizvodnje koji isključuju eksploataciju.

Pored ovog osnovnog činioca novog društvenog poretka, Lenjin je isticao i veliki značaj demokratske organizacije države, znajući da se ona u određenim okolnostima može pretvoriti od instrumenta radničke klase za ostvarivanje istorijski postavljenih ciljeva u determinantu društvenih kretanja datog istorijskog trenutka, deformišući prvi tom i kanališući društvena kretanja tokovima koji izlaze iz okvira zakonitosti razvoja kapitalizma

[5] V. I. Lenjin, *Socijalizam i nacionalno pitanje*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977, str. 180.

Digitized by Google

kao društveno-ekonomskog sistema, što će se i potvrditi u periodu staljinizma.

Razvojem federalizma socijalističkog tipa, federalizam sve više postaje ne samo forma za razrešavanje protivurečnosti koje se pojavljuju između procesa integracije i zahteva za individualnošću, već i sadržaj u kome objektivno uslovljeni procesi integracije upravo proističu iz principa očuvanja i razvijanja nacionalne individualnosti i ekonomskog prosperiteta naroda i nacija što u suštini otklanja protivurečnost između ova dva procesa. I upravo iz tih razloga u temelje federacije socijalističkog tipa ugrađena je dobrovoljnost i sloboda ujedinjavanja nacija, kao i njihova kasnija puna ravnopravnost i jednakost u federaciji. Dok u procesu stvaranja buržoaskih federacija pravo na samoopredeljenje naroda ima ulogu samo »metoda« koji omogućuje lakše postizanje krajnjeg cilja buržoazije (koncentracija industrijskog kapitala i stvaranje uslova za slobodniju fluktuaciju, posle čega gubi svoj stvarno praktični značaj), dotle u stvaranju socijalističke višenacionalne zajednice pravo na samoopredeljenje ima ulogu principa, procesa, na osnovi kojeg se rešavaju međunacionalni odnosi, a što kasnije prerasta u ustavno načelo, proces, koji čini stvarnu sadržinu federalizma.

2. *Federalizam i suverenitet nacije*

Funkcija i cilj federalizma najneposrednije su vezani za političku demokratiju i njeno ostvarivanje. Odnos federalizma i političke demokratije naročito se izražava kroz vertikalnu i horizontalnu stratifikaciju političke vlasti, koja treba da sprečava koncentraciju isuviše velike moći u jednom centru, što dovodi do ugrožavanja slobode i prava kako građana tako i užih i širih organizacionih delova društva. Međutim, federativno ustrojstvo jedne federativne države ne znači automatski i veću unutrašnju demokratiju. Federativna organizacija društva nosi u sebi samo realnije mogućnosti autentičnijeg i slobodnijeg razvoja društveno-ekonomskog i nacionalnog bića u uslovima kad postoje bitne razlike, što otvara šire perspektive za razvoj demokratskih procesa i demokratskih vrednosti, kako se one shvataju u datom vremenu i prostoru. Ovo naročitu težinu dobija u višenacionalnim zajednicama.

Vertikalna i horizontalna stratifikacija političke vlasti u federaciji, koja se kvalitetno razlikuje od stratifikacije političke vlasti u unitarnoj državi, unosi nove sadržaje u institut odlučivanja i u institut suvereniteta.

U uslovima kada se federacija pojavljuje istovremeno i kao zajednica građana i kao »zajednica zajednicâ« koje su u procesu odlučivanja jednake i ravnopravne, i kada se istovremeno u toj »zajednici jednakih zajednica« pojavljuju aspiracije jednakih ali većih i moćnijih zajednica da zauzmu vodeću i dominantnu ulogu,

Digitized by Google

koncept »opšte volje« odnosno »većinski princip« u novim okolnostima doživljava svoju relativizaciju. Organizovanjem države na federalističkom principu neizbežno se nameće potreba uravnotežavanja volja subjekata federacije. Pored volje građana kao pojedinaca, pojavljuje se i volja federalnih jedinica kao samostalnih celina, odnosno subjekata. Ove dve volje mogu se usklađivati kroz sistem njihove opšte saglasnosti ili pak sistem saglasnosti kvalifikovanih većina svake od njih. Primena »većinskog principa« skopčana je sa naročitim teškoćama u višenacionalnoj federaciji u kojoj su federalne jedinice organizovane po principu nacionalnosti. Primenjen u svom isključivom vidu kao izraz volje većine građana, bez korekcije na osnovi sistema većinske volje federalnih jedinica, »većinski princip« doveo bi do ugrožavanja jednakosti i ravnopravnosti federalnih jedinica, odnosno nacija, što bi otvorilo probleme nacionalne nejednakosti i neravnopravnosti, a to bi dovelo u pitanje opstanak i same federacije. Međutim, u ovakvim okolnostima volja većine građana u federaciji ne gubi svoju ulogu i značaj, već je samo relativizovana voljom većine federalnih jedinica. U svom povratnom dejstvu volja većine građana relativizuje volju većine federalnih jedinica. Ograničavajući i uslovljavajući jedna drugu i međusobno se relativizujući, saglasnosti ovih volja (opšta ili kvalifikovana) dovode do specifičnog oblika ostvarivanja procesa donošenja odluka u federaciji koji dobija specifični izraz u strukturi saveznog parlamenta.[6] Ukoliko ove volje dođu u sukob, što je sasvim moguće, razrešenje se obično daje ustavom konkretne zemlje. Razrešenja ovog sukoba različito su definisana u ustavima pojedinih zemalja. Jedni daju prevagu demokratskom načelu (volja građana), drugi — federalnom načelu (volja federalnih jedinica), dok treći traže njihovo usklađivanje, što »sve zavisi od shvatanja ustavotvorca koje je načelo u datom slučaju opravdanije, celishodnije ili eventualno samo praktičnije.«[7]

Očigledno je da odnos ovih dveju volja moramo posmatrati kao »proces koji se stalno menja, dopunjava i dobija nova obeležja, jačajući pri tom proces koordinacije u kome se stalno razvija sloboda, ravnopravnost i demokratija, kako u odnosu između federacije i federalnih jedinica tako i u odnosu na uže zajednice a pre svega na čoveka.«[8]

Osnovni problem koji se pojavljuje prilikom razmatranja organizacije vlasti u federaciji jeste opseg suvereniteta federalnih jedinica. Da bi se ovaj problem mogao lakše razumeti, neophodno je baciti kratak pogled na istorijski razvoj instituta suvereniteta, iz razloga što istorijskim sagledavanjem funkcije i

[6] M. Jovičić, *Savremeni federalizam*, »Savremena administracija«, Beograd, 1973, str. 236.

[7] M. Jovičić, navedeno delo, str. 237.

[8] V. Simović, *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971, str. 101.

Digitized by Google

sadržine suvereniteta možemo ispravnije prići razmatranju funkcije i sadržine ovog instituta u saveznoj državi.

Nastao u periodu kada je mlada buržoaska država, odnosno klasa, isticala načelo »nacionalnosti« kao osnovni princip svoga političkog programa, suverenitet kao pravno obeležje nezavisne državne vlasti — »*summa potestas*« (vlast iznad koje ne postoji nikakva druga vlast) odigrao je pozitivnu ulogu u stvaranju novog društva. U borbi za ostvarivanje svojih političkih interesa građanska klasa ističe princip »narodne suverenosti«, kojim se svim narodima priznaje nezavisnost i suverenost. Prirodno-pravna škola, na čijim je idejama izrasla teorija »narodne suverenosti«, u prvi plan ističe načelo ravnopravnosti država i načelo neintervencije što je istovremeno značilo koegzistenciju država u međunarodnoj zajednici, koja po svojoj prirodi podrazumeva nužnost izvesnog ograničenja suverene državne vlasti. Osnov ograničenja državnog suvereniteta neki pisci traže u božanskom pravu, odnosno u prirodnom pravu (Boden, Grotius, Pufendorf i drugi), drugi u međunarodnoj organizaciji »Civitas Maksimus« (Volf), dok treći smatraju da ograničenje suverene volje država može nastati samo na saglasnost volja država, čime se upravo potvrđuje njihova suverenost. U ovakvim uslovima kada je sve podređeno ostvarivanju interesa nove klase, na unutrašnjem planu suverenitet je prenet »sa vladaoca na građansku klasu«, a na spoljnopolitičkom planu na državu kao instrument političke vlasti građanske klase. Suverenost je već tada iskristalisana kao bitni kvalitet državne vlasti, kao najviše vlasti u unutrašnjim i nezavisne vlasti u spoljnim kontaktima sa drugim vlastima. Atributi »najviše« i »nezavisne« ostali su konstitutivni elementi suverenosti sve do današnjih dana, mada se način ostvarivanja tih atributa menjao i prilagođavao konkretnim uslovima i političkim i ideološkim stremljenjima nosilaca suvereniteta.

Daljim razvojem buržoaskih društveno-ekonomskih odnosa građanska klasa izrasta u hegemona nacije. Koncentrisana ekonomska, politička i vojna moć otvorili su joj mogućnost za dalju akumulaciju moći u sopstvenim rukama. U takvim uslovima kada novim političkim projektima nisu odgovarala shvatanja prirodno-pravne škole o suverenitetu kao »*summa potestas*«, u jednom pravcu počinju se razvijati pozitivističko-voluntaristička shvatanja o suverenitetu kao »*plenitudo potestatis*« (neograničena vlast), koja negiraju »narodni suverenitet« i protivstavljaju mu kao jedini »državni suverenitet«, sa zadatkom da teorijski obrazloži i van spora stavi interese buržoaske klase.

Svođenjem suvereniteta na neograničenu vlast potirana je ravnopravnost kao bitan element suverenosti, iz čega je proisticala negacija same suverenosti koju voluntaristično-pozitivistički pisci svode u ravan sile. Tako sila, odnosno »rat postaje najviša manifestacija suverenosti«, i samo ona država koja ima

Digitized by Google

Nasuprot voluntarističko-pozitivističkom shvatanju apsolutne verenosti, na objektivno uslovljenoj međuzavisnosti država iz-sta teorija »relativne suverenosti«. Društvena reprodukcija na ređenom stepenu razvoja proizvodnih snaga nije se mogla ezbediti u nacionalnim okvirima te je otud proistekla potreba širom saradnjom koja se ostvaruje preko svetskog tržišta, koje uslovima visokog stepena međuzavisnosti postaje osnovni regu-or međunarodnih kretanja sa visokim stepenom uticaja na unu-šnja kretanja u državama. I, upravo tako visok stepen među-isnosti interesa dovodi do stvaranja svesti kod država o tome je neophodno naći pravila putem kojih bi se regulisalo ostva-anje njihovih interesa u međunarodnoj zajednici. Tako jed-n stvorena pravila, i ako su rezultat saglasnosti volja država, vom razvoju dobijaju određenu samostalnost kojom se ogranи-a volja država u onom obimu u kojem to zahteva uspostavljeni stem odnosa« u međunarodnoj zajednici, prerastajući tako u ativno objektivna pravila međunarodnog prava kao jedini in-ument relativizacije suvereniteta.[10]

Sled napred iznetog ukazuje da relativizacija državnog suvere-eta, odnosno nacije, ako je ona konstituisana kao nacionalna ava, može biti izvršena samo pravilima međunarodnog prava a su, zapravo, stvorena saglasnošću suvereniteta kao najviših, avisnih i ravnopravnih vlasti. I upravo kroz to »samoograni-je« sopstvenog suvereniteta suverena vlast se potvrđuje kao viša i nezavisna vlast, obezbeđujući time uslove za sopstveni tanak. Što znači da se ograničenje suvereniteta sprovodi u u opstanka tog suvereniteta.

Ovaj kratak pregled istorije nastanka, razvoja i funkcije ereniteta vodi nas zaključku da pitanje nosioca suvereniteta spoljnopolitičkom planu nije nikada bilo sporno. Nosilac su-ene vlasti u međunarodnoj zajednici je samo i uvek država. na suverena vlast na međunarodnom planu je izvorna i ori-alna, i ona proističe iz položaja države kao autarhične zajed-e sposobne za materijalnu, biološku i duhovnu reprodukciju. ma tome, postavljati pitanje suverenosti federalne države na đunarodno-pravnom planu, u smislu »garancije nezavisnosti i jektiviteta«,[11] značilo bi dovoditi u pitanje legitimnost savez-

[9] Treitschke, *Politik*, Berlin, 1897—1899, tom II, str. 100.

[10] E. Kaufman, *Règles générales du droit de la Paix*, RC, tom 54, , str. 259.

[11] J. Đorđević, *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, grad, 1971, str. 43.

Digitized by Google

ne države kao međunarodno-pravne ličnosti, što bi imalo teške posledice kako po odnose u tim zemljama tako i po odnose u međunarodnoj zajednici.

I dok je federacija nesporni subjekt, odnosno nosilac onih funkcija suverene vlasti koje »obezbeđuju nezavisnost i subjektivitet« federacije kao države (odbrana zemlje, spoljna politika i međunarodni odnosi, ekonomski odnosi sa inostranstvom, obezbeđenje jedinstva tržišta i drugo), dotle niz drugih funkcija, koje nemaju tako visok stepen uticaja na nezavisnost i subjektivitet savezne države, obavljaju federalne jedinice. Koje funkcije, u kojoj meri, i na kakav način će ih obavljati federalne jedinice nije generalno rešeno, već to zavisi od uspostavljenog odnosa koji je regulisan ustavom date zemlje. Međutim, ovde valja napomenuti da raspodela funkcija između federacije i federalnih jedinica ne krnji, kako to mnogi smatraju, suverenost nacije. Ovo iz prostog razloga što »nacije zadržavaju suverenost kao politički princip« koji prerasta u društveni odnos — proces »što daje osnov naciji da i dalje izgrađuje svoj identitet« u okviru uspostavljenog »sistema odnosa«, koji su same nacije uspostavile koristeći samoopredeljenje bez diktata i pritisaka spoljašnje sile. I upravo taj »sistem odnosa«, utvrđen zajedničkim saveznim ustanovama, odnosno pre svega saveznim ustavom, predstavlja najpogodniji mehanizam za ostvarivanje suverenih prava nacija u datom trenutku, i on im u najvišem stepenu garantuje mogućnost njihove samoidentifikacije »koja se ogleda u različitim aspektima samoopredeljenja«. Jer upravo samoopredeljenje naroda, tokom njegovog istorijskog razvoja, uvek se svodilo na klasno-socijalnu komponentu, što znači da je samoopredeljenje opravdalo svoju istorijsku funkciju samo ako je narod, koristeći se njime, stvorio uslove za svoj brži ekonomski razvoj obezbeđujući tako viši materijalni, kulturni i duhovni položaj pojedincu. »U tom cilju, potrebno je istaći da se ni u najjednostavnijim i najmanje složenim nacionalnim sredinama nacionalnog tipa nacionalni problem ne može shvatiti, a najmanje rešavati na stari način koji je shvatao afirmaciju nacije isključivo kao stvaranje teritorijalno-nacionalnih država... Nacionalno pitanje se danas postavlja i rešava uključivanjem nacionalnih stvarnosti u proces promena sveta i uspostavljanja novih, više produktivnih i više ujedinjenih i ujedinjavajućih društveno-ekonomskih i time političkih celina i sistema.[12]

Odnosi u federaciji nisu tako jednostavni kako bi se to moglo zaključiti iz našeg prethodnog izlaganja. Pored pravno-ustavnog sistema odnosa koji je određen Ustavom, postoji i političko-ustavni sistem odnosa koji zahvata mnogo širi spektar ekonomskih, kulturnih, političkih i drugih odnosa. Narastanje demokratskih snaga u jednom društvu neminovno vodi decentralizaciji

[12] J. Đorđević, *Savremeno nacionalno pitanje i federalizam u Jugoslaviji, Ustavna reforma*, Zbornik radova, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

vlasti i prenošenju nekih njenih funkcija na lokalne organe, proširujući tako ulogu lokaliteta u kreiranju i vođenju politike, što odnose u federaciji čini vrlo složenima[13].

I upravo iz te složenosti odnosa u saveznoj državi, koji su posledica a ujedno i uslov demokratizacije društva, proističe stav novije političke misli i prakse koja suverenitetu daje samo značaj garancije nezavisnosti i međunarodnog subjektiviteta, što van spora pripada federaciji, a izvan toga suverenitet se ocenjuje kao ideja prošlosti koja u novonastalim društveno-ekonomskim odnosima ne može egzistirati.[14]

3. *Manjine i suverenitet*

U savremenoj epohi kada se većina državnih granica ne poklapa sa etničkim granicama pitanje odnosa suvereniteta i prava nacionalnih manjina izrasta u prvorazredni politički problem od čijeg rešavanja umnogome zavisi pitanje kako unutrašnje bezbednosti date zemlje tako i bezbednosti i mira u široj međunarodnoj zajednici.

Sistem međunarodne zaštite manjine proistekao je iz međunarodnog sistema zaštite verskih manjina. Verski ratovi u Evropi i prodor Otomanske imperije na područje Evrope, što je za sobom vuklo i prodor islama u hrišćansku Evropu, čini zaštitu verskih manjina važnim političkim pitanjem. U ovom periodu veliki značaj ima donošenje, odnosno *potpisivanje Vestfalskog mirovnog ugovora (24. oktobar 1648)*, koji se može smatrati početkom ugovorne zaštite manjina. U tom razdoblju izostala je unutrašnja zaštita manjina, koja postaje aktuelna tek početkom XVIII veka kada se verska neravnopravnost i netolerantnost počinju sve više stavljati u funkciju opštih političkih kretanja tog perioda razvoja ljudskog društva.

Odredbama *Završnog akta Bečkog kongresa od 9. juna 1915, Londonskim protokolom od 3. februara 1830*, zatim *Protokolom Carigradske konferencije iz 1856, Berlinskim ugovorom od 1878.* i nizom drugih bilateralnih ugovora regulisano je pitanje zaštite manjina u ovom periodu. Međutim, osnovna je manjkavost zaštite manjina u ovom razdoblju što joj nedostaje opšti karakter. Tek će stvaranjem Društva naroda međunarodne zajednice pokazati težnje za celovitijim regulisanjem ove materije. No, zbog odnosa političkih snaga po završetku prvog svetskog rata, u Društvu naroda se u ovom pitanju nije odmaklo dalje od sporadičnog ugovornog regulisanja ove materije, što će i biti jedan od glavnih uzroka zloupotrebe nacionalnih manjina od strane politike fašističkih sila.

---

[13] V. Vasović, *Teorijski problemi odnosa federalizma i demokratije. Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971.

[14] J. Đorđević, *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, 1971, str. 43.

Digitized by Google

Međunarodna zajednica po završetku drugog svetskog rata vraća se korak nazad u pitanju zaštite manjina. Uzroke negativnog stava međunarodne zajednice prema zaštiti manjina možemo tražiti kako u pogubnom delovanju pojedinih manjina u toku rata tako i u konstelaciji političkih snaga u međunarodnoj zajednici, odakle je izrastala bojazan država da se garantovanjem posebnih prava manjinskim grupama ne dovede u pitanje celovitost njihove teritorije.

Nastojeći da izbegne moguće posledice iz ovakvog stava prema manjinama, Ekonomski i Socijalni savet je već 1946. ovlastio Komisiju za prava čoveka da osnuje *Potkomisiju za zaštitu manjina i sprečavanje diskriminacije.* Zbog oprečnih stavova različitih država zaštita manjina kao institut nije uneta u Opštu deklaraciju o pravima čoveka. Preovladalo je shvatanje da pravo zaštite ne pripada manjinama kao subjektu, već pojedincima koji manjinska prava koriste »zajedno sa ostalim članovima svoje skupine«. Ovakav stav prihvatila je i Generalna skupština UN u *Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima,* gde je u članu 27. regulisano pitanje zaštite verskih, kulturnih i jezičkih prava manjina. Odredba ovog člana i člana 2. *Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* daje celovit sistem zaštite manjina u kome su utvrđena kako manjinska prava tako i obaveze aktivnog delovanja država u cilju stvaranja uslova da sva prava proglašena ovim paktovima budu ostvarivana bez diskriminacije bilo koje vrste na osnovu rase, boje kože, pola, jezika, vere, nacionalnog i socijalnog porekla. U sistemu međunarodne zaštite manjina važno mesto zauzima *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju genocida i Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.* Pored toga, i u drugim dokumentima i odlukama organa UN, specijalizovanih ustanova i drugih međunarodnih organizacija i konferencija ovo pitanje dobija sve izraženiji značaj, što predstavlja novi vid zaštite manjina koji sve više poprima oblik opšteg sistema zaštite.

Imajući u vidu značaj ovog pitanja, kako po međunarodne odnose tako i po unutrašnje političke odnose, mnoge zemlje pribegavaju unutrašnjoj zaštiti manjina koja ne proističe iz međunarodnih obaveza, već je tako postavljena u Ustavu i zakonima dotične zemlje, što je izraz težnje da se obezbedi ravnopravnost nacionalnih manjina sa većinskim delom stanovništva.

U cilju obezbeđenja te ravnopravnosti obično se *pribegava uspostavljanju teritorijalno-političke autonomije državnog područja* na kome žive nacionalne manjine. Pribegavajući teritorijalno-političkoj autonomiji obezbeđuju se uslovi za brži i autentičniji društveno-ekonomski razvoj nacionalnih manjina, a istovremeno se stvaraju uslovi za uspešnije uključivanje nacionalnih manjina u integracione procese, što je preduslov njihovog društvenog razvoja, bez bojazni da u tim integracionim procesima budu izložene asimilaciji.

Digitized by Google

Uspostavljena u cilju zaštite i obezbeđenja ravnopravnosti manjina, autonomnost često pokazuje tendencije prerastanja u državnost. Uzroke ovih tendencija možemo tražiti kako u unutrašnjim tako i u spoljašnjim faktorima. Od unutrašnjih faktora mogu se, pre svega, navesti narastanje etatističkih snaga i iracionalnost nosilaca političkog odlučivanja koji u osobenostima društvenog bića, a prvenstveno u brojčanom narastanju pripadnika nacionalnih manjina vide opravdanost zahteva za državno-pravnim konstituisanjem. Uspostavljanje takvih unutrašnjih političkih i ekonomskih odnosa u kojima je bitno narušen princip ravnopravnosti — drugi je unutrašnji faktor koji vodi težnji nacionalnih manjina da državno-pravnim konstituisanjem obezbede ravnopravan položaj u zajednici u kojoj žive.

Od spoljašnjih faktora neophodno je istaći delovanje država koje podržavanjem tendencije prerastanja autonomije u državnost nastoje uticati na promenu odnosa u susednim zemljama, iza čega se, po pravilu, kriju teritorijalne pretenzije. Na ovu aktivnost država obavezno se nadovezuje delovanje politike sile koja neretko ističe pravo nacionalnih manjina na samoopredeljenje, iz čega proističe pravo manjina na državno-pravno konstituisanje.

Da li bi se moglo priznati pravo nacionalnim manjinama na samoopredeljenje, u smislu teritorijalno-državnog organizovanja — pitanje je kojem su savremena pravna i politička misao poklonile dužnu pažnju. Zanemarujući ovde teorijsku dimenziju ovog pitanja, potenciraćemo samo neke od političkih posledica koje bi nužno proistekle iz priznavanja prava nacionalnim manjinama na državno-pravno konstituisanje. Sa ovim priznavanjem bio bi otvoren proces revidiranja utvrđenih državnih granica. Svaka promena u tom pravcu bila bi, bar kako nas istorija uči, praćena oružanim sukobima koji u međuzavisnom svetu predstavljaju konkretnu opasnost po svetski mir i bezbednost, te otuda i zainteresovanost međunarodne zajednice da ovo pitanje reši sistemom normi međunarodnog prava. Uz to državno-pravno konstituisanje nacionalnih manjina otvorilo bi proces stvaranja minijaturnih »nacionalnih« državica koje bi težile ili autarkičnom ponašanju, što bi dovelo do kidanja objektivno uslovljenih integracionih procesa, ili bi težile stvaranju etničko čistih zajednica, što bi neminovno vodilo ili daljem procesu »nacionalnog« diferenciranja u okviru novostvorene »nacionalne« državice ili progonu »nacionalnih manjina« koje su ostale da žive u tako stvorenoj »nacionalnoj« državici. Dakle, priznanje prava na samoopredeljenje nacionalnim manjinama, u smislu državno-nacionalnog organizovanja, bilo bi istorijski neopravdano i reakcionarno jer procesi koji bi otuda proistekli zaustavili bi istorijski proces integracije rada i društvenog života kao objektivne pretpostavke daljeg progresa i demokratije uopšte.

Imajući u vidu značaj zaštite nacionalnih manjina, kako za međunarodne odnose tako i za odnose u samim državama sa heterogenim nacionalnim sastavom, zaštita manjina danas se

Digitized by Google

ostvaruje trostrukim sistemom zaštite: sistemom međunarodne zaštite, sistemom opšte zaštite prava čoveka i sistemom unutrašnjeg prava države. Pravila sva tri sistema međusobno se uslovljavaju i dopunjuju, prerastajući tako u »opšta načela« o pravnoj zaštiti manjina.

4. *Pravo na otcepljenje*

I pored toga što je pravo naroda na samoopredeljenje danas steklo puno pravo građanstva pozitivnog pravila međunarodnog prava, ono se i danas u svojoj primeni susreće sa nizom teškoća. Ove teškoće naročito su izražene kada je reč o korišćenju ovog prava od strane naroda koji čini deo suverenih i nezavisnih država. Ovde se ispoljava sva složenost odnosa između načela međunarodnog prava o pravu naroda na samoopredeljenje, s jedne strane, i principa o poštovanju teritorijalnog integriteta država.

U Deklaraciji UN o davanju nezavisnosti kolonijalnim zemljama i narodima istaknuto je da »svi narodi imaju pravo na samoopredeljenje« te da na osnovu toga univerzalno priznatog prava slobodno odlučuju o svom političkom uređenju, ekonomskom, kulturnom i društvenom razvoju, da bi zatim u istoj Deklaraciji (tačka 6) bilo stipulirano da je »svaki pokušaj koji ima za cilj delimično ili potpuno razbijanje nacionalnog jedinstva i teritorijalnog integriteta neke zemlje nespojiv sa ciljevima i načelima Povelje UN«, što znači i sa pravom naroda na samoopredeljenje. Očigledno je da je ovako neprecizna, donekle i kontradiktorna formulacija Deklaracije zahtevala dodatna tumačenja. Pre svega, postavljalo se pitanje koji nrodi imaju pravo na otcepljenje? U pristupu ovom pitanju međunarodna praksa i doktrina razlučuju slučajeve kada je reč o ostvarivanju ovog prava od strane kolonijalnih naroda od slučajeva kada je posredi ostvarivanje ovog prava od strane naroda koji čini sastavni deo suverenih i nezavisnih država.

U prvom slučaju jedinstven je stav da ne postoji opasnost po narušavanje principa teritorijalnog integriteta i nacionalnog jedinstva zbog fizičke razdvojenosti metropola i kolonijalnih teritorija i zbog relativno lakog utvrđivanja da li stanovništvo kolonija poseduje subjektivitet naroda koji ima pravo na samoopredeljenje. Imajući u vidu ove činjenice kao i okolnost da kolonijalne teritorije, gledajući sa međunarodnopravnog aspekta, nikad nisu ni bile sastavni deo teritorije metropola, ovde ne može ni biti reči o otcepljenju kao obliku korišćenja prava naroda na samoopredeljenje. U ovom slučaju nužno je samo da Generalna skupština UN utvrdi valjano izraženu volju kolonijalnih naroda, ne ulazeći pri tom u ocenu drugih okolnosti (na primer, veličine naroda, veličine teritorija, veličine prirodnog bogatstva kojim taj narod raspolaže i slično). Ulazeći u ocenu okolnosti koje nisu neposredno vezane za poštovanje principa teritorijalnog integriteta i nacionalnog

Digitized by Google

jedinstva, Generalna skupština bi se vrlo lako mogla naći na pozicijama kolonijalističke teorije »spremnosti«, koja u suštini negira pravo na samoopredeljenje.

Kada je reč o narodima koji čine sastavni deo nezavisnih i suverenih država, očigledno je da bi neograničeno priznavanje principa na otcepljenje pothranjivalo secionističke pokrete, što bi takođe vodilo prekrajanju državnih granica, a to svakako ne bi bilo u skladu sa ciljevima i intencijom Povelje UN. Da bi se izbegla legalizacija ovih procesa, u *Rezoluciju 2625 (XXV) o prijateljskim odnosima* uneta je zaštitna klauzula. U stavu 7. i 8. tačke b) poglavlja »Princip ravnopravnosti i samoopredeljenja« istaknuto je da »ništa u prethodnim paragrafima neće biti tumačeno kao da se ovlašćuje ili podstiče bilo kakva akcija koja bi imala za cilj da razori ili ugrozi, potpuno ili delimično, teritorijalni integritet ili političku nezavisnost bilo koje suverene i nezavisne države, koja se ponaša u skladu sa načelom ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda formulisanim gore i kojom, otuda, upravlja vlada koja predstavlja celokupni narod teritorije, bez obzira na razlike u pogledu rase, vere ili boje kože. Svaka država treba da se uzdrži od svake akcije koja ima za cilj da razori, delimično ili u potpunosti, nacionalno jedinstvo i teritorijalni integritet neke druge države ili druge zemlje«.

Sa ovom formulacijom utvrđen je kriterijum legitimnosti, kako to ističe profesor Eduardo Himenez de Arečaga, kojom se štiti nezavisna i suverena država od zahteva za otcepljenjem dela njenog stanovništva.[15] I celokupna aktivnost UN bila je usmerena u pravcu ograničavanja korišćenja prava na otcepljenje od suverenih država. Antisecionističko raspoloženje zapaženo je i u delovanju država članica Organizacije afričkog jedinstva.[16] Isti stav naglašen je i u Završnom dokumentu *Helsinške konferencije o bezbednosti i saradnji* u kojem je potvrđena neprikosnovenost postojećih granica u Evropi.

Međutim, ako je u pitanju vlada suverene države koja ne predstavlja ceo narod i ne poštuje princip jednakosti naroda, bez obzira na rasu, boju kože, veroispovest i slično, ova zaštitna klauzula ne bi se mogla primeniti. U tom slučaju zahtev za otcepljenjem mogao bi naći legalizaciju u normama međunarodnog prava.[17] Koja vlada predstavlja, odnosno ne predstavlja ceo narod, koja je vlada demokratska, odnosno diskriminatorska, utvrđivao bi međunarodni organizam Generalne skupštine UN. Po mišljenju profesora de Arečage, bilo bi potrebno da Generalna skupština utvrdi, a zatim i objavi da u datoj zemlji deo stanovništva poseduje identitet naroda koji ima pravo na samoopredeljenje, čime bi se umnogome izbegla opasnost da se jedna

[15] Eduardo Himenez de Arečaga, »Međunarodna politika«, br. 767/1982.

[16] *Nigeria-Biafra Crisis*, Government Printer, Der es Saalam, 1969, str. 12.

[17] Eduardo Himenez de Arečaga, navedeno delo.

Digitized by Google

socio-etnička grupa kvalifikuje kao nacija. U slučaju da je reč o etničkim skupinama ili nacionalnim manjinama koje nemaju subjektivitet samoopredeljenja, pomaganje jedne od njih imalo bi se tretirati kao intervencija, što bi bilo nespojivo sa ciljevima i principima Povelje.[18]

Postojanje naroda, s jedne strane, i negacija osnovnih ljudskih prava, diskriminacije, genocida, aparthejda ..., s druge, dovodi u neposredan isključujući odnos načelo o poštovanju teritorijalnog integriteta sa načelom o pravu naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje. U ovom isključujućem odnosu međunarodno pravo daje prednost pravu na otcepljenje, što znači da bi u ovom slučaju zahtev za otcepljenjem bio korišćen kao pravo naroda na opstanak. U stvari, primat prava opstanka naroda nad opstankom države izvodi se iz priznavanja i poštovanja osnovnih ekonomskih, političkih, kulturnih i socijalnih prava i sloboda čoveka. Države članice obavezale su se članom 56. Povelje »da će preduzimati zajedničku i pojedinačnu akciju« u »cilju unapređenja sveopšteg poštovanja i uvažavanja ljudskih prava« kao jednog od »uslova stabilnosti i blagostanja koji su neophodni za miroljubive i prijateljske odnose između nacija, zasnovane na poštovanju načela ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda«.

Kao što se iz ovih odredaba Povelje može videti, neosporno je da prava čoveka, kao individualna prava, predstavljaju osnov samoopredeljenja, uključujući i otcepljenje, kao kolektivnog prava naroda. Samim tim države koje su potpisale Povelju obavezale su se da će »poštovati i uvažavati ljudska prava ... u cilju stvaranja uslova stabilnosti i blagostanja koji su neophodni za miroljubive i prijateljske odnose između nacija, zasnovane na poštovanju načela ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda ...« Države koje krše odredbe Povelje gube pravo da se pozivaju na zaštitni karakter njenih normi. Otuda one države koje krše osnovna prava i slobode čoveka, koje provode politiku rasne, etničke ili verske diskriminacije, ne mogu se pozivati na načelo međunarodnog prava o poštovanju teritorijalnog integriteta.

Svođenjem prava na otcepljenje na ravan osnovnih prava čoveka i osnovnih sloboda čoveka stvaraju se povoljniji uslovi za radikalnije povezivanje klasne i nacionalne borbe čije se ishodište nalazi u istorijskom spajanju ciljeva socijalnog i nacionalnog oslobođenja, čime borba za nacionalno oslobođenje postaje osnovnom dimenzijom borbe za socijalno oslobođenje. Time je borba za nacionalno oslobođenje koja je uslovljena borbom za osnovna ekonomska, politička i kulturna prava čoveka, ovde usko povezana sa borbom za socijalistički preobražaj.

---

[18] Eduardo Himenez de Arečaga, navedeno delo.

Digitized by Google

5. *Jugoslovenski federalizam i nacionalne slobode*

Razmatranja koja su data na prethodnim stranicama mogu nam poslužiti kao osnova za analizu pitanja u kojem stepenu su nacionalne slobode obezbeđene u konceptu jugoslovenskog federalizma. Ovo pitanje dobija naročito visok stepen aktuelnosti u poslednje vreme kada su ne retka osporavanja organizacije jugoslovenske zajednice. Ova osporavanja, s jedne strane, polaze od tvrdnje da se u okviru jugoslovenskog federalizma ne ostvaruje dovoljan kapacitet nacionalnih sloboda, pre svega sloboda nacionalnih manjina, što je jedan od glavnih uzroka separatističkih tendencija koje pokazuju stalnu težnju ka rascepu federalne zajednice, dok, s druge strane, imamo zahteve ka radikalnijim menjanjem koncepta savezne države, sa težnjom da se funkcije i uloge federalnih jedinica, pre svega autonomnih pokrajina, svedu na minimum. Ova i druga kontroverzna pitanja koja se pojavljuju u povodu samoopredeljenja jugoslovenskih naroda plod su nedovoljnog poznavanja klasne suštine Ustava i istorijskih uslova iz kojih je izrastao koncept jugoslovenskog federalizma.

Stvoren u uslovima kada je čovečanstvo prolazilo kroz najveću apokalipsu i kada je iz fašističkog pakla izlazilo sa novim demokratskim vizijama ali i sa novim protivurečnostima, jugoslovenski federalizam bez sumnje je nosio niz specifičnosti koje su proisticale iz tih svetskih procesa, što će u kasnijem periodu, bez ikakve sumnje, imati na njegov razvoj vidljiv odraz. Međutim, nezavisno od toga koliko su odnosi u međunarodnoj zajednici uticali na razvoj jugoslovenskog federalizma, oni su ipak imali sekundaran značaj u odnosu na unutrašnje demokratske procese koji su se u celom poratnom periodu kretali uzlaznom linijom, sa manje ili više zastoja, prevazilazeći po svom značaju granice svog teritorijalnog određenja, utičući time na razvoj demokratije u širim geografskim okvirima, obogaćujući je novim iskustvenim i vrednosnim sistemom, što je imalo dejstvo na smer političkih kretanja i u široj međunarodnoj zajednici.

Pravo na samoopredeljenje jugoslovenski narodi ostvarili su na originalan i jedinstven način. Jugoslavija je jedina višenacionalna federalna zajednica koja je kao takva stvorena u toku same oružane borbe koja je istovremeno suštinski imala određenje socijalističke revolucije. Stvoren u borbi za demokratske odnose, u borbi za čoveka i njegovo dostojanstvo, u borbi za ravnopravnost i jednakost svih naroda i narodnosti razvoj jugoslovenskog federalizma uslovljen je razvojem ovih vrednosti. Samo dalji razvoj demokratskih odnosa, ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti i čoveka uslovljava opstanak jugoslovenske zajednice, što ima značenje da dalji razvoj federalizma, njegovo osavremenjivanje i obogaćivanje novim originalnim teorijskim i praktičnim saznanjima omogućavaju dalji razvoj demokratije, ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti i dalji razvoj i obogaćivanje prava i sloboda čoveka. Na ovim osno-

Digitized by Google

vama samoopredeljenje jugoslovenskih naroda dobija šire dimenzije i nove perspektive kojima se prevazilaze uski okviri klasičnog shvatanja prava na samoopredeljenje koje se svodi isključivo na pravo naroda na državnonacionalno organizovanje.

Ustavom iz 1946. potvrđeno je da je *Jugoslavija zajednica »ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi«.* Pravo na otcepljenje i stvaranje zasebnih državnih zajednica jugoslovenski narodi nisu koristili iz razloga što su u federativnoj socijalističkoj zajednici našli zajednički imenitelj svojih interesa: nacionalni, politički, ekonomski i kulturni prosperitet. Međutim, to nije imalo značenje i dokidanja ovog prava. Pravo na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, i nije moglo biti ukinuto po slovu Ustava gde je bilo proklamovano da »sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu«. Formulacijom da je FNRJ savezna država republikanskog oblika koju čine NR Srbija, NR Hrvatska, NR Slovenija, NR BiH, NR Makedonija i NR Crna Gora, *Ustav je potvrdio pravo svake nacije da se državnopravno organizuje u okviru FNRJ kao savezne države.* Garantujući ovo pravo nacijama potvrđena je puna suverenost narodnih republika u okviru savezne države koja je »ograničena samo pravima koja su Ustavom data FNRJ«. Pravima koja su data saveznoj državi dalje se štite i proširuju suverena prava naroda i njihovih država. Suverenost nacije potvrđena je i odredbom Ustava kojom se *garantuje pravo svakoj republici da samostalno donosi svoj ustav,* što predstavlja pun izraz suvereniteta naroda. Zajamčenost samoopredeljenja nije bila samo izraz formalno-pravnih odredaba Ustava. Garancija da *svaki narod ima punu slobodu raspolaganja prirodnim bogatstvima i izvorima* izraz je materijalne dimenzije ovog prava. Ustav je u *punoj meri ravnopravnost naroda izrazio i sastavom Narodne skupštine FNRJ kao vrhovnog organa narodne vlasti.* Po Ustavu iz *1946. Narodna skupština je imala dvodomnu strukturu: Savezno veće,* koje je bilo predstavničko telo svih građana FNRJ (odnosno federacije kao jedinstvene društveno-političke zajednice), birano je tako što se na svakih 50.000 stanovnika birao po jedan poslanik. Drugi dom *Veće naroda* bio je predstavnik republika i autonomnih pokrajina, u koje je svaka republika birala po 30, autonomna pokrajina 20, a autonomna oblast 15 poslanika. Izborom poslanika u Veće naroda, koje je u potpunosti bilo ravnopravno sa Saveznim većem, od strane autonomne pokrajine Vojvodine i Kosovsko-Metohijske Oblasti, Ustav iz 1946. *de facto* je pribegao na *originalan i jedinstven način zaštiti nacionalnih manjina,* čime je bila obezbeđena formalno-pravna jednakost svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Zasnovane na principu »jedna nacija — jedna država«, sa izuzetkom BiH, federalne jedinice stupile su na put socijalističkog razvoja sa različitim ekonomskim i kulturnim potencijalima, što je dovodilo do divergentnih procesa u razvoju jugoslovenske

Digitized by Google

federacije, a to je, u krajnjoj instanci, vodilo sve jačem izražavanju funkcija savezne države, što opet dovodi do niza protivurečnosti u razvoju unutrašnjeg društveno-političkog života. S jedne strane, poštuje se i ističe nacionalni suverenitet, dok se, s druge, pojavljuje nužnost razvoja centralističkog aparata savezne države, čime se nacionalna suverenost republika sve više dovodila u pitanje. Dalje jačanje centralizovane političke vlasti vuklo je uspostavljanju državnovlasničkog monopola u čijim se koordinatama revolucionarna uloga radničke klase sve više utapala u senku totalne državne vlasti, u kojoj delovanje ekonomske i društvene zakonitosti biva sve više suženo. Ovakav pravac razvoja sve više je dovodio u pitanje razvoj društvenog samoupravljanja, ravnopravnost naroda i narodnosti, jedinstvo jugoslovenske zajednice, rukovodeću ulogu radničke klase, sa čime je bio ugrožen i celokupan koncept socijalističkog razvoja Jugoslavije.

Dalji razvoj samoupravljanja naroda nužno je iziskivao ustavne promene koje su izvršene donošenjem *Ustavnog zakona iz 1953. godine.* Ustavnim zakonom *ukida se Veće naroda kao samostalni dom.* Njegovim uključivanjem u sastav Saveznog veća, sa posebnim ovlašćenjima utvrđenima Ustavom, akcent je stavljen na klasno-socijalnu dimenziju odnosa u federaciji. Republike dobijaju veću mogućnost kreiranja sopstvene politike i unutrašnje organizacije u principijelno utvrđenim okvirima. Formiranjem *Veća proizvođača kao ravnopravnog veća Savezne narodne skupštine* samoupravljanje postaje glavna odrednica magistralnog pravca razvoja društva u kome sve više dolazi do izražaja proces odumiranja države i prerastanje radničke klase u vladajuću snagu u društvu.

Po samom sastavu Skupština, koja sada nosi ime Savezna skupština, čime je istaknut njen federativni karakter, na prvi pogled moglo bi se reći da je ravnopravnost naroda, ukidanjem Veća naroda kao samostalnog veća, bila potisnuta u drugi plan. Međutim, ako se ima u vidu da su se poslanici Saveznog veća, izabrani od strane skupština republika i autonomnih jedinica, obavezno sastajali kao veće naroda kada su na dnevnom redu Saveznog veća bila pitanja promene Ustava, a mogli su se sastajati i razmatrati predlog saveznog društvenog plana, saveznog opšteg zakona ili nekog drugog zakonskog akta koji zadire u ravnopravnost naroda Jugoslavije, kao i to da je o ovim pitanjima Veće naroda zauzimalo stav odvojeno od Saveznog veća, te da je Ustav predviđao raspuštanje Saveznog veća ako o ovim pitanjima ne dođe do saglasnosti između njega i veća naroda, ne bi se moglo prihvatiti mišljenje da je ravnopravnost naroda u ovom periodu ustavnog razvoja bila dovedena u pitanje. Ako se pri tom ima u vidu da je *svaka republika bila zastupljena u Saveznom izvršnom veću,* te da su *predstavnici republičkih izvršnih veća bili po svom položaju članovi SIV-a,* nesporno je da su republike i autonomne jedinice kroz odgova-

Digitized by Google

rajući mehanizam imale formalno-pravnu mogućnost izražavanja sopstvenih interesa.

Što se tiče zaštite nacionalnih manjina, Ustavni zakon, mada ostaje pri istim rešenjima Ustava iz 1946, ipak naglašenije ističe autonomnost, dajući *pravo autonomnim jedinicama da samostalno donose svoje statute* sa kojima, u skladu sa Ustavom NR Srbije, izgrađuju svoju unutrašnju organizaciju.

Međutim, ustavne promene same od sebe nisu mogle da dovedu do kapitalnih promena u daljem razvoju društva. Usled promena koje su prihvaćene usvajanjem Ustavnog zakona dolazilo je do konfrontacije političkih snaga koje su zastupale različita gledišta. Na jednoj strani razvijalo se samoupravljanje, dok je na drugoj država i dalje pod svojom kontrolom držala raspodelu dohotka i reprodukciju.

Donošenjem Ustava iz 1963. primat dobijaju samoupravne snage i tendencije, otvoreni su novi procesi demokratizacije društva kao osnove za dalji razvoj federalizma i samoupravljanja, na temelju kojih načelo samoopredeljenja naroda dobija kvalitetno novu dimenziju. Ustavom iz 1963. uspostavljaju se kvalitetno novi odnosi između federacije i federalnih jedinica. *Ustav federaciju i republike određuje kao društveno-političke zajednice* koje su »sve više teritorijalni oblik samoupravljanja a sve manje teritorijalni oblik organizacije vlasti«, *a odnose među njima posmatra kao odnose među samostalnim, ravnopravnim i uzajamno povezanim društveno-političkim zajednicama u okviru Jugoslavije* kao jedinstvene društveno-političke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Sa ovakvim određivanjem odnosa između republika i federacije u prvi plan je istaknuta nacionalna komponenta i komponenta povezivanja i integracije rada u okviru Jugoslavije kao jedinstvene društveno-političke zajednice, što je vodilo daljem procesu nacionalne afirmacije, s jedne strane, i društvene integracije, s druge. Time je Ustav »obezbeđivao narode Jugoslavije i njihove republike od svake hegemonije, zakidanja nacionalnih prava, ekonomske eksploatacije, pritisaka na njihovu kulturu, jezik i na njihov samostalan nacionalni život, a s druge strane on daje osnovu za slobodno povezivanje, zbližavanje i saradnju radnih ljudi cele zemlje i za sve procese privredne, političke, kulturne integracije koji su karakteristični za savremenu epohu«.[19]

Mehanizam zaštite nacionalne ravnopravnosti ostao je bitno nepromenjen. *Veće naroda*, kao mehanizam značajan za pitanje ravnopravnosti nacija, *ostalo je i dalje inkorporirano u Saveznom veću*, gde mu je, istina, nešto proširen fakultativni delokrug i sužen osnov dejstva nesaglasnosti,[20] što nije moglo dovesti do kvalitetnijih promena u njegovom statusu. Obezbeđenje

[19] E. Kardelj, *Novi ustav Socijalističke Jugoslavije*, »Komunist«, Beograd, 1962.

[20] Osnov za raspuštanje Saveznog veća sveden je samo na usvajanje društvenog budžeta.

Digitized by Google

nacionalne ravnopravnosti izraženo je i formiranjem Saveznog izvršnog veća, s tim što se, umesto ranije obavezne zastupljenosti republika, uvodi obaveza da se vodi računa o njegovom nacionalnom sastavu, zadržavajući i dalje članstvo po položaju predsednika RIV-a.

Pored pravno-političke ravnopravnosti naroda, Ustav poklanja veliku pažnju jačanju materijalne osnove na kojoj se razvija ravnopravnost naroda te u tom pravcu utvrđuje obaveze i prava federacije. Uostalom, i celokupni društveno-ekonomski sistem, koji je koncipiran na načelima raspodele prema radu, ujednačavanja uslova za sticanje dohotka, pružanja pomoći za ubrzavanje privrednog razvitka nedovoljno razvijenih republika i krajeva, ima za cilj, kako to ističe Kardelj, uspostavljanje takvih odnosa koji su u stanju da obezbede ravnopravnost svih naših naroda i narodnosti, što je uslov njihovog stvarnog zbližavanja.

Propuštajući da utvrdi pravo autonomnih jedinica da u Veće naroda Savezne skupštine biraju neposredno svoje poslanike, *Ustav iz 1963. u pogledu statusnog položaja autonomija vraća se korak nazad* u odnosu na Ustav iz 1946. Promena koja se u odnosu na ovo pitanje može posmatrati kao pozitivna jeste *ukidanje statusa autonomne oblasti*, čime je AKMO dobila status Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije, koja će tek ustavnim amandmanima iz 1968. dobiti naziv Autonomna Pokrajina Kosovo.

Društvenu reformu, koja je izvršena na osnovi ustavnih promena, nije pratila i adekvatna reforma u ekonomskim odnosima, u kojima je savezna država i dalje zadržavala monopol ekonomske vlasti, što je dovodilo do toga da centralistički sistem upravljanja viškom rada sve više zaoštrava odnose između republika i drugih društveno-političkih zajednica, zamagljujući time dijalektički odnos klasnog i nacionalnog pitanja, što će u nešto kasnijem periodu razvoja doći do punog izražaja kroz aktivnost unitarističkog i separatističkog birokratskog nacionalizma.[21]

U takvim složenim političkim i ekonomskim odnosima bila je neophodna aktualizacija nacionalnog i klasnog pitanja sa aspekta interesa radničke klase, a iznad svega aktualizacija dijalektičke uslovljenosti ova dva pitanja. Odnos federacije i republika (nacionalno pitanje) i utvrđivanje novog položaja udruženog rada i njegovog daljeg razvoja na principima samoupravljanja (klasno pitanje) bili su osnovni predmet ustavnih reformi koje su otpočele donošenjem Ustavnih amandmana u 1967, 1968. i 1971, da bi se završile donošenjem Ustava 1974, sa kojim je otvoreno novo poglavlje razvoja jugoslovenskog federalizma, u kojem će nacionalno pitanje dobiti posebnu dimenziju.

U stvari, kroz nacionalno pitanje prelamale su se osnovne protivurečnosti privrednog i društvenog razvoja zemlje. Snage

[21] Josip Broz Tito, Referat na IX kongresu SKJ, Beograd, 1969.

Digitized by Google

koje su nastupale sa pozicija državnog birokratskog centralizma istupale su sa idejom da nacije kao »buržoaska predrasuda... treba što pre da odumru«[22], dok su snage birokratskog separatizma nacionalnom pitanju prilazile sa pozicija građanskog shvatanja državnog suvereniteta nacije. Snage koje su zagovarale dalji razvoj i produbljavanje samoupravljanja nacionalnom pitanju prilazile su sa aspekta suvereniteta radničke klase, što je podrazumevalo ovladavanje radničke klase proširenom reprodukcijom i raspolaganje viškom rada, a što je opet impliciralo neophodnost slamanja centralističkih i separatističkih tendencija koje su svoju egzistenciju zasnivale upravo na činjenici međusobnog postojanja i uslovljavanja.

Kao prelomna tačka u daljem razvoju jugoslovenskog federalizma može se označiti Četvrti (Brionski) plenum CK SKJ (1966). Neposredno posle Četvrtog plenuma CK SKJ započeta je Ustavna reforma *donošenjem amandmana u 1967. i 1968, na osnovi kojih se Veće naroda ponovo konstituiše kao opšte nadležno veće Savezne Skupštine*, što ima za posledicu uspostavljanje takvih odnosa u federaciji u kojima se sve više ističe samostalnost republika, autonomne pokrajine postaju konstitutivni delovi federalne države, čime se zaštita nacionalnih manjina podiže na nivo zaštite nacije.[23]

Međutim, ovako uspostavljeni odnosi u federaciji, koji su se temeljili na sve slobodnijem delovanju republika i pokrajina, još su bili van kontrole radničke klase, što je uslovilo njihovu sve izraženiju etatizaciju, a to je vodilo sve snažnijem rastu republičkog i pokrajinskog etatizma, što je otvaralo nove konfliktne situacije u društvu.[24] Stavljajući u prvi plan klasni interes kao osnovu za dalje društvene promene i učvršćivanje vlasti radničke klase, ustavna reforma nastavljena je donošenjem ustavnih amandmana u 1971, od kojih najveću pažnju privlače takozvani »radnički amandmani« (XXI, XXIII, XXII), kojima se na kvalitetno nov način određuju položaj i uloga udruženog rada koji, na temelju daljeg razvoja samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja, treba da postane osnova za dalji razvoj odnosa u federaciji.

---

[22] Videti izlaganja na VIII kongresu SKJ Josipa Broza Tita, E. Kardelja, V. Vlahovića, *Osmi kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1964.

[23] U amandmanu I tačka 2, koji je donet 18. 4. 1967, stoji: »... Veće naroda se obavezno sastaje radi razmatranja, sa stanovišta ravnopravnih republika, naroda i narodnosti, zaštite ustavnog uređenja, predloga društvenog plana Jugoslavije, predloga zakona o ustanovljavanju izvora i vrsta prihoda društveno-političkih zajednica, kao i predloga osnovnog i opšteg zakona.«

[24] »Ja sam primijetio, i to me malo zabrinjava, da je klasni aspekt ne samo u našem društvu nego i u samom SKJ prilično zapostavljen... Postoje elementi, tako da kažem, klasnog razvodnjavanja koji potiču i odozgo, od nas. Premalo vodimo računa o društvenom položaju našeg radnika, našeg proizvođača...« (*Susret predsjednika Tita s političkim aktivom Zagreba*, Služba za informacije GK SKH GK SSRNH, Zagreb, 1970, str. 42—46).

Digitized by Google

Uspostavljanjem mehanizma sprorazumevanja i dogovaranja kao osnovnog metoda komunikacija između federacije i republika, kao i mogućnost Savezne skupštine i SIV da samo na osnovu usaglašenih stavova republika i pokrajina rešavaju utvrđena pitanja[25], otvoren je proces daljeg produbljavanja demokratizacije odnosa u federaciji, ostvarivanja pune ravnopravnosti naroda i narodnosti, čime su obezbeđeni uslovi za potpuno dokidanje državnog centralizma.

U uvođenju mehanizma dogovaranja i usaglašavanja među republikama i pokrajinama, u konstituisanju veća naroda kao opštenadležnog veća i u ukidanju Saveznog veća kao veća građana, pojedini teoretičari su videli aboliciju funkcije federacije, što je neprihvatljivo ako se ima u vidu da u federaciji kao zajednici naroda i narodnosti radni ljudi i građani ostvaruju i obezbeđuju niz svojih prava koja su od zajedničkog interesa, a uz punu odgovornost republika i pokrajina. Sam sistem odgovornosti republika i pokrajina koji je utvrđen nespojiv je sa ovakvim tumačenjem.[26]

Uvođenjem predsedništva SFRJ kao najvišeg kolektivnog državnog organa, koji se obrazuje na principu ravnopravne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti pokrajina, *ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti i jednakosti dobilo je još jednu garanciju.*[27]

Usvajanjem ustava iz 1974. završen je ciklus ustavnih promena u kojem jugoslovenski federalizam sve više dobija naznake slobodne društvene zajednice, a u kojoj funkcionalno povezivanje i integracija na bazi slobodno izraženih interesa i potreba radnih ljudi u produkcionim odnosima postaje osnovna kohezivna snaga jedinstvene federativne države.[28]

Ustav iz 1974. zadržava dvodomnu strukturu Skupštine koju tvore Savezno veće, koje biraju samoupravne organizacije i zajednice i društveno-političke organizacije u republikama i pokra-

[25] Utvrđivanje osnove društvenog plana Jugoslavije, definiranje odnosa u oblasti monetarne politike, deviznog sistema, spoljnotrgovinskog sistema, kreditnih odnosa sa inostranstvom, carinske i vancarinske zaštite, društvene kontrole cena i usluga, kreditiranje bržeg razvoja privredno nerazvijenih republika i autonomnih pokrajina i drugo.

[26] Narodi i narodnosti, radni ljudi i građani u federaciji kao zajednici obezbeđuju: suverenost, ravnopravnost i nacionalnu slobodu, nezavisnost, teritorijalnu celokupnost, bezbednost i društvenu samozaštitu, odbranu i međunarodni položaj i odnose naše zemlje sa drugim državama i međudržavnim organizacijama, sistem socijalističkih samoupravnih odnosa, osnove političkog sistema, jedinstvo tržišta, usklađuju privredni razvitak i druge svoje zajedničke interese.

[27] Amandmanom XXXVI predviđeno je da u Predsedništvu SFRJ ulaze i predsednici skupština republika i pokrajina, što je izmenjeno donošenjem Ustava iz 1974, koji utvrđuje da Predsedništvo SFRJ čine po jedan član iz svake republike i autonomne pokrajine, što je izraz pune ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

[28] N. Pašić, navedeno delo, str. 187.

Digitized by Google

jinama, tako da svaka republika delegira 30, a autonomna pokrajina 20 delegata, *i Veće republika i pokrajina* koje čine delegacije skupština republika, sa po 12 delegata iz svake republike, i delegacije pokrajina sa po 8 delegata iz svake pokrajine.

Princip pune ravnopravnosti i jednakosti naroda dobija potvrdu i formiranjem Predsedništva SFRJ koje čine po jedan član iz svake republike i pokrajine. *Princip ravnopravnosti i jednakosti naroda istaknut je i izborom SIV-a*, koje se bira na principu ravnopravne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti autonomnih pokrajina, kao i sistemom i mehanizmom imenovanja saveznih funkcionera, prema kojima je obavezno vođenje računa o nacionalnom sastavu saveznih organa.

Sa ovakvom organizacionom strukturom i donekle izmenjenim delokrugom Veća republika i pokrajina[29] odnosi među narodima i narodnostima uspostavljeni su na bazi demokratskih i samoupravnih rešenja, što je otvorilo mogućnost za dalji razvoj nacionalne ravnopravnosti i jednakosti, koje se dalje uspešno mogu unapređivati samo kao zajedničko pravo i zajednička odgovornost radnih ljudi i građana svih republika i pokrajina, što je Ustavom i utvrđeno. Ovakav koncept ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti suštinski je značio rešavanje nacionalnog pitanja na klasnoj osnovi, što je i jedino moguća alternativa za rešavanje međunacionalnih odnosa u koordinatama jugoslovenske stvarnosti.

6. *Završna razmatranja*

Pravo naroda na samoopredeljenje, kako je bilo koncipirano u posleratnom razvoju jugoslovenske zajednice, suštinski je u sebi nosilo klasno-socijalni preobražaj, što je bio i uslov društvene i biološke egzistencije svih jugoslovenskih naroda. Taj momenat je isključivao mogućnost uspostavljanja građansko-buržoaskih odnosa čiji se »egzistencijalni princip« istrošio u okviru saradnje sa fašističko-nacionalističkom varijantom kapitalizma koja je već unapred istorijski bila poražena. Klasni preobražaj, koji je sproveden u toku oružane borbe, počivao je na novim vrednostima i odnosima među nacijama, iz kojih je bila isključena svaka eksploatacija. U takvim uslovima pravo na otcepljenje, kao sastavni deo prava na samoopredeljenje, dobija novo istorijsko značenje i novu istorijsku funkciju.

---

[29] Veće republika i pokrajina predstavlja organizacioni oblik dogovaranja republika i pokrajina gde se u našem sistemu dogovaranja i sporazumevanja donose zakonski propisi i rešavaju druga pitanja iz nadležnosti federacije. Naročito je značajna nadležnost republika i pokrajina da utvrđuju obim rashoda budžeta federacije i nadležnost odlučivanja o osnivanju fondova i preuzimanju obaveza federacije, čime je umnogome izbegnuta opasnost nekontrolisane koncentracije ekonomske moći savezne države, što joj je u prethodnom periodu razvoja pribavljalo političku moć.

Digitized by Google

Ostaviti pravo na otcepljenje kao formalnu mogućnost u Ustavu, u uslovima pune jednakosti, ravnopravnosti i u uslovima kada samo zajednički život svih jugoslovenskih naroda otvara punu perspektivu ekonomskog, političkog i nacionalnog prosperiteta svakog od njih, značilo bi dovoditi u pitanje samu suštinu principa samoopredeljenja, odnosno stvarni i istinski interes širokih narodnih masa. Značilo bi to i otvoriti budućnost koja bi bila bremenita stalnim sumnjičenjima i podozrenjima, što je suštinski nespojivo sa principom ravnopravnosti i jednakosti. Imajući u vidu značaj i ulogu Jugoslavije u međunarodnom radničkom pokretu, uticaj demokratskih kretanja u Jugoslaviji na opšte demokratske trendove u međunarodnoj zajednici, postaje očigledno da bi konfuzno stanje koje bi bilo rezultat i posledica ostavljanja formalnog prava na otcepljenje umnogome umanjilo značaj Jugoslavije u međunarodnom radničkom pokretu i demokratskom razvoju sveta.

Međutim, i pored toga što u Ustavu nije ostavljena formalna mogućnost korišćenja samoopredeljenja, uključujući i otcepljenje, to ni u kom slučaju nije značilo da je ovo pravo naroda istrošeno. Onog momenta kada bi bili dokinuti ravnopravnost i jednakost naroda, kada bi bili blokirani putevi za razvoj demokratije, bila bi srušena demokratska federativna zajednica jugoslovenskih naroda koja je stvorena upravo korišćenjem prava na samoopredeljenje sve do otcepljenja, kao najvišeg izraza suvereniteta njenih naroda, i svi narodi Jugoslavije bi tada mogli koristiti pravo na otcepljenje kao sastavni deo šireg pojma samoopredeljenja naroda.

Digitized by Google

Duško Vasić

Budućnost kao projekcija prošlosti

— Osnovna obeležja antisocijalističke svesti i tendencija danas —

1. *Zaokret unatrag*

Definisanje sklopova svesti i ideja antisocijalističke orijentacije u našoj praksi uvek je bilo više stvar trenutne političke ocene i kvalifikacije, nego teorijskog istraživanja i determinisanja. Otud su se i nazivi koji su korišćeni i svojstva koja su im pripisivana menjali, a oni sami sticali nove i napuštali stare sadržaje i teze.

Time se, naravno, ne želi reći da kvalitetnih napisa i istraživanja ovih pojava nije bilo, ali su se oni uglavnom vezivali za određene konfuzne i ekscesne situacije u društvu. Posebno je primetno odsustvo sistematičnosti i kontinuiteta takvih istraživanja. To je naročito uočljivo danas, kada su, na talasima nesavladane ekonomske krize i nedovoljnog jedinstva i odlučnosti u delovanju Saveza komunista, antisocijalističke i antisamoupravne idejne tendencije i njihovi nosioci proširili prostor svog delovanja i stekli nova uporišta u nizu institucija društvenog života, nauci, kulturi, izdavaštvu, pojedinim javnim glasilima i tribinama.

Teze koje ovi sklopovi svesti nose i ideje koje zagovaraju danas ne mogu se razumeti bez dubljeg zaseka u sve one procese

Digitized by Google

i pojave koje su generirale sadašnju društveno-ekonomsku situaciju, bez sagledavanja dugogodišnjih problema razvoja, razlika u interesima, tradicijama, svesti i kulturi i svih drugih činilaca koji su na ideološkom i političkom planu objektivno otvorili prostor za njihovo jače ispoljavanje. Isto tako, njihovo se snaženje ne može shvatiti, ako se ne uzmu u obzir oportunizam, neodlučnost i defanziva subjektivnih snaga socijalističkog društva i već zabrinjavajuće oklevanje da se smelo preduzmu praktični koraci za savladavanje ekonomske krize i prevazilaženje stagnacije socijalističkog samoupravljanja. U svakom slučaju, ovi su činioci u većoj meri nego »novum«, svežina ili atraktivnost ideja opozicionarske provijencije olakšali antisocijalističkim snagama da u znatnoj meri otvoreno plasiraju svoje ideje i platforme, da njima zaokupe pažnju jednog dela javnosti, pa — budimo otvoreni — i jednog dela članstva SK, a posebno onih delova društva koji su zbog svog materijalnog položaja, životnog uzrasta i stepena razumevanja pojava i procesa ponajviše podložni radikalizaciji i manipulaciji.

Vremenom su se, razume se, obeležja, sadržaji i teze antisocijalističkih sklopova svesti menjali, metodi delovanja njihovih nosilaca preobražavali i prilagođavali ukupnom stanju u društvu i postojećoj političkoj klimi, kao što je i taktika bivala drugačija. Zbog toga, i sam izraz antisocijalistička svest nije dovoljno precizan, iako, u suštini, predstavlja skupni pojam za čitavu lepezu idejnih stavova i tendencija, sa nizom krajnosti i nijansi, koji pre svega sadrže i nose retrogradnu, tradicionalističku i antisocijalističku orijentaciju, i koje, samim tim, nije lako odrediti, sistematizovati i podvrći jednostavnom mehanizmu istraživanja i objašnjavanja.

Bez obzira na svu tu raznolikost, neke stanovite karakteristike i tendencije su se i kroz vreme i u širini istupa zadržale i u tim sklopovima svesti. Te tendencije pokušaćemo ovde identifikovati, ali i preciznije odrediti osnovne pojmove, ideje, ciljeve, socijalna izvorišta, nosioce i metode delovanja opozicione svesti i promišljanja. Razume se, bez namere da ih se najzad definitivno prepozna i sistematski izloži, već pre svega kao skica za njihovo dalje, potpunije i dugoročnije istraživanje i kritičko razvrstavanje.

Jasnije definisanje i prepoznavanje idejnih i drugih protivnika socijalističkog samoupravljanja neophodna je pretpostavka za uspešnije vođenje političke akcije Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga u cilju razobličavanja, suzbijanja i potiskivanja antisocijalističke svesti i sve agresivnijeg nastupanja njenih nosilaca. Precizno određivanje elemenata i pojmova antisocijalističke svesti, takođe, treba da doprinese razgraničenju između onog što je protivno socijalističkom samoupravnom društvu i onog što je stvaralačka kritika pojava i procesa u njemu, između onog što sve apriori ruši i diskvalifikuje i onog što konstruktivno menja i preobražava. A argumentovana kritika danas je i te

Digitized by Google

kako neophodna, neuporedivo potrebnija od birokratske i idolatriske odbrane svega postojećeg. Ne treba, valjda, više nikom dokazivati da niti se sve što je u nas stvoreno i što u praksi živi može braniti, niti zaslužuje da se brani. Kritika koja gradi i dela i aktivnosti koja menjaju stanje na bolje, to najupečatljivije pokazuju, ali za to treba imati i hrabrosti i znanja i komunističkog poštenja. Lakše je rušiti staro, kao što je i lagodno nositi partijsku knjižicu kada »cvetaju ruže«, ali je teško izgrađivati novo, kao što je i teško podmetnuti leđa i isprsiti se onda kada naiđe kriza.

Svaka revolucija ima trenutke kada se brani i oružjem. Ali ovo je vreme kada se ona najviše brani daljim sopstvenim razvojem. U tom smislu, ubrzani izlazak iz ekonomske krize, razvoj socijalističkog samoupravljanja i napredak proizvodnih snaga društva osnovni je i trajni uslov za razobličavanje i suzbijanje delovanja antisocijalističkih snaga. Ali to pretpostavlja odlučnu i beskompromisnu idejnu i političku aktivnost Saveza komunista i svih drugih progresivnih snaga na zaustavljanju antisocijalističke ofanzive. Upravo u interesu jedinstva, demokratske suštine i radničko-klasne utemeljenosti jugoslovenskog društva, Savez komunista ne bi smeo više tolerisati aktivnost ovih snaga, niti odstupati pred njihovom agresivnošću. Njegova je obaveza da podstakne i angažuje sve socijalistički opredeljene stvaraoce, naučne i kulturne radnike, kreatore i »proizvođače« duha i svesti — a imajući u vidu da je na tim pozicijama najveći deo naše inteligencije — da pred licem javnosti iznose stručnu, naučnu i političku kritiku svih onih duhovnih tvorevina i ideja kroz koje se eksponira antisocijalistička svest i čije je osnovno obeležje da budućnost jugoslovenskog društva projektuju i sagledavaju u šemama prošlosti — bilo onih iz predrevolucionarnog ili neposredno iz post-revolucionarnog perioda.

2. *Prizivanje prevaziđenog*

Prvi blok antisocijalističke svesti koji se danas može uočiti, ne samo teorijskim i empirijskim istraživanjem, već i redovnim, pa i povremenim, praćenjem napisa u javnim glasilima, periodici, publicistici i »angažovanoj« književnosti i istoriografiji je tzv. građanska desnica. Uz sve ograde i rizike koje uopštavanja ovakve vrste nose, moglo bi se postaviti i argumentovati definicija *pojma građanske desnice*, kao takvog heterogenog misaonog i društvenog sloja, odnosno skupa pojedinaca, čiji se idejni opus i socijalni milje svodi na uvođenje kapital odnosa u proizvodnji, uz krajnje slobodno delovanje tržišnih zakonitosti, s jedne, i na koegzistiranje svih postojećih ideologija, u obliku političko-partijskog pluralizma, s druge strane. Preciznije govoreći, a ne ulazeći ovde u anatomiju i genezu svih pojavnih oblika nosilaca svesti tzv. građanske desnice, ovde se ubrajaju pripadnici desnice, anarhizma,

Digitized by Google

liberalizma, tehnokratizma i nove, ili kako je Kardelj nazvao, lažne levice.

Mada oni sebe ne identificiraju kao jedinstveni blok svesti, a pri tome se u nekim tezama, projekcijama i metodama delovanja zaista osetnije razlikuju, njima je, bez obzira na različita polazišta, zajednička vizija i ishodište montiranje tzv. treće (to jest nove stare) Jugoslavije, nesocijalističkog karaktera. Po sinhronizovanosti nastupa i intelektualnim potencijalima koje okupljaju, snage građanske desnice se nastoje danas predstaviti kao najsnažniji segment unutar bloka antisocijalističke svesti.

Krajnji *cilj* i zadata tema zarobljenika ovog oblika svesti je uvođenje višepartijskog sistema i restauracija građanskog društva; a osnovni zahtev bio je i ostaje ukidanje, raspuštanje ili povlačenje SKJ sa društveno-istorijske pozornice. Pri tom se traži da se osnovni subjekt socijalizma — radnička klasa i njena vlast — zamene i to ili bokom tzv. socijalističkih partija, odnosno nacionalnih partija, verskih stranaka, profesionalno-staleških organizacija i pokreta ili bokom intelektualne elite, tj. vladavinom umnih ljudi (»čistog uma«), čija superiornost navodno proističe iz prirodnog prava. Zbog heterogenog sastava protagonisti ovih ideja može se uočiti da su oni na jednoj strani apriori protiv menjanja bilo kakvih pojedinačnih odredbi Ustava, jer bi to moglo ugroziti njihove pozicije i zaustaviti, po njima, neumitni stihijski razvoj u pravcu građanskog društva (čemu se zdušno nadaju). Na drugoj strani, oni su za kompletno suspenziranje Ustava i kreiranje tzv. novog društva, sa njima odgovarajućim modelom vlasti.

Socijalna osnova građanske desnice su pripadnici srednjih i viših slojeva, koji su — zahvaljujući svojoj poziciji u društvenoj proizvodnji, posedovanju privatne imovine i sredstava za proizvodnju, privilegijama i monopolima pojedinih grana i radnih kolektiva, preraspodeli društvenog bogatstva mimo rada i rezultata rada, pogodnostima koje uživaju pojedine profesije i zanimanja, raznim špekulacijama i dovijanjima na formalno legalan način, ali uz uzurpaciju društvene imovine — stekli iznad prosečan materijalni status i društveni položaj. Njihovom istinskom položaju nikako ne odgovara menjanje društvenih odnosa u smislu da radnička klasa ovlada dohotkom.

Građanski sklop svesti, kao *osnovne ideje* svojih memorandumskih refleksija i manifestacija zagovara sledeće teze: da SKJ nije legalnim, već nasilnim putem došao na vlast; da je revolucija predstavljala pobačaj u odnosu na prirodni razvoj građanskog društva; da je s nacionalnim oslobođenjem iscrpljen smisao, potencijal i kredibilitet revolucije; da je SKJ bio i ostao antisocijalistički zatočenik staljinizma; da je marksizam u krizi, radnički pokret bez vizije, a socijalizam gola utopija; da vodeće ličnosti revolucije snose krivicu za sve slabosti, promašaje i sam ishod revolucije; da socijalističku samoupravnu demokratiju treba zameniti građanskom demokratijom parlamentarnog

Digitized by Google

tipa; da treba napustiti socijalističko samoupravljanje i politiku nesvrstanosti i uspostaviti konfederaciju; da radnička klasa nije sposobna i predodređena da upravlja društvenim poslovima, već da ona to treba da prepusti intelektualnoj eliti; da JNA treba transformirati ili u dobrovoljačku ili u plaćeničku vojsku, regionalno organiziranu i pacifistički nastrojenu (sa cvetom, umesto puškom u ruci) itd.

Glavni *zagovornici* ovih ideja su jedan deo filozofa, istoričara, sociologa, ekonomista i politologa, dok su njihovi najmasovniji eksponenti i protagonisti pripadnici elitnih malograđanskih slojeva u društvu, koji su — po načinu sticanja dohotka i ostvarenim zaradama — već, uglavnom, prekinuli svoju pupčanu vrpcu sa socijalističkim samoupravljanjem i udruženim radom, a životnim stilom, idejnim stavom, teorijskim spisima, novinskim napisima, javnim istupanjima i propagandnim delovanjem na raznim tribinama i pričaonicama, okomili se na sve što je socijalističko, što teži većoj socijalnoj ravnopravnosti i jednakosti na osnovu rada i što je u biti progresivno. Oni su protiv svega što je okrenuto ka komunizmu, kao zajednici proizvođača u kojoj se dokidaju sveukupne čovekove radne, političke i društvene otuđenosti, klasne podvojenosti i sukobljenosti, ka stvaranju čovečnih uvjeta i ka očovečenju čoveka, a u korist nekog novog društva, sa posebnom ravnopravnošću za privatne vlasnike sredstava za proizvodnju, pripadnike intelektualne elite i nosioce monopola u medijima i nad javnošću.

Metod delovanja idejnih zagovornika građanske desnice odlikuje istovremeno dejstvo u dva pravca. Jedan je prema organima i institucijama vlasti, socijalističkog samoupravljanja i rukovodstvu društveno-političkih organizacija, a sastoji se u pisanju i slanju peticija, saopštenja, platformi, spoznaja, memoranduma, zahteva za zaštitu sloboda i raznih protesta. Drugi je usmeren ka javnosti i ima svoju otvorenu i prikrivenu formu. Otvorena podrazumeva plasiranje stavova i ideja u časopisima, revijama i sredstvima javnog informisanja, u pozorišnim predstavama i u knjigama. Onaj drugi oblik sastoji se u širenju lažnih vesti, intriga, insinuacija, kleveta, manipulaciji čaršijom i privatnom štampanju raznih provocirajućih i rušilačkih knjiga i spisa. Posebno pri tom nastoji da stvore utisak o istomišljeništvu sa pojedinim bivšim visokim funkcionerima, koji su kritički raspoloženi prema današnjem društvu, kako bi ih podstakli i koristili u svrhu istupanja suprotno politici SKJ. U isto vreme svoje ideje nastoje imputirati i svoju ideološku zastavu utrpati tzv. alternativnim pokretima u nas, nastalim kao već zakasneli eho političkih previranja na Zapadu, a ne kao autonomni i originalni socijalistički angažovani oblik izražavanja stavova mladih prema određenim krupnim pitanjima današnjeg vremena.

Nosioci građanskog profila svesti već istupaju kao da imaju uporišta u čitavoj zemlji, zanoseći se mišlju da bi takvu or-

Digitized by Google

ganizovanost ne samo trebali, već i mogli ostvariti. Njihove najistaknutije pristalice i zagovornici nesmetano komuniciraju preko javnih glasila, tekstova, knjiga, intervjua i na druge načine duž čitavog jugoslovenskog prostora i praktično zajednički se okupljaju u okviru raznih grupa, odbora, komisija, redakcija i tribina u kojima su uspeli ostvariti idejni i praktični uticaj. Na toj osnovi sastavljaju pamflete i poruke, grade zajedničke platforme i testiraju držanje i reagovanje socijalističkih snaga.

3. *Mržnja kao ideologija*

Sledeći izraženiji oblik antisocijalističke svesti je nacionalističkog profila, sa ideologijom mržnje kao središnom tačkom odnosa prema jugoslovenskoj stvarnosti. U tom smislu, *pojam nacionalističke snage*, najkraće rečeno, obuhvata sve pojedince i grupe, nosioce ideje i svesti veličanja jedne nacije nasuprot i na račun drugih nacija. U ovu antisocijalističku grupaciju spadaju svi oni koji zagovaraju nacionalističku netrpeljivost, unitarističku dominaciju, separatističko izdvajanje, šovinističku mržnju, partikularističko zatvaranje i iredentističko prisajedinjenje drugim državama. Iako su različite nacionalističke projekcije i njihovi nosioci na jugoslovenskom prostoru međusobno po mnogo čemu isključivi i suprotstavljeni, njihove platforme su u krajnjoj liniji izrazite podudarne tačke. Zajedničko im je to što se bore protiv tekovina revolucije, bratstva i jedinstva, interesa radničke klase i samoupravljanja. Nacionalizam kao produkt klasnih interesa nacionalnih buržoazija nije iščeznuo sa provođenjem socijalističke revolucije, već je nastavio da živi, dobio nove socijalne nosioce i složenije i teže prepoznatljive oblike ispoljavanja. Nacionalističke tendencije po brojnosti njihovih nosilaca i agresivnosti i teškim posledicama koje oni svojim delovanjem izazivaju, danas još predstavljaju najjači i najmasovniji deo bloka opozicione svesti.

Krajnji *cilj* kojem teži nacionalistička svest jeste razbijanje Jugoslavije i prekrajanje njenih unutrašnjih i spoljnih granica. U najvećoj meri, ideja vodilja je izdvajanje sopstvene nacije ili nacionalne manjine, kao nacionalne države, u posebnu državnu celinu izvan SFRJ, pri čemu se ne isključuje mogućnost njenog pripajanja nekoj od drugih država. Isto tako krupan nacionalistički cilj je i širenje »životnog prostora« za svoju naciju u postojećoj državi, a na račun drugih nacija, i teritorijalna deoba sadašnjih nacionalno mešovitih republika ili pokrajina između susednih većinskih nacija. Bez obzira na netrpeljivost koju šire, samozvani lideri i akteri nacionalističkih pokreta uspevaju da nalaze zajednički interes i uspostavljaju saradnju na platformi rušenja vlasti radničke klase, likvidiranja SKJ i razbijanja Jugoslavije. Njima Ustav nikako ne odgovara i zahtevaju njegovu suštinsku izmenu i prekrajanje.

Digitized by Google

Socijalno izvorište nacionalističkih tendencija su konstituiranje društvenog kapitala kao nacionalnog kapitala i politika zatvaranja unutar republika i pokrajina, na svim pravcima ekonomskog, društvenog i kulturnog života. Njihov duhovni inspirator su nekritička glorifikacija historije i tradicija naroda, a svakodnevni podstrekač politika autarhizma, međusobnih podozrenja, uslovljavanja, pritisaka i nespremnosti da se zajednički jugoslovenski interes gradi i odricanjem od svojih parcijalnih interesa.

Osnovne *ideje* nacionalističkih snaga su da postojeća rešenja nacionalnog pitanja i republičko-pokrajinskih granica, a pre svega, ona koja su proistekla iz Ustava iz 1974. godine, neravnopravna i neodrživa, tlačiteljska i ponižavajuća; da je revolucija nasiljem izdigla klasni princip iznad nacionalnog i time skrivila građanski razdor i rat, čije bi tragične posledice sada, navodno, trebalo otkloniti nacionalnim pomirenjem pobednika i poraženih i rehabilitacijom okrivljenih; da treba prekrojiti granice unutar SFRJ, kako bi se ukinule pojedine republike i pokrajine ili stvorile nove, sa pravom da se otcepe; da su pojedini narodi i narodnosti bili i ostali obespravljeni, eksploatirani i ugroženi; da određena nacija treba dobiti dominantnu poziciju po osnovu svoje brojnosti i historijskih zasluga; ili da sopstvene nacionalne sredine konačno treba učiniti etnički čistim.

Nosioci nacionalističkih ideja uglavnom se regrutuju iz krugova tradicionalne svesti, kao što su cehovski zatvorene i nepristupačne profesije i zanimanja, birokratsko činovništvo, sveštenstvo, poluinteligentni, ali i iz redova jednog manjeg dela kreativne inteligencije u umetnosti, književnosti, na filmu, i drugim sferama javnog i kulturnog delovanja. Međutim, glavni proponenti i akteri ove svesti i »topovska hrana« nacionalističke patologije, uglavnom su mladi ljudi, srednjoškolskog i fakultetskog uzrasta, što je svoju najdrastičniju formu i potvrdu imalo na Kosovu. Od nacionalizma nisu imuni ni pripadnici SKJ, što se vidi iz činjenice da je, od sedamdesetih godina do danas, najveći deo isključenih i kažnjenih članova SK u pogledu stavova koje su zastupali došao na udar partijske kritike zbog svojih nacionalističkih stavova.

Metod delovanja nosilaca nacionalističke svesti u propagiranju svojih ideja vremenom se menjao, ali je uglavnom obuhvatao prikrivene prefinjene, književno-spisateljske radnje i oblike, da bi tek u punoj moći izbijao javno na scenu i dobijao podršku, a ponegde čak i među članovima partije. Najdrastičnije se nacionalizam ispoljio na Kosovu u vidu militantnog, agresivnog i otvorenog nastupa kontrarevolucije. Zbog toga, kad se danas govori o oblicima delovanja nacionalističkih snaga, onda se, pre svega, mora posmatrati kako one deluju na Kosovu, jer tu i dalje još proizvode vrlo opasne situacije i konfrontacije, uz sporo prevladavanje uzroka i otkrivanja stvarnih inspiratora albanskog nacionalizma i separatizma. Međutim, nacionalizam je

Digitized by Google

poslednjih godina u ofanzivi i izvan Kosova, javljajući se ili kao »odgovor« na delovanje tamošnje iredente ili kao čedo sopstvene sredine, koja veoma brzo napreduje, jer se hrani zamašnim oportunizmom i liberalizmom u redovima SKJ. Svoje idejne pipke već je pružio ka raznim udruženjima, naučnim ustanovama, sredstvima javnog informisanja, u sportskim i umetničkim društvima i otvorenim tribinama. Primetna je njegova orijentacija i na širenje idejnog uticaja u historiografiji, književnosti, filmskoj i pozorišnoj umetnosti, filozofiji i sociologiji, kao i sve veća prisutnost u crkvenim dverima i propovedima i na verskim manifestacijama. Simptomatično je da, načinom delovanja i oblicima ispoljavanja, nacionalizam sve više uspostavlja most saradnje i savezništva sa snagama građanske restauracije, potvrđujući time da su jedinstvena i nerazdvojiva snaga antisocijalističke i antidemokratske orijentacije.

4. *Na braniku dogme*

Treći izrazitiji sklop antisocijalističke svesti koji egzistira na opozicionarskoj platformi socijalističkom samoupravljanju nosi etatističko-birokratsko obeležje. On je i mišlju i aktivnostima svojih nosilaca čvrsto na braniku dogme. Otud bi se pojam etatističko-birokratska svest mogao definisati kao skupni izraz za označavanje zagovornika ideja državnog socijalizma, centralizma i etatizma unutar zemlje, kao i monolitnosti u odnosima između radničkih i komunističkih partija i čvrste zbijenosti socijalističkih država. U ovu grupaciju spadaju nosioci informbirovskih, neoinformbirovskih, staljinističkih, dogmatskih, rankovićevskih, birokratskih, etatističkih i drugih čvrsto-rukaških oblika svesti i promišljanja. Ovaj antisocijalistički oblik svesti i sklop ideja danas ima manje šansi za širenje uticaja sopstvene »alternative« u odnosu na druge opozicione grupacije, a posebno za širenje uticaja među mlađom generacijom. Međutim, sadašnje ekonomske teškoće i zastoj u društvenom razvoju otvorili su prostor i za njegovu eskalaciju i za sve učestaliju dogmatsku kritiku socijalističkog samoupravljanja i delovanja Saveza komunista sa stanovišta njihove efikasnosti, čvrstine i jedinstvenosti.

Osnovni *cilj* zagovornika ovih ideja je restauracija etatističkog socijalizma u nas, na temelju državne svojine, kolektivizacije u poljoprivredi i direktivne uloge partije u svim sferama života i političke aktivnosti. Pri tome traže da SKJ u svoje ruke neposredno preuzme vršenje vlasti i upravljanje privredom, da iz jednog centra diriguje ekonomskim tokovima i odnosima u proizvodnji i da uspostavi jednakost u zaradama i materijalnom položaju svih zaposlenih. Takvu poziciju SKJ zagovornici ove svesti spremni su da grade oslanjanjem i na aparat represije, sa krajnjoj posledicom eliminiranja vlasti radničke klase,

Digitized by Google

zatiranja socijalističkog samoupravljanja i napuštanja samostalnog i autentičnog razvitka socijalizma u Jugoslaviji, uz njeno definitivno priklanjanje Istočnom bloku. Dogmatsko-birokratska svest je apsolutno protiv sadašnjeg Ustava. Ona zagovara takvu konstitutivnu kreaciju, koja bi značila uvođenje centralizirane i čvrste države, bez republika i pokrajina, sa dominirajućom pozicijom SKJ kao partije vlasti.

Socijalna osnova na kojoj egzistira i buja etatističko-birokratska misaona orijentacija danas su još snažan upliv države u ekonomske tokove i raspodelu društvenog proizvoda i ostaci državno-svojinskih odnosa na kojima se oformila naša stvarnost etatističkog policentrizma. Ona, takođe, izrasta i na monopolima i privilegijama birokratije u pojedinim segmentima vlasti i partijskih struktura, kao što se napaja istrajnošću otuđenih centara moći i pothranjuje do krajnosti dovedenom parcijalizacijom interesa i svesti u nas.

Osnovne *ideje* etatističko-birokratskog mišljenja su da je SKJ transformisanjem iz Partije u Savez ispustio rukovodeću poziciju i napustio interese radničke klase; da je svojim distanciranjem od države i vlasti izneverio revoluciju; da se u ime očuvanja tekovina socijalističke revolucije samoupravna demokratija mora zameniti neposredno diktaturom partije; da se uspešan privredni razvoj može ostvarivati samo osloncem na snažno organiziranu državu; da se SKJ mora rekonstruirati u jedinstvenu organizaciju bez saveza komunista u republikama i pokrajinama; da u centraliziranoj državi ne može biti mesta za nacionalne različitosti i posebnosti, već samo za uniformnost i ujednačavanje, u pravcu stvaranja jedinstvene »državne nacije«, odnosno jednonacionalne države.

Nosioci etatističko-birokratske svesti su u najvećoj meri oni pojedinci i grupacije i pripadnici pojednih slojeva društva čije su ideje dosad višestruko poražene. Prvo, napuštanjem staljinističkog modela razvoja 1948, zatim, uvođenjem radničkog samoupravljanja 1950, potom, raspletom brionskog plenuma 1966, i, konačno, decentralizacijom vlasti, jačanjem nacionalne ravnopravnosti i dogradnjom federativnog sistema, sve to sa Ustavom iz 1974. godine. To su najvećim delom ljudi iz ranijeg partijskog i državnog aparata, koji nisu prihvatili unutrašnju demokratizaciju i autentični put razvitka jugoslovenskog društva, ostajući na braniku dogme i harizme, bivši revolucionari, posustala duha, koji šansu za novo još vide u starom, misleći da ponovo isto može biti sve ono što je jednom već bilo, ali i pripadnici jednog dela inteligencije koji ekonomsku prirodu socijalizma, političku suštinu vlasti u njemu i funkciju i način delovanja SKJ još isključivo vezuju za mesijansku ulogu države i autoritarnu poziciju partije, kao jedino pravo merilo vladavine radničke klase. Etatističko-birokratske ideje danas zaokupljaju i glave jednog manjeg dela članstva SKJ, onog koji još ne shvata smisao vodeće idejnopolitičke uloge SKJ i smatra da u sadašnjoj eko-

Digitized by Google

nomskoj kriznoj situaciji partija mora sve konce uzeti u svoje ruke i svojim odlukama i dekretima menjati odnose i postojeće stanje u društvu.

Metod delovanja nosilaca ovog oblika svesti je uglavnom prikriven. U javnosti se oni sada manje eksponiraju i tek sporadično pojavljuju, kroz određene kvazi teorijske napise, intervjue i memoarska prisećanja. Sila je ona snaga u koju se najviše uzdaju, ali i od koje najviše zaziru. Bez obzira što je, historijski gledano, ova antisocijalistička »alternativa«, zbog samog razvoja socijalizma u nas i u svetu, izgubila na nekadašnjoj privlačnosti i uverljivosti, a time i brojne pristalice, ona je latentno još vrlo prisutna i, u slučaju otvorenog naleta građanske desnice ili nacionalističke kontrarevolucije na tekovine socijalizma, zagovornici etatističko-birokratskih ideja verovatno se ne bi libili da veoma brzo organizovano i javno istupe, da postanu agresivniji i da svoje ideje pokušaju nametnuti daleko većem broju građana, radnih ljudi, pa i komunista, nego što to naš pogled na njihova socijalna izvorišta i misaonu snagu danas pretpostavlja. Opasnost nikako nije u eventualnoj zavodljivosti i privlačnosti njihovih ideja, već u spremnosti zagovornika ovakvog koncepta društvenog razvoja da na propustima, teškoćama i nedostacima u izgradnji socijalističke alternative, samoupravnih boja, i pod pritiskom drugih antisocijalističkih tendencija, pokušaju da prekinu put samostalnog i autentičnog razvoja jugoslovenskog društva.

*

S ovim opštim napomenama, naravno, nije zahvaćeno svo šarenilo antisocijalističkih oblika svesti, struja koje se tu javljaju i tendencija delovanja koje na njima izrastaju. Još manje su objašnjeni svi elementi njihovog nastanka, strukture i orijentacije. To bi tek valjalo detaljnije izučiti i izložiti, a sa stanovišta jačanja aktivnosti SKJ na idejnom planu bilo bi i neophodno i uputno dublje proniknuti u sve osobenosti, raznolikosti i specifičnosti ovih idejnih tendencija i njihovih nosilaca.

Na ovaj način stvorili bi se uslovi i za izgradnju jedne osmišljenije i ofanzivnije strategije za razobličavanje, demistifikovanje i potiskivanje sadašnjeg talasa antisocijalističke svesti i sve otvorenijih istupa njenih nosilaca i zagovornika.

Digitized by Google

Slavoljub Popović

Izvoz »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje

I

U poslednje vreme zapaža se još jedan problem u vezi sa životnom sredinom, a to je izvoz »prljave« industrije. Ova pojava je naročito izražena u industrijski razvijenim zemljama koje u poslednje vreme investiraju sredstva u nerazvijenim zemljama u takozvanu »prljavu industriju«. Ovaj problem je uočilo Međunarodno udruženje demokratskih pravnika, koje je na IX kongresu u Helsinkiju, februara 1972, donelo »Deklaraciju o čovekovoj sredini.«[1] U pomenutoj Deklaraciji, pored ostalog, navodi se i sledeće:

»Zagađivanje životne sredine nije samo zahvatilo pojedine zemlje. Jasno je da je karakterističan problem današnjice u stvari činjenica da su aktivnosti u različitim razvijenim kapitalističkim zemljama praćene u nerazvijenim zemljama često destruktivnim modifikacijama i zagađivanjima životne sredine. To je veliki problem današnjeg sveta, sa stanovišta unutrašnjih prava zemalja u razvoju da same odlučuju o svom ekonomskom i društvenom razvoju. Dobra kojima razvijene zemlje snabdevaju ne-

[1] Referat Udruženja japanskih pravnika, podnesen na simpozijumu održanom u Herceg-Novom od 17. do 19. aprila 1974. godine (A Report of Environmental Problems, str. 5).

Digitized by Google

zemalja i instalacije u ovim zemljama za iskorišćavanje sirovina prouzrokovali su velike štete kad je reč o očuvanju čovekove sredine i o harmoniji u njoj.

Situacija u ovim nerazvijenim zemljama je još teža zbog nepreduzimanja odgovarajućih sanitarnih mera i nepostojanja sredstava koja bi bila upotrebljena za sprečavanje zagađivanja, a sve je to posledica i rezultat dugotrajne kolonijalne vladavine.

Nikakva poboljšanja do danas nisu bila učinjena. Razvijene zemlje su, prema tome, odgovorne za povredu osnovnih prava i destrukciju životnih uslova u nerazvijenim zemljama, što je prouzrokovano izvozom kapitala i dobara, a isto tako i njihovom politikom iskorišćavanja resursa.

Trend »transferisanja prljave industrije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje je sve očigledniji.

Savezna Republika Nemačka, na primer, ne želi više da izgrađuje u svojoj zemlji čeličnu industriju, već namerava da izgradnju novih čeličana locira u Sredozemlju.

Japan je izgradio rafineriju od 20 miliona tona u Basri (Irak), ostvarujući time tri cilja: a) koristi kapital proizvođačkog preduzeća; b) izbegava zagađivanje; c) obezbeđuje se protiv rizika embarga na petrolej. U zemljama koje su industrijski najrazvijenije mogla bi se lako postaviti, vodeći računa o politici zaštite životne sredine poslednjih godina, na dnevni red lista industrijskih pogona koji će prioritetno biti transferisani: reč je o industriji koja zauzima najviše prostora, zagađuje atmosferu, troši retke sirovine.

Japanskog predsednika vlade Tanaku dočekali su neprijateljski i uz bučne demonstracije studenti i građani Tajlanda i Indonezije za vreme njegove posete Južnoj Aziji januara 1974. godine. Jedan od motiva ovih demonstracija bio je i protest protiv širenja zagađivanja i ugrožavanja čovekove sredine u ovim zemljama, a što je bilo prouzrokovano japanskim investicijama u ovim zemljama.[2]

Pojava o kojoj je ovde reč zapažena je i u drugim zemljama. Primećuje se da proizvodnja automobila postaje u industrijski razvijenim zemljama preskupa i suviše zagađivačka. Sem toga, uvoz inostranog »proletarijata« sve je složenije pitanje. Zbog toga su pojedine zemlje-proizvođači automobila odlučile da proizvode automobile tamo gde im je na raspolaganju jevtina radna snaga: u Brazilu, Indoneziji, Južnoj Koreji, Španiji itd. Lan-

[2] »Politika« od januara 1974.

Digitized by Google

siran je ideal takozvanog »svetskog automobila«: motor će se izlivati u Brazilu, karburator praviti u Meksiku, kočnice u Koreji, menjač u Zairu — sve dirigovano međunarodnim kapitalom. Na taj način se dolazi do jevtine radne snage, a postiže se još i nešto važnije: zagađenje prirode će se izvoziti iz bogatih u nerazvijene zemlje. Ekonomist Milton Fridman napisao je u »Forčunu«, američkom časopisu velikog biznisa: »Kupujući japanski čelik SAD uvoze čist vazduh.«[3]

Razvijene zemlje u poslednje vreme gomilaju sredstva za podizanje fabrika cementa u nerazvijenim područjima, pa na taj način izvoze »prljavu industriju« u nerazvijene zemlje. Visokorazvijene zemlje, kao što su SAD, na primer, zbog zagađivanja vazduha, »gase« svoje cementare i okreću se sve češće snabdevačima sa strane.[4]

U »Politici« je zabeleženo da je jedan francuski finansijer, zainteresovan za nove poslove, svratio u Solin i rekao da u svetu ima malo ovakvih uslova kao što su naši za proizvodnju cementa: blizina sirovina, dobro pogođena tehnologija i more.[5]

Prema izveštaju Saveznog sekretarijata za privredu, podnesenom na Drugom zasedanju Jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređenje čovekove sredine, održanom februara 1974. godine, od 1967. znatno su se uvećala strana ulaganja u našoj zemlji, naročito ona koja su uticala na uvećanje domaćih takozvanih »prljavih pogona«. U tom periodu najveća inostrana sredstva uložena su u metalurgiju, hemijsku i metalsku industriju, oko 90 odsto ukupnih investicija. Samo 10 odsto od ukupnih investicija otpada na industriju kože, obuće, industriju papira, tekstilnu industriju, šumarstvo, poljoprivrednu, duvansku industriju i druge. Strana sredstva, po pravilu, pritiču u zemlju na osnovu sporazuma o izgradnji i uvećanju određenih kapaciteta na ugovorenim lokacijama, što znači da bez prethodno izrađenih projekata i prethodno preduzetih mera nije moguće uticati na njihovu dislokaciju. Negativan uticaj spontanog razmeštaja pogona obično se uočava tek kada su ovi izgrađeni. Pogoni koji su posredstvom stranih sredstava do sada izgrađeni pokrivaju najvitalnije regione zemlje: dolinu Save, Dunava, moravsko-vardarsku dolinu, a ako se uzmu u obzir projekti i istraživanja eksploatacije i transporta nafte — celu jadransku obalu.

U ovom izveštaju se dodaje i to da inostrani ulagači sredstava ne plaćaju apsolutno ništa za zagađivanje prirodne sredine u našoj zemlji koje prouzrokuju njihova ulaganja. Štaviše, snižavanjem poreske stope u pojedinim republikama za oporezivanje dobiti stranih lica — stranom ulagaču stvaraju se uslovi za plasman i poslovanje koje nema ni u sopstvenoj zemlji. Za korektivne mere kojima se nadoknađuje ono što je uništeno, ili će biti uni-

[3] S. Lukač, »NIN« od 14. IV 1974, str. 46.
[4] »Politika« od 4. II 1974.
[5] »Politika« od 4. II 1974.

Digitized by Google

šteno, troše se domaća sredstva. Nekontrolisana degradacija prirodne sredine prouzrokovana inostranim ulaganjem dovodi u pitanje uspešno privređivanje u drugim privrednim granama: na primer, u turizmu, poljoprivredi, ribarstvu i slično.[6]

Zbog toga se u pomenutom referatu Saveznog sekretarijata za privredu predlaže:

1. pomoću inostranih ulaganja izvršiti raspodelu troškova po principu »zagađivač plaća«;

2. utvrditi standarde čovekove sredine:

a) standarde u proizvodnji — određivanje granica prema jedinstvenim kriterijumima;

b) standarde proizvoda — nacionalni kriterijumi, uz poštovanje pravila nediskriminacije.

Stoga Savezni sekretarijat smatra da ovo treba da bude uslov za zaključivanje novih ugovora o ulaganjima stranih lica u Jugoslaviji.

U skladu sa izveštajem Saveznog sekretarijata za privredu, treba pomenuti i fabriku viskoze u Loznici, koju su nam prodali Japanci sa celokupnom dokumentacijom. Pa ipak, u toj dokumentaciji nedostajali su podaci o neželjenim efektima te fabrike na čovekovu okolinu (M. Peleš, »Galaksija«, br. 1/76).

Ove pojave ukazuju na potrebu da nerazvijene zemlje shvate da će razvijene zemlje vrlo rado u tim regionima investirati sredstva za podizanje »prljave industrije«. Na taj način razvijene zemlje se oslobađaju industrije koja zagađuje vazduh, vodu, tle i uopšte čovekovu sredinu, a uz to ne moraju ni da uvoze radnu snagu, već je koriste na licu mesta u nerazvijenim zemljama.

II

Problemom »izvoza zagađivačke industrije« bavio se i simpozijum Međunarodnog udruženja za pravne nauke, održan u Meksiku — Meksiko Sitiju od 25. do 27. avgusta 1974. Pored drugih, na ovom skupu referat je podneo i profesor Mišel Despaks.

Pored ostalog, Despaks primećuje: kada je reč o zemljama čiji su nivoi industrijskog razvoja i napredovanja različiti, pa se i u pogledu zaštite životne sredine norme više ili manje razlikuju, nova raspodela proizvodnih aktivnosti ima za dejstvo izvoz zagađivanja iz zemalja koje imaju stroge propise o zaštiti životne sredine u zemlje koje imaju manje stroge norme u toj oblasti. Ove potonje mogu postati »raj zagađivanja«, analogno »fiskalnom raju«, koji u drugom jednom domenu ima negativno dejstvo na međunarodnu raspodelu resursa.

Prema tome, industrijalizovane zemlje koje su već zasićene zagađivanjem i u kojima dodavanje novih zagađenih elemenata

[6] *Nauka, tehnika i životna sredina*, 1974, str. 219.

Digitized by Google

može dovesti do katastrofalnih posledica, orijentisale bi se na zemlje u razvoju. A ove bi bile u stanju da prihvate, bez velike štete, relativno značajno zagađivanje, koje se ne bi tolerisalo tamo gde je proces degradacije životne sredine već odavno počeo.

Tvrditi, međutim, kao što se često čini, da zemlje u razvoju imaju veliku sposobnost asimilacije otpadaka predstavlja samo izgovor da bi se izbegla neophodnost suočavanja sa problemima životne sredine koji se i u tim zemljama postavljaju.

Očigledna je složenost problema koje treba rešiti: industrijalizovane zemlje ne žele zagađivanje kod sebe, to jest nisu u stanju da plate cenu borbe protiv zagađivanja u svojim okvirima, ali isto tako su još manje spremne da plate cenu protiv zagađivanja u stranim zemljama. Tehnika protiv zagađivanja koja bi mogla da bude korišćena u razvijenim zemljama, ako bi se »isplatila«, utoliko manje ima izgleda da bude korišćena u neindustrijalizovanima.

Kada jedna industrijalizovana zemlja, plašeći se zagađivanja, odluči da izgradi takvu industriju u zemlji u razvoju, ovaj transfer industrije ne treba posmatrati kao »pomoć« zemlji koja takvu industriju prihvata. Zbog toga treba samo primeniti normalni fiskalni režim, koji je, inače, na snazi u odnosu na preduzeća ovako transferisana. Isto tako treba primeniti i pravne norme o zagađivanju. S tim u vezi primećuje se sledeće: ovaj princip može se primeniti samo pod uslovom ako se konstituiše međunarodni organ koji bi bio kontrolisan od skupa neindustrijalizovanih zemalja, a koji bi bio sposoban da sačini neophodna preračunavanja. Na ovoj osnovi država koja nije industrijalizovana može nametnuti plaćanje u naturi, u formi dodatnog investiranja (snižavajući proporcionalno i fiskalne terete), u meri u kojoj bi takva investiranja umanjila zagađivanje (str. 13 referata).

Najzad, po mišljenju referenta, izgleda neophodno da vlada zemlje u kojoj se takva industrija gradi učestvuje delom sa svojim kapitalom (a može i da ne učestvuje), da raspolaže stvarnim ovlašćenjima u pogledu kontrole, i da eventualno ima pravo veta na bitne odluke o tehničko-ekonomskom funkcionisanju preduzeća. Važno je da tipski tekstovi budu sačinjeni na međunarodnom nivou, kako bi se suprotstavili nepovoljnoj igri odnosa snaga između »velikih firmi« i »malih nacija« (F. Peru).[7]

Treba istaći da su se na pomenutom simpozijumu Međunarodnog udruženja za pravne nauke u Meksiko-Sitiju neke zemlje u razvoju protivile stavovima što ih je profesor Despaksa u pomenutom referatu izložio. Zemlje u razvoju smatraju da je u referatu prof. Despaksa istaknuta ideja o lažnom humanizmu i mišljenja su da se prihvatanjem izlaganja prof. Despaksa problemi podizanja životnog standarda u nerazvijenim zemljama ne

[7] Michel Despax, »Les effets de la reglementation nationale de l'environnement sur le commerce international et les investissements a l'etranger«, referat podnesen na kolokvijumu u Meksiko Sitiju, održanom od 25. do 27. VIII 1974.

Digitized by Google

mogu rešiti. Zemlje u razvoju ističu potrebu da se izvrši preraspodela bogatstva između industrijalizovanih, odnosno razvijenih zemalja, i zemalja u razvoju. Jedino se na taj način mogu rešiti problemi podizanja životnog standarda, a u skladu s tim i problemi zaštite životne sredine u sklopu industrijalizacije zemalja u razvoju.

U svakom slučaju, može se zapaziti da razvijene zemlje i prilikom pružanja ekonomske pomoći nerazvijenima mogu izvoziti zagađenost u nerazvijene zemlje.

III

Javnost je, po pravilu, upoznata sa štetnim dejstvom izvoza »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje tek kada dođe do kakvih havarija u postrojenjima koja su postavljena u nerazvijenim zemljama. Decembra 1984. celokupna svetska, pa i naša štampa danima je pisala o tragediji koja se desila u gradu Bopal (Indija), kada je umrlo više od 2.500 lica, a povređeno ih je više od 100.000. Do ove tragedije je došlo kada je iz fabrike pesticida »Junion karbajd« istekao otrovni gas metil-izocijanat koji smrtonosno deluje, a ukoliko smrt ne nastupi, ostaju trajne posledice. Katastrofa u Bopalu opomena je za celokupno čovečanstvo da se hemijske fabrike moraju graditi uz preduzimanje više preventivnih mera, a naročito da se i u nerazvijenim zemljama, gde se podižu postrojenja »prljave tehnologije«, moraju preduzimati sve odgovarajuće zaštitne mere. Katastrofa koja je nastala u gradu Bopal, sa tragičnim posledicama, može teško pogoditi i buduće generacije.

Poslednjih desetak godina se naročito zapaža pojava da se postrojenja hemijske industrije premeštaju iz razvijenih industrijskih zemalja, u kojima postoje vrlo strogi propisi o bezbednosti, u nerazvijene zemlje, koje im omogućavaju rad uz mnogo manje bezbednosnih mera. Zbog toga se i postavlja pitanje, da li je nužno da nerazvijene zemlje plaćaju toliku cenu za svoj razvoj?

U vreme nesreće koja se dogodila u Bopalu štampa je pisala i o tome da je, sem ove nesreće koja je imala karakter katastrofe u istoj fabrici bilo ranije još šest slučajeva trovanja radnika. Sem toga, u vreme izgradnje, 1975. godine, izvršni direktor gradske uprave zahtevao je da se fabrika gradi dalje od gradskog naselja. Međutim, ona je podignuta na mestu gde se i sada nalazi, a izvršni direktor gradske uprave je zbog iznesenog prigovora smenjen. Posle tragedije, koja se dogodila decembra 1984, fabrika je zatvorena.

Događa se i to da funkcioneri pojedinih zemalja smatraju da uvoz »prljave tehnologije« nanosi manje štete no što je siromaštvo u datoj nerazvijenoj zemlji. Takvu izjavu je dao, recimo, brazilski ministar za planiranje Paul Velosa 1972. godine. Po nje-

Digitized by Google

mu, Brazil još može uvoziti zagađenje, jer je jedini ekološki problem u toj zemlji — siromaštvo. Navodi se i podatak da je u Brazilu, upravo zbog ovakve politike koja je dopuštala uvoz »prljave« tehnologije, ponikao najzagađeniji grad — Kutabao, u blizini luke Santos. U tom gradu je izgrađena rafinerija »Petrobras«, brazilske firme za naftu, koja veoma zagađuje životnu sredinu. U njemu je podignut i brazilski čelični koncern, a zatim američko-brazilski koncern za proizvodnju veštačkih đubriva. U istom gradu građena su postrojenja i američkih firmi, kao što su Junion Karbajd (Union Carbide), Don Chemical i druge. Celu dolinu u kojoj se nalazi grad Kutabao sada nazivaju Dolinom smrti, zbog toga što su četiri reke biološki mrtve, limeni krovovi kuća moraju se gotovo svake godine obnavljati pošto propadaju usled »kiselih kiša«, a mnogi ljudi koji stanuju u tim naseljima često upotrebljavaju i gas-maske (Abadžić, »Politika« od 4. II 1986).

Posledica zagađujućih tehnologija u pomenutom gradu sobom donose i rađanje nakazne dece, bez glave ili udova. Takva deca se ovde 30 puta češće rađaju nego u ostalim područjima Brazila. Dok se u celom Brazilu na 10.000 porođaja javlja jedan slučaj rađanja nakazne dece, u pomenutom gradu to se događa na svakih 300 porođaja.

Da ova pojava izvoza »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje nije usamljena može se zaključiti na osnovi pisanja američkog lista »Njusvik«: »Dugi niz godina, prodaja smrtonosnih pesticida, kao što su DDT, aldrin i paraton, regulisana je u SAD veoma strogim propisima. No to nije sprečilo američke kompanije, kao i one iz drugih industrijalizovanih zemalja, da i dalje prodaju ova toksička hemijska sredstva zemljama takozvanog trećeg sveta, u kojima praktično ne postoje zakoni o zaštiti čovekove sredine.« Međutim, ovakvi postupci razvijenih zemalja prouzrokovali su i veliku opasnost po ceo svet. Jer sve šira upotreba opasnih pesticida već ima i povratno dejstvo na industrijalizovane nacije koje uvoze hranu — pirinač, banane, limun, pomorandže, kafu, čajeve itd., zagađenu upravo onim otrovima čiju su upotrebu u svojoj zemlji zabranile. Na tu činjenicu skreće pažnju Noel Braun, direktor Programa Ujedinjenih nacija za očuvanje prirodne sredine, koji ističe da su »mnoge zemlje u razvoju postale divovske epruvete u kojima se mešaju smrtonosne supstance po receptu.«

Jan Hisman, direktor Međunarodnog registra potencijalno toksičnih hemikalija čije je sedište u Ženevi, kaže da polovina zemalja u svetu nije donela zakone kojima bi se kontrolisali upotreba i promet opasnih supstanci. Čak i u onim zemljama koje su, na primer Brazil, usvojile program po kojem bi odgovorni zvaničnici propisivali poljoprivrednicima količine odgovarajućih pesticida, prodaja toksičnih hemijskih sredstava i dalje je slobodna. Nerazvijene zemlje, u želji da što pre razviju svoju poljoprivredu, kupuju i jeftinije, ali i smrtonosnije pesticide. Zbog neznanja seljaka koji upotrebljavaju pesticide mnogi od njih i

Digitized by Google

»*Balkanski atomski soko*« (izdavač »4. juli« 1986), u kojoj autor tvrdi, pored ostaloga, da postoji namera da se na Sokolskim planinama (u SR Srbiji) između granitnih stena kao izolatora, smesti radioaktivni otpad iz domaćih i zapadnonemačkih nuklearki, kao i dotrajali atomski reaktori kada im istekne vek upotrebe. Taj tehnološki problem nigde u svetu još nije rešen. Zauzvrat, Nemci bi Srbiji besplatno izgradili nekoliko nuklearnih električnih centrala, a sem toga bi je i finansijski pomogli. Poznato je i to da je JUGEL već ranije pripremao studiju u cilju pronalaženja lokacije za atomske otpatke iz nuklearnih električnih centrala u Jugoslaviji i SR Nemačke. Autor Ilić navodi da je prisustvovao jednoj od najčudnijih konferencija za štampu u čuvenom berlinskom hotelu »Štajgenberger«. Ovu konferenciju organizovala je izvesna firma (u knjizi se ona zove »Sistem tehnik«, a pravo ime firme autor nije želeo da otkrije), koja je pozvala gotovo stotinu diplomata i poslovnih ljudi, kao i dvadesetak novinara iz afričkih i azijskih zemalja. Posle konferencije predstavnik pomenute firme je izjavio: »Vi znate da sa Jugoslavijom imamo, naša firma kao i SR Nemačka, dobre prijateljske odnose i saradnju, naročito u oblasti privrede. Što se tiče Jugoslavije, svakako najinteresantniji je projekt »Balkanski soko«, a ima i drugih ideja. Saradnja se razvija i jača, i sada se predviđa dolazak veće grupe privrednih eksperata iz Jugoslavije na kompjuterski i atomski seminar u Nemačku.« Predstavnik pomenute firme je zatim rekao: »Naša agencija ima u programu projekt »Balkanski soko« kao prvu fazu, a potom »Atomski balkanski soko«, u drugoj fazi. U prvoj fazi na pomenutoj planini organizovala bi se farma sokolova, koji su inače na velikoj ceni u mnogim arapskim državama. Posle toga, na pomenutoj planini se predviđa deponija otpadaka iz atomskih centrala (opširnije o ovome videti u pomenutoj knjizi, str. 26, 59, 62, 116—118, 124 i u »NINU« od 25. maja 1986. godine).

U vezi sa izgradnjom nuklearnih centrala u Jugoslaviji treba pomenuti i nedavno održano savetovanje na Bledu, kojem su prisustvovali jugoslovenski i zapadnonemački energetičari. Na tom savetovanju govorili su mahom nuklearni energetičari, koji su tvrdili i dokazivali da je neophodan dalji razvoj nuklearne energije.

Autor Ilić navodi još dva primera:

a) U »Špiglu«, br. 1/1986, može se, pored ostalog, pročitati i sledeće: »U opasnim zonama opterećenima zračenjima u atomskim elektranama zaposleni su prvenstveno strani radnici, kako bi se zaposleni Nemci manje izlagali takvoj opasnosti.«

Digitized by Google

b) Drugi primer govori o atomskim elektranama za obogaćivanje urana, kao i o mestima za lagerovanje atomskih otpadaka u SAD. Tvrdi se da je u tim fabrikama zaposleno 50.000 radnika — isključivo stranaca, među kojima je znatan broj Makedonaca i ljudi iz Crne Gore koji tamo dospevaju preko takozvane »meksičke veze« (detaljnije o tome u pomenutoj knjizi, str. 68, i »NINU« od 25. maja 1986).

Kada govorimo o nuklearnim centralama, treba se setiti i razgovora vođenog u Slavonskom Brodu, a povodom naših ponuda za izgradnju nuklearnih elektrana (»Politika« od 17. III 1986). Na tom savetovanju se oko 60 naših eminentnih stručnjaka odlučno i bezrezervno suprotstavilo tipično kolegijalnom duhu i pokušajima ucenjivanja, potcenjivanja i omalovažavanja naših stručnjaka, a time i zemlje i naroda kao celine. Na tom skupu su ispoljile svoj krajnje nekorektan odnos delegacije Francuske, Velike Britanije, kao i SAD, koje su ignorisale jugoslovenske uslove gradnje i predlagale da firme iz pomenutih zemalja kompletno izgrade nuklearne elektrane u Jugoslaviji, s tim da struju izvozimo isključivo u zemlje Zapadne Evrope.

U svakom slučaju bitno je da Jugoslavija sačuva svoju što veću samostalnost, uz oslonac na sopstvenu kreativnost i oblikovanje, odnosno na korišćenje alternativnih izvora električne energije. Jugoslavija se isto tako mora odlučiti na alternativni razvoj koji neće biti uvezen iz razvijenih zemalja, a naročito se mora kloniti uvoza one tehnologije koja zagađuje čovekovu sredinu i razorno deluje na prirodnu sredinu opšte. Moramo se čuvati »prljave tehnologije«, jer često pod vidom tehničke i ekonomske pomoći uvozimo i zagađivanje prirode i čovekove sredine. To, dalje, znači da naš razvoj na području energetike moramo usmeriti što više ka onim prirodnim izvorima kojima naša zemlja raspolaže u dovoljnim količinama ili kako to naglašava akademik N. Pantić: »Razvoj treba usmeravati što više u skladu sa vrstom i rezervama neobnovljivih i obnovljivih prirodnih izvora koje nam pruža prirodna sredina našeg tla i podneblja«.[8]

V

DOKUMENTI ALŽIRSKE KONFERENCIJE NESVRSTANIH ZEMALJA, ODRŽANE SEPTEMBRA 1973, O ZAŠTITI ČOVEKOVE SREDINE

Alžirska konferencija je, pored ostalog, razmatrala i problem zaštite životne sredine u nedovoljno razvijenim zemljama, a naročito sa finansijskog aspekta. Šefovi država i vlada istakli su da se vodi računa o tome da dodatni troškovi za očuvanje ču-

[8] N. Pantić, *Prirodni resursi i razvoj*, u knjizi *Čovek, društvo, životna sredina*, Beograd, 1981, str. 167.

Digitized by Google

vekove sredine ne ugroze zadovoljavanje osnovnih potreba razvoja, smatrajući da je privredna zaostalost najgori vid zagađivanja.

Oni su, naglašava se u rezoluciji, sučeljeni sa specifičnim problemima što se razlikuju od onih u razvijenim zemljama, koji zahtevaju pažnju međunarodne javnosti.

Ako problemi ugrožavanja sredine u razvijenim zemljama mogu da budu delimično rešeni dekoncentracijom proizvoda koji izazivaju zagađivanje, problemi zemalja u razvoju zahtevaju obezbeđivanje dodatnih sredstava od međunarodne zajednice.

Svaka saradnja koju nude razvijene zemlje zemljama u razvoju radi očuvanja životne sredine treba da bude dodatna, pored one koja se već pruža za podsticanje razvoja.

Šefovi država i vlada nesvrstanih zemalja naglašavaju da mere koje preduzima jedna država u oblasti unapređivanja, čovekove sredine ne treba da obavezuju druge zemlje, što se odnosi i na zakone koji se nalaze izvan njene jurisdikcije.

Nesvrstane zemlje veruju da je potrebno da se obezbedi efikasna saradnja među zemljama, utvrđivanjem međunarodnih normi koje se odnose na očuvanje i harmonično korišćenje zajedničkih prirodnih bogatstava koja pripadaju dvema ili većem broju država, a u okviru normalnih uobičajenih odnosa koji su među njima uspostavljeni.

One, isto tako, smatraju da saradnja između zemalja zainteresovanih za eksploataciju istih bogatstava treba da bude razvijena na bazi prethodnog informisanja i konsultovanja, a u okviru normalnih odnosa koji među njima postaje.

Saradnja između razvijenih i zemalja u razvoju u oblasti očuvanja čovekove sredine zahteva da razvijene zemlje pristupe demontiranju mina sa teritorija gde su ih postavile za vreme ranijih ratova i agresija, pošto te mine predstavljaju jedan od izvora zagađivanja u većem broju zemalja trećeg sveta.

Digitized by Google

Leon Geršković

Sistem stambenih odnosa

(Teze)

I — Suvremena radnička klasa u stambenim odnosima

1. Stanovanje, kao bitni materijalni uvjet života, historijski je ovisno o formacijama različitih klasnih odnosa, o odnosima rada, proširenoj reprodukciji i o političkoj vlasti.

2. Kapitalističko društvo davalo je stambenu ekonomsku vlast individualnom vlasniku novca, rentnom sistemu izgradnje stanova u tržišnim odnosima prometa kapitala i sistemu buržoaske političke vlasti.

3. Organizirana radnička klasa u buržoaskom društvu borila se za stambeni sistem u slijedećim vidovima:

a) unošenjem društvenih socijalnih odnosa u stambeno rentijerstvo (time su obuhvaćeni uvjeti stanovanja, cijena stana i tržišna reprodukcija, uticaj zemljišne rente i buržoaski vlasnički pravni sistem).

b) nužnim uključivanjem stambene izgradnje u određene društvene djelatnosti (kao što su školstvo, zdravstvo, pružanje socijalne pomoći), u osnovnu infrastrukturu te osnovnu industrijalizaciju (rudnici, željeznice, pošte itd.);

c) stvaranjem sindikalne stambene izgradnje u specifičnim zadružnim vidovima.

Digitized by Google

4. Buržoazija djelomično prihvaća zahtjeve radničke klase, jer je nastojala spriječiti socijalističku revoluciju ublažavanjem klasnih sukoba i odnosa u stambenom rentijerstvu, zadržavajući i razvijajući radničko stambeno zadrugarstvo te poduzimajući slične socijalne mjere.

5. Socijalistička revolucija u nedovoljno razvijenim zemljama i, napose, u uvjetima industrijalizacije povezivala je rješavanje stambenih pitanja s industrijalizacijom, a samim tim i s drugim uvjetima života. Tako je nastao sistem stambene izgradnje povezan s investicijskom izgradnjom u svim ekonomskim uvjetima života. Taj sistem neposredno je vezan na opću plansku izgradnju, kako u državi kao cjelini tako i u društveno-političkim zajednicama. Kada se mijenja prvobitni industrijski sistem, nastaju drugačiji društveni uvjeti stanovanja.

II — Jugoslavenski socijalistički samoupravni odnosi stanovanja

Naš društveni sistem polazi od principa društvenosti rada. Samim tim društvenost je osnovica čovjekove potrebe za stanom, »kao bitnim uvjetom socijalne sigurnosti radnog čovjeka i građanina«. Stan nije, niti može biti, u našem socijalističkom društvu privatno i privatizirano pitanje koje svaki čovjek rješava sâm, a ni izolirano u pojedinim organizacijama udruženog rada i zajednicama niti rentnim sistemom.

Polazeći od socijalističke i samoupravne koncepcije našeg društva, Ustav *explicite* zahtijeva zajedništvo u stambenoj oblasti.

Ustav SFRJ 1974. polazi od slijedećih ustavnih premisa:

a) od *načela stambenog zajedništva* u društvu; prema ustavnim načelima o stambenoj izgradnji, očuvanje i unapređivanje materijalne osnove stanovanja i upravljanje stambenim zgradama — *zajednički je* interes radnih ljudi i građana, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, te društveno-političkih zajednica;

b) od *načela uzajamnosti i solidarnosti* svih samoupravnih organizacija i zajednica i svakog građanina u društvu;

c) od *načela prava svakog čovjeka na stan:* ustavni je imperativ da se u društvu moraju poduzimati mjere i stvarati mogućnosti da svaki čovjek ostvari svoju potrebu za stanom kao bitnim uvjetom socijalne sigurnosti;

d) od *prava i dužnosti svih subjekata* da, na osnovu prava na stan, sudjeluju u uređivanju svog stana, zajedničkom upravljanju, financiranju stambene zgrade, komunalne djelatnosti i ekološke zajednice;

e) od *načela da stambena politika* mora biti sastavni dio obaveznog planiranja socijalnog, društveno-ekonomskog razvoja zemlje.

Digitized by Google

III — Društveno ostvarivanje stambene politike

1. Naše socijalističko samoupravno društvo mora, polazeći od ustavnog načela prava na stan, postaviti sistem društvene stambene izgradnje:

a) u skladu sa planiranjem industrijalizacije, društvene i agrarne proizvodnje (općedruštvene i zadružne),

b) u skladu s planiranjem infrastrukture kao bitne osnovice razvoja samoupravnog društva (željeznice, pošte, općih uvjeta saobraćaja, vodnih puteva, elektrifikacije i općeg ekološkog prostora),

c) u skladu sa dohotkom ostvarenim u materijalnoj proizvodnji i u neophodnim i obaveznim društvenim djelatnostima, te

d) sa dohotkom od osobnog rada u samostalnim djelatnostima, napose u seljačkoj individualnoj poljoprivredi.

2. Socijalističko društvo odbacuje, dakle, rentijersko stanovanje kao robni oblik stihijskih tržišnih odnosa.

3. *Pravo na dohodak za stanovanje* svatko dobiva iz svog udruženog samoupravnog dohotka i svog individualnog rada. Samim tim dohodak za stanovanje postaje jedan od osnovnih uvjeta iz rada.

4. Pravo na stan u principu se dobiva na temelju prava rada. Tko ima vlasništvo kuće, i time stekne i pravo vlasništva na stan, ne može ostvarivati dohodak za stan, već samo odgovarajući radni dohodak.

Međutim, postojeće stanje stambenih problema ne pruža mogućnost za rješavanje osnovnih pitanja stambenih odnosa. Rješavanje stambenih problema razbijeno je na pojedine organizacije i zajednice. Svaka osnovna organizacija rješava (ili uopće ne rješava) ove probleme na svoj način i prema svojim uvjetima. Na takvu orijentaciju upućuje sadašnje zakonodavstvo. Parcelira se i razdvaja ono što bi moralo biti koordinirano i usaglašeno. Tako, na primjer, svaka osnovna organizacija sama, svojim samoupravnim aktom, utvrđuje osnove i mjerila za dodjeljivanje stana, za stambene kredite, uvjete za vraćanje kredita, osnove i mjerila za participaciju vlastitim sredstvima, prema svojim kriterijima odlučuje o davanju otkaza stana ako se ne koristi racionalno itd.

Takva stambena politika razbija udruženi rad, konfrontira osnovne organizacije jedne prema drugima, a udruženi radnici dovode se u neravnopravan položaj rada.

U materijalno-financijskom smislu sredstava za stambenu izgradnju nisu koncentrirana, nego usitnjena po organizacijama i zajednicama (posebno malim) i često ostaju zaleđena, a izdvojena stambena sredstva ne mogu se realizirati. Štetnost takve dekoncentracije može ilustrirati podatak (koji prezentira na primjer, Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske) da je danas u Hr-

Digitized by Google

vatskoj ostalo neutrošenih sredstava za stambene potrebe u iznosu od 23.647 milijuna dinara na računima organizacija i zajednica.

Sredstva, pak, koja se udružuju u SIZ-ovima za stambenu oblast, naročito za infrastrukturu, ne pristižu redovito, jer se samoupravni sporazumi koji se o tome zaključuju uglavnom ne realiziraju. Bankarska i kreditna politika je društveno neujednačena i nesigurna, krediti se nisu revalorizirali, pa se u određenom periodu favoriziraju određeni primaoci kredita da bi u drugom periodu onima kojima su najpotrebniji bili otežani uvjeti korištenja kredita. Dakle, nema dugoročne i konzistentne kreditne i bankarske politike u izgradnji i sistemu prava na stan.

IV — Općina kao osnovica stambenih odnosa

Polazeći od osnovnih ustavnih premisa, općina je bitna društvena zajednica u stambeno-komunalnim odnosima.

Općina, prema tome, treba da: utvrđuje program stambene izgradnje, definira i provodi stambenu politiku, te stvara uvjete za racionalnu stambenu izgradnju, za očuvanje i unapređivanje standarda stanovanja u skladu s potrebama suvremene porodice;

— donosi društvene i prostorne planove, tako da samoupravni sporazumi i društveni dogovori o izdvajanju, udruživanju i raspoređivanju sredstava doprinose ostvarivanje stambene izgradnje;

— vodi politiku stanarina koja, u skladu s privrednim kretanjima, životnim standardom i tržišnim cijenama, osigurava održavanje, zamjenu i dio proširene reprodukcije u stambenoj izgradnji;

— utvrđuje prava i dužnosti mjesnih zajednica u pogledu ostvarivanja prava na stan, stambenih zgrada, uređivanja zajedničkih stambenih zgrada, učešća i djelovanja stambenih zajednica;

— izgradi sistem na osnovu kojega radni ljudi i građani svojim sredstvima sudjeluju u rješavanju stambenih problema.

V — Organizacijski oblici sistema stanovanja (stambene zajednice)

1. Osnovni društveni oblik organizacije stanovanja jeste *stambena zajednica* ekološkog područja (mjesna zajednica, odnosno dio grada ili općine).

2. Ekonomsku osnovu *stambene zajednice* treba da čini investicijski novčani kapital, koji plaćaju svi nosioci osobnog dohotka, osnovne, radne organizacije, te investicijski dohoci određeni zakonom u skladu s planiranjem. Stambena zajednica ili više njih treba da ima banku kao organizacijski oblik novčanog upravljanja.

Digitized by Google

3. Suglasno ovom principu, radne organizacije nemaju proširenu reprodukciju stanova. To treba da rješavaju stambene zajednice.

4. Posebnu *stambenu zajednicu* mogu imati organizacijski oblici infrastrukture, zakonom određeni i ustanovljeni državni organi, samoupravne interesne zajednice osnovnog školstva i zdravstva. Investicijska novčana sredstva uplaćuju državni organi i samoupravne interesne zajednice iz vlastitog budžeta.

5. Stambenom zajednicom upravljaju radnici, odnosno građani koji uplaćuju stambeni dohodak, i to na osnovi upravljanja, korištenja i ekološke upotrebe zgrade u naselju.

6. Svaki građanin koji ostvari pravo rada plaća mjesečno stambenoj zajednici stambeni dohodak ili kako je to zakonom utvrđeno, te dobiva u stambenoj zajednici pravo na stan, za sebe osobno i svoju porodicu čim ostvari pravo rada. Samo izuzetno, zakonom ustanovljenim uvjetima, može dobiti pravo stana naknadno.

7. Stambena zajednica donosi statut. Osnivanjem stambene zajednice otvara se i banka stambene zajednice.

VI — Građansko vlasništvo prava na stan
(odnosno kuće za stanovanje)

1. Svaki građanin može, na osnovi svog vlasništva, steći vlasničko pravo stana, odnosno vlasništvo kuće. Radnik može i iz svog dohotka rada stjecati vlasničko pravo stana ili kuće.

2. Vlasnik stana može iznajmljivati dio stana (podstanarstvo), kako je to utvrđeno na osnovi zakona, i o tome obavijestiti stambenu zajednicu i općinu radi plaćanja utvrđenog poreza.

3. Građanin nema pravo sam iznajmljivati stan u svojoj vlastitoj kući, već to mora ostvariti preko stambene zajednice, ostvarivati dio rente samo na način predviđen zakonom. Vlasnik je dužan, u skladu s zakonom i općim aktom općine, održavati stan i stambenu zgradu u osobnom vlasništvu.

4. Građanin ima pravo na vlastitu kuću, odnosno stan za odmor, ali ne može ostvarivati najamninu (rentu) za stan i kuću.

Međutim, u našoj praksi privatizacija društvenih sredstava u stambenoj oblasti izražena je u rentijerstvu i na društvenim stanovima. Raširena je pojava da nosioci stanarskog prava stječu veliku materijalnu korist iznajmljivanjem društvenih stanova. Ovaj odnos zakonski nije niti reguliran, a niti zakonom zahvaćen. Također, zakonski nisu adekvatno propisani uvjeti i način kako vlasnici stana mogu stjecati dohodak iznajmljivanjem stanova. U ovoj se oblasti na stanovima — i u vlasništvu građana i stanovima u društvenom vlasništvu, stvaraju odnosi eksploatacije podstanara, odnosi rentijerstva od strane vlasnika, to jest nosilaca stanarskog prava.

Nad ovim odnosima nema društvene kontrole, a postojeće zakonodavstvo i praksa ove probleme potpuno zanemaruje.

Digitized by Google

društvenim dogovorima, dogovorima, rezolucijama, programima, ocjenama i stavovima, zaključcima itd. na republičkoj razini i na saveznom nivou, da bi se nakon određenog vremena konstatovalo da se utvrđena politika nije ostvarila pa se ponovo donose novi akti političke prirode i otvaraju nove rasprave. Nema konzistentne politike, a niti ideja, a još manje ima provođenja. Dnevni pragmatizam vuče rješavanje problema prema privatizaciji.

Sadašnje zakonodavstvo ne sadrži kodificirane propise. Zakonodavno-pravno je ova materija uređena mnogobrojnim zakonima, donijetim u raznim vremenskim periodima. Treba upozoriti da na ovom području postoji, uglavnom, zakonodavstvo u republikama. To su zakoni o stambenim odnosima, stambenim zadrugama, poslovnim zgradama i prostorijama i dijelovima zgrada, o kućama za odmor itd. Treba imati u vidu i zakonske odredbe koje duboko zadiru u reguliranje ove oblasti, na primjer o građevinskom zemljištu, prostornom planiranju, komunalnim djelatnostima, društvenom planiranju. Tu su zatim propisi koji se odnose na sistem kreditiranja, bankarstva, stambene štednje itd.

Svi ovi i slični problemi iz stambene oblasti upućuju na potrebu sistemskih saveznih ustavnih rješenja i savezne kodifikacije i sveobuhvatne regulacije ovih problema, kako bi se sagledala i riješila ova pitanja izvanredno značajna za čovjeka i za uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa, jedinstveno i cjelovito.

Svako parcijalno rješavanje pojedinih oblasti ove materije ne daje potpuno rješenje za ove složene probleme, a dovodi do socijalnih sukoba, napose radnika zavisnih o svom dohotku iz društvenog rada.

Digitized by Google

Boris Jurinić i Davor Kačar: Lenjin

(»Radničke novine«, Zagreb, 1985)

Šezdeset godina nakon Lenjinove smrti (1984) njegovo se mišljenje rekonstruira u marksističkoj filozofskoj zbilji. Lenjinov filozofski pristup problemu njegova vremena obično nazivamo — suvremeni svijet. Monografija Lenjina dostupna je tek nakon dvije godine od proslave 60-godišnjice smrti. (Da li je to znak da je mala zainteresiranost za kulturu, posebice filozofiju, historiju, političku teoriju itd.?) No na to nije nužno (bar ovaj put) tražiti odgovor, nego treba da se vidi kakvi su domašaji i utjecaj Lenjinova djela.

Monografija je podijeljena na dvije tematske cjeline: »Rekonstrukcija Lenjinove intencije« i »Kronika Lenjinova života«, koje su, opet, podijeljene na poglavlja. Monografija Lenjina, prvi dio knjige, osim niza Lenjinovih fotografija (po koja iz mlađih dana, a ostale iz razdoblja Oktobra). Propraćena je tekstom, izvedenim uzorom na rasprave Gaja Petrovića, odnos Marxa i Lenjina, a problematizira se o fazama komunizma. Bez sumnje, osloncem na izvode Gaje Petrovića, u kontekstu Marx — Lenjin, kod nas nema boljih filozofski dorađenih tekstova. Ostane li se samo na uskom izvođenju Gaje Petrovića, bez stvaranja šire fronte koja zahtijeva »stvaralačko humanističku orijentaciju«, neće biti ništa od »rekonstrukcije Lenjinove intencije«. Autori domišljaju razvojne etape komunizma upravo na Marxovom tragu, razgraničavaju teorijske postavke komunizma u početnom razvoju, te socijalizam—komunizam s uporištem na Marxovu *Kritiku Gotskog programa* (1864) i *Ekonomsko-filozofske* rukopise (1844), u kojima je lenjinizam određen kao »nastajanje praktičkog humanizma«. Po Mar-

Digitized by Google

komunizam je prisvajanje ljudskog života u njegovoj punoći.

Autori uzimaju za shodno razlikovanje faza u humanističkom društvu upravo na način raspodjele, ali ne kao i jedini kriterij.

Oni nisu uzimali u predmetu rasprave da li se raspodjela vrši prema radu, prema potrebama ili prema nekom trećem principu. O »diktaturi proletarijata« jasno i bez većih spekulacija autori navode Lenjinovu definiciju proletarijata i njegovu historijsku ulogu, te Staljinove varijacije i odstupanje od izvornog učenja Karla Marxa i Lenjina. A Staljin nije shvatio (ili nije htio da shvati) Marxov, a onda i Lenjinov odnos filozofije prema socijalizmu—komunizmu. Marxova je konačna teza u filozofiji i ukidanje nje same. »Ozbiljenje filozofije — uvjet je ukidanja proletarijata, a ukidanje proletarijata — uvjet realizacije filozofije« (str. 47).

Staljin nije prihvatio Marxovu temeljnu kanonizaciju, koju je Lenjin dovodio do kraja u diktaturi proletarijata, tu je filozofija bila oružje proletarijata. Staljin je išao drugim pravcem, postavljao je zahtjev, a ubrzo po preuzimanju vlasti radi na jačanju države. Mora se spomenuti da je filozofija u nekim socijalističkim zemljama došla na poziciju da je služavka političke vlasti, a što je u suprotnosti s marksizmom i lenjinizmom. Rekonstrukcija Lenjinove intencije ka »znanosti o politici radničke klase« potrebna je, jer su se desili »skokovi unatrag« (str. 58). Tu rekonstrukciju Marxove i Lenjinove filozofije treba tražiti upravo u konstrukciji nove zbilje iz filozofije, a ne filozofsku rekonstrukciju.

Na to se, uglavnom, svodi usud njegova djela u sadašnjosti. Lenjinova aktualnost je njegova; pri tom, ne samo u jubilarnim rekonstrukcija Lenjinove nauke ne bavi se pitanjima o razlozima njegova priželjkivanja u aktualnosti. Čijena je koja se za to plaća u nužnosti posvemašnjeg odustajanja, a pojam pripravne konstrukcije treba tražiti u konstrukciji Marxove filozofije.

Drugi dio Lenjinove monografije »Kronika Lenjinova života« omogućuje uvid u cjelinu Lenjinovog života, od kolijevke pa sve do smrti. Riječ je o fundamentalnoj knjizi, ne samo o Lenjinovom opusu već i tekstu bez kojega cjelokupna suvremena misao gubi smisao. Čak i površan pogled na Lenjinove radove upozorit će na, nikako samo izvanjsku, već njihovu karakteristiku koja ozbiljuje promotreno, a umnogome pogađa cjelokupan opus suvremena svijeta.

Jer danas nije dovoljno samo znati da je svijet klasnih društvenih odnosa i antagonizama u svojoj završnoj fazi. Isto je tako bitno spoznati koje sve snage u okviru općeg progresivnog kretanja ubrzavaju ili koče povijesni razvoj.

S oktobarskom revolucijom i Lenjinom, njenim organizatorom i vođom — čovječanstvo je ušlo u novu fazu društvenog razvoja. U tom smislu cjelokupna novija gibanja u okviru borbe za nove ljudske odnose inspirirana su Lenjinovim Oktobrom. Lenjinov plamen i danas obasjava svijet, zato na mnoge stranputice, kojih smo svjedoci, treba gledati kao na prelazno stanje koje će se prevladati. Lenjin je bio univerzalna ličnost. Nije se izgubio u plitkom politicizmu. O tome svjedoče pisma koja su u monografiji sređena po kronološkom redu, propraćena sačuvanim fotografijama njegove obitelji, užih suradnika, te sačuvanim filmovima, kojih je ukupno u monografiji 1000. Njihov

Digitized by Google

raspored je zahtijevao ogroman trud, ne samo u prikupljanju nego i u njihovom prostornom određenju. Autori monografije u opsežnoj analizi ne obuhvaćaju samo historijske nego i teorijske izvore, knjiga doslovce vrvi od Lenjinovih skica, ali svugdje ima i asocijacija na filozofsko i pravno učenje, osobito na filozofiju Marxa i Engelsa čija je djela čitao još u klasičnoj gimnaziji u Simbirsku (1887).

I zatim, riječ je o izdanju koje donosi originalni tekst (s prijevodom) s komentarima i bibliografijom. Iz kronologije teksta vidi se Lenjinova revolucionarna djelatnost kojom se bavio i kad je bio na salašu kraj Samare, a i kad je bio izgnanik u Sibiru, gdje je otvorio »radni kabinet«, u kojemu je neumorno izučavao Hegela, Marxa i Engelsa, pratio svu ondašnju znanost, gdje je i napisao svoje poznato djelo *Razvitak kapitalizma u Rusiji*. Koliko je Lenjin bio dosljedan i odan revolucionarnoj misli vidi se iz njegovih pisama i kritika objavljenih i uključenih u dokumente o Boljševičkoj partiji. U monografiji, o kojoj je riječ, pisma, dijalozi, te razne rasprave dati su kronološki, točno po datumima (novog kalendara od 13. veljače 1918. godine).

Neće biti suvišno podsjetiti da je Lenjinova baština naša suvremenost i putokaz. A za sebe je skromno rekao u pismu Gorkom, godine 1908, da je »običan marksist u filozofiji«.

U tom razdoblju dao je niz osvrta na različita učenja ruskih empirokritičara, empirosimbolista itd. Oštro osuđuje svako oportunističko ponašanje, »podle, plašljive neprijatelje marksizma i filozofije«, ne naglašavanje da ne treba u iznošenju kritike »ništa ublažiti«, kako je pisao Lenjin iz Pariza 1909. boljševicima. Povratak Lenjina u Rusiju, u samo praskozorje revolucije, odjeknuo je u ruskim masama, ali i izazvao negodovanje političkih protivnika. Lenjin je bio genijalan strateg, organizator, davao je upute o pravcima i koracima prave akcije, što autori nisu propustili da navedu. Lenjin ponovo stupa nakon Oktobra u teorijsku i praktičnu borbu, doprinoseći »jačanju partijske klasne svijesti« (str. 619). Lenjin upozorava na potrebu »kolegijalnog upravljanja«, što je upravo u našem društveno-političkom sistemu na djelu u kolektivnom rukovođenju, a što je u mnogim zemljama još van prakse. Kad danas pišemo i govorimo da čvrsto i konsekventno slijedimo lenjinsku praksu, misli se upravo na toliko aktualne stavove o državi, birokratizmu, o specifičnoj izgradnji socijalizma u pojedinim zemljama.

O specifičnosti rada u partiji Lenjin 1921. godine kaže: »Revolucija je izvedena, ali ona je potpuno ruska, tj. cijela je provedena na osnovi ruskih uvjeta. To je njena dobra strana« (str. 628). Ta Lenjinova tvrdnja se pokazala u suvremenom iskustvu kao točna, što je upravo na tragu Marxova mišljenja. Lenjin se u novoj sovjetskoj državi borio protiv birokratizma; to se vidi iz njegovog pisma 1921. godine koje je uputio Sokolovljevu.

Lenjinova briga za autoritet partije ogleda se u povećanju broja članova CK; to je »potrebno i radi podizanja autoriteta CK, i radi ozbiljnijeg rada na poboljšanju našeg aparata i radi sprečavanja da konflikti malih dijelova CK dobiju odveć nerazmjeran značaj za cijelu sudbinu Partije (str. 648, Pismo kongresu, 23. prosinca 1922). Tekst koji je Lenjin uputio već razorenog zdravlja 1923. godine Medivamiju (a kopije Trockom i Kamenjevu) odnosi se na rad i ponašanje Staljina.

Svrha ogromnog rada autora Lenjinove monografije je ostvarena. Lenjinovo djelo je naša suvremenost, djelotvorna baština i putokaz, stoga je potrebno da se često i danas na to podsjetimo. A to je moguće upravo posredstvom djela o kojem je ovdje riječ, i koje ne bi trebalo ispustiti iz ruku, a da se na svakoj stranici pažljivo ne zadržimo.

Šime Mršić

Digitized by Google

(»Savremena administracija«, Beograd, 1986, strana 203)

Problematiziranje diktature proletarijata, suštine i značenja ovog pojma, kao i njegovog prakticiranja, bivalo je — i jeste — predmet gotovo svakog mišljenja što smjera ka marksističkoj orijentaciji ili sa tom orijentacijom komunicira. Otuda i raznolikost u razumijevanju i tumačenju ovog pojma: od etatističkih interpretacija (svođenje diktature proletarijata na organizaciono-institucionalni mehanizam države), preko težnje da se diktatura proletarijata tretira kao oblik revolucionarnog (dakle, temeljnog) preobražaja društva na putu ka samooslobađanju, pa do anarholiberalnih shvatanja po kojima je diktatura proletarijata nespojiva sa demokratskom suštinom socijalizma. Ove raznolikosti imaju, zapravo, karakter kontroverzi. Rekao bih, s razlogom — jer, ako diktatura proletarijata čini suštinu proleterske revolucije, onda je ona (diktatura proletarijata) nužno kontroverzna koliko i sama revolucija. Ako ovo stoji, onda je izvjesno da svako produktivno promišljanje suštine i značenja diktature proletarijata mora uvažavati kako povijesni smisao socijalističke revolucije tako i realni društvenoistorijski kontekst u kojem se diktatura proletarijata realizira. Na to su upozoravali i klasici marksizma, a primjeri pomenutog uvažavanja mogu se, sasvim egzaktno, naći i u krugu naše marksističke misli.

Jedan od najnovijih primjera takvog uvažavanja povezanosti — a, naravno, i protivurječja — povijesnih značenja diktature proletarijata, odnosno socijalističke revolucije i konkretnih uslova (politički sistem socijalističkog samoupravljanja) u kojima se ono što je povijesno realizira — jeste stu-

drugo, koliko i na koji način de legatski sistem omogućava da se realizira suština diktature proletarijata.

Svakako da je priroda ovih pitanja morala autora usmjeriti ponajprije, na definiranje pojma diktature proletarijata. Polemizirajući sa »lijevim« i »desnim« revizijama klasičnog marksističkog poimanja diktature proletarijata Malešević utvrđuje da je diktatura proletarijata »vid opštedruštvene hegemonije radničke klase u ekonomiji, politici, kulturi. Ona je uslov radikalne izmjene položaja čovjeka u procesu rada, uslov prevladavanja kapitalističkog načina proizvodnje i klasne diferencijacije društva građanskog načina rada, mišljenja, egzistencije. Ona je, po tome, univerzalno sredstvo prevladavanja građanskog svijeta i buržoaske civilizacije uopšte«. Shodno tome, na možda najboljim stranicama ove studije, Malešević sjajno izvodi tezu o transpolitičkoj suštini diktature proletarijata, čime se ova (diktatura proletarijata) poistovjećuje sa samom bîti socijalističke revolucije. Institucije političkog sistema, normativni poredak i organizaciono ustrojstvo određenog društva, prema tome, samo su instrumenti realiziranja diktature proletarijata ovako shvaćene. Diktatura proletarijata, kako kaže Malešević jeste sadržaj »duboko revolucionarnog preobražaja građanskog svijeta uopšte, u kojem je radnička klasa vladajuća snaga i čiji se društveni, ekonomski, politički kulturni, ideološki interesi prioritetno ostvaruju kao dominirajući u društvu. Ona istovremeno predstavlja oblik i sredstvo klasne borbe u društvu (pa i u socijalističkom samoupravljanju), borbe za promjenu položaja čovjeka u procesu rada, za viši nivo organizacije rada, ali i najviši istorijski nivo demokratije«.

Digitized by Google

Iz takvog teorijskog horizonta Malešević posmatra i karakteristike političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a posebno delegatskog sistema, stavljajući do znanja da je delegatski sistem »univerzalni princip demokratske organizacije društva i osnovni instrument vlasti radničke klase i radnih ljudi, koji otvara mogućnosti za izražavanje i usaglašavanje različitih interesa, koji su sastavni dio društvenih odnosa svakog društva, pa i socijalističkog samoupravnog društva«. Naime, u samoj ideji delegatstva stoji htijenje da se ono što je posredovano učini neposrednim, da daljina postane bliža, da se društveni odnosi pojednostave do te mjere da radnici istinski počnu odlučivati o cjelini svoje egzistencije i o ukupnim društvenim tokovima. U tome Malešević vidi relevantne relacije suštine diktature proletarijata i delegatskog sistema kroz koji se ta suština treba realizirati: ako u svojoj ideji delegatski sistem korespondira ciljevima diktature proletarijata, onda on i u praksi »predstavlja konkretan i originalan doprinos daljem oživotvorenju izvorne marksističke koncepcije diktature proletarijata. On omogućava diktaturu proletarijata u integralnom pogledu i time otvara put asocijaciji slobodnih proizvođača. Po svojoj klasnoj suštini delegatski sistem je, dakle, diktatura proletarijata, a po formi neposredna socijalistička samoupravna demokratija«.

Prema tome, delegatski sistem jeste instrument ili sredstvo realiziranja diktature proletarijata, ali — kako Malešević upozorava — delegatski sistem je i nešto više: kao sredstvo, on je ujedno i sadržaj egzistiranja samoupravnog društva, dijelom je i sâm to društvo. Ovakav stav autor posebno eksplicira u poglavlju o genezi ideje delegatstva i njenog realiziranja u našim uslovima, gdje pokazuje razvoj elemenata delegatskog sistema od narodnooslobodilačkih odbora i AVNOJ-a do danas.

Dosta zanimljivi dijelovi studije koncentrirani su na pitanje kakva je aktualna korespondencija diktature proletarijata i delegatskog sistema u nas?

Na tragu ovdje navedenih teorijskih polazišta, Malešević smatra da danas imamo tri osnovna »stuba« diktature proletarijata: prvo, to je dominantna pozicija udruženog rada u cjelokupnom sistemu političkog odlučivanja, drugo, to je vodeća uloga Saveza komunista kao »unutrašnjeg agensa za ispunjavanje institucionalnih formi demokratskom sadržinom i treće, to je država koja »svojim specifičnim funkcijama potpomaže i podržava proces razvoja samoupravljanja«. Shodno tome, delegatski sistem može biti instrument realiziranja suštine diktature proletarijata pod uslovom da odista jeste sredstvo integracije i dominacije udruženog rada, da Savez komunista (ne druge društveno-političke organizacije) odista jeste njegova široka politička potka, te da sa državom gradi komplementarne a ne odnose nadređenosti i podređenosti.

Malešević pokazuje da su na teorijskom planu i u okvirima normativnog poretka ovi uslovi, uglavnom, ispunjeni, odnosno da je moguće da delegatski sistem — kroz svoje institucije i mehanizme — doprinosi realiziranju suštine diktature proletarijata. Ali društveni aktualitet, praksa u kojoj su upravo radničko-klasni interesi diskreditirani i gdje je radnička klasa na periferiji društvenih tokova — sve to pokazuje da smo, zapravo, tek na početku realiziranja onog temeljnog preobražaja na koji smjera diktatura proletarijata ili onog preobražaja koji i jeste sama diktatura proletarijata. Dosta prostora u studiji autor je posvetio upravo aktualnim problemima samoupravljanja, nalazeći u njima i »ispod« njih raznorodne uzroke otklona revolucije od svoje bîti i svakako nedostatnih efekata prakse delegatskog sistema. Kao posebnu vrijednost naglasio bih — na više mjesta eksplicitnu — Maleševićevu oštru kritiku funkcionalizma, tačnije, svih onih shvatanja koja dometa sistema (u ovom slučaju delegatskog sistema) mjere samo

Digitized by Google

po tome da li ovaj ili onaj dio »funkcionira«, ne ulazeći, pri tom, u analizu koliko sâm sistem doprinosi dominaciji radničko-klasnih interesa i svemu onome što podrazumijeva diktatura proletarijata u našim uslovima. Pored toga, vrijedna je pažnje i autorova analiza sistema neformalnog odlučivanja (na žalost, snažnijeg od formalnog) koji, tako reći iznutra, destruira samoupravljanje. Može se, naravno, ukazati na još neka mjesta gdje daje vidan doprinos sagledavanju naše aktualne društvene situacije. No najvažnija je činjenica da je autor učinio odlučan pokušaj (a takvih je danas doista malo) da sadašnje krupne probleme samoupravljanja, pa i ono što samoupravljanje kompromitira, postavi u relevantan teorijsko-idejni, a dijelom i u istorijski kontekst razumijevanja i tumačenja, a ako hoćemo i realiziranja istinski revolucionarne ideje diktature proletarijata. Sažeto u jednoj rečenici, Malešević pokazuje da je suština revolucionarne diktature proletarijata ozbiljna onoliko koliko je na društvenoj sceni delegatski sistem i sve ono što taj sistem podrazumijeva. Naravno, i obratno.

Ova relacija nije novost: susreće se i kod Bakarića i Kardelja, a u smislu političkog zahtjeva i kod Tita. Novost je, međutim, to što Malešević pokušava da društvenu svakodnevnicu kritički razumijeva iz obzora pomenute relacije. Moguće je, stoga, da njegova kritika aktualiteta nije atraktivna ili šarmantna, poput onih kritika koje susrećemo u dnevnoj i sedmičnoj štampi, ali je, zacijelo, dublja i više sistematična. Riječju, ta kritika je ozbiljna.

Ozbiljnost podrazumijeva i strogost i to, prije svega, metodološku strogost. Treba reći da je ova studija metodološki upravo strogo postavljena. Njena poglavlja vode čitaoca od pojmovnih određenja diktature proletarijata i delegatskog sistema, preko geneze teorije (i prakse) ovih fenomena, do njihovih specifičnosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Tako i ovaj instruktivni faktor daje kvalitativnu težinu studiji. No čini mi se da je pomenuta metodološka strogost — možda to mora biti tako — uzrokovala i nešto drugo. Naime, ne mogu se oteti utisku da je autor, na pojedinim mjestima, možda suviše insistirao na definiranju pojmova koje upotrebljava, pa čak i onih koji označavaju tako pokretljive i protivurječne sadržaje da definicija više znači redukciju nego cjelovito zahvatanje fenomena. Otuda je moguće da se nešto od onoga što je u studiji rečeno doima kao dociranje ili da ima prizvuk normativističkog pristupa problemima.

Ova studija ima, na kraju, i jedno poglavlje pod naslovom »Ka jačanju klasne suštine delegatskog sistema«. To je malo neuobičajeno za takozvane »znanstvene« radove, ali utoliko zanimljivije i za čitaoce i za političku praksu. Malešević se nije libio da, nakon svega što je rekao i o diktaturi proletarijata i o delegatskom sistemu, iz obzora svog teorijskog polazišta — ponudi i sasvim konkretne predloge za razrješavanje svih onih problema u kojima i sa kojima danas živi delegatski sistem, a to će reći i samoupravljanje u cjelini. Pomenuću samo neke od tih predloga: prvo, saobražavanje svih institucija političkog sistema karakteru delegatskog načina rada i odlučivanja; drugo, racionalizacija političkog sistema; treće, sprečavanje otuđivanja odlučivanja o ekonomskoj sferi od udruženih radnika; četvrto, povlačenje države iz oblasti regulisanja proizvodnih odnosa; peto, jačanje uloge delegacije u delegatskom sistemu i oblika horizontalnog povezivanja radničke klase; šesto, promjene u izbornom sistemu... I tako dalje.

Sigurno je da ovo ne pripada takozvanoj »čistoj« znanosti. Sasvim je izvjesno da bi mnogi intelektualci klasičnog tipa rekli da ovo nije primjereno znanstvenom djelu. Ali, s obzirom na sadržaj studije Krstana Maleševića, na

Digitized by Google

ono što ova knjiga marksistički znanstveno razmatra, mogućim prigovaračima slijedio bi dobro znani odgovor: utoliko gore po njih.

Miodrag Živanović

Danilo Tomić:

Jugoslovenska agrarna teorija i politika

(Centar za kulturu, obrazovanje i informisanje, Bačka Topola, 1985, strana 212)

Bujica scenarija budućnosti, koji su poslednjih godina izrađeni u mnogim zemljama i na različitim nivoima, nisu podstaknuti samo blizinom 21. veka kao vremenskog razdoblja, nego i činjenicom da u vreme svetske ekonomske krize svako mora voditi računa o svojoj budućnosti, jer u suprotnom mu preti opasnost da nje bude lišen. Obezbeđivanje dovoljnih količina hrane za sopstvene potrebe i za izvoz, ukoliko je to moguće, predstavlja uvek strateško pitanje razvoja svih privreda, bez obzira na to da li je reč o razvijenima ili nerazvijenima i za koji su se politički i društveni sistem opredelili. Sličnim putem ide i Jugoslavija, ali uz čvrst oslonac na razvoj poljoprivrede, zasnovan na socijalističkom, samoupravnom sistemu. Stoga spoznaja sopstvenog istorijskog razvoja poljoprivrede i sela mora biti temelj našeg planiranja. Studija dr Danila Tomića, objavljena 1985, upravo je takva, prvi put u našoj zemlji celovito data, naučno fundirana analiza kretanja u jugoslovenskoj poljoprivredi, od njenih prvih koraka posle rata pa do danas, ali i sagledavanja perspektiva razvoja agroindustrije.

Objavljena knjiga, čiji je izdavač Centar za kulturu, obrazovanje i informisanje u Bačkoj Topoli, predstavlja prerađen i dopunjen tekst doktorske disertacije, koju je autor odbranio na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu juna 1984. godine. Studija dr Danila Tomića obuhvata 211 stranica, sa 35 tabela i pet grafikona, a literatura ima 195 naslova, na 15 stranica.

Pored uvodnog dela (na 11 stranica) studija obuhvata šest posebnih poglavlja i zaključke.

U uvodnom delu naznačeni su predmet i cilj istraživanja, metod i sadržaj rada, kao i izvori podataka.

U prvom poglavlju (str. 13—41) obrađena je jugoslovenska teorija i praksa razvoja poljoprivrede u prvom posleratnom periodu, između 1945. i 1956. godine.

Posle ukazivanja na idejni, teorijski i politički doprinos u koncipiranju razvoja poljoprivrede u novim društveno-ekonomskim uslovima posle revolucije, koji su dali naši najeminentniji rukovodioci Tito, Kardelj, Kidrič, Bakarić, kao i na programska opredeljenja Komunističke partije Jugoslavije, studija obrađuje konkretne društveno-ekonomske i organizacione zahvate u oblasti agroindustrije. Obuhvaćene su mere agrarne politike: agrarna reforma, formiranje društvenog sektora u poljoprivredi, organizovanje zemljoradničkih zadruga, zatim obavezni otkup, poreska i politika cena itd., kao i njihov uticaj na ubrzavanje ili usporavanje rasta poljoprivredne proizvodnje.

Posebno mesto, posle pojedinačnih analiza mera, zauzela je globalna ocena primenjene agrarne politike u odnosu na ostvarene rezultate u celoj poljoprivredi, u smislu isticanja problema razvoja ove grane privrede u analiziranom periodu.

Ocena autora je da u ovom periodu uslovi za razvoj poljoprivrede nisu bili povoljni, pa nisu ni postignuti željeni rezultati. Nisu bile stvorene materijalne i kadrovske pretpostavke za neki osetniji skok u podizanju nivoa pro-

Digitized by Google

izvodnje. Poljoprivreda je tada bila osnovni kreditor industrijskog razvoja i kao takva nije mogla da koristi ni sopstvenu akumulaciju za proširenu reprodukciju, a još manje je imala mogućnosti da neophodna sredstva dobije od drugih privrednih grana. Otuda je stopa njenog rasta u ovom periodu bila veoma niska — svega 1,5%.

Drugo poglavlje studije (str. 43—68) posvećeno je analizi razvoja poljoprivrede u daleko povoljnijim uslovima (period 1957—1965. godine). To razdoblje karakterišu ne samo povoljnija ekonomska situacija u Jugoslaviji već i daleko adekvatnije mere ekonomske politike. Razvojem industrije stvoreni su materijalni preduslovi za daleko veća ulaganja u poljoprivredu. Teorijskom razradom i jasnim političkim opredeljenjem utvrđeni su i putevi daljeg razvoja ove privredne grane, u skladu sa našim uslovima i mogućnostima, kao i sa izvornim teorijskim postulatima marksizma-lenjinizma.

Na osnovi stavova VII kongresa SKJ, Rezolucije SNS, IX plenuma SSRNJ, kao i teorijskih radova Kardelja, Bakarića, Tita i drugih, utvrđen je dalji razvoj poljoprivrede, i to opredeljenjem za jačanje društvenog sektora i intenzivniji zamah socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela.

Na društvenom i zadružnom sektoru privređivanja u poljoprivredi, zahvaljujući merama i instrumentima ekonomske politike, postignuti su, u ovom periodu, značajni rezultati. Ne samo na proizvodnom nego i na društvenom planu — na menjanju proizvodnih odnosa na selu. Na društvenom sektoru ostvareni su veoma krupni rezultati: visoka stopa rasta od 14,2%, a u stočarstvu 20 odsto. Istovremeno, i društveni i individualni sektor zajedno dostigli su stopu rasta od 2,3%.

U ovom periodu došlo je do osetnog razvoja i društveno organizovane proizvodnje, na osnovi proizvodne saradnje društvenih i individualnih gazdinstava posredstvom kooperacije. Vidno je podignut nivo proizvodnje po hektaru — za oko 30% — a znatno je proširenо podruštvljavanje proizvodnje jer su gotovo sve važnije agrotehničke operacije na seljačkim gazdinstvima izvedene uz pomoć društvenih organizacija.

Ali, i pored osetnog porasta fizičkog obima proizvodnje, izostali su ekonomski efekti poslovanja. Pogoršan je, pre svega, ekonomski položaj poljoprivrede, pa je u drugoj polovini ovog perioda znatan broj poljoprivrednih organizacija imao gubitke. Narušen je ranije uspostavljeni paritet cena, povećane su društvene obaveze poljoprivrede, nije se vodilo dovoljno računa o efikasnosti investiranja itd.

Treće poglavlje studije (str. 69—94) obrađuje period 1966—1973. godine. Poljoprivreda se u tom razdoblju razvijala u uslovima privredne reforme, započete 1965. godine, na osnovama političkih opredeljenja utvrđenih Ustavom od 1963, Rezolucijom SNS od jula 1964. i Drugim plenumom CK SKJ od juna 1965.

Privrednom reformom je bilo predviđeno da se za poljoprivredu stvore povoljniji uslovi privređivanja u odnosu na prethodni period. To je trebalo postići, prvenstveno, uspostavljanjem pravilnijeg pariteta cena između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda koje troši agrar, zatim jačanjem samostalnosti poljoprivrednih organizacija i njihovim tešnjim povezivanjem s ostalim fazama reprodukcionog lanca.

S gledišta razvoja poljoprivrede, ovaj period karakterišu: stagnacija u razvoju društvene proizvodnje, nazadovanje kooperacije i gašenje najvećeg broja zemljoradničkih zadruga, zatim velika ekspanzija privatne mehanizacije, pogoršanje položaja poljoprivrede u primarnoj i sekundarnoj raspodeli, kao i niz drugih manje ili više negativnih pojava. Poslednjih godina ovog razdoblja došlo je do naglog opadanja akumulativne, reproduktivne i reinvesticione sposobnosti poljoprivrede — za jednu trećinu do dve petine.

Zbog povećanih obaveza i smanjenog priliva kapitala, kao i ni-

Digitized by Google

za subjektivnih slabosti, stopa rasta ukupne poljoprivrede svedena je samo na 1,62%, a i na društvenim gazdinstvima nije bila veća od 4,62%. Nasuprot relativno visokoj stopi rasta društvenog proizvoda ostvarenoj u industriji (7,29%), u poljoprivredi je ona bila samo 1,39%. Ne računajući prve posleratne godine, ovaj period se po mnogo čemu može smatrati najnepovoljnijim u razvoju poljoprivrede naše zemlje.

Četvrto poglavlje (str. 95—172), koje obuhvata period 1974—1982. godine, posvećeno je razvoju i problematici poljoprivrede u najnovijoj fazi našeg društvenog i ekonomskog života — fazi udruženog rada.

Teorijsku i političku osnovu za razvoj agroindustrije u ovom periodu dali su mnogi autori — naši eminentni političari i naučni radnici, kao i politički dokumenti od izuzetnog društvenog značaja: Prva konferencija SKJ, Ustavni amandmani, novi Ustav, Rezolucija X kongresa SKJ, Zakon o udruženom radu, Zakon o udruživanju zemljoradnika itd. Ovim dokumentima određeni su jasni pravci daljeg razvoja poljoprivrede i utvrđen je društveni instrumentarij za podršku usvojenih opredeljenja. Donet je i Dogovor o zajedničkim osnovama za proširenu reprodukciju, kojim su konkretno postavljeni društveni ciljevi i zadaci u razvoju poljoprivrede, a utvrđeni su i izvori za finansiranje ovog razvoja. Dogovor o razvoju AIK-a donet je i kasnije, 1977. godine, za period do 1980, sa istim ciljem kao i prethodni.

Posebna pažnja društva u ovom periodu poklonjena je razvoju poljoprivrede na individualnim gazdinstvima. Težilo se da se i zemljoradniku, iako privatnom vlasniku, pruži mogućnost da se iskaže kao neposredni proizvođač i učesnik u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

U traženju mesta zemljoradnika u udruženom radu nisu bila dovoljna samo jasna politička opredeljenja već su eminentni poznavaoci agrarne teorije vodili šire tematske rasprave. U tim razmatranjima došlo se i do najcelishodnijih rešenja, pa su ponuđeni odgovarajući oblici udruživanja zemljoradnika, koji su zatim sankcionisani zakonskim dokumentima.

Teorijske rasprave vođene su, i još se vode, o nizu drugih pitanja, kao što su: politika cena, investiciona, zemljišna politika, posebno kada je reč o agrarnim maksimumima, zatim poreska politika, pa sve do postavljanja najcelishodnije organizacije udruženog rada, pri čemu se pod lupu stavlja osnovni oblik organizovanja — OOUR.

Uticaj ovih opredeljenja i preduzetih mera nije bio naročito velik. Iako se zapaža izvestan rast poljoprivredne proizvodnje, on nije izražen, koliko se to očekivalo. Stopa rasta za celokupnu poljoprivredu iznosila je jedva 1,83, a na društvenom sektoru najviše 3,82%. Na to je uticala izuzetno niska stopa rasta na društvenim i individualnim gazdinstvima, kod — najvažnije primarne proizvodnje — ratarstva, gde su stope iznosile 0,27 na individualnim i 1,25% na društvenim gazdinstvima. Stopa rasta društvenog proizvoda u poljoprivredi je, takođe, dosta niska (2,24%) i oko 2,5 puta je manja od one u industriji. Po produktivnosti rada, uprkos visokim pojedinačnim prinosima, naša poljoprivreda osetno zaostaje za onom u razvijenim zemljama. Posebno zabrinjava ekstenziviranje proizvodnje i zapostavljanje nekih grana koje su od vitalnog značaja za društvo, kao što su stočarstvo, proizvodnja industrijskog bilja itd.

U ovom delu rada se ukazuje na niz drugih problema koji ometaju brži razvoj poljoprivrede. To su, pre svega, nedoslednost u ostvarivanju usvojenog koncepta, sporost u razvoju procesa udruživanja zemljoradnika, neostvarivanje izvozno-uvozne orijentacije, sukob između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, nedoslednost u sprovođenju društvenih dogovora itd.

Digitized by Google

dišnjem periodu (1952—1972) imala najvišu stopu rasta od 4,5 odsto u poređenju sa svim navedenim zemljama (Austrija, Italija, Brazil, SAD, Bugarska, ČSSR, Mađarska, Japan i druge). Ta stopa je u nešto kraćem razdoblju (1961—1974) smanjena, ali je još tolika da se naša zemlja svrstava u red zemalja sa najvišom stopom rasta poljoprivrede u svetu.

Značajan indikator napretka naše zemlje su prinosi po jedinici površine. Kod nas su oni, tokom više od dvadeset godina (1958—1980, kod pšenice i kukuruza gotovo utrostručeni, a kod šećerne repe dvostruko veći. U odnosu na druge razvijenije evropske i vanevropske zemlje, naša poljoprivreda je dostigla nivo srednje razvijene zemlje, s prinosima pšenice između 3,0 i 3,5 tona po hektaru, kukuruza 4—5 t/ha i šećerne repe oko 42 tone po hektaru.

I pored ovih značajnih rezultata, zapaža se stalan raskorak između planirane stope rasta i one koja se ostvaruje. Taj raskorak ima vrlo široke amplitude i kreće se između 80 i samo 19% za pojedine vremenske periode.

U šestom poglavlju (str. 181—189) razmatrane su pretpostavke daljeg razvoja poljoprivrede. Ukazuje se, pre svega, na veoma povoljne uslove za razvoj poljoprivrede, kako geografske tako i klimatske, pedološke, pa i društveno-ekonomske. Zatim se skreće pažnja na neke pretpostavke kao uslov daljeg unapređenja poljoprivrede. Prvo, navodi se da za ovu privrednu granu valja osigurati ravnopravno mesto u odnosu na ostale delatnosti, jer je poljoprivreda bila dosta često zapostavljana i imala loš tretman. Drugo, ističe se da se za poljoprivredu mora obezbediti povoljniji ekonomski položaj i odgovarajuće što više otkloniti. Brži razvoj poljoprivrede omogućio bi: racionalnije korišćenje zemljišta i sredstava, podizanje produktivnosti rada, dinamičniji razvoj društvenog sektora, bolje organizovanje proizvođača, daleko veće korišćenje hidrosistema, bolje iskorišćavanje genetskog potencijala kulturnih biljaka itd. Poseban naglasak se stavlja na bolje korišćenje proizvodnih potencijala u posedu zemljoradnika, njihovim uključivanjem u društveno organizovani proces rada.

I do sada je bilo parcijalnih analiza određenih perioda ili određenih pojava u našoj poljoprivredi. Ovo je, međutim, prva celovita sveobuhvatna studija o našoj poljoprivredi, uz primenu svega raspoloživog naučnog instrumentarija i korišćenje obilja stručne i naučne literature — svega što je kod nas do sada publikovano o ovoj temi.

Primenjeni metod rada omogućio je autoru dr Danilu Tomiću da podrobno analizira i utvrdi međusobnu uzročno-posledičnu vezu između svih relevantnih faktora, koji su, u određenom vremenskom razdoblju, delovali na poljoprivredu i uslovljavali njen razvoj. Ova studija je valjan naučni rad i stoga predstavlja važan naučni doprinos sagledavanju i razrešavanju problematike poljoprivrede. Izneta saznanja mogu biti dragoceno iskustvo za našu dalju praksu i društvenu operativu i putokaz razvoja u narednom periodu.

Branko Krstin

Digitized by Google

Vang Gičen, Zou Kiren i saradnici:

Razbijanje komunalne zdele

Formulacija i razvoj sistema odgovornosti na kineskom selu

(»New World Press«, Beijing, 1985, strana 200)

Proces dubokih strukturnih promena u NR Kini, koji je ušao u osmu godinu, zabeležio je u svom dosadašnjem toku zapažene rezultate te bi se, s puno razloga, moglo reći da je kineska »socijalistička modernizacija« jedan od najzanimljivijih fenomena savremenog socijalizma koji ima sve širi odjek i van kineskih granica. Kakav je sadržaj i koji su dometi ovog procesa? Pažljivija analiza upućuje na zaključak da »modernizaciju« čini niz uzajamno povezanih reformi u različitim oblastima društvenog života čiji je zajednički imenitelj želja da se ova zemlja pretvori u savremeno industrijsko društvo i zauzme ono mesto u međunarodnoj zajednici za koje Kinezi veruju da joj pripada na osnovu njene veličine, istorije i civilizacije. Takva analiza će, međutim, pokazati i to da ove reforme do sada nisu postigle ujednačene rezultate. Dok je ukidanjem »narodnih komuna« i uvođenjem takozvanog »sistema proizvodne odgovornosti« na selu relativno brzo postignut nesumnjiv uspeh, reforme u industriji i otvaranje kineske privrede prema svetu sprovode se uz manje ili veće teškoće, dileme pa i otpore. Reforme političkog sistema tek su na početku i valja očekivati da će tek predstojeći, 13. kongres Komunističke partije Kine otvoriti dugotrajan proces promena u ovoj delikatnoj oblasti.

Knjiga *Razbijanje komunalne zdele*, objavljena u renomiranoj ediciji »Studije Kine« izdavačke kuće »New World Press« iz Beijinga, prva je sistematizovano data kineska studija reformi na selu posle 1979. godine, publikovana na engleskom jeziku. Centralna joj je tema nastanak i razvoj »sistema proizvodne odgovornosti«, zahvaljujući kome se kineska poljoprivreda za svega nekoliko godina oporavila od posledica levičarske politike vođene u prethodnom razdoblju, čime je dat snažan podsticaj razvoju i otvoren put reformama u ostalim oblastima. Dok je u razdoblju 1949—1978. godine vrednost poljoprivredne proizvodnje rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 3.2%, uz značajan pad za vreme »velikog skoka napred«, između 1980. i 1985. ova stopa dostiže 10.8%. Sa svega 7% od ukupno obradivog zemljišta u svetu, kineska poljoprivreda je uspela da zadovolji potrebe stanovništva svoje zemlje, koje čini 22% svetske populacije, a treba tome dodati da se Kina sredinom osamdesetih godina od neto uvoznika žitarica pretvorila u neto izvoznika. Rast poljoprivredne proizvodnje neposredno se odrazio na životni standard i društveni položaj 800 miliona kineskih seljaka (oko 80% stanovništva), na snabdevanje gradova i industrijsku proizvodnju.

Reforme u poljoprivredi su, u osnovi, polazile od sledećih pretpostavki: a) poljoprivreda čini osnovu nacionalne privrede jer obezbeđuje hranu za više od milijardu žitelja Kine, isporučuje 68% sirovina potrebnih industriji i značajan je izvor akumulacije (iskustvo »velikog skoka napred« pokazalo je da poljoprivreda bitno utiče na karakter i dinamiku razvoja ukupne privrede); b) prema procenama kineskih stručnjaka, poljoprivreda ove zemlje zaostaje oko 40—50 godina za poljoprivredom razvijenih zemalja; c) niska stopa rasta poljoprivrede u Kini bila je uslovljena, pre svega, ideološkim činiocima koji su doprineli tome da udeo poljoprivredne proizvodnje u nacionalnom dohotku sa 70% (1949) padne na 24.6% (1980). Polazeći od ovih pretpostavki, stratezi kineske »modernizacije« došli su krajem sedamdesetih godina do zaključka da reforme moraju početi upravo u po-

Digitized by Google

ljoprivredi, a njihov centralni aspekt mora biti napuštanje »narodnih komuna« u korist »sistema proizvodne odgovornosti«, u kome bi se, na osnovu državne svojine, obrada zemlje prepustila seoskim domaćinstvima. Strani analitičari posebno ukazuju na ulogu Čen Juna i Zao Zijanga koji je, kao partijski sekretar južne kineske provincije Guandong, već početkom šezdesetih godina eksperimentisao sa »sistemom proizvodne odgovornosti«. Takva politika je 1979. i 1980. godine ozvaničena odlukama državnih i partijskih organa, zahvaljujući čemu je do juna 1982. više od 99% seoskih domaćinstava bilo obuhvaćeno ovim sistemom.

Opredeljenje za uvođenje »sistema proizvodne odgovornosti« bilo je motivisano sledećim razlozima. Prvo, uprkos uvođenju mehanizacije i savremenih agrotehničkih mera, u pojedinim segmentima kineske poljoprivrede i dalje preovlađuju tradicionalni metodi obrade zemlje. Godine 1982. na svakih 10.000 mua zemlje (1 mu= =1/15 ha) dolazilo je svega 5,4 srednja i velika traktora, 9,2 mala traktora, 9,2 poljoprivredne mašine i 1.4 kamiona. I pored porasta mehanizacije u poljoprivredi, u odnosu na rane pedesete godine, nedostajanje rezervnih delova, goriva i slabo održavanje mašina učinili su da je 1982. godine svega 35% poljoprivrednih površina bilo obrađivano traktorima. Drugo, poljoprivredna proizvodnja u Kini i danas najvećim delom počiva na tradicionalnim tehnikama. Nemotivisanost seljaka da primenjuju savremene agrotehničke mere dovodi se u vezu s negativnim efektima komunalne obrade zemlje. Treće, specijalizacija i podruštvljavanje poljoprivrede nisu razvijeni, tako da u Kini preovlađuje monokulturna proizvodnja. Četvrto, kineska poljoprivredna proizvodnja nema dovoljno stručnih kadrova, a nizak je i nivo obrazovanja seljaštva. Trideset odsto kineskih radno aktivnih seljaka je nepismeno ili polupismeno, dok 40% ima samo osnovno obrazovanje; 2/3 od 17 miliona rukovalaca poljoprivrednim mašinama nemaju odgovarajuće kvalifikacije za posao koji obavljaju. Nizak nivo proizvodnih snaga u poljoprivredi je stoga nalagao da se, umesto na krupne organizacione jedinice, kakve su bile »narodne komune«, proizvodnja osloni na manje proizvodne jedinice — seoska domaćinstva i poljoprivredne brigade (mahom u okolini većih gradova).

Novi oblik kolektivne organizacije poljoprivrede na osnovi seoskih domaćinstava podrazumevao je ostvarivanje sledećih promena. Glavnu ulogu u procesu proizvodnje preuzela su seljačka domaćinstva, koja, u okvirima državnog plana, samostalno organizuju sve vidove svoje delatnosti (ovu funkciju je ranije imao proizvodni tim). Kao samostalni proizvođači, seljaci su stekli pravo da koriste i upravljaju kolektivnom zemljom, sistemima za navodnjavanje, krupnom poljoprivrednom mehanizacijom. Autori ove studije, međutim, ističu da će vremenom uspešniji deo seoskih domaćinstava dolaziti u posed sve značajnijih sredstava za proizvodnju, čime će se zaoštravati i problem socijalne nejednakosti. Ovim sistemom nije moguće u celosti primeniti načelo nagrađivanja prema radu budući da razlike u posedovanju sredstava za proizvodnju omogućavaju jednom broju poljoprivrednika da ostvaruju i ekstradobit. Ipak, ovi autori smatraju da novi sistem ne znači i prelazak na individualnu poljoprivredu, pošto osnovna sredstva za proizvodnju i dalje ostaju u javnoj svojini, seljaci se ugovorima obavezuju da ostvaruju planove, mnogi vidovi proizvodnje i života na selu i dalje su u nadležnosti kolektiva, koji u tom cilju raspolaže i delom ostvarenih prihoda seoskih domaćinstava.

Razvojem »sistema proizvodne odgovornosti« do izražaja su došle i određene slabosti. Prvo, pošto su ugovori seljaka s kolektivom sklapani na period od svega 3 godine, oni nisu bili motivisani na dugoročnija ulaganja. Drugo, seljaci su ugovorima i dalje obavezivani da se bave različitim vr-

Digitized by Google

stama proizvodnje, što je onemogućavalo specijalizaciju, a time i razvoj robne proizvodnje. Treće, zemlja je podeljena na suviše male parcele na kojima se nije mogla koristiti savremena tehnika. Četvrto, izostajanje kolektivnog rukovođenja i koordinacije rada seoskih domaćinstava učinilo ih je nezaštićenima u slučaju prirodnih i drugih nepogoda. Pored ovih problema, autori ukazuju i na niz drugih: neujednačenu razvijenost ovog sistema u različitim područjima, na nerealne ugovore kolektiva sa seljacima, pojave rasipanja, pa i pljačke imovine kolektiva, što su pratile proces ukidanja »komuna«, zatim na organizacione slabosti, neadekvatno postavljen odnos između države, kolektiva i individualnih proizvođača, nerešen problem zaštite radno nesposobnih lica, spor razvoj sistema u šumarstvu, stočarstvu i ribarstvu, kao i na nedostajanje sposobnih kadrova.

Poseban aspekt reformi u poljoprivredi čine takozvana »specijalizovana domaćinstva«, koja predstavljaju zametak robne proizvodnje na selu. Kineski planeri polaze od pretpostavke da će specijalizacija poljoprivredne proizvodnje uticati na razvoj kooperacije i seoske industrije. Time bi se u pojedinim oblastima koncentrisala specijalizovana robna proizvodnja, što bi vodilo stvaranju većeg broja manjih gradova, tako da bi se obezbedio posao za višak radne snage u poljoprivredi i smanjila migracija u pravcu urbanih i industrijskih centara u priobalnom pojasu Kine. Razvojem seoske industrije na osnovi ovakve politike postignuti su tokom nekoliko prethodnih godina značajni rezultati. U 1985. godini vrednost proizvodnje seoske industrije dostigla je oko 30% vrednosti nacionalne industrije, dok je u njoj otvoreno oko 23 miliona novih radnih mesta. Iako je produktivnost ove industrije niža nego u gradovima, u njoj se ostvaruju u proseku tri puta veći prihodi nego u poljoprivredi, troškovi otvaranja novih radnih mesta su neuporedivo niži nego u gradovima, a na to se ovakve fabrike najčešće grade bez učešća ili uz minimalno učešće sredstava državnog budžeta.

Prema podacima koji se u ovoj studiji iznose, do kraja februara 1983. godine 15.637.000, ili 9.4% ukupnog broja seoskih domaćinstava u 28 kineskih provincija specijalizovalo se za određene oblasti proizvodnje. U ovu kategoriju spadaju ona domaćinstva koja 50—70% svojih prihoda ostvaruju baveći se jednom delatnošću (na primer, proizvodnjom žitarica i slično). Proces specijalizacije praćen je, međutim, određenim problemima koji potiču od samog karaktera poljoprivredne proizvodnje. Prvo, proces rada u poljoprivredi nije moguće podeliti na veći broj odvojenih faza, kao, recimo, u industriji, čime se smanjuju mogućnosti podele rada. Drugo, efikasnost podele rada je u poljoprivredi niža nego u industriji. Iako je i u poljoprivredi podelom rada moguće povećati produktivnost određenih poslova, njeni efekti se poništavaju padom ukupne produktivnosti usled prekidanja kontinuiteta proizvodnog procesa. Treće, poljoprivredne aktivnosti sa istim stepenom podele rada kao u industriji često podrazumevaju veće troškove u odnosu na one u industriji. Konačno, pošto je poljoprivredna proizvodnja podložnija delovanju prirodnih činilaca, mogućnosti podele rada su ograničene.

Prema mišljenju Zou Kirena i Du Jinga, upravo zavisnost poljoprivredne proizvodnje od činilaca koji se ne mogu kontrolisati, nalaže potrebu specijalizacije (kojom se postiže veći obim proizvodnje, a time umanjuju i rizici) i prenošenja centara odlučivanja što bliže samom proizvodnom procesu, kako bi se pravovremeno donosile odgovarajuće odluke. Specijalizovana domaćinstva na kineskom selu zadovoljavaju oba zahteva. Obim svoje proizvodnje ovakvi proizvođači uvećavaju na različite načine: većim ulaganjima u tehnologiju, boljom organizacijom rada i, ukoliko to uslovi dopuštaju, povećavanjem obradivih

Digitized by Google

s ekonomskim zakonitostima. Kineski stručnjaci zaključuju da takva domaćinstva daju pozitivan primer koji slede i drugi, tako da se oko njih vremenom organizuje ceo sistem specijalizovane robne proizvodnje koji vodi specijalizaciji pojedinih sela i razvoju poluindustrijske i industrijske proizvodnje. Uspeh dosad postignut u ovom pogledu nalaže potrebu, prema ovom mišljenju, da se ode korak dalje i da se u takvim sredinama izgradi mreža seoskih organizacija koje bi se bavile nabavkom repromaterijala i prometom seljačkih proizvoda, a — gde je to moguće — i njihovom industrijskom preradom. To su razlozi zbog kojih ovi, kao i mnogi drugi kineski autori, u specijalizovanim domaćinstvima vide začetak razvoja socijalističke modernizacije poljoprivrede koja će imati specifično kineske osobine.

Ova knjiga je nastala pre dve godine, dakle u vreme kada je u kineskom rukovodstvu preovladavala nepodeljena podrška »domaćinstvima od 10.000 juana«. U međuvremenu, slika se nešto izmenila jer se utvrdilo da, nasuprot mnogobrojnim seljacima koji su se obogatili zahvaljujući novoj agrarnoj politici, postoji i oko 100.000.000 seljaka koji i dalje žive teško, ponekad i teže nego ranije, pošto su izgubili podršku komuna (reč je, pre svega, o samohranim staračkim domaćinstvima, seljacima u pasivnim krajevima i slično). Između ova dva pola nastala je cela skala socijalnih razlika na selu čiji društveni i politički aspekti ponekad bacaju senku na postignute privredne rezultate. To izaziva određenu nelagodnost kod kineskog rukovodstva, pa je i glavni arhitekta kineskih reformi posle 1979. godine Čen Jun (koji se nalazi na položaju predsednika Disciplinske komisije

vanja reformi.

U prilogu ove knjige data s
i četiri dokumenta o strategiji r
zvoja kineske poljoprivrede, šu
marstva, stočarstva i ribarstv
koje je sačinila Kineska akadem
ja društvenih nauka.

Strategija razvoja poljoprivr
de polazi od sledećih pretpostavk
razvoja: a) socijalističke svojin
na sredstvima za proizvodnju; b
prostrane teritorije, brojnosti k
neskog seljaštva i različitih usl
va poljoprivredne proizvodnje i c
rezultata ostvarenih u prve tri de
kade socijalističkog razvoja Kin
Prednosti kineske poljoprivred
autori ovog dokumenta vide u su
periornosti socijalizma, obilj
radne snage i bogatim resursim
za razvoj ratarstva, šumarstva
stočarstva, kućne radinosti, ribar
stva, kao i u velikom tržištu. Ne
dostaci kineske poljoprivrede og
ledaju se u oskudici obradive ze
mlje i niskoj produktivnosti, ni
skom nivou materijalne opremlje
nosti rada i u potrebi velikih u
laganja, kao i pojavi sve veće
viška radne snage koji će se uve
ćavati uporedo s rastom produk
tivnosti poljoprivrede. U takvim
uslovima, članovi Kineske akade
mije društvenih nauka predlažu
sledeće strateške mere razvoja po
ljoprivrede: a) unapređivanje eko
nomske osnove socijalističkog raz
voja kineskog sela, koje se ogle
da, pre svega, u ukidanju »narod
nih komuna« i diverzifikaciji eko
nomskih oblika; b) razvoj odgo
varajućeg ekološkog sistema; c
prilagođavanje strukture seosk
privrede, prvenstveno uspostavlja
njem pravilnog odnosa između
proizvodnje žitarica i drugih kul
tura, optimalnim korišćenjem ob
radivog zemljišta i uspostavlja
njem pravilnog odnosa između
poljoprivrede, seoske industrije
prometa roba i transporta; d
podsticanje robne proizvodnje u

Digitized by Google

poljoprivredi i e) razvijanje poljoprivrednih nauka.

Strategija razvoja šumarstva polazi od pretpostavke da Kina raspolaže skromnim fondom šuma, to jest sa svega 1,7 mua pošumljenih površina po stanovniku. Prioritetni je zadatak, stoga, povećavanje šumskog fonda, ali se ovaj cilj, imajući u vidu prethodnu konstataciju, može postići tek tokom dužeg vremenskog razdoblja. Autori ovog dokumenta predlažu sledeće mere: a) zaštitu postojećeg šumskog fonda; b) podsticanje šumarstva kao privredne grane; c) brzo uvećavanje fonda šuma; d) diverzifikaciju privrednih aktivnosti u ovoj oblasti (gajenje voća, lekovitih trava i drugih šumskih plodova koji mogu obezbediti akumulaciju ove grane) i e) usvajanje političkih mera koje bi pospešile razvoj šumarstva.

Strategija razvoja stočarstva ukazuje na tri problema ove grane u Kini: prvo, sadržaj proteina u ishrani kineskog stanovništva je za 20% manji od svetskog proseka, dok proteini životinjskog porekla čine svega 19,1% ukupne količine proteina u ishrani; drugo, na potrebu da se uspostavi i očuva ekološka ravnoteža, i treće, na neophodnost da stočarstvo odigra značajnu ulogu u sklopu strukturne reforme kineske seoske privrede. Kineski naučnici smatraju da reformama u ovoj grani poljoprivrede treba izmeniti strukturu stočnog fonda budući da u današnjoj ukupnoj proizvodnji svinjsko meso učestvuje sa 94,3%. Takođe, potrebno je menjati i navike kineskog stanovništva koje tradicionalno ne koristi mleko u ishrani. Konačno, nužno je kontinuirano povećavati efikasnost stočarske proizvodnje. Mere koje se predlažu u tom cilju obuhvataju: a) diverzifikaciju oblika privređivanja; b) pretvaranje stočarstva u socijalizovanu i specijalizovanu granu na osnovi robne proizvodnje i c) racionalno korišćenje pašnjaka.

Četvrti dokument, strategija razvoja ribarstva, ukazuje na bogate kineske potencijale za razvoj ove grane, kao i na mogućnosti koje su u tom pogledu stvorene reformama na selu.

Studija *Razbijanje komunalne zdele*, nesumnjivo, ostvaruje značajan uvid u pravce do sada sprovedenih reformi na kineskom selu i predstavlja važnu literaturu za svakog budućeg analitičara kineske »socijalističke modernizacije«. Međutim, brze promene koje se zbivaju u ovoj oblasti učinile su da su podaci što se u njoj navode, pa i neki stavovi njenih autora već danas pomalo »zastareli«, imajući u vidu trendove koji su došli do izražaja tokom 1986. godine i koji navode kineske planere da u izvesnoj meri koriguju i dopune svoje koncepcije s početka osamdesetih godina.

Predrag Simić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

JUN 18 1987

2
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Aug Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan R. Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šc Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Greb Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan Milan Ma Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 di Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engels telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engels telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 2

Sadržaj

Dragutin Marsenić
Ljudski i materijalni uslovi privrednog razvoja Jugoslavije 3

Rosa Andžić
Intenzifikacija proizvodnje — ključni problem ekonomskih procesa 39

Radoš Smiljković
Savez komunista između klasnog i nacionalnog 60

Riste Ljubotenski
Odraz društvene krize na idejnu svest i političku aktivnost radničke klase i njene avangarde 76

Snežana Filipović
Reintegracija radnika povratnika i njihovo uključivanje u nacionalnu privredu 88

Mijat Šuković
Reforme u socijalističkim zemljama — istorijski put i uslov razvoja socijalizma 101

Osvrti

Borislav Bijelić
U kom pravcu mijenjati ZUR 122

Tomislav Bandin
Fetišizam krize 127

Danilo Tomić
Proizvodnja hrane — barijera svetskog privrednog razvoja 135

Inostrani prilog

Anatolij Pavlovič Butenko
Koncepcija ubrzanja — njena suština i putevi realizacije 142

Prikazi 158

Digitized by Google

Содержание

Драгутин Марсенич
Человеческие и материальные условия хозяйственного развития Югославии 3

Роса Анджич
Интенсификация производства — основная проблема экономических процессов 39

Радош Смилькович
Союз Коммунистов между классовым и национальным 60

Ристе Люботенский
Отражение общественного кризиса на идейном сознании и политической активности рабочего класса и его авангарда 76

Снежана Филиппович
Реинтеграция трудящихся-возвращенцев и их включение в национальное хозяйство 88

Мият Шукович
Реформы в социалистических странах — исторический путь и предусловие развития социализма 101

Обзоры

Борислав Биелич
В каком направлении изменять Закон объединенного труда, 122

Томислав Бандин
Фетишизм кризиса 127

Данило Томич
Производство продуктов питания — барьер мирового экономического развития 135

Зарубежный очерк
Анатолий Павлович Бутенко
Концепция ускорения — ее суть и пути реализации 142

Рецензии 158

Contents

Dragutin Marsenić
The Human and Material Conditions in the Economic Development of Yugoslavia 3

Rosa Andžić
Intensification of Production — The Key Problem in the Economic Processes 39

Radoš Smiljković
The League of Communists between the Class and the National 60

Risto Ljubotenski
The Reflection of the Social Crisis on the Ideological Awareness and Political Activity of the Working Class and Its Avant-guarde 76

Snežana Filipović
Re-integration of the Workers Returning from Abroad and Their Incorporation in National Industry 88

Mijat Šuković
Reforms in the Socialist Countries — Historic Road and Condition for the Development of Socialism 101

Commentaries

Borislav Bijelić
In What Direction to Amend the Associated Labour Act 122

Tomislav Bandin
The Fetishism of the Crisis 127

Danilo Tomić
Food Production — Obstacle to World Industrial Development 135

Foreign Contribution

Anatolii Pavlovich Buttenko
The Conception of Acceleration — Its Substance and Ways of Realization 142

Book Reviews 158

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Ljudski i materijalni uslovi privrednog razvoja Jugoslavije

3.1. Prethodne napomene

1. Privredni razvoj teče pod dejstvom mnogih i raznovrsnih činilaca. Najvažniji među njima su sami ljudi. Oni svojom ekonomskom aktivnošću ostvaruju proizvodnju i, na toj osnovi, uslove za svoju egzistenciju i ukupno ekonomsko i društveno napredovanje.

Proizvodnja, međutim, podrazumeva pretvaranje prirodne materije u upotrebne vrednosti sposobne da zadovolje ljudske potrebe. Ona kao takva znači prisvajanje prirode od strane čoveka, to je proces razmene materije između čoveka i prirode, razmene koju čovek omogućuje, kontroliše i nadzire svojom sopstvenom aktivnošću. Zbog toga se prirodni uslovi uopšte javljaju kao bitan činilac proizvodnje i faktor ekonomskog razvoja. Čovek u prirodi zatiče predmete rada koje od nje ekstrahuje i podvrgava daljoj proizvodnoj preradi. U njoj nalazi polje svoje delatnosti-field of employment — kako je govorio Marks, imajući u vidu zemlju. Prvobitno priroda daruje čoveku i prva sredstva za rad, ali ova tokom razvoja ipak postaju rezultat njegove proizvodne delatnosti. Čovek ostvaruje proizvodnju u sadejstvu sa prirodom te je proizvodnja kao takva i rezultat čovekove spoznaje prirode i zakona što u njoj deluju. Čovek je i sam prirodno biće te naspram pri-

Digitized by Google

rode nastupa kao prirodna sila. Uopšte uzev, prirodni uslovi su činilac proizvodnje i faktor ekonomskog razvoja tek u meri u kojoj je čovek stekao mogućnost da ih u te svrhe koristi.

Treći činilac proizvodnje i uslov njenog efikasnog ostvarivanja su sredstva za rad. Čovek se kao prirodno biće razlikuje od ostalih životinjskih vrsta po tome što je sposoban da pravi sredstva za rad, to jest on je, kako je govorio Marks citirajući Franklina, tool making animal, odnosno životinja koja pravi alate. Ekonomsko napredovanje uopšte vezuje se za čovekovu sposobnost da proizvodi i primenjuje sredstva za rad u sve većem obimu i raznovrsnijem sastavu. Od toga bitno zavisi produktivnost ljudskog rada. Po tome čime se ostvaruje proizvodnja, kakvim sredstvima za rad, razlikuju se, između ostalog, cele epohe u razvoju ljudskog društva.

Ma kakvi bili društveni odnosi proizvodnje, čovek u kome se stiču smisao i svrha proizvodnje i koji proizvodnju ostvaruje vlastitom delatnošću, zatim predmeti rada koji se primarno zatiču u prirodi, odnosno prirodni uslovi uopšte, te sredstva za rad predstavljaju njene neizbežne činioce. Oni su, međutim, činioci proizvodnje uvek unutar određenih društvenih odnosa jer se proizvodnja, kao prisvajanje prirode, ostvaruje u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U društvenim odnosima proizvodnja i privredni razvoj nalaze svoje podsticaje, mada društveni odnosi mogu povremeno biti i kočnica ekonomskog i društvenog napretka. Društveni odnosi su izvor proizvodne motivacije ljudi »grupisanih« u odgovarajuće klasne slojeve i socijalne skupove. Klasne suprotnosti, koje su najvažnija odlika društvenih odnosa u njihovoj celokupnoj istoriji, pokretačka su snaga društvenog i ekonomskog napredovanja. Te su se suprotnosti, kao istorijsko nasleđe, zadržale i u socijalizmu.

Imajući u vidu navedene napomene, mi u ovom radu pažnju usredsređujemo na ljudske i materijalne činioce privrednog razvoja. Pod materijalnim činiocima privrednog razvoja podrazumevamo (a) prirodna bogatstva i uslove proizvodnje i (b) osnovne proizvodne fondove kao najvažniji deo proizvedenog društvenog bogatstva.

2. Ljudske i materijalne činioce privrednog razvoja razmatramo u njihovom dinamičkom, razvojnom toku. Oni su kao takvi u svakom datom segmentu vremena zatečena (ili nasleđena) pretpostavka privrednog razvoja. Kao takvi, oni su rezultat privrednog razvoja ostvarivanog tokom ranijih vremena. U samom privrednom razvoju i one se menjaju — kvantitativno uvećavaju i strukturno razgranavaju. Otuda izlaganje o ljudskim i materijalnim činiocima privrednog razvoja Jugoslavije znači istovremeno i izlaganje o specifičnim aspektima privrednog razvoja. Ovo zbog toga što privredni razvoj nije samo uvećavanje i progresivno menjanje strukture proizvodnje već i stalno obnavljanje, u proširenim razmerama, uslova za to.

Digitized by Google

3.2. Stanovništvo i radna snaga

1. Stanovništvo uopšte je izvor radne snage kao osnovnog činioca proizvodnje. Svi drugi materijalni činioci proizvodnje mogu u toj ulozi da se ispoljavaju zahvaljujući stanovništvu, odnosno radnoj snazi koja iz njega potiče i predstavlja njegov kreativni, proizvodni deo. Na taj način, radna snaga je najvažniji deo proizvodnih snaga. Bez nje se ni predmeti rada ni sredstva za rad ne bi mogli potvrđivati kao proizvodne snage. Stanovništvo svojom potrošnjom daje osnovni smisao i svrhu proizvodnji. I mada je nesumnjiv primat proizvodnje nad potrošnjom te i momenat da proizvodnja kreira ljudske potrebe stvarajući dobra kojima će se one zadovoljavati, ostaje da proizvodnja van potrošnje i zadovoljavanja ljudskih potreba gubi svoj smisao.

2. Stanovništvo nameće minimalne obaveze proizvodnji, to jest ova mora da raste bar koliko raste stanovništvo, kako bi društveni proizvod po stanovniku ostao bar na zatečenom nivou. To se postiže demografskim investicijama. Suština, je međutim, ekonomsko i na njemu zasnovano ukupno društveno napredovanje, a uslov za to je rast per capita društvenog proizvoda. Otuda i neophodnost ekonomskih investicija koje, kao i demografske, moraju biti utoliko veće ukoliko se stanovništvo brže uvećava.

Rad je potreba ljudi, ne samo da bi se njime otvarala dobra neophodna za njihovu egzistenciju i rastuću potrošnju već je on potreba po sebi. Zadovoljavanje te potrebe je i način kreativnog, ljudskog ispoljavanja i potvrđivanja čoveka. Otuda stanovništvo, regrutujući radnu snagu, nameće stalne obaveze otvaranja novih radnih mesta i zapošljavanja radne snage. I ova vrsta obaveza manje ili više direktno proizlazi iz rasta stanovništva.

Višestruke su druge obaveze koje stanovništvo svojim rastom nameće društvu (i prvenstveno proizvodnji) u pogledu svoga obrazovanja, zdravstvene zaštite, kulture, zabave, rekreacije itd. Od toga koliko društvo uspešno ispunjava te zahteve zavisi, između ostalog, i proizvodna sposobnost stanovništva, odnosno radne snage.

3. U dugoročnim trendovima kretanja i razvoja ljudskog društva ispoljila se i potvrdila tendencija bržeg rasta proizvodnje od rasta stanovništva. Od 1850. godine stanovništvo sveta se utrostručilo, dok je dohodak 18 puta porastao, tako da je dohodak po stanovniku šest puta uvećan.[1] Time se, naravno obaraju maltuzijanska stanovišta da stanovništvo brže raste od poboljšavanja uslova za njegovu egzistenciju, te o ratovima i prirodnim katastrofama koji održavaju ravnotežu između stanovništva i dobara za njegov opstanak. Stanovništvo je inače u svojoj pretkapitalističkoj istoriji imalo vrlo spor rast. Eksperti svetske banke za obnovu i razvoj procenjuju da je na zemlji u prvoj godini naše ere živelo svega 300 miliona ljudi. Da bi se stanovništvo udvostručilo, trebalo je

[1] World Development Deport, 1984, str. 5.

Digitized by Google

da prođe 1.500 godina. U narednih 250 godina stanovništvo se uvećava za daljih 250 miliona ljudi. Sve do 1750. rast svetskog stanovništva je bio povremeno prekidan ratovima i prirodnim katastrofama, da bi se od tada otvorio trend njegovog kontinuiranog rasta. U periodu 1750 — 1900. godine svetsko stanovništvo se uvećava za po 0,5% godišnje. Kumulativan efekat tog rasta je dvostruko veći broj stanovnika (1,7 milijardi) u 1900. nego 150 godina ranije (850 miliona ljudi 1750. godine). Sledi ubrzavanje rasta stanovništva do 1950. Prosečna godišnja stopa rasta iznosi 0,8%, pa svetska populacija dostiže 1950. godine 2,5 milijardi ljudi. U naredne tri decenije stanovništvo na zemlji se dalje još ubrzanije uvećava (po stopi rasta većoj od 2% prosečno godišnje), dostižući 1980. godine obim od 4,8 milijardi ljudskih jedinki. Samo u 1984. stanovništvo je poraslo za 80 miliona ljudi.[2]

Ubrzani rast stanovništva se objašnjava velikim napretkom u obaranju stope mortaliteta u razvijenim i posebno u nerazvijenim zemljama i održavanjem na relativno visokom nivou stope nataliteta (rađanja) stanovništva u nerazvijenim zemljama. Stope rasta stanovništva, posmatrane po grupacijama zemalja, najviše su u najnerazvijenijim zemljama i sve su niže kako se u posmatranju krećemo ka zemljama više ekonomske razvijenosti.[3] U najnerazvijenijim zemljama one su iznad 3%, a u najrazvijenijima ispod 1% (a u nekima od najrazvijenijih zemalja rast stanovništva je sveden i na zanemarljivo nizak nivo — 0,1% u Švajcarskoj, Finskoj, Belgiji, Austriji, Švedskoj, Velikoj Britaniji, Italiji i Danskoj). Iz toga proističe da, ma koliko bio brz rast proizvodnje u najnerazvijenijim zemljama, on svojom glavninom služi održavanju dostignutog nivoa per capita društvenog proizvoda, a tek svojim manjim delom ekonomskom napredovanju. Sasvim je obrnuto kod razvijenih i, posebno, najrazvijenijih (napred pomenutih) zemalja. To ima za posledicu da se razlike u nivou razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, između ostalog i zbog razlika u rastu stanovništva, povećavaju. Primera radi, u Indiji je dohodak po stanovniku u periodu 1955—1980. godine rastao prosečno godišnje za po 1,7% a u SAD za po 2%. To je za Indiju značilo porast sa 170 na 260 dolara, a u SAD sa 7.030 na 11.560 dolara. Razlika je u apsolutnom iznosu značila gotovo udvostručenje, a u relativnom izrazu američki per capita dohodak je 1955. bio 41, a 1980. godine 44 puta veći od indijskog.

Pod uticajem populacione politike, koju je preduzela Kina, obarajući stopu rasta svog stanovništva sa 2,3% u periodu 1960—1970. na 1,4% u razdoblju 1970—1980, došlo je i do obaranja sto-

[2] World Development Deport, 1984, str. 2.

[3] Zemlje izvoznice nafte imaju najbržu stopu rasta stanovništva, koja u periodu 1970—1982. iznosi 5% prosečno godišnje. Te zemlje su proizvodnjom i izvozom nafte i, naročito, višestrukim povećanjem cena nafte u dva navrata (1973. i 1978) znatno povećale svoj društveni proizvod ukupno i po stanovniku. Po većini drugih pokazatelja one su ekonomski nerazvijene.

Digitized by Google

pe rasta stanovništva u zemljama u razvoju sa 2,5 na 2,2%, i računa se sa nastavljanjem tog trenda na bazi populacionih politika i drugih zemalja u razvoju.

4. I po nizu kvalitativnih (strukturnih) karakteristika stanovništvo nerazvijenih zemalja se bitno razlikuje od stanovništva razvijenih zemalja. U razvijenim zemljama je duži prosečan ljudski vek, veća je prosečna starost stanovništva, veći je udeo generacija u poodmaklom dobu života u ukupnom stanovništvu nego u nerazvijenima. Ovim se demografskim razlikama pridružuju i ekonomske. Stanovništvo razvijenih zemalja većinom je nepoljoprivredno; dok je zastupljenost poljoprivrednog svedena na neznatan deo. Sasvim je obrnuto stanje u nerazvijenim zemljama. Zatim, razvijene zemlje su stvorile materijalne uslove za punu zaposlenost stanovništva te se pojava nezaposlenosti u njima javlja kao derivat društvenih odnosa. U nerazvijenim zemljama veoma je nizak stepen radne angažovanosti stanovništva, visoka je agrarna prenaseljenost, kao oblik latentne nezaposlenosti, i u naglom je porastu otvorena nezaposlenost u gradovima. U razvijenim zemljama stanovništvo je uglavnom gradsko, a tek skromnim delom i seosko. Obrnuto je u nerazvijenim zemljama. Najzad, u razvijenim zemljama viši je stepen obrazovanja stanovništva, njegova je kvalifikaciona struktura primerenija zahtevima proizvodnje, u njima nema nepismenih itd., i u svemu tome nerazvijene zemlje za njima osetno zaostaju. Kako razvijene zemlje pružaju nerazvijenima sliku njihove sopstvene budućnosti, to je navođenje ovih razlika imalo za svrhu da se najkraće skiciraju dugoročni razvojni tokovi u strukturi stanovništva. Za nažu zemlju o tome pružamo detaljnije informacije u daljem izlaganju.

5. Stanovništvo Jugoslavije je u periodu između prvog (1948) i poslednjeg (1981) posleratnog popisa u proseku godišnje povećavano za 1,1%, ili za po 201,6 hiljada lica. Kumulativan efekat tog povećavanja je njegov veći obim u 1981. nego u 1948. godini za 42,2%, odnosno za 6,7 miliona ljudskih jedinki. Zapazimo da stanovništvo u našoj zemlji gotovo dvostruko sporije raste od svetskog stanovništva[4] te se kao rezultat toga njegovo učešće u svetskoj populaciji smanjuje. To učešće iznosi 1970. godine 0,56, 1976 — 0,53, 1981 — 0,50, a 1983 — 0,49%. Stanovništvo Jugoslavije, međutim, osetno brže raste od stanovništva najrazvijenijih kapitalističkih zemalja.

Jugoslovensko stanovništvo usporava svoj rast, kao što pokazuju podaci u tabeli 1.[5] U tom pogledu njegova se dinamika

[4] Eksperti Svetske banke za obnovu i razvoj predviđaju da će do stabilizacije svetskog stanovništva na nivou od oko 11 milijardi lica doći tek oko 2150. godine. To znači da bi se u narednih 170 godina (1980—2150) stanovništvo u svetu u proseku godišnje povećavalo za po 0,5%.

[5] Pored izvora navedenih uz tabelu 1. koristili smo SGJ — za različite godine, a najviše onaj iz 1985. Sve relativne pokazatelje sami smo izračunali.

Digitized by Google

uklapa u opštu tendenciju razvijenih zemalja, a u novije vreme ta se tendencija probija i kod zemalja u razvoju, mada sa mnogo izuzetaka, naročito kod najnerazvijenijih zemalja.

Normalan ritam rasta jugoslovenskog stanovništva prekidan je ratnim vihorima. Tako je, na primer, jugoslovensko stanovništvo 1921. godine (12.545 hiljada) po obimu manje nego 1910 (13.055) za više od pola miliona (tačinje 510 hiljada) lica. U drugom svetskom ratu naša zemlja gubi 1,7 miliona osoba te to stopu rasta stanovništva između popisa iz 1931. i onog iz 1948. svodi na svega 0,48%, odnosno prosečan godišnji prirast na svega 73 hiljade lica. Posle drugog svetskog rata sledi nagli rast stanovništva kojim se brzo nadoknađuju ratni populacioni gubici, a zatim stopa rasta ispoljava tendenciju usporavanja.

Jugoslavija je po nivou razvijenosti njenih šest republika i dve pokrajine veoma heterogena, i taj se momenat odražava i na diferencirani rast stanovništva. U periodu između dva poslednja popisa stope rasta stanovništva republika i pokrajina se kreću u rasponu od 0,4% (Vojvodina) do 2,4% (Kosovo), a po pravilu su veće kod manje razvijenih a manje kod razvijenijih područja. U nekim razvijenijim područjima (kao Sloveniji, na primer) nizak prirodni priraštaj stanovništva kompenzira se mehaničkim prilivom (doseljavanjem) iz manje razvijenih područja. Visoke stope rasta stanovništva u nerazvijenim republikama (Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina) i Pokrajini Kosovu doprinose tome da se teže savlađuje njihovo zaostajanje u ekonomskoj razvijenosti za Jugoslavijom kao celinom, odnosno za razvijenijim republikama i Pokrajinom Vojvodinom. Primera radi navodimo da su u periodu 1972—1981. godine (1971 = 100) prosečne godišnje stope rasta društvenog proizvoda u Jugoslaviji, Vojvodini i Kosovu iznosile 7,0, 6,6 i 7,5%. Te razlike nisu velike. Međutim, analogne stope rasta stanovništva iznose 0,9, 0,4 i 2,4%. Iz toga slede stope rasta društvenog proizvoda po stanovniku od 6,1, 6,2 i 5,1 i u kojima je očigledno zaostajanje Kosova. Naime, od ukupnog agregatnog rasta društvenog proizvoda u Jugoslaviji u navedenoj deceniji se za održavanje njegovog per capita nivoa koristilo tek 13% = = (0,9 : 7,0) u Vojvodini 6% (0,4 : 6,6), a u Kosovu 32% (2,4 : 7,5). Preostali deo rasta društvenog proizvoda upotrebljen je za povećavanje njegove per capita veličine, i on u okviru navedenog redosleda iznosi 87, 94 i 68%. Dakle, očigledne su implikacije brzog rasta stanovništva u Kosovu na njegovo ekonomsko zaostajanje, čak i kada je u njemu agregatni rast društvenog proizvoda (7,5%) brži u odnosu na jugoslovenski prosek (7,0%).

Usporavanje stope rasta stanovništva rezultat je smanjivanja i stope nataliteta i stope mortaliteta (broja rođenih, odnosno umrlih na 100 ili na 1.000 stanovnika) te je kao takvo praćeno:

Digitized by Google

TABELA 1.

OBIM, INDEKSI, STOPE RASTA I PROSEČNI GODIŠNJI PRIRAŠTAJI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE
(prema popisima)

Godine popisa	Obim u 000 lica	Indeksi		Period	Prosečne godišnje stope rasta	Prosečni godišnji prirastaji u 000 lica
		1921=100	1948=100			
1921.	12.545	100	79,5	1922—1931.	1,47	198,9
1931.	14.534	115,9	99,2	1932—1948.	0,48	72,8
1948	15.772	125,7	100,0	1949—1953.	1,43	233,0
1953.	16.937	135,0	107,4	1954—1961.	1,14	201,5
1961.	18.549	147,9	117,6	1962—1971.	1,01	197,4
1971.	20.523	163,6	130,1	1972—1981.	0,89	190,2
1981.	22.425	178,8	142,2	1922—1981.	0,97	164,7
				1949—1981.	1,07	201,6

Izvori podataka za obim stanovništva: *Jugoslavija 1945—1964*, »Statistički pregled«, SZS, Beograd, novembar 1965, str. 41. i *Jugoslavija 1945—1985*, »Statistički prikaz«, SZS, Beograd, 1986, str. 51.

a) menjanjem starosne strukture stanovništva, i to u prilog starijim generacijama (generacije do 19 godina zastupljene su u ukupnom stanovništvu 1948. godine sa 43,5%, a 1981. sa 32,7%, dok analogni udeo generacija starijih od 60 godina iznosi 8,7 i 12%);

b) povećavanjem prosečne starosti stanovništva (ona je 1948. godine iznosila 28,3, a 1981. — 33 godine);

c) povećavanjem očekivane dužine života ljudskog veka (to jest verovatne starosti koju će doživeti dete rođeno određene godine), i taj je ljudski vek 1984. iznosio 51, a 1981. — 70 godina.

Navedeni momenti nesumnjivo ilustruju poboljšavanje uslova u kojima stanovništvo živi, ali imaju i niz ekonomskih (delom i nepovoljnih) implikacija na kojima se ne možemo zadržavati.

6. Pod snažnim uticajem industrijalizacije razvijala su se tri društveno-ekonomska toka u socijalno-ekonomskoj transformaciji stanovništva.

a) Broj zaposlenih radnika povećao se za 5,3 miliona (sa 1.167 hiljada u 1947. na 6.497 u 1985). Na taj način zaposleni su povećali svoje učešće u radno-sposobnom stanovništvu (koje čine muškarci uzrasta od 15 do 64 i žene od 15 do 59 godina starosti) sa 12,4% (1947) na 43,3% (1948), odnosno udeo zaposlenih je u ukupnom stanovništu, u posmatranom periodu, povećan sa 7,4 na 28%. Valja imati u vidu da je od ukupnog porasta zaposlenosti sektor društvene svojine apsorbovao 98%. Time je povećavanje zaposlenosti istovremeno značilo i podruštvljavanje privrede i masovno uključivanje radnog stanovništva u upravljački proces.

b) Zaposlenost je povećavana u nepoljoprivrednim delatnostima, prvenstveno u industriji.

Digitized by Google

Broj zaposlenih u privredi i neprivredi, u sektoru društvene svojine, porastao je sa 1.132 (1947) na 6.360 (1985), to jest za 5.228 hiljada lica. Od toga je na porast zaposlenosti u nepoljoprivrednim delatnostima dolazilo 96,6%, a na porast zaposlenosti u industriji — 41%. To je već samo po sebi značilo radikalno menjanje ekonomske strukture stanovništva, pod kojom se podrazumeva raspored stanovništva po delatnostima iz kojih im potiču prihodi neophodni za život, odnosno u kojima su zaposleni. Najvažniji aspekt ekonomske strukture stanovništva predstavlja srazmera u njoj njegovog poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela. Progresivni razvojni tok ekonomske strukture stanovništva ogleda se u relativnom i apsolutnom smanjivanju poljoprivrednog i povećavanju nepoljoprivrednog stanovništva. Taj se razvojni tok naziva deagrarizacijom stanovništva. U godinama prvog (1948) i poslednjeg (1981) posleratnog popisa u ukupnom stanovništvu poljoprivredno je bilo zastupljeno sa 67,0 i 19,9, a nepoljoprivredno sa 33,0 i 80,1%. Drugim rečima, u ukupnom stanovništvu njegov nepoljoprivredni segment je povećavao, a agrarni smanjivao svoje učešće za po 1,42 procentna poena u proseku godišnje, odnosno udeo nepoljoprivrednog u ukupnom stanovništvu je povećavan po prosečnoj godišnjoj stopi rasta od 2,7%, a poljoprivrednog smanjivan po negativnoj stopi rasta od 3,7%. Proces deagrarizacije stanovništva tekao je veoma brzo. Smanjivanje učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu počinje već od samog starta posleratnog ekonomskog razvoja, to jest od trenutka kada ono zaostaje za rastom ukupnog, te utoliko pre za rastom nepoljoprivrednog stanovništva. Pragovi ekonomskog razvoja kao momenti prelaženja u novi razvojni kvalitet dostižu se (a) kada poljoprivredno stanovništvo počinje i apsolutno da se smanjuje te (b) kada po apsolutnom broju njega nadmašuje nepoljoprivredno stanovništvo.[6] U našoj privredi prvi razvojni prag dostignut je sredinom, a drugi krajem 50-ih godina (1955. i 1960).

Jugoslovenska privreda i društvo ostvarili su u posleratnom periodu rezultate u deagrarizaciji stanovništva za koje je današnjim razvijenim kapitalističkim zemljama trebalo 100 do 150 godina. Ona je nesumnjivo predstavljala progresivan razvojni tok, ali brzina kojom je realizovana imala je i neke neželjene posledice. Jedna od njih je senilizacija i feminizacija poljoprivrednog stanovništva, to jest ostajanje na selu i u poljoprivredi mahom starijeg stanovništva i žena (i to, uglavnom, sa nižim nivoom obrazovanja i stručne osposobljenosti). To je ostavilo i traga na razvoj poljoprivrede. Drugo, brzi odlazak radne snage iz poljoprivrede postepeno je usložnjavao problem njenog zapošljavanja u nepoljoprivrednim delatnostima, s posledicom pojave nezaposlenosti koja je postajala sve veća kako je razvoj odmicao.

c) Prethodna dva momenta su presudno uticala na to da se u periodu između prvog i poslednjeg posleratnog popisa udeo

[6] Opširnije o tome videti u radu, *Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika*, »Ekonomski pregled«, br. 11—12/1965.

Digitized by Google

u toj ulozi potvrđuju prvenstveno zavisno od toga kakav im je obrazovni nivo i stručna osposobljenost za rad. Jugoslavija je u tom pogledu učinila izuzetno krupne napore čiji se rezultati mogu najkraće sumirati ovako:

a) Zatvoreni su izvori reprodukovanja nepismenog stanovništva time što su praktično generacije u uzrastu od 7 do 15 godina u celini obuhvaćene osnovnim obrazovanjem. Doduše, nepismeni žitelji i 1981. godine čine 9,5% od ukupnog stanovništva, ali u pitanju su uglavnom generacije poodmaklog životnog doba i iz minulog radnog perioda.

b) Izvršene su radikalne progresivne promene u obrazovnoj strukturi stanovništva. U 1981, u odnosu na 1953, povećalo je svoje učešće (1) stanovništvo sa završenom osnovnom osmogodišnjom školom u stanovništvu starijem od 15 godina sa 0,2 na 24,4%, (2) stanovništvo sa završenom srednjom školom u stanovništvu starijem od 20 godina sa 3,5 na 28,8% i (3) stanovništvo sa završenom višom i visokom školom u stanovništvu starom 28 i više godina sa 1,0 na 7,2%. Ovome treba dodati da je naša zemlja posvetila izuzetno veliku pažnju formiranju naučnog kadra. Kao približna ilustracija neka posluži podatak da je u periodu 1945—1984. godine doktorat nauka steklo 14.936 lica (1945. bilo je takvih 9, a 1985. godine — 920) te da su u razdoblju 1962—1984. magistrirala ili završila specijalizaciju 26.653 lica. (Brojevi se ne sabiraju s obzirom na to da je glavnina doktorata stečena pošto je prethodno stečen stepen magistra ili specijaliste.) To je značajan potencijal za dalje ukupno napredovanje privrede i društva. Jugoslavija se po nekima od spomenutih pokazatelja približava najrazvijenijim zemljama sveta.

c) Usled povećavanja obrazovnog nivoa stanovništva progresivno se menjala i struktura zaposlenih radnika (u sektoru društvene svojine). U 1983. godini od ukupnog broja zaposlenih više i visoko obrazovanje imalo je 12,6% njih, što je dvostruko više nego 1966, kada je taj pokazatelj iznosio samo 6,4%. Isto tako, lica sa srednjim obrazovanjem te završenim školama za kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike činila su 1966. godine 28,6%, a 1983. polovinu (ili, preciznije 49,9%) od ukupnog broja zaposlenih. Prema tome, učešće radnika sa osnovnim (potpunim ili nepotpunim) obrazovanjem i onih bez škole smanjeno je sa 64,9% (1966) na 37,5% (1983).

Razume se da krupni uspesi u podizanju obrazovnog nivoa ukupnog i zaposlenog stanovništva ne mogu zamagliti problem da više od dve petine (tačnije 44%) stanovništva starijeg od 15 godina

Digitized by Google

(prema popisu iz 1981) nema završeno osnovno obrazovanje te da radnici bez škole i sa nepotpunom osnovnom školom (oko milion lica, odnosno, tačnije, 954 hiljade osoba) čine 1983. godine 15,6% od ukupnog broja zaposlenih. Problem je utoliko složeniji što je osnovno (osmogodišnje) obrazovanje već odavno postalo *conditio sine qua non* radnog angažovanja.

8. Rast zaposlenosti u sektoru privrede u društvenoj svojini bio je u posleratnom periodu glavni generator rasta društvenog proizvoda. Informacije o tome pruža tabela 2.

TABELA 2.
DOPRINOSI RASTA ZAPOSLENOSTI I PRODUKTIVNOSTI RADA RASTU DRUŠTVENOG PROIZVODA

	1947.	1952.	1965.	1970.	1980.	1984.
Apsolutni iznosi						
1. Društveni proizvod u milionima dinara cene 1972.	33.783	41.502	132.475	177.731	328.699	335.548
2. Zaposlenost u 000 lica	928	1.387	3.009	3.113	4.710	5.165
3. Produktivnost (1:2)	36.404	29.922	44.026	57.093	69.787	64.966
Indeksi						
1. Društveni proizvod	100,0	122,8	392,1	526,1	973,0	993,2
2. Zaposlenost	100,0	149,5	324,2	335,5	507,5	556,6
3. Produktivnost rada	100,0	82,2	121,0	156,8	191,7	178,5

	1948—1952.	1953—1965.	1966—1970.	1971—1984.	1981—1984.	1966—1984.	1948—1984.
Stope rasta							
1. Društveni proizvod	4,1	8,9	5,9	6,1	0,5	4,9	6,2
2. Zaposlenost	8,0	5,9	0,7	4,1	2,3	2,8	4,6
3. Produktivnost	—3,9	3,0	5,2	2,0	—1,8	2,1	1,6
Relativni doprinosi rastu društvenog proizvoda (1+2=100)							
1. Zaposlenost	195	66	12	67	460	57	74
2. Produktivnost	—95	33	88	33	—360	43	26

U celom posleratnom periodu 1948—1984. godine zaposlenost u sektoru privrede u društvenoj svojini uvećavala se u proseku godišnje za po 4,6%. Na taj način, rastom zaposlenosti bilo je

Digitized by Google

uslovljeno 3/4, odnosno tačnije, 74% rasta društvenog proizvoda. Za preostali deo rasta društvenog proizvoda (jedna četvrtina, odnosno, tačnije, 26%) duguje se rastu produktivnosti rada koja se u proseku godišnje uvećavala za po 1,6%, dostižući tako u 1984. viši nivo nego u 1947. za svega 78,5%. Sve to, zapravo, kazuje da je posleratni razvoj naše privrede bio izrazito ekstenzivan te da je u njegovom ostvarivanju presudnu ulogu imao rast zaposlenosti. Ekstenzivan karakter privrednog rasta zakonito je obeležje inicijalnih razvojnih etapa pa ga, razume se, nije mogla izbeći i preskočiti ni naša privreda u posleratnom periodu. Napominjemo ipak da je u vreme privredne reforme (1965) takav pokušaj učinjen. Pod uticajem reforme bila su privredna kretanja u periodu 1966—1970. Tada je zaposlenost rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od svega 0,7% i njoj se u tim godinama duguje za svega 12% rasta društvenog proizvoda, dok je glavnina (88%) bila zasnovana na produktivnosti rada. Tako se nije moglo nastaviti te se tokom 70-ih godina ponovo 2/3 rasta društvenog proizvoda temelji na rastu zaposlenosti, a tek jedna trećina na rastu produktivnosti rada. U 80-im godinama produktivnost rada ponovo opada te je rast društvenog proizvoda za toliko manji od rasta zaposlenosti. To je, međutim, vreme u kome naša privreda zapada u ozbiljne teškoće o kojima će više biti reči u petoj glavi.

U celini i na dugi rok posmatrano, ipak se probija progresivna i ekonomski zakonita tendencija da sa odmicanjem privrednog razvoja privredni rast ima sve čvršći oslonac u rastu produktivnosti rada, a sve slabiji u rastu zaposlenosti. Tako se, na primer, u periodu 1948—1965. na rastu produktivnosti rada zasniva svega 14% rasta društvenog proizvoda, a na zaposlenosti celih 86%. (Stope rasta društvenog proizvoda, produktivnosti i zaposlenosti iznose 7,6, 1,1 i 6,5%.) Međutim, u periodu 1966—1984. godine 43% rasta društvenog proizvoda potiče od rasta produktivnosti, a 57% od rasta zaposlenosti.

Zaposlenost je bila glavno uporište rasta društvenog proizvoda u posleratnom privrednom razvoju. Ona će i u narednih deset i možda više godina to biti, imajući u vidu ogromne rezerve radne snage sa čijim se zapošljavanjem mora računati, odnosno kojoj se moraju obezbediti radna mesta.

9. Najzad, i pored impozantnih uspeha u radnom aktiviranju stanovništva, naša zemlja je sredinom 80-ih godina suočena sa nezaposlenošću kao jednim od najsloženijih ekonomskih i ne manje socijalnih problema. Nezaposlenih radnika bilo 1985. 1.050 hiljada lica, što čini 16% od ukupnog broja zaposlenih u sektoru društvene svojine. Nezaposlenost (zvanična je statistika označava kao broj lica koja traže zaposlenje) sve do sredine 60-ih godina je bila skromnih dimenzija. Godine 1952. imali smo 45, a 1965 — 237 hiljada nezaposlenih, i to je činilo 2,6, odnosno 6,5% od ukupnog broja zaposlenih. Umereniji privredni rast posle 1965. godine, orijentacija na obrazac intenzivnog privređivanja (odlučnije usmeravanje investicija na rekonstrukcije i modernizacije postojećih ne-

Digitized by Google

go u gradnju novih kapaciteta), snažnije oslanjanje na kriterije robnog privređivanja te uvažavanje dohotka po radniku kao pokazatelja uspešnosti poslovanja radnih kolektiva u uslovima decentralizacije odlučivanja — bili su neki od uzroka usporavanja rasta zaposlenosti i porasta nezaposlenosti posle 1965. godine.

Poseban je problem što u strukturi lica koja traže zaposlenje više od polovine (tačnije 56,3) čine visokokvalifikovana, kvalikovana i lica sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem.

Oko 700 hiljada jugoslovenskih radnika nalazi se na privremenom radu u inostranstvu, još nisu iscrpljene rezerve radne snage u poljoprivredi, a među zaposlenim radnicima ima i izvesnih viškova (koji se različito procenjuju) bez kojih bi se proizvodnja mogla realizovati u nesmanjenom obimu i uz višu produktivnost rada. Sve to, zapravo, govori da se pred jugoslovenskom privredom i relativno dugoročno nalazi problem postizanja pune zaposlenosti. Rešavanje tog problema nije samo ekonomski već i politički i socijalni cilj koji se, međutim, može uspešno postupno ostvariti samo produktivnim zapošljavanjem.

3.3. Prirodni uslovi i izvori

Prirodni uslovi i izvori su pretpostavka proizvodnje i privrednog razvoja već zbog toga što proizvodnja znači prisvajanje prirode od strane čoveka i njeno prilagođavanje ljudskim potrebama. Oni kao takvi imaju nesumnjivo apsolutno značenje i značaj za proces društvene reprodukcije, to jest za reprodukciju i opstanak ljudske vrste uopšte. Prirodni uslovi i izvori su takođe dinamičan činilac privrednog razvoja. Stvar je u tome da je proizvodnja i sama uslovljena poznavanjem prirode od strane čoveka. Tako, na primer, mnogi prirodni izvori i uslovi dobijaju svoju ekonomsku valorizaciju i postaju činioci proizvodnje pošto su spoznate mogućnosti njihovog pretvaranja putem proizvodnje u upotrebne vrednosti. Ruda urana, nafta, zemni gas itd. postaju ekonomski činioci tek sa dolaženjem do spoznaje da se iz njih mogu proizvesti različiti vidovi energije. Isto važi i za mnoge druge prirodne izvore. Uopšte je poznavanje upotrebnih vrednosti i ekonomskih mogućnosti sadržanih u prirodi istorijski čin, kako je to i Marks govorio. Otuda je značaj svakog prirodnog izvora za proizvodnju relativan, menja se u vremenu i promene su uslovljene napretkom u tehnici i tehnologiji proizvodnje i na toj osnovi utemeljenoj spoznaji prirode.

Prirodni uslovi i izvori, i kada su poznate njihove upotrebne vrednosti nepoznanica su utoliko što se nemaju potpune i konačne informacije o njihovoj raspoloživosti. Ovo se prvenstveno odnosi na rudna bogatstva. Otuda geološko istraživanje, kao stalna aktivnost na iznalaženju novih izvora, menja postojeća saznanja o njihovoj raspoloživosti i konačno sva se saznanja o tome tretiraju kao procene.

Digitized by Google

Pored toga što su prirodni izvori neophodan uslov svake proizvodnje i privrednog razvoja uopšte, oni nerazvijenim zemljama koje su njima bogate mogu poslužiti kao osnova za sticanje deviza u međunarodnoj razmeni i obezbeđivanje tim putem uvoza opreme (koja im je neophodna za razvoj sopstvene privrede) i drugih dobara visoke prerade čiju proizvodnju još ne mogu same da ostvaruju.

Prirodni izvori i uslovi su veoma raznovrsni i nijima su obuhvaćeni: geografski položaj i klimatske okolnosti, raspoloživo zemljište pogodno za agrarnu proizvodnju i njegova konfiguracija, rečni tokovi i njihove energetske i plovidbene mogućnosti depoziti mineralnih sirovina, šumske površine i njihov drvni kapacitet, ležišta tečnih i čvrstih goriva. Neki prirodni uslovi i izvori su relativno trajni, mada ne i nepromenljivi. Takav je slučaj sa geografskim položajem, klimatskim uslovima, rečnim tokovima, konfiguracijom zemljišta itd. Proizvodne mogućnosti zasnovane na drugim prirodnim izvorima obnavljaju se, po pravilu, u sadejstvu čoveka i prirode. Takav je slučaj sa poljoprivrednim zemljištem i šumskim površinama, a svojim radom čovek može delimično da oblikuje i hidroenergetski potencijal, stvarajući veštačke akumulacije vode za rad hidroelektrana. Ova grupacija prirodnih izvora delom spada u prirodno a delom u takozvano društveno (ljudskim radom stvoreno) bogatstvo. Šume su tako delom dar prirode a delom su rezultat pošumljavanja golih zemljišnih površina. Poljoprivredno zemljište je takođe dar prirode, ali je u njegov proizvodni kapacitet »ugrađen« i ljudski rad (melioracije, poboljšavanje kvaliteta i plodnosti tla upotrebom hemijskih sredstava itd.). Treću grupu prirodnih izvora čine mineralna ležišta te rezerve čvrstih i tečnih goriva. Ona se odlikuju iscrpivošću poznatih rezervi tokom realizovanja proizvodnje, odnosno nemogućnošću njihovog obnavljanja ni dejstvom prirode ni delatnošću čoveka.

Ovakvo »razvrstavanje« prirodnih izvora i uslova ima značaja utoliko što svaka od tri kategorije zahteva specifičan prilaz ekonomske politike pri njihovom korišćenju. Čitalac i sam nazire da se seča drvne mase mora nalaziti u nekoj srazmeri sa njenom obnovom, da se iscrpivi resursi moraju eksploatisati uvek uz brigu o iznalaženju njenih još neotkrivenih rezervi ili čak o njihovoj supstituciji drugim izvorima iste ili slične upotrebne vrednosti. U daljim izlaganjima prirodne izvore i uslove razmatramo sledećim redosledom: (a) poljoprivredno zemljište i šumske površine; (b) energetski izvori i (c) mineralna ležišta metala i nemetala.

3.3a Poljoprivredno zemljište i šumske površine

1. Poljoprivredna proizvodnja i na njoj zasnovana proizvodnja hrane u poslednje dve-tri decenije sve više dobijaju na značaju u privrednom razvoju u međunarodnim i svetskim razmerama. Posedovanje dovoljnih površina kvalitetnog poljoprivrednog i po-

Digitized by Google

sebno obradivog zemljišta postaje zbog toga sve važnija ekonomska komparativna prednost pojedinih zemalja. Tu prednost ima i naša zemlja. Od ukupne površine Jugoslavije, koja iznosi 25.580.400 hektara, na poljoprivredno zemljište otpada nešto više od polovine (tačnije 55,7%), odnosno ono po stanovniku iznosi 0,62 hektara (videti tabelu 3). Važno je, međutim, zapaziti tendenciju smanjivanja poljoprivrednog zemljišta (a) u apsolutnom smislu (ono je 1984. godine manje nego 1939. za 746 hiljada hektara); (b) u relativnom smislu (ono je 1939. činilo 58,6, a 1984. godine — 55,7% od ukupne površine Jugoslavije) i (c) po stanovniku (sa 0,96 hektara u 1939. umanjeno je na 0,62 hektara u 1984). Njegovo apsolutno i relativno smanjivanje rezultat je brzog, posleratnog ekonomskog i društvenog razvoja, koji je zahtevao da se sve više zemljišta upotrebljava za širenje postojećih i izgradnju novih naselja i

TABELA 3.

AGRARNE POVRŠINE U JUGOSLAVIJI

	1939.	1956.	1965.	1975.	1984.
1. Površina Jugoslavije u 000 hektara	25.580,4	25.580,4	25.580,4	25.580,4	25.580,4
2. Poljoprivredno zemljište u 000 hektara	15.000,0	15.000,0	14.800,0	14.470	14.254
3. Poljoprivredno zemljište kao % od ukupnog (3=2 : 1)	58,6	58,6	57,9	56,6	55,7
4. Poljoprivredno zemljište po stanovniku u hektarima	0,96	0,85	0,76	0,68	0,62
5. Obradivo zemljište u 000 hektara	10.400	10.200	10.300	10.001	9.858
6. Obradivo zemljište kao:					
% od ukupnog	40,7	39,9	40,3	39,1	38,5
% od poljoprivrednog	69,3	68,0	69,6	69,1	69,2
7. Obradivo zemljište po stanovniku u hektarima	0,67	0,58	0,53	0,47	0,43

Izvori: *Jugoslavija 1945—1964*, »Statistički pregled«, SZS, Beograd, novembar 1965, str. 41 i 99, SGJ, 1970, str. 128, SGJ, 1981, str. 228 i SGJ, 1985, str. 229.

privrednih objekata, za izgradnju saobraćajnica, aerodroma, te mnogih vanprivrednih objekata. To se, naravno, dešava u etapi ekstenzivnog razvoja kroz koju smo posle drugog svetskog rata

Digitized by Google

prolazili. Taj se proces apsolutnog i relativnog smanjivanja poljoprivrednog zemljišta usporava kako se postupno prelazi na intenzivni razvoj u kome jenjava izgradnja novih privrednih i vanprivrednih objekata koja zahteva i nove površine, ustupanjem mesta rekonstrukcijama i modernizacijama postojećih objekata. Smanjivanje, pak, poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, uz dejstvo navedenog činioca, prouzrokovano je i rastom stanovništva. Bez obzira na sve manji relativan rast stanovništva u posleratnom periodu i na smanjivanje njegovih apsolutnih godišnjih priraštaja (videti tabelu 1), sada je teško prognozirati stabilizaciju stanovništva, u smislu izjednačavanja stopa nataliteta i mortaliteta.[7] Treba, prema tome, računati sa relativno dužim trajanjem tendencije smanjivanja poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, koja će, doduše, biti sve usporenija. To nameće potrebu da se sve racionalnije koristi postojeći fond poljoprivrednog zemljišta, da se sve veći prinosi ostvaruju po jedinici poljoprivredne površine.

Unutar poljoprivrednog zemljišta njegov obradivi deo čini 69,2%, i ovaj je pokazatelj relativno stabilan. Nije dobro, međutim, što se poljoprivredno zemljište mahom smanjuje — smanjivanjem njegovog obradivog dela. Tako je obradiva površina u 1984. za 542 hiljade hektara manja nego u 1939. godini. Naime, obradivo zemljište po stanovniku smanjeno je sa 0,67 hektara (1939) na 0,43 hektara (1984). Prilikom naučne obrade ovog pitanja je utvrđeno da su veoma obdarene obradivim površinama zemlje kod kojih one iznose više od jednog hektara po stanovniku, da su njime bogate zemlje u kojima se taj pokazatelj kreće od 0,66 do 0,99 hektara, te da su prosečno nadarene zemlje sa 0,45 do 0,65 hektara obradive površine; siromašne i veoma siromašne obradivim površinama su zemlje u kojima su one po stanovniku ispod 0,33, odnosno 0,10 hektara. Jugoslavija nema u ovom pogledu razloga za zabrinutost, ali se ne može ni olako odnositi prema pojavama korišćenja obradivog zemljišta u nepoljoprivredne svrhe. Valja pomenuti da su neke zemlje Zapadne Evrope, koje su veliki proizvođači i izvoznici poljoprivrednih proizvoda, veoma siromašne obradivim zemljištem (ono je u Belgiji i Holandiji manje od 0,10 hektara po stanovniku).

U strukturi obradivog zemljišta, po prirodi stvari, dominiraju oranice i bašte (71,5%), ali je u njoj visoka zastupljenost i livada (21%). Na voćnjake i vinograde otpada 5,1, odnosno 2,4%.

2. Glavnina poljoprivrednog zemljišta (68,5) i još veći deo obradivih površina (83,8%) nalazi se u vlasništvu više od 2,5 miliona domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom. Naime, prema popisu stanovništva iz 1981. godine, naša je zemlja imala 2.676.314 domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom (koja, po statističkoj konvenciji, koriste najmanje 10 ari obradivog zemljišta ili

[7] Eksperti Svetske banke za obnovu i razvoj predviđaju da će do stabilizacije svetskog stanovništva doći tek u dalekoj budućnosti, 2150. godine. Videti belešku 4.

Digitized by Google

manje od 10 ari obradivog zemljišta, ali imaju određeni fond stočnih grla, odrasle živine ili košnice pčela). Te smo godine u privatnom posedu imali 9.806.147 hektara poljoprivrednog, odnosno 8.254.651 hektar obradivog zemljišta. Prema tome, u proseku je individualno poljoprivredno gazdinstvo imalo 3,7 hektara poljoprivrednog, odnosno 3,1 hektar obradivog zemljišta.[8] Ako se tome doda velika isparcelisanost poseda individualnih gazdinstava, onda se sve to skupa javlja kao otežavajuća okolnost za brže napredovanje poljoprivredne proizvodnje.

3. Prema popisu šumskog fonda iz 1979. godine, šumsko zemljište Jugoslavije iznosi 11,9 miliona hektara. Od toga na šumske površine otpada 9,1 (ili 84%) a na neobraslo šumsko zemljište 1,4 (ili 16%) miliona hektara. Šumska površina čini više od jedne trećine (ili, preciznije, 35,7%) od ukupnog jugoslovenskog tla, a po stanovniku ona iznosi 1979. godine 0,41 hektar. Prema oba ova pokazatelja, Jugoslavija zauzima visoko (peto i šesto) mesto na rang-listi evropskih zemalja. Zapremina drvne mase u našim šumama dostiže 1,1 milijardu kubnih metara ili 51,1 kubni metar po stanovniku. I po ovom pokazatelju nalazimo se među prvim zemljama u Evropi. U poređenju sa svetskim prosecima, situacija je manje povoljna jer šumska površina po stanovniku u svetu je iznad 1 hektara, a prostrane velike zemlje, kao što su SAD, SSSR i Kanada, imaju zapreminu drvne mase po stanovniku od 100, 250 i čak 1.250 kubnih metara.

Šumska površina u našoj zemlji je između dva popisa šumskog fonda (1961. i 1979) povećana za 432 hiljade hektara, ili za 5%. To je rezultat pošumljavanja goleti. Važno je pri tome da se kvalitet šumske površine, meren drvnom masom koju ona sadrži, stalno poboljšava. Šumska masa je u navedenom vremenskom rasponu povećana za 150 miliona kubnih metara (15%) ili u proseku godišnje za 18,75 miliona kubnih metara. U tom je intervalu stanovništvo, međutim, povećano za 19,5% tako da je došlo do izvesnog smanjenja drvne mase po stanovniku sa 53 (1961) na 51 (1979) kubnih metara.

Drvna masa u našoj zemlji je povećavana ne samo proširivanjem šumske površine već, pre svega povećavanjem drvne mase po hektaru šumske površine, i to sa 113,2 (1961) na 124,3 (1979) kubna metra.

Prirast drvne mase od 150 miliona kubnih metara koji je ostvaren u periodu između dva popisa šumskog fonda i koji je kao takav prosečno godišnje uvećavan za po 0,8%, sa 37,5%, uslovljen je prosečnim godišnjim povećavanjem šumske površine (po stopi rasta od 0,3% prosečno godišnje), a sa 62,5% povećavanjem drvne mase po hektaru (po stopi rasta od 0,5% prosečno godišnje). Sasvim je sigurno da budućnost u pogledu povećavanja drvne mase pripada intenzivnim oblicima, to jest povećavanju njenog obima

[8] Izvor: SGJ, 1984, str. 226 i 241 i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku. *Domaćinstva koja imaju poljoprivredno gazdinstvo...*, br. 13 od 28. I 1985.

Digitized by Google

po jedinici šumske površine, s obzirom na ograničene mogućnosti pošumljavanja novih površina.

Struktura drvne mase naše zemlje nije povoljna. Nju sa oko 70% čini manje kvalitetno listopadno, a tek sa 30% kvalitetnije četinarsko drvo.

Najzad, ni posedovna struktura šumske površine u našoj zemlji nije povoljna jer je dve trećine te površine u vlasništvu građana, a samo jedna trećina u društvenom vlasništvu.

Ipak, imajući u vidu sve navedene činjenice, naša je zemlja relativno bogata ovom vrstom obnovljivog prirodnog bogatstva.

3.3b. Energetski izvori

Energetsku osnovu naše civilizacije čini pet prirodnih izvora. To su (1) ugalj, (2) rečni tokovi ili hidroenergetski potencijal, (3) nafta, (4) prirodni gas i (5) uran. Pored njih, na pomolu je šire korišćenje sunčeve energije, istražuju se mogućnosti upotrebe morske vode kao energetskog izvora, a u izgledu su i neke druge energetske solucije s manjom ili većom verovatnoćom njihove šire primene u budućnosti.

1. Ugalj je najizdašniji energetski resurs naše zemlje. Istovremeno je i stepen istraženosti rezervi uglja najviši. Ukupne rezerve uglja kojima raspolažemo iznose 23,3 milijarde tona. Od toga **bilansne zalihe**, to jest ustanovljene zalihe koje se pri postojećoj tehnici i tehnologiji eksploatacije i prerade mogu rentabilno koristiti, dostižu 8,8 milijardi tona. Preostalu glavninu naših rezervi uglja (oko 14,5 milijardi tona) čine **vanbilansne zalihe** (to jest tačno ustanovljene zalihe koje se pri postojećoj tehnici i tehnologiji eksploatacije i prerade ne mogu rentabilno koristiti) i **potencijalne zalihe** (odnosno zalihe za koje nisu potpuno ustanovljene konture obima, ležišnih uslova i kvaliteta).[9]

Struktura bilansnih rezervi uglja nije zadovoljavajuća. One se sa 84,1% sastoje iz niskokaloričnog lignita sa, 15,5% iz mrkog uglja, a samo sa 0,4% iz visokokaloričnog kvalitetnog kamenog uglja.

Treba dalje imati u vidu da se bilansne rezerve uglja ne mogu iz različitih razloga potpuno eksploatisati. Od naših bilansnih rezervi uglja na njihovu iskoristivu količinu otpada oko 6 milijardi tona, odnosno 69%.

Kada se učine poređenja sa svetskim i evropskim prosekom rezervi uglja po stanovniku, onda se dolazi do saznanja o tome da ni iskoristive, a pogotovu ukupne »... naše rezerve ugljena nisu velike«.[10]

---

[9] Podaci iz dokumentacije Geološkog instituta u Beogradu. Definicije različitih vrsta rezervi date prema Zakonu o jedinstvenom načinu utvrđivanja, evidentiranja i prikupljanja podataka o rezervama mineralnih sirovina..., »Službeni list SFRJ«, br. 53/1977.

[10] Dugoročni program ekonomske stabilizacije, *Strategija dugoročnog razvoja energetike Jugoslavije*, knjiga 3, izdanje CRS, Beograd, 1983, str. 129.

Digitized by Google

Jugoslavija je 1939. godine proizvela svega 7 miliona tona uglja. Tu proizvodnju posle drugog svetskog rata nadmašuje već 1947, kada je proizvela 9,3 miliona tona, a 1984. godine — 65,1 milion tona. Na taj način, u posleratnom periodu 1948—1984. godine (1947 = 100) proizvodnja uglja je u proseku godišnje povećavana za po 5,3%. Postojeće iskoristive bilansne rezerve uglja omogućavaju proizvodnju na nivou iz 1984. u narednih 92,2 godine. Ukoliko se posleratna brzina rasta te proizvodnje ekstrapolira u budućnosti, onda bi se iskoristive rezerve iscrple za oko 85 godina.[11]

2. Procenjuje se da godišnji energetski potencijal naših rečnih tokova iznosi 110 milijardi kilovat-časova. Tehnički je moguće na toj osnovi proizvoditi 66, dok ekonomski isplativa proizvodnja iznosi 55 milijardi kilovat-časova godišnje.[12]

U poslednjoj godini međuratnog perioda (1939) u našoj je zemlji proizvedeno svega 566 miliona kilovat-časova hidroelektrične energije. Već 1947. ta se proizvodnja nadmašuje i iznosi 598 miliona, a zatim je 1948. ona veća od jedne milijarde (tačnije, iznosi 1,053 hiljade) kilovat-časova. U 1984. godini proizveli smo 25,9 milijardi kilovat-časova. Na taj način, u periodu 1948—1984. godine (1947 = 100) proizvodnja hidroelektrične energije je u proseku godišnje povećavana za po 8,7%, i to je osetno brži rast od rasta društvenog proizvoda.[13]

Naša zemlja sa već dostignutim nivoom proizvodnje hidroelektrične energije koristi oko polovine (tačnije, u 1984. godini 47,1%) svog hidroenergetskog potencijala. Ekonomski podoban za eksploataciju godišnji potencijal Drine sa Pivom i Tarom iznosi oko 8, Vardara sa pritokama oko 3 i Neretve takođe oko 3 milijarde kilovat-časova.[14] Ostale reke (Drava, Sava, Morava, Bosna i druge) sa manjim su padovima, pa im je i energetski potencijal manji. Ukoliko bi u narednim godinama proizvodnja hidroelektrične energije bila povećavana u proseku godišnje za po 5% (dakle, nešto brže od planiranog rasta društvenog proizvoda Jugoslavije do 2000. go-

[11] Ako sa Z obeležimo bilansne rezerve određenog rudnog bogatstva (u ovom slučaju uglja), sa P proizvodnju rude u početnoj godini posmatranog perioda (u ovom slučaju, u 1984), sa r stopu rasta te proizvodnje u narednih n godina (dok se rezerve ne budu iscrple), onda važi obrazac

$$Z = P\int_0^n e^{rn}\,dt = P_0\left[\frac{1}{r}\,e^{rn}\right] - p_0\left[\frac{1}{r}e^{ro}\right]$$

$$Z = \frac{P_0}{r}(e^{rn} - 1) \Rightarrow \frac{Zr}{p_0} + 1 = e^{rn}$$

$$\ln\left(\frac{Zr}{p_0} + 1\right) = rn \Rightarrow n = \frac{\ln\left(\frac{Zr}{p_0}\right)}{r}$$

Poslednji obrazac smo primenili u izračunavanju perioda iscrpivosti rezervi uglja.

[12] Izvor naveden u belešci 10.

[13] Izračunato prema izvorima Jugoslavija 1945—1964, »Statistički pregled«, Beograd, novembra 1965, str. 146 i SGJ, 1985, str. 268.

[14] Izvor naveden u belešci 10.

Digitized by Google

dine), onda bi se za 15 godina, znači, do isteka ovog stoleća, ostvarila godišnja proizvodnja od 55 milijardi kilovat-časova, koliko iznosi ekonomski podoban za eksploataciju hidroenergetski potencijal naših reka. To, zapravo, kazuje da, dugoročno posmatrano, hidroenergija nije trajnija energetska budućnost naše zemlje, kao uostalom, ni drugih zemalja.

3. Naša zemlja nema bogatih nalazišta nafte. Nada se krije u činjenici da rezerve ovog energetskog resursa još nisu dovoljno istražene. Bilansne rezerve nafte iznose svega oko 40 miliona (ili, tačnije 39.952 hiljade) tona. Vanbilansne su višestruko veće i iznose 259,4 miliona tona. Potencijalne rezerve su daleko veće od bilansnih i vanbilansnih, ali one kao takve još nisu pouzdan oslonac, s obzirom na neizvesnost njihovog postojanja i još veću neizvesnost mogućnosti i ekonomske isplativosti njihove eksploatacije.[15]

Proizvodnja nafte u našoj zemlji iznosila je 1939. godine tek hiljadu tona. Već prvih posleratnih godina ta proizvodnja beleži nagli skok (1947. dostiže 33 hiljade tona), a 1984. godine iznosi oko 4 miliona (odnosno, tačnije, 4.044 hiljade) tona. Na taj način, proizvodnja je u proseku godišnje povećavana za po 13%. Tako brz rast proizvodnje proističe iz njene vrlo niske startne osnove (u 1947. godini 33 hiljade tona). Kasnije je rast proizvodnje nafte usporen i povremeno sve slabiji, tako da je proizvodnja u 1984. godini manja nego u 1978. Zapazimo uz put da se sa usporavanjem rasta proizvodnje nafte ubrzavao rast proizvodnje uglja. (Godine 1978. proizvodnja uglja je iznosila 39,7, a 1984. godine — 65,1 milion tona, odnosno u tom vremenskom intervalu ona u proseku godišnje raste za po 8,2.%[16])

Na osnovu bilansnih rezervi ne može se računati na dugoročniju proizvodnju nafte, ali valja imati u vidu mogućnosti pretvaranja vanbilansnih i potencijalnih rezervi u bilansne, sa napredovanjem tehnike i tehnologije u eksploataciji nafte i sa daljim geološkim istraživanjima.

4. Ukupne rezerve prirodnih plinova u našoj zemlji iznose 225 milijardi kubnih metara; bilansne rezerve — 46,2, vanbilansne 48,2 i potencijalne 130,7 milijardi kubnih metara.

Proizvodnja prirodnih plinova je u poslednjoj predratnoj godini iznosila 2,6 miliona kubnih metara. U prvim posleratnim godinama ona se naglo uvećava (1946 — 8,5, a 1947 — 11,6 miliona m^3), da bi sukcesivnim rastom 1984. godine dostigla oko 2 milijarde kubika (tačnije 1983. godine — 2.090 miliona, a 1984 — — 1.998 miliona m^3). Njena godišnja stopa rasta za ceo posleratni period (1948—1984, 1947 = 100) iznosi 13,9%. Ta je stopa rasta izuzetno visoka i zbog izrazito niske startne osnove. Već je samo po sebi jasno da bilansne rezerve obezbeđuju proizvodnju na nivou 1984. za naredne 23 godine. Taj se period skraćuje zavisno od brzine rasta proizvodnje u narednim godinama, te čitalac to može i

[15] Izvor naveden u belešci 9.
[16] Izvor naveden u belešci 13.

Digitized by Google

sam izračunati koristeći se obrascem iz beleške 11. Ovde, međutim, važi isti zaključak, prethodno izveden za naftu: rezerve prirodnih plinova nisu dovoljno istražene, a visoke vanbilansne i potencijalne zalihe svakako će sa napredovanjem tehnologije i daljim geološkim istraživanjima prelaziti u bilansne.

5. Registrujmo ukratko da ukupne rezerve urana u našoj zemlji iznose 84,9 miliona tona. U okviru toga bilansne rezerve dosežu 2,3, vanbilansne 3,3 i potencijalne — 79,3 miliona tona. U okviru bilansnih rezervi njihov iskoristivi deo iznosi 1,9 miliona tona. Računa se da bi na osnovu bilansnih rezervi uranove rude u našoj zemlji mogle da rade tri nuklearne elektrane. Isto tako, sama ruda urana vrlo malo učestvuje u troškovima proizvodnje atomske energije, tako da se proizvodnja ove energije može zasnivati i na uvoznoj rudi.

Međutim, proizvodnja atomske energije izaziva velike kontroverze. Rizici po prirodnu sredinu i ljudske živote su veliki (od mogućih kvarova na reaktorima i nekontrolisane radijacije, koja otuda potiče, od teškoća skladištenja otpadnih materijala koji zadržavaju mogućnost i opasnost daljeg zračenja; nuklearne elektrane su posebno opasne u ratnim uslovima kada služe kao meta agresoru itd.).

6. Zaključujući izlaganja o energetskim izvorima navodimo opštu tendenciju u svetu da se u strukturi primarne energije poslednjih decenija smanjuje učešće uglja, a povećava udeo ostalih oblika primarne energije (nafte, gasa i hidroenergije). Ugalj i nafta su ipak dva glavna oblika primarne energije i oni u potrošnji energije učestvuju sa oko 90%. Javljaju se i kao međusobni supstituti — smanjivanje učešća uglja u potrošnji primarne energije omogućeno je povećavanjem učešća nafte u toj potrošnji. Pomenuta tendencija je unekoliko poremećena tokom 70-ih godina zbog porasta cena nafte na svetskom tržištu. Računa se sa suprotnim trendom u narednim decenijama — smanjivanje udela nafte, a povećavanje učešća uglja u ukupnoj proizvodnji i potrošnji primarne energije.

Energetski izvori naše zemlje nisu naročito izdašni. U nekima od njih zaostajemo za evropskim zemljama i za svetskim prosekom, a u nekima prednjačimo (vodne snage). Naše rezerve su nedovoljno istražene te otuda skromne razmere bilansnih a obilate vanbilansnih i posebno potencijalnih zaliha.

3.3c. Mineralna ležišta metala i nemetala

1. Mineralna ležišta metala su prirodna pretpostavka svake industrijalizacije. U njihovom ekonomskom ocenjivanju važne su najpre raspoložive rezerve rude u kojima je sadržana korisna materija metala, a zatim kvalitet rude meren sadržajem metala u njoj. Osim toga, na troškove ekstrakcije rude utiče i dubina na

Digitized by Google

kojoj se nalaze rudna ležišta i uopšte njihova dostupnost. Otuda visoki troškovi ekstrakcije rude, te dobijanja metala iz nje, zbog toga što je ona siromašna njime, mogu često biti razlog što zemlja uvozi rudu iz inostranstva, a svoje rezerve ne iskoristi. Ovaj momenat ističemo zbog toga što je u znatnoj meri svojstven i našoj zemlji.

Opšti pregled najvažnijih ruda metala, koji dajemo u tabeli 4, pokazuje da naša zemlja:

(a) raspolaže vrlo bogatim nalazištima rude gvožđa i drugih metala (mangana, na primer), na kojima se zasniva crna metalurgija, te da ne oskudeva u rezervama rude obojenih metala kao prirodnog oslonca obojene metalurgije;

(b) još nije ostvarila potpun uvid u ekonomski potencijal svojih rudnih ležišta. Otuda i veliki raskorak između bilansnih i potencijalnih rezervi. Zbog toga ne treba da posebno zabrinjava relativno skromni obim bilansnih rezervi kod boksitne i bakarne rude.

Krupan je ekonomski problem — nedovoljan i opadajući sadržaj metala u rudi, što ima za posledicu visoke i stalno rastuće troškove eksploatacije. Tako, na primer, sadržaj gvožđa u gvozdenoj rudi iznosi (u %) sukcesivno 38 (1971—1973), 35 (1976—1978), 31,5 (1980—1981). Kod glavnih svetskih proizvođača gvozdene rude pomenuti pokazatelj dostiže 60 i više postotaka.[17] Zbog toga (i još nekih razloga) naša je zemlja rad svojih željezara delom zasnivala i na uvoznoj rudi koja je bila bogatija gvožđem. Slična je situacija i sa još nekim, inače izuzetno važnim, rudama: (a) godine 1939. u proizvedenoj bakarnoj rudi bilo je 4,2% bakra, a 1982. samo 0,6% (kod najvažnijih svetskih proizvođača bakarne rude ovaj je pokazatelj mnogo povoljniji: Kanada 1,9%, Zambija 4%, Zair 5%, Španija 2,3% itd.); (b) kod rude olova i cinka sadržaj tih metala u njoj iznosio je 1949. godine 5,5% i postupno se smanjivao, te je u 1982. godini bio 4,6%. (Iz te se rude, međutim, dobija i srebro — 110 kg iz jedne tone, zatim bizmut te pirit i piritin, što povećava rentabilnost njene eksploatacije. Sadržaj olova i cinka u toj rudi u SAD je manji nego kod nas, ali je višestruko veći u Australiji, koja je najveći svetski proizvođač i kod koje se pomenuti pokazatelj kreće od 21 do 30%.)

Proizvodnja rude u našoj zemlji ostvarivana je dosta neujednačenom dinamikom. U celini je, međutim, ekstraktivna industrija tokom celog posleratnog perioda imala sporiji rast od prerađivačke, te je snabdevanje prerađivačke industrije potrebnim sirovinama vršeno dobrim delom uvozom. Cene sirovina su sve do privredne reforme iz 1965. godine bile pod kontrolom i u disparitetnom odnosu naspram cena finalnih dobara. Ulaganja u proizvodnju sirovina su tako bila manje rentabilna od ulaganja u prerađivačku industriju. Zbog toga su i nastale strukturne dispropor-

[17] Navedeno prema knjizi: *Ekonomika Jugoslavije* — Opći dio, »Informator«, Zagreb, 1984, str. 254 (redakcija Jakov Sirotković, Vladimir Stipetić).

Digitized by Google

TABELA 4.
LEŽIŠTA MINERALNIH RUDNIH REZERVI

u 000 tona

	Bilansne	Iskoristive	Van-bilansne	Potencijalne	Proizvodnja			Stopa rasta 1948—1984. u %	x^a	x^b
					1939.	1947.	1984.		1	2
	1	2	3	4	5	6	7	8	9=1:7	10
Ruda gvožđa (uključujući i niklonosno gvožđe)	776.192	690.226	404.151	2.344.017	667	739	5321	5,3	145,9	42,3
Manganova ruda	20.268	17.988	2.291	6.230	6	13	21	1,3	965,1	116,0
Bakarna ruda	670.884	631.250	526.768	1.415.972	984	812	25279	9,3	26,5	16,9
Boksitna ruda (crveni boksiti)	80.472	58.972	73.365	236.567	719	88	3347	9,8	24,0	15,8
Ruda olova i cinka	135.718	106.431	38.736	385.060	775	739	4634	5,0	29,3	18,0
Ruda antimona	1.699	732	3.354	33.469	19	36	51	0,9	33,3	19,6
Magnezit	86.984	72.732	16.698	16.454	33	38	326	5,7	266,8	53,3

a Vreme iscrpivosti bilansnih rezervi na bazi proizvodnje iz 1984.

b Vreme iscrpivosti bilansnih rezervi ako bi se proizvodnja godišnje uvećavala po stopi rasta od 5%, izračunato po obrascu navedenom u belešci 11.

Izvori: (1) Materijali Geološkog instituta u Beogradu; (2) Jugoslavija 1945—1964, statistički pregled, Beograd, novembar 1965, str. 146—147 i (3) SGJ — 1985, str. 268—270.

Digitized by Google

cije u jugoslovenskoj privredi i posebno industriji i, na toj osnovi, njihova velika zavisnost od uvoza. Poslednjih godina čine se veliki napori da se te disproporcije koriguju, ali to je dugoročniji proces. Informacije o proizvodnji metala na osnovi rudnih iskopina pružamo u tabeli 5. Podaci iz te tabele pokazuju ogromni napredak u odnosu na poslednju godinu međuratnog perioda i na posleratno početno stanje. Treba, međutim, imati u vidu (a) da je niska startna osnova neke stope rasta učinila izuzetno visokima (kod aluminijuma i čelika, na primer); (b) da je ubrzaniji rast započet dosta kasno (kao i kod proizvodnje rude) i (c) da proizvodnja sirovog čelika visoko nadmašuje proizvodnju sirovog gvožđa i kao takva se zasniva na uvozu, baš kao što smo i ranije naveli da se domaća proizvodnja sirovog gvožđa jednim delom zasniva na uvoznoj rudi.

2. Jugoslavija je veoma bogata rudnim ležištima nemetalnih sirovina, pre svega magnezita, a zatim i azbesta. Osim toga, ona raspolaže ležištima soli, kvarcnog peska, gline, laporca i još nekih materija koje su značajne za građevinsku delatnost, industriju stakla, porculana itd.

TABELA 5.

PROIZVODNJA NAJVAŽNIJIH METALA

	Obim u 000 tona			Indeks		Stopa rasta 1948—1984.
	1939.	1947.	1984.	1984. 1939=100	1984. 1947=100	
Sirovo gvožđe	101	162	2.855	2.827	1.762	7,8
Sirovi čelik	235	311	4.236	1.803	1.362	12,8
Anodni bakar	42	37	176	419	476	4,2
Elektrolitski bakar	12	14	128	1.067	914	6,0
Aluminijum u bloku	1,8	1,3	302	16.778	23.230	14,7
Rafinirano olovo	11	40	83	755	205	2,0
Cink	5	6	93	1.860	15.500	7,4

Izvor: kao kod Tabele 3.

Napominjemo da izvanredne prirodne pogodnosti za proizvodnju cementa, cigle i opeke nisu dovoljno iskorišćene, te smo ove proizvode tokom posleratnog perioda uvozili, a ni današnja proizvodnja nije dovoljna da zadovolji naše potrebe za njima.

*

* *

Digitized by Google

U celini posmatrano, naša zemlja nija nije do sada u prirodnim resursima imala ograničenja za svoj privredni razvoj. Skromnije rezerve nafte mogle su biti nadoknađene intenzivnijom upotrebom uglja, ali te su mogućnosti nedovoljno korišćene. Bogati kompleksi poljoprivrednog, obradivog i šumskog zemljišta, za sada zadovoljavajuće bilansne rezerve rude crnih i obojenih metala, te njihove znatno veće potencijalne rezerve, neiskorišćene rezerve hidroenergetskog potencijala, velike prirodne mogućnosti za proizvodnju nemetalnih sirovina i građevinskog materijala predstavljaju nesumnjivo zadovoljavajuću prirodnu osnovu budućeg privrednog razvoja. Time se, naravno, ne umanjuje potreba i neophodnost racionalnog odnosa prema njoj.

Ovoj konstataciji treba dodati da se značajne ekonomske pogodnosti ogledaju u geografskom položaju, jadranskoj obali, prirodnim lepotama, povoljnim klimatskim uslovima, plovidbenim mogućnostima naših reka i nekim drugim momentima.

3.4. Osnovni proizvodni fondovi

3.4a. Proizvedeno društveno bogatstvo

Pod proizvedenim društvenim bogatstvom podrazumevamo ukupna dobra koja su proizvedena ljudskim radom prethodnih i sadašnjih generacija i kao takva su na raspolaganju za direktno (potrošna dobra) ili posredno (proizvodna dobra) zadovoljavanje ljudskih potreba. Već ova definicija ukazuje na globalnu podelu društvenog bogatstva na proizvodna i potrošna dobra.

U okvir prve grupe dobara ulaze: osnovni fondovi u privredi, poslovne zalihe (sirovina, reprodukcionih materijala, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda) i investicije što su u toku. U okvir druge grupe dobara ulaze: osnovni fondovi u vanprivredi, stambene zgrade i trajna potrošna dobra u domaćinstvima.

Proizvedeno društveno bogatstvo je promenljiva ekonomska kategorija, te je njegovo sistematsko statističko registrovanje i praćenje u statističkim serijama skopčano sa velikim teškoćama i izdacima. Zbog toga je u navedenim stavkama društvenog bogatstva izostala kategorija kratkotrajnih potrošnih dobara koja služe za svakodnevnu upotrebu, kao što su prehrambeni, tekstilni i drugi potrošni artikli relativno kraćeg veka trajanja, koji inače po definiciji moraju činiti važnu stavku proizvedenog društvenog bogatstva. Ni sve navedene stavke društvenog bogatstva nisu obuhvaćene sistematskim statističkim praćenjem. To je slučaj sa poslovnim zalihama, trajnim potrošnim dobrima kod domaćinstava, stambenim zgradama i još nekima. Zbog toga se statistička evidencija društvenog bogatstva zasniva na povremenim procenama. Ove, pak, mogu biti vršene od strane zvaničnih statističkih institucija ili pojedinačnih naučnih radnika (kao što je to slučaj sa proizvedenim društvenim bogatstvom Jugoslavije koje prikazujemo u tabeli 6).

Digitized by Google

Proizvedeno društveno bogatstvo prema njegovim komponentama, koje smo napred naveli, u našoj zemlji se sa 59,7% (1953), odnosno sa 63,3% (1975) sastoji iz proizvodnih i sa 41,3, odnosno 36,7% iz potrošnih fondova. U celini posmatrano, njega sa 81,1% (1953), odnosno 70,2% (1975) čine fiksni fondovi, a sa 18,9, odnosno 29,8% (1975) — opticajni deo proizvodnih (poslovne zalihe i investicije što su u toku) i trajnih potrošnih dobara. Neke pouzdanije zaključke o promeni u strukturi proizvedenog društvenog bogatstva u dve posmatrane godine ne možemo izvoditi s obzirom na okolnosti da statistički nisu obuhvaćena kratkotrajna potrošna dobra. Ipak, tabela 6 pruža globalnu informaciju, te je zbog toga i navodimo.

Zapazimo da u strukturi proizvedenog društvenog bogatstva dominiraju osnovni fondovi u privredi (49,0% — 1953. i 45,2% — 1975) i stambene zgrade (27,7% — 1953. i 19,7% — 1975), i ove dve stavke čine tri četvrtine (76,7%) u 1953, odnosno dve trećine (64,9%) u 1975. od ukupnog proizvedenog društvenog bogatstva. na okolnost da statistički nisu obuhvaćena kratkotrajna potrošnja ljaju osnovni fondovi u privredi i njima posvećujemo dalji tekst u ovom delu trećeg poglavlja.

TABELA 6.

PROIZVEDENO DRUŠTVENO BOGATSTVO JUGOSLAVIJE*

	1975. u milijardama dinara	Struktura u %	
		1953.	1975.
Ukupno	1.740,3	100,0	100,0
Fiksni fondovi	1.220,7	81,1	70,2
— u privredi	787,2	49,0	45,2
— u vanprivredi	91,6	4,4	5,3
— stambene zgrade	341,9	27,7	19,7
Poslovne zalihe	232,2	7,6	13,3
Investicije u toku	84,3	3,1	4,8
Trajna potrošna dobra u domaćinstvu	203,1	8,2	11,7

* Proizvedeno društveno bogatstvo za 1953. godinu dato je prema procenama prof. dr Ive Vinskog, a za 1975. prema procenama SZS. Izvor: *Jugoslavija 1945—1985;* SZS, Beograd, 1986, str. 62.

3.4b. Značaj osnovnih proizvodnih fondova za privredni razvoj

Osnovni proizvodni fondovi predstavljaju vrednosni izraz svih ulaganja u proizvodnju koja postupno tokom više (uzastopno) ponavljanih proizvodnih procesa prenose svoju vrednost na nove proizvode. Glavninu osnovnih proizvodnih fondova (više od devet desetina) čini vrednost opreme (mašina, uređaja i instrumenata) i građevinskih objekata.[18] Osnovni proizvodni fondovi su

[18] Preostali, marginalni deo osnovnih proizvodnih fondova čine patenti, licence, kupljena tehnička dokumentacija itd.

Digitized by Google

po svojoj suštini vrednosni izraz sredstava za rad. Od obima sredstava za rad prvenstveno zavisi mogućnost proizvodnog angažovanja radno sposobnog stanovništva. Otuda je bitno obeležje nerazvijenih zemalja oskudnost sredstava za rad i, na toj osnovi, nedovoljna proizvodna angažovanost radne snage. Obilje sredstava za rad kojim se odlikuju razvijene zemlje savremenog sveta pruža mogućnost da se u njima ostvari puna zaposlenost. Ove mogućnosti se, međutim, u njima ne realizuju u celini zbog kapitalističkog produkcionog odnosa i profitne motivacije proizvodnje.

Sredstva za rad — kao esencija osnovnih proizvodnih fondova — posmatrana u odnosu na broj zaposlenih u privredi, to jest sredstva za rad po zaposlenom (tehnička opremljenost rada) bitno opredeljuju i nivo produktivnosti rada. Niža produktivnost rada u nerazvijenim u odnosu na razvijenije zemlje dobrim se delom može objasniti i njihovim zaostajanjem u tehničkoj opremljenosti rada.[19]

Stepen razvijenosti jedne privrede se prvenstveno izvodi iz obima osnovnih proizvodnih fondova po stanovniku (a delom i po zaposlenom), ali se, u suštini, jedna nacionalna ekonomija može smatrati razvijenom tek kad se u njoj ovlada proizvodnjom sredstava za rad, to jest prvenstveno proizvodnjom opreme. I u ovom pogledu postoji jasna linija razgraničenja između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Prve su izraziti izvoznici opreme i kreatori novih sredstava za rad, dok druge uglavnom uvoze opremu i u tom su pogledu tehničko-tehnološki veoma zavisne od razvijenih zemalja.

Tehničku strukturu osnovnih proizvodnih fondova čini srazmera u kojoj su u njima zastupljeni oprema i građevinski objekti. Niži nivoi privredne razvijenosti i početne etape privrednog razvoja odlikuju se visokim udelom građevinskih objekata i niskim učešćem opreme u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova. Sa odmicanjem privrednog razvoja te se srazmere menjaju u prilog opremi, tako da na visokom nivou privredne razvijenosti na opremu otpada više od četiri petine osnovnih proizvodnih fon-

[19] U Izveštaju Svetske banke za obnovu i razvoj iz 1984. godine nailazi se na podatke koji ilustruju izuzetno velike razlike između visokorazvijenih i nerazvijenih zemalja u obimu investiranog kapitala po novozaposlenom radniku. U SAD se po novozaposlenom radniku za tehničko opremanje radnog mesta osnovnim sredstvima investira 1980. godine 189, u Zapadnoj Nemačkoj 481, u Francuskoj 461, a u Japanu čak 535 hiljada dolara (kupovne snage iz 1980). Istovremeno, taj podatak iznosi u Bangladešu 1,1, Etiopiji 1,53, Nepalu 1,26, Ruandi 1,66, Keniji 4,7, Egiptu 9, Tajlandu 10,7, Kolumbiji 10,1 itd. hiljada dolara. Takve razlike u investicijama po jednom novom radniku (po novom radnom mestu) svakako su glavni razlog daljeg produbljavanja razlika u nivou produktivnosti rada i razvijenosti uopšte između visokorazvijenih zemalja i zemalja u razvoju (*World Development Report*, 1984, str. 87).

Digitized by Google

dova. I po tome se visokorazvijene zemlje savremenog sveta bitno razlikuju od zemalja koje za njima zaostaju u nivou razvijenosti.

Visoko učešće građevinskih objekata u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova na nižim nivoima razvijenosti i u početnim etapama privrednog razvoja rezultat je investicione aktivnosti usmerene na gradnju novih proizvodnih kapaciteta. Kako mreža proizvodnih kapaciteta sa protokom razvoja postaje sve gušća, to se težište investicione aktivnosti pomera sa gradnje novih na rekonstrukciju i modernizaciju postojećih kapaciteta, s posledicom rastućeg učešća opreme u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova.

Ekonomsku strukturu osnovnih proizvodnih fondova čini njihov raspored po privrednim sektorima. Po prirodi stvari, privredni razvoj kao dugoročan društveno-ekonomski tok može se poistovetiti sa industrijalizacijom. Iz toga sledi da na nižim nivoima privredne razvijenosti u ekonomskoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova dominiraju poljoprivredni inventar, zanatska sredstva rada i transportni kapaciteti niskog tehničko-tehnološkog i ekonomskog nivoa. Industrijalizacija, zavisno od brzine njenog ostvarivanja, ovo stanje menja u dva pravca. Prvo, osnovni proizvodni fondovi industrije postaju rastuća i dominirajuća stavka ekonomske strukture ukupnih osnovnih proizvodnih fondova. Drugo, pod uticajem razvoja industrije, u kojoj se inače kreira oprema za ukupnu privredu, dolazi do tehničko-tehnološkog osavremenjavanja osnovnih proizvodnih fondova u svim sektorima privrede.

Najzad, valja pomenuti da je proizvodnja sredstava za rad područje najdinamičnijeg ispoljavanja naučno-tehničkog progresa. U tom pogledu vremenski univerzalno značenje ima Marksova postavka da se epohe u razvoju ljudskog društva ne razlikuju po tome šta se proizvodi, već čime se proizvodi, to jest kakvim sredstvima za rad. Sredstva za rad su omogućavala prelazak sa ručnog na mehanizovani i sa ovog na poluautomatizovani i automatizovani način proizvodnje. Ona su preuzimala na sebe niz funkcija koje su prvobitno bile isključivo vezane za umne i fizičke aktivnosti čoveka i koje su se odnosile na preradu prirodne materije u upotrebne vrednosti. Najnoviji prodori u proizvodnji sredstava za rad znače proizvodnju uređaja koji u proizvodnom procesu preuzimaju i misaone i logičke funkcije, obradu informacija i reagovanje na njih, koje su u najbližoj prošlosti u celini pripadale, a i danas svojom glavninom pripadaju čoveku. Razvijene zemlje u ovom pogledu daleko prednjače i na tome sve više zasnivaju svoju ekonomsku superiornost nad nerazvijenima.

Najzad, rast osnovnih proizvodnih fondova, te promene u njihovoj tehničkoj strukturi i sektorskom rasporedu svojevrsni su indikatori privrednog razvoja. Time se stvaraju neophodni uslovi za aktiviranje drugih proizvodnih činilaca — radne snage i prirodnih izvora, te, na toj osnovi, za rast proizvodnje i progresivne strukturne performanse u njoj.

Digitized by Google

3.4c. Nasleđeno stanje, te dinamika i struktura osnovnih proizvodnih fondova

1. Osnovni poizvodni fondovi, prema procenama akademika Iva Vinskog[20], iznosili su na današnjoj teritoriji Jugoslavije 1910. godine 22.900 miliona dinara kupovne snage iz 1953. godine. Prvi svetski rat donosi razaranja koja fiksni kapital Jugoslavije smanjuju na iznos od 21.500 miliona dinara u 1919. godini. U daljem toku osnovni proizvodni fondovi beleže rast, dostižući u 1929. iznos od 27.480, a u 1939. godini — 32.400 miliona dinara, što je kumulativan rast, u odnosu na 1919. godinu, od 20, odnosno 51%. Oni se u proseku u prvoj međuratnoj deceniji (1920—1929, 1919=100) godišnje povećavaju za po 2,4%, u drugoj deceniji (1930—1939, 1929=100) prosečna godišnja stopa njihovog rasta iznosi 1,8%, a u celom međuratnom periodu (1920—1939, 1919 = =100) isti pokazatelj iznosi 2,1%. Analogne stope rasta stanovništva iznose 1,49, 1,43 i 1,44 tako da dolazimo do saznanja o tome da su osnovni proizvodni fondovi po stanovniku u dve međuratne decenije posebno i u celom međuratnom periodu u proseku godišnje rasli za po 0,9% (2,4 — 1,5), 0,4% (1,8 — 1,4) i 0,7% (2,1 — 1,4). Rast ovakvog intenziteta osnovnih proizvodnih fondova (pod kojim podrazumevamo njihov iznos po stanovniku) graniči se sa stagnacijom i ilustruje odsustvo življih razvojnih tokova u našoj zemlji u međuratnom periodu. Kako se osnovni proizvodni fondovi kreiraju investicijama i u svakom datom momentu predstavljaju kumulativ prethodnih investicija u osnovna sredstva, to njihov spori rast u međuratnom periodu ilustruje i odsustvo većih investicionih napora i razvojnih pregnuća.

Struktura osnovnih proizvodnih fondova takođe je u sebi sažimala stanje ekonomske nerazvijenosti. Od ukupnog iznosa osnovnih proizvodnih fondova (32.400 miliona dinara) na poljoprivredu je otpadalo 34%, a na saobraćaj 44%, odnosno na ove dve grane — blizu četiri petine njihove ukupne vrednosti.[21] Visoko učešće poljoprivrede odražava agrarni karakter proizvodne strukture, a saobraćaja — prisustvo stranog kapitala u našoj privredi i njegov interes da eksploatiše i izvozi sirovine iz naše zemlje. Industrijski osnovni proizvodni fondovi čine tek 15% njihovog totala, a unutar njih preovlađuju (sa više od 50% učešća) osnovna sredstva lako prerađivačkih industrijskih grana, dok su bazične grane zastupljene sa 25%, a osnovni proizvodni fondovi za proizvodnju energije sa 18%.

2. U drugom svetskom ratu osnovni proizvodni fondovi trpe ogromna razaranja. Globalna predstava o razmerama tih razaranja može se steći iz sledećeg citata »... gubitak narodnog bogatstva

---

[20] Ivo Vinski: *Fixed Assets 1946—1966*, »Yugoslav Survey«, br. 4/1968, str. 95.

[21] Izračunato prema knjizi Stevana Kukoleče, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd, 1956.

Digitized by Google

iznosio je 17% od ukupnih gubitaka 18 savezničkih zemalja. Porušeno je ili teže oštećeno 500 hiljada zgrada, ili 21% tadašnjeg broja, uništeno je 24% osnovnih fondova poljoprivrede i 36% industrije, železnice su izgubile 76% lokomotiva i više od 83% vagona, a od 96 brodova pomorske trgovačke flote izgubljeno je 56. Uništeno je ili oštećeno 28.000 km puteva, razrušeno 13 velikih mostova čelične konstrukcije i 45.000 km dužine manjih čeličnih, kamenih i drvenih mostova, što je činilo dve trećine svih mostova u zemlji.[22]

3. U prvim posleratnim godinama Jugoslavija pristupa obnovi, a od 1947. do 1951. godine, uz izuzetne napore, ostvaruje prvi petogodišnji plan. Jugoslavija tih godina predstavlja ogromno gradilište, a investiciona aktivnost usmerena na ostvarivanje industrijalizacije doprinosi ubrzavanju rasta osnovnih proizvodnih fondova i menjaju njihove ekonomske strukture.

Prema procenama Vinskog i po cenama iz 1962. godine, osnovni proizvodni fondovi su 1946. iznosili 57.216 miliona dinara, sa ekonomskom strukturom koja im je, uz neznatna odstupanja, bila svojstvena i 1939. godine. Do 1953. oni beleže prosečan godišnji rast od 5,3%, pri tome njihov rast u industriji iznosi 15,1%. Kumulativan rezultat ovog rasta je njihov obim u 1953. godini za 44,1% veći nego u 1946, a u industriji čak za 167,8% (indeks 144,1 i 267,8). Na taj način industrija povećava svoj relativni udeo u strukturi osnovnih proizvodnih fondova sa oko 15 na 29,1%, dok poljoprivreda i saobraćaj beleže smanjivanje.

Stanovništvo je u ovom periodu povećavano za po 1,4% prosečno godišnje, te je intenzitet osnovnih fondova (njihov obim po stanovniku) povećavan za 3,9% prosečno godišnje, što je osam puta brže nego u međuratnom periodu.

Bitno je izmenjena vlasnička struktura osnovnih proizvodnih fondova. Njihova glavnina (71%) već se do 1946. godine našla u društvenom vlasništvu, i ovaj se pokazatelj do 1953. godine povećava na 79%.

Osnovni proizvodni fondovi u ovom periodu se odlikuju dominacijom građevinskih objekata i slabom zastupljenošću opreme u njihovoj tehničkoj strukturi. Rast osnovnih proizvodnih fondova u sektoru privrede u društvenoj svojini u ovom periodu (od 7,0% prosečno godišnje) u celini je poslužio za otvaranje novih radnih mesta i brzi rast zaposlenosti (po prosečnoj godišnjoj stopi od 6,4%), dok je tehnička opremljenost rada (obim osnovnih proizvodnih fondova po zaposlenom u privredi) rasla vrlo sporo (0,6% godišnje) ili je, tako reći, stagnirala. Obe poslednje konstatacije kazuju, zapravo, da je reč o početnoj etapi razvoja i vrlo niskoj startnoj osnovi u pogledu materijalnih uslova za njegovo ostvarivanje.

[22] Izvor: Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972, SZS, Beograd, 1973, str. 15.

Digitized by Google

4. U daljem tekstu izlažemo glavne odlike rasta (tabela 7. i 8) i strukture (tabela 9) osnovnih proizvodnih fondova sektora privrede u društvenoj svojini, prema zvaničnim statističkim izvorima.

TABELA 7.

OSNOVNI PROIZVODNI FONDOVI SEKTORA PRIVREDE U DRUŠTVENOJ SVOJINI

	1952.	1965.	1970.	1980.	1984.
1. Osnovni proizvodni fondovi u milionima dinara, cene iz 1972.	97.475	278.091	405.510	848.155	1.006.500
2. Indeksi 1952 = 100	100,0	285,1	415,9	869,9	1.032,3
3. Stanovništvo u 000 lica	16.798	19.434	20.371	22.304	22.963
4. Osnovni proizvodni fondovi po stanovniku, u dinarima (4=1 : 3)	5.803	14.309	19.906	38.027	43.831
Indeksi 1952 = 100	100,0	246,6	343,0	655,3	755,3
5. Broj zaposlenih u privredi u društvenoj svojini u 000 lica	1.387	3.009	3.113	4.710	5.165
6. Osnovni proizvodni fondovi po zaposlenom (6 = 1 : 5)	70.278	92.420	130.263	180.075	194.869
7. Indeksi 1952 = 100	100,0	131,5	185,4	256,2	277,3
8. Društveni proizvod u milionima dinara, cene 1972.	41.502	132.474	177.730	328.699	335.548
9. Efikasnost osnovnih proizvodnih fondova, u dinarima (9 = 8 : 1)	0,436	0,476	0,438	0,388	0,333

Izvor: SGJ, 1980, str. 80. i 83, SGJ, 1985, str. 84. i 86. i *Jugoslavija 1945—1985, SZS*, Beograd, 1986, str. 63.

a) Osnovni proizvodni fondovi u sektoru privrede u društvenoj svojini u periodu 1953—1984. beleže impozantan rast po prosečnoj godišnjoj stopi od 7,3%. Kumulativan izraz tog rasta je povećanje njihovog obima u 1984. godini, u odnosu na 1952, za 10,3 puta. Oni se se po stanovniku uvećavali prosečno godišnje za 6,3% i veći su 1984. nego 1952. 7,5 puta. Naime, 86% njihovog prosečnog godišnjeg rasta »služilo« je njihovom povećavanju po stanovniku, dok je samo preostalih 14% »služilo« održavanju njihovog zatečenog nivoa po stanovniku. Rast osnovnih proizvodnih fondova po stanovniku bio je oko deset puta brži nego u međuratnom periodu.

Digitized by Google

Rast osnovnih proizvodnih fondova delom služi otvaranju novih radnih mesta i povećavanju zaposlenosti, a drugim delom povećavanju njihovog obima po radnom mestu, odnosno po zaposlenom (to jest povećavanju tehničke opremljenosti rada). U jugoslovenskoj privredi, u posmatranom periodu, pretežni deo rasta osnovnih proizvodnih fondova, odnosno, tačnije 56% (4,1 : 7,3) upotrebljen je za rast zaposlenosti, dok je preostali manji deo (46% = 3,2 : 7,3) korišćen za povećavanje tehničke opremljenosti rada. Na taj način svojim ukupnim povećanjem od 10,3 puta osnovni su proizvodni fondovi omogućili povećanje zaposlenosti 3,7 i tehničke opremljenosti rada 2,8 puta u 1984. godini, u odnosu na 1952. Brži rast zaposlenosti od tehničke opremljenosti rada izražava ekstenzivan karakter posleratnog privrednog razvoja. U vreme privredne reforme (1965—1970) učinjen je pokušaj naglog prelaska na intenzivan privredni razvoj, te je stopa rasta zaposlenosti svedena na svega 0,7%, apsorbujući tako tek 9,3% (0,7 : 7,5) rasta osnovnih proizvodnih fondova. Stopa rasta tehničke opremljenosti rada tih godina iznosi čak 6,9%, odnosno u tu svrhu je upotrebljeno celih 90,7% (6,9 : 7,5) rasta osnovnih proizvodnih fondova. Pokazalo se da tako oštar prelaz na intenzivan privredni rast nije bio primeren našoj privredi i društvu, s obzirom na ogromne rezerve radne snage koju je trebalo zapošljavati. Zbog toga su u 70-im godinama i kasnije uspostavljene uravnoteženije relacije u korišćenju rasta osnovnih proizvodnih fondova za povećavanje zaposlenosti i tehničke opremljenosti rada.

TABELA 8.

STOPE RASTA OSNOVNIH PROIZVODNIH FONDOVA — UKUPNIH, PO STANOVNIKU I PO ZAPOSLENOM I NJIHOVE EFIKASNOSTI

	1953—1965. 1952 = 100	1966—1970. 1965 = 100	1971—1980. 1970 = 100	1981—1984. 1980 = 100	1953—1984. 1952 = 100
1. Osnovni proizvodni fondovi (1=2+3=4+5)	8,1	7,5	7,4	4,3	7,3
2. Stanovništvo	1,12	0,94	0,91	0,73	0,98
3. Osnovni proizvodni fondovi po stanovniku	6,9	6,6	6,5	3,6	6,3
4. Zaposlenost u sektoru privrede u društvenoj svojini	6,0	0,7	4,1	2,3	4,1
5. Osnovni proizvodni fondovi po zaposlenom	2,1	6,9	3,2	2,0	3,2
6. Efikasnost osnovnih proizvodnih fondova	0,7	—1,7	—1,2	—3,8	—0,8
7. Društveni proizvod (7=1+6)	8,9	5,9	6,1	0,5	6,5

Izvor: Izračunao autor na osnovi podataka sadržanih u tabeli 7.

Digitized by Google

Osnovni proizvodni fondovi su imali, uglavnom, ujednačen ritam rasta i u njima nije bilo osetnijih oscilacija, kao kod drugih makroekonomskih veličina. Od ovoga odstupa njihov skromniji rast u periodu 1980—1984. koji u proseku godišnje iznosi samo 4,3%. U pitanju je period ekonomske krize koja se manifestuje u usporenom rastu svih važnijih makroekonomskih veličina, a kod nekih od tih veličina dolazi do stagnacije i opadanja.

Efikasnost osnovnih proizvodnih fondova beleži rast do 1965. godine (po stopi od 0,7%), a od tada je u opadanju. Na osnovu toga dolazimo do saznanja da je stopa rasta društvenog proizvoda sektora privrede u društvenoj svojini u periodu 1953—1965. godine bila sa 91% (8,1 : 8,9) uslovljena rastom osnovnih proizvodnih fondova, a sa 9% (0,7 : 8,9) rastom njihove efikasnosti. U periodu 1966—1984. godine opadanje efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova (po prosečnoj godišnjoj negativnoj stopi rasta od 1,9%) za toliko čini manjom stopu rasta društvenog proizvoda (4,9%) od stope rasta osnovnih proizvodnih fondova (6,8%). Drugim rečima, da nije došlo do opadanja efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova, društveni proizvod bi rastao po istoj stopi po kojoj su i oni uvećavani. Do drastičnog opadanja efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova došlo je poslednjih godina (1981—1984) kada negativna stopa rasta iznosi u proseku godišnje 3,8%. Mnogobrojni su uzroci tome i njih ovde izostavljamo. Samo napominjemo da je naša privreda dospela u razvojnu fazu kada se značajniji izvori njenog rasta nalaze u potpunijem i efikasnijem korišćenju raspoloživih proizvodnih potencijala a ne u njihovom ekstenzivnom uvećavanju.

u) Progresivne promene su se zbivale u ekonomskoj i tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova. Informacije o tome pruža tabela 8.

U ekonomskoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova već u samom startu 50-ih godina dominira industrija (sa učešćem od 46,6%), i tu poziciju ona učvršćuje (povećavajući svoje učešće na 56,1% u 1984. godini). Valja dalje uočiti prepolovljeni udeo saobraćajnih fiksnih fondova u 1984. godini, u odnosu na 1952. Treba

TABELA 9.

EKONOMSKA I TEHNIČKA STRUKTURA OSNOVNIH PROIZVODNIH FONDOVA

	1952.	1965.	1970.	1980.	1984.
Osnovni proizvodni fondovi — ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ekonomska struktura					
1. Poljoprivreda i ribarstvo, vodoprivreda, šumarstvo	4,0	8,0	8,8	7,5	7,5
2. Industrija	46,6	54,5	54,0	56,2	56,1

Digitized by Google

3. Građevinarstvo	2,3	3,2	3,6	4,0	3,9
4. Zanatstvo	0,6	1,0	0,9	1,3	1,4
5. Saobraćaj	40,6	25,4	21,5	19,3	19,6
6. Trgovina, ugostiteljstvo, turizam i ostale uslužne delatnosti	5,9	7,8	11,1	11,7	11,5
Tehnička struktura					
1. Građevinski objekti	65,3	56,9	55,6	48,4	48,3*
2. Oprema	33,7	41,0	42,2	48,2	48,1*
3. Ostalo	1,0	2,0	2,2	3,4	3,6*

* Podaci se odnose na 1983. godinu.

Izvor: SGJ, 1979, str. 218—219; SGJ, 1985, str. 220, 221. i *Jugoslavija 1945—1985*, SZS, Beograd, 1986, str. 220—221.

pri tome imati u vidu da je saobraćaj kao privredna oblast po svojoj razvijenosti i snabdevenosti osnovnim fondovima visoko odskakao od prosečne (ne) razvijenosti naše privrede pred kraj međuratnog i početkom posleratnog perioda. Smanjivanje njegovog učešća u ekonomskoj strukturi osnovnih fondova delom se time objašnjava. Ekonomsku strukturu fiksnih fondova privrede predodređuje ekonomska struktura fiksnih investicija. U ovoj je učešće saobraćaja bilo vrlo visoko (oko 20%), ali ipak dvostruko manje od njegovog zatečenog udela u fiksnim fondovima (40,6%, 1952). Najzad, ostale su privredne oblasti, zahvaljujući smanjivanju udela saobraćaja, osetnije povećavale svoje učešće u ekonomskoj strukturi fiksnih fondova (sa 12,8 na 24,3%). »Statističkim« razlozima se može »objasniti« da su ostale oblasti povećale svoj udeo blizu dva puta (24,3 : 12,8 = 1,90), a industrija samo za 20% (56,1 : 46,6). Reč je o različitoj startnoj osnovi na kojoj se ostvaruje povećanje.

U svakom slučaju, promene u ekonomskoj strukturi osnovnih fondova vršene su u pravcu njene diverzifikacije, uz zadržavanje i jačanje primata industrije u njoj.

Promene u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova idu linijom povećavanja udela opreme u njoj, i to tako što se marginalno učešće iz 1952. do 33,7% povećava na 48,3% u 1983. godini, izjednačujući se tako sa udelom građevinskih objekata. Time se početak 80-ih godina obeležava i kao prag ekonomskog razvoja posmatranog iz ovog ugla, kada se dve ključne stavke tehničke strukture fiksnog kapitala izjednačavaju s perspektivom da oprema postaje u sve većoj meri preovlađujuća. Na žalost, ovaj progresivni strukturni tok praćen je silaznim trendom u efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova, što protivreči logici privrednog razvoja.

Ne sme se gubiti iz vida da stavka »ostalo« u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova više nego utrostručava svoje

Digitized by Google

učešće. Tu kupljene uvozne licence (sa čime se inače u našoj zemlji neretko preterivalo) čine glavnu stavku.

5. Napred izloženi impozantni rast osnovnih proizvodnih fondova rezultat je strateške orijentacije naše ekonomske politike na to da se ostvaruje industrijalizacija te da u okviru industrije proizvodnja sredstava za rad ima prioritet. Zahvaljujući tome, pri ukupnom porastu industrijske proizvodnje u 1984. godini, u odnosu na 1952, 13,3 puta, proizvodnja sredstava za rad porasla je 17,5 puta. (Nepovoljan je momenat da je proizvodnja materijala za reprodukciju, koja je porasla 11,8 puta, zaostajala za proizvodnjom sredstava za rad, s posledicom nedovoljnog korišćenja osnovnih sredstava, platnobilansnih implikacija i slično.

6. Najzad, nemamo sređenu zvaničnu statističku građu o osnovnim proizvodnim fondovima u sektoru privrede u individualnoj svojini. Ipak, u »zamenu« za to, pomenimo da su individualna poljoprivredna gazdinstva posedovala 1951. godine svega 996, 1956, 3.262, a 1984. godine 777.800 traktora. Traktor je upotrebljiv tek kada se uz njega raspolaže drugom »priključnom« tehnikom, te otuda i pomenuti podatak može približno ilustrovati rast i drugih vrsta osnovnih sredstava sektora poljoprivrede u privatnoj svojini. Imamo pri tome u vidu da poljoprivreda dominira sektorom privrede u privatnom vlasništvu. I ovde, međutim, važi, kao i kod sektora društvene svojine, da proizvodnja zaostaje za tehničkim (i prirodnim) mogućnostima. Razlozi tome su sistemske i ideološke prirode — korišćenje dohotka poljoprivrede za razvoj industrije i nepoljoprivrednih delatnosti (disparitetnim cenama poljoprivrednih i nepoljoprivrednih roba), nedovoljna društvena podrška razvoju individualne poljoprivrede zbog straha da se seljaci ne obogate i slično. Takav pristup poljoprivredi privatnog sektora osetno se menja poslednjih godina, a posebno su radikalno novi pogledi u prilogu poljoprivredi privatnog sektora sadržani u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, usvojenom 1983. godine, kojim je inače trasirana stategija za izlazak iz ekonomske krize.

3.5. Veličina zemlje i stepen ekonomske razvijenosti

1. Veličina zemlje se izražava u njenom prostranstvu i brojnosti stanovništva. Što je zemlja prostranija, to je, po pravilu, bogatija prirodnim izvorima, i ovi su u njoj raznovrsniji. To je, naravno, od neprocenjive važnosti za stabilnu i raznovrsnu proizvodnju. Stanovništvo je svojom brojnošću izvor radne snage, a svojim potrošačkim »kapacitetom« određuje dimenzije tržišta. Ovom prilikom nam je važnije da stanovništvo, određujući dimenzije tržišta, vrši povratan uticaj na proizvodnju. Malobrojno stanovništvo predstavlja barijeru za uspostavljanje optimalnih proizvodnih serija koje se, uz to, povećavaju pod uticajem nove tehnike i tehnologije proizvodnje.

Digitized by Google

stanovnika u istoj skupini zemalja zauzimala je 1983. godine osm mesto. Od susednih zemalja od nje je veća samo Italija (sa 301.22 kvadratnih kilometara i 56 miliona stanovnika), a približava joj s Rumunija (sa 237,5 kvadratnih kilometara površine i 22,5 milion stanovnika). Ostale susedne zemlje osetno su manje od Jugoslavij i po površini i po broju stanovnika. Poređenja sa zemljama dru gih kontinenata manje su povoljna po Jugoslaviju (kao i po drug evropske zemlje) kada je u pitanju površina teritorije, dok s povoljnija kada je reč o broju stanovnika.

U svakom slučaju učešće Jugoslavije u svetskom stanovništvu površini teritorije, njen udeo u svetskoj proizvodnji, izvozu, pr rodnim izvorima itd. koleba se između 0,5 i 0,7%, a to je interva u kome se kreće učešće i najvećeg broja drugih zemalja u svet skom totalu navedenih veličina. Ona, prema tome, nije ni izrazit mala zemlja da bi u tom pogledu trpela nepovoljne ekonomsk posledice, niti je, pak, velika zemlja da bi sa stanovišta prirodnil izvora i širine unutrašnjeg tržišta bila obdarena ekonomskim prec nostima.

Uključivanje u međunarodnu podelu rada i razgranata eko nomska saradnja sa drugim zemljama zbog pomenutih momenat predstavlja za nju, kao i za najveći broj drugih zemalja u svetu *conditio sine qua non* ekonomskog razvoja.

2. Sa odmicanjem privrednog razvoja tokom vremena i s povećavanjem stepena privredne razvijenosti mogućnosti daljil razvojnih performansi se uvećavaju. Kao što smo privredni razvo u više navrata u prethodnim izlaganjima označili (a) kao privred ni rast, to jest kao rast ukupnog i *per capita* društvenog proiz voda, (b) kao sveukupnost srukturnih promena u nacionalnoj eko nomiji i (c) kao društveni proces stalnog popravljanja i poboljš šavanja materijalnih i društvenih uslova života i rada najmasov nijih (radničkih) slojeva stanovništva, tako i stepen privredne razvi jenosti možemo najkraće sažeti u tri skupa pokazatelja. To su (a) društveni proizvod po stanovniku, (b) raznovrsni pokazatelj proizvodne strukture i ekonomske strukture proizvodnih činilaca i (c) stanje materijalnih i društvenih uslova života i rada stanov ništva.

Prvi pokazatelj stepena privredne razvijenosti — društven proizvod po stanovniku — pokazuje, između ostalog, mogućnost nacionalne ekonomije da izdvaja deo društvenog proizvoda za aku mulaciju i da na tome zasniva svoju investicionu aktivnost. Po pravilu, što je društveni proizvod po stanovniku veći, to su i mo gućnosti zemlje za akumulaciju i investicije veće, i to u dvostru

Digitized by Google

kom smislu. Prvo, apsolutni obim akumulacije i investicija je veći i pri istom procentualnom izdvajanju za te svrhe, a zatim procentualna izdvajanja za te namene su, *ceteris paribus* (pri ostalim jednakim uslovima), veća pri većem *per capita* društvenom proizvodu. Najzad, kako se dostižu sve veći nivoi privredne razvijenosti posmatrani po *per capita* društvenom proizvodu, to se izdvajanja za akumulaciju i investicije sve ređe javljaju kao odricanja od tekuće neproizvodne potrošnje i životnog standarda, dok je sukob akumulacije i potrošnje pri niskom *per capita* društvenom proizvodu veoma oštar. Mnoge nerazvijene zemlje danas nisu u mogućnosti da pri postojećem nivou *per capita* društvenog proizvoda zadovolje ni egzistencijalne potrebe (rašireni fenomen umiranja od gladi!), tako da kod njih ne može biti govora o akumulaciji iz sopstvenog društvenog proizvoda.

U našoj je zemlji društveni proizvod od 1947. do 1985. godine uvećan 7,2, a po stanovniku 4,9 puta. Time su svakako višestruko narasle i razvojne potencije privrede. Tako narasli društveni proizvod obezbeđuje uslove da se u daljem privrednom razvoju Jugoslavija može (a zbog prevelike zaduženosti i mora) oslanjati gotovo isključivo na akumulaciju i investicije iz sopstvenog društvenog proizvoda. Navedeno povećanje ukupnog i *per capita* društvenog proizvoda bilo je brže od svetskog proseka. Time je naša zemlja popravila svoju poziciju na rang-listi zemalja u svetu po posmatranom pokazatelju. Ono je brže i u odnosu na najrazvijenije kapitalističke zemlje. Time je smanjeno zaostajanje za njima po tom pokazatelju. Prema Izveštaju Svetske banke za obnovu i razvoj za 1986. godinu, *per capita* društveni proizvod u Jugoslaviji u 1983. iznosi 2.570 dolara. Ona tako zauzima 87. mesto među 118 zemalja u svetu sa stanovništvom od preko 1 milion lica (ali bez istočnoevropskih socijalističkih zemalja za koje ne postoje uporedivi podaci).

Ostvarujući industrijalizaciju u posleratnom periodu, Jugoslavija je izvršila i krupne progresivne promene u svojoj proizvodnoj strukturi i ekonmskoj strukturi proizvodnih fondova i stanovništva. U industriji se formira sredinom 80-ih godina oko 45% ukupnog društvenog proizvoda, a unutar industrije najbrže su se razvijale grane u kojima se proizvode sredstva za rad. Na taj način naša je zemlja visokim izdvajanjima iz društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka za akumulaciju i investicije (fiksne privredne investicije su činile oko 20% od društvenog proizvoda) obezbeđivala realnu materijalnu osnovu u sopstvenoj proizvodnji opreme.

Digitized by Google

Rosa Andžić

Intenzifikacija proizvodnje—ključni problem ekonomskih procesa

Uvodne naznake

Kurs ka intenzifikaciji privrede istican je u planovima dru štveno-ekonomskog razvitka Jugoslavije već u toku četiri pet godišta. Još pri razradi društveno-ekonomske reforme 1965. g dine naglašavano je da se nazire iscrpljivanje mogućnosti d ljeg privrednog razvitka na račun ekstenzivnih izvora i planira je prelazak na aktivno korišćenje intenzivnih faktora ekonon skog rasta. Intenzifikacija privrede postao je posebno aktuela zadatak 80-ih godina, kada je ekonomika bila u kriznoj situac ji i za savladavanje nastalih teškoća nametnula se potreba z maksimalnim ekonomisanjem sredstava i rada.[1] U uslovim osetnog smanjenja sredstava za investicije, planovi ekonon skog razvitka dodeljuju povećanju efektivnosti privrede ulog najvažnijeg faktora u oživljavanju privredne delatnosti, din mizaciji tempa proširene reprodukcije, uspostavljanju spoljn trgovinske izbalansiranosti, smanjenju spoljne zaduženosti zen lje i ostvarivanju socijalnog programa.

[1] *Dokumenti Komisije* (Komisija saveznih društvenih saveta z probleme ekonomske stabilizacije), Beograd, 1983, knjiga 4, str. 1 (u daljem tekstu: Dokumenti Komisije).

Digitized by Google

Zadatak prevazilaženja iz prošlosti nasleđene ekonomske zaostalosti i stvaranja materijalno-tehničke baze socijalizma predodredio je orijentaciju strategije privrednog razvitka u posleratnom periodu pretežno na dinamizaciju ekonomskog rasta. Do početka 80-ih godina Jugoslavija se nalazila među zemljama sa visokim tempom razvitka društvene proizvodnje. U razdoblju 1947—1981. nacionalni dohodak se povećao 7 puta, a po stanovniku — 5 puta. Prosečni godišnji tempo njegovog prirasta činio je 5,9%, to jest svakih 11 godina obim proizvodnje u zemlji se uvostručavao. To je bitno poboljšalo ekonomski potencijal, stvorilo uslove za povećanje zaposlenosti, omogućilo da se iz osnova izmeni struktura privrede, obezbedilo je povećanje životnog standarda stanovništva, smanjenje raskoraka u stepenu ekonomskog razvitka između SFRJ i industrijski razvijenih zemalja.

Privreda se najdinamičnije razvijala do sredine 60-ih godina, kada su prosečni godišnji tempo prirasta nacionalnog dohotka i posebno industrijske proizvodnje (u periodu 1953—1964. godine respektivno — 9 i 13%) bili među najvišima u Evropi. Njihova visina počivala je u osnovi na značajnom proširivanju korišćenja radne snage i rastu obima sredstava proizvodnje. Godine 1953—1964. nacionalni dohodak je porastao 2,7 puta pri uvećanju broja ekonomski aktivnog stanovništva za 1,1 put (među njima radnika, zaposlenih u materijalnoj proizvodnji — za 2,1), osnovnih sredstava društvenog sektora privrede — 2,6, a materijalnih troškova — približno 3 puta. Manje bitnu ulogu u podizanju stepena ekonomskog razvitka zemlje imali su kvalifikovani faktori rasta proizvodnje.

Poslednjih nekoliko godina tog perioda u razvitku privrede su se pojavile značajne teškoće zbog zaostajanja proizvodnje energije i sirovina, bitnog povećanja uvoza opreme, slabe uvozne baze, nedovoljnog brzog tehničkog progresa, visokih troškova proizvodnje. Po stepenu produktivnosti rada SFRJ je mnogo zaostajala od industrijski razvijenih kapitalističkih država i od mnogih zemalja SEV-a. Istovremeno su naši ekonomisti počeli da ističu ograničene mogućnosti niza izvora ekstenzivnog rasta, pre svega investicija. Sem toga, na razvitak privrede negativno su uticali pogoršanje konjunkture na svetskom tržištu, slabljenje pozicije zemlje u svetskoprivrednim vezama.

Ova promena unutrašnjih i spoljnih uslova reprodukcije uslovila je unošenje, od sredine 60-ih godina, bitnih izmena u ekonomsku strategiju i politiku zemlje. Njihov stožer bilo je prevođenje privrede sa ekstenzivnog na intenzivan put razvitka, povećanje efektivnosti proizvodnje ubrzanjem rasta produktivnosti rada, poboljšanjem korišćenja stvorenog proizvodnog potencijala i investicija, usavršavanjem granske strukture privrede, racionalizacijom nomenklature i poboljšanjem kvaliteta proizvodnje, primenom najnovijih dostignuća naučno-tehničkog progresa. U cilju ostvarivanja postavljenih zadataka, 1965. go-

Digitized by Google

dine, bila je sprovedena društvenoekonomska reforma, u okviru koje je došlo do korenitog prestrukturiranja privrednog sistema u pravcu proširivanja inicijative i prava preduzeća i liberalizacije spoljne trgovine. Pri razradi reforme pretpostavljalo se da će prestrukturiranje povećati odgovornost preduzeća za rezultate njihovog rada, da će učiniti rentabilnost proizvodnje obaveznim uslovom funkcionisanja preduzeća, da će obezbediditi intenzifikaciju privrede njenu brzu preorijentaciju na proizvodnju konkurentno sposobnu na svetskom tržištu i njeno efektivno uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Bili su postavljeni zadaci: ubrzanje naučno-tehničkog progresa, primena efektivnijih sredstava proizvodnje i tehnoloških procesa, povećanje produktivnosti rada, kvalifikacija kadrova, usavršavanje strukture proizvodnje, rast efektivnosti investicija, smanjenje troškova proizvodnje, primena savršenijih formi organizacije rada i upravljanja, to jest, u krajnjoj liniji, zadatak ekonomičnijeg i efektivnijeg korišćenja svih izvora rasta proizvodnje.

Formulisani u toku reforme, zadaci su zatim razvijani i konkretizovani u svim najvažnijim dokumentima i planovima društveno-ekonomskog razvitka zemlje. Deset, XI, XII i XIII kongres i niz plenuma CK SKJ orijentisali su razvitak ekonomike na svestranu intenzifikaciju proizvodnje, povećanje uloge produktivnosti rada u rastu nacionalnog dohotka, ekonomiju živog i opredmećenog rada, na poboljšanje kvaliteta proizvodnje.

Prelazak od ekstenzivnog na intenzivni razvitak pokazao se složenijim i dužim procesom nego što se to pretpostavljalo. Prvih godina sprovođenja reforme bili su postignuti određeni uspesi u poboljšanju kvalitativnih pokazatelja ekonomskog razvitka. Prema podacima zvanične statistike, prirast nacionalnog dohotka ostvaren je, u osnovi, na račun povećanja produktivnosti rada. Delimično je izvršen zadatak ograničavanja investicija. Međutim, povećanje efektivnosti proizvodnje ostvareno je po cenu zaoštravanja problema zaposlenosti. Naši ekonomisti objasnili su to time što su radnički saveti preduzeća i ustanova, kojima je u toku decentralizacije upravljanja privredom bilo, u osnovi, prepušteno rešavanje kadrovskih, kao i mnogih drugih najvažnijih društveno-ekonomskih pitanja, u cilju povećanja ili očuvanja rentabilnosti proizvodnje, počeli sprovoditi mere borbe protiv »ekstenzivne« zaposlenosti. Pri tome je često težnja ka povećanju produktivnosti rada praćena ne samo ograničavanjem prijema na rad novih kadrova već i smanjenjem broja zaposlenih. Kao rezultat toga, rast zaposlenosti je od početka reforme gotovo prekinut, a u 1966—1967. je broj radnika i službenika čak smanjen za više od 100 hiljada. Broj lica koja traže zaposlenje povećan je od 213 hiljada u 1964. na 331 hiljadu u 1969. godini, i činilo je 9% od broja radnika i službenika.[2] Sem

[2] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1972, str. 100.

Digitized by Google

toga, veliki broj naših građana je otišao na rad u inostranstvo. Na osnovi podataka popisa stanovnika 1971. godine, u kapitalističkim zemljama se nalazila 671 hiljada naših radnika.

Suština intenzifikacije i mere za njenu realizaciju

Značajno usporavanje rasta, a zatim i smanjenje zaposlenosti u godinama reforme nisu bili u potpunosti kompenzirani ubrzanjem povećanja produktivnosti rada. Tempo ekonomskog razvitka bitno je usporen, industrijska proizvodnja je rasla u periodu 1956—1968, u proseku, samo za 3,6% godišnje. To je dovelo do smanjenja ulaganja u fondove i pogoršanja niza drugih pokazatelja razvitka industrije i privrede u celini. Na taj način je iskustvo druge polovine 60-ih godina pokazalo da ekonomisanje samo živim radom, koji nije predstavljao deficitarni faktor rasta proizvodnje, pri visokoj dinamici ulaganja opredmećenog rada (proširenje proizvodnih fondova i uvećanje potrošnje sirovina, što je postignuto u značajnoj meri na račun porasta uvoza) ne obezbeđuje prelazak na put intenzivnog razvitka.

Od kraja 60-ih godina ponovo je nastupio period dinamičnog ekonomskog rasta, pretežno na račun ekstenzivnih izvora. Ovaj period se produžio do kraja 70-ih godina. Jugoslavija je po tempu rasta proizvodnje ponovo izbila na jedno od vodećih mesta u Evropi. U celini je nacionalni dohodak 70-ih godina porastao za 3/4, proizvodnja industrijskih proizvoda se više nego udvostručila, poljoprivredna proizvodnja se povećala gotovo za 1/3.

Visoki dinamizam ekonomskog razvitka praćen je angažovanjem u proizvodnji značajnih dopunskih radnih i materijalnih resursa. Praksa smanjenja zaposlenosti radi postizanja intenzivnijeg razvitka bila je, već krajem 60-ih godina, podvrgnuta kritici od strane naših ekonomista. U svim planovima i programima društveno-ekonomskog razvitka republika i federacije počeo se predlagati rast broja zaposlenih u društvenom sektoru za 3—3,5% godišnje, a u stvarnosti su ti pokazatelji čak premašivani; prosečni godišnji tempo prirasta zaposlenosti iznosio je 4,2%. Za deset godina u društvenom sektoru privrede bilo je otvoreno 1 milion 916 hiljada novih radnih mesta.

Istovremeno je u ekonomskoj politici veliki značaj pridavan povećanju produktivnosti rada, kome je dodeljivana uloga osnovnog faktora rasta proizvodnje i indikatora ukupne efektivnosti privrednog razvitka. S obzirom na to da produktivnost rada u značajnoj meri zavisi od tehničkog nivoa proizvodnje, njegove mehanizacije i automatizacije, značajna sredstva su usmeravana na opremanje živog rada tehnikom, ubrzavanje naučno-tehničkog progresa, pre svega na korišćenje najnovije inostrane opreme u tehnologiji. Vrednost osnovnih proizvodnih fondova 70-ih godina porasla je u stalnim cenama, 2,1 puta.

Digitized by Google

Međutim, zbog potrebe održavanja visokog tempa rasta zaposlenosti i usled nedostataka organizacije proizvodnje, očekivani rezultati nisu postignuti. Udeo produktivnosti rada u rastu društvenog proizvoda smanjen je sa 65% u 60-im godinama, na 34% u 70-im.

Investicije i fondovi su rasli. Povećanje utrošaka opredmećenog rada nije praćeno odgovarajućim ekonomisanjem živim radom, i rezultati, dostignuti zahvaljujući rastu njegove produktivnosti, osetno su bili ispod nivoa rasta ukupnih troškova. Na taj način, u celini je efekat od povećanja stepena tehničke opremljenosti proizvodnje bio takav da troškovi nisu pokriveni prihodima, i tehnički progres je imao ekstenzivan karakter.

Bez obzira na angažovanje u društvenoj proizvodnji značajnih dopunskih resursa, ekonomski razvitak je u drugoj polovini decenije počeo da stagnira. U periodu 1976—1980. prosečni godišnji tempo prirasta proizvodnje industrijskih proizvoda činio je 6,7% u poređenju sa 8,1% u periodu 1971—1975, kod poljoprivredne proizvodnje — 2,2% prema 2,8%. Usporavanje dinamike ekonomskog rasta produbljavano je negativnim tendencijama u svetskoj privredi. Pogoršanje spoljnoekonomskih uslova razvitka, nagli rast cena goriva, sirovina i opreme na svetskom tržištu nepovoljno su se odrazili na stanje u privredi, otkrivajući greške u ekonomskoj strategiji prethodnog perioda, vezane pre svega za spori razvitak energetskog i sirovinskog kompleksa, ogromno oslanjanje na inostranu tehniku i tehnologiju.

U tim uslovima, održavanje visokog tempa ekonomskog rasta zahtevalo je prelazak na put intenzivnog razvitka. U planu društveno-ekonomskog razvitka 1975—1980. prvorazredan značaj je pridavan povećanju efektivnosti proizvodnje, usavršavanju strukture privrede, poboljšavanju kvaliteta i jačanju konkurentne moći proizvodnje, u cilju kompenzacije rasta uvoznih cena na račun povećanja obima izvoza. Međutim, u praksi su mere ekonomske politike nedovoljno orijentisale privredne organizacije na aktivno prilagođavanje izmenjenim unutrašnjim uslovima razvitka i povećanim zahtevima svetskog tržišta. Kao rezultat toga nije došlo do potrebnog povećanja uloge kvalitativnih faktora ekonomskog rasta, već je razvitak, kao i ranije, ostvarivan u osnovi ekstenzivno. Mada se njegov tempo usporavao, obim investicija se dinamično povećavao, pri čemu su, zbog nepostojanja dovoljne unutrašnje akumulacije, investicije ostvarivane u značajnoj meri na račun korišćenja spoljnih izvora finansiranja. To je dovelo do porasta spoljne zaduženosti, koja je premašila 20 milijardi dolara[3] i postala jedan od glavnih uzroka krizne situacije u ekonomici zemlje 80-ih godina.

Pri razradi plana društveno-ekonomskog razvitka za 1981—1985. složeni unutrašnji i spoljnoekonomski uslovi bili su u

[3] »Ekonomska politika«, br. 1745, 1985, str. 21.

Digitized by Google

određenoj meri obuhvaćeni, a ekonomska politika, koja orijentiše ekonomiku na kvantitativni rast pri neopravdano visokoj potrošnji resursa — revidirana. Plan je postavio niži, u poređenju sa prethodnim periodom, tempo rasta proizvodnje. Međutim, već po isteku dveju prvih godina petogodišta postala je očigledna nerealnost ostvarivanja i tih pokazatelja, zbog čega su oni u 1983. godini korigovani odlukom Skupštine SFRJ u pravcu daljeg smanjivanja. U prvi plan su stavljeni kvalitativni zadaci razvitka, pre svega optimizacija proporcija između proizvodnje i potrošnje, usaglašavanje potreba sa postojećim resursima i dostizanje spoljnoekonomske izbalansiranosti. Izvršavanju ovih zadataka bili su potčinjeni tempo ekonomskog rasta, politika uvoza, investicija, lične i zajedničke potrošnje.

Zbog iznuđenog izdvajanja dela nacionalnog dohotka za otplatu spoljnih dugova, oštrog smanjivanja obima investicija, slabljenja tražnje na unutrašnjem tržištu i rigoroznog ograničavanja uvoza, u prvom redu sirovina i opreme, tempo prirasta nacionalnog dohotka je veoma opao (u 1980. godini — 2%, 1981 godini 1%, 1982. godini 0,5%), a u 1983. došlo je čak do apsolutnog smanjenja njegovog obima za 1%. Samo u 1984. godini tempo ekonomskog rasta je ubrzan (tempo prirasta društvenog proizvoda iznosio je 2%, industrije — 5,6%), što je u značajnoj meri bilo dostignuto na račun daljeg uvećanja uvoza. U 1985. godini on je ponovo opao, respektivno do 1 i 2,7%.

Usporavanje dinamike privrednog rasta u 80-im godinama odrazilo se na poboljšanje spoljnoekonomskog položaja zemlje. Zahvaljujući bitnom ograničenju uvoza i forsiranju izvoza, pokriće uvoza izvozom povećano je sa 60% u 1980. do 90% u 1985. godini. Već u 1983. godini deficit spoljnotrgovinskog bilansa smanjen je do nivoa na kojem se pokriva na račun nerobnih valutnih uplata (u osnovi od inostranog turizma i naših građana zaposlenih u inostranstvu). Stoga se u periodu 1983—1985. platni bilans posle osmogodišnjeg prekida svodio sa pozitivnim saldom. Zaustavljen je proces smanjivanja valutnih rezervi, počela se smanjivati kratkoročna zaduženost. U 1984. i 1985. godini prvi put, posle dugog vremena, nije došlo do povećanja ukupnog obima spoljnog duga.

Po mišljenju naših ekonomista, rešavanje nastalih u zemlji ekonomskih problema ne može se zasnivati na očuvanju niskog tempa privrednog rasta. Usporavanje tempa tretira se u ekonomskoj politici kao iznuđena mera privremenog karaktera. Nadalje je jedino mogući put rešavanja privrednih problema — povećanje efektivnosti proizvodnje, njenih kvalitativnih pokazatelja i, na toj osnovi, stvaranje uslova za dalji dinamični razvitak. Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je razradila Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, a prihvatila Skupština SFRJ u 1983. godini, odredio je mere za rešavanje privrednih problema i povezao ih je, organski, sa zadatkom dostizanja ranije postavljenog cilja prevo-

Digitized by Google

đenja ekonomike sa ekstenzivnog na put intenzivnog razvitka. Samo takvim prilazom stvara se realna mogućnost za savladavanje narasle nedovoljnosti materijalnih i finansijskih resursa, za poboljšanje izbalansiranosti privrednog razvitka, oživotvorenje socijalnog programa, za postizanje efektivnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada na račun jačanja izvozne orijentacije, što je posebno važno u uslovima snažne zavisnosti naše ekonomike od uvoza.

Istovremeno je intenziviranje privrede, koje traži podizanje tehničkog nivoa proizvodnje, otklanjanje disproporcija u njenoj strukturi i razvitak proizvodnje za izvoz, krajnje otežano, zbog ograničenosti moguće akumulacije što je u vezi sa potrebom otplate inostranih dugova. Dopunske teškoće na njenom putu stvaraju se zbog velikih razlika između preduzeća s obzirom na njihov finansijski položaj.

Realizacija zadatka intenzifikacije ekonomike kod nas se neposredno vezuje za potrebu borbe protiv nestabilnosti uslova privređivanja, koja se izražava, pre svega, u visokoj inflaciji i stalnom padu kursa dinara. Rast maloprodajnih cena, koji odražava stepen inflacije, iznosio je u 1981. godini 40%, 1982. godini — 32%, 1983. godini — 40%, 1984. godini — 60%, 1985. godini — 80%, te je u celom petogodištu bio sedmostruk.[4] Prema izjavi zamenika predsednika vlade SFRJ Janeza Zemljariča, »inflacija je centralni problem, koji umnogome devalvira ukupne rezultate«.[5] U uslovima visoke inflacije, kako je naglašavano u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, u dokumentima kongresa SKJ i plenuma CK SKJ, preduzeća teže da rešavaju proizvodne i finansijske probleme na račun podizanja cena svojih proizvoda, a ne povećanjem produktivnosti rada i efektivnosti proizvodnje.

Da bi se savladale teškoće prelaska ekonomike na intenzivan tip proširene reprodukcije, shodno Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, potrebno je izmeniti praktično sve komponente privrednog sistema obezbeđivanjem potpunijeg delovanja zakona vrednosti i svestranim proširivanjem i produbljivanjem uloge tržišnih regulatora proizvodnje, primenom principa samostalnog finansiranja i smanjivanjem uloge administrativnih mera u upravljanju ekonomikom.

Veliki značaj se u Dugoročnom programu pridaje ozdravljenju finansijskog sistema, unapređenju sistema cena u pravcu njihovog slobodnog formiranja i veće usklađenosti sa svetskima. Za povećanje efektivnosti korišćenja društvenih fondova i racionalizaciju investicija potrebno je osnovnu pažnju posvetiti povećanju udela samofinansiranja preduzeća. Postavljeni su zadaci dostizanja realnog kursa dinara i njegove delimične konvertibilnosti, jačanja valutne discipline. Pretpostavljene izmene u sistemu pla-

[4] »Indeks«, br. 3, 1986, str. 37.

[5] »Borba«, 1. XI 1984.

Digitized by Google

niranja moraju obezbediti zaustavljanje dezintegrišućih procesa u privredi.

Treba napomenuti da se problem intenzifikacije privrede, koji se danas nalazi pred svim evropskim socijalističkim zemljama, kod nas odlikuje značajnom specifičnošću. Svestrana intenzifikacija podrazumeva ekonomiju društvenog rada u širokom smislu reči i obuhvata dostizanje dvaju osnovnih ciljeva: povećanja produktivnosti živog rada i rasta efektivnosti korišćenja opredmećenog rada. Ovi ciljevi su postali centralni u strategiji ekonomskog razvitka većine zemalja kada su izvori ekstenzivnog rasta bili u značajnoj meri iscrpljeni.

Zadatak povećanja efektivnosti rada

Za razliku od drugih evropskih socijalističkih zemalja, u Jugoslaviji je zadatak ekonomije živog rada postavljen u uslovima kada radne snage ima više nego dovoljno. Bez obzira na relativno visok tempo rasta zaposlenosti u 70-im godinama, problem zaposlenosti i dalje se pogoršavao. U celini je, za proteklu deceniju, pri rastu zaposlenosti u društvenom sektoru za 1,5 puta, broj lica koja traže posao porastao 2,5 puta.[6] U 80-im godinama, sa usložnjavanjem ekonomske situacije u zemlji, nezaposlenost se još više povećala. Prosečni godišnji tempo prirasta broja zaposlenih u društvenom sektoru iznosio je u periodu 1981—1985. godine 2,4%, a lica koja traže posao bilo je —5,9. U 1985. godini u SIZ-u za zapošljavanje bilo je registrovano više od milion ljudi[7], što čini oko 15% od ukupnog broja radnika i službenika (u odnosu na 7% u 1970. godini) i 10% od ukupnog aktivnog stanovništva (u odnosu na 4% u 1970. godini). Pri tome se pogoršao odnos između broja lica koja traže zaposlenje i broja slobodnih radnih mesta sa 7 : 1 u 1970. do 12 : 1 u 1985. godini. Povećava se prosečna dužina čekanja na posao.[8]

Glavni izvor rasta broja lica koji traže posao je intenzivno prelivanje, koje traje do danas, suvišne radne snage iz sela u grad. Aktivnu težnju za radom u društvenoj sferi počele su ispoljavati žene, čiji udeo među licima koja traže posao bitno premašuje udeo muškaraca (početkom 1985. godine respektivno 5,6 i 4,4%). Problem zapošljavanja se usložnjavao nastalom demografskom situacijom, pri kojoj udeo radno sposobnog stanovništva u ukupnom stanovništvu zemlje od početka 60-ih godina stalno raste. Osim toga, od sredine 70-ih godina bitan faktor povećanja broja lica koja traže posao postalo je vraćanje naših građana što su privremeno radili u inostranstvu — u domovinu, zbog krize eko-

[6] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1985, str. 81.

[7] »Indeks«, br. 3 1986, str. 42.

[8] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1985, str. 139; »Indeks«, br. 3 1986, str. 42.

Digitized by Google

nomike kapitalističkih zemalja i smanjivanja u njima tražnje za inostranom radnom snagom. Broj naših građana zaposlenih u inostranstvu smanjio se do 1981. godine, na osnovu podataka popisa stanovništva, do 625 hiljada ljudi.

Problem zapošljavanja se, u određenoj meri, zaoštrava usled nedostataka u sistemu obrazovanja. Od sredine 60-ih godina stalno se povećavao među onima koji traže posao udeo mladih obrazovanih kadrova. Više od polovine tih lica je mlađe od 25 godina.[9] Pre deset godina samo je svaki četvrti imao diplomu o stečenom obrazovanju, a sada je ima gotovo svaki drugi. Povećanje udela kvalifikovanih kadrova među licima koja traže posao, i postojanje u društvenom sektoru značajnog broja slobodnih radnih mesta pri rastu broja koji traže zaposlenje svedoče o neusklađenosti između profila kadrova i potreba privrede. Na XII kongresu SKJ bilo je naglašeno: »pošto se u profesijama orijentisanima na administrativan rad stvara suvišak kadrova, u privredi nedostaju radnici mnogih proizvodnih profila.«[10]

Za rešavanje problema zaposlenosti od sredine 70-ih godina aktivno se razrađuje politika zapošljavanja. U rezolucijama X i narednih kongresa SKJ, zatim u društvenim dogovorima o osnovama politike zapošljavanja, u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije predviđen je širok kompleks mera za borbu protiv nezaposlenosti. U Dugoročnom programu se naglašava da je »u narednom periodu neophodno stvoriti uslove za ostvarivanje prava na rad svakom sposobnom za rad građaninu, a potpuna zaposlenost postaje i cilj i društvena potreba.«[11] U njemu se stalno naglašava da se nijedan zadatak ekonomskog razvitka ne može ostvarivati bez obuhvatanja potrebe rešavanja problema zapošljavanja.

Dostizanje potpune zaposlenosti vezuje se, pre svega, za razvitak društvenog sektora privrede. Pretpostavlja se takođe proširivanje rada u individualnom sektoru i u sferi »male privrede«, pod kojom se podrazumeva mreža malih individualnih i društvenih preduzeća, koja kooperiraju sa krupnijim i vrše proizvodne ili opslužujuće funkcije. Veliki značaj se pridaje ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvitku sela u cilju usporavanja velikog priliva radne snage u gradove. Predviđa se, takođe, usavršavanje sistema pripremanja kadrova, prekvalifikacija lica koja traže posao. Planira se smanjivanje korišćenja različitih formi honorarnog rada, rada penzionera, dati su predlozi o skraćivanju radnog vremena. Poslednja mera bi, po mišljenju naših ekonomista, omogućila ne samo preraspoređivanje postojećeg fonda radova između većeg broja radnika, već bi i povećala produktivnost rada i obim proizvodnje.

Bez obzira na sve predviđene mere za povećanje zaposlenosti, višak radne snage, po oceni naših ekonomista, održaće se u

[9] »SG Jugoslavije«, 1985, str. 139.
[10] *Dvanaesti kongres SKJ*, Beograd, 1982, str. 25.
[11] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 169.

Digitized by Google

zemlji još tokom dugog vremena. Čak uz uslov uspešnog ostvarivanja razrađene politike zapošljavanja i dostizanja postavljenog Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije prirasta broja radnika i službenika (u 80-im godinama na 130 hiljada, ili na 2,1% u proseku godišnje, u 90-im — na 110 hiljada, ili na 1,5% u proseku godišnje), rešenje problema zaposlenosti planira se, u najboljem slučaju, krajem ovog veka.

Potreba dostizanja potpune zaposlenosti ne potiskuje zadatak povećavanja efektivnosti korišćenja živog rada. Kako je naglasio na XII kongresu SKJ Dušan Dragosavac, »povećanje produktivnosti rada ima ključni značaj za rješavanje ekonomskih problema i ostvarivanje stabilnog i izbalansiranog razvitka, tim prije što je u mnogim industrijskim granama i drugim sferama dostignut stupanj tehničko-tehnološke opremljenosti, koji nije ispod svjetskog standarda... čak bi prosječno po racionalnosti korišćenje svih potencijala, kojih ima u privredi, učinilo mogućim povećavanje ukupnog društvenog proizvoda za 1/4 u poređenju sa današnjim«.[12] S tim u vezi, postavlja se zadatak stalne borbe protiv pogoršavanja pokazatelja dinamike produktivnosti rada. U periodu 1971—1975. njen nivo se povećao na 2,1%, u 1976—1980. — na 1,8%, a u periodu 1981—1983. čak se sveo na 2,2% u proseku godišnje. Samo se u 1984. godini, kada je došlo do osetnog oživljavanja proizvodnje, produktivnost rada ponovo povećala, ali je već u 1985. ponovo opala.

Tendencija smanjivanja efektivnosti korišćenja živog rada se stalno ispoljavala, bez obzira na značajno povećavanje njegove tehničke opremljenosti. Tako je u industriji, računato na jednog radnika, vrednost osnovnih fondova porasla u periodu 1971—1983. godine 1,6 puta (po cenama 1972), kapacitet motora opreme povećao se sa 3,3 do 5,4 kWt, energetska opremljenost rada — sa 9,5 do 14,2 kWtč.[13] Značajna sredstva su bila uložena u obnavljanje mašinskog parka i opreme, a u nizu grana sprovedena je kompleksna mehanizacija i automatizacija proizvodnje.

Na taj način, visoki tehnički nivo proizvodnje nije u punoj meri iskorišćen za realizaciju, postavljenog u planovima ekonomskog razvitka, zadatka intenzifikacije privrede. Zaostajanje rasta produktivnosti rada za rast njegove opremljenosti vodilo je smanjivanju efektivnosti korišćenja osnovnih fondova.

Obilje radne snage naši ekonomisti ne dovode u protivtežu sa tehničkim progresom, kojem se dodeljuje sve važnija uloga u ekonomskom razvitku. Dostizanje potpune zaposlenosti orijentiše se na razvitak tehnološki vodećih i perspektivnih grana, koje po svojoj prirodi obezbeđuju rast kako produktivnosti rada tako i zaposlenosti.

U razrađenoj ekonomskoj politici veliki se značaj pridaje diverzifikaciji proizvodne strukture industrije, posebno realiza-

[12] *Dvanaesti kongres SKJ*, str. 23.

[13] »SG Jugoslavije«, 1985, str. 253.

Digitized by Google

Značajan rast zaposlenosti i produktivnosti rada moguć je praktično bez dopunskih investicija, na račun poboljšanja organizacije proizvodnog procesa, pre svega povećanja stepena korišćenja kapaciteta, čije rezerve variraju u različitim granama od 15 do 50%. Kao nedostaci organizacije proizvodnje na XII kongresu SKJ pomenuti su slabo korišćenje fonda radnog vremena, kršenje radne discipline. Koeficijent smenjivanja radnika u industrijskim preduzećima čini oko 1,5, a samo u malom broju više od 1/3 ukupnog broja zaposlenih radi u dve smene. Efektivnije korišćenje radnog vremena, povećanje koeficijenta smenjivanja na račun racionalnijeg raspoređivanja po smenama radne snage i sirovina, smatra se, prema ekonomskoj strategiji, bitnom rezervom povećavanja produktivnosti rada. Važna uloga pridaje se, takođe, jačanju materijalne zainteresovanosti radnika i strogom poštovanju principa nagrađivanja prema radu.[14]

Veliki značaj se pridaje poboljšanju još nedovoljne povoljne kvalifikacione strukture kadrova. Oko 2/3 zaposlenih u društvenom sektoru nema srednje obrazovanje, više od 1/4 njihovog ukupnog broja čine nekvalifikovani i slabo kvalifikovani radnici i službenici bez specijalne pripreme.[15]

Rastu proizvodnje i poboljšanju njenih kvalitativnih pokazatelja treba da doprinese, kako se ukazuje u rezolucijama partijskih kongresa, jačanje uloge ekonomskih poluga upravljanja privredom.

Bez obzira na višak radne snage, potreba prelaska na put intenzivnog razvitka u zemlji postala je u 80-im godinama veoma aktuelna u vezi sa izrazitim pomanjkanjem investicija, kako zbog oštrog sužavanja mogućnosti korišćenja inostranih sredstava, koja su predstavljala važan izvor razvitka u prethodnom periodu, tako i zbog iznuđenog ograničavanja unutrašnjeg korišćenja nacionalnog dohotka za akumulaciju i potrošnju.

Usled toga izbija u prvi plan zadatak ekonomije opredmećenog rada, povećavanja fondova, smanjivanja troškova proizvodnje, dinamizacije tempa rasta ekonomike na račun poboljšavanja organizacije proizvodnje, korišćenja rezervi i drugih neinvesticionih faktora.

Visoki tempo rasta društvene proizvodnje u 60—70-im godinama bio je ostvarivan, pre svega, na račun porasta obima osnovnih proizvodnih fondova. Ako je u 1960. godini njihova vrednost u društvenom sektoru privrede činila 179,2 milijarde dinara,

[14] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 193.

[15] »SG Jugoslavije«, 1985, str. 130—134.

Digitized by Google

onda je 1980. godine iznosila 862,5 milijardi dinara, to jest 5 puta više (po cenama 1972). Kapaciteti proizvodne opreme povećani su za isto vreme 2,4 puta.

Tempo rasta investicija do 80-ih godina bio je iznad tempa rasta društvene proizvodnje i produktivnosti rada. Udeo investicija u raspoređivanju društvenog proizvoda dostizao je 2/5. Vrednost bruto-investicija u osnovne fondove za 10 godina (1972—1982) porasla je 1,5 puta (po cenama 1972). Održavanje visoke norme akumulacije u nacionalnom dohotku, korišćenje niza dopunskih unutrašnjih resursa, kao i inostranih sredstava, omogućili su visoku dinamiku investicija.

Počev od 1981. godine, obim investicionih sredstava izdvojenih za razvitak privrede svake godine se smanjivao, što je odgovaralo donetim merama, orijentisanima na ograničavanje tempa rasta potrošnje. Osim toga, bitno su povećane stavke procenata za investicioni kredit, prekinuta je izgradnja niza objekata u neproizvodnoj sferi.

Strategija rasta i privredni mehanizam

Pored opšteg usporavanja investicione aktivnosti, predviđene su ipak mere za ubrzani rast investiranja u razvitak izvozne proizvodnje, energetske baze i poljoprivrede. Ali težište je na borbi za povećanje efektivnosti investicija, koja se još smanjuje. S jedne strane, to se objašnjava povećanjem fondova i troškova proizvodnje, a s druge — nezadovoljavajućim korišćenjem kapaciteta, kao i niskom produktivnošću rada.

Za 20 godina (1960—1980) kapitalni koeficijent se povećao sa 2 na 2,6, pri čemu je posebno visok u slabo razvijenim republikama — Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, a takođe u SAP Kosovu, što svedoči o smanjivanju efektivnosti investicija.

Istovremeno, obim novih investicija, kao i ranije, osetno prelazi realne mogućnosti njegovog finansijskog i robnog pokrića. Stoga raste i obim nedovršene izgradnje. Visoki stepen nezavršene izgradnje, niska efektivnost investicija, rasipanje sredstava na izgradnju sitnih i dupliranih kapaciteta zaoštravaju problem investicija.

Sada se razrađuje program orijentisan na racionalnije i ciljno raspoređivanje investicionih sredstava, na povećanje stepena efektivnosti korišćenja osnovnih fondova. Osnovni obim postojećih sredstava usmerava se na ubrzavanje završavanja privrednih objekata, čija bi proizvodnja zatim doprinosila rastu izvoznih mogućnosti i zameni uvoza.

Istovremeno se sprovode mere za stimulisanje ulaganja inostranog kapitala u naša preduzeća, na bazi dugoročne proizvodne kooperacije, za povećanje valutnih uplata od izvođenja građevinskih radova u inostranstvu, posebno uz primenu naših projekata, tehnologije, opreme i materijala.

Digitized by Google

Izvršene su izmene i u politici investicija, usmerene na povećanje zaposlenosti: sada se snage ulažu u racionalno korišćenje raspoložive radne snage, povećanje koeficijenta angažovanja opreme, uvođenjem rada u više smena, u potpunije korišćenje proizvodnih kapaciteta. Koeficijent smene mašina čini samo 2,37, a opreme — 2,05. Struktura zaposlenih u industriji po smenama je sledeća: u jednoj smeni radi 41,3%, u dve — 34,5, u tri smene — 19,5% zaposlenih.[16]

Značajna sredstva su u toku 70-ih—80-ih godina angažovana za obavljanje mašinskog parka i opreme. To je doprinelo povećanju tehničkog nivoa proizvodnje, a u nizu grana prešlo se na kompleksnu mehanizaciju i automatizaciju. Na osnovi podataka, na početku 1978. godine 69% industrijske opreme nije bilo uvedeno pre 1968. godine, a 42% — posle 1971. godine.[17] Više od 2/3 opreme u industriji otpada na mašine sa automatskim i poluautomatskim upravljanjem, a od toga više od 40% — na automate.

Istovremeno je nivo tehničke opremljenosti bitno različit u pojedinim granama. Proizvodnja u hemijskoj industriji, energetici, metalurgiji i industriji hrane je u najvećoj meri automatizovana (75—85%). S druge strane, u metalskoprerađivačkoj, industriji kože i tekstilnoj industriji ima mnogo sitnih preduzeća, čiji tehnički nivo nije visok, a u njima preovlađuje zastarela oprema, uz veliko korišćenje ručnog rada. U vezi sa velikim obimom nove izgradnje, udeo opreme u tehničkoj strukturi investicija u osnovne fondove industrije smanjen je sa 59% u 1973. na 47% u 1981. godini.

Bez obzira na visok tehnički nivo osnovnih proizvodnih fondova naše industrije, zbog slabe organizacije proizvodnje, njena efektivnost ima veoma izraženu tendenciju smanjivanja.

Proces intenzifikacije otežan je zbog razlike u stepenu ekonomskog razvitka republika. Njihovo izjednačavanje ometaju dezintegracione tendencije, privredna zatvorenost regiona, što dovodi do narušavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

U cilju otklanjanja dezintegracionih tendencija i zaustavljanja procesa rasipanja sredstava u okviru desetina hiljada OOUR-a, u septembru 1985. donet je novi zakon o planiranju.[18]

Osnovni cilj novog sistema planiranja je usporavanje dezintegracionih procesa pri jačanju regulišuće i koordinirajuće uloge federacije. Kao što je poznato, donedavno je jedan od metoda koji koče ili blokiraju donošenje plana — bilo da je to na nivou preduzeća, republike ili federacije — bio sistem konsenzusa. Zbog veoma česte zloupotrebe ovog metoda, društveni planovi su donošeni, po pravilu, sa zakašnjenjem. Prema novom zakonu, društveni plan zemlje donosi se kada se za njega opredeli većina republika.

[16] N. Petroski: *Faktorite na proizvodstvoto*, Skoplje, 1984, str. 195; »SGJ«, 1983, str. 272.

[17] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, Beograd, 1982, str. 16.

[18] »Službeni list SFRJ«, br. 46/1985.

Digitized by Google

Pri donošenju plana radne organizacije dovoljno je da se 2/3 svih OOUR-a koje ulaze u njen sastav, opredele za plan. Sastavljanje plana počinje od radne organizacije, a ne od OOUR, kao što je bilo ranije. Na taj način, kod nas dolazi do vraćanja na raniju praksu, pri kojoj je početna ekonomska karika bilo preduzeće. Shodno donedavno postojećoj praksi, republike su donosile svoje planove, a zatim je Skupština SFRJ utvrđivala takozvane »pravce« društveno-ekonomskog razvitka federacije. Prema novom zakonu, pre sastavljanja planova razrađivaće se »pravci« na nivou federacije, s tim da republike, grane i preduzeća imaju u vidu, pre svega, interese zemlje u celini.

Novi momenat u Zakonu o planiranju je donošenje jedinstvenih planova za grane koje imaju odlučujući značaj za sve republike: za energetiku, saobraćaj, poštu, telegraf itd. Veliki značaj se pridaje i uprošćavanju procedure planiranja: utvrđuju se jedinstvena metodologija planiranja i jedinstveni planski pokazatelji za celokupnu privredu. Novi zakon o planiranju korišćen je u procesu razrade srednjoročnog plana razvitka privrede 1986—1990. »Za stabilno funkcionisanje privrede federacije posebno važan značaj ima donošenje plana razvitka Jugoslavije do 1990, koji je pozvan da razradi ekonomsku politiku i izdvoji takve prioritetne zadatke koji bi optimalno odražavali potrebe i interese razvitka zemlje u celini, a takođe bi obezbeđivali realizaciju jedinstvene strategije razvitka SFRJ.«[19]

Jedno od centralnih mesta u strategiji intenzifikacije privrede Jugoslavije zauzimaju pitanja *usavršavanja granske strukture privrede*, jer su, kao što je naglašeno u materijalima partijskih kongresa, strukturne disproporcije u privredi, koje su posledica višegodišnjih nedostataka u sprovođenju ekonomske politike, postale jedan od glavnih ograničavajućih faktora privrednog razvitka zemlje.

U 70-im i početkom 80-ih godina glavni pravac prestrukturiranja granske strukture privrede bila je intenzivna industrijalizacija, koja je trebalo da podigne tehnički nivo proizvodnje i produktivnosti rada u celokupnoj privredi. U periodu 1971—1983. u industriju je usmereno 36% svih investicija u osnovne fondove, a 32% u periodu 1961—1970. (po cenama 1972) i veći deo inostranih sredstava.[20] To je dovelo do povećanja udela osnovnih fondova industrije u osnovnim fondovima društvenog sektora privrede sa 54% u 1970. na 56% u 1983. i porasta udela industrije u stvaranju nacionalnog dohotka sa 32% u 1970. na 40% u 1984. godini.

U granskoj strukturi industrije nastale su određene progresivne izmene. Od 1972, kao rezultat pretežnog usmeravanja investicija u razvitak grana grupe »A«, rast proizvodnje sredstava za proizvodnju nakon dvadesetgodišnjeg zaostajanja počeo je

[19] *Platforma za pripreme XIII kongresa SKJ*, »Komunist«, Beograd, avgust 1985, str. 34.

[20] »Ekonomska politika«, br. 1637/1983, str. 16.

Digitized by Google

primetno nadmašivati povećanje proizvodnje predmeta potrošnje. U strukturi industrijske proizvodnje povećan je sa 30% u 1970. na 36% u 1984. udeo grana koje čine osnovu tehničkog progresa: elektroenergetike, mašinogradnje i hemijske industrije.

Orijentacija na ubrzavanje razvitka industrije omogućila je postizanje značajnih uspeha u ekonomskom rastu i usavršavanju društveno-ekonomske strukture, ali nije uvek doprinosila proporcionalnom razvitku ekonomike. Kao što se ukazuje u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, »industrijalizacija se u praksi shvatala jednostrano, i razvitak drugih oblasti privrede, bez kojih i industrija ne može dati optimalne rezultate, bio je pomeren u drugi plan. Deformacija se u pojedinim periodima ispoljavala i u granskoj strukturi industrije i njenom regionalnom razmeštaju«. Shodno zaključku Komisije za probleme ekonomske stabilizacije, »posledica toga su znatno snižena efektivnost uloženih sredstava, usporavanje rasta, a u poslednje vreme i smanjenje produktivnosti rada, povećanje zavisnosti zemlje od uvoza«.[21]

Osnovna disproporcija u granskoj strukturi privrede je zaostajanje energosirovinskog kompleksa. Nakon sprovođenja društveno-ekonomske reforme 1965. godine, ekonomska politika je orijentisala industriju na forsirani razvitak prerađivačkih grana, u kojima nisu veliki vreme obrta proizvodnih fondova i rokovi povraćaja investicija, a ni pokriće uvoza sirovina i materijala na račun širenja izvoza proizvoda visokog stepena obrade. U uslovima promenljive svetske ekonomske situacije, pod uticajem energetske krize 70-ih godina, nastale strukturne disproporcije dovele su do niza krupnih problema. Zbog naglog rasta cena sirovina i energije na svetskom tržištu, uvozne cene naše spoljne trgovine porasle su u periodu 1971—1981. približno 2,8 puta, a izvozne — samo 2,5 puta.[22] To je poslužilo kao jedan od uzroka smanjivanju stepena pokrića uvoza izvozom i rastu spoljne zaduženosti.

U vezi sa nastalom situacijom, pitanja otklanjanja granskih disproporcija u privredi izbila su u prvi plan u strategiji ekonomskog razvitka. U materijalima X, XI, XII i XIII kongresa SKJ, petogodišnjim planovima društveno-ekonomskog razvitka, u »Osnovama zajedničke politike razvitka SFRJ do 1985. godine« i drugim programskim dokumentima bili su utvrđeni sledeći osnovni pravci strukturne politike zemlje: ubrzanim razvitkom domaće energosirovinske baze i proizvodnje hrane obezbediti poboljšanje izbalansiranosti strukture privrede, stvoriti uslove za efektivniji razvitak celokupne ekonomike, proširiti njene izvozne mogućnosti i smanjiti uvoz sirovina i materijala, pojačavši samim tim položaj Jugoslavije u međunarodnoj podeli rada. U cilju koncentracije investicija za razvitak najvažnijih sektora eko-

[21] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 320, 185.

[22] »Jugoslovenski pregled«, br. 1/1984, str. 29.

Digitized by Google

nomike, u Društvenom planu za 1976—1980. bile su određene prioritetne grane.

Međutim, razmatrajući rezultate realizacije u 70-im godinama proklamovane strukturne politike, Komisija za probleme ekonomske stabilizacije došla je do sledećeg zaključka: »Strukturni problemi naše privrede — zaostajanje izvoza, neuravnoteženost spoljnotrgovinskog bilansa, zaostajanje proizvodnje sirovina i energije iz domaćih resursa, proizvodnje proizvoda ishrane i spor razvitak drugih grana, prioritetnih za naš ekonomski razvitak — ne samo da nisu rešeni već su još jače zaoštreni, i zajedno sa drugim uzrocima činili su društvenu proizvodnju, nasuprot proklamovanoj politici, sve zavisnijom od uvoza.«[23] Komisija je zaključila da za realizaciju postavljenih prioritetnih zadataka nije bilo efektivnog privrednog mehanizma.[24] Osim toga, rešavanje problema prestrukturiranja privrede kočio je veoma veliki spisak prioritetnih grana, kao i širok front investicione izgradnje, koji nije odgovarao obimu investicija.[25]

Nedostaci granske strukture industrije, po mišljenju naših ekonomista, jedan je od glavnih uzroka nedovoljne iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta i niske efektivnosti proizvodnje. Oni su doveli do potrebe oslanjanja na uvoz energije, sirovina, materijala i opreme. Uvoznu zavisnost produbljuje čvrsta tehnološka vezanost mnogih proizvođača za inostrane partnere, zbog veoma širokog korišćenja dostignuća njihove nauke i tehnike.[26]

Istovremeno je, kako se napominje u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, nedovoljno efektivno sprovođena politika orijentacije proizvodnje na povećanje izvoza.[27] Ali izvozne mogućnosti industrije ne obezbeđuju priliv valutnih sredstava dovoljan za otplatu uvoza.

Veoma simptomatičnim pokazali su se nedostaci proizvodne strukture industrije u 80-im godinama. Zbog prinudnog smanjenja uvoza, u mnogim njenim granama javio se problem snabdevanja energijom, sirovinama i delovima za ranije uvezenu opremu, što je dovelo do zastoja u proizvodnji i usporavanja njenog rasta.

Radi poboljšanja situacije donet je niz mera za koncentraciju sredstava u cilju najbržeg završetka objekata od prvorazrednog značaja u sirovinskim granama, smanjenja broja prioritetnih grana, zatim ne dozvoljava se izgradnja novih kapaciteta, za koje nisu obezbeđeni, u skladu sa društvenim planovima razvitka, energija, sirovine, materijali, i koji ne doprinose povećanju izbalansiranosti strukture privrede.

Zahvaljujući donetim merama poslednjih godina, zapaženi su pozitivni trendovi u granskoj strukturi privrede, pre svega,

[23] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 195.
[24] Ibid.
[25] »Ekonomski glasnik«, br. 3—4/1983, str. 372.
[26] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 195.
[27] Ibid.

Digitized by Google

Izmene u naučno-tehničkoj politici

Najvažnija karika u intenzifikaciji privrede je naučno-tehnič ka politika. Kod nas je ona prošla kroz nekoliko etapa. Do sre dine 70-ih godina zemlja se u tehnološkom smislu orijentisala pretežno na uvoz dostignuća nauke i tehnike i crpljenje naučno -tehničkog iskustva, pre svega iz razvijenih kapitalističkih, a poslednjih godina i iz socijalističkih zemalja. U industriji je mnogo korišćena inostrana tehnologija.

Intenzivan uvoz inostrane tehnologije doprineo je ubrzanju industrijalizacije i izbijanju zemlje na nivo srednjerazvijenih dr žava sveta.

U tom periodu Jugoslavija je svake godine izdvajala za ku povinu licenci oko 150 miliona dolara, a uvoz mašina i opreme vezan za dobijanje licenci, dostizao je 900 miliona dolara.

U periodu sprovođenja privredne reforme, 1965. godine, na ša industrija se morala za kratko vreme preorijentisati na pro izvodnju konkurentno sposobnih proizvoda u odnosu na svetsk tržište, razvijanjem sopstvene naučno-tehničke baze i, pre svega na račun transfera inostrane tehnologije u tri osnovna oblika a) kupovina nove opreme i materijala, b) transfer licenci, patena ta, tehničke dokumentacije, proizvodnih i trgovinskih informac ja, c) direktno dobijanje informacija i tehničkih znanja (konsul tacija, obuka kadrova u naučnoj i proizvodnoj sferi i drugo) Međutim, kako je praksa pokazala, preorijentacija na zadovolja vanje kriterijuma svetskog tržišta izvršena je kada stepen raz vitka proizvodnih snaga naše zemlje nije njima odgovarao. Od sustvo jedinstvene centralizovane organizacije, koja bi vršila ko ordinaciju u politici uvoza inostrane tehnologije, dovodilo je d prevelikog trošenja valute za kupovinu istih licenci i često d konkurencije između preduzeća. Sem toga, ispoljila se slabos sopstvene naučno-tehničke baze. Stoga se privreda zemlje počel faktički jednostrano orijentisati na korišćenje tehnike i tehnolo gije Zapada, što je usporavalo tok integracionih procesa i uslo ljavalo pojavu strukturnih disproporcija, predstavljalo preprek rastu efektivnosti društvene proizvodnje, jer je kupovina licenc često vodila primenjivanju tehnologije — od juče. U nizu pri rednih grana (crna i obojena metalurgija, metalsko-prerađivačka elektronika, brodogradnja) udeo proizvodnje na osnovi domać tehnologije ne čini više od 5%. Veliki je stepen tehnološke zao stalosti. Polovina svih licenci, koje je naša zemlja kupila u ka pitalističkim zemljama, zastarela je u moralnom smislu.

Digitized by Google

Osnovne savremene etape naučno-tehničke politike razrađene su na X kongresu SKJ, 1974, koji je, donevši specijalnu rezoluciju »O zadacima SKJ u oblasti nauke i tehnike«, proklamovao kurs ka svestranom razvijanju sopstvene nauke i tehnike, ka povećanju efektivnosti korišćenja naučno-tehničkog potencijala, ka ubrzanoj primeni naučnih dostignuća. Ovaj kurs bio je potvrđen na XI i XII kongresu SKJ. Ukoliko su naučno-tehnički, materijalni i finansijski resursi zemlje ograničeni, ne isključuje se uvoz inostranih znanja, ali se pretpostavlja da se taj uvoz u budućnosti realizuje u okviru koordinirane naučno-tehničke politike.

U dokumentu »Osnove strategije tehnološkog razvitka«, razrađenom 1983. godine u okviru Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, ovaj novi kurs se objašnjava potrebom sprovođenja selektivne politike u oblasti nauke i tehnike, koja zemlji omogućuje da se usredsredi na duboku razradu, užeg nego ranije, fronta prioritetnih naučno-tehničkih problema, uz dalju razmenu rezultata takvih razrada za inostranu tehnologiju. Naglašava se potreba uvoza samo one tehnike koja je ekonomičnija i savremenija u poređenju sa domaćom, a čija primena stimuliše korišćenje domaćih sirovina i materijala. Kao prioritetni, izdvojeni su pravci vezani, pre svega, za razvitak energetskog, sirovinskog i agroindustrijskog kompleksa, kao i industrijskih grana u kojima je moguće održavanje visoke konkurentne sposobnosti na inostranim tržištima.

S tim u vezi je u januaru 1984. godine Skupština SFRJ donela Društveni dogovor o osnovama strategije tehnološkog razvitka. Istovremeno je SIV obrazovao specijalnu komisiju za pitanja naučnog i tehničkog razvitka, u čije zadatke ulazi »formiranje zajedničke strategije i politike tehnološkog razvitka zemlje, kao sastavnog dela strategije i politike privrednog i društvenog razvitka«. U dokumentu »Osnove strategije tehnološkog razvitka« akcenat je stavljen na ponovno razmatranje osnova naučno-tehničke politike, na raskid sa njenim »simulacionim« putem razvitka, na jačanje nacionalnog istraživačkog potencijala na odlučujućim pravcima savremenog naučno-tehničkog progresa, na povećanje efektivnosti korišćenja rezultata naučnih istraživanja i razrada.

Sada se traže novi metodi povećanja efektivnosti naučno-tehničkog potencijala i ubrzane primene naučnih dostignuća.

Naučni potencijal SFRJ je u posleratnom periodu u celini bitno porastao. U 1981. godini bilo je 849 naučno-istraživačkih instituta, 19 univerziteta i 8 akademija nauka. U periodu 1945—1981. godine zvanje doktora nauka steklo je 12 hiljada ljudi, a magistara — 20 hiljada.

Danas kadrovski potencijal nauke obuhvata 26 hiljada ljudi, ili 0,9% svih naučnih radnika sveta; na 10 hiljada stanovnika dolazi 11 istraživača. Brži rast savremenih industrijskih grana,

Digitized by Google

u uslovima industrijalizacije i naučno-tehničke revolucije, postavlja veće zahteve razvitku tehničkih nauka. Stoga je među ponovo stvorenim naučno-istraživačkim organizacijama gotovo 1/3 unapred određena za naučna istraživanja u oblasti tehničkih nauka; u ovoj sferi ima 250 instituta, u kojima radi nekoliko hiljada naučnih radnika.

Značajna pažnja se poklanja jačanju povezanosti nauke i proizvodnje. U sastav mnogih krupnih preduzeća ulaze naučno-istraživačke organizacije, koje rade na finansijski dogovornoj osnovi. U takvim organizacijama ja zaposleno 1800 ljudi, ili 7,2% naučnih radnika.

Specifičnost kod nas sprovođene naučno-tehničke politike sastoji se u tome što se u zemlji poklanja najveća pažnja aplikativnim istraživanjima, jer se fundamentalna naučna istraživanja slabije razvijaju.

Naučna dostignuća nalaze široku primenu u poljoprivredi, te ona u znatno manjoj meri od industrije koristi inostranu tehnologiju. Od 1968. do 1983. naučno-istraživački instituti dali su 685 novih sorti kultura, od čega 288 novih visokorodnih hibridnih sorti kukuruza, 121 sortu pšenice, 15 — šećerne repe, 11 — suncokreta, 10 — duvana, 18 — soje, 18 — karfiola, 23 — voća, 24 nove sorte vinove loze. Kao rezultat gajenja novih visokorodnih sorti paradajza, pasulja, paprike, krastavaca, rodnost kultura je porasla u periodu 1981—1984. za 50%, što je obezbedilo potpuno zadovoljenje potreba zemlje za ovim povrćem.

Zahvaljujući gajenju novih sorti pšenice, njena rodnost u nizu agroindustrijskih kombinata dostiže 90 m/ha. Naše visokorodne sorte pšenice, otporne na poleganje, danas se seju u celoj Evropi: u SSSR-u, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Austriji, Švajcarskoj, Španiji.

Velika pažnja poklanja se rešavanju problema kompleksnog korišćenja naučnog potencijala. Na X kongresu SKJ ukazano je na potrebu »ubrzavanja procesa naučnih istraživanja, obezbeđivanja najbrže primene pronalazaka, koju treba stimulisati. Sve to traži bitne izmene u organizovanju naučnog rada, kao i razradu jedinstvene tehnološke strategije razvitka«.[28]

U rešavanju ovih zadataka važna uloga se pridaje sistemu i izvorima finansiranja nauke. Do kraja 60-ih godina osnovni izvor finansiranja istraživanja i razrada bio je budžet federacije. Istovremeno je bilo obrazovano mnogo naučnoistraživačkih instituta, stvoreni su Fond federacije za finansiranje nauke i republički i pokrajinski fondovi.

U toku 70-ih godina smanjeno je finansiranje naučnih istraživanja i razrada iz budžeta, i glavno mesto su počeli zauzimati principi samofinansiranja. Ukoliko, po postojećem u zemlji sistemu, osnovni deo rashoda za naučna istraživanja ostvaruju pre-

[28] *Deseti kongres SKJ. Dokumenti*, Beograd, 1974, str. 161.

Digitized by Google

duzeća, neposredno zainteresovana za njihove rezultate, sada su glavni izvor finansijskih sredstava (70%) upravo preduzeća. Druga forma finansiranja van preduzeća su »samoupravne zajednice, zasnovane na opštosti interesa« u oblasti nauke. Kao rezultat ovih izmena, od početka 70-ih godina počele su se javljati određene teškoće u finansiranju naučnoistraživačkog rada.[29] Za razvitak nauke izdvojeno je samo 1% nacionalnog dohotka u 1970, dok je u 1981. godini izdvojeno 1,23%.

Shodno Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, udeo nacionalnog dohotka, koji se izdvaja za naučno-tehnički razvitak, mora porasti do 2000. godine do 2%, pri uvećavanju broja naučnih radnika do 40 hiljada. Danas (1984—1985) ovaj pokazatelj čini 0,9% nacionalnog dohotka, što se objašnjava sprovođenjem politike ograničavanja svih vidova društvene potrošnje, u koje spadaju i sredstva izdvojena za razvitak nauke. Nasuprot prihvaćenim opredeljenjima, nauka se kod nas još tretira kao društvena potreba, a ne kao prvorazredna i odlučujuća proizvodna snaga društva. Posledica toga da je danas obim sredstava izdvojenih za nauku 15—30 puta manji nego u zemljama sa visokim nivoom naučno-tehničkog razvitka, a po obimu sredstava po jednom radniku — 4—5 puta manji, sa tendencijom daljeg pogoršavanja. Najvažniji problem tehnološkog progresa Jugoslavije je centralizacija sredstava akumulacije, jer je izgradnja krupnih tehnoloških sistema i složenih privrednih organizacija prvorazredni zadatak, koji postavlja savremeni tehničko-tehnološki progres.

Veliki značaj pridaje se kod nas povećanju efektivnosti naučnih istraživanja. Jedan od važnih pokazatelja je broj pronalazaka i njihova faktička primena. Na primer, u periodu 1970—1980. naši građani su dali 1423 pronalaska, ali je primenjeno manje od polovine — 563.[30] U 1982. i 1983. registrovano je nešto više od 50 pronalazaka godišnje. Po broju pronalazaka po stanovniku mi zauzimamo pretposlednje mesto u Evropi, što je uslovljeno, po mišljenju naših ekonomista, slabim sistemom stimulisanja stvaralaštva, kao i ogromnom kupovinom inostranih licenci, što koči razvitak domaćeg stvaralaštva.

Poboljšanju »opšte klime« za stvaralaštvo doprinose zakonodavni akti, prihvaćeni krajem 70-ih i početkom 80-ih godina: Društveni dogovor o stimulisanju stvaralaštva, koji su potpisale republike i pokrajine 1977. godine, i Zakon o zaštiti pronalazaka, tehničkih novina, donet u 1981. godini. U zemlji je proglašen novi praznik — Dan pronalazača (12. oktobar). Važnu ulogu u razvitku naučno-tehničkog stvaralaštva, posebno omladine, ima masovna organizacija »Narodna tehnika Jugoslavije«, čije je specijalne kurseve završilo tokom 30 godina (1950—1979) 5 miliona ljudi. Ostvarivanje jedinstvene naučno-tehničke strategije koči okolnost što se ona razrađuje i sprovodi na nivou

[29] »Jugoslovenski pregled«, br. 7—8/1980, str. 37.
[30] A. Petroski, op. cit., str. 163.

Digitized by Google

SR ili SAP. Naši ekonomisti smatraju da strategija naučno-tehničkog razvitka mora biti jedinstvena, da bez menjanja nastale situacije nije moguće jačanje ekonomskih pozicija zemlje na međunarodnoj sceni i ostvarivanje ciljeva Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Dobro razrađena strategija tehnološkog razvitka biće, u budućnosti, čvrsta osnova, koja će obezbediti Jugoslaviji nezavisnost od vlasnika licenci. Sve dok ona ne bude jedinstvena, sposobna da definiše i stavi u prvi plan dugoročne interese naše industrije, dok se ne okončaju sporovi o tome da li će se ona razrađivati iz centra za SR i SAP ili će predstavljati neki skup osam republičkih i pokrajinskih strategija, mogućnosti za vršenje pritiska, manipulisanje od strane prodavaca licenci i za ponavljanje ranijih grešaka — ostaće neizmenjene.

Danas na nivou federacije je formiran niz društvenih saveta, čiji rad je u određenoj meri povezan sa izgradnjom i sprovođenjem naučno-tehničke politike. Na predlog Saveta akademije nauka Jugoslavije, stvara se Savezni (društveni) savet za nauku i informatiku i operativni organ upravljanja — Komitet za nauku i informatiku.

S obzirom na to da je jedan od glavnih problema koji stoje pred zemljom danas — prelazak sa puta ekstenzivnog razvitka na pretežno intenzivni, postavlja se zadatak najbrže razrade jedinstvene, u okviru celokupne zemlje, strategije naučno-tehničkog i tehnološkog razvitka.

U Platformi za pripremu XIII kongresa SKJ posvećen je poseban deo »Ubrzavanje naučno-tehničkog progresa« ovom važnom i aktuelnom pitanju. U njemu se govori o novoj etapi sprovođenja selektivne politike u oblasti nauke i tehnike. »U skladu sa jedinstvenom tehnološkom politikom — ističe se u Platformi — mi se moramo maksimalno oslanjati na sopstvene snage, na selektivni uvoz inostrane tehnologije i njeno dalje korišćenje.«[31] Predviđa se, s tim u vezi, stalno usavršavanje procesa razmene, transfera tehnologije, razvijanje domaćih istraživanja, povećanje sredstava usmerenih na razvitak nauke, to jest sve što će omogućiti rešavanje jednog od osnovnih problema savremene Jugoslavije — smanjivanje tehnološke zavisnosti od inostranstva.

Centralni zadatak Društvenog plana 1986—1990. je prevođenje privrede na kolosek svestranije intenzifikacije i podizanje tehničkog nivoa proizvodnje. Poseban značaj se pridaje strukturnim i naučno-tehničkim promenama u privredi, na temelju izgrađivanja savremenih formi privređivanja i povećanja kvalitativnog nivoa privređivanja, kao i na osnovi stalnog rasta individualne i društvene produktivnosti rada.

Izvršavanje ovog zadatka omogućiće ne samo realizaciju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije već će i stvoriti pretpostavke za ubrzavanje društveno-ekonomskog razvitka privrede i poboljšanje životnog standarda stanovnika.

---

[31] *Platforma za pripremu Trinaestog kongresa SKJ*, str. 25.

Digitized by Google

doš Smiljković

ıvez komunista između klasnog i ıcionalnog

Programu Saveza komunista Jugoslavije, a zatim i u Usta- SFRJ, definisana su polazna stanovišta društvenog razvitka ije su temelje ugrađeni neposredni i istorijski interesi rad- ke klase zajedno sa slobodnim i ravnopravnim položajem na- a i narodnosti. U srži osnovnih načela socijalističko-samo- avnog razvitka posebno se ističe, naglašava da celokupni sis- i sve što se stvara u društvu treba da služi učvršćivanju va za srećni život čoveka kao najvažnijeg društvenog subjek- U tom pogledu su još u svežem sećanju Kardeljeve reči iz lije Pravci daljeg razvoja političkog sistema samoupravlja- koje u prvi plan ističu nužnost čovekovog ličnog angažova- na stvaranju uslova za povoljan razvoj. I shodno tome, sve ınizacije i institucije društva dobijaju poziciju koja je, u po- ıoj i krajnjoj instanci, u funkciji čovekovog razotuđenja. Na- ıo, iz toga proizlazi neposredni zaključak da političke orga- cije, institucije, kao i ekonomske i druge, služe klasnim i ıonalnim interesima u meri u kojoj su stvarni instrumenti potpunijeg čovekovog potvrđivanja kao subjekta istorije.

Zato sagledavanje krize društva podrazumeva postavljanje ıe dijagnoze stanja i precizno utvrđivanje glavnih pravaca da- društvenog razvoja, uz pružanje jasnog odgovora na pita- kakva će obala biti na drugoj strani reke na koju se mora

Digitized by Google

izići? Kao i u ranijim velikim društvenim krizama, kakva je bila ratna ili ona koju je izazvao Kominform, tako i sada radnička klasa, narodi i narodnosti, pojedinci mogu — a i mogli su dosad — savladati krizu. Ali pod jednim uslovom, da to sutra bude bolje od onoga juče jer ni pojedinci ni velike društvene grupe nisu spremne na velika odricanja i revolucionarne akcije ako se njima ne bi bitno promenio njihov raniji položaj. A to znači da se održavanje stanja i odnosa u kojima bi se nastavilo dezintegrisanje radničke klase, privrede, kulture i obrazovanja, zatvaranje republika i pokrajina, nacionalno iživljavanje, a pogotovu reprodukovanje genocidnih fašizoidnih nacionalizama i slično — mora shvatiti kao prva obeshrabrujuća pretpostavka za sveobuhvatne akcije. Ne zato što nema snaga za akcije i što nedostaje ljudska volja, već stoga što je potrebno da vodeće društvene snage šire konkretnim dokazima društveno polje stvarnih promena posredstvom kojih se neposredno menjaju neprihvatljivi uslovi radničkoklasnog uticaja ili stanje zanemarivanja interesa pojedinca. Nikada nije bilo više izazova za pristupanje velikim društvenim promenama i spremnosti većih društvenih grupa i pojedinaca da u njima učestvuju, ali ni tapkanja u mestu.

Savez komunista, zajedno sa ostalim progresivnim i demokratskim snagama društva, ima istorijsku obavezu i odgovornost da deluje brzo i efikasno u pravcu ostvarivanja društvenih ciljeva — da se na marksistički poznatim pravcima razvoja menjaju društveni odnosi. Zato je neophodno da se prethodno svesno prihvate osnovni pravci delovanja kako bi se ono moglo sprovesti, što je realno pod jednim uslovom — da novi društveni odnosi ne nastaju samo na njegovim marginama.

Da ne bi bilo zabune: nama nije potrebno da napuštamo naša osnovna ideološka opredeljenja, koja sažeto izražava sintagma — socijalističko samoupravljanje. Nama nije potrebno da preispitujemo marksizam uz njegovo napuštanje, što nam nudi desnica. Naprotiv, neophodna je revalorizacija osnovnih teza revolucionarnog marksizma i jugoslovenske socijalističke revolucije. Ali, isto tako, anahrono deluje ponavljanje upozorenja da mi nećemo menjati naša temeljna načela socijalističkog razvoja, te da će svaki pokušaj te vrste naići na snažan otpor. Bilo bi celishodnije i idejno-politički mudrije ako bi se sa pijedestala najviših organa Saveza komunista i društva potvrđivalo ono što je na kongresima utvrđeno, a na što nas Program Saveza komunista i Ustav SFRJ obavezuju — da ćemo menjati sve što u političkom sistemu i političkom životu blokira izlazak iz krize. U revolucionarnoj tradiciji komunističkog pokreta Jugoslavije stvaralačka primena marksizma ispoljavala se u naučnoj spoznaji društvenog kretanja i, na toj osnovi, utvrđivanju daljih pravaca delovanja revolucioiarnog pokreta. Revolucionarnim promenama najbolje se brane polazne osnove, dokazuje istorijska životvornost marksističke ideologije. To je osobito važno s

Digitized by Google

obzirom na činjenicu da kriza traje dugo, a radnom čoveku i građaninu je postalo jasno da za izlazak iz nje Jugoslavija raspolaže realnim pretpostavkama, nadasve spremnošću ogromne većine društva da aktivno u tome sarađuje. Rasprava povodom Predloga zaključaka 13. sednice CK SKJ, pre 13. kongresa, gotovo je na plebiscitaran način pokazala da u Savezu komunista i društvu još dominira potrebno jedinstvo u spremnosti davanja doprinosa izlaženju iz krize na principima daljeg produbljivanja socijalističke samoupravne demokratije.

Prema tome, neophodna je idejno-teorijska i praktična politička aktivnost, koja je u funkciji neposrednog menjanja stanja i odnosa. U tom smislu, delovanje primerom moralo bi da bude afirmisano, počev od najviših nivoa, partijsko-političkih i samoupravnih organa društva. Definsanje novih zaključaka ne rešava ekonomske probleme društva niti ukida kontrarevolucionarne aktivnosti albanskih separatista. Deluju optimistički neke akcije u Srbiji, a posebno u Makedoniji, kojima se najdirektnije kida sa pojedincima u rukovodstvu koji na bilo kakav način odstupaju od borbe protiv kontrarevolucije. Međutim, nama je potreban jasan program neposredne aktivnosti i odgovarajuća organizovanost komunista, kako bi mogli da ostvaruju kako dnevne akcije u svojim sredinama tako i dugoročne koje imaju opštejugoslovenski karakter. Snaga jedne organizacije najpotpunije dolazi do izražaja ako svi njeni potencijali deluju jedinstveno ili na jedinstvenoj platformi kada realizuju parcijalne akcije.

Pravci na kojima se prevazilazi protivrečnost između klasnog i nacionalnog

Tri su osnovna pravca društvenih akcija na kojima se postiže, ukidanje objektivnih uslova nastajanja i reprodukovanja nesocijalističkih tendencija i odnosa:

— Program ekonomske stabilizacije je ključni pravac čijim ostvarivanjem dolazi do nastajanja objektivnih pretpostavki odlučnog izlaženja na nove prostore.

— Promene u funkcionisanju političkog sistema samoupravljanja su u neposrednoj vezi sa stvaranjem pretpostavki za realizovanje povoljnih uslova privrednog razvoja.

— Realizacija Platforme CK SKJ o razvoju SAP Kosova, a time ukidanje uslova u kojima se reprodukuje separatistički albanski nacionalizam — jedan je od najvažnijih pravaca društvene akcije.

U SR Srbiji društvenoistorijski uslovi nameću još jedan pravac ili, bolje reći, polje akcije: rešavanje problema funkcionisanja samoupravnih i političkih institucija na principima koji važe za ostale socijalističke republike.

Postavlja se pitanje — da li su ovi pravci društvenih akcija komunističkih i ostalih progresivnih snaga dovoljno jasno defi-

Digitized by Google

nisani u programskim dokumentima društva. Naglašavam — programski dokumenti društva zato što je stvarno reč o pravcima aktivnosti na kojima je neophodno trajnije angažovanje većine, ako je moguće i celokupnog društva. Usvojeni su dokumenti u kojima je utvrđeno kako i na kojim osnovama treba da se angažuju odgovarajući potencijali društva kako bi se izišlo iz krize. Međutim, i pored toga, vidljivo je njeno nastavljanje: očekivalo se čak da će inflacija dostići krajem godine trocifrenu stopu, pa ipak se sporo dogovaralo o jugoslovenskim projektima — u sferi saobraćaja, pošte, energetike itd. Nastavljene su tendencije kretanja stanovništva u pravcu takozvanih matica, s tim što je taj trend najdrastičnije izražen u slučaju Srba i Crnogoraca na Kosovu. Po svoj prilici, iseljavanje sa Kosova podstiče druga iseljavanja, što dovodi u pitanje neka od temeljnih načela ostvarivanja ljudskih sloboda u Jugoslaviji. Ponovo se sa nekih najviših nivoa društva obećava još teža godina, kao da ove dosad nisu bile dovoljno teške i crne.

U takvoj situaciji mora se postaviti pitanje — zašto se sporo realizuju bilo kakve društvene promene, mada su naša opredeljenja jasna — ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase i radnih ljudi, među kojima su ravnopravnost naroda i narodnosti i puna sloboda razvitka socijalističke ličnosti. Gde su uzroci neostvarivanju najvažnijih ljudskih ideala, i to onih što počivaju na najhumanijim principima civilizacijskog razvitka. Moglo bi se postaviti i pitanje — otkuda tako snažna tendencija ispoljavanja sve drastičnijeg nacionalizma u granicama društva sa najhumanijim rešenjima nacionalnog i klasnog pitanja, u obliku socijalističkog samoupravnog modela društvenog razvitka? Ne osporavajući činjenicu da je širok spektar spoljnih pritisaka na jugoslovenski socijalistički sistem, obratićemo pažnju u daljoj analizi na najvažnije aspekte idejnog i organizacijskog kompleksa, kako u Savezu komunista tako i društva u celini. Ne zbog toga što mislimo da je on, odnosno da su ta dva kompleksa u poziciji Aladinove čarobne lampe, već zato što smatramo da oni u socijalističkim društvenim uslovima utiču presudno na privredno područje i ostalo. Čini nam se da se odlučno može braniti stanovište, prema kojem su odnosi ovih sfera slični odnosima nezavisnih i zavisnih varijabli. Kolika je moć ovih idejnih i organizacijskih faktora u odnosu na privredne, naučno-kulturne i druge u društvu, to pokazuju realna društvena kretanja čiji je samo jedan vid republička i pokrajinska granica, a onda je tu opštinska, pa i druge.

Neki idejno-teorijski aspekti

U raspravama o promenama u funkcionisanju političkog sistema samoupravljanja, i problemima klasnog i nacionalnog jedinstva iskristalisale su se tri osnovne struje: prema prvoj,

Digitized by Google

idejno teorijska rešenja i sistem u sferi ekonomije i politike su dobri, potrebno je samo da se ljudi na njih naviknu; shodno drugoj, sve je pogrešno — od temeljnih rešenja i orijentacije do svakodnevnih aktivnosti, koje se na osnovi idejno-teorijskih rešenja i političko-samoupravnih odluka ostvaruju; treća struja mišljenja karakteriše se time da je osnovna idejno-politička i socijalističko-samoupravna orijentacija dobra, ali da su neophodne promene, pri čemu jedni podrazumevaju pod tim samo kozmetičko doterivanje institucionalnog sistema i dela ponašanja, drugi smatraju da su neophodne dublje društvene promene kako bi se stvorili uslovi za oslobađanje pravih snaga i energije za brzi ekonomski, politički i naučno-kulturni razvitak.

Da bi idejno-teorijska orijentacija bila dobra, a bez nje nisu realne odgovarajuće, efikasne društvene akcije, potrebno je usvojiti osnovne poglede na temeljna pitanja društvenog razvoja. Nije u pitanju samo usvajanje istovetnih pogleda na društveni razvitak u Savezu komunista kao vodećoj, idejno usmerenoj društvenoj snazi već i u celom frontu socijalističkih i uopšte progresivnih društvenih snaga. Ali prva prethodna pretpostavka je jedinstvo osnovnih pogleda u Savezu komunista jer je to uslov demokratskog stvaranja idejno-teorijskih pretpostavki za potrebno jedinstvo u društvu kao celini.

Nije nikakvo iznenađenje što je vidljiva tendencija dovođenja u pitanje osnovnih idejno-teorijskih orijentacija; uvek se to događa u velikim društvenim krizama. Tada snage regresa nastoje da se stabilizuju na talasima nezadovoljstva i nerasположenja što se javljaju u širokom frontu shvatanja socijalističko-samoupravnih odnosa. Utoliko pre se aktuelizuje neophodnost idejno-teorijskog rada kako bi se raščišćavala idejna pitanja koja predstavljaju osnovu konkretnih dugoročnih i kratkoročnih programa društvenog razvoja. U tom kontekstu je i prevazilaženje problema društvenog razvoja. U tom kontekstu je i prevazilaženje problema prilaza, metoda istraživanja, idejno-teorijskog rada. Naime, neophodno je da u Savezu komunista, a i društvu dominira jedan osnovni pristup kako bi se onda mogle razrešavati osnovne kontroverze koje se neminovno javljaju u ovoj, inače, vitalnoj sferi stvaralačkog rada. Nisu realni konstruktivni prilazi rešavanju problema ako se u osnovi ne obezbedi dominacija saglasnosti. Uostalom, dovoljno je konkretnih primera i izvan ove sfere koji potvrđuju ovaj stav.

Na ovoj liniji javlja se prvi kompleks pitanja na koja je neophodno pružiti precizan odgovor: šta su to temeljna načela društvenog razvitka Jugoslavije? Na prvi pogled, postavljanje ovakvog pitanja je izlišno, ali i površan uvid u empirij društvenih kontraverzi i političkih manipulacija obezbeđuje dovoljno argumenata za pružanje odgovora. Mislimo da u ovoj društvenoj situaciji nije dovoljno, pa čak ni osobito celishodno ponavljanje tvrdnje od strane pojedinaca iz vodećih političkih foruma: »nećemo dozvoliti da se dira u temelje sistema«. U

Digitized by Google

temelje sistema već godinama drastično dira kontrarevolucija, a mi u ovoj godini imamo nekoliko zvaničnih zaključaka najvišeg rukovodstva SKJ i SFRJ — da su postignuti samo početni rezultati u borbi protiv nje. Neophodno je razjasniti šta to mi podrazumevamo pod pojmom temelji društvenog razvitka Jugoslavije, da bi bilo jasno na šta se misli kada se insistira na tome da se oni ne mogu menjati. Neki ukazuju na principe AVNOJ-a kao na temelje, neki izvlače iz govora vođa jugoslovenske revolucije neke ideje da bi se na njih oslanjali kao na temelje društvenog razvitka Jugoslavije i slično.

Mislim da je marksistička revolucionarna teorija bila i ostala temelj naše idejne i uopšte društvene orijentacije. Ali, kako su to Lenjin i kasniji velikani revolucionarnog komunističkog pokreta govorili, marksizam nije dogma, već učenje, a za nas i ideologija koja pruža najpotrebnije pretpostavke za društvene promene u pravcu ostvarivanja ciljeva komunističke civilizacije. Popularno su revolucionarni marksisti isticali da je marksizam rukovodstvo za akciju menjanja klasnih odnosa, odnosa u kojima se reprodukuju uslovi otuđenja čoveka.

To takođe podrazumeva da se marksistička teorija neprestano razvija i obogaćuje u toku klasne borbe i razvijanja socijalističkih društvenih odnosa. Prema tome, teorijski rezultati, zajedno sa praktičnim dostignućima u razvoju socijalizma u Jugoslaviji, takođe su deo fonda marksističke teorije. Zato, kada se govori o temeljnim stanovištima razvoja socijalističkog samoupravnog razvitka, neophodno je imati u vidu činjenicu da su ona sadržana kako u klasičnom fondu marksističke teorije tako i u onom delu koji podrazumeva prvo naš jugoslovenski ali zatim i doprinos drugih socijalističkih snaga i pokreta. U tom smislu Program Saveza komunista ostaje i dalje u osnovnim opredeljenjima našeg društvenog razvitka neprevaziđen, kao i osnovna opredeljenja velikana socijalističke revolucije u Jugoslaviji — Tita, Kardelja, u prvom redu, a onda i cele plejade njihovih saboraca i sledbenika. Program SKJ je u svojoj biti nedogmatičan:

»U okviru opšteg razvitka socijalističkih ideja, Program Saveza komunista Jugoslavije izraz je socijalističke misli u današnjoj etapi društvenog razvoja Jugoslavije. On nije kodeks dogmi i konačnih istina. Naša buduća društvena praksa i naučna misao u celini prevazilaziće, ispravljaće, a možda i negirati pojedine konkretne stavove, poglede i formulacije, i upravo time afirmisati revolucionarni duh i stvaralačku koncepciju Programa Saveza komunista Jugoslavije. To će činiti društvena praksa i naučna misao savremenih socijalističkih snaga u čitavom svetu.«[1]

Dakle, Program Saveza komunista Jugoslavije, u duhu revolucionarne marksističke tradicije, insistira na neprestanom traženju odgovora u društvenoj praksi na pitanja koja se postavljaju tokom društvenog razvoja. Zato se ne treba čuditi jednom

[1] Program SKJ, završni stavovi prve glave.

Digitized by Google

od temeljnih stavova u njemu da društveni razvitak stvara nove uslove u kojima dolazi do prevazilaženja mnogih rešenja i stavova, pa i nekih temeljnih, i to sve novijima i progresivnijima. Krajnji i potpuni antidogmatizam Programa sadržan je u sledećem stavu:

»Zato je u duhu ovog Programa da on bude prevaziđen novim, još većim stvaralaštvom u praksi i teoriji razvitka socijalizma.«

U socijalističkoj revoluciji Jugoslavije dominirao je takav pristup, pa je zahvaljujući tome bilo moguće pristupati velikim društvenim zahvatima, kao što je izvođenje rata i u njegovim okvirima socijalističke revolucije. Zatim, bilo je moguće ulaziti u sukob sa IB-om i izići iz njega na talasima epohalne pobede, jer se na prevazilaženje starog išlo novim revolucionarnim programom koji je sadržao socijalističko-samoupravne ciljeve. U tom pravcu bi trebalo da se ostvaruju teorijska i ideološka istraživanja i teku raščišćavanja u Savezu komunista i društvu, kako bi se došlo do konkretnih zaključaka koji bi predstavljali osnove konkretne akcije jugoslovenskih komunista. Zato, ako smo zaokupljeni problemima prevazilaženja velikih društvenih teškoća u koje nas je dovela kriza, ne možemo zavlačiti glavu u pesak niti ponavljati teze da ne dopuštamo da se menjaju temelji jugoslovenskog socijalizma.

Nema boljeg ni pogodnijeg načina odbrane temelja socijalističke samoupravne Jugoslavije od menjanja svega što smeta prosperitetnom društvenom razvitku, čiji je glavni socijalni nosilac radnička klasa socijalistički samoupravno organizovana. O tome šta smeta postignuta je saglasnost na nekoliko nivoa: na nivou društvene teorije, zatim programskih dokumenata Saveza komunista Jugoslavije, takođe u ogromnoj većini radničke klase, radnih masa i građana Jugoslavije. Dezintegracione tendencije u sferi privrede, politike, nauke i kulture itd. najneposrednije ugrožavaju temelje Jugoslavije. Shvatanje Jugoslavije kao privremene zajednice naroda i narodnosti takođe bitno utiče na društvene odnose u kojima se lako javljaju različite nacionalističke tendencije i pokreti, zatim one koje negiraju bilo kakve jugoslovenske organizacije, čak i takve kao što je JNA, bez čijeg reprodukovanja kao jake i jedinstvene nije realno očuvanje osnovnih tekovina integriteta i suvereniteta ne samo SFRJ već i njenih republičkih delova. Stigli smo dotle da možemo konstatovati kako u idejno-teorijskom radu preovlađuju teme i aktivnosti koje sežu samo do republičkih (i pokrajinskih) granica.

Prosto je neverovatno koliko su razne vrste lokalizama i parcijalizama prodrle u svest i praksu društva, pa kada se govori o problemima savladavanja krize u prvi plan izbijaju pogledi i predlozi koji su prošli kroz usku dioptriju užih interesa. Naravno, ne pada nam na pamet da negiramo posebne i lične interese jer je jasno da se do opštih interesa ne dolazi stazama zaobilaženja posebnih i ličnih interesa. Međutim, dolazi se do njih

Digitized by Google

pod uslovom davanja prednosti onima koji su u funkciji opštih i istorijskih interesa radničke klase i društva. Na tom putu je neophodno savladati razne uskosti i daltonizme kako bi se afirmisali i »tuđi posebni interesi« koji su u skladu sa opštim i istorijskim interesima društva. Da bi se to postiglo, neophodno je izbiti na razinu civilizacijskog poimanja kako svojih tako i tuđih posebnih i ličnih interesa i naći zajednički imenitelj za zajedničke, po mogućnosti jedinstvene, društvene akcije u Jugoslaviji.

Realizacija Programa ekonomske stabilizacije utvrđuje drugi pravac društvene aktivnosti kojom se obezbeđuju osnovne pretpostavke za celoviti socijalistički samoupravni razvoj. Međutim, simptomatično je da takav program ne doživljava celovito pretvaranje u društvenu praksu, u društvene odnose, iako je jasno da bez savladavanja ekonomske krize nema stvarnih šansi za savladavanje društvene krize uopšte. Neminovno se nameće pitanje — zašto su odnosi prema Programu u raznim delovima Jugoslavije i na raznim nivoima različiti, čak dijametralno suprotni?

Sasvim je izvesno da različiti nivoi ekonomske razvijenosti, zatim teškoće, ali i znanja vodećih snaga u posebnim delovima — republikama i pokrajinama, privrednim strukturama opredeljuju i odnos prema Programu ekonomske stabilizacije. Pošto je sasvim izvesno da nema boljitka u razvoju društva, a da i ne govorimo da nije realno izmirivanje dugova prema partnerima u inostranstvu i zemlji, niti podizanje životnog standarda pojedinca i društva bez podizanja kvaliteta i povećanja fizičkog obima proizvodnje, očigledno se nameće pitanje kako onda dostići nivo proizvodnje koja je konkurentna na svetskom tržištu, a da se njome zadovolje i sve veće društvene potrebe. Rascepkanost jugoslovenskog tržišta, koje je ionako malo, nije u funkciji realnih potreba i mogućnosti jugoslovenskog društva. Postalo je jasno, kako nama tako i našim stranim poveriocima, da su gubici koji na toj osnovi privređivanja nastaju veliki. Prema nekim proračunima jugoslovenskih ekonomista, privreda godišnje gubi oko dve i po milijarde dolara na bazi tako rascepkane privrede i republičko-pokrajinskih barijera. Nisu u pitanju samo te barijere, ima i drugih, što dokazuje mnogo primera iz iste republike, pa i istog grada. Neke velike privredne organizacije su izgubile važna strana tržišta zato što su međusobno nelojalno konkurisale.

Neophodno je otvaranje slobodnog prostora za jedinstveno jugoslovensko tržište, za slobodno kretanje rada i roba, nezavisno od republičkih granica. Preko je potrebno otvaranje mogućnosti za nastajanje velikih privrednih sistema, nezavisno od republičkih i pokrajinskih granica, takvih koji su u stanju da povuku za sobom cele privredne grane u celoj zemlji. Takođe je nužno razbijanje starih predstava o socijalizmu kao velikom državnom preduzeću i otvaranje već idejno i ustavno utvrđenih mo-

Digitized by Google

gućnosti razvoja male privrede. Neophodno je stvaranje uslova za to da se svaka pozitivna inicijativa pojedinaca i grupa ljudi iskoristi za nastajanje i razvijanje privrede koja je u interesu društva. To su samo neke od pretpostavki za prevazilaženje kašnjenja Jugoslavije kad je reč o njenom uključivanju u novu tehnološku revoluciju.

Ali Program ekonomske stabilizacije sa svojim višestrukim značenjima ne može se realizovati ako se ne prevaziđe zastarela pozicija nauke i obrazovanja, osobito visokoškolskog. Na prvom mestu je neophodno napustiti tumačenje ovih sfera društvenog života kao potrošačkih, jer one predstavljaju motornu snagu svakog društva za ulaženje u nove prostore na kojima se stvara budućnost progresa. Ako se ima u vidu da u najpropulzivnijim tehničkim granama savremenog sveta znanja zastarevaju za pet godina, onda je jasno da promena odnosa u jugoslovenskom društvu prema nauci i visokoškolskom obrazovanju ima više nego bitan značaj. Na talasima tih promena moguće je izvući iz stagnacije i delove društva i privrednih grana koji već dugo zaostaju i u odnosu na jugoslovenske prilike. U Rezoluciji 13. kongresa SKJ je zapisano:

»Moramo dokazati mogućnosti socijalističkog samoupravnog društva, njegovu ekonomsku efikasnost i sposobnost da samostalno i na vreme donosi prave odluke o vlastitom razvitku, da se ravnopravno uključuje u svet ubrzanog naučnog i tehnološkog razvoja. Inače, izgubićemo se na marginama svetskih zbivanja, kao provincijalno društvo, gubeći ekonomsku i političku nezavisnost. Još neostvaren kvalitativni pomak ka povećanju efikasnosti socijalističkog društva u celini, sa neiskorišćenim ekonomskim, tehnološki društvenim preimućstvima, ostaje naš neposredni cilj i izazov našem budućem razvoju.«[2]

Vodećim snagama društva je jasno da je ova vrsta samopotvrđivanja nemoguća bez dubokih rezova u tkivo vladajućih ekonomskih i političko-samoupravnih odnosa. Na prvom mestu je ukidanje uslova na kojima se zasnivaju blokade privređivanja, a onda i ostale blokade društvenog kretanja na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru:

»Izgradnja celovitog sistema samoupravno organizovanog udruženog rada stvaranjem asocijacija na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području neodložan je privredni i društveni zadatak. To zahteva pripreme i sprovođenje zajedničkih programa razvoja, zasnovanih na jedinstvenim programima naučnog, tehnološkog i energetskog razvoja, programima zajedničke proizvodnje i izvoza, na savremenom razvoju proizvodnih snaga, organizaciji rada i visokoj tehnologiji i znanju i na planskim prioritetima zemlje. Oni se moraju temeljiti na dugoročnim ekonomskim razvojnim interesima i potrebama radnika u društvenoj reprodukciji, na realnim mogućnostima

[2] Trinaesti kongres SKJ, Dokumenti, »Komunist«, Beograd, str. 54

Digitized by Google

i na aktiviranju sopstvenih snaga u organizacijama udruženog rada.«[3]

Ekonomski prevaziđeni odnosi i dalje se reprodukuju pod vidom klasnog i nacionalnog interesa na pitanju odnosa prema gubitašima i promašenim investicijama. Pod izgovorom borbe za nacionalni i klasni interes i dalje se faktički oduzima od materijalne i samoupravne moći radničke klase Jugoslavije. Naime, nastoje se po svaku cenu sačuvati radne organizacije za koje je očigledno da predstavljaju privredne promašaje. A tamo gde to nije moguće, traži se solidarnost radničke klase, radnih ljudi i građana republike, pokrajine, a kad su u pitanju nerazvijeni — cele Jugoslavije.

Zanimljiv je društveni fenomen da predstavnici policentrično-etatističkih struktura brzo nalaze zajednički jezik kada je u pitanju ekonomska solidarnost za socijalizaciju gubitaka, za solidarno pokrivanje promašenih investicija celih republika. I to se objašnjava nacionalnim i klasnim interesom, mada s tim nema nikakve veze. Naravno, ima pojava kada je neophodna šira društvena solidarnost: kada radna organizacija, veliki sistem dobro radi — kvalitetno proizvodi, potvrđuje se na tržištu, pa ipak ne uspeva da se održi zato što sistemske mere to ne dozvoljavaju. To nije osobito retka pojava u nas, samo što se tada sporo traže rešenja, a češće se takve organizacije prepuštaju sopstvenoj sudbini.

Bilo bi ekonomski logično u vreme ekonomske krize, na bazi Programa ekonomske stabilizacije, da se ukidaju uslovi za neefikasno privredno planiranje i investiranje u prvom redu. To zahteva rigorozno primenjivanje ekonomskih kriterijuma — graditi ono i održavati što može da se održi na svetskom tržištu. Takav privredni razvoj je mogućan ako na samoupravnim principima odlučuje udruženi rad Jugoslavije.

Međutim, i dalje se održava na državnocentralističkim principima Fond za nerazvijene republike i SAP Kosovo. On omogućava da korisnici Fonda budu faktički posredničke strukture i pojedinci iz policentričnih struktura, umesto udruženog rada Jugoslavije. Ni veliki promašaji koji su doveli u krizu cele društveno-političke zajednice ne deluju otrežnjujuće na vodeće snage društva. Naravno, neophodna je solidarnost u funkciji prevazilaženja nerazvijenosti ovih, ali i drugih delova Jugoslavije. Ona bi morala biti veća i efikasnija — da omogući brže zapošljavanje u funkciji društveno-potrebne proizvodnje i obostrane koristi svih privrednih i društvenih subjekata. Takvih primera ima: fabrika u Batusima otpočela je proizvodnju za tri meseca i slično.

Očigledno je da nosioci policentričnog etatizma žele po svaku cenu da sačuvaju republičke, pokrajinske, opštinske granice, u ime nacionalnog interesa, pa makar žrtvovali celi

[3] Isto, str. 56.

Digitized by Google

»svoj narod«. A može se postaviti pitanje — koliko je moguće realizovanje nacionalnog interesa, kao i klasnog, na suženim prostorima političko-etatističkih eparhija. Osim Slovenaca, svi narodi Jugoslavije u većem broju žive u mešovitim zajednicama. Očigledno je da su te strukture spremne i na razdvajanje i sukobljavanje naroda i radničke klase samo da bi se same održale. Albanski separatistički nacionalizam je jedna od posledica pogrešnog trenda u ekonomskom razvoju, mada ne samo toga trenda.

Prosto je neverovatno koliko je široka tolerancija birokratskih struktura ako je posredi samoodržanje. Ne postavljaju se pitanja kako su i gde potrošena sredstva nacionalne, u užem i širem smislu, radničke klase. Kada se radnici ili delovi naroda bune protiv ugnjetavanja od strane birokrata i nacionalista, takvi odmah traže ono ko ih je organizovao, pa onda pronalaze liberale, nacionaliste, a ne vide da su oni sami najodgovorniji organizatori.

Zato je neophodno podržati efikasnu realizaciju programa ekonomskih promena na liniji uspostavljanja stvarno moderne privrede. To podrazumeva kao polaznu osnovu dobro planiranje, otvoreno tržište, konkurenciju znanja i sposobnosti. Ako je privreda Slovenije najefikasnija, kome onda smeta korišćenje njenih iskustava. Ali sve ove promene su nerealne ako se hirurškim zahvatima ne odstrane sistemske smetnje i ne pomeraju nesposobni, zastareli i ljudi problematičnih dioptrija, pripadnici feudalne ere.

Kada govorimo o savladavanju ekonomske krize u funkciji ostvarivanja objektivnih radničko-klasnih interesa, smatramo da je samo na toj osnovi moguće potvrđivati kako posebne nacionalne tako i jugoslovenski identitet i subjektivitet. Pri tome samo produbljena socijalističko-samoupravna demokratija predstavlja izazov za snage koje objektivno čine faktore društvenog razvitka. Glavnim akterima društvenih odnosa nije nejasno da su blokade procesa političkog i samoupravnog odlučivanja, a posebno realizacije odnosa — velike. Tako, još ne postoji stvarni front socijalističkih snaga za realizaciju odluka 13. kongresa, iako su potrebe za njim iz dana u dan sve veće. Deluje anahrono upozorenje na neprijatelja koji čeka da se ubaci u naše promene i nađe za sebe pravac akcije. Uvek je tako bilo kada su pokretane temeljne, sveobuhvatnije promene, s tim što je to sada još akutnije. Namnožile su se birokratsko-etatističke strukture, stvoreni su novi socijalni slojevi kojima promene u pravcu ovladavanja procesom odlučivanja od strane radničke klase i građana ukida izuzetno povoljne uslove, privilegije.

Čini mi se da je, kada govorimo danas o velikoj opasnosti od desnice, neophodno da preciziramo šta se pod tim podrazumeva. Mislim da ona u najvećem stepenu obuhvata antisocijali-

Digitized by Google

stičke i antijugoslovenske snage. Među njima birokratski etatizam, osobito u nacionalističkoj varijanti, zauzima centralno mesto. On se manifestuje na različite načine — kao odbrana nacionalnog, regionalnog, republičkog interesa. Neprestano ističe pravo na autonomiju grupe, nacije, narodnosti ili njihovih delova. Ali on je moguć i u opštecentralističkoj varijanti, pokrajinskoj, republičkoj ili jugoslovenskoj. Sada je izrazitiji kao pobornik posebnih interesa, pa kao takav traži saveznike i u klasičnoj desnici, kleronacionalistima i drugima.

Etatistički birokratizam voli krizu, on o njoj priča, dokazuje da je opasna, da se produbljuje, da će biti sve gore. On pomaže da se kriza okoštava kako bi mogao da njome manipuliše. To sada čini sa ekonomskom krizom, sa krizom na Kosovu itd. Krize mu služe da se potvrđuje kao nezamenljiva politička snaga, mada on krizu ne rešava, već prepušta sve stihiji, nastojeći da se na tim talasima održi. U samoupravnim i političkim telima dokazuje neophodnost demokratije, umesto da brani narode i klasu snagama i sredstvima koje uzima u te svrhe u pozamašnim količinama.

Birokratski etatizam je nosilac mešanja kategorija sistemskih vrednosti. On želi da dokaže da je za samoupravljanje time što sve može reći i tražiti. Ali ne i time da odvoji vodu od vina i utvrdi šta je zlo a šta dobro. Tako dobijamo kao rezultat da nakon više godina počinjemo da izlazimo iz ekonomske krize, rešavamo problem nacionalnih separatizama, iseljavanja Srba i Crnogoraca. U stvari birokratski etatizam je u stanju da gleda blagonaklono na sve izmene, samo ne na onaj koji je za njegovo ukidanje. Prvima je spreman da organizuje javno suđenje, uz žaljenja, opraštanja; spreman je i na pregovore; ali drugima je u stanju i trag da izbriše. On je u našim uslovima sa nekim elementima turske tradicije, što je bolje od svih politikologa obradio u svom romanu Derviš i smrt Meša Selimović.

Birokratskom etatizmu je strana odrednica naše demokratije, koju daje Program SKJ:

»Sistem socijalističke demokratije ogromno proširuje i mora sve više proširivati, na svim poljima društvenog života, stvarni demokratizam za radne ljude. Stvarni demokratizam za narodne mase postoji kada one mogu da svakodnevno učestvuju u upravljanju privredom, kao i državnim, političkim i drugim javnim poslovima i da slobodno i što neposrednije, ali sa osećanjem pune odgovornosti za zajedničke interese društva, izražavajući i brane svoje interese i potrebe, kao i svoje poglede na opšte interese zajednice. Zato socijalistička demokratija mora po svojoj suštini i po svojim oblicima sve više postajati direktna demokratija sa osloncem na najraznovrsnije oblike društvenog samoupravljanja«[4] (Podvukao R.S.).

[4] Program SKJ, glava VII, treći stav.

Digitized by Google

Sasvim je logično što birokratski etatizam prenebregava Program SKJ, jer njegovi osnovni pravci društvenih promena nisu antietatistički, antinacionalistički, antiliberalistički. Program zahteva promene društvenih odnosa u pravcu prevalencije neposredno demokratskog odlučivanja radnih ljudi i građana o svojim uslovima rada i življenja. Pošto su se oni sa svojom socijalnom okosnicom — radničkom klasom u toku minulih decenija razvoja samoupravljanja uverili da je ona njihova perspektiva, birokratski etatizam pronalazi nova sredstva borbe za svoje održanje. Nacionalni šovinizam mu je dugo sredstvo pogubnog delovanja.

Nužnost promena u političkom sistemu samoupravljanja je nezaobilazna — iz sredine radničke klase i radnih ljudi, kao i građana, više se one ne traže. Njih oni vrše uprkos otporima koje birokratski etatizam pruža koristeći legalne institucije društva. Pogledajmo kako se u nekim delovima društva uspešno razvila takozvana »siva privreda«, bez koje bi neke političke funkcije, a pogotovu životne, bile dovedene u krajnju krizu.[5] Pogledajmo političko samoorganizovanje Srba i Crnogoraca u samoodbrani koje ničim nije prekoračilo granice sistema socijalističkog samoupravljanja. Zahvaljujući progresivnim snagama u većini rukovodstava, ovi primeri i pojave nisu bile negativno ocenjene, iako je bilo pokušaja njihove javne diskvalifikacije pod krovom našeg skupštinskog sistema i nekih partijskih organa.

Postavlja se pitanje — koja to socijalistička demokratija može da presuđuje, a da se ne čuje, ne uvaži ono što govore, zahtevaju neki glavni socijalni činioci. U tom smislu definisani stavovi SK Beograda i SK Srbije o štrajkovima deluju više nego trezveno. Ulivaju nadu da jača front onih snaga i institucija koje titovski prilaze i nastoje da rešavaju društvene probleme. Deluje kao najpodmuklija birokratsko-etatistička zamena teze kada se za štrajkove nastoje optužiti radnici, a za otpor albanskom genocidnom nacionalizmu Srbi i Crnogorci. U titovskom konceptu, prilazu oni ne bi mogli biti nikad krivi čak i kada bi se poslužili nekim sredstvom koje nije formalno zakonom propisano. Odgovornost snose oni koji u sistemu imaju poziciju institucija, organizacija, organa i organizatora jačanja uslova u kojima ljudi treba srećno da žive. U našem Ustavu u osnovnim načelima predviđa se kriterijum vrednovanja sistema i odnosa, imajući u svemu u vidu sreću radnog čoveka i građanina kao pojedinca.

Zato promene u političkom sistemu samoupravljanja moraju da se ostvaruju u pravcima koji omogućuju njegovo stvarno jačanje:

Od dna do vrha samoupravne i političke zgrade društva neophodna je dominacija neposrednog uticaja radnog čoveka

[5] Šire o tome: Boško Kovačević, Dragutin Miljković, Aktivni i pasivni »Subotičke novine«, 1986.

Digitized by Google

i građanina. Veće udruženog rada u skupštini federacije je samo jedan vid tog radničkoklasnog uticaja. Na svim nivoima je nužan jači neposredni uticaj građanina kao subjekta politike.

Veće i funkcionalnije jedinstvo političkog sistema samoupravljanja koje bi moralo dolaziti do efikasnog izražaja u odbrani osnovnih tekovina socijalističke revolucije. A one se brane podjednako posredstvom privrednog i ekonomskog sistema, kao i direktnim udarima protiv svake kontrarevolucije.

Sistem mora da garantuje sigurnost i elementarne slobode i prava svim građanima Jugoslavije. Začuđuje da ima među vodećim ljudima Jugoslavije pojedinaca, pa i ponašanja koja ostavljaju utisak da se ne shvata težina posledica ignorisanja zahteva da se onemogući ugrožavanje elementarnih uslova ljudskog življenja u nekim sredinama. Nikad u takvim uslovima ljudi ne ostaju samo sa svojim ogorčenjima, pogotovu u društvu sa tradicijom borbe protiv svih uzurpacija ljudskog dostojanstva.

Prevazilaženje problema odnosa u SR Srbiji je u funkciji jačanja Jugoslavije. Zato je neophodno da se njen politički sistem razvija tako kako Ustav predviđa za sve republike. Shodno tome deluje ateorijski, apolitički ako se tvrdi da hoćemo da realizujemo zaključke najviših organa društva o jačanju jedinstva u sistemu, ali da ne smemo ništa promeniti u Ustavu republike. U republici u kojoj je došlo do kontrarevolucije mora se govoriti o temeljnim promenama, ali i u Jugoslaviji.

Osnovni organizacijski aspekti

Nije nepoznato da je organizacija sredstva za akciono samopotvrđivanje svakog kolektivnog subjekta. Odavno je poznato u teoriji da dobra organizacija nadoknađuje i neke bitne manjkavosti kolektivnog subjekta društva. Ali je od svega najvažnije da dobra organizacija i progresivna ideologija neminovno dovode do velikih aktivnosti koje mogu nekada imati revolucionarni karakter.

Govorimo li o Savezu komunista u postkongresnim mesecima, moramo se upitati koji bi pravci organizacione stabilizacije bili najviše u funkciji njegovog reafirmisanja kao vodeće društvene snage. Promene bi se morale ostvarivati u dva osnovna smera:

— socijalno strukturiranje koje bi imalo za cilj jačanje uticaja onih delova i pojedinaca za koje je samoupravni socijalizam društvena nužnost;

— organizacijske promene koje bi osnovnu organizaciju i forume dovele u položaj nosioca jačanja jedinstva SKJ na bazi njihove aktivnosti na menjanju realnih društvenih odnosa.

Jasno je ogromnoj većini radnih ljudi i građana da je ključni faktor izlaza iz krize Savez komunista. Međutim, on

Digitized by Google

Ako je izvesno da izlazak na puteve razvoja najprogre-nije civilizacije zavisi direktno od naučnog razvoja društva, da je sigurno da njegovi nosioci ne mogu biti izvan osnov- socijalnih struktura Saveza komunista. Znači da je neop-dno preovladavanje u osnovnim socijalnim jezgrima onih edinaca koji su okosnica naučno-tehnološkog napretka. U ravni Savez komunista mora biti dosledan svojim ideološ-n opredeljenjima da nauka i obrazovanje nisu potrošnja. Pa-oksalno je da hirurg ili kardiolog i dalje imaju tretman mar-alne socijalne kategorije u odnosu na auto-mehaničara.

Ovo je važno jer upućuje na nove principijelne pristupe ijalnom obogaćivanju Saveza komunista. Pod uslovom ulaže- u njegove organizacije nosilaca razvoja moguće je obezbe-anje širine osnove kadrovske inovacije njegovih rukovode- struktura. Samo najumniji i najhrabriji stvaraoci mogu bi-nosioci funkcija rukovođenja u SK i društvu. Selekcija na osnovi je realnost ako te strukture jačaju u SK i u glav-n razvojnim tokovima.

Nije dovoljno obezbediti veliki broj radnika u organizaci-pa čak ni kreativnih stručnjaka. Potrebna je njihova preva-cija u procesima vođenja politike i njenoj realizaciji. Stoga organizacija takođe nezamenljiv činilac snaga SKJ, a time ruštva.

U osnovne zahteve organizacijskog jačanja uvršćuje se: vazilaženje dezintegracijskih procesa na jugoslovenskim pro-rima, koji se popularno nazivaju federalizacijom; podizanje ektivne i lične odgovornosti na nivo revolucionarne odgo-nosti; osposobljavanje osnovne organizacije za to da delu-kao samostalni subjekt. Uz to je neophodno prevazilaženje edinstvenosti u organizaciji SK Srbije kakva se retko sre-u komunističkom pokretu.

Naravno, ovi zahtevi isključuju negiranje republičko-po-jinskih i drugih bitnih oblika organizacijske strukture. Uo-om, svaka politička partija ima svoje organizacijske forme edinjavanja članova i njihovih osnovnih asocijacija. U Sa-u komunista je neophodno oslobađanje organizacijskih fak-a i formi balasta koji onemogućavaju da on uspešno delu-kao jedinstvena organizacija na prostorima Jugoslavije.

Čini nam se da bi sve forme koje smatraju komunistima zajednički deluju bilo u složenom sistemu, ili u rešavanju og pitanja koje ima opštejugoslovenski karakter, morale da odbace. To podrazumeva da se i CK i PK, a pogotovu opštin- komiteti moraju oslobađati metoda rada i komuniciranja iz

Digitized by Google

prošlih vremena. Realni uslovi traže konkretno angažovanje CK SKJ u uslovima velikih opštejugoslovenskih privrednih sistema. Jer komunisti bi morali i u okviru njih da deluju kao organizacija koja efikasno donosi i realizuje svoje zaključke.

Aktualizuje se pitanje javnosti rada i informisanja u SKJ. Nužno je obezbeđivati podjednake uslove informisanja za sve članove SK i njihove organizacije, ali s tim što bi argumentacija u procesu odlučivanja u SK morala da se afirmiše kao kriterijum za opredeljivanje članova SK. U religioznim organizacijama se zahteva sveto verovanje, a u revolucionarnim organizacijama opredeljivanje na osnovi argumenata.

Javnost rada ima nezamenljivu funkciju u potenciranju jačanja odgovornosti. Nužno je u SK i društvu tačno znati kada neki forum ili pojedinac podnosi račun pred javnošću. A zatim, kada se podnose ostavke i dolazi do smenjivanja, jer je partijska i društvena javnost dala svoj sud koji to podrazumeva. Prosto je neverovatno da u SKJ nema odgovornih za društvenu krizu i kontrarevoluciju, pogotovu kad tako dugo traju. Verovatno da one i traju toliko dugo što nije napravljena osnovna diferencija, pa se odgovorni skrivaju iza onih koji su komunistički pošteno vršili svoje funkcije.

Javnost rada je važna i nezamenljiva pretpostavka opredeljivanja članova SK za one pojedince i forume koji argumentovano dokazuju da deluju na pravcima odlučnog prevazilaženja društvenih teškoća u funkciji istorijskih interesa radničke klase Jugoslavije.

Digitized by Google

te Ljubotenski

draz društvene krize na idejnu est i političku aktivnost radničke ase i njene avangarde

Materijalističko učenje da su ljudi proizvod okolnosti i vaspitanja, pa tako i promenjeni ljudi proizvod drugih okolnosti i promenjenog vaspitanja, zaboravlja da baš ljudi menjaju okolnosti i da sam vaspitač mora da bude vaspitan.

Poklapanje menjanja okolnosti i ljudske delatnosti može se shvatiti i racionalno razumeti samo kao revolucionarna praksa.

Marks, *Teze o Fojerbahu*

Društvene krize stvaraju revolucionarne situacije. U njima rvi plan izbija dijalektički odnos između čoveka kao aktiv- i materijalne osnove kao pasivnog elementa društvenog raz-. Mogućnost da potencijali društva dobiju svoju predmet-stvarnost, to jest da postanu realni sadržaj društvenih odno-određena je samospoznajom čoveka, stepenom njegove druš-e i političke emancipacije i angažovanosti. Totalitetom svog stvenog bića čovek predstavlja sadržinski element proizvod-snaga i odnosa. On je osnovni činilac koji određuje kvalitet ekonomskih kategorija na kojima se zasniva ukupna struk-društva. Zato je borba za čoveka, za njegovu društvenu asnu svest i emancipaciju unutrašnja suština društvenih su-

Digitized by Google

koba i društvenog razvitka. Društvena borba ogleda se u ideološkoj borbi za svest.[1] Rezultat toga je stanje u kojem ideološka orijentacija i politička angažovanost čoveka kao pojedinca i pripadnika određene društvene grupe ili klase proizlazi iz i u velikoj meri utiče na karakter društvenih odnosa. (Marks: Ideje postaju materijalna sila kad zahvate mase.) Ovo uslovljava da ideološka svest pripadnika društvene zajednice i njihov interes i osposobljenost za učešće u političkom životu postanu polje delovanja od strategijskog interesa svake vladajuće klase. Ovladavanje svešću pripadnika društva predstavlja najveću garanciju stabilnosti političkog sistema i održavanja postojeće socijalno-klasne strukture. Cilj je svake vladajuće klase da njene misli postanu vladajuće misli društva.[2]) Klasa koja to obezbedi uspela je da se otelotvori kao društveno vladajuća klasa i da sve potencijale čoveka i društva stavi u funkciju održavanja i reprodukcije onog proizvodnog odnosa koji produkuje njenu vlast. Tome osnovnom klasnom interesu podređuje se postojanje i same klase. Na tim osnovama sadržaj borbe za čoveka kao nosioca proizvodnog odnosa, za njegovo društveno biće, ideološku i političku svest i angažovanost ima klasni karakter; a reprodukcija čoveka kao društvenog bića, osim toga što ima karakter egzistencijalne društvene funkcije, dobija prevashodnu ideološku i klasno-političku dimenziju.

Odnos čovek — društvo ima esencijalan značaj. Sadržaj tog odnosa određuje istorijsko biće čoveka i njegove društvene zajednice. Osobito zbog toga što čovek kao društveno biće nije usamljena individua, već pripada određenoj društvenoj grupaciji, klasi. Time njegov odnos prema društvu nije u potpunosti određen opštedruštvenim interesima, već se pretežno formira na osnovi individualnog i izrazito grupnog interesa. Težnja da se taj pojedinačni, posebni interes prikaže i afirmiše kao opštedruštveni sadrži ideološko-političke motive. Tačnije, kako će on biti društveno afirmisan i vrednovan zavisi od klasne pripadnosti i ideološke i političke opredeljenosti subjekta koji se opredmećuje kao njegov društveni nosilac i reprezentant. Otuda je ukupna društvena aktivnost pojedinih društvenih grupa i klasa usmerena ka tome da obezbedi stvaranje takvog subjekta (odnosno njegove društvene svesti) koji će u ideološko-političkom pogledu biti zastupnik i afirmisaće njihove interese. Tome je uzrok sasvim materijalan. Ideje (nezavisno od toga da li se ostvaruju kao misli vladajuće klase) ne mogu same po sebi da se pretaču u ob-

---

[1] Georg Lukač: *Povijest i klasna svijest.* »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 121.

[2] Marks: »Misli vladajuće klase su vladajuće misli u svakoj epohi, tj. klasa koja je vladajuća materijalna sila društva istovremeno je njegova vladajuća duhovna sila... Vladajuće misli nisu ništa drugo do idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, vladajući materijalni odnosi shvaćeni kao misli; dakle, odnosi koji jednu klasu i čine vladajućom, dakle, misli njene vladavine« *(Nemačka ideologija,* »Kultura«, Beograd 1964, str. 47).

Digitized by Google

jektivnu stvarnost. Za njihovu realizaciju i oživotvorenje potrebni su ljudi koji primenjuju praktičnu silu.[3] Na globalnom društvenom planu to dobija dimenziju prvorazrednog klasnog interesa kome je podređena ukupna društvena nadgradnja u oblasti obrazovanja, vaspitanja, umetnosti, kulture, nauke, ideologije, politike, informisanja itd. Ali, s obzirom na činjenicu da je društvo klasno, heterogena celina, stvaraju se i egzistiraju protivrečne tendencije. Dok vladajuća klasa teži da proizvede čoveka koji će stvarati uslove za reprodukciju onih produkcionih odnosa koji obezbeđuju konstituisanje elemenata postojeće socijalno-klasne strukture, podređene klase nastoje da proizvedu čoveka koji će razarati postojeći sistem socijalno-klasnog strukturiranja društva.[4] Na tim protivrečnim tendencijama gradila se i razvijala istorija društvenih borbi i revolucija.

II

U društvu u kojem radnička klasa stvara uslove za svoje ostvarenje, kao klasa na vlasti, taj odnos dobija znatno složeniji karakter. Razvijajući se u pravcu svog otelotvorenja kao društvenog totaliteta, radnička klasa svoju revolucionarnu praksu usmerava ka sopstvenom konstituisanju kao klase na vlasti, s jedne, a s druge strane istorijska joj je uloga da obezbedi uslove u kojima će sama sebe razvlastiti na pragu konstituisanja besklasnog društva. U okviru tih tendencija ona se nalazi u polju interferencije svojih živih, dnevnih i dugoročnih interesa i ciljeva. To polje interferencije interesa radničke klase za nju predstavlja izvorište iz kojega niču unutrašnje protivrečnosti sistema njene vlasti, suprotnosti između pojedinih delova i slojeva klase u pogledu odnosa tekućih i dugoročnih interesa, kao i strategije i taktike klasne borbe u procesu njihove realizacije. Ovoj, za radničku klasu uvek iznova uspostavljenoj protivrečnosti pripadaju i suprotnosti koje proizlaze iz različite uloge pojedinih delova klase u procesu proizvodnje i raspodele, odnosno u celokupnom procesu društvene reprodukcije, kao i objektivna društvena stvarnost da »ne gradimo socijalizam od fantastičnog i takvog ljudskog materijala koji smo specijalno stvorili, već od onog što nam je kapitalizam ostavio u nasleđe«[5], sa svim posledicama po individualnu i kolektivnu svest radničke klase. Time je društveno-istorijsko bivstvovanje i revolucionarno delovanje radničke klase, i u uslovima izgradnje socijalističkih samoupravnih

---

[3] Marks—Engels: *Sveta porodica*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 146.

[4] U granicama suprotnosti privatni vlasnik je konzervativna, a proleter destruktivna strana. Iz jednog proizlaze akcije održavanja suprotnosti, iz drugog akcije njihovog ukidanja (Marks—Engels, *Sveta porodica*, cit. delo, str. 37).

[5] Lenjin: *»Levičarstvo«, dečja bolest komunizma*, »Kultura«, Skoplje, 1964, str. 41.

Digitized by Google

odnosa, zasnovano pa i sadrži svoje unutrašnje protivrečne odnose, stanja i tendencije.

Oni osobito dolaze do izražaja u vreme društvenih kriza. Tada se sadržaj društvenih odnosa predmetno javlja u svome golom egzistencijalnom obliku; gubi se amortizirajuća moć niza društvenih činilaca, a postojeće društveno-ekonomske, socijalne i političke protivrečnosti se zaoštravaju, pojačavajući napetost društvenih odnosa. U takvom kontekstu slabosti, nedostaci i deformacije, što su imanentni socijalističkim odnosima kao društvenim odnosima prelaznog perioda, dobijaju naglašeno društveni značaj i težinu. Rezultat toga je povećani ekonomski, socijalni, idejni i politički senzibilitet pripadnika društvene zajednice, i, pre svega, radničke klase, s obzirom na činjenicu da društvena kriza najviše utiče i doprinosi obezbeđivanju njenog tekućeg i minulog rada. Ovaj senzibilitet podstiče aktivnost i akcije kako sa pozitivnim tako i sa negativnim predznakom. Koja će od njih kao tendencija nadvladati u političkom delovanju klase zavisi od stepena organizovanosti i idejno-političke osposobljenosti i angažovanosti radničke klase i njene avangarde. Iako, nezavisno od toga, u osnovi, intenzivna devalvacija rada radničke klase ugrožava njene vitalne interese, funkcije i potrebe i jača težnju da u prvi plan izbiju dnevni životni umesto dugoročnih interesa i ciljeva. To poremećuje suštinsku vezu između strategijskih i dnevnih potreba, ciljeva i zadataka klase; pomera težište klasne borbe i interesa klase za učešće i uticaj u procesu odlučivanja o pitanjima društvenog života i regulisanja tokova društvene reprodukcije. Posledice ovoga su pomeranja u strukturi društvenih odnosa što dovode do promene u društvenoj poziciji i moći klase.

Uočavanje i spoznaja takvog stanja ne može a da ne utisne svoj pečat na idejnu svest i političku aktivnost radničke klase i njene avangarde. Utoliko pre što radnička klasa i njena avangarda do sada nisu bile sučeljene sa tako žestokom društvenom krizom koja istovremeno zahvata ekonomske osnove društva, pojedine njegove samoupravne i političke institute, sistem društvenih vrednosti, moral i odgovornost. Klasno-instinktivno reagovanje radničke klase na sve ovo svoju osnovu nalazi u njenom revolucionarnom refleksu koji je usmerava ka izvornim vrednostima revolucije i istorijskim ciljevima radničkog pokreta. U njima ona traži ishodište sadržaja društvenih odnosa koji bi se kroz njene aktivnosti i akcije ovoplotili kao moguće perspektive izlaska iz sadašnje situacije. To je i logično, jer ako se odstrane primese svakodnevnog života, društvena kriza najdublje zahvata temeljne revolucionarne vrednosti radničkog pokreta. Otuda je njihovo aktuelizovanje i nadograđivanje jedini način da se učini radikalniji proboj u sadržaj društvenih odnosa i da se obezbedi istorijski kontinuitet revolucionarnih promena. Da bi to mogla materijalizovati, radnička klasa, a preko nje i njena avangarda, neminovno mora proniknuti u korene krize. Bez kritičke ana-

Digitized by Google

lize stvarnosti i istraživanja osnovnih uzroka ne mogu se eliminisati i prevazići stanja koja čine društvenu krizu. Oni su neophodan uslov za bilo kakve revolucionarne promene. Njihova spoznaja treba da predstavlja osnovni temelj društvene svesti o istorijskim i društvenim koordinatama krize i o mogućnostima i putevima njenog prevazilaženja. Jedino na takvim osnovama svest o krizi može postati dominirajuća društvena svest, a kao takva i pokretački faktor društvenih promena. Mada se svest o krizi, sama po sebi, kao gola empirijska svest, ne može postvariti u platformu revolucionarnog delovanja radničke klase, niti pak predstavlja dovoljnu materijalnu silu koja može postići praktične rezultate. Nužni su njena artikulacija i uobličavanje, opredeljivanje idejnih i političkih sadržaja, kako bi ona mogla postati objektivna osnova za definisanje aktuelnih zadataka i dugoročnih aktivnosti i akcija radničke klase i njene avangarde. Zadatak je Saveza komunista da to učini. Inače ne bi ostvario svoju ulogu avangarde, ne bi bio onaj deo radničke klase koji prednjači u razumevanju uslova, tokova i rezultate klasne borbe.[6] Nema uspeha u borbi za društvene promene bez jasne perspektive stvarnog sadržaja, puteva i načina njihovog ostvarivanja. Načelno opredeljenje za dalju izgradnju i razvitak socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa gubi realnu osnovu ako nije propraćeno konkretnim aktivnostima radničke klase i Saveza komunista na ekonomskom, samoupravnom i političkom planu. Oni treba da budu tako strukturisani da omogućavaju da razrešenje protivrečnosti zaoštrene društvenom krizom postane stvaralački i graditeljski čin koji stvara startnu osnovu na kojoj će se definisati sadržaji daljeg revolucionarnog društvenog razvitka. Radnička klasa i Savez komunista imaju neponovljivu istorijsku šansu da iskoriste revolucionarnu situaciju, nastalu društvenom krizom, pa tada, poboljšanjem sadašnjeg stanja, stvore realnu podlogu za novi impulsivniji razvitak samoupravljanja — kao jedinstvenog istorijskog pojavnog oblika proizvodnog odnosa koji vodi ka ostvarivanju istorijskih ciljeva radničke klase — izgradnji asocijacije slobodno udruženih proizvođača. U protivnom, Savez komunista izgubiće legitimitet partije revolucionarnog pokreta, postaće organizacija koja se saživela sa postojećim sadržajima društvenih odnosa, ili nije sposobna da spozna moguća rešenja; odnosno i u uslovima postojanja spoznatih i definisanih rešenja nema dovoljno energije da mobiliše radničku klasu i svoje članstvo u praktičnoj akciji za njihovu realizaciju.

III

Revolucionarna situacija je stvorila uslove za to da se pojača idejna i politička aktivnost radničke klase i njene avangarde; omogućila je, u okviru tog procesa, da se počne oslobađa-

[6] Marks—Engels: *Manifest komunističke partije*, »Komunist«, Skoplje, 1974, str. 32.

Digitized by Google

ti narasli duhovni potencijal i samoupravljačko iskustvo radničke klase koji svoju materijalnu podlogu imaju u dinamičnom ekonomskom razvoju društva. Zato, ma koliko i da ima negativnih posledica po društveni položaj i ulogu radničke klase, društvena kriza, istorijski posmatrano, ima i pozitivan odraz na ukupni razvoj društvenih odnosa. Zahvaljujući njoj naglo su porasli revolucionarni potencijali klase i njene avangarde. Radnička klasa i SK stekli su izuzetno težak ali i neophodan teren za svoju revolucionarnu aktivnost, u kojoj nema mesta političkom žongliranju, oportunizmu i akcionoj neefikasnosti. Praktičnoj proveri su podvrgnuti programska opredeljenja i konkretni idejno-politički stavovi i aktivnosti Saveza komunista. Prvi put je nezaobilazno postavljen zahtev da se od izvornih revolucionarnih pozicija analizuju temeljna sistemska opredeljenja i vrednosti, sadržaj društvenih odnosa i njihova usklađenost sa programskim ciljevima i obavezama. U epicentru pažnje su se našli ne samo klasa i avangarda već i njihovi pojedini delovi, kao i svaki pojedinac i njegov odnos prema društvenim vrednostima. Društvena kriza pripremila je teren za kritičku analizu dosadašnjeg društveno-ekonomskog, socijalnog i političkog razvoja, oslobađajući Savez komunista pristrasnosti prema efektima tog razvoja. Ukazala je na saznanje o tome da su postignuti neosporni rezultati i uspesi u izgradnji sistema socijalističkog samoupravljanja, ali i na zastoje, propuste, nedoslednosti i deformacije. Savez komunista je stavila u situaciju ne samo da zastane iza uspeha u razvoju već i da preispita vlastitu odgovornost za promašaje, nedovoljnu iskorišćenost materijalnih i subjektivnih potencijala, za greške, zloupotrebe itd. Rečju, doprinela je tome da se otvori proces razbijanja dogmatske svesti o vrednostima, sadržajima i perspektivama razvitka samoupravljanja, s jedne, i o ulozi Saveza komunista u tom procesu, s druge strane.

Na tim osnovama je potreba promenâ, svest o njoj dobila svoj realni politički sadržaj. Sada od Saveza komunista, od stepena njegove idejno-političke, kadrovske i akcione osposobljenosti zavisi u kojoj meri će uspeti da aktivira i usmeri taj nabujali revolucionarni potencijal radničke klase sopstvenog članstva; zavisi spremnost i osposobljenost za akciju, kao i domet te akcije. Prošlo je vreme kada je za revoluciju i samoupravljanje, za njihovu izvornost i osobenost u svakodnevnom političkom delovanju bilo dovoljno govoriti u golom ideološko-propagandnom obliku. Društveni trenutak zahteva da se o svim temeljnim vrednostima na kojima se zasniva sistem socijalističkog samoupravljanja govori kritički, na bazi naučno zasnovanih i u praksi verifikovanih saznanja. Savez komunista nosi društvenu i klasnu odgovornost za to da svaki radnik i član SK ima realna saznanja i neidealizovan odnos o sadržajima i razvojnim mogućnostima sistema socijalističkog samoupravljanja. Samo na osnovu takve svesti mogu se graditi stavovi i ocene i pokretati

Digitized by Google

aktivnosti i akcije kojima će se političko delovanje društvenih subjekata uskladiti sa stvarnim sadržajem društvenih odnosa, a ujedno će se izbeći dezorijentacija i razočaranje dela klase i članstva u rezultate (odnosno u očekivane i obećane rezultate) ostvarene na pojedinim etapama našeg društvenog razvoja.

Nasuprot tome, formalan, pozitivan, pasivan odnos prema određenim sistemskim rešenjima i aktivnostima Saveza komunista — a u okolnostima kada je očevidna njihova neusklađenost sa dugoročnim ili tekućim interesima i ciljevima radničke klase ili pak neefikasnost — guši aktivnost i interes najšireg dela klasa i avangarde za učešće u političkom i samoupravnom životu; doprinosi tome da se u načelu obezbedi afirmativan odnos prema njima, ali ne i da se preduzimaju konkretne aktivnosti kojima će se stvarati uslovi za njihovo oživotvorenje. To je pogodno tle na kojem se rađa privid o sadržaju društvenih odnosa. Raskorak između onog što se normativno pretpostavlja i reguliše i onog šta se na osnovu toga postiglo kao stvarni sadržaj društvenih odnosa je jedna, a formalno idejno-političko i akciono jedinstvo, nasuprot stvarnom oportunizmu i akcionoj neefikasnosti, druga je strana tog privida. Zato je, u ovom trenutku, osnovni zadatak Saveza komunista da razbije ideološku predstavu o stvarnosti koja se kreće od krajnjeg idealizovanja do krajnje sumnje u vrednosti i razvojne perspektive sistema socijalističkog samoupravljanja. Reč je o delu članstva SK i radničke klase koji kao realni sadržaj društvene stvarnosti prihvataju ono za što tek treba da se izbore. Ovo se, pre svega, odnosi na stepen društvene moći koncentrisane kod radničke klase, na ostvarivanje njene dominantne društvene pozicije, na stupanj razvijenosti i izgrađenosti samoupravnih odnosa, ovladavanja radničke klase uslovima i sredstvima za proizvodnju, rezultatima svog tekućeg i minulog rada itd.

To su ciljevi i zadaci kojima teži revolucionarna praksa radničke klase i idejno-političko delovanje njene avangarde, ali čije ostvarivanje na delu, kao realni sadržaj društvenih odnosa, ima svoje društveno-istorijske pretpostavke i nužne razvojne faze. Stvaranju dela ovakvih predstava pogodovalo je ideološko-propagandno delovanje Saveza komunista. Svakako, to je imalo svoju određenu vrednost i predstavljalo je idejnu i političku potrebu vremena. Dosadašnja izgradnja i razvoj samoupravljanja, iako nije odbacio takvu potrebu znatno ju je umanjio. Danas se ne mogu stvarati uslovi za efikasnu političku aktivnost najvećeg dela radničke klase i članstva SK bez jasnijeg razgraničavanja stavova i opredeljenja koji imaju ideološko-propagandni cilj od onih koji imaju idejno-politički sadržaj. Takvo razgraničavanje je nužno ako se u globalnim okvirima u kojima teku politički život i aktivnosti klase i avangarde žele naći društveno-istorijski objektivni pravi odnosi između intenziteta idejno-političkog delovanja i aktivnosti klase i avangarde, kao i stvarni sadržaj društvenih odnosa. Zato je najopasnija greška revolucio-

Digitized by Google

kao sadržaj idejno-političke platforme i aktivnosti radničke kl
se i njene avangarde koje će doprineti efikasnom otklanjanj
stanja koje izaziva društvenu krizu. Činjenica da su ti odno
mogli biti u manjoj ili većoj meri drugačiji i u uslovima isti
materijalnih i subjektivnih potencijala društvene zajednice, a
u drugačijem kontekstu njihovog međusobnog odnosa i korel
cije, ništa ne menja na stvari. Za Savez komunista i radničk
klasu je bitno da je jedina praksa, kao krajnji kriterijum istin
sadašnje društvene odnose potvrdila kao našu objektivnu dr
štvenu-istorijsku stvarnost. U tome je i vrednost saznanja -
u kojem je stepenu svest o krizi postala dominantna društv
na svest, ne samo rukovodstva već i svakog člana SK, radnik
i građanina.

Određen ovim okvirom, odnos između radničke klase i nj
ne avangarde ispoljava se u svom istorijski nužnom obliku. Ra
ničkoj klasi je potrebna idejno-politička, akciono, kadrovski
organizaciono jedinstvena, osposobljena i snažna avangarda koj
je sposobna da razreši aktuelne probleme i protivrečnosti pre
kojima se nalaze klasa i društvo, ali i da povede klasu u borb
za nove revolucionarne promene; kod radničke klase jača težnj
da u potpunosti pronikne u avangardu, sužavajući i preuzimaju
deo po deo sadržaja njenog idejnog i političkog delovanja, s je
ne, i da širi horizonte svog samoupravnog organizovanja i d
lovanja, s druge strane. Ujedno, za avangardu je postalo životn
pitanje — održavanje izvorne revolucionarne veze sa životni
interesima i dugoročnim ciljevima i aktivnostima klase, ka
nužnog načina prevazilaženja vlastite birokratizacije i odvajanj
od klase. Otuda orijentacija Saveza komunista da pred radničk
klasu i svoje članstvo postavi odlučno, kritički i otvoreno sv
društveno i klasno značajna pitanja ima temeljnu revoluciona
nu vrednost. Najbolji dokaz toga je opštepartijska rasprava
Predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ, iako je to bio sam
povod da se na konkretni zadatak usmeri i usredi ukupno p
litičko angažovanje najšireg partijskog članstva, a time i ra
ničke klase.

Za ukupne odnose između klase i avangarde to nije dovol
no. Ako Savez komunista želi da potpuno otvoreno i samokriti
ki pogleda klasi u oči, a da pri tome ne beži od priznavan
svojih grešaka, slabosti i propusta, on mora da na dnevni re
postavi i odgovori na pitanje: da li je i u kom stepenu naš

[7] Lenjin: *»Levičarstvo«, dečja bolest komunizma*, cit. delo, str. 5

Digitized by Google

revolucija promašena i koliko dostignuti stupanj razvijenosti socijalističkih samoupravnih odnosa odstupa od svojih izvornih principa i projektovanih ciljeva? Odgovor na ovo pitanje, ma koliko izgledao naoko poznat, ipak predstavlja aktuelnu idejnu i političku potrebu. Ne zbog toga što nekome treba nešto dokazivati, već stoga što je Savez komunista odgovoran da pred radničku klasu postavi sva pitanja koja su za nju od interesa i utiču na idejnu svest i političku aktivnost klase. Pri tome ne treba da čine izuzetak ni najosetljivije teme. Savez komunista mora poći od toga (a i svaka marksistička zasnovana analiza će to pokazati) da su sadašnji ekonomski, socijalni, idejni i politički konflikti, protivrečnosti i neusklađenosti imanentni sistemu socijalističkog samoupravljanja. I ne samo to: oni su njegova istorijska nužnost. Društvena kriza, koliko god i da proizlazi iz slabosti idejno-političkog, samoupravnog i ukupnog delovanja i angažovanja subjektivnih snaga, ipak je, u svojoj biti, logična posledica objektivnog društveno-istorijskog razvitka jugoslovenske socijalističke zajednice. U tom brzom i dinamičnom razvitku, koji je bio utemeljen na veoma slabo razvijenoj materijalnoj i kadrovskoj osnovi, deo grešaka, zabluda i nerazumevanja bio je svakako neizbežan (što svakako ne opravdava njihovo ispoljavanje). Postojeće slabosti u angažovanju subjektivnih snaga, a pre svega SK, doprinele su tome da se u pojedinim sektorima zaoštre, ubrzaju i produbljuju stanja što su dovela do društvene krize. Zato Savez komunista, istraživanjem i utvrđivanjem stepena u kojem je društvena kriza rezultat zakonitosti društveno-istorijskog razvitka, a u kojem proističe i proizlazi iz delovanja subjektivnog faktora, može da pruži objektivni odgovor na pitanje da li je naša revolucija promašena ili nije. Ali se pri tome mora poći od stava da je: »Revolucija »promašena« samo za onu masu koja u političkoj »ideji« nije imala ideju svog stvarnog »interesa«, čiji se istinski životni princip, znači, ne podudara sa životnim principom revolucije...«,[8] to jest da je revolucija promašena samo za onaj deo članova društva, radničke klase i SK koji svoj individualni i klasni interes još ne vide u ostvarivanju samoupravnog produkcionog odnosa kao dominantnog društvenog odnosa. Tu svoju lokaciju nalaze ne samo idejni i politički protivnici sistema socijalističkog samoupravljanja već i deo pripadnika radničke klase i članova SK koji svoju materijalnu egzistenciju ostvaruju na grupnovlasničkim i sitnovlasničkim odnosima, zatim otuđena inteligencija i pripadnici tehno-birokratske sfere čiji je pogled usmeren prema ekonomskom i političkom liberalizmu ili ka etatističko-centralističkom upravljanju i rukovođenju.

Njihovo prisustvo u živom organizmu radničke klase otvara koridore za prodor elemenata grupnovlasničke, sitnovlasničke i tehnobirokratske svesti i ideologije u svesti radničke klase. Druš-

[8] Marks—Engels: *Sveta porodica*, cit. delo, str. 96.

Digitized by Google

tvena kriza samo je povećala mogućnost i intenzitet takvog prodora. Ovi negativni elementi svesti destruktivno utiču i slabe konzistentnost revolucionarne aktivnosti radničke klase i njene avangarde, razjedinjavajući njene snage u vreme kada je najneophodnije njihovo jedinstvo i usmerenost ka istom cilju. Sprečavanje takvih tendencija zahteva da Savez komunista pažnju usredsredi na korene koji produkuju takvu svest i ideologiju, a koji svoju materijalnu osnovu imaju u prisustvu i reprodukciji sitnovlasničkih, grupnovlasničkih, tehnokratskih i etatističkih odnosa u procesu društvene reprodukcije. Postojanje ovih odnosa istorijski je realno u onom stepenu u kojem društveno vlasništvo, kao ekonomska i društvena kategorija, još nije do kraja ostvarilo svoje ekonomske i društvene funkcije. U tom praznom prostoru, nepokrivenom ostvarenim stepenom razvitka društvenog vlasništva, oni dobijaju mogućnost da se ispoljavaju i manifestuju, kao istorijski nužna etapa i nusproizvod u procesu menjanja društvenog karaktera vlasništva.

U društvenoj stvarnosti ne može biti raskoraka između društvenog položaja i uloge, s jedne, i društvene i klasne svesti radničke klase, s druge strane, nezavisno od toga koliko Savez komunista u okviru svog idejno-političkog delovanja pozitivno utiče na progresivno menjanje te svesti. Svest radničke klase u svakoj etapi razvitka društva adekvatno je njenom društvenom položaju i ulozi. Ona je izraz spoznaje vlastite uloge i položaja u društvu, nezavisno od htenja i težnji pojedinih subjekata, pa i same avangarde u celini. Društvena kriza samo još više naglašava saznanje o tome da svest o društveno-istorijskom momentu kroz koji prolazi naša društvena zajednica mora postati objektivna stvarnost, svest o objektivnoj stvarnosti društva. Sadašnje društveno stanje zahteva od Saveza komunista da svoju aktivnost zasniva na stvarnim ljudima i njihovoj realnoj svesti o sadržaju društvenih odnosa i promena, a ne na apstraktnom građaninu, radniku ili članu SK. Jedino takvi subjekti, čija saznanja i svest odgovaraju objektivnom društvenom stanju, mogu da se pretvaraju u pokretače i nosioce akcija i aktivnostima koje vode ka revolucionarnim promenama. Objektivnost i stabilnost njihove svesti pruža mogućnost za nastajanje najmanjih »levih« i »desnih« skretanja i tendencije, i ujedno garantuje kontinuitet idejno-političkog delovanja. Stvoreni društveni i politički uslovi, kao i sposobnost Saveza komunista da ove subjekte organizuje u snažnu udarnu silu svojih aktivnosti i akcija, omogućavaju radikalnije društvene promene. Zasnivanje idejno-političke aktivnosti i akcije na pretpostavljenoj svesti i sposobnosti društvenih subjekata samo zamagljuje stvarnu suštinu društvene borbe, odlaže nužna dejstva, odluke i rešenja, stvara privid o intenzitetu i obimu društvenih promena, razvodnjuje aktivnost i jača oportunizam u Savezu komunista.

Radnička klasa i njena avangarda na društvenu krizu reaguju jačanjem idejne svesti i povećanjem političke aktivnosti. Pri

Digitized by Google

tome pojedini delovi i slojevi klase, avangarde i društva, u zavisnosti od svoje ekonomske, socijalne i ukupne društvene uloge i položaja, različito osećaju i doživljavaju društvenu krizu; imaju iznijansiranu svest o njenoj suštini, obimu, složenosti i poreklu, kao i o uticaju na egzistencijalne potrebe, interese i ciljeve klase. U praktičnom političkom delovanju to uslovljava različite poglede i pristupe stepenu radikalnosti mera i načinima razrešenja stanja koja čine društvenu krizu. Zadatak je Saveza komunista da svima njima pronađe zajednički imenitelj i da na takvim osnovama objedini delovanje svih organizovanih društvenih snaga, a pre svega da obezbedi zajedničku platformu aktivnosti radničke klase i njene avangarde. Ukoliko to SK ne obezbedi sudar između pojedinih delova i slojeva klase i avangarde povodom različitih koncepcija i prakse u društveno-ekonomskom razvitku i u samoupravnim i političkim odnosima razbiće unutrašnje jedinstvo radničke klase i Saveza komunista. A to bi imalo pogubne posledice ne samo po radničku klasu i avangardu već i po celokupnu društvenu zajednicu. To bi preseklo tokove daljeg razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja i kontinuitet revolucije. Otuda je sposobnost Saveza komunista da do kraja ostvari svoju ulogu avangarde, efikasno razreši stanja koja čine društvenu krizu i povede radničku klasu u borbu za ostvarivanje njenih istorijskih ciljeva — praktičan odgovor na pitanje da li je naša revolucija promašena ili nije. Pri tome se nikako ne može odvojiti revolucija od revolucionarnog subjekta. Ako revolucionarni subjekt, radnička klasa i Savez komunista, nije u stanju da obezbedi i ostvari dalji kontinuitet u razvoju revolucije, to nije samo poraz revolucije već i njihov poraz. To društvenoj krizi daje istorijsko obeležje.

IV

Povećana politička aktivnost i angažovanje radničke klase i njene avangarde doprinosi intenzivnijem razgraničavanju unutrašnjih tendencija u delovanju klase i avangarde. Njihovo političko ispoljavanje sledi kretanja u idejnoj svesti i uglavnom se može svjesti na:

— oportunizam, koji se manifestuje kod onog dela radničke klase i Saveza komunista, nedovoljno idejno i politički osposobljenih, koji na stanja nastala društvenom krizom reaguje bežanjem iz samoupravnog i političkog života i angažovanja, pasiviziranjem, gubljenjem poverenja u revolucionarnu sposobnost SK i u mogućnosti nalaženja izlaza za društvo i razvitak socijalističkog samoupravljanja;

— levi radikalizam, levičarenje u postavljanju odnosa i načina razrešavanja i prevazilaženja aktuelnih društveno-ekonomskih, socijalnih i političkih protivrečnosti i problema; nosioci ovih tendencija postavljaju često opravdane, ali sa društveno-istorijskog aspekta nerealne zahteve za promenama u sadržaju

Digitized by Google

otvoreno delovanje usmereno na sistem socijalističkog samoup
ravljanja i posebno na mesto i ulogu SK u njemu;

— revolucionarni radikalizam, izražen kroz radikalizacij
odnosa klase prema ukupnim društvenim problemima, stanjima
odnosima; kroz njeno dinamičnije uključivanje u tokove usmer
ne ka revolucionisanju društvenih odnosa i delovanja samo
Saveza komunista i klase u celini.

Koja će od ovih ispoljenih tendencija preovladati u idejn
-političkom delovanju pojedinih pripadnika i delova radničk
klase i Saveza komunista zavisi, pre svega, od dostignutog nivo
njihove idejne i političke osposobljenosti (što znači od rezult
ta dosadašnje aktivnosti SK), kao i od spremnosti i osposobljs
nosti samog Saveza komunista da kroz takvo delovanje do kraj
dovede proces unutrašnje idejno-političke diferencijacije, ostaju
ći dosledan svojoj izvornoj revolucionarnosti. Afirmisanje rev
lucionarnog radikalizma, kao jedine strategije i taktike idejn
-političkog delovanja Saveza komunista, treba da eliminiše drug
tendencije i ujedno političkom borbom obezbedi dostizanje po
trebnog stupnja idejno-političkog i akcionog jedinstva SK i rad
ničke klase. Sadašnje tendencije u idejno-političkom delovanj
SK u velikom stepenu doprinose otupljivanju revolucionarne o
trice njegovih akcija. Rezultati u ostvarivanju Dugoročnog pr
grama ekonomske stabilizacije i stanja u društvu svedoče o t
me. U takvim uslovima radnička klasa i Savez komunista n
maju drugu alternativu osim da do kraja radikalizuju sadržaj
i metod svog revolucionarnog delovanja. Samo tako Savez komu
nista može ostvariti ulogu avangarde radničke klase, a klasa d
sačuva svoj revolucionarni identitet u ovoj etapi ostvarivanja r
volucije.

Digitized by Google

Snežana Filipović

Reintegracija radnika povratnika i njihovo uključivanje u nacionalnu privredu

Usled visokog stepena privredne razvijenosti, stalnih strukturalnih prilagođavanja, razvoja tercijarnih i ostalih delatnosti, industrijski razvijene zemlje Zapada, a pre svega zemlje članice OECD, u vreme svog privrednog uspona postale su izuzetno atraktivne za ekonomsku migraciju radnika iz zemalja na nižem stepenu razvijenosti, u kojima je velika nezaposlenost i nerešeni drugi prateći problemi. Postoje, uglavnom, dva načina migracije radnika iz zemalja mediteranskog područja u privrede zemalja članica OECD: prvenstveno su migrirali radnici nižih kvalifikacija ili nekvalifikovani, koji su prihvatali poslove najnižeg ranga u dotičnim privrednim strukturama, a s druge strane — na rad u inostranstvo je odlazila i manja grupa visokoobrazovanih stručnjaka čija struka nije tražena u privrednoj strukturi matične zemlje u trenutku kada su tražili posao.

Uopšte uzev, migracija radnika ima dva pozitivna efekta na privredni razvoj matičnih zemalja. To su: 1. efekti koji se ogledaju u rasterećenju nacionalnog tržišta radne snage, odnosno privremeno se odlaže problem prekomerne ponude na domaćem tržištu radne snage, i 2. platno-bilansni efekti — transfer sredstava radnika migranata značajno doprinosi smanjivanju deficita platnog bilansa, sa kojim se, manje ili više, suočavaju gotovo sve matične zemlje radnika-migranata.

Digitized by Google

Upravo ova dva efekta su u određenom trenutku dolazila do najsnažnijeg izražaja u jugoslovenskoj privredi. Snažni pritisak na tržištu radne snage privremeno je odlagan ekonomskom migracijom viška radne snage. S obzirom na veliki trgovinski deficit Jugoslavije, doznake radnika zaposlenih u inostranstvu imaju već duže vremena bitnu ulogu u poboljšanju platnog bilansa zemlje. Po svom značaju, odnosno visini sredstava, doznake radnika su čak u pojedinim godinama premašivale prihode ostvarivane po drugim osnovama (iz kategorija sektora nerobnog priliva).

Period ekonomske recesije, visoke inflacije, naglog povećanja nezaposlenosti i izvesnih strukturalnih promena u industrijski razvijenim zemljama OECD, to jest period koji obuhvata poslednje tri do četiri godine, ujedno je i razdoblje snažnog i permanentnog pritiska na radnike migrante da napuste privrede u kojima su do tada bili zaposleni i da se reintegrišu u privredne strukture zemalja iz kojih su došli. Povećanje broja nezaposlenih u zemljama-članicama OECD, pre svega, značilo je istovremeno vršenje izvesne selekcije u zapošljavanju u privredi tih zemalja, pri čemu su na udaru svakako prvi bili radnici-migranti.

Uporedo sa ovim procesom, logično je da su pokretane akcije na uspostavljanju i realizaciji programa reintegracije radnika povratnika u matičnim zemljama a izvesne akcije, iako još nedovoljne, započete su i u industrijski razvijenim zemljama u kojima su ovi radnici godinama bili zaposleni. Većina programa reintegracije u zemljama porekla radnika-migranata ima sledeće karakteristike: nastojanje da se privuče i, po mogućstvu, što produktivnije investira veći deo ušteda radnika-migranata, i da se optimalno iskoriste profesionalna i stručna iskustva radnika-migranata, shodno potrebama domaćeg tržišta radne snage. Većina tih programa predviđa čak preferencijalni tretman povratnika u mnogim domenima, a to se, pre svega, odnosi na carinske i ostale finansijske olakšice i povlastice. Međutim, činjenica je da su vrlo različiti efekti ovakvih mera na dosadašnji stepen reintegracije radnika povratnika, odnosno da oni variraju od zemlje do zemlje.

Na osnovi analiza dosadašnjih iskustava i efekata reintegracije radnika povratnika u zemlje porekla, može se, uopšte uzevši, konstatovati sledeće:

— Veoma su ograničeni ukupni efekti na modernizaciju privrede koji bi trebalo da proizlaze iz reintegracije radnika povratnika.

— U velikom broju slučajeva izostaju efekti povećane stručnosti i osposobljenosti za obavljanje složenijih poslova, jer većina radnika migranata stekne samo delimično stručno znanje, koje vrlo retko mogu u celini i konsekventno da primene po povratku u zemlju, a među radnicima migrantima najviše je onih sa nižim obrazovanjem i slabijih kvalifikacija.

Digitized by Google

— Očekivana modernizacija industrijske strukture, kao i primena novih tehnoloških znanja, ne dolazi uvek ili tek vrlo retko do izražaja, pošto se većina radnika migranata, gotovo po pravilu, ponovo vraća u regione svog primarnog porekla i tamo, ukoliko mogu, zapošljavaju se u tradicionalnim privrednim sektorima, i to, prvenstveno u tercijarnim delatnostima i poljoprivredi. I zato smo vrlo često svedoci pojava da se u privredama takvih regiona samo još više povećavaju i zaoštravaju postojeći regionalni i strukturalni dispariteti.

Naime, sigurno je da ima i izvesnih odstupanja, pa i niz pozitivnih primera u pojedinim zemljama kad je reč o reintegraciji radnika, ali u većini slučajeva reintegracija, sa aspekta modernizacije privredne infrastrukture, ima izrazito marginalne efekte.

Kao pozitivan primer uspešne reintegracije radnika povratnika može se navesti osnivanje takozvanih radničkih kompanija u Turskoj. One su organizovane na inicijativu samih radnika migranata zaposlenih u industrijski razvijenim zemljama Evrope, a na temelju ulaganja privatnih sredstava. Ove kompanije imaju karakter akcionarskih društava, a njihov osnovni značaj je u tome što su se pomoću relativno malih ušteda radnika migranata osnivale proizvodne jedinice, čak i srednje veličine, koje su konkurentski sposobne da plasiraju svoje proizvode i na međunarodnom tržištu.

Ukratko, osnovni instrumenti unapređenja i poboljšanja reintegracione politike bi se mogli svesti na sledeće:

1. Pružanje pomoći radnicima povratnicima i njihovim porodicama.

2. Pomoć u reintegraciji.

— Stimulisanje osnivanja preduzeća u zemljama radnika povratnika (na primer, radničke kompanije u Turskoj), odobravanjem finansijske pomoći i pružanjem saveta.

— Opšte mere za podržavanje inicijativa radnika za povratkom u zemlju porekla (na primer, povoljniji krediti, uvozne olakšice).

3. Pozitivni efekti pomenutih instrumenata mogu se očekivati tek kada kod pojedinih radnika migranata i njihovih porodica postoji spremnost da se vrate. Posle naftne krize i smanjene tražnje za radnicima u industrijski razvijenim zemljama došlo je do promene strukture motivisanosti radnika migranata: radnici migranti su nastojali da u stranoj zemlji ostanu što duže, odnosno da ostanu do određene starosne granice kada, na primer, već steknu pravo na penziju.

4. Kao glavni uzrok promena strukture motivisanosti radnika migranata navodi se činjenica da je razlika u pružanju šansi za zapošljavanje i ostalih uslova između zemalja migracije i matičnih zemalja i dalje veoma velika. Pogoršanje mogućnosti zapošljavanja u industrijski razvijenim zemljama svakako je uti-

Digitized by Google

stveno na ostvarivanju programa za razvoj nerazvijenih područ
ja i regiona, a onda se takvi programi realizuju najčešće uz zn
čajnu pomoć radnika povratnika, odnosno njihovih finansijski
sredstava.

6. Nisu retki slučajevi da inicijativa radnika povratnika na
lazi na mnogobrojne prepreke koje često proizlaze i iz neefika
nosti nadležnih organa i institucija. Pri tom su najčešće sledeć
teškoće:

— dugo trajanje faze projektovanja;

— izostajanje saradnje sa nadležnim društvenim organiz
cijama;

— nemogućnost sagledavanja podsticajnih instrumenata;

— nepostojanje savetodavnih tela,

— izostajanje fleksibilne i nebirokratske podrške od stran
nadležnih organa.

7. Značajni su i posebni instrumenti politike unapređen
razvoja zemalja porekla radnika povratnika koji se smatraj
sastavnim delom realizacije reintegracione politike; tu se, p
svega, imaju u vidu sledeće mere i instrumenti:

— Poboljšanje mogućnosti ulaganja ušteđevina radnika p
vratnika, i u tom smislu bi nacionalna monetarna politika tr
balo da omogući radnicima povratnicima monetarnu i finans
sku sigurnost i bezbednost, kao i atraktivne kamate.

— Poboljšanje sektorske i regionalne privredne struktu
trebalo bi obezbediti racionalnom selekcijom prioritetnih ind
strijskih grana i delatnosti, što bi svakako omogućilo lakšu re
lizaciju programa reintegracije radnika povratnika.

— Intenziviranje transfera tehnologije i tehnoloških znan
iz zemalja u kojima su bili zaposleni ovi radnici moglo bi
uspešno ostvarivati osnivanjem posebnih tehničko-tehnološk
savetodavnih centara.

8. Promene u samim privredama zemalja porekla radni
povratnika:

— Administrativna pomoć u matičnim zemljama ovih ra
nika je prvi početni korak koji treba da omogući što lakšu
efikasniju reintegraciju radnika u privredu svoje zemlje.

— Zakonski i ostali samoupravni propisi treba da olakša
investiranje, ulaganje sredstava radnika, na potpunu zaštitu n
hove imovine.

9. Programi reintegracije radnika povratnika se, uopšte uz
mogu posmatrati sa tri različita aspekta:

— Programi na međunarodnom nivou treba da doprino
pokretanju međunarodnih akcija koje bi obezbeđivale pružan

Digitized by Google

multilateralne i bilateralne finansijske pomoći zemljama porekla radnika povratnika, ali i odgovarajućim programima koji bi omogućavali najbolje i najprikladnije uključivanje radnika u privrednu strukturu zemlje. Isto tako, ovi programi mogu da obezbede vrlo efikasnu koordinaciju u tehnološkoj i tehničkoj kooperaciji, kao i više oblike saradnje između zemalja porekla radnika povratnika i zemalja u kojima su privremeno boravili.

— Programi na nacionalnom nivou — imajući u vidu prvenstveno uspostavljanje i sprovođenje regionalnih i sektorskih razvojnih programa.

— Programi na užem lokalnom nivou — obično na nivou šireg regiona ili opštine. Posebna pažnja pri postavljanju i sprovođenju ovakvih programa treba da bude posvećena maksimalnom izlaženju u susret radnicima povratnicima, uz nastojanje da se oni svojim znanjem i finansijskim sredstvima na najbolji mogući način uključe u lokalnu privrednu infrastrukturu.

Ekonomska migracija iz Jugoslavije i problem reintegracije radnika povratnika

Od 1962. godine započeo je proces privremene migracije, tako da je više stotina hiljada ljudi iz Jugoslavije našlo posao u razvijenim zapadnoevropskim zemljama. Tada je, u stvari, jugoslovenska vlada prihvatila mogućnost privremenog zapošljavanja svojih građana u drugim zemljama, odnosno rešavanja problema nezaposlenosti, koji se u zemlji javio. Tako je, na primer, u 1973. broj radnika migranata dostigao 1,060.000, od kojih je oko 860.000 bilo zaposleno u razvijenim zapadnoevropskim zemljama. Međutim, ekonomska recesija u tim zemljama, koja je dostigla kulminaciju osamdesetih godina, izazvala je povećanje nezaposlenosti, tako da su se prvi na udaru našli upravo strani radnici. Tako se broj jugoslovenskih radnika postepeno smanjivao, da bi u 1981. godini iznosio oko 625.000.

Zakon, donet 1973, utvrdio je uslove za privremeno zapošljavanje u inostranstvu i zaštitu jugoslovenskih radnika. U 1974. godini izvršna veća republika i pokrajina donela su društveni dogovor o privremenom zapošljavanju u inostranstvu i o povratku radnika u zemlju. Stvorena je zakonska osnova za otvaranje novih radnih mesta u zemlji, za kupovinu proizvodne opreme uštođenim sredstvima radnika migranata i za obavljanje individualnih privrednih aktivnosti, a sve to sa ciljem podsticanja povratka i aktivnog uključivanja radnika migranata u društveni i ekonomski život zemlje.

Posle 1973. godine dolazi do vraćanja dela radnika migranata. Od tada se u zemlju vratilo oko 700.000 radnika. Većina njih je posao našla u društvenom sektoru privrede, a manji broj se u tom trenutku orijentisao na traženje mogućnosti u privat-

Digitized by Google

nom sektoru. Deo njihovih deviznih ušteda iskorišćen je za uvoz mašina koje koriste sami radnici ili organizacije udruženog rada.

Ekonomska kriza i recesija, koje su osamdesetih godina dostigle kritičnu tačku u industrijski razvijenim zemljama Evrope i dovele do izuzetnog porasta nezaposlenosti, automatski su se reperkutovale na položaj radnika migranata koji su se prvi našli pod udarom nezaposlenosti. Istovremeno, tada počinju i određene akcije nadležnih organa u zemljama gde su radnici zaposleni, koje treba da omoguće povoljne uslove za eventualni odlazak i reintegraciju radnika migranata u svoje matične zemlje. U tom smislu su čak bile formirane i posebne institucije u industrijski razvijenim zemljama, od kojih su neke imale i mešoviti karakter, odnosno u njima su bili zastupljeni i predstavnici radnika migranata; a osnovni im je cilj bio da se obezbedi finansijska i ostala pomoć za odlazak radnika u matičnu zemlju.

Uporedo s tim, u zemljama porekla radnika migranata pokrenute su akcije na osmišljavanju uključivanja tih radnika u privredni život zemlje, odnosno pristupilo se izradi kompleksnih i obuhvatnih programa reintegracije. Teškoće ponovnog uključivanja u privrednu strukturu zemlje, uz već poznatu pojavu da se ušteđena sredstva u inostranstvu koriste za veću potrošnju, nametnule su u većini zemalja, pa i u Jugoslaviji, intenzivno razmišljanje o tome kako iskoristiti kapital, odnosno finansijska sredstva radnika povratnika, kao i njihovo celokupno stečeno znanje u inostranstvu, za reintegraciju i na taj način ih učiniti višestruko korisnim za privredni razvoj zemlje.

Mora se istaći da u Jugoslaviji programi za reintegraciju radnika povratnika još ne donose sobom željene i planirane efekte u tom trenutku orijentisao na traženje mogućnosti u privatrealno i mogli ostvariti. Reintegracija radnika povratnika se čak često javlja i kao sporedan cilj. Glavni ciljevi su pre svega, oživljavanje privrede u nerazvijenim područjima i otvaranje novih radnih mesta. Štaviše, u pružanju pomoći nerazvijenim područjima i u programima za njihov ubrzani privredni razvoj marginalan značaj imaju znanje, iskustvo i sredstva radnika povratnika. Tako su, na primer, rezultati jednog istraživanja sprovedenog u SR Hrvatskoj i SR Bosni i Hercegovini, koje je trebalo na analizira 16 inicijativa u domenu male privrede, pokazali da su u vrlo malom broju slučajeva bili zapošljavani radnici povratnici. Istovremeno, finansijska sredstva radnika povratnika su činila samo 10 do 30% od potrebnog kapitala za realizaciju jednog projekta.[1]

Polazeći od osnovnih postavki organizacije privrede u Jugoslaviji, realno je zaključiti da bi najprikladniji vid angažovanja radnika povratnika i najbolji način korišćenja njihovog stečenog iskustva, znanja, kvalifikacija i raspoloživih finansijskih sredsta-

[1] M. Vedriš: *Working Conditions of Return Migrant's Enterprises in Yugoslavia*, Zagreb, Center for Migration Studies, 1978.

Digitized by Google

va bilo njihovo uključivanje u malu privredu. Pri tom se ima u vidu kako društveni, tako i privatni sektor male privrede. Sve izraženija društvena podela rada u industrijskoj proizvodnji otvara široke mogućnosti za razvoj male privrede i istovremeno pruža izuzetne šanse za njenu svestranu i efikasnu kooperaciju sa velikim industrijskim kompleksima. Imajući u vidu specijalizovanost male privrede i mogućnost zadovoljavanja vrlo specifičnih potreba tražnje upravo posredstvom male privrede, može se sa velikom sigurnošću reći da upravo ovaj sektor otvara široke mogućnosti za zapošljavanje radnika povratnika.

Polazeći od kriterijuma usvojenih Društvenim dogovorom iz 1981. godine, u Jugoslaviji je u 1981. bilo 2.516 organizacija udruženog rada male privrede u okviru društvenog sektora. Reč je, uglavnom, o ugovornim organizacijama udruženog rada i zanatskim radnjama. Ovi oblici aktivnosti pružaju značajne mogućnosti pojedincima, a pre svega radnicima povratnicima da se organizuju koristeći kako društvena tako i privatna finansijska sredstva, u cilju organizovanja određene proizvodne aktivnosti. Ako bi se analizirala struktura proizvodne aktivnosti kojom se bave organizacije udruženog rada u okviru male privrede, došlo bi se do zaključka da ih najviše ima u zanatstvu, zatim u oblasti građevinskih i instalacionih radova i u industriji koja se bavi maloserijskom proizvodnjom i proizvodnjom u kooperaciji.

U organizacijama male privrede u 1981. godini bio je zaposlen 198.501 radnik.[2] Prosečno, u organizaciji male privrede zaposleno je 79 radnika a u društvenoj privredi 160. Prosečan isplaćeni lični dohodak u organizaciji male privrede bio je u posmatranoj godini (1981) za 7% niži u odnosu na lični dohodak u društvenoj privredi.

Ukoliko se posmatra koncentracija zaposlenih u pojedinim sektorima male privrede, dolazi se do zaključka da je najveći broj zaposlenih u preradi tekstila (17.363 radnika), zatim preradi metala (12.760) i u preradi drveta (12.270).

Ugovorna organizacija udruženog rada — prelazni je model između društvenog i privatnog sektora. Ugovorne organizacije udruženog rada formiraju građani koji su spremni da ulože svoja sopstvena sredstva. Tu nema ograničenja u pogledu broja zaposlenih radnika, a celokupna organizacija i rad su postavljeni u skladu sa osnovnim zakonskim i samoupravnim principima. Ustav SFRJ iz 1974. godine omogućio je stvaranje ugovornih organizacija udruženog rada, a od tada do danas ih je formirano oko 150, sa ukupno oko 2.800 zaposlenih.

U prvih pet godina postojanja ugovorne organizacije udruženog rada njen osnivač (poslovođa) i radnici udružuju svoja sredstva i opremu, a prvobitni osnivač zadržava pravo na sva svoja uložena sredstva, odnosno ona mu se vraćaju iz ostvare-

[2] *Mala privreda i mogućnosti njenog razvoja u Beogradu*, Institut »Organomatik«, Institut za ekonomiku industrije, Beograd, 1982.

Digitized by Google

nog viška dohotka. Ukoliko ova organizacija uspešno posluje, ona posle pet godina prerasta u organizaciju društvenog sektora koja posluje po svim zakonskim i samoupravnim propisima.

Ugovorna organizacija se osniva zaključivanjem samoupravnog sporazuma, čiji su potpisnici: privredna komora, Sindikat, nadležni opštinski organi i vlasnik, odnosno osnivač ugovorne organizacije udruženog rada. Ovaj sporazum predviđa i način vraćanja svih sredstava osnovnom vlasniku-ulagaču. Naime, on od ostvarenog viška dohotka dobija određeni procenat, najviše do 50%, a ostatak se koristi za proširenje materijalne osnove rada. Prosečna stopa odvajanja sredstava za povraćaj osnovnom vlasniku iznosi u postojećim ugovornim organizacijama 20—30%. Ukoliko se kolektiv složi, vlasnik može doneti odluku da ponovo uloži ta sredstva u proizvodnju. Ugovorne organizacije udruženog rada su osnivane poslednjih godina najviše u oblasti industrijske proizvodnje, a u okviru toga posebno u oblasti proizvodnje građevinskog materijala i metalne galanterije. Veliki broj ugovornih organizacija bavi se i nekim specifičnim vrstama proizvodnje, kao što su, na primer, proizvodnje školskih učila, optičkih instrumenata, ortopedskih pomagala i slično. Treba pomenuti da su neke od njih počele i da izvoze, i to, pre svega, one koje se bave proizvodnjom metalne galanterije, pa ostvaruju i značajne izvozne prihode.

Inicijativa za osnivanje ugovornih organizacija može poteći i od društvenog sektora, s tim ako u datom trenutku postoje privatni vlasnici kapitala i opreme koji bi bili zainteresovani za realizaciju takvog poduhvata. Društveni sektor svoju inicijativu zasniva na odgovarajućim planovima razvoja, kako opštine tako i šireg regiona. Od bitnog značaja je sagledavanje novih programa u oblasti industrijske proizvodnje koji bi trebalo da prihvate organizacije male privrede.

Kao i u ostalim oblicima organizovanja male privrede, uključujući i sredstva radnika povratnika, i ove organizacije se suočavaju sa problemom poslovnog prostora, često nesinhronizovanog kontaktiranja i dogovaranja sa nadležnim opštinskim i drugim organima, bankama i slično.

Sama procedura osnivanja ugovornih organizacija udruženog rada je dosta složena i zahteva mnogo vremena. Dosadašnje iskustvo pokazuje da ne postoje odgovarajući društveni organi i institucije koji bi mogli u takvim situacijama pomoći. Isto tako, nije redak slučaj da neke opštine ne pokazuju nikakvo interesovanje za osnivanje ugovornih organizacija udruženog rada zato što se porezi iz delatnosti ovakvih organizacija usmeravaju u budžetu republika i pokrajina, a ne opština. Jedino u SR Sloveniji porez na dohodak ugovornih organizacija uvećava budžet opština.

Prednosti ugovornih organizacija su, pre svega, u njihovoj veličini, koja se može prilagoditi potrebama određenih proizvodnih aktivnosti.

Digitized by Google

Činjenica je, međutim, da ovaj tip organizovanja još nije dovoljno privlačan za radnike povratnike, odnosno ne u očekivanoj meri. Na primer, istraživanja u SR Hrvatskoj[3] su pokazala da nijedan radnik povratnik nije učestvovao u osnivanju ugovornih organizacija udruženog rada, iako se očekivalo njihovo uključivanje s obzirom na njihovo stečeno iskustvo, kvalifikacije i raspoloživa finansijska sredstva.

Ugovorne organizacije, kao što je rečeno, moraju da ostvaruju sva prava i obaveze u odnosu na društvenu zajednicu kao i svaka druga OOUR. Ova organizacija nema nikakve posebne privilegije u početnom periodu svoje aktivnosti, a ni kasnije. Stepen saradnje sa društvenim sektorom privrede je vrlo različit, varira od jedne republike do druge, a u velikoj meri zavisi od vrste delatnosti kojom se ugovorna organizacija bavi. U Sloveniji je ova saradnja najuspešnija, odnosno 70% takvih organizacija redovno sarađuje sa društvenim sektorom.

Uopšte uzev, može se zaključiti da su ugovorne organizacije za sada najpogodniji način organizovanja privatnih finansijskih sredstava u okviru male privrede, da su najbolje prilagođuje sadašnjim potrebama zemlje, i da najviše odgovaraju mogućnostima investiranja sredstava i angažovanja radnika povratnika. Da bi one što uspešnije i svrsishodnije poslovale, neophodno je menjati neke od propisa o ugovornim organizacijama, odnosno učiniti ih mnogo fleksibilnijima i u većoj meri prilagoditi potrebama i mogućnostima radnika povratnika.

Koristeći ovaj početni oblik ugovornog organizovanja, u narednom periodu je moguće razvijati i druge kombinovane oblike u kojima bi se udruživala sredstva radnika povratnika sa, na primer, stranim licima koja su spremna da ulože kapital i obezbede novu tehnologiju i pristup tržištima. Stoga se može preporučiti da se pokrene inicijativa za promenu postojećih propisa, u cilju njihovog prilagođavanja, odnosno omogućavanja osnivanja četiri vrste ugovornih organizacija:

1. Prvi tip bi, u suštini, odgovarao postojećim ugovornim organizacijama uz znatno pojednostavnjivanje procedure njihovog osnivanja.

2. Ugovorna organizacija udruženog rada radnika povratnika, koja bi, u stvari, obezbeđivala posebne stimulacije i olakšice za radnike povratnike spremne da učestvuju sa svojim sredstvima, a koja bi bila iznad prosečnih limita.

3. Organizacija radnika migranata u kojoj bi značajan deo sredstava predstavljale strane investicije, s tim što bi učešće stranih investicija bilo limitirano.

4. Ugovorne organizacije u kojima bi, takođe, bile plasirane investicije inostranih kompanija.

---

[3] M. Vedriš: *Working Conditions of Return Migrant's Enterprises in Yugoslavia*, Zagreb, Center for Migration Studies, 1978.

Digitized by Google

obzira na sve postojeće teškoće, pre svega administrativne, rei
tegraciju shvataju najčešće na ovaj način. U privatnom sekto
male privrede, prema postojećim zakonskim propisima, mogući
je zaposliti najviše pet radnika, ne računajući broj članova so
stvene porodice. Jedino je u SR Sloveniji dozvoljeno zapošlj
vanje do deset radnika. U toku su pregovori i pripreme i u dr
gim republikama za izmenu tih propisa, u cilju povećanja bro
zaposlenih u privatnom sektoru. Privatni sektor male privre
omogućava radnicima povratnicima da, koristeći svoja znanj
iskustva i ušteđena finansijska sredstva, otvaraju prvenstve
zanatske, ugostiteljske, razne trgovinske radnje i prevozničk
preduzeća. Međutim, ukoliko se posmatra nešto dugoročn
trend u razvoju zanatstva u Jugoslaviji, može se konstatovati
ono u celini, na dugi rok, ipak stagnira. Povoljnija je situaci
samo u oblasti ugostiteljstva, saobraćaja i građevinarstva, dok
ostalim zanatskim delatnostima dolazi do opadanja proizvodn
i usluga.

Ne zanemarujući pozitivne strane i atraktivnost sektora m
le privrede za radnike povratnike, neosporno je da ima i dos
teškoća i ograničenja koja stoje na putu realizacije progran
uključivanja radnika povratnika u privrednu strukturu zemlje,
pogotovu u okviru male privrede. I pored jasnih društveno-p
litičkih opredeljenja za razvoj male privrede, na putu ostvariv
nja ciljeva razvoja postoje mnogobrojna ograničenja. Nije reda
slučaj da se kao realno ograničenje male privrede javlja akum
lacija, čak i u slučajevima kada su radnici povratnici uložili zn
čajna sredstva.

Nadalje, maloj privredi nedostaje organizovanost u nastup
nju i plasmanu proizvoda i usluga. Snabdevanje male privre
repromaterijalom i sirovinama se često javlja kao ključni ogra
čavajući faktor njenog razvoja.

Radnici povratnici u procesu reintegracije u nacionalnu pri
rednu strukturu vrlo često donose sobom i izvesna tehničko-te
nološka znanja. Međutim, tehničko-tehnološki razvoj male pri
rede u celini je limitiran nepostojanjem naučnoistraživačkih
razvojnih centara, koji bi se posebno bavili programiranjem ra
voja male privrede i, u okviru toga, naročito uključivanjem zn
nja i iskustava radnika povratnika.

Ideološki otpori razvoju male privrede su još veoma snažn
Izražavaju se, pre svega, u navodnoj bojazni za društveno-politi
ki sistem, koji tobože može da ugrozi samostalna ekonomsk
aktivnost pojedinaca i užih grupa. Iako se takva mogućnost

Digitized by Google

sme prenebreći, ne treba je ni u kom slučaju ni predimenzionirati ni preterano isticati kao opasnost.

Dalje ograničenje u razvoju male privrede je svakako i nepostojanje konkretnih i jasno utvrđenih programa njenog razvoja u opštinama i širim regionalnim celinama. Karakterističan je, takođe, problem međusobne organizovanosti organizacija udruženog rada male privrede, kao i nedovoljne povezanosti sa većim proizvodnim i prometnim organizacijama udruženog rada.

Destimulativni karakter poreske politike, pre svega, pri zapošljavanju radnika u maloj privredi, kao i neadekvatna rešenja u nekim saveznim, republičkim i opštinskim propisima, sigurno da ne deluju povoljno na veće uključivanje radnika povratnika u malu privredu, odnosno bar ne u onoj meri u kojoj bi to bilo potrebno.

Program ekonomske stabilizacije jugoslovenske privrede definiše položaj i razvoj male privrede kao integralni deo samoupravnog udruženog rada. Mala privreda, a u okviru nje posebno ugovorne organizacije udruženog rada pružaju izuzetno velike šanse za efikasnu i uspešnu reintegraciju radnika povratnika i njihovo adekvatno uključivanje u privrednu strukturu zemlje.

Zaključne napomene

Dalje akcije na stvaranju što boljeg programa i na realizaciji reintegracije radnika povratnika, uz njihovo najadekvatnije uključivanje u privrednu strukturu Jugoslavije, treba da imaju za cilj korišćenje znanja, iskustava, veština, kao i finansijskih sredstava radnika povratnika i to na što bolji način, posmatrano sa aspekta privrednog razvoja zemlje. Još nije stvorena niti razvijena opšta povoljna klima u tom pravcu, a posebno u smislu davanja posebnih podsticaja za investiranje radnika povratnika, koje bi se pokazalo kao efikasno i perspektivno sa razvojnog aspekta.

Finansijske ustanove u zemlji, kao i svi nadležni organi, trebalo bi da preciznije utvrde stvarne finansijske potencijale radnika migranata i da obezbede posebne finansijske pogodnosti za ulaganja ovih sredstava.

Naročito pažnju treba pokloniti fleksibilnijem pristupu kada je reč o administrativnim postupcima za dobijanje radnih i ostalih dozvola. Postojeći administrativni postupak se pokazao kao suviše dug, skup i destimulativan za radnike povratnike. Posebno treba imati u vidu ponekad i nedovoljnu organizovanost i umešnost radnika povratnika u udovoljavanju svim administrativnim zahtevima i procedurama.

Treba nastojati da se razvoj male privrede u Jugoslaviji upravo obezbeđuje maksimalnim angažovanjem znanja i finansijskih sredstava radnika-povratnika. Poseban značaj valja dati takozvanim ugovornim organizacijama udruženog rada, koje su se do sada pokazale kao najefikasnije u pružanju mogućnosti za

Digitized by Google

reintegraciju radnika povratnika. Stoga je potrebno obezbediti posebne finansijske olakšice i podsticaje za osnivanje i početak rada ugovornih organizacija. Programi formiranja ovih organizacija, koji treba da postoje u svim opštinama, morali bi da predviđaju i načine obezbeđivanja sredstava za ove svrhe, sem pomenutih sredstava radnika povratnika, pri čemu treba utvrditi i konkretno učešće banaka, SIZ-ova, privrednih komora i drugih nadležnih institucija.

Da bi se podstaklo investiranje u malu privredu, pre svega, od strane radnika povratnika, potrebne su značajne izmene u vezi sa uvozom raznovrsne opreme i drugog inventara od strane radnika povratnika. Mada je izmena u carinskim propisima, od marta 1983, omogućila znatno veći uvoz opreme i drugog inventara za radnike povratnike koji žele da se angažuju u maloj i drugim oblastima privrede u našoj zemlji, trebalo bi u narednom periodu, u skladu sa stopom rasta inflacije, svake godine dalje korigovati i usklađivati carinske stope.

Potrebno je da se omogući veće angažovanje radnika povratnika u maloj privredi, njenom privatnom sektoru. Stoga je potrebno ubrzati započete promene propisa, naime da se u ovom sektoru može zaposliti više od pet radnika. Isto tako, treba razmotriti mogućne forme organizacija radnika povratnika, koje bi održavale kontakte sa određenim inostranim kompanijama, pre svega, u zemljama u kojima su ovi radnici ranije bili zaposleni, a koje su spremne da ulože kapital i tehnologiju u određeni poslovni poduhvat.

Poseban problem koji se javlja u procesu reintegracije radnika povratnika u malu privredu jeste obezbeđenje poslovnog prostora, što je od velikog značaja, često od toga zavisi uspeh ili neuspeh jednog ovakvog poduhvata. Neophodno je, dakle, uprostiti proceduru kod opštinskih i ostalih nadležnih organa za dobijanje odgovarajućeg poslovnog prostora, ali i iznalaziti mogućnosti da se same opštine u okviru svog programa aktivnosti angažuju na ovom planu. Činjenica je, takođe, da opštine ne pokazuju nikakvo interesovanje za osnivanje ugovornih organizacija udruženog rada, te i u tom sklopu ne predviđaju obezbeđivanje bilo kakvog poslovnog prostora, jer se porezi što ih plaćaju takve organizacije ne usmeravaju u opštinski budžet, nego u budžet republike ili pokrajine. Jedini izuzetak u tom pogledu, kako je već rečeno, predstavljaju propisi u SR Sloveniji, po kojima porez na dohodak ugovornih organizacija udruženog rada odlazi u opštinski budžet.

Posebnu aktivnost, mnogo veću nego dosad, trebalo bi očekivati od jugoslovenskih banaka, koje bi u pojedinim slučajevima čak mogle i da preuzmu inicijativu za kreiranje i sprovođenje investicionih projekata, pre svega u domenu male privrede, koji bi uključivali radnike povratnike. Pojedine banke pokazuju u poslednje vreme izvesnu dozu spremnosti da se angažuju na

Digitized by Google

obezbeđivanju dodatnih i dopunskih finansijskih sredstava za realizaciju nekih od pomenutih projekata.

Društveni sektor privrede bi, sa svoje strane, trebalo da podstiče stvaranje malih i srednjih proizvodnih pogona koji bi bili subliferanti, odnosno snabdevači većih industrijskih preduzeća u zemlji. Ovi mali i srednji proizvođači, odnosno proizvodni pogoni, bavili bi se specijalizovanom proizvodnjom i izradom nekih manjih delova čija proizvodnja ne može da bude tako efikasna u velikom industrijskom pogonu. Upravo tu leže i mogućnosti za uključivanje znanja, iskustava i finansijskih sredstava radnika povratnika.

U narednom periodu mora se posebno insistirati na tome da se na što adekvatniji način reši problem radnika povratnika u industrijski razvijenim zemljama, a pre svega članicama organizacije OECD. Pregovori i dogovori na ovom planu do sada nisu doprineli iznalaženju najadekvatnijeg rešenja, i to kako sa aspekta Jugoslavije tako i interesa određene industrijski razvijene zemlje. U razvijanju i proširenju viših i raznovrsnijih oblika saradnje Jugoslavije sa zemljama članicama OECD i sa industrijski razvijenim zemljama uopšte, treba nastojati da ove zemlje, odnosno njihove vlade, adekvatnije i konkretnije učestvuju u rešavanju problema uključivanja radnika povratnika u privrednu strukturu Jugoslavije. To znači da u pregovorima na svim nivoima treba insistirati na većem angažovanju, i to kako finansijskom tako i političkom i ekonomskom, ovih zemalja — da se radnici jugoslovenskog porekla zaposleni godinama u privredama određenih industrijski razvijenih zemalja adekvatno i na odgovarajući način uključe u privredne tokove Jugoslavije, a da ne budu izvor dodatnih problema, kojih već dovoljno ima, pri čemu se ima prvenstveno u vidu nemogućnost zapošljavanja cele armije kvalifikovanih i visokoobrazovanih članova našeg društva.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Reforme u socijalističkim zemljama — istorijski put i uslov razvoja socijalizma

Ekonomsko-politički sistemi socijalističkih zemalja evolutivno su razvijani u dosadašnjoj njihovoj istoriji. Posljednjih godina, međutim, u većem broju socijalističkih zemalja postupno je usvajan, sa tendencijom daljeg povećavanja — u obliku obavezujućih političkih opredjeljenja, programskih stavova i akcionih zahtjeva, jednim dijelom i u pravnom obliku — značajan broj sadržinski novih ekonomsko-političkih opredjeljenja i ekonomsko-političkih sistemskih rješenja, kojima se vrše manja ili veća preusmjeravanja tih sistema, mijenja, reformiše dio bitnih komponenti dosadašnjih ekonomsko-političkih sistema socijalističkih zemalja, kojima se ostvaruju značajnije promjene u društveno-ekonomskom životu i u razvojnim procesima većine socijalističkih zemalja. Time je otvoreni proces sposoban da se dalje širi i produbljuje.

Sadržaj, domet i cilj ovih novih opredjeljenja, akcionih zahtjeva, ekonomsko-političkih sistemskih rješenja i procesa nadrastaju dosadašnju evoluciju ekonomsko-političkih rješenja u socijalističkim zemljama i imaju kvalitet reformi ekonomsko-političkih sistema u njima.

---

* Referat podnesen na poljsko-jugoslovenskom naučnom skupu posvećenom temi »Ekonomske, društvene i političke reforme u socijalizmu«, održanom u Varšavi od 2. do 7. juna 1986.

Digitized by Google

Dubina, dejstvo i značenje tih reformi su takvi i toliki da daju dovoljno osnova da se ocijeni: Reforme u socijalističkim zemljama koje su u toku i njihov realno očekivani razvoj bitno su obilježje kretanja u socijalističkim zemljama i jedno od bitnih obilježja cijelog svijeta sadašnjosti. Njihove rezultate koristiće pojedine zemlje, ali će biti civilizacijska vrijednost socijalizma kao svjetskog procesa i baština cjelokupnog socijalizma.

O uslovljenosti, sadržaju, dinamici, vrijednosti i značaju reformi za jačanje i razvoj socijalizma daju se različite ocjene. Nekada različite u nijansama, a nekada u suštini.[1]

U ovom radu, opravdano prostorno ograničenom, iznosim jedan broj činjenica i saznanja, sa ciljem da budu doprinos naučnom traganju za dobijanjem potpunijih odgovora na ova pitanja. Iznosim ih sa preciznim stepenom određenosti, ali i sa dozom naučno razumljive i opravdane oprezne uzdržljivosti, bez isključivosti.

1. Socijalizam, kao sistem odnosa njemu svojstven, ne uspostavlja se samim činom osvajanja vlasti od strane radničke klase. *On se stvara u procesu.* U procesu u kojem se socijalizam razvija od njegovog početnog, ranog oblika ka sve razvijenijim, višim oblicima socijalizma.

Istorija razvoja socijalizma i sadašnja stvarnost uvjeravaju da je taj proces beskrajno težak, krivudav i duži nego što se ranije

---

[1] Do sada nema zajedničkog, objedinjenog istraživanja sadržaja, tokova i efekata reformi u svim socijalističkim zemljama. A to bi bilo veoma poželjno. Zato saznanja iskazana u ovom tekstu nijesu rezultat takvih istraživanja. Ona su plod proučavanja javno objavljenih zvaničnih političkih dokumenata pojedinih zemalja, objavljenih studijskih tekstova što su ih napisali stvaraoci iz socijalističkih i drugih zemalja. Među tim tekstovima značajno mjesto zauzimaju referati podneseni na Međunarodnoj tribini »Socijalizam u svijetu«, koja se održava svake godine u Cavtatu (Jugoslavija) i objavljena izlaganja u raspravama u okviru te tribine. Naročito referati i izlaganja o temama: »Socijalizam i politički sistemi« (1977); »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja« (1981); »Socijalizam na pragu XXI vijeka« (1985). (Referati i izlaganja objavljeni su u časopisu »Socijalizam u svijetu«, koji se štampa na srpskohrvatskom, engleskom i francuskom jeziku, i izlazi šest puta godišnje. Do sada je objavljeno 55 brojeva.) Ovim tekstovima opravdano je dati takvo mjesto, zato što su u okviru te tribine marksisti iz cijelog svijeta rekli mnogo novog, teorijski svježeg o socijalizmu i demokratiji u njemu, o činiocima i uslovima njegovog razvoja, o sadržaju i pravcima započetih, projektovanih i očekivanih reformi u socijalističkim zemljama, o njihovom značaju i neophodnosti. To potvrđuju i konstatacije i ocjene Ziszeka Giljenka, naučnika iz Poljske: U raspravi, ovdje u Cavtatu, traga se »za bitnim činiocima razvitka«, za »odnosima između ekonomske baze i političkih institucija« koji odgovaraju socijalizmu, i raspravlja se »o protivrečnostima interesa države, državnog aparata, radnika i ostalih društvenih grupa«, o problemu »odnosa između centralizacije u socijalističkim društvima i samoupravljanja, participacije trudbenika«, traga se »za optimalnim odnosima između centralnih institucija i institucija radničkog samoupravljanja ili participacije radnika u politici i u upravljanju privredom« (»Socijalizam u svijetu«, na srpskohrvatskom jeziku, br. 45/1984, str. 220).

Digitized by Google

mislilo. Uvjeravaju, takođe, da se dinamično, više ili manje radikalno, mijenjaju uslovi i okolnosti u kojima teče taj proces, što nameće potrebu da se, tome odgovarajuće, prilagođavaju, reformišu *konkretni* ekonomsko-politički sistemi socijalističkih zemalja.

Ekonomskoj i političkoj prirodi društvenog bića socijalizma, njegovim ciljevima takođe je svojstveno dinamično reformisanje konkretnih ekonomsko-političkih sistema uspostavljenih u ranim oblicima socijalizma, ako i kada u svijetu i u socijalističkim zemljama nastanu društveni uslovi, *kvalitetno drugačiji* od onih kojih koji su postojali u vrijeme uspostavljanja tih sistema.

Izgradnja socijalizma, dakle, podrazumijeva lanac reformi *konkretnih* ekonomsko-političkih sistema socijalističkih zemalja. Iskrivljeno je poimanje socijalizma kao sistema odnosa, prema kojem treba da ostane trajno jednom uspostavljeni konkretni ekonomsko-politički sistem socijalizma, da socijalizam nije sposoban da ostvaruje reforme svojih ekonomsko-političkih sistema koji su zahtjev vremena, novih uslova, okolnosti, potreba života i razvoja socijalističke civilizacije.

Sadašnja društveno-istorijska situacija kazuje:

Ubrzana naučno-tehnološka revolucija široko je, u protekloj deceniji, omogućila uključivanje novih proizvodnih snaga visoke tehnologije u procese proizvodnje i upravljanja, od osnovnih proizvodnih i drugih društvenih ćelija pa do upravljanja cjelokupnim društvom. To je veoma bitno promijenilo strukturu i razvojne osnove svijeta i svake zajednice, državne i društvene.

Nastao je svijet u kojem se »društva (države) sve više raslojavaju u takozvana inovativna, imitativna i ona koja plaćaju sve veću rentu, jer nemaju ili ne primjenjuju svoje znanje«. U kojem je naučno-tehnološki razvoj doveo do toga da »privrede koje sredinom osamdesetih godina tehnološki stagniraju godinu dana, u razvojnom pogledu približno izgube toliko koliko bi izgubile ako bi šezdesetih godina stagnirale otprilike pet godina«. U kojem su u krizi samo »one privrede i društva koja su tako vođena i organizovana da se u njihovoj društveno-ekonomskoj sredini tehnološki napredak ne može razviti u najznačajniji proizvodni faktor njihovih ekonomija« — a ne i privrede i društva u kojima se to može postići.[2]

Svijet u kojem, istovremeno sa svim tim, postoji i stalna rastuća zategnutost, trka u naoružavanju, tendencija tehnološkog i finansijskog kolonijalizma, na Sjeveru ekološki i atomski ratni strah, a na Jugu glad!

Nastao je, dakle, svijet sa novim, veoma osobenim istorijskim uslovima i tendencijama, sa velikim, do sada neslućenim mogućnostima progresa, ali i velikim opasnostima po opstanak čovje-

[2] Marjan Krisper, Lojze Sočan i Peter Stanovnik, studija: *Novi elementi u savremenom razvoju tehnologije u svijetu i njihov uticaj na strategiju razvoja SFRJ*, str. 4. Studija je završena u aprilu 1986. Još nije objavljena.

Digitized by Google

čanstva! Svijet koji je izazov socijalizmu, koji socijalizmu pruža šanse da stvara (u istorijskom procesu) svijet nade. Svijet koji pruža šansu za uspon socijalizma. To snažno obavezuje socijalističke snage da ožive inicijative i aktivnosti, ispolje smjelost i odlučnost, da aktiviraju i iskoriste kvalitet socijalističkih odnosa i vrijednosti, da snagom stvaralačkog socijalističkog zamaha, ekonomskog i političkog, učine bezuspješnim usmjerenost protivnika socijalizma da slabe socijalizam, ekonomski i politički.

2. Sadašnji *konkretni* ekonomsko-politički sistemi u socijalističkim zemljama građeni su po liniji filozofije centralizma i etatizma i dominacije shvatanja o nespojivosti sadašnjih faza socijalizma sa razvijenijim oblicima robno-tržišne proizvodnje i privređivanja. U periodu njihovog stvaranja, u tadašnjim uslovima, oni su bili snaga razvoja. To potvrđuje činjenica da su ti sistemi, u relativno kratkom istorijskom periodu, uspjeli stvoriti manje ili više razvijenu industriju, značajno podići standard i obrazovni nivo stanovništva, proširiti demokratske procese, povećati socijalnu pravdu.

U uslovima savremene faze naučno-tehnološke revolucije, nastajanja i dejstva njenih novih dostignuća, ti sistemi, međutim, nijesu pokazali sposobnost, snagu da brzo sprovode i podstiču brz razvoj novih tehnologija, da stvore visokoproduktivnu, efikasnu i racionalnu ekonomiju, da obezbijede viši, neophodan stepen individualne i kolektivne ekonomske i ukupne motivacije za *proizvodni* rad, za inovacije u proizvodnji i drugim oblastima rada i stvaranja. Nijelu pokazali sposobnost da kvalitetno i socijalizmu primjereno spoje socijalno-klasne, opštehumanističke komponente socijalističke revolucije i njenih ciljeva sa tokovima i dostignućima naučno-tehnološke revolucije, da te dvije revolucije stave jednu drugoj u funkciju, da objedinjene stave u funkciju ubrzanja napretka socijalitsičke civilizacije. Zbog toga je, pored ostalog, u socijalističkim zemljama sada usporen razvoj materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga. To uslovljava njihovo zaostajanje, u znatnom broju oblasti rada i stvaranja, u odnosu na razvijene nesocijalističke zemlje.

Ti sistemi sada, u uslovima dinamičnog razvoja naučno-tehnološkog progresa, ne ispoljavaju ni potreban stepen sposobnosti da obezbijede nove i brže prodore u jačanje uloge radničke klase u procesima odlučivanja o društvenim poslovima, novo i brže razvijanje socijalističke demokratije.

Zato nemaju prednost, bez obzira na sve vrijedno u njima. Zato i ne odgovaraju savremenim razvojnim potrebama socijalizma, čovjeka, ljudi.

U uslovima njihovog funkcionisanja, dalji razvoj socijalističkih zemalja je u krizi. Ekonomskoj, političkoj, društvenoj.

Sa njihovim okamenjivanjem, stoga, nema objektivno mogućeg ekonomskog i društvenog napretka socijalitsičkih zemalja, a time ni napretka socijalizma kao svjetskog procesa. Naprotiv, *sa*

Digitized by Google

okamenjivanjem njihovih sadašnjih konkretnih ekonomsko-političkih sistema, socijalističke zemlje, umjesto da budu glavna snaga jačanja socijalizma kao svjetskog procesa, mogu postati oslonac obezvređivanja socijalizma, kao ideje, pokreta, procesa. Jer nauka, radnička klasa, komunisti, drugi progresivni ljudi, cio svijet nijesu spremni da dosadašnje zasluge socijalizma prihvataju kao dokaz za njihovu vitalnost i prednost i u budućnosti.

I dugo debatovanje u cilju dokazivanja nužnosti promjena — štetno je. Jer, dok socijalizam debatuje, drugi u svijetu poboljšavaju svoju organizovanost, svoju sposobnost, postižu veći uspon.

3. Reforme sadašnjih konkretnih *ekonomsko-političkih* sistema socijalističkih zemalja, zbog promjene društvenoistorijske situacije, istorijska su potreba, neophodnost. Imperativ predstavljaju činjenice da su socijalističke zemlje ušle u vrlo složen, komplikovan period svog razvoja, pun protivrječnosti, a ne samo skladnosti. Imperativ su potreba života, potreba daljeg razvoja socijalizma kao svjetskog procesa u novim vrlo složenim uslovima.

Istorijska je neophodnost, takođe, da reforme tih sistema budu široke po prostoru, duboke po zahvatima, dugoročno programirane, a svakodnevno ostvarivane, sa obezbjeđivanjem pravca razvoja i osnovnih vrijednosti socijalizma u njegovom izvornom idejnom i naučnom sadržaju.

Istorijska nužnost su, dakle, reforme kojima će se obezbijediti produktivnija, efikasnija privreda socijalističkih zemalja, više socijalističke demokratije, više afirmacije rada i znanja, više socijalizma.

Glavno pitanje, znači, nije da li ima ili nema mjesta reformama u socijalističkim zemljama — jer je stvarnost već dala uvjerljiv pozitivan odgovor na ovo pitanje — već kakve reforme po kakvoći, po dubini i širini, i sa kojom dinamikom, sa kojim težištima, prioritetima i redosljedom ih ostvarivati.

4. Sve veći broj stvaralaca traga za odgovorima na ova pitanja i daje elemente za odgovore na njih. Pri tome se ispoljava istorijski odgovorno vizionarstvo, bez iluzija i bez posustajanja pred dogmatskim proglašavanjem za »jeres«, za »revizionizam« svega onoga što izlazi izvan okvira dogmatizovanog poimanja socijalizma.[3] Sadržaj svih tih elemenata omogućava stvaralačke, revolucionarne sinteze i sve više približavanje kompleksnijim odgovorima na postavljena pitanja.

Na osnovi analize savremenog, marksističkog poimanja socijalizma; rezultata analize naučnih, tehnoloških i društvenih procesa u svijetu u sadašnjosti i njihovih razvojnih tendencija, uključujući i procese u socijalističkim zemljama; iskustava prikazanih u literaturi; ohrabrujućih rezultata reformi i ocjena o propustima i greškama — smatram da su za oblikovanje sadržaja i ciljeva

[3] Pravo bogatstvo elemenata za odgovore na ova pitanja nalazi se u već pomenutim cavtatskim raspravama, objavljenima u časopisu »Socijalizam u svijetu«.

Digitized by Google

U uslovima veoma dinamičnog tehnološkog razvoja i uspona svijeta, svoju budućnost nijesu obezbijedila ona društva koja sada imaju, već ona koja su osposobljena ili se ubrzano osposobljavaju da znalački razvojno koriste i znalački uvećavaju ono što imaju i što, objektivno, mogu imati.

Tehnološki razvoj mijenja i ljudske potrebe. Dinamično stvara nove, koje se ne mogu zadovoljavati bez razvojnog revolucionisanja tehnološke komponente proizvodnih snaga.

Ovakva njihova uloga i značaj zahtijevaju i obavezuju da sadržaj, priroda, dejstvo i razvojna perspektiva dostignutih i očekivanih ostvarenja naučno-tehnološke revolucije budu jedno od ključnih polazišta (ne isključivo odlučujuća) utvrđivanja sadržine i dinamike reformi u socijalističkim zemljama, njihovog daljeg razvijanja, produbljavanja, usmjeravanja. Bez toga je neizbježno pojednostavljivanje ciljeva i sadržaja reformi i njihovo reduciranje na stepen štetan po uspon i jačanje socijalizma.

Sadržaj, uloga, važnost i razvojna perspektiva ovog polazišta obavezuju da se reforme u socijalističkim zemljama ostvaruju, razvijaju, produbljuju, usmjeravaju tako da se novim ekonomsko-političkim rješenjima, mjerama i aktivnostima, kao pravno-političkim oblicima i polugama reformi, stvaraju društveno-ekonomski uslovi i odnosi, stanja, organizacioni oblici, mehanizmi i instrumenti pogodni i podsticajni za razvoj nauke, za brzo pretvaranje naučnih znanja u nove tehnologije, za bržu i kvalitetnu primjenu novih tehnologija radi izrade novih kvalitetnih proizvoda, za preusmjeravanje ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, i, tim putem, uvećavanje dohotka, za naučno-tehnološko revolucionisanje modernih proizvodnih snaga.

To je jedan od najbitnijih uslova uspješnosti reformi u socijalističkim zemljama, to je sudbonosno za razvoj i budućnost socijalizma. Jer to je nezamjenljiv i neizostavan put obezbjeđivanja visokoproduktivnih ekonomija i efikasnih privrednih sistema u

---

[4] Kompetentni stručnjaci kazuju da 40—70% ukupne stope rasta proizvodnje jedne zemlje potiče iz osnova tehničkog i tehnološkog progresa. (Vidi, na primjer, raspravu o nauci i materijalnoj proizvodnji, objavljenu 1984. godine u publikaciji pod tim naslovom u izdanju Centra za marksizam univerziteta u Beogradu.) I u već pomenutoj studiji *Novi elementi u savremenom razvoju tehnologije u svijetu i njihov uticaj na strategiju razvoja SFRJ*«, sačinjenoj (do sada neobjavljenu) aprila 1986, autori Marjan Krisper, Lojze Sočan i Peter Stanovnik konstatuju: »u mnogim razvojno naprednim ekonomijama znanje (tehnološki napredak i inovacije) obezbijedilo (je) između 30—75% rasta društvenog proizvoda« (str. 5).

Digitized by Google

socijalističkim zemljama, a u svijetu u kojem dominiraju procesi naučno-tehnološke revolucije.

To je uslov, bitan i neizostavan, za skok na višu industrijsko-razvojnu proizvodnu ravan, za dinamično zadovoljavanje ljudskih potreba, sadašnjih i novih, koje se brzo šire i uvećavaju.

Stepen doprinosa stvaranju takvih odnosa, stanja, uslova određuje, i određivaće u budućnosti, u znatnoj mjeri, stepen plodotvornosti, vrijednosti i revolucionarnosti reformi u pojedinim i svim socijalističkim zemljama.

Ovo ne podrazumijeva, ne traži unificiranje sadržaja reformi u svim socijalističkim zemljama. Naprotiv, podrazumjeva raznolikost rješenja, oblika, zavisno od različitosti nivoa ekonomskog, socijalnog, političkog, kulturnog razvitka i osobenosti svake zemlje, od specifičnosti okolnosti u kojima pojedine zemlje reformišu svoj ekonomsko-politički sistem.

Međutim, analiza daje rezultat koji važi za sve socijalističke zemlje, koji argumentovano kazuje: stvaranje prikazanih društveno-ekonomskih uslova, odnosa, stanja podrazumijeva uvažavanje ekonomskih zakonitosti u procesima odlučivanja, robno-tržišnu privredu, oštru selekciju privrednih subjekata po kriterijumu sposobnosti i efikasnosti, napuštanje opredjeljenja i prakse da se dugotrajno održavaju i spasavaju, umjesto da nestaju, nesposobni i neefikasni privredni subjekti.

To podrazumijeva, zatim, podizanje naučnog nivoa i djelotvornosti planiranja i uspostavljanje naučno fundiranih, a ne ideološki nametnutih odnosa između planiranja i tržišta. U tom okviru, podrazumijeva, prije svega, promjenu predmeta i sadržaja planiranja. Umjesto tržišta, »planiraju se količine«, što oduzima planiranju pravu djelotvornost, prije svega nužno je planirati stvaranje uslova za aktiviranje i uvećavanje intelektualnih potencijala, za njihovo motivisano uključivanje u procese proizvodnje, upravljanja i vođenja poslova, kao i uslova bitnih za »kvalitet razvojnih procesa« u ekonomiji i društvu. To savremeni razvoj traži. Takvim usmjerenim planiranjem uspješnije se stvaraju uslovi za stavljanje znanja u funkciju rasta, razvoja i kvaliteta života.

Za usmjeravanje tokova reformi u prikazanom pravcu neophodno je, pored ostalog, imati u vidu i sljedeće:

a) *Brzo* generiranje novih bazičnih tehnologija je sada monopol malog broja imalaca ekonomske moći. Pri tome se imaoci moći ne konstituišu samo na nacionalnom ili transnacionalnom prostoru već i na nivou vojnopolitičkih blokova i saveza.

Ali otpočeo je proces transfera vrhunskih tehnologija u obrnutom smjeru — iz zemalja, uslovno rečeno, drugog i trećeg tehnološkog ešalona (Francuska, Indija, Brazil itd.) prema zemljama prvog tehnološkog ešalona. To predskazuje da je na pomolu proces policentričnog razvoja tehnologije.

Za socijalističke zemlje, stoga, nijesu važne tehnološke strategije i politike samo tehnološki vodećih zemalja već i onih koje se sada, gledano u cjelini, nalaze na nižim stupnjevima tehnološke

Digitized by Google

razvijenosti, a koje su se osposobile za to da ubrzanije osvajaju, primjenjuju i razvijaju nove tehnologije, da ekonomski prosperiraju i učvršćuju svoju ekonomsku stabilnost.

Ta kretanja na tehnološkom polju u svijetu pružaju značajne šanse socijalističkim zemljama, a ne samo ograničenja, što ih obavezuje da reformama osposobe svoje sisteme za to da sve potpunije koriste tu šansu.

b) Generiranje novih tehnologija, njihov transfer u druge zemlje radi produkcije novih proizvoda i oblikovanje marketinga ne predstavljaju više (ako je to ranije bilo) spontanu aktivnost u svijetu, u međunarodnim tokovima, niti aktivnost motivisanu isključivo naučnim i ekonomskim razlozima. To je pod strogim nadzorom i obavezujućim usmjerenjem imalaca novih tehnologija i podređeno njihovim ciljevima, uključujući i vojnoblokovske strateške ciljeve. Ovo obavezuje socijalističke zemlje da studiozno, produbljeno izučavaju tehnološke tokove i usmjerenja, da reformama osposobe svoje sisteme kako bi postali sposobni da izbjegnu da padnu u zamke tehnološkog dovođenja u zavisnost, da ne dopuste tehnološka razdvajanja i suprotstavljanja štetna po socijalistički uspon.

c) Tehnološki je inferiorna i ona zemlja koja ima i nadprosječni naučni i stručni potencijal ako ne obezbjeđuje da najveći dio tog potencijala (dobri poznavaoci ovoga tvrde da je to 60—70%) bude trajno u procesu proizvodnje i u svim dijelovima inovatorskog tehnološkog progresa — razvojni rad, otkrivanje novih znanja, pretvaranje tih znanja u nove tehnologije, primjena novih tehnologija radi produkcije novih proizvoda.

d) Opasno je mehanički prenositi tehnološko-razvojne modele iz jednog socijalno-ekonomskog ambijenta u drugi, koji se od onog prvog razlikuje. Jer posljedice jednog istog tehnološkog modela i prodora mogu biti veoma različite, zavisno od socijalno-ekonomskog ambijenta, od veličine zemlje, od pripadnosti ili nepripadnosti određenom vojnopolitičkom bloku i drugih okolnosti.

Prikazano od a) do d) neophodno je imati u vidu, zato što uvjerljivo kazuje da su neophodne i reforme načina utvrđivanja tehnoloških strategija i politika i reforma opredjeljenja da njihovo težište ne bude samo u nabrajanju njihovih pravaca i definisanju pojedinačnih projekata. Nužno je ekonomsko-političkim sistemom obezbijediti takav način utvrđivanja i takvo težište tehnoloških strategija i politika kojima će se osigurati *kompleksnost njihovog sadržaja.* To podrazumijeva uključivanje u njih, istovremeno sa ekonomsko-produktivističkim komponentama i kulturnih, humanih, ekoloških i drugih komponenti kojima društvo ostvaruje ciljeve svog kulturnog i društvenog razvoja.

Prikazano je neophodno imati u vidu i zato što uvjerava da ubrzani tehnološki razvoj zahtijeva izuzetno dobro organizovano društvo, jasno idejno usmjereno i odlučno. Ne samo za formulisanje naučne i tehnološke strategije i politike već i za njihovu rea-

Digitized by Google

lizaciju. Zahtijeva sistemsko i ukupno uspostavljanje organizacionih, proizvodnih, naučnih, finansijskih i drugih oblika društvene organizacije, rada i stvaranja, oblika koordinacije, tako da budu sposobni da u maksimalno mogućoj mjeri koriste sve nove i nove mogućnosti u unutrašnjim i međunarodnim relacijama i okolnostima.

Prikazano je neophodno imati u vidu i zato što uvjerava da samo ekonomsko-politički sistem, koji je sposoban i efikasan *kao cjelina*, može obezbijediti uspješan tehnološki uspon, tehnološki progres. Nauka, ma koliko da je neizostavan uslov za to, nije dovoljna da to obezbijedi.

Na osnovi svega rečenog, ovaj dio teksta završavam sljedećim zaključkom:

Sadržaj, priroda, dinamična evolucija, interesno usmjeravanje naučno-tehnološke revolucije, naučno-tehnološkog progresa i obaveza obezbjeđivanja razvoja i jačanja socijalizma zahtijevaju i nalažu da se reformama u socijalističkim zemljama stvaraju ekonomsko-politički sistemi koji će *istovremeno biti:*

— *propusni* za primjenu i podsticajni za osvajanje novih tehnologija. To podrazumijeva njihovu *otvorenost* za razvojno-proizvodno i tržišno povezivanje, prožimanje i uzajamno uticanje privrede na bilateralnoj i multilateralnoj ravni. Bez te otvorenosti socijalističke zemlje bi blokirale dio pokretačkih i kreativnih impulsa i snaga za njihov razvoj i važan dio kreativnih izvoza vlastitom stvaralačkom potencijalu. U to uvjerava i činjenica da se danas ekonomsko-tehnološki udružuju, a ne samo putem tržišta povezuju, i najljući konkurenti i da iz toga udruživanja zajednički izvlače koristi. Zato je jačanje otvorenosti jedan od najpotrebnijih zaokreta koji reformama treba obezbijediti. To podrazumijeva utkivanje u ekonomsko-političke sisteme novih, mnogo snažnijih od sadašnjih stimulacionih i motivacionih činilaca, mehanizama za produktivniji rad, za tehnološke inovacije, za svakovrsno stvaralaštvo. *To je izvanredno neophodna, a sada izvanredno nedostajuća komponenta ekonomsko-političkih sistema socijalističkih zemalja. To je uslov za stvaranje inovativnih društava.* Dok socijalizam ne riješi bolje problem individualne i kolektivne motivacije za stvaralačku aktivnost ljudi sredstvima u društvenoj svojini, sve druge reforme u socijalističkim zemljama mogu dati samo ograničene rezultate;

— *odbrambeno i bezbjednosno sposobni i efikasni*, snažno odbojni prema tendencijama podređivanja, ne samo na područjima transfera tehnologije, licenci, patenata, kooperacije već i na području obezbjeđivanja energetskih izvora. Jer duboka je istina, mada se može ocijeniti da je ona uprošćena, da svaki stepen povećavanja energetske samostalnosti i sposobnosti jedne zemlje povećava njenu neranjivost na pritiske, a time i njenu opštu odbrambenu moć.

Drugo, davanje prvog mjesta naučno-tehnološkoj komponenti polazišta i oblikovanja sadržine reformi u socijalističkim zemljama

Digitized by Google

ili odnosa i njihovog razvoja, ili prihvatanje gledišta da u uslovima automatizacije fabrika i smanjivanja broja ljudi u proizvodnji opada značaj proizvodnih odnosa. Nije ni zaboravljanje ili odbacivanje saznanja da se u društveno-ekonomskom, a ne tehničko-tehnološkom pogledu proizvodnja u socijalizmu razlikuje od proizvodnje u kapitalizmu.

Nije, takođe, zanemarivanje činjenice da su ljudi, njihov rad i znanje — najvitalniji nosioci i izvori prosperiteta i progresa, a da su socijalna, politička i ekonomska organizacija rada takođe značajan, po mnogo čemu odlučujući činilac razvoja, progresa.

Sve naprijed rečeno o ulozi i značaju naučno-tehnološke komponente u polazištu i sadržaju reformi u socijalističkim zemljama podrazumijeva i usvaja saznanje o tome *da bez* socijalističke demokratije nema socijalističke modernizacije, socijalističke civilizacije, socijalističkog progresa. Jer socijalistička demokratija je društveni ambijent koji omogućuje i obezbjeđuje aktiviranje znanja i sposobnosti svakog i svih, svakovrsno stvaralaštvo u radu i upravljanju.

Demokratska atmosfera, svojstvena socijalističkoj demokratiji, poznato je, čak umanjuje, manje ili više, nepovoljne učinke nedostataka sistema, dok ih nedemokratska atmosfera uvećava.

Socijalistička demokratija je, stoga, materijalna snaga razvoja i progresa. Ona je jedina snaga sposobna da obezbjeđuje humane sadržaje, humanu djelotvornost u evolutivnim tokovima naučno-tehnološke revolucije.

Takva uloga, takva snaga socijalističke demokratije u razvojnim procesima *imperativno zahtijeva, nalaže,* obavezuje da širenje, produbljavanje i jačanje socijalističke demoratije bude takođe neizostavni i prvorazredni težišni pravac reformi u socijalističkim zemljama. Demokratije čije je bitno svojstvo samoupravno sudjelovanje miliona ljudi, stvaralaca materijalnih i duhovnih dobara u svakoj zemlji u odlučivanju o svim društvenim poslovima i u svim oblastima rada i stvaranja, naročito u proizvodnji[5], i njihovo samoupravno pravo da zajednički, u odnosima međusobne zavisnosti, ravnopravnosti i uzajamne odgovornosti, budu odgovorni gospodari ekonomskog i političkog života u svojoj društvenoj zajednici, najužoj i najširoj. Demokratije čije je svojstvo samostalnost — u granicama jedinstva društvenosvojinskih i socijalističkih produkcionih odnosa — proizvodnih subjekata i dodjeljivanje odlučujuće uloge radničkoj klasi u upravljanju proizvodnjom i raspodjelom, u upravljanju društvom.

[5] Naročito u proizvodnji (materijalnih, kulturnih i drugih dobara i vrijednosti). Zato što se, da podsjetim na Marksovu ocjenu, na mjestu rada stiču sva ljudska sloboda ili sve ljudsko ropstvo.

Digitized by Google

vrhunsko načelo, već istinski socijalističkog samoupravljanja institucijama, njihovim međusobnim odnosima, oblicima, rješ njima, usmjerenjima, kulturom, sposobnog da obezbjeđuje dem kratsko socijalističko samoupravno jedinstvo, koje je istorijs potreba i obaveza, a istovremeno samoupravnu samostalnost d lova u tom i takvom jedinstvu i istinsku ravnopravnost.

Postojanje ovog istorijskog naloga, ove istorijske obaveze, p red teorijskih saznanja i ranijih iskustava, potvrđuju sljede nove činjenice:

a) Za razliku od fiksnih montažnih linija, svojstvenih meh nizovanoj proizvodnji, nove materijalne proizvodne snage viso tehnologije su vrlo fleksibilne. To se ogleda u njihovoj sposobnos za preusmjerenje, na razne načine, prema neposrednim potrebam u sposobnosti i manjih proizvodnih jedinica da sa odgovarajućo autonomijom stvaraju ne samo jedan proizvod već i fleksibil proizvodne palete. To neizbježno umnožava broj mjesta odluči nja, pa i unutar velikih sistema. I zahtijeva decentralizovane obli odlučivanja. To, takođe, stvara potrebu za širokom disperzijo kontrole radnog procesa, za uključivanjem velikog broja ljudi proizvodnog procesa u poslove te kontrole.

b) Istovremeno sa zahtjevom za velikim stepenom autonomi manjih jedinica, u uslovima novih proizvodnih snaga visoke te nologije, veoma je porasla i stalno raste međusobna zavisno autonomnih subjekata. To ih ekonomski prisiljava da se međus bno povezuju u velike jedinstvene proizvodno-tehnološke i ekono ske sisteme i da se na njihovom nivou odlučuje o sve većem bro pitanja. To nosi sobom trendove centralizacije programiran formalizacije kontrole i mogućnosti nedemokratskog dirigovan centralnih organa.

c) Nove proizvodne snage visoke tehnologije otvaraju no široke kanale vertikalne i horizontalne komunikacije i omogu vaju slobodan tok informacija, povezivanja, uzajamnog utican U tim uslovima, iako je velika uloga centralizovanih organa, o da njihova moć — čak i protiv njihove volje — da nameću odluk

d) Nove tehnologije olakšavaju i mijenjaju (u procesu) uslo i prirodu proizvodnog rada, tako da sadašnji rad omogućava an žovanje ljudi iz proizvodnje da obavljaju i druge društvene poslo da učestvuju u odlučivanju o društvenim poslovima.

---

[6] Opširnije o ovom vidjeti u radu Davida Plotkea, američkog učnika, pod naslovom: *Tehnički i društveni razvoj u SAD, danas*, u sopisu »Socijalizam u svetu«, br. 29/1982, str. 109, izdanje na srps hrvatskom jeziku.

Digitized by Google

Širenje, produbljavanje i jačanje demokratije sa socijalističkim sadržajima ne može automatski obezbijediti naučno-tehnološki progres. Varljiva je »nada da će se sveobuhvatnom automatizacijom proizvodnje smanjiti otuđenost rada (u smislu Blaunerove U-krivulje), a povećati samoodlučivanje i zadovoljstvo radom«.[7]

Za socijalističku demokratiju se treba boriti i izboriti. Reforme je neophodno staviti u tu funkciju.

Ako se reforme ograniče samo na tehničko-tehnološke komponente privređivanja, ekonomije, a ne obezbijede i demokratizaciju društvenih odnosa, neće uslijediti jačanje i prosperitet socijalizma.

Nema zato istorijsku podlogu i opravdanje teorija koja se zalaže za odlaganje reformi društvenih odnosa, dok se ne završe reforme na tehnološkom polju, dok se ne postigne tehnološka modernizacija. Teorija po kojoj jedno ima apsolutnu vremensku prednost pred drugim. Naprotiv, koliko je prvo potrebno za jačanje materijalne osnove drugog, toliko je drugo potrebno, čak i istorijski neophodno, za ostvarivanje prvog.

Pri tome se podrazumijeva da se rješenja ne traže izvan istorijskog totaliteta. Jer rješenja koja zanemaruju protivrječnosti i stepen njihove zaoštrenosti u stvarnosti, odnos snaga moći i ukupni totalitet, stvaraju probleme, ma koliko da su demokratski idealna i za drugačije uslove opravdana. Mogu, čak, voditi i manjim ili većim političkim katastrofama.

II

Koncepcija reformi nije do kraja izvedena, u cijelosti zaokružena ni u jednoj socijalističkoj zemlji. Izvođenje do kraja i razrada koncepcija je u toku. Neki segmenti reformi sadrže izvjesne neizvjesnosti, zagonetke ili izražavaju svojevrsnu tragalačku nesigurnost. Između proklamovanih ciljeva reformi i sadržine pojedinih njihovih komponenti ima i protivrječnosti, isprepletanih sa skladnostima. Jednom broju novih ekonomsko-političkih rješenja, kojima se čine reforme, dat je eksperimentalni karakter. Tek nakon njihove provjere u praksi uslijediće njihovo osnaženje, sa modifikacijama, ili bez njih, ili njihovo odbacivanje.

Već usvojena ekonomsko-politička reformska rješenja i reformske mjere sada dejstvuju u uslovima koegzistencije dvaju sistema: onog koji se započinje uspostavljati reformom i onog pred-

[7] Elmar Altfater, u radu *Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija*, časopis »Socijalizam u svetu« br. 28/1982, str. 2, izdanje na srpskohrvatskom jeziku.

Digitized by Google

reformskog. Zato se još ne mogu ispoljiti puno i pravo dejstvo rješenja i mjera reformi, njihove ukupne i prave vrijednosti, njihovi krajnji dometi.

Reforma u svakoj pojedinoj socijalističkoj zemlji ima sopstvena obilježja. U jednima je proces reformi širi, dublji, dinamičniji, ima svojstva svojevrsne revolucije. U drugima zahvata samo pojedina područja društvenog života i teče usporenije ili je tek samo najavljen. Ima i razlika u sadržaju konkretnih reformskih opredjeljenja i rješenja i već ostvarenih rezultata. Na to su uticali, osim ekonomskih i istorijsko-kulturnih činilaca, i konkretna sposobnost nosilaca reformi i odnos snaga njihove moći i moći onih koji su protiv reformi u pojedinim socijalističkim zemljama.

Zbog toga sada nije moguće u sadržaju preduzetih reformi *precizno* odvojiti sigurno od nesigurnog, izvjesno od neizvjesnog, socijalističko do onog što može donijeti drugačije rezultate. Teško je i odrediti domet već usvojenih rješenja koja čine reforme.

Ima, dakle, dosta pitanja na koja će tek budućnost dati puni i praksom provjereni i potvrđeni odgovor.

Zbog razlika koje postoje u pojedinim zemljama nije moguće dati ni jednoznačnu ocjenu o sadržaju, dometu i rezultatima preduzetih reformi u svim zemljama, koja bi i u pojedinostima jednako važila za reforme u svakoj zemlji.

Vidan je, međutim, generalni zahtjev i pravac *reformi i procesa* otvorenih reformama u socijalističkim zemljama. S obzirom na njihov sadržaj i domet, danas se mogu s većom ili manjom sigurnošću odgovorno i uz dokaze izvesti sljedeća saznanja i zaključci:

Prvo, sadašnje reforme u socijalističkim zemljama nijesu samo zamisao, projekcija, težnja, traženje i zalaganje umnih i dalekovidih naučnika i političara (slično onom što je bilo krajem pedesetih i u drugoj polovini šezdesetih godina) već realnost izražena u nizu opredjeljenja (i konkretnih akcija odlučujućih činilaca političkog odlučivanja socijalističkih društava, u nizu ekonomsko-političkih sistemskih rješenja sa zakonskom snagom).

Svakim danom ovi djelovi društva pokazuju sve veću odlučnost da obezbeđuju ostvarivanje, produbljivanje i širenje reformi. Njihovi koraci su sve uporniji. Snage opredijeljene za reformu stalno se organizaciono i akciono osposobljavaju i uvećavaju.

Stvorena je i reformska ideologija. Ideologija koja doskorašnju političku i filozofsku viziju socijalizma, teorijsku i praktičnu, obogaćuje novim razvojno-progresivnim elementima, idejama, pogledima, usmjerenjima.

Započetim reformama već se mijenja stvarnost socijalističkih sistema. Riječ socijalistički stvara sliku koja jedne zabrinjava, druge ohrabruje, treće plaši, a nestrpljive i dalje ljuti.

Zastoji u razvoju socijalističkih zemalja, njihovo relativno zaostajanje u tempu razvoja u posljednjoj deceniji, dakle, doveli su do krize njihovih sistema. Ta kriza ima niz negativnih posljе-

Digitized by Google

Različita su, međutim, konkretna sistemska ekonomsko-politička rješenja, koja usvajaju pojedine zemlje radi ostvarivanja tog cilja.

Treće, reforme u svakoj socijalističkoj zemlji i u svima njima, gledane u cjelini i ocijenjene s obzirom na njihov pravac, definisane ciljeve i njihovu maticu, u skladu su sa temeljnim određenjima i ciljevima socijalizma kao ideje i pokreta.

U konkretnom sadržaju pojedinih reformskih opredjeljenja i rješenja ima komponenti koje nose, ili mogu nositi, i opasnosti po socijalizam. Ali matica otvorenih procesa je socijalistička.

Preovladavanje socijalističkog u sadržajima reformi u socijalističkim zemljama, pa iako se unaprijed ne isključuje mogućnost i opasnosti da pojedine komponente reformskih rješenja proizvode i izvjesne nesocijalističke pojave, obavezuje da se istraje na započetim i projektovanim reformama, na usvojenom kursu čiji su izraz započete reforme. Ta mogućnost i opasnost samo obavezuju kreatore i realizatore reformi da budu svjesni te opasnosti, da sadržaj i mehanizme reformi oblikuju tako što će odlučno odstranjivati površnosti i jednostranosti, što će svoditi na neminovnu mjeru one sadržaje u pojedinim komponentama reformi koji otvaraju mogućnost produkovanja nesocijalističkog. To je teško. Ali, i teško je moguće. A svođenje mogućnosti na tu mjeru ne ugrožava socijalistički pravac reformi.

Zbog toga je za socijalizam korisno osloboditi se straha od reformi, od kursa promjena iniciranih započetim, projektovanim i očekivanim reformama. Bilo bi štetno uplašiti se od sopstvene hrabrosti iskazane opredjeljenjem da se otpočne sa reformama, dopustiti da moguće opasnosti, koje se unaprijed ne mogu isključiti, mada se mogu ograničiti, odvrate od reformskog krusa.

Istorijska je obaveza usvojiti saznanje: pojedine nepovoljnosti uzimati u obzir, cijeniti ih i odstranjivati ih u mogućoj mjeri. Ali, one nijesu odlučujuće za istorijske, strateške odluke, opredjeljenja, ocjene. Za to su odlučujući cjelina kretanja, osovina i pravac kretanja cjeline.

Četvrto, započetim reformama, njihovom naučnom zasnovanošću i revolucionarnom vrijednošću, već je razbijena dogma o socijalizmu, koja socijalizam, u sadržajno-istorijskom smislu, poistovjećuje sa dosadašnjim konkretnim ekonomsko-političkim sistemima socijalističkih zemalja, što je siromašilo poglede na socijalizam, degradiralo ga. To je već ostvareni i značajan rezultat započetih reformi u socijalističkim zemljama.

Peto, reformskim rješenjima i mjerama do sada usvojenima, gledano u cjelini, nije uspostavljen i obezbijeđen uspješan spoj

Digitized by Google

naučno-tehničke revolucije i humano demokratskih sadržaja socijalističke revolucije u konkretnim ekonomsko-političkim sistemima socijalstičkih zemalja. Reforme još ne obezbjeđuju taj spoj. Prije svega zato što se najvećim dijelom ograničavaju na tehnološko-proizvodno polje.

Dalje i duže ograničavanje reformi na tehnološko-proizvodno polje bez reformi pozicije proizvođača, bez prihvatanja samoupravljanja sa socijalističkom sadržinom ne obezbjeđuje socijalistički progres, već objektivno sputava i privredne reforme, koči njihov razmah i dinamiku. I neizbježnim ekonomskim promjenama okviri će biti suženi, ograničeni.

Samo u jedinstvu socijalističkog samoupravljanja i naučno-tehnološkog progresa leže mogućnosti pravih socijalističkih razvojnih zaokreta, socijalističkog progresa. To je iskazano i u Marksovoj dijalektici jedinstva razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Iskazano je i u saznanju da odnosi proizvodnje nijesu »spoljašnji omotač« proizvodnih snaga, već »vezivno tkivo« njihovog razvoja.[8]

Istovremenost tehnološke modernizacije i samoupravne demokratizacije društvenih odnosa, to jest kvalitetan spoj dvije revolucije — tehnološke i socijalističke — dakle, uslov je i garantija razvoja i jačanja socijalizma, uslov je i garantija započetih reformi u socijalističkim zemljama. *Povezivanje i kvalitetan spoj te dvije revolucije prelomna je tačka i sudbinsko predodređenje ishoda započetih reformi.*

Znači, svako rješenje i reforme kao cjeline neophodno je ocjenjivati po jedinstvu dejstva i rezultatima koje daje na dva područja:

a) na području produktivnosti, efikasnosti privređivanja i stvaranja inovativnog (umjesto imitativnog) društva, i

b) na području društveno-ekonomskog položaja radnika, proizvođača i svih drugih stvaralaca materijalnih, kulturnih i drugih vrijednosti.

Biće socijalizma ispunjava i međuzavisnost i jedinstvo ove dvije razvojne komponente — ekonomsko-produktivističke i humano emancipatorske. Prva podrazumijeva stvaranje uslova i odnosa pogodnih za razvoj proizvodnih snaga, koji će obezbjeđivati sve punije i kvalitetnije zadovoljavanje ljudskih potreba, odnosno kvalitet života. Druga podrazumijeva istorijski nove sadržaje i oblike demokratije. Demokratije koja počiva na demokratiji na mjestu rada. Demokratije čiji je sadržaj socijalističko samoupravno odlučivanje radnika, stvaralaca o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, o cjelini odnosa društvene reprodukcije. Jer se jedino sa takvom demokratijom može stvoriti nova ljudska civilizacija, socijalistička civilizacija.

Samo sa istorijski istovremenim ostvarivanjem i jedne i druge komponente, kao jedinstvene cjeline, sa njihovim kvalitetnim i

[8] G. Za Grassa, *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, Beograd, 1974, br. 10.

Digitized by Google

kontrole prevarati u instrumente nedemokratskog, birokratsko-tehnokratskog dirigovanja i vladanja ljudima. Nastajanje toga socijalizam može spriječiti. Njegova budućnost ga na to i obavezuje. Od reformi se to i očekuje.

Šesto, započete reforme, ma koliko da su istorijski neophodne i progresivne, neće se i ne mogu se ostvarivati ni lako ni brzo. Jer, neophodno je kontinuirano savlađivati niz raznorodnih prepreka i otpora. Pored ostalog, i ne slabe prepreke ideološke prirode. I otpore ne samo birokratije već i dijelova radničke klase, koji su privikli na uravnilovku, na nesnošenje negativnih posljedica slabog rada i poslovnog neuspjeha, pa će se odupirati rigoroznijim uslovima ekonomske prinude, ekonomske odgovornosti i drugim ekonomsko-socijalnim posljedicama reformi. Tu »cijenu reformskih promjena« oni će shvatiti i kao »udar na stečene revolucionarne tekovine«. Zato reforme nijesu čin ili samo nekoliko činova, već *duži proces*. Nerealno je očekivati da će se reforme ostvarivati pravolinijski. Realnije je očekivati cik-cak kretanja, pa i zastoje. Pod uslovom da se stalno održava socijalistički pravac, to neće dovoditi u pitanje vrijednosti i značaj reformi.

Dinamiku i stepen pravolinijskog kretanja reformi neće samostalno opredjeljivati ni potrebe za reformama a ni njihov kvalitet. Na tokove reformi, osim potrebe za njima i njihovog kvaliteta, uticaće i niz drugih raznorodnih činilaca, međunarodnih i onih u svakoj zemlji. Na to će uticati i, pored ostalog, kreativna sposobnost nauke i vodećih snaga, uspješnost u konsolidovanju snaga u korist reformi u pojedinim zemljama i konkretan odnos moći tih snaga i onih koje se suprotstavljaju reformama ili ih otežavaju.

Krajnji ishod započetih reformi takođe sada nije izvjestan. Sada nije sigurno i zagarantovano da će dominantni sadržaj konačnog ishoda reformi biti saglasan sa danas formulisanim ciljevima reformi. Jer procesi reformi su složeni. Nijesu uvijek ni skladni, već i međusobno protivrječni. Neki se procesi uzajamno blokiraju, a jedni produkti često potiru druge. I snage su izmiješane. Otpori su realnost. U tim uslovima moguća su posustajanja i odustajanja, umjesto istrajavanja, moguća su i odstupanja od određenog pravca, umjesto njegovog ostvarivanja.

Dosadašnji korak reformi, dakle, nije malo za početak. Ali, nije dovoljan da obezbijedi proklamovane ciljeve. Nužni su novi i jači koraci.

Pa ipak, i pored svega toga, proklamovani ciljevi započetih reformi, njihova usmjerenost i njihov zamah, konkretan sadržaj i domet dosadašnjih reformskih opredjeljenja, rješenja i mjera, usmjerenost, odlučnost i snaga nosilaca i podržavaoca reformi, daju nadu da će započete reforme u socijalističkim zemljama dove-

Digitized by Google

sti do promjena od velikog značaja za privredni i demokratski razvojni uspon socijalističkih zemalja, da će sa tim promjenama ojačati snaga socijalizma i vjera u njegovu ostvarivost, da će one učiniti realnijom i sigurnijom perspektivu socijalizma kao svjetskog procesa, povećati izglede za novu socijalističku civilizaciju. Potvrdiće, još jednom, neistinitost tvrdnji da je socijalizam sposoban samo za rušenje, a ne i za stvaranje.

III

Jedno od ključnih opredjeljenja veoma bitno za sadržaj, domet i ishodište reformi u socijalističkim zemljama je opredjeljenje o tipu ekonomije, o obliku proizvodnje koji će se reformama uspostaviti. *Sadržaj,kvalitet tog opredjeljenja je početna greška ili početna garancija sadašnjih reformi u socijalističkim zemljama.*

Zato iz cjeline sadržaja reformi izdvajam ovaj kompleks i o njemu iznosim rezultate naučnih i političkih analiza.

Pitanja koja se postavljaju su:

a) kakav tip privrede, kakav oblik proizvodnje, odgovara potrebama i zahtjevima socijalističke modernizacije u uslovima sadašnjih dostignuća i snažne tendencije veoma dinamičkog razvoja naučno-tehnološke revolucije u predstojećem periodu?

b) mogu li istovremeno postojati, koegzistirati, robna proizvodnja i tržišno privređivanje, uvažavanje ekonomskih zakonitosti kao bitnog kriterija odlučivanja, realne ekonomske kategorije i socijalistički revolucionarni sadržaji, socijalistička bit društva?

U polaznim osnovama i ciljevima reformi koje su započete u socijalističkim zemljama načelno su prihvaćeni robna proizvodnja, tržišno privređivanje, uvažavanje ekonomskih zakonitosti kao ključnog kriterija u procesima odlučivanja i realne ekonomske kategorije. U tokovima reformi ovo načelno opredjeljenje, međutim, dosledno se ne uvažava. Ponavljaju se ideološki i politički stavovi koji sadrže protivljenje ovom načelnom opredjeljenju, obezvređuju ga. Ne mali broj ključnih rješenja o cijenama, novcu, devizama, kreditima, platama, itd. nema sadržaje svojstvene tržišnoj ekonomiji. Ključna rješenja o društvenom planiranju, takođe, ne sadrže nove kvalitete.

To kazuje da još nije osiguran, možda da nije još ni nastupio, puni »raskrsnički« trenutak na tački čiji je izraz kazano načelno opredeljenje. Još ima snaga koje na njegovo usvajanje gledaju sa odbojnošću, sa podrozrenjem da se time otvaraju vrata za prodor kapitalizma.

Razlog za protivljenje ovom načelnom opredjeljenju, najčešće se nalazi (a) u ideološkom shvatanju o nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje, tržišta, uvažavanja ekonomskih zakonitosti kao bitnog kriterijuma odlučivanja, *realnih ekonomskih kategorija, da taj tip ekonomije »vraća u kapitalizam, ma koliko se pravdao ekonomskom nužnošću«, i* (b) u protivurečnom empirizmu.

Digitized by Google

Kazano opredjeljenje i protivljenje njemu valja analizirati sa dva aspekta. Prvo, šta mu je alternativa i drugo, šta daje u realnosti njegova realizacija.

a) Alternativa mu je opredjeljenje za privredne sitseme, u kojima se mogu činiti manje korekcije, koji su sada važeći u socijalističkim zemljama. Ti sistemi, bez ugrađivanja u njihovu osnovu principa uvažavanja ekonomskih zakonitosti, robne proizvodnje i razvijenog tržišta, kako je već kazano, ne mogu uspješno uspostaviti odnose i uslove koji će pogodovati bržem osvajanju proizvodnih snaga visoke tehnologije već osvojenim u razvijenim kapitalističkim zemljama. Oni nijesu produkovali odnose sa snagom sposobnom da slabe i otklone etatizam i obezbijede istinsku socijalističku demokratiju, bez dominacije birokratije. Uspostavili su ekonomsku neodgovornost i dugoročan odnos čovjeka prema sredstvima za proizvodnju koji ima socijalnu karakteristiku: različit rad i rezultati rada, a ista primanja, što destimuliše rad i stvaralaštvo. Njima je u ekonomiju, u ekonomski život, uneseno toliko socijalnih subvencija, da malo rada i mali rezultati nikome ne ugrožavaju prosječno udoban život.

Zbog toga i drugih razloga, ti sistemi su i doveli do ekonomskog zaostajanja u uslovima savremene tehnologije.

Njihovo zadržavanje, stoga, značilo bi produžavanje jedne ideje koja se kao ideja može prihvatiti kao dobra, ali koja ima mnogo socijalno-političkog idealizovanja. Značilo bi opredjeljenje da se nastavi praksa da se sve podređuje dosadašnjoj ideologiji o socijalnoj pravdi, da se ustaljena »socijalna pravda« obezbjeđuje na račun razvoja!

Održavanje »socijalne pravde« na račun razvoja, nije put u socijalističku civilizaciju.

Krivo je shvatanje, iluzija je, da će nove proizvodne snage vrhunske tehnologije i bez primjene društvenog ambijenta, riješiti probleme razvoja. One omogućavaju razvoj, samo u društvenom ambijentu koji ima visok stepen ekonomske motivacije za rad, za inovatorstvo, koji omogućava dinamičnu pokretljivost akumulacije i svih drugih činilaca proizvodnje, koji ekonomski prisiljava da nestaje onaj privredni subjekt koji dobro ne radi.

Koncepcija da su politička volja, vlast, dovoljni da preokrenu tokove, takođe je iluzija. Revolucionarna vlast, revolucionarno poštenje, političko htjenje, jesu pretpostavka daljeg razvoja socijalizma. To i jeste jedna od garancija koliko će socijalizma biti u budućnosti. Ali, to nije dovoljna snaga da bez visokog stepena ekonomske motivacije, bez direktne ekonomske odgovornosti privrednih subjekata, bez pravih i snažnih ekonomskih poluga, obezbjeđuje moderniju, tehnološki perspektivnu, ekonomski efikasnu privredu. Shvatanje da su volja i vlast jedine poluge za stvaranje takve privrede, gura na put polovičnih reformi, koje ne vode u pravu socijalističku civilizaciju, već u stanje koje liči na traženje spasa u pojasevima, određujući potrebu i obavezu preduzimanja mogućih mjera da se brod spasi.

Digitized by Google

b) Robna proizvodnja i tržišno privređivanje, uvažavanje ekonomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kriterijuma kao ključnih kriterijuma u procesima odlučivanja, društveni je ambijent koji snažnije ekonomski motiviše na rad, stvaralaštvo, na pozitivnu utakmicu, racionalnost, efikasnost, pokretljivost akumulacije iz grane u granu, iz jednog pivrednog subjekta u drugi, iz jedne teritorije u drugu, snažnije stimuliše ostvarivanje socijalističkog principa da rad i rezultati rada određuju materijalni položaj svih i svakoga i daje čitav niz drugih kvaliteta svojstvenih modernoj ekonomiji.

Sve to odgovara potrebama daljeg razvoja novih proizvodnih snaga vrhunske tehnologije. Uslov je nove, moderne socijalističke ekonomije.

Robna proizvodnja, tržište, uvažavanje ekonomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kategorija u procesima odlučivanja, u savremenim uslovima, pogodni su za uspostavljanje bilo kojeg oblika demokratije, pa i socijalističko samoupravne demokratije.

Društveni ambijent svojstven robnoj proizvodnji i drugim označenim kategorijama, dakle, uslov je efikasne privrede, moderne ekonomije, a pogodan je za širenje i snaženje socijalističke samoupravne demokratije. Zato je istorijska neminovnost njihovo prihvatanje.

c) Robna proizvodnja, tržišno privređivanje, dejstvo ekonomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kriterijuma, nijesu međutim, bez negativnih socijalno-političkih posljedica. Stvaraju prostor za ekonomske nejednakosti, za socijalno raslojavanje. Imaju, jasno se mora znati, i surovih talasa, čak i sunovrata. Imaju i sadržaje »surove bezdušnosti«.

Na ovoj osnovi se, zaista, može sakupiti poveliki broj argumenata protiv robne proizvodnje i tržišta. Prenaglašavanjem krajnosti i metodom ilustrativnosti pojedinačnim primjerima, koristeći empirizam bez pravog kompasa, može se sve dokazivati pa i nespojivost socijalizma, robne proizvodnje i tržišnog privređivanja.

Totalitet stanja, odnosno potreba, ciljeva, sada i u budućnosti, međutim, jedini je pravi osnov i izvor za ocjenu izbora jedne od mnogih alternativa. Taj totalitet kazuje: robna proizvodnja i tržišno privređivanje jeste »surova bezdušnost«, ali je ona manje »bezdušna«, manje »surova« od socijalno-političkih iluzija i ideoloških zabluda koje vode zaostajanju, koje umjesto da guraju u kreativno-inovacijsko natjecanje, guraju u stanje u kome nije bitno da li se radi više ili manje, bolje ili slabije. Kazuje, zatim, da ekonomske nejednakosti, *zasnovane na radu i rezultatima rada*, motivišu na stvaranje, na inovacije, pojedince i kolektive, te da to vodi ekonomskom i sveukupnom prosperitetu društva. Vodi realizaciji socijalističkog principa da rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj svakoga, a ne automatski i neizbježno u kapitalizam.

Dakle, ma koliko da imaju negativnih socijalno-političkih posledica, robna proizvodnja, tržišno privređivanje, uvažavanje eko-

Digitized by Google

d) Realizacija opredjeljenja da se u praksi uspostavi tržišno-planska privreda, da se obezbijedi uvažavanje ekonomskih zakonitosti kao ključnog kriterijuma u donošenju privrednih razvojnih i poslovnih odluka, međutim, otežava položaj rukovodstava i pojedinaca u njima. Stavlja ih u položaj da odgovaraju za konkretne rezultate, a ne samo za referate i zaključke. Otežava i položaj onog dijela radnika koji su se privikli na veće razlikovanje po radu nego po primanjima (uravnilovka). Ta promjena položaja može se doživljavati kao negativni rezultat. Taj rezultat je upravo pozitivan!

Doživljavanje promjene tog položaja kao negativan rezultat je, nerijetko, iza »odbrane socijalizma od uvođenja kapitalističkih sadržaja u licu robne proizvodnje i tržišta«. Protivljenjem njima teži se spriječiti zdrava konkurencija znanja, sposobnosti i rada, neposredna odgovornost za loš rad, a zadržati monopoli i naplaćivanje i iznad zarađenog.

e) Analiza, dakle, dovodi do zaključka: umjesto odbojnosti, revolucionarniji je smjer: tražiti i usvajati konkretna rješenja kojima će se dosledno realizovati prikazano načelno opredeljenje, istovremeno ih kombinujući sa rešenjima kojima će se otklanjati i smanjivati, do objektivno moguće mjere, negativne socijalno-političke konsekvence robne proizvodnje i tržišnog privređivanja. To je teško. Ali i teško je moguće.

Moguće je, prije svega, rešenjima koja će omogućavati i obezbjeđivati da se na makro planu usmjeravaju privredni i društveni tokovi. U tom okviru, koncepcija planiranja, kao izraza svojine i na nauci zasnovane aktivnosti, ima izuzetno veliki značaj. Zato usavršavanje, modernizacija koncepcije socijalističkog planiranja, postaje jedno od ključnih područja reformi u socijalističkim zemljama. To je područje koje traži visok stepen suptilnosti, visok smisao za nijanse, istovremeno i za globalizam i za detalje.

Rečenom o planiranju u dijelu teksta koji prethodi dodajem: planiranje može biti kvalitetno, djelotvorno, može obezbjeđivati skladno spajanje djelova u cjelinu, zadržavanje samostalnosti djelova, i snagu uticaja cjeline, samo ako i ono polazi od ekonomskih zakonitosti, ako je i ono svojevrstan izraz uvažavanja progresivnih sadržaja tih zakonitosti, i ako, na osnovu naučne spoznaje o ciljevima socijalističkog društva, istovremeno projektuje stvaranje uslova i odnosa kojima se, u objektivno mogućoj mjeri, ograničavaju stihija u ekonomiji i u društvenim procesima, sprečavaju i otklanjanju društveno štetni učinci robne proizvodnje, tržišnog privređivanja i ekonomskih zakonitosti koji neizbježno nastaju bez kvalitetnog planiranja.

Digitized by Google

Dakle, put je: skladna, socijalizmu primjerena kombinacija robne proizvodnje, tržišnog privređivanja, ekonomskih zakonitosti, realnih ekonomskih kategorija, planiranja, socijalističke demokratije, a sve u uslovima društveno-svojinskih odnosa i na njihovoj osnovi.

Drugim riječima, ne put koji vodi uspostavljanju sistema koji sve ekonomske tokove potpuno prepušta tržištu i drugim ekonomskim zakonitostima, bez usmjeravanja, integrativnih komponenti i ograničavanja. Ali ne ni put koji uspostavlja sistem koji omogućava politički voluntarizam u ekonomiji, kako onaj koji se ostvaruje dominacijom političkog upliva na sadržaj konkretnih razvojnih i poslovnih odluka, tako i onaj koji se ostvaruje, planskim, neekonomskim divižizmom. Umjesto njih, istorijski je nužan put koji vodi uspostavljanju sistema koji će obavezivati, usmjeravati i prisiljavati na naučno promišljeno, socijalizmu primjereno, kvalitetno (ne prosto kvantitativno mjerenje čega malo više, a čega malo manje) kombinovanje tržišno-planskog oblika proizvodnje, oblika privređivanja. Sistema koji će obezbjeđivati da se moćna snaga tržišnih i drugih ekonomskih zakonitosti još uvijek nezamjenjiva i u socijalizmu, stavi u funkciju progresa i prosperiteta socijalizma, a ne njegovog potkopavanja i rušenja.

Digitized by Google

Borislav Bijelić

U kom pravcu mijenjati ZUR

U desetogodišnjem razdoblju, odnosno od promjena u sistemu samoupravne organizacije koje su zakonski uobličene ZUR-om 1976. godine, iskristalizirale su se negativne pojave koje su proizašle, uglavnom, iz nedostataka, nedorečenosti samog ZUR-a. Kako su uočeni problemi i negativni trendovi u sistemu samoupravne organizacije predmet zanimanja znanstvenika, istraživača i šire javnosti, to je jedan dio znanstvenika kritici podvrgnuo i sam temeljni oblik organizacije društvenog rada — OOUR. Komisija Skupštine SFRJ za praćenje i provođenje Zakona o udruženom radu[1] predlaže stanovite izmjene kojima bi se unekoliko udovoljilo po-

[1] Već sam naslov »ZAKON O UDRUŽENOM RADU« upućuje na nešto što u praktičnom životu ne postoji. Ako se polazi od pretpostavke da kod nas postoji neposredno ili radničko udruživanje rada, a ne posredno ili kapitalovo, onda se koncipira »idealistički« privredni sistem, zanemare premise robne proizvodnje, ali ipak, na kraju, s neba padne na zemlju. Ignoriraju se Marksove spoznaje i upozorenja upućena ondašnjim socijalistima, utopistima i drugima. (Vidjeti: Đ. Medić, *O koncepcijama posrednog (kapitalovog) i neposrednog (radničkog) udruživanja rada*, »Kulturni radnik«, br. 4/1981, str. 3—25).

Dakle, primjerenije je govoriti o udruživanju rada kao procesu, u smislu neposrednog, umjesto posrednog (kapitalovog) udruživanja rada. Time bi se prihvatilo stvarno, realno stanje i polazilo od njega, a ne samo od zamišljenog željenog.

Digitized by Google

trebi »reafirmacije radne organizacije«, ali, s potpunim pravom, ne prihvaća povratak na klasično poduzeće. Čak bi se pod kritici mogla podvrgnuti i htjenja »reafirmacije radne organizacije«, imajući na umu sve slabosti sadašnjeg koncepta sistema samoupravne organizacije. Negativni trendovi u privrednom životu proistekli su, prije svega, iz kampanjskog pristupa izgradnji temeljnog oblika OOUR-a. Naime, uvažavajući stvarno stanje u pogledu udruživanja rada i sredstava postojećih OOUR-a, RO i SOUR-a, primjerenije bi bilo govoriti o neophodnosti odgovarajuće »reafirmacije osnovne organizacije udruženog rada«.

Već je u samom početku izgradnje OOUR-a uočena kampanja koja je racionalnost i ekonomsku logiku potisnula sasvim u drugi plan. Unatoč pravovremenim upozorenjima da OOUR-i treba da budu određeni prvenstveno tehničko-tehnološkim, tržišnim i razvojnim elementima i da se organizacija samoupravljanja prilagođava okvirima koje nameću spomenuti elementi, OOUR-i su koncipirani, prije svega, na osnovi ograničenog broja radnika. Time se želio stvoriti preduvjet za ostvarivanje što neposrednijeg samoupravljanja. Zatim su se gotovo sve osnovne organizacije koje su konstituirane u RO zadržale u okvirima ondašnjih poduzeća, iako mnoge od njih nisu imale zajedništvo ni u proizvodnom, ni u poslovnom, pa ni u razvojnom smislu. I rezultati kampanje, potenciranjem političke dimenzije, uz zanemarivanje ostalih aspekata, ogledaju se u svojevrsnim dezintegracijskim procesima, u veoma skučenim ekonomskim, tehnološkim i razvojnim horizontima, kako OOUR-a tako i RO, odnosno SOUR-a. Stoga je neophodno izvršiti odgovarajuće promjene u konstrukciji samog temeljnog oblika — OOUR-a, unutar kojeg bi tekao cjelokupan proces proširene reprodukcije. Time bi se stvorili preduvjeti da temeljni oblik organizacije društvenog rada u neminovnim uvjetima robne proizvodnje postane takozvani »specijalizirani robni proizvođač«. Istovremeno bi temeljni oblik relativno udruženog rada morao biti okrenut tržištu i kriterijima međunarodne podjele rada. Ne zaboravimo da kapitalističkim zemljama nije trebao nikakav Zakon o udruživanju rada. Štaviše, u tom kapitalističkom svijetu izronili su zakoni o ograničenju monopola, kako se ne bi zacementirali pozitivni naboji koji izviru iz tržišta. Samoupravljanje zahtijeva visok stupanj organiziranosti, ali uz visok stupanj autonomnosti privrednih subjekata. Taj stupanj autonomnosti se ograničava takozvanim vanjskim faktorima koji potiču iz privrednog sistema. Ukoliko administrativno prevlada nad tržišnim, onda mjesto ekonomske logike počinje obitavati voluntarizam.

Sam ZAKON O UDRUŽIVANJU RADA morao bi biti koncipiran tako da se osjeti ovisnost OOUR-a o tržištu. Tek tada se može očekivati realistična pretpostavka da će OOUR-i težiti ka racionalnom ponašanju, te da će, osjetivši nesigurne, nemirne uvjete koji izviru iz tržišta, prirodnim putem biti potaknuta ekonomski opravdana integracija. Time bi, nasuprot ovdašnjim zajedničkim organizacijama, postojale udružene privredne organizacije koje bi kra-

Digitized by Google

silo stvarno zajedništvo. Pri tome se ne bi trebalo toliko pribojavati jačeg utjecaja stručnih službi i nužne koncentracije pojedinih funkcija poslovanja. Samo napomena — da su tendencije i u najvećim korporacijama zapadnih zemalja usmjerene ka decentralizaciji poslovanja i decentralizaciji upravljačke i organizacijske strukture, pri istovremenom koncentriranju razvoja, odnosno investicija i poslovne strategije. Unatoč tome što je usporedba naših OOUR-a, RO i SOUR-a s korporacijama kapitalističkih zemalja neprimjerena, nije li vrijeme da se instalira takav sistem samoupravne organizacije udruženog rada koji će svojom dinamičnošću, fleksibilnošću i otvorenošću uspešno naći svoje mjesto u međunarodnoj podjeli rada, a ne samo na domaćem tržištu. Dakle, polazi se od toga da OOUR bude tako koncipiran da je odgovoran tržištu, a ne DPZ; da prihvaća, dakle, premise tržišta, objektivnih ekonomskih zakona i međunarodne podjele rada. Tek tada će, umjesto voluntarizma, doći do izražaja stručno planiranje, poslovna strategija, odgovarajuća ekonomska analiza i razvojna politika. Umjesto »negativne selekcije« kadrova, oživio bi profesionalizam i permanentno obrazovanje.

Jedno od veoma bitnih pitanja koje je neophodno obraditi u samom ZUR-u jeste način izbora rukovodeće garniture, njihove kompetencije, i, sljedstveno tome, odgovornosti. Mi kao da redovno zanemarujemo činjenicu da su izuzetni privredni uspjesi prvenstveno kreacija rukovodeće ekipe i da zaposleni, sa svoje strane, cijene i podržavaju takve stručne i poslovne ljude. I dok se, s jedne strane, govori o velikim idejama i dalekosežnim ciljevima, o ponekad fantazmagoričnim oblicima demokracije, s druge strane, osim što je radnicima onemogućeno da donose i neke osnovne ekonomske odluke (cijene, investicije, uvoz itd.), oni ne mogu sami, bez ičijeg tutorstva, da izaberu direktora — inokosno poslovodni organ. To tutorstvo, koje zakonski potiče uglavnom od strane DPZ, tumači se kao neophodna preventiva, kako na rukovodeća radna mjesta ne bi došli oni koji bi došli oni koji bi uzurpirali samoupravna prava radnika, odnosno narušavali postulate socijalističkog samoupravnog društva. Ako su radnici takvi maloljetnici da takve ne mogu prepoznati i razobličiti ih, kako im se vjeruje da bi bili sposobni svrsishodno upravljati cjelokupnim dohotkom? Ne bez razloga, ističe se da se naša privreda još nije emancipirala od tutorstva države te da su rukovodioci u privredi pupčanom vrpcom vezani za DPZ.[2]

U Prijedlogu izmjena i dopuna ZUR-a Komisija polazi od toga da se u natječajnu komisiju za imenovanje inokosnog poslovodnog

[2] Na Trećoj sjednici Centralnog komiteta SKJ, nakon rasprave o djelovanju članova i organizacija Saveza komunista u SSRN, uobličeni su dokumenti u kojima se, između ostalog, navodi da je: »neophodno (je) da se komunisti mnogo radikalnije obračunavaju s pojavama sprege partijskih, državnih i poslovodnih vrhova, preko koje se uspostavlja birokratsko-tehnokratski monopol u vršenju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima«, *(Dokumenti, Treća sjednica Centralnog komiteta SKJ*, »Komunist«, Zagreb, studeni 1986, str. 10).

Digitized by Google

organa mogu birati predstavnici osnovne organizacije i Sindikata. Međutim, odmah se dodaje da ona može biti sastavljena i od određenog broja predstavnika društvene zajednice izabranih u skladu sa zakonom. Dakle, ponovno se otvara prostor za direktni utjecaj vanjskih faktora. U predloženom članu 515. navodi se da je poslovodni organ odgovoran za svoj rad radnicima i radničkom savjetu osnovne organizacije i radničkom savjetu radne organizacije. Kako to da on nije odgovoran i DPZ, koja također ima utjecaj na izbor rukovodstva? S obzirom na to da bi se time legalizirala ovisnost kadrovske politike i privređivanja uopće o vanjskim faktorima to se elegantno izbjegavaju moguće zamke. Vanjski faktori bi trebali imati izrazito savjetodavnu ulogu u izboru stručnih ljudi. Tako bi, npr., privredne komore morale voditi ažurnu kadrovsku evidenciju kako bi se pri izboru rukovodstva u samom startu izbjegla moguća lutanja i spriječile već dokazane gluposti. (U SR Bosni i Hercegovini je više od 100 rukovodilaca nakon izdržavanja kazne zatvora zbog pronevjere društvene imovine ponovno izabrano na rukovodeća, odgovorna radna mjesta.)

Općinski komiteti SK trebaju sami negodovati protiv zahtjeva moralno-političke podobnosti, koji se kod nas još navodi u natječajima i nerijetko odnosi prevagu nad stručnošću. Lenjin, čija se veličina ogleda, između ostalog, i u tome što je javno priznao greške i istupio protiv zabluda kojima je bio i sam podlegao, svom žestinom upozorava: »Ako svi naši rukovodeći organi, tj. i Komunistička partija i sovjetska vlast, i sindikati ne izdejstvuju da mi kao zenicu oka čuvamo svakog stručnjaka koji radi lojalno s poznavanjem svog posla i s ljubavlju prema njemu, makar bio idejno potpuno tuđ komunizmu, onda ni o kakvim ozbiljnim uspesima u socijalističkoj izgradnji ne može biti govora. Mi još nećemo moći brzo da ostvarimo, ali po svaku cenu moramo ostvariti to da stručnjaci, kao poseban socijalni međusloj sve do dostizanja najvišeg stepena razvitka komunističkog društva, žive u socijalizmu bolje nego u kapitalizmu i u materijalnom i u pravnom pogledu, i u drugarskoj saradnji s radnicima i seljacima, i u idejnom pogledu, tj. da budu zadovoljni svojim radom svesni njegove društvene korisnosti u uslovima kad on ne služi sebičnim interesima kapitalističke klase.«[4]

Dakle, znanje, stručnost, profesionalnost trebaju biti presudni pri izboru čelnih ljudi. Radnici su sasvim sposobni da luče takve od nestručnih, nesposobnih a ipak politički dokazanih ljudi. Uz odgovarajuću, argumentirajuću savjetodavnu funkciju vanjskih faktora, greške i neizvjesnost pri izboru rukovodstva bile bi svedene na minimum, s jedne strane, i istovremeno bi se otvorio prostor ka prodoru stručnih, poslovnih ljudi, s druge. Korak naprijed je novi paragraf, koji bi se dodao poslije člana 515. U njemu se navodi obaveza rukovodioca da najmanje jednom godišnje rad-

[4] V. I. Lenjin, *Nacrt teza o ulozi i zadacima sindikata, Dela*, tom 34, Beograd, str. 480—481.

Digitized by Google

Nadalje, već u korijenu mogu se sasjeći mnogi mogući nestručni potezi rukovodstva i istovremeno otvoriti put stručnim osobama da dokažu svoje sposobnosti i kreativnost. Ne zaboravimo da se na svjetskom tržištu naši privrednici susreću sa vrhunski stručnim menadžerima i da im mogu biti ravnopravni partneri samo ukoliko su također veoma stručni. Dakle, očito je da se zaoštrava odgovornost, međutim, što je sa ovlaštenjima rukovodioca? Zbog čega se pitanje šireg kompetentnog ovlaštenja rukovodstva izuzima iz razmatranja Komisije? Zbog čega predsjednik SIV-a mora i može predlagati svoje bliže suradnike, a inokosno-poslovodni organ u privrednim kolektivima to ne mora niti može?

I nadalje ostaje otvoreno pitanje radnih zajednica. Ni u samoj »Kritičkoj analizi...« ne razmatra se pitanje radne zajednice, odnosno i dalje se ističe potreba sistema slobodne razmjene rada između njih i osnovnih organizacija, što je suprotno prirodi radne organizacije kao jedinstvene poslovne cjeline. U isto vrijeme govorimo o udruženom radu, a podvajanje vršimo već u temeljnim jedinicama organizacije privredne strukture. Dosadašnji koncept radnih zajednica navodi na stavove da se u njima koncentrira administracija, da su one balast itd. Istovremeno se praktično isključuje dio radnih ljudi u radnoj organizaciji iz cjelokupnog procesa samoupravljanja. Stoga bi se radne zajednice trebale konstituirati poput osnovnih organizacija, s istovjetnim pravima. Zanimljivo je koliko se plašimo jačeg utjecaja tih radnih zajednica, odnosno stručnih službi u okvirima radnih organizacija, a ne plašimo se mnogih birokratsko-voluntarističkih utjecaja iz okruženja.

Dosadašnja praksa je nesumnjivo nametnula potrebu preispitivanja Zakona o udruženom radu. Izabrana Komisija ima veoma složen zadatak. Javna rasprava će svojim primjedbama, prijedlozima ukazati, doprinijeti što potpunijoj preinaki ZUR-a. Komisija s potpunim pravom ne zaobilazi pitanje raspodjele. Ipak, vrijeme je da se akcenat pomjeri na znalačko upravljanje poslovno-proizvodnim procesima i ostalim elementima koji ga uvjetuju, jer se, u »krajnjoj liniji«, tek uz odgovarajuće rezultate poslovno-proizvodnih procesa mogu realizirati i željene raspodjele i politički ciljevi uopće.

Digitized by Google

Tomislav Bandin

Fetišizmi krize

AKCIJSKI KAPITAL — KONTRAPUNKT SA SOCIJALISTIČKIM SAMOUPRAVLJANJEM ILI ANAHRONIZAM

Ekonomska kriza i poremećeni odnosi i vrednosti izbacuju iz dubine utrobe društva prljavu vodu, zamućenu nanosima istorijskog razvoja, stranputica i grešaka, blokada i oprečnih ideologija, u odnosu na ostvarivanje suštinskih vrednosti i orijentacije u socijalističkoj samoupravnoj izgradnji.

U traganjima za putevima i načinima izlaska iz krize, kao nužnih, pozitivnih i demokratskih tendencija, potrebno je upozoriti i da se pripazi da se sa izbacivanjem prljave vode iz korita ne izbaci i živo dete, a, očito, suočeni smo i s takvim »praljama« u teoriji i društvenoj praksi.

Oslobađanje od dogmi pravolinijskog kretanja revolucije, beskonfliktnog, idiličnog socijalizma, priznavanje objektivne egzistencije pluralizma samoupravnih interesa, neretko, umesto da vodi traganjima za načinima i oblicima rešavanja otvorenih pitanja i izraslih problema u ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja, izokreće se u tendenciju vraćanja preživelim odnosima i institucijama. Rađaju se, drugim rečima, fetišizmi sveobuhvatnog tržišta u socijalizmu (roba, kapitala i robne snage), akcionarskog kapitala i slično, kao automatskih poluga razvoja i nadvladavanja stega

Digitized by Google

samoupravljanja od strane centralizovanog i decentralizovanog državnosvojinskog, etatističko-birokratskog monopola.

Ekonomska kriza i drugi poremećaji u društvu postaju otvoren socijalni okvir direktnih konfrontacija s tekovinama socijalističke revolucije i samoupravljanja. Ova struja u teoriji i društvenoj praksi podržava na rečima ideju samoupravljanja udruženih radnika, njegovu institucionalnu formu, uz težnju da bitno ograniči njegovu suštinsku, revolucionarnu sadržinu. Jedna od »tekovina pralja u krizi« jeste i pokušaj »instaliranja« u nedra socijalističkog samoupravljanja akcijskog kapitala, kao oblika i načina ovladavanja radnika celinom društvene reprodukcije.

Nema mesta sumnji u istorijsku zakonitost da će rani socijalizam u svom kretanju ka komunističkom društvu objektivno morati da se oslanja na oblike društvene organizacije proizvodnje »starog društva iz čije utrobe izlazi«, i da, stoga, »u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi mladeže starog društva«.[1] Ali je isto tako nesporno da će se u svom razvoju rana socijalistička društva radikalno oslobađati nasleđa, izgradnjom društvenih odnosa i institucija koje neće samo značiti »prvi proboj starog oblika proizvodnje«, već stvaranje novog načina proizvodnje. Zato pledoaje za oslanjanje socijalističkih društava na »štake« akcionarskih asocijacija i kapitala, kao *univerzalnog* modela »negacije državnog oblika organizacije društvenog kapitala u njegovom totalitetu«[2], nezavisno od istorijskog razvoja u socijalističkoj izgradnji, jeste anahronizam bez ograda. Naredna analiza će ovu konstataciju i dokazati.

SPECIFIČNI SOCIJALISTIČKO-SAMOUPRAVNI AKCIONARSKI SISTEM — REVOLUCIONARNI ISHOD ILI KLASNI SUROGAT

Protagonisti akcijskog kapitala, odnosno akcionarskog sistema, u dokazivanju njegove nužnosti, revolucionarnog ishoda u socijalističkom samoupravljanju, polaze od Marksovih stavova o akcionarskom sistemu i kooperativnim fabrikama samih radnika u kapitalizmu, praktično, od stava da »ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje (akcionarska društva — T. B.) predstavlja nužnu polaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača...«[3], odnosno »kooperativne fabrike samih radnika jesu, u okviru starog oblika, prvi proboj starog oblika...«[4].

Na osnovu ovih, rekao bih, delimičnih stavova Marksa, dr Raić[5] postavlja pitanje: »Mogu li samoupravno udruženi radnici

[1] K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, Beograd, 1959, str. 16.
[2] Dr Aleksandar Raić, »Uzroci i posledice etatističke redukcije sistema organizacija udruženog rada na 'fabričko samoupravljanje'«, referat podnet na naučnom skupu »Radnička klasa i Savez komunista danas«, Novi Sad, 1986, str. 2.
[3] K. Marks, *Kapital*, tom III, Beograd, 1958, str. 1272.
[4] K. Marks, ibid, str. 1274.
[5] Cit.delo, str. 1.

Digitized by Google

da ovladaju celinom društvene reprodukcije a da društveni kapital ne postane njihov, kao kapital direktno udruženih radnika, to jest kao *akcijski kapital* (podvukao T. B.)?« Na postavljeno pitanje sledi, naravno, i odgovor: »To su (sistem akcionarskog oblika proizvodnje i samoupravnih kooperativnih fabrika — T. B.)« oblici podruštvljavanja kapitala bez kojih *nije moguće dokidanje državno svojinskog monopola nad kapitalom* (podvukao — T. B.) i etatističke dominacije nad najamnim radom u njegovom specifičnom državnosocijalističkom obliku«[6].

Proglašavajući »sistem samoupravnih radničkih fabrika« (kao razvijenijeg prelaznog oblika iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi) oblikom društvene organizacije proizvodnje, koji se jedino može uspešno suprotstaviti državi, dr Raić smatra da se do tog sistema u nas, u sadašnjoj etapi samoupravne socijalističke izgradnje, može doći samo putem, ili preko, akcionarskih asocijacija udruženih radnika.

Da bi se eliminisala svaka sumnja o čemu je, zapravo, reč, navodim stav drugog autora, dr Dragoja Žarkovića *(Ekonomski sistem i kriza,* prilog za naučni skup »Dugoročni program ekonomske stabilizacije — tri godine posle usvajanja«, MC CK SKS, Beograd, 1986, str. 16), koji postavlja nedvosmisleno pitanje: »Zašto u nas radnici ne bi postali *suvlasnici* (podvukao — T. B.) preduzeća u kojima rade?« Ne ulazeći, za sada, u razloge koje autori navode u prilog akcijskom kapitalu i akcionarskom sistemu u socijalističkom samoupravljanju, valja se vratiti stavovima Marksa, od kojih autori polaze, ali uz napomenu — *celini* tih stavova. Naime, u vezi s akcionarskim sistemom Marks dalje ističe: »Ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego svojinu njih kao udruženih, *neposrednu društvenu svojinu*«[7] (podvukao — T. B.). Dakle, kod Marksa je očigledno reč o pretvaranju privatne u društvenu svojinu, *kao kvalitativno novog društvenog oblika svojine,* a ne o »kapitalu direktno udruženih individua«, kako Marksa interpretira dr Raić, odnosno ponajmanje o *suvlasništvu* radnika na kapitalu preduzeća, za što se zalaže dr Žarković. Dakle, jednom rečju, za razliku od Marksa, dr Raić se zalaže za grupnu svojinu, za, kako on kaže, »akcijski kapital radnika samoupravljača u osnovnim organizacijama udruženog rada«, dok se dr Žarković opredeljuje za privatnu svojinu radnika na delu sredstava za proizvodnju (kapitala), koja bi (verovatno) radnici otkupili. Od koga? Jedini mogući odgovor jeste — od društva. Jer u socijalističkom samoupravljanju nema drugog titulara društvene svojine. Oba autora, dakle Raić i Žarković, svesni su toga (a duboko sam ubeđen da to i ne žele) da nije mogućno, nakon trideset i pet godina izgradnje društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja, oživeti građansko društvo, ali u svojoj nameri nalaženja »leka«

[6] Dr A. Raić, isto, str. 2.

[7] K. Marks, *Kapital,* tom III, Beograd, 1958, str. 1272.

Digitized by Google

za lečenje nekih bolesti u ekonomiji i društvu podržavaju njegove reducirane i unakažene oblike — *klasne surogate.*

Kako je, dakle, mogućno zalaganje za klasne surogate, kao što je akcijski kapital u socijalističkom samoupravljanju, nakon tri i po decenije građenja i razvijanja samoupravljanja radnika i uporne borbe, u različitim istorijskim okolnostima, za to da radnici sve više ovladaju uslovima proizvodnje i rezultatima rada, za »spajanje rada i društvenog kapitala u rukama radnika«[8].

U razradi svoje teze o akcijskom kapitalu, dr Raić ističe da do njega u nas nije došlo prvenstveno zbog »manevra etatističkih snaga koje su uporište za očuvanje svog položaja našle u podršci međunarodnog finansijskog kapitala. Društveni kapital je ostao pod dominacijom državnomonopolističkog finansijskog sistema«.[9] Iako izričito ne navodi kada je trebalo u nas da dođe do »uspostavljanja specifičnog socijalističko-samoupravnog akcionarskog sistema«, iz teksta koji prethodi citiranom stavu može se zaključiti da je do njega trebalo, ili moglo doći donošenjem novog Ustava SFRJ (1974) i Zakona o udruženom radu (1976). Dakle, prema dr Raiću, ovo društvo, jugoslovensko-socijalističko i samoupravno, trebalo je, pošto to nije učinilo odmah nakon preuzimanja političke vlasti, da bar u sklopu najnovije ustavne reforme pristupi uvođenju »specifičnog socijalističko-samoupravnog akcionarskog sistema«, jer je samo taj put na istorijskoj trasi samoupravljanja, dakle udruženog načina proizvodnje. Logičan je, zato, zaključak: sve što je ovo društvo činilo u socijalističkoj i samoupravnoj izgradnji pogrešno je i, naravno, pošto ni ustavna reforma iz 1974. godine nije iskorišćena za realizaciju ideja na liniji zalaganja dr Raića, pogrešan tok dobija i nastavak te izgradnje društva. Ili, drugim rečima, ustavno utemeljen sistem udruženog rada, na osnovama društvene svojine, velika je zabluda i tragična greška, jer nije na liniji »specifičnog socijalističko-samoupravnog akcionarskog sistema«, kao garanta da će samoupravno udruženi radnici ovladati celinom društvene reprodukcije.

Ne osporavajući autorov stav da je (iako ne u celini) društveni kapital ostao pod dominacijom državnosvojinskog monopola, ipak se postavlja pitanje: kako taj monopol razvlastiti od upravljanja i odlučivanja o društvenom kapitalu, odnosno kakav društveni oblik dati tom kapitalu, radi ubrzanja razvoja proizvodnih snaga i socijalističkih proizvodnih odnosa? Na ovo pitanje, dr Raić (str. 4) odgovara: »Pravu, delatnu suprotnost etatizmu predstavlja akcijski oblik podruštvljavanja kapitala i na njemu zasnovani sistem samoupravnih (kooperativnih) radničkih preduzeća.« Da bi se mogao objektivno vrednovati autorov stav, potrebno je bliže sagledati šta on podrazumeva pod »akcijskim oblikom podruštvljavanja kapitala«. Iz stavova dr Raića, koji slede, očito je reč o takvom »podruštvljavanju« koje vodi vlasništvu ili suvlasništvu radnika na sredstvima za proizvodnju, jer se uspostavlja odnos

[8] E. Kardelj, Slobodni udruženi rad, Beograd, 1978, str. 227.
[9] Dr. A. Raić, ibid., str. 3.

Digitized by Google

»neposredne, *individualne vlasti* (podvukao — T. B.) samoupravno udruženih radnika nad ovim kapitalom« (str. 15). Naime, radnici kao realni subjekti društvene svojine upravljaju tim kapitalom uvođenjem »skupštine, odnosno delegacije (ili veća) akcionara u radničke savete u našim organizacijama udruženog rada« (str. 17), a ovo, po dr Raiću, »neophodna je institucionalna dopuna bazičnog oblika organizovanja udruženog rada« (str. 17). Da nije, međutim, reč samo o »institucionalnoj dopuni« (koja već, sama po sebi, podržava, kako je već istaknuto, reducirane i unakažene oblike — klasne surogate svojstvene građanskom društvu), već o menjanju društvene — klasne suštine sistema udruženog rada socijalističkog samoupravljanja, vidi se po tome što bi akcionari, između ostalog, na *osnovu individualne vlasti* na kapitalu, imali pravo uticanja na »raspoređivanje dohotka i obrazovanje fonda akumulacije« (str. 17). Dakle, ne samo *rad*, već i *vlasništvo* na kapitalu je, po dr Raiću, osnov odlučivanja o raspodeli dohotka i upotrebi njegovih — raspoređenih delova?! Dakle, dr Raić (kao i dr Žarković) traži *mešovito* ustrojstvo udruženog rada. Pri tome dr Raić svoja zalaganja potpuno pogrešno oslanja na stavove Marksa, jer su ona njima potpuno suprotna. Naime, govoreći o akcionarskim društvima, kao o rezultatu najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje, Marks ističe: »S druge strane, on je prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu proizvodnje, koje su dosada još bile skopčane sa svojinom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije.«[10] Veća akcionara u radničkim savetima organizacija udruženog rada, koja dr Raić predlaže, nemaju ništa zajedničko sa citiranim Marksovim stavom, jer su njihove funkcije upravo povezane »sa svojinom na kapitalu«.

Zbog toga zalaganja za akcijski kapital u udruženom radu socijalističkog samoupravljanja jesu, *par exellence* »koncesije upravo kapitalističkim odnosima«[11].

Osećajući da će biti pogrešnih tumačenja »ekonomskog i materijalnog odnosa između ličnog dohotka radnika i dohotka koji se realizuje po osnovu njegovog minulog rada«, E. Kardelj (str. 140—141) napominje: »Jasno je da se tu ne radi ni o kakvom kompromisu sa nekim privatnosopstveničkim odnosom radnika prema društvenom kapitalu«. Ukazujući na bitne razlike između ekonomskih odnosa u upravljanju minulim radom i privatnosopstveničkog akcionarstva, on ističe:«... Suština privatnosopstveničkih akcija je u iskorišćavanju, odnosno prisvajanju tuđeg viška rada na osnovi trajnih privatnosopstveničkih prava na uloženi kapital... Zato je i svaki oblik privatnosopstveničkog akcionarskog odnosa, to jest svaki oblik privatnog posedovanja kapitala u *sklopu društvenog kapitala* (podvukao T. B.) za naše društvo načelno neprihvatljiv.« I dalje: »Za razliku od privatnosopstveničkog akcio-

[10] K. Marks, *Kapital*, tom III, Beograd, 1958, str. 1272.

[11] E. Kardelj, Samoupravljanje i društvena svojina, Beograd, 1979, str. 141, drugo izdanje.

Digitized by Google

narskog odnosa, prava na osnovu minulog rada ... znače pravo radnika na udeo u društvenom dohotku na osnovu njegovog *sopstvenog rada* (podvukao T. B.), a uz to i na osnovu solidarnosti radnih ljudi, a ne *na osnovu posedovanja privatnog kapitala* (podvukao T. B.), bilo u sopstvenoj radnoj organizaciji bilo u drugim organizacijama udruženog rada.«

Smatram da je ovim dat principijelan odgovor protagonistima akcijskog kapitala u socijalističkom samoupravljanju.

Interesantno je da je čak i dr Branko Horvat, koji, očito, nije posebno naklonjen sistemu udruženog rada našao za potrebno da — reagujući na tezu dr F. Černea, da za društveni kapital kojim upravljaju radni kolektivi ne bi trebalo tražiti neki drugi izraz nego što je kolektivni kapital-odnos — istakne: »Mislim da je sasvim nepotrebno stimuliranje profiterskog mentaliteta kod nas, bilo preko minulog rada ili preko akcija, ili na neki drugi način... ne vidim apsolutno nikakve potrebe da se vraćamo instrumentima koji odgovaraju jednom sistemu koji je suprotan samoupravljanju« (»Ekonomist«, br. 4/1982).

Stavovi dr Raića, izneti u pomenutom radu, dostižu maksimalnu hipokriziju u tvrdnji da »drugi, revolucionarni ishod vodi ka uspostavljanju akcijskog kapitala kao realnog društvenog kapitala supsumiranog pod kontrolu samoupravno udruženih individua« (str.10). Dakle, za dr Raića nije revolucionarni put, ili ishod, da radni čovek, »radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije, u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada...«, kako je zapisano u Osnovnim načelima Ustava SFRJ iz 1974. godine.

Baš zbog toga što su ideje i zalaganja za uvođenje bilo kakvog oblika akcijskog kapitala u društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja, *potpuna* suprotnost suštini društvene svojine i biću samoupravljanja udruženih radnika, one ne mogu dobiti drugu naučnu, a time i idejnu i moralnu kvalifikaciju sem da su anahronizam i klasni surogat. Ništa manja hipokrizija nije ni tvrdnja dr Raića (koja proizlazi iz njegovih ukupnih stavova) da bi uvođenje akcijskog kapitala izvelo radnike iz »fabričkog samoupravljanja«, sem ako se pod tim ne podrazumeva »organizovanje berzi (tržišta) akcija koje bi pružile danas nedostajuće objektivno-ekonomske parametre (kurs akcija) za realizaciju svojinske funkcije gospodarenja društvenim kapitalom od strane radnika samoupravljača« (str. 17), kako predlaže dr Raić. Ovakve suštinske i institucionalne »dopune« (akcijski kapital, berze akcija, veće akcionara i slične), i kada bi bile spojive s bićem socijalističkog samoupravljanja, vodile bi ne izvođenju, nego, upravo, *zatvaranju* radnika u »fabričke zidove« i »privatizovane citadele«, svođenju njihovog ukupnog ekonomskog, socijalnog i ljudskog egzistencijuma na fabrički rad, zaradu i dividendu.

Digitized by Google

Ograničenost vidokruga i dometa dr Raića u percepciji suštinskih problema jugoslovenskog društva vidi se i u tome što nije shvatio suštinu upozorenja dr Tihomira Vlaškalića, iako mu je to moto rada, koji je predmet ove rasprave. Naime, dr Vlaškalić ističe: »Etatizam se u nas održava i reprodukuje svođenjem samoupravljanja na 'fabričko samoupravljanje', to jest na specifičan vid participacije.« Dakle, suština jeste upravo u tome da je samoupravljanje svedeno na svoje »fabričke« osnove, jer udruženi radnici nisu ovladali celinom društvene reprodukcije. Izlaz je zato u izvođenju radnika iz te — uske osnove, ovladavanjem celinom društvene reprodukcije, *integralnim samoupravljanjem*, a ne u nekakvom akcijskom kapitalu, i sa istorijskog i klasnog gledišta, sličnim klasnim surogatima i anahronizmima.

Autori o kojima je reč (Raić i Žarković), potrudili su se da navedu i razloge za uvođenje akcijskog kapitala u društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja. Tako, na primer, dr Žarković (str. 16) navodi sledeće: »Na toj osnovi (suvlasništva radnika — T. B.) bi se mnogo uspešnije ostvarivalo nagrađivanje prema minulom i tekućem radu i mnogo više bi došao do izražaja stvarni interes za aktivno učešće u samoupravljanju. Na toj osnovi se može afirmisati tržišno privređivanje i autonomija radnih kolektiva. Na toj osnovi se privreda može osloboditi tutorstva politike nad njom.« Valja skrenuti pažnju na činjenicu da dr Žarković temelji dobar deo svojih zalaganja na savremenoj praksi razvijenih kapitalističkih zemalja, uz indikativnu napomenu: »Tako se sada u visokorazvijenom kapitalizmu radnici stimulišu da bolje rade i čuvaju imovinu, da učestvuju u upravljanju« (str. 16). O ovome samo sledeći komentar: zar dr Žarkoviću zaista nije jasno zašto kapital čini ove koncesije radničkoj klasi?!

Ovim i sličnim argumentima, u prilog akcijskom kapitalu, dr Raić dodaje da bi to bio radikalan zahvat u ekonomski izvor etatizma, da bi se putem njega otvorila perspektiva resocijalizacije velikoj masi privatizovanog u kamatonosni kapital, inače preobraženog društvenog kapitala, da bi on doprineo racionalnom usmeravanju proširene reprodukcije, ekonomskoj i poslovno-političkoj kontroli nad društvenim kapitalom od strane radnika kao realnih subjekata društvene svojine, te da bi mogućnost emitovanja akcija u zemlji i inostranstvu doprinelo uspostavljanju veze jugoslovenskog samoupravno udruženog rada sa svetskim tržištem kapitala i tome slično.

Zastupnici ideje o akcijskom kapitalu, očito, ne shvataju da bi se time društveni kapital razbijao u grupni, i time davao impuls nekontrolisanom obnavljanju privatne svojine. Zato pledoaje za uvođenje akcijskog kapitala, kao materijalne osnove individualnog i grupnog interesa, umesto svesnog planskog usmeravanja razvoja društva u socijalističkom samoupravljanju, jeste i teška *obmana i podvala*, kojom se pokušava akcijski kapital podmetnuti radničkoj klasi kao »spas od propasti« u koju je vodi mukotrpna i teška izgradnja socijalističkog samoupravljanja, usmerena na oslobađa-

Digitized by Google

anahronizama, znači skretanje bitke s magistrale revolucije, čija je deonica u ovoj etapi socijalističke izgradnje, da tako kažem, fiksirana u ovladavanju udruženih radnika uslovima proizvodnje i rezultatima rada, celinom društvene reprodukcije. Iz ovih razloga, možda je za nekog uvođenje akcijskog kapitala (kao i drugih fetišizama krize — na primer, tržišta kapitala i radne snage) revolucija, za mene to jeste i biće *kontrarevolucija.*

I na kraju, ove i slične »usrećitelje« radničke klase i društva treba podsetiti, baš u ovom složenom i teškom vremenu, na rečenicu zapisanu u Programu SKJ, koja glasi: »Ostvarivanje socijalizma, rađanje novog sveta i novih oblika života nije i ne može biti bez bolova i drama, patnji i posustajanja, jer tako je bilo i sa svim velikim što se rađa i stvara u životu i društvu.« I bolovi i drame, patnje i posustajanja — istorijski su pratioci borbe za novo, progresivnije i humanije. Ko ovo ne može (ili neće) da razume i shvati, pokušaće da traži rešenja na đubrištu istorije.

Digitized by Google

Danilo Tomić

Proizvodnja hrane — barijera svetskog privrednog razvoja

1. *Uvod*

Savremeni svet suočava se s brojnim teškoćama i problemima. Privredni razvoj mnogih zemalja sveta je veoma usporen. To usporavanje ili nulti rast privrede u svetu prouzrokovali su nestašice roba, prvenstveno energije, sirovina i hrane. Nestašice ovih roba predstavljaju barijeru bržem privrednom razvoju sveta jer umanjuju novčanu i realnu akumulaciju.[1] U ovom radu ukazao bih na postojanje prehrambene barijere, odnosno probleme koje ona izaziva u svetskoj privredi i mogućnosti njenog rešavanja.

2. *Prehrambena barijera*

Poseban problem u dosadašnjem, sadašnjem i budućem svetskom privrednom razvoju predstavlja postojanje prehrambene barijere. Prema novijim saznanjima milijarda ljudi na svetu

[1] Vidi o tome detaljnije u knjizi prof. dr Radmile Stojanović: »Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu« — Savremena administracija — Beograd, 1984, str. 4—10. Autor ističe da je ova ekonomska kriza izazvana nestašicom, a ne hiperprodukcijom roba, što je karakterisalo veliku ekonomsku krizu koja je tridesetih godina ovog veka zahvatila svet. Zbog toga se ova kriza ne uklapa ni u jednu Marksovu krizu hiperprodukcije.

Digitized by Google

pretežno gladuje, više od pola milijarde ljudi pati od neuhranjenosti, a u međunarodnoj godini deteta 1979. od gladi je umrlo 17 miliona dece.[2] Uzroci ovakve prehrambene situacije u svetu su, pre svega, u niskoj stopi rasta proizvodnje hrane. U mnogim zemljama sveta prosečna stopa rasta proizvodnje hrane je znatno niža u poređenju sa prosečnom stopom rasta potražnje za hranom i prosečnom stopom rasta stanovništva. Kvalitet ishrane u tim zemljama, meren dnevnom potrošnjom JUL-a i proteina po stanovniku je, takođe, nezadovoljavajući.[3] Nedovoljna proizvodnja hrane i nekvalitetna ishrana utiču višestruko negativno na privredni razvoj tih zemalja. Te negativnosti manifestuju se:

Prvo, u smanjenju psihofizičkih, zdravstvenih i radnih sposobnosti stanovništva, što dovodi do smanjenja produktivnosti rada i usporavanja privrednog razvoja tih zemalja u celini.[4]

Drugo, u stalnom porastu uvoza hrane radi zadovoljenja rastućih potreba.[5] Time se i onako oskudna devizna sredstva ovih zemalja prelivaju u fondove velikih svetskih proizvođača hrane, umesto da se usmere u nabavku opreme i ubrzaju sopstveni privredni razvoj.

Treće, u povećanim zahvatanjima i izdvajanjima iz porodičnog budžeta za troškove ishrane.[6] Time se smanjuje kupovna

---

[2] A. Tanko — Uvodno izlaganje na Sedmom zasedanju Svetskog saveta za hranu — Novi Sad, 25—29. maj 1981. Prehrambena situacija je nezadovoljavajuća posle 1981. godine i bila je predmet rasprava i na Desetom zasedanju Svetskog saveta za hranu u Adis Abebi, 11—15. juni, 1984. god.

Prema dr B. Jovanoviću, samo u Africi trenutno 400—600 miliona stanovnika je hronično gladno i neishranjeno. Vidi njegov rad: »Ostvareni napredak u prevazilaženju gladi« podnet na X ministarskom zasedanju Svetskog saveta za hranu, Adis Abeba, 11—15. juni, 1984. S tim u vezi u izveštaju Svetske banke, prema International Herald Tribine (19. IX 1983. godine) se tvrdi: »Ukoliko proizvodnja hrane u Africi ne zabeleži izuzetan rast, taj region će u narednih 25 godina biti suočen sa nezamislivim siromaštvom, pri čemu će ekonomske uslove, karakterisati sve veća degradacija samog ljudskog dostojanstva«.

[3] Vidi publikaciju FAO: THE STATE OF FOOD and AGRICULTURE, Rome, 1975.

[4] Maklijani i Poole, Energi and Agricultural in the Third world, Cambridge, 1975, p. 11.

[5] Na primer, u 1964. godini sve nerazvijene zemlje sveta su imale negativan trgovinski saldo u žitaricama (—14,3) miliona tona, a u 1979. godini (—53,5) miliona tona. Zemlje u razvoju imale su u 1964. godini, takođe, negativan trgovinski saldo (—8,1) miliona tona, a u 1979. godini (—37,8) miliona tona. SSSR i Istočnoevropske zemlje imale su u 1964. godini negativan trgovinski saldo (—9,2) miliona tona, a u 1979. godini (—36,6) miliona tona. Izvor: FAO; Trade yearbook, Rome, za navedene godine. Navedeno prema prof. dr V. Stipetić: »Proizvodnost poljoprivrednog rada i tendencije na svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda«. »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, br. 9, 10, 11/1983, str. 515).

[6] Prema podacima FAO četvoročlana porodica u Jugoslaviji troši 50—60% za ishranu, u SAD 18%, u Velikoj Britaniji 29%, Francuskoj 30%, SSSR-u 50% itd. Izvor: »Politika«, Beograd, 24. 7. 1984. g. str. 13.

Digitized by Google

moć stanovništva za ostalim potrošnim dobrima. Razvoj privrednih grana ostalih potrošnih dobara je veoma usporen. Sve to dovodi do nezadovoljstva stanovništva i političke nestabilnosti u tim zemljama. Znači, proizvodnja hrane nije samo tehničko-tehnološko i ekonomsko, već, pre svega, značajno socijalno i političko pitanje.

Četvrto, u stalnom povećanju jaza između nerazvijenih, zemalja u razvoju i visoko razvijenih zemalja u svetu, što otežava uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.[7]

Peto, sem nevolja i problema u zemljama u razvoju, proizvodnja hrane izaziva i niz problema u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Stalni rast poljoprivredne proizvodnje u ovim zemljama doveo je do hiperprodukcije poljoprivrednih proizvoda i smanjenja profita farmera. »Imperijalističke zemlje su reagovale«, piše E. Mandel, »na sebi svojstven način — smanjivanjem proizvodnje — na primer u SAD trećina obradivog zemljišta je pretvorena u ledine. Da bi očuvale logiku tržišta i profita ove zemlje preduzimaju takve mere koje neminovno dovode do gladi desetine miliona ljudi, naročito dece. Sem toga, snižavanje dohotka poljoprivrednih proizvođača u Americi, Kanadi, Australiji, Francuskoj, odnosno smanjenje njihove kupovne moći prouzrokuju krizu hiperprodukcije u drugim industrijskim granama (npr. u proizvodnji poljoprivrednih mašina gde su mnoge transnacionalne korporacije pred bankrotstvom)«.[8]

»Sem toga, i u visoko razvijenim zemljama«, ističe M. Radovanović, »rasprostranjena je pojava gladi i pothranjenosti, mada u znatno manjem obimu nego u zemljama u razvoju, što takođe, izaziva socijalne, ekonomske i političke probleme«.[9]

Ukratko, proizvodnja hrane ne zadovoljava svetske potrebe za hranom i umnogome usporava privredni razvoj sveta. Poljoprivreda sveta ne samo što mora proizvesti dovoljno hrane

---

[7] Treba se setiti reči iz Deklaracije Ujedinjenih nacija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, usvojene na Šestom vanrednom zasedanju Generalne skupštine UN (1. maj, 1974. god.): »Mi, članovi organizacije Ujedinjenih nacija svečano objavljujemo svoju zajedničku rešenost da preduzmemo najhitnije mere za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka zasnovanog na suverenoj ravnopravnosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu svih zemalja za saradnju bez obzira na njihov ekonomski i društveni poredak u cilju ispravljanja postojećih nepravdi i onemogućavanja sve većeg jaza između razvijenih i zemalja u razvoju.«

[8] O tome vrlo inspirativno piše E. Mandel; vidi njegov rad: »Ekonomska kriza savremenog kapitalizma i njen uticaj na političke odnose i institucije, kao i na klasnu borbu«, »Socijalizam u svetu«, br. 42. Beograd, 1984, str. 31, gde kaže: »Reč je o potpuno neodgovornim merama, o merama koje su kriminalne, jer mogu za nekoliko godina dovesti do stvarne gladi...« Valja imati u vidu da je prosperitet imperijalističke poljoprivrede tokom 70-ih godina delimično ublažavao ekonomsku krizu, uzetu u celini.

[9] Vidi: M. Radovanović — Rasprostranjenost gladi i pothranjenosti u visokorazvijenom kapitalizmu — »Savremenost«, Novi Sad, br. 78/1984, str. 121—126.

Digitized by Google

Problemima proizvodnje hrane u svetu i mogućnostima rešavanja prehrambene barijere bavio se i danas se bavi veći broj teoretičara. Oni pokušavaju da otkriju uzroke, sagledaju posledice i ukažu na puteve i mogućnosti izlaska iz sadašnje teške prehrambene situacije. Njihovi stavovi i gledišta su veoma različiti i kreću se od krajnje pesimističkih do veoma optimističkih i progresivnih.

Autori — pesimisti — smatraju da svet neće dugo opstati, jer broj stanovnika u svetu rapidno raste, a obradive površine se smanjuju. Proizvodnja hrane mora stagnirati i glad je neizbežna. Ukoliko se produktivnost rada u poljoprivredi i poveća, to će samo odložiti probleme ishrane za nekoliko decenija. Primena savremenih tehničko-tehnoloških sredstava radi unapređenja proizvodnje dovodi do zagađenja čovekove sredine i time ovi problemi su još veći.[11]

Neki autori — pesimisti — misle da problem nedovoljne proizvodnje hrane u zemljama u razvoju nije prouzrokovan tehničkim ili finansijskim razlozima, već pre svega filozofskom nesposobnošću tih ljudi da pronađu ili oponašaju naučne metode u razvoju poljoprivrede i da se njima ne može pomoći ukoliko sami sebi ne pomognu. To je osnovni uzrok razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja.[12]

Autori — optimisti — smatraju da su stvarni uzroci gladi ignorisani, da je glad izazvana pljačkom i eksploatacijom a ne

---

[10] Vidi o tome opširnije: Agricultural toward 2000, Conference-FAO Rome, novembar, 1979.

U 1960. godini broj stanovnika na zemlji iznosio je 3 milijarde, u 1980. godini 4,3 milijarde, a oko 2000. godine preći će brojku od 6 milijardi. Radna snaga će se povećati za preko 2,5 milijarde ili 40 odsto. Skoro 50 odsto hrane će biti potrebno da se proizvede do 2000. godine da bi se zadovoljio sadašnji nivo nejednake raspodele, da bi se prevazišla glad i neuhranjenost i zadovoljili zahtevi za boljom ishranom koji proizilaze iz većeg dohotka, uz očuvanje zemljišta.

Ukoliko se nastavi sadašnji demografski trend oko 2050. godine na zemlji će živeti 8,4 milijardi, a 2150. godine oko 11,4 milijardi stanovnika. Poseban problem predstavlja velika naseljenost urbanih aglomeracija u kojima danas živi oko 1,9 milijardi ili 41 odsto ukupnog stanovništva, a do 2000. godine biće ih najmanje 3,3 milijarde ili 55 odsto. Prema podacima Konferencije Ujedinjenih nacija za stanovništvo, Meksiko, 1984. god. »Ekonomska politika«, br. 1689, Beograd, 13. avgust, 1984. godina, str. 41—42.

[11] Meadows i sar.: »Granice rasta«, »Stvarnost«, Zagreb, 1972. str. 9—35; 163—173.

[12] J. Fourastie: »Civilizacija sutrašnjice« — Naprijed, Zagreb, 1968, str. 37. Sem njih treba spomenuti A Nove, Can Estern Europe, heed itself? Word development, 1977, vol. 5 nos 5—7 p. 422 i dr.

Digitized by Google

oskudicom, zatim da su proizvodi sa zemlje nepravilno podeljeni, da ti proizvodi moraju obezbediti hranu za svu decu sveta, a ne da to bude pravo manjine.[13] Po mišljenju autora optimista, radi bržeg rasta proizvodnje hrane u svetu neophodna je izmena strategije i taktike razvoja poljoprivrede u zemljama Trećeg sveta, zatim povećanje produktivnosti rada, poboljšanje rukovođenja, poslovanja i upravljanja u poljoprivredi tih zemalja i povećana pomoć šire međunarodne zajednice.[14]

I pored napora koji se čine u FAO-u na iskorenjivanju gladi i otklanjanju prehrambene barijere u svetu, problem gladi posle 1974. godine je sve veći, a proklamovani cilj da se glad iskoreni do 1985. godine prolongiran je do 2000. godine, na zasedanju Sedmog svetskog saveta za hranu.[15]

Iz svega rečenog proizilazi da prehrambena barijera umnogome usporava svetski privredni razvoj. Zbog toga, proizvodnja hrane u narednom periodu mora biti u središtu aktivnosti ekonomske i agroekonomske teorije i politike u svetu. Neophodna je radikalna promena stavova prema poljoprivredi u teoriji,[16] politici i praksi privrednog razvoja u mnogim zemljama u svetu. Sem navedenih razloga, te promene su neophodne jer je potrošnja

---

[13] S. Almeida i sar.: Assesment of the world food situation-present and Future, International Journal of healtq Services Volume 5. Number 1. 1975. p. 95.

[14] Ovde treba istaći sledeće autore i njihove radove: Dr Dušan Tomić, »Svetski dan hrane, Ujedinjenih nacija«, Ekonomika poljoprivrede, Beograd, br. 10—11/1982. g.; Prof dr V. Stipetić, »Svetska prehrambena kriza — stanje i perspektive«, »Ekonomika proizvodnje hrane«, Beograd, br. 3/1977. Zatim, A. Sauvey, Zero Crowth, Oxford, 1975. p. 110. W. P. Mauldih, Norld Population Situation: Problems and prospects, Norld Development, 1977. Vol. 5 Nos 5—7, p. 395. M. Show i sar.: World food prospects and Agricultural potential, New York, London, 1977, p. 313. i dr. Zatim, knjigu — Izveštaj Međunarodne komisije za probleme razvoja pod nazivom: »Sjever i Jug: Program opstanka«, izdanje: »Globus«, Zagreb, 1982. god. str. 121. i studiju S. Sharma: »Strategija ekonomskog razvoja za zemlje u razvoju«, »Informator«, Zagreb, 1983. god.

[15] Videti materijale sa Sedmog svetskog saveta za hranu, Novi Sad, 25—29. maj, 1981. Taj cilj potvrđen je na Desetom zasedanju svetskog saveta za hranu, Adis Abeba, 11—15. juni, 1984. god. Da bi se brže prevazišli problemi gladi, neophodno je da proizvodnja hrane raste po stopi od 4 odsto godišnje. U mnogim zemljama u razvoju, u protekloj deceniji prosečno godišnje povećanje proizvodnje hrane je iznosilo 3,4 odsto. To je, ipak, napredak u odnosu na povećanje 1970-ih godina koje je iznosilo 2,9 odsto, a u afričkim zemljama 1,5 odsto. Ovi podaci ohrabruju ali mesta samozadovoljstvu nema. Vidi već navedeni rad: Dr B. Jovanović, str. 2.

[16] U savremenim teorijama privrednog razvoja građanskih i marksističkih teoretičara, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina ovog veka došlo je do radikalnih promena stavova prema poljoprivredi. Vidi o tome opširnije: Prof. dr Radmilo Stojanović, op. cit. str. 53—56 i 105—107. U toj knjizi autor se pita: »Jesmo li već spremni za ono što nas čeka? Hoće li socijalizam još jednom da ostavi poljo privredu da zaostaje? Sme li?«. Zatim u studiji: Joan Pobinson, Aspects of development and Underdevelopment, Cambridge, 1979, str.

Digitized by Google

hrane u dužem vremenskom periodu stabilna, a supstitucija hrane proizvodnjom hrane sintetičkog porekla je daleka budućnost. Biljni i životinjski proizvodi sadrže u sebi esencijalne aminokiseline i proteine koji su neophodni i nezamenjivi sastojci u ishrani i fiziologiji ljudskog organizma.

Međutim, promene u teorijskim stavovima prema poljoprivredi ne prate istovremeno i promene u politici i praksi svetskog privrednog razvoja. Očigledno je da su promene u politici i praksi veoma spore. Zbog toga, za uspešno rešavanje problema ishrane u svetu potrebne su urgentne političke i praktične promene. Te promene treba da se zasnivaju na neprestanom izgrađivanju društveno-ekonomskih i političkih uslova u pojedinim zemljama, prvenstveno u zemljama u razvoju i šire, u okviru međunarodne zajednice. Kao najznačajnije preduslove navešćemo:

Prvo, stanovništvo zemalja u razvoju u kojima se javlja nestašica hrane mora sve više osećati potrebu i sve više biti motivisano za izmenu sadašnjeg sopstvenog položaja.

Drugo, izmena društvenih odnosa u ovim zemljama mora postati imperativ ove epohe. Klasna borba i ovladavanje sredstvima za proizvodnju od strane neposrednih proizvođača[17] moraju postati pokretačka snaga društveno-ekonomskog razvitka ovih zemalja. Ukoliko se izbegava klasni pristup u rešavanju ovih problema, javljaju se nejasnoće i ne zna se tačno koje će snage biti nosioci promena.

Treće, neophodno je stalno usavršavati i prilagođavati strategiju i taktiku privrednog i poljoprivrednog razvoja u svakoj zemlji, uz maksimalno uvažavanje specifičnosti u zemljišnim, prirodnim, klimatskim, društvenim i međunarodnim uslovima.

Četvrto, neophodna je izmena načina proizvodnje u poljoprivredi. To podrazumeva primenu najsavremenijih dostignuća nauke, tehnike i tehnologije, zatim primenu tekovina treće tehnološke revolucije, prvenstveno mikroelektronike i bioinženjeringa, uz veće angažovanje stručnih i naučnih kadrova.

132—134. U knjizi F. Perroux, A New Concept of development-Basic Tenets, poglavlje The industry Agriculture Dialectic, UNESCO, 1983, str. 155 — prema prof. dr R. Stojanović, P. Berlan, The world food problem, Monthly reviwe, New York, br. 3/1980; G. Wibberley: »Snažne poljoprivrede ali slabe ruralne poljoprivrede«, »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, br. 7—8/1981; D. Pirec: »Dijalektika socijalizma ili kriza jednog njegovog koncepta — agrarni aspekt« — CDI, Beograd, 1984, str. 185—284; Grupa autora: »Dugoročni program razvoja agroindustrijske proizvodnje«, »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, 1982. god.

[17] Vidi: F. M. Lappe, J. Collins »Osam mitova gladi«. Oni ističu da: »Uzrok gladi danas nisu ni broj stanovnika zemlje ni brzina njihovog rasta. I glad i brz rast stanovnika su simptomi iste bolesti. Usredsređivanje na simptome je besmisleno... moramo se okrenuti korenu gladi i visokim stopama rađanja: nesigurnosti u siromaštvu većine, *što je posledica rukovanja nacionalnim sredstvima za proizvodnju od strane malog broja ljudi*«. (Podvukao D. T.) »Ekonomika proizvodnje hrane«, Beograd, br. 2/1978. Prevod Prof. dr B. Milosavljević.

Digitized by Google

Peto, posebnu pažnju treba posvetiti racionalnijem korišćenju ekonomskog potencijala tih zemalja, prvenstveno, intenzivnijem korišćenju zemljišta,[18] produktivnijem korišćenju živog rada i efikasnijem korišćenju opredmećenog rada — sredstava, a naročito treba pojačati korišćenje faktora proizvodnje koji su u minimumu (na primer sredstava).

Šesto, s obzirom da se jaz u razvojnim mogućnostima sve više povećava,[19] izmena međunarodnih ekonomskih odnosa je sve neophodnija. To pretpostavlja stvaranje svetskog fonda za finansiranje i pružanje pomoći razvoju poljoprivrede zemalja u razvoju. Promena međunarodnih ekonomskih odnosa zahteva napuštanje protekcionističke politike koju vode neke razvijene zemlje.[20] Ovo su neki, po mom mišljenju najbitniji, ali ne i jedini društveno-ekonomski i politički preduslovi, čijim bi se ostvarivanjem uspešno otklonila prehrambena barijera koja usporava svetski privredni razvoj. Time bi doprinos poljoprivrede smirivanju uzburkane svetske privrede bio izuzetno veliki i značajan. Perspektive i budućnost čovečanstva bili bi svetliji, humaniji i lepši.

ZAKLJUČCI

1. Nedovoljna proizvodnja hrane, glad i neishranjenost velikog broja ljudi na zemlji, negativan trgovinski bilans poljoprivrednih proizvoda mnogih zemalja predstavljaju veliku barijeru bržem i dinamičnijem svetskom privrednom razvoju.

2. Usporen privredni razvoj mnogih zemalja sveta, izazvan postojanjem prehrambene barijere, dovodi do zaoštravanja i političkih konflikata u tim zemljama, i u međunarodnim odnosima.

3. Brže rešavanje prehrambene situacije je imperativ ove etape svetskog privrednog razvoja. Potrebe i mogućnosti za to postoje. Zato je potrebno neprestano izgrađivati neophodne društveno-ekonomske i političke preduslove. Otklanjanjem prehrambene barijere, uz otklanjanje energetske i sirovinske, znatno bi se »umirila« uzburkana svetska privreda.

---

[18] Učesnici 21. zasedanja Konferencije FAO, usvojili su Svetsku povelju o zemljištu, novembra 1981. godine. U Povelji su sadržani osnovni principi za optimalno korišćenje zemljišta u svetu radi povećanja produktivnosti i čuvanja za buduće generacije. Vidi: »Zaštita i iskorišćavanje zemljišta u Jugoslaviji«, »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, 1983. godina, str. 10.

[19] Prema Senghoru: »Najveće nejednakosti ne nalaze se više među klasama nego među nacijama«. Citiramo prema R. Supeku, »Ova jedina zemlja«, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 51.

[20] S tim u vezi podsetio bih na komentar italijanskog autora Lampendusa u romanu »Leopard«: »Ako ne želimo išta da promenimo sve će se promeniti«.

»A sada je već pet minuta do dvanaest. Postoje realni izgledi da se Zelena revolucija, ukoliko ne ostvari obećanja pretvori u Crvenu, tj. krvavu revoluciju. Siromašni postaju sve siromašniji, a bogati sve bogatiji. Odnosi između njih se sve više zaoštravaju«. Prema G. Borgstrom-u, »The green revolution focal points, global food strategy«, »Macmilan Publishing« — New York — 1973, p. 258.

Digitized by Google

Anatolij Pavlovič Butenko

Koncepcija ubrzanja — njena suština i putevi realizacije*

...Koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvoja izražava suštinu generalne linije, koja čini osnovu temeljnih dokumenata, donetih na 27. kongresu KPSS... U okviru celokupne političke partije, njene generalne linije, ova koncepcija ne obuhvata pojedinačni zaključak — pa bio on i veoma značajan, niti određeni stav ili izolovano uzete opšte zakonitosti, nego podrazumeva nešto više — upravo uzajamno povezan sistem znanja i stavova o celovitom, složenom i kompleksnom procesu ili pojavi...

Samo se po sebi razume da pretvaranje marksističkog poimanja neke složene pojave u koncepciju već pretpostavlja, ako ne iscrpnu, a onda dosta zasnovanu i višeslojnu analizu date pojave. Zbog toga takve nove koncepcije, za razliku od novih ideja, ne nastaju zahvaljujući trenutnom nadahnuću, nego se formiraju na osnovi niza novih ideja, izučavanja životnih protivrečnosti i novih zakonitosti, sa dosta širokom teorijskom i faktičkom bazom.

* Anatolij Pavlovič Butenko jedan je od vodećih naučnika koji daje značajan doprinos sadašnjim procesima preispitivanja i prestrojavanja u SSSR. Ovo je izvod iz njegovog izlaganja, održanog u proleće 1986.

Digitized by Google

U okviru ove teme zadržaćemo se na dva pitanja: 1. nastajanju i neophodnosti koncepcije ubrzanja i 2. na sadržaju koncepcije i sredstvima za njenu realizaciju.

1. Nastajanje i neophodnost koncepcije ubrzanja

Ideja ubrzanja, koja je nastala iz protivrečnosti realnog života, ali ne odjednom, nego postepeno, sve dubljim osmišljavanjem situacije — prerasla je u razvijenu, utemeljenu i dosta razrađenu *koncepciju ubrzanja* socijalno-ekonomskog razvitka zemlje.

Kako se formirala ova koncepcija?

Materijalna osnova tog spoznajnog procesa vezuje se za nastale sve zaoštrenije protivrečnosti između objektivnih potreba (i mogućnosti) dinamičnog progresa zemlje i postepenog snižavanja stope rasta sovjetske privrede. Zaoštravanje te protivrečnosti postalo je sve uočljivije i sve se negativnije odražavalo na rešavanje kako unutrašnjih tako i međunarodnih zadataka Sovjetskog Saveza, te ga je podsticalo ka traženju izlaza.

Zbog čega je nastala takva nepovoljna situacija?

Samokritički analizirajući stanje, »rukovodstvo KPSS — rečeno je na XXVII kongresu partije — smatra svojom obavezom da pošteno i otvoreno partiji i narodu govori o našim slabostima u političkoj i praktičnoj aktivnosti, o nepovoljnim tendencijama u privredi i u socijalno-duhovnoj sferi, te o uzrocima takvih pojava«.[1]

Već u šezdesetim godinama počelo se osećati da ekonomski sistem zemlje, koji je prilagođen ekstenzivnim faktorima rasta, sve više iscrpljuje svoje mogućnosti u smislu uspešnog razvitka, slabo stimuliše rast proizvodnih snaga, ne doprinosi brzom naučno-tehničkom progresu ni aktivizaciji ljudskog faktora. U cilju otklanjanja ovih prepreka, septembarski plenum CK KPSS (1965) doneo je odluku »O poboljšanju upravljanja industrijom i o usavršavanju planiranja i snažnijem ekonomskom stimulisanju industrijske proizvodnje«. Međutim, ta odluka kojom je započela ekonomska reforma, kao i sama reforma, nije se zasnivala na kompleksnom i dubokom uvažavanju *svih* faktora koji koče razvitak, nije u potrebnoj meri vodila računa o tome da je reč o korenitoj, a ne delimičnoj promeni celokupne ekonomske i socijalne situacije. Zbog toga preduzete mere nisu mogle ni da obezbede niti da dovedu do neophodnog zaokreta u privrednoj evoluciji: već tada se, krajem 60-tih godina, nad stopama ekonomskog rasta nadnela velika opasnost. Zadaci razvitka privrede u devetoj petoljetki (1971—1975) nisu izvršeni.

Reklo bi se, upravo u takvoj situaciji kada preduzete mere ne donose očekivane rezultate i nastupa vreme da se temeljno

[1] Materialy XXVII s'ezda KPSS, Politizdat, Moskva, 1976, str. 4.

Digitized by Google

razmotri stanje, da se otkriju uzroci stagnacije a zatim i postepenog usporavanja privrednog rasta, kao i neefikasnosti usvojenih mera. Međutim, tadašnje rukovodstvo pošlo je drugim putem: opredelilo se za prećutkivanje nastalih problema. Pošto je upoređivanjem stopa rasta u devetoj u odnosu na osmu petoljetku otkrivena neželjena tendencija i neuspeh pokušaja da se ona prevaziđe, rukovodstvo je odlučilo da pođe putem isticanja »stabilnosti rasta« i prikazivanja »apsolutnog prirasta«. »Ako se uzmu u obzir opšti rezultati devete petoljetke — govorio je Brežnjev — onda kao glavno treba istaći da je samopregornim radom sovjetskog naroda, koji usmerava partija u okviru svoje organizatorske aktivnosti, obezbeđen stabilan privredni rast. Osnovni socijalno-ekonomski zadaci petoljetke su izvršeni. Rezultati petoljetke postaju naročito impozantni ako ih ocenjujemo sa stanovišta koliko je tokom ovih godina povećana ekonomska moć zemlje, koliki je bio apsolutni prirast.«[2]

Apsolutni prirast bio je, nesumnjivo, impozantan. Ali takva »propaganda uspeha« koja prikriva probleme upravo je i predstavljala »propagandno ulepšavanje stvarnosti« što je posle toga često osuđivano. Prirodno je da su se, pri takvom pristupu, glavni uzroci usporavanja rasta, a koji su bili povezani s nevođenjem računa o korenitoj promeni situacije i s nepreduzimanjem potrebnih mera, održali i u narednom periodu.

Zbog toga u drugoj polovini 70-ih godina teškoće ekonomskog razvitka nisu otklonjene, nego su, naprotiv, počele još snažnije da se osećaju. Godine 1979. doneta je nova odluka CK KPSS i Ministarskog saveta SSSR o daljem usavršavanju privrednog mehanizma i o poboljšanju sistema planiranja; međutim, ni to nije moglo izmeniti rezultate desete petoljetke, čiji zadaci takođe nisu izvršeni. I ne samo to, opadanje stopa ekonomskog rasta (sa 7,4 i 7,5% u devetoj petoljetki na 4,2 i 4,5% u desetoj)[3] ranijim metodom više nije bilo moguće prikrivati. Međutim, učinjen je pokušaj da se tako postupi, ali na odavno oprobani način: na XXVI kongresu KPSS (1971) rezultati ekonomskog razvitka zemlje nisu više iskazivani za petoljetku nego za ceo period 70-ih godina, što je, prirodno, opet omogućavalo famoznu »propagandu uspeha«, ali nije pružalo tačnu predstavu o ekonomskom razvoju tokom poslednje petoljetke, kada su stope rasta u stvari opale gotovo za polovinu.

Štaviše, izostajanje potrebne analize opštih problema razvitka zemlje, u njihovoj uzajamnoj povezanosti, sve se snažnije ispoljavalo u teškoćama snabdevanja, što je već svedočilo o greškama učinjenima u proračunu i u toj oblasti. Na brzinu donet Program snabdevanja prehrambenim proizvodima nije se zasnivao na temeljnoj analizi uzroka, grešaka i proračuna koji su doveli do toliko teške situacije u ovoj oblasti, pa je to nužno dola-

[2] Materialy XXV s'ezda KPSS, Moskva, 1976, str. 35.

[3] Prve cifre označavaju godišnju stopu rasta nacionalnog dohotka, a druge — godišnju stopu rasta industrijske proizvodnje.

Digitized by Google

zilo do izražaja i u karakteru preduzimanih akcija: parole i apeli često su zemenjivali stvarno potrebne mere.

Brežnjev je umro novembra 1982, kada se privreda zemlje po godišnjoj stopi rasta nacionalnog dohotka (2,6%) nalazila na najnižoj tački, a opšta privredna situacija u zemlji nastavila da se pogoršava.

Na novembarskom plenumu CK KPSS (1982) rukovodstvo Partije, sa Andropovim na čelu, shvatajući svu složenost situacije, istaklo je *ideju ubrzanja* razvitka. »Predviđeno je da se ubrza privredni razvoj, da se povećaju apsolutni iznosi porasta nacionalnog dohotka, poveća industrijska proizvodnja, kao i poljoprivredna, i obim trgovine na malo«, istakao je Andropov.[4]

Na toj etapi *ideja ubrzanja* još nije predstavljala *koncepciju ubrzanja* socijalno-ekonomskog razvitka, jer još nisu bili u potpunosti obezbeđeni uslovi, sredstva i sadržaj takvog razvitka, mada je niz problema i puteva za njihovo rešavanje već bilo naznačeno. Andropov je o tome govorio: »U celini, drugovi, u privredi ima mnogo akutnih zadataka. Razume se, nemam gotovih recepata za njihovo rešavanje. Ali upravo svima nama — Centralnom komitetu Partije — predstoji da nađemo te odgovore. Da ih nađemo uopštavajući sopstveno i svetsko iskustvo, akumulišući znanje najboljih radnika iz prakse i naučnika. U celini uzev, samo parolama stvar se neće pokrenuti s mesta. Potreban je veliki organizatorski rad.«[5]

Nastojeći da ojača orijentaciju na ubrzanje razvitka praktičnom aktivnošću, rukovodstvo KPSS počelo je da preduzima odlučne mere za suzbijanje nereda, za otklanjanje već ukorenjenih nedostataka. »Zahvaljujući aktivnom delovanju Partije — govorio je kasnije Gorbačov — počev od 1983. godine uspeli smo da aktiviramo rad mnogih privrednih karika i da malo poboljšamo situaciju.«[6] Međutim, nije ostvaren zaokret. Šta više, posle smrti Andropova, početkom 1984. godine, ekonomska i politička situacija u zemlji nastavila je da se pogoršava: greške, promašaji i nedostaci, koji su se ukorenili u privredi, sve očiglednije su počeli da prerastaju u stagnaciju i da se iskazuju kao deformacije.

Novo rukovodstvo Partije, kojem je na čelu bio Černjenko, više puta je isticalo da su »uspesi sovjetske privrede dospeli do granice njenog ekstenzivnog razvitka«[7], govorilo je o rezervama što se kriju u »neophodnom i neodložnom *ubrzanju* razvitka zemlje«.[8] Međutim, nije postojala potrebna analiza situacije u zemlji, niti su utvrđivani putevi i sredstva za ostvarivanje ubrzanog razvitka i, što je najvažnije, nisu preduzimane odgovarajuće

[4] J. V. Andropov, Izbrannye reči i stat'i, Moskva, 1973, str. 209.
[5] Isto, str. 212.
[6] M. S. Gorbačov, prilog u časopisu »Komunist«, br. 7/1985, str. 6.
[7] Videti: »Kommunist«, br. 18/1984, str. 10.
[8] Isto, str. 15.

Digitized by Google

mere. Neizbežna posledica ovakvih apela, koji nisu bili potkrepljeni akcijama, bilo je kretanje po inerciji — razvitak ekonomike se i dalje zasnivao na ekstenzivnim faktorima, što je vodilo pogoršanju ekonomske situacije.

Černjenko je umro u martu 1985. godine kada su stope ekonomskog rasta, bile nešto više u odnosu na one najniže u 1982, što je bilo postignuto naporima što su ulagani tokom 1983. godine.

Gorbačov je na martovskom plenumu CK KPSS (1985), imajući u vidu apele svojih prethodnika da se ubrza ekonomski razvitak, rekao: »Strateška linija, razrađena na XXVI kongresu i poslednjim plenumima CK... bila je i ostaje nepromenjena. To je linija ubrzavanja socijalno-ekonomskog razvitka zemlje i usavršavanja svih područja društvenog života. Reč je o preobražaju materijalno-tehničke baze proizvodnje. Reč je i o usavršavanju sistema društvenih odnosa, pre svega ekonomskih. Reč je i o razvitku samog čoveka, o kvalitativnom poboljšavanju materijalnih uslova njegovog života i rada i njegovog duhovnog bića«.[9]

Od tog vremena, tj. posle njenog afirmisanja i utvrđivanja na plenumima CK KPSS (marta i aprila 1975), *ideja* ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka zemlje počela se postepeno dopunjavati analizom postojećih uslova i celokupne situacije, uz definisanje puteva i sredstava njene realizacije, a sve potpunijim otkrivanjem sadržaja ubrzanja, počela je prerastati u *koncepciju* ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka sovjetskog društva.

Koncepcija ubrzanja, koja se, u osnovi, formirala, postala je predmet široke propagande. Međutim, za stvarni razvitak to je sasvim nedovoljno. Marks i Engels su u svoje vreme pisali da je samo ideja rekonstrukcije društvenog života, ideja zaokreta nedovoljna, da su još neophodni materijalni uslovi za njeno ostvarivanje, pa i društvena potreba za realizaciju odgovarajuće ideje ili koncepcije, da je samo to u stanju da je pretvori u ostvarljivu socijalnu neminovnost. U tom slučaju, pisali su oni, ako nema neophodnih »materijalnih elemenata, onda... za praktični razvitak nema nikakvog značaja okolnost da je već stotinu puta isticana *ideja* takvog zaokreta«.[10]

Čime je, pak, uslovljena objektivna neophodnost upravo takvog — ubrzanog razvitka?

Potreba takvog kursa, njegova neophodnost diktirane su danas kako unutrašnjim tako i međunarodnim uslovima razvitka sovjetskog društva.

Okrećući se *unutrašnjem* razvitku Sovjetskog Saveza, važno je uočiti protivrečni karakter procesa u sovjetskom društvu tokom poslednjih decenija. Svakako da su i u to vreme sprovođene određene mere za postupno napredovanje zemlje. Uporedo s tim, ni za koga nije tajna da poslednje dve decenije nisu bile

[9] »Komunist«, br. 5/1985, str. 8.
[10] Marks K., Engel's F., *Sočinenija*, tom 3, str. 34.

Digitized by Google

najpovoljnije za sovjetsko društvo, a ako se govori principijelno i otvoreno, onda je to bio, izražavajući se novinarskim jezikom, »period fijaska« u razvitku. Tako je Gorbačov u referatu na aprilskom plenumu CK KPSS istakao: »Nama je potrebno, drugovi, da duboko i do kraja spoznamo nastalu situaciju i da izvučemo temeljne zaključke. Istorijska sudbina zemlje i pozicije socijalizma u savremenom svetu umnogome zavise od toga kako ćemo ubuduće voditi celu stvar«.[11]

Prvo, tokom 70-ih i početkom 80-ih godina, usled inertnosti centralnih partijsko-državnih organa, problemi u razvoju zemlje gomilali su se brže nego što su rešavani, zbog čega su i počele da se sve snažnije manifestuju znaci stagnacije. »Situacija je zahtevala promene, ali u centralnim, pa čak i u lokalnim organima preovladavala je svojevrsna psihologija: nekako poboljšati stvari, ali ništa ne menjati. No tako se ne može, drugovi. Kao što se kaže, ako se zaustaviš i za trenutak, zaostaćeš kilometrima. Ne treba bežati od rešavanja sazrelih problema. Takva pozicija suviše skupo staje zemlju, državu i Partiju. I hajde da o tome najglasnije progovorimo!«[12] Prenebregavanje postojeće situacije i nerešavanje sazrelih problema, nepreduzimanje stvarno neophodnih mera doveli su do toga da su se u društvenom životu, u svim njegovim sferama — od privrede do ideologije — počele gomilati i brzo širiti negativne pojave i izopačavanja čije je održavanje dovelo do stagnacije i čak do određenih deformacija, sa svim pogubnim posledicama po socijalizam. »Određene deformacije koje su nastale poslednjih godina u ekonomskoj sferi, — rekao je član Politbiroa i sekretar CK KPSS Ligačov — negativne pojave u socijalnoj oblasti i u moralnoj klimi, u stilu i metodima rukovođenja, nužno su se, prirodno, ispoljile i na ideološkom frontu. To se, pre svega, izražavalo u tome da se naša propaganda nije uvek uključivala u rešavanje čvornih problema ekonomskog i socijalnog razvitka. Pitanja koja su pogađala trudbenike vremenom su ostajala bez odgovora«.[13]

Odmah želim istaći da »određene deformacije, koje su nastale poslednjih godina u ekonomskoj sferi«, sovjetsko rukovodstvo prvi put priznaje da postoje u sovjetskom društvu. U čemu se te deformacije ogledaju?

Ako se govori o određenim deformacijama u ekonomskoj sferi, onda valja reći da su se one najsnažnije ispoljile u upravljanju — u širenju birokratizma i resorske uskogrudosti, u zamenjivanje principa demokratskog centralizma birokratskim centralizmom, a na takvu je opasnost u svoje vreme upozoravao još Lenjin. Suštinu nastale situacije dobro je okarakterisala »Pravda«, koja je pisala: »Nema sumnje, tokom mnogih godina, zbog

[11] »Kommunist«, br. 7/1985, str. 6.

[12] Materialy XXVII s'ezda, str. 4.

[13] E. K. Ligačev, Raditi stvaralački, prevladavati nedostatke, »Pravda«, 21. novembra 1985.

Digitized by Google

hom u sukob sa postojećim direktivama«.[14]

Drugo, stagnacija centara upravljanja, kada je, zbog, pre svega, subjektivnih slabosti, praktično delovanje partijskih i državnih organa zaostajalo u odnosu na zahteve vremena i samog života«[15], a sazrela pitanja nisu rešavana, prevaziđeni elementi društvenih odnosa i zastarele forme i metodi upravljanja ne samo da su se održavali nego su se pretvarali u kočnicu razvitka, te su uslovljavali suštinsko usporavanje ekonomskog rasta. Dok je u osmoj petoljetki (1966—1970) godišnji rast nacionalnog dohotka iznosio 7,8, a u industriji 8,5%, on je u devetoj petoljetki dostizao 7,4 i 7,5%, a u desetoj petoljetki samo 4,2 i 4,5%, da bi u 1982. godini pao na svega 2,6 i 2,9%.

Treće, neizbežna posledica takvog opadanja dinamike ekonomskog rasta bilo je uočljivo usporavanje, a povremeno i stagnacija porasta blagostanja trudbenika. »Nastao je veliki raskorak između društvenih potreba i dostignutog nivoa proizvodnje, između platežno sposobne tražnje i njenog materijalnog pokrića«, rečeno je na kongresu.[16] Sa svom snagom se ispoljio potpuni neuspeh u snabdevanju stanovništva prehrambenim proizvodima, usled čega je morao biti donesen poseban Prehrambeni program (1981), ali ni tada nije dato potrebno objašnjenje niti su navedeni uzroci teške situacije vezane za prehrambene proizvode.

Četvrto, ukorenjivanje deformacija, sve više nedostataka i širenje negativnih pojava u mnogim sferama društvenog života pretili su ne samo daljim usporavanjem socijalno-ekonomskog razvitka nego i težim posledicama, jer su se ti nedostaci uočavali, na mnoge od njih je i ukazivano, ali se nisu nalazila potrebna sredstva da se otklone negativne tendencije koje su se gomilale. »Bilo bi nepravedno smatrati — rekao je član Politbiroa Čebrikov — da je sve što se dešavalo ostajalo izvan našeg vidnog polja. Ne, nedostaci su uočavani, o njima se govorilo, apelovalo se da se otklanjaju. Pa ipak, situacija se nije menjala nabolje«.[17]

Konstatujući ove negativne strane unutrašnjeg razvitka sovjetskog društva, ne možemo se na tome zaustaviti: važno je otkriti izvore takve situacije, karakter njenih protivrečnosti, jer

---

[14] Videti: »Pravda«, 3. decembra 1985.

[15] Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 4.

[16] Isto, str. 23.

[17] Videti: »Pravda«, 8. novembra 1985. »Apela i razgovora o tome nije bilo malo, ali su stvari praktično stajale na mestu«, rekao je Gorbačov na 27. kongresu KPSS (Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 23).

Digitized by Google

no-ekonomskog razvitka zemlje *nije objektivne prirode,* nešto što je svojstveno samoj suštini socijalističkog pore nego *subjektivne,* što je povezano sa svesnim delovanjem lj »Osnovno je — rečeno je na kongresu — da mi nismo pr vremeno dali političku ocenu izmenjene ekonomske situa nismo shvatili svu oštrinu i neodložnost prelaska ekonom na put intenzivnog razvitka, uz svestranu primenu dostign naučno-tehničkog progresa u privredi«.[18] To je bilo uslovlj izostajanjem potrebnih svesnih akcija u cilju suprotstavlja usporavanju napredovanja sovjetskog društva. Na to je uk no i u Programu KPSS, gde se govori i o nizu nedostataka u vo u svesnom delovanju, što je tokom 70-ih i 80-ih godina »s čavalo potpunije iskorišćavanje mogućnosti i preimućstava cijalističkog uređenja i usporavalo napredovanje«.[19] U nizu i panja sovjetskih rukovodilaca konkretizuju se ovi subjekt uzroci.

Među njima je na prvom mestu sporost razmišljanja i d vanja rukovodstva, koje je bilo bez kontrole, stagnacija na ših centara upravljanja, koja se ispoljavala u tome da su se više gomilali, a pri tom se odugovlačilo s rešavanjem ključ principijelnih problema društvenog razvitka, da se ukorenji i počeo da dominira princip: »Nadajmo se poboljšanju, ali n ne menjajući!« I sve se to dešavalo u vreme kada su se ob tivni uslovi privređivanja suštinski promenili i zahtevali ne ložnu razradu i sprovođenje krupnih mera usmerenih na reh strukciju privrede! »Svi smo mi osećali — rekao je Čebrikov da su se tokom određenog vremena, mada se napredovanje stavljalo, u zemlji nagomilali problemi, a odlaganje njiho rešavanja donosilo je sobom ekonomske i socijalne teškoće. Us ren je porast produktivnosti rada i opšti razvitak proizv nje...«[20]

U takvoj situaciji, kada se nije uzimala u obzir promena lokupne situacije, niti su se preduzimale potrebne mere, p čale su se, prirodno, negativne pojave i u nižim karikama ravljanja: izostajanje odluka iz centra dovodilo je do sve v resorske uskogrudosti, nemogućnost da se u takvim uslov uspešno izvršavaju postavljeni zadaci izazivala je bojažljiv neprihvatanje rizika i zavaravanje; vrhovi su svojom neak nošću usađivali kod kadrova konzervativizam i strah od sv

[18] Isto, str. 22—23.
[19] Programma KPSS, Moskva, 1985, str. 29; Materialy 27. s'e KPSS, str. 139.
[20] »Pravda«, 8. novembra 1985.

Digitized by Google

Bez uklanjanja deformacija, negativnih pojava i grešaka, bez prevazilaženja pasivnosti i inertnosti i bez zaokreta u ekonomskom razvitku teško se moglo očekivati rešavanje najbitnijih problema razvitka sovjetskog društva. Takve su osnovne *unutrašnje* okolnosti i uslovile potrebu kursa na ubrzanje socijalno-ekonomskog razvitka i čine ga nasušnom potrebom.

Ako pak govorimo o *međunarodnim uslovima* onda je potrebno ovde uzeti u obzir sledeće. Pre četvrt veka, kada je usvojena ranija redakcija trećeg Programa KPSS, međunarodna situacija bila je složena. Vojnostrateški paritet između zemalja Varšavskog ugovora i bloka NATO tada nije bio postignut. Za proteklih 25 godina, bez obzira na svu složenost situacije i mnogobrojne provokacije imperijalizma, uspeli smo da ostvarimo promenu u međusobnom odnosu snaga na svetskoj areni, i to u korist socijalizma, kako agresivnim snagama imperijalizma ne bismo dopustili da gurnu svet u provaliju rata. Između snaga SSSR-a i SAD, Varšavskog ugovora i NATO-a uspostavljena je približna vojno-strateška ravnoteža. To je stvarno istorijsko dostignuće realnog socijalizma, koje je omogućilo da se zaštiti i učvrsti mir, da se obuzdaju snage agresije i imperijalizma. »U očuvanju te ravnoteže je pouzdana garantija zaštite mira i međunarodne bezbednosti«, istakao je Gorbačov. Upravo na osnovi takve promene odnosa snaga u korist socijalizma u 70-im godinama bio je ostvaren zaokret od hladnog rata ka popuštanju međunarodne zategnutosti. Međutim, posle toga su i na tom području nastali problemi.

Prvo, usporavanje ekonomskog rasta u Sovjetskom Savezu bilo je praćeno analognom tendencijom u svetskoj socijalističkoj zajednici, što nije ostalo bez posledica po odnos snaga u svetu. Još je na 26. kongresu KPSS rečeno: »Poslednje godine nisu bile najpovoljnije za privredu niza socijalističkih zemalja«.[22] U stvari, dok je u godinama petoljetke 1971—1975. prosečan godišnji porast industrijske proizvodnje u zemljama-članicama SEV-a iznosio 7,4%, a nacionalnog dohotka 5,7%, u sledećoj petoljetki ta stopa je svedena na 4,4 i 4,2%, a 1980—1984. na svega 3,3 i 3,2%. Zbog nedostajanja energije, nastajali su prekidi u proizvodnji, a ponegde su i veoma dugo trajali.

Drugo, u nizu socijalističkih zemalja usporen je, a u pojedinim zemljama prosto je zaustavljen rast životnog standarda

[21] »Pravda«, 8. novembra 1985.
[22] Materialy 26. s'ezda KPSS, str. 7.

Digitized by Google

stanovništva, sve češće su nastajali prekidi u redovnom snabdevanju stanovništva deficitarnim proizvodima, takvih proizvoda bilo je sve više.

Treće, u uslovima gomilanja negativnih pojava i socijalnih deformacija, učestale su političke i ekonomske krize i društveno-politički konflikti u socijalističkim zemljama: posle događaja u DR Nemačkoj 1953, političke krize u Poljskoj 1956, i kontrarevolucije u Mađarskoj 1956. godine, zbili su se krizni događaji u Poljskoj 1966, izbila je kriza uz pokušaj kontrarevolucije u Čehoslovačkoj 1968, kriza u Poljskoj 1970, krizni događaji na Kosovu u Jugoslaviji, kriza u Poljskoj 1976, najdublja ekonomska i politička kriza 1980—1982. godine u Poljskoj itd.

Četvrto, koristeći ekonomske i političke teškoće u svetu socijalizma i veliku finansijsku zaduženost socijalističkih zemalja, imperijalizam je pokušao da dovede u zavisnost privrede pojedinih socijalističkih zemalja od snabdevanja proizvodima Zapada, i u tome je postigao određene rezultate.

Ocenjujući nastalu situaciju u socijalističkom svetu kao veoma povoljnu za kapitalizam, smatrajući da se odnos snaga u svetu menja u njihovu korist, imperijalistički krugovi, a pre svega SAD, počeli su da napuštaju politiku detanta i prihvatili su orijentaciju: koristeći usporavanje ekonomskog rasta socijalizma, nastojali su da poremete ostvarenu ravnotežu, da obezvrede vojnostrateški paritet i postignu stratešku nadmoćnost.

Takav razvoj međunarodne situacije takođe je zahtevao prevazilaženje nepovoljnog stanja u zemlji — ubrzavanjem socijalno-ekonomskog razvitka Sovjetskog Saveza i ostalih socijalističkih zemalja, pored ostalog i zbog toga da se ne bi dozvolilo ostvarivanje »vojne nadmoćnosti nad nama«.[23]

Prema tome, »kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu, koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka dobila je »najveći politički, ekonomski i socijalni značaj«.[24]

2. *Sadržaj koncepcije ubrzanja i sredstava njene realizacije*

Pređimo na drugo pitanje — na sadržaj koncepcije ubrzanja i na sredstva za njenu realizaciju.

U Političkom izveštaju CK KPSS, podnesenom na 27. kongresu Partije, Gorbačov je rekao: »Šta mi podrazumevamo pod ubrzanjem? Pre svega povećanje stopa ekonomskog rasta. Ali ne samo to, njegova suština je u novom kvalitetu rasta«.[25]

U Programu KPSS, koji otkriva tu suštinu, o razmatranoj koncepciji se kaže: »To je strategijski kurs partije, usmeren na kvalitativni preobražaj svih oblasti života sovjetskog društva;

[23] M. S. Gorbačov, Korennoj vopros ekonomičeskoj politiki partii, Moskva, Politizdat, 1985, str. 5.
[24] Isto, str. 6.
[25] Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 21.

Digitized by Google

Dalje, Program Partije konkretizuje zadatke koji su povezani s koncepcijom ubrzanja, i to u *četiri sfere:* ekonomskoj, socijalnoj, političkoj i duhovnoj.[27]

Takav kompleksni karakter koncepcije ubrzanja ponekad dovodi do pogrešnog shvatanja njenog istorijskog mesta: može se čuti mišljenje da je, navodno, koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka zamenila koncepciju razvijenog socijalističkog društva. Takvo mišljenje je neprihvatljivo, jer se te dve koncepcije uzajamno ne isključuju. Stvar je u tome što je koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka *strateško sredstvo* za realizaciju koncepcije usavršavanja socijalizma, te zbog toga prvu koncepciju ne treba suprotstavljati onoj drugoj, ne treba ih staviti jednu iza druge ili jednu umesto druge, kao što ne treba suprotstavljati *sredstvo* i njegov *rezultat.*

Uporedo s tim, pošto koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka nije taktičko, nego *strateško,* trajno sredstvo, onda oni njegovi glavni elementi koji treba da obezbede ubrzanje razvitka, zamenjujući zastarele karike društvenog mehanizma, sami postaju dugoročni, a neki od njih i permanentno deluju, tj. postaju delovi samog društvenog organizma, karakterišući samim tim njegove promene, ili, preciznije, njegovo usavršavanje. U samoj stvari: neophodne promene socijalnih odnosa (tj., pre svega uslova reprodukcije radne snage, njenog obrazovanja, kulture, uslova rada i života) i promene političkog sistema (tj., pre svega, ostvarenje socijalističkog samoupravljanja naroda, razvitak neposredne i posredne demokratije) — koje su neophodne za ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvitka — sve te promene što su usmerene na aktiviranje ljudskog faktora, uzete same za sebe i zajedno sa svojim rezultatima, deluju i kao uslov ubrzavanja i kao svesno uvedena i dugoročna obeležja budućeg razvitka, posredstvom kojih se upravo i realizuje plansko i svestrano usavršavanje socijalističkog društva i njegovo podizanje na kvalitativno novi stepen.

Teško da je potrebno zadržati se na sva četiri, napred naznačena područja obuhvaćena realizacijom koncepcije ubrzanja: na ekonomskom, socijalnom, političkom i duhovnom. Dodirnuću samo dva: privredu i politiku, i to ne samo zato što su ona organski povezana nego i stoga što ovde ima najviše i teškoća i nerešenih pitanja.

U *privredi* pred sovjetskim ljudima je zadatak podizanja ekonomike na principijelno novi naučno-tehnički i organizacio-

[26] Isto, str. 139—140.
[27] Isto, str. 140.

Digitized by Google

no-ekonomski nivo, prevođenja privrede na put intenzivnog razvitka. Neophodno je dostići »najviši svetski nivo produktivnosti društvenog rada, kvaliteta proizvodnje i efikasnosti privređivanja«, što pretpostavlja da se do kraja 2000. godine »udvostruči proizvodni potencijal zemlje uporedo sa njegovom korenitom kvalitativnom obnovom«.[28] Na tom »putu ka najvišoj produktivnosti rada u predstojećem petnaestogodišnjem periodu ona treba da se poveća 2,3—2,5 puta«.[29]

Kako ostvariti te ekonomske zadatke?

Program KPSS, u novoj redakciji, polazi od toga da su za to potrebne *tri* stvari: prvo, ubrzanje naučno-tehničkog progresa; drugo, prestrukturiranje društvene proizvodnje i, treće, usavršavanje socijalističkih proizvodnih odnosa i sistema upravljanja i metoda privređivanja.

Dok o prva dva momenta već postoje nekakve praktične, makar približne, procene, kad je reč o trećem momentu — najvažnijem — o usavršavanju proizvodnih odnosa, sistema upravljanja i metoda privređivanja — meni se čini zasad još nije dovoljno jasan karakter predstojećih promena. Međutim, kao što pokazuje negativno iskustvo 70-ih i početka 80-ih godina, samo apeli nisu dovoljni. Očigledno, potrebno je smelije otkrivati i otklanjati uzroke koji su usporavali i danas još usporavaju napredovanje. Njih valja tražiti u konzervativizmu, zaostajanju i zastarelosti nekih karika ekonomskog i političkog sistema. Ponešto je o tome već rečeno.

Pri otkrivanju uzroka usporavanja ekonomskog rasta i određivanju sredstava za uklanjanje tih negativnih tendencija Partija je otvoreno i samokritički govorila o greškama i propustima u toj oblasti, tačnije, o slabom uvažavanju dijalektike proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, o izostajanju *svesnog i pravovremenog* obezbeđivanja sklada između proizvodnih odnosa i nivoa razvitka proizvodnih snaga, o karakteru rada.

Istupajući krajem 1984. godine na naučnoj konferenciji, Gorbačov je rekao: »Sklad proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga ne reprodukuje se sam po sebi, nego zahteva neprekidni celishodni rad na usavršavanju celokupnog ekonomskog sistema socijalizma. Posebno je važno da se o tome vodi računa u periodima dubokih kvalitativnih pomeranja u razvitku privrede. Čini se da se usporavanje privrednog rasta krajem 70-ih i početkom 80-ih godina može objasniti ne samo ukrštanjem niza nepovoljnih faktora nego i time što nije pravovremeno otkrivena neophodnost menjanja nekih obeležja proizvodnih odnosa.«[30]

Ne baš tako davno pojedini sovjetski »teoretičari« izjavljivali su da razmatranje protivrečnosti između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, kao osnovne protivrečnosti socijalizma

[28] Program KPSS, isto, str. 141.
[29] Isto, str. 142.
[30] M. S. Gorbačov, Živoe tvorčestvo naroda, Politizdat, Moskva, 1984, str. 12—13.

Digitized by Google

i osnovnog izvora razvitka, tobože ništa sobom ne donosi, sumnjali su u to da ćemo uspeti da se osetno »pokrenemo napred« obraćajući stalno pažnju na to pitanje. Nasuprot mišljenjima ovih skeptika, sada se govori drugačije. »Život nas uči — napomenuo je Gorbačov — da s velikom odgovornošću treba da razmatramo objektivnu dijalektiku razvitka proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao najvažniji izvor ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka društva. To obavezuje da se pravovremeno otkrivaju i razrešavaju protivrečnosti koje u ovoj oblasti nastaju. U socijalizmu one, razume se, nisu antagonističke. Ali, pri stagnantnom zadržavanju zastarelih elemenata proizvodnih odnosa, može nastupiti pogoršavanje ekonomske i socijalne situacije«.[31]

Danas ćute jučerašnji skeptici, sada se nešto ne čuju oni koji sumnjaju u to da je ključno pitanje u realizaciji kursa na ubrzanje socijalno-ekonomskog razvitka zemlje dosledno uvažavanje upravo dijalektike proizvodnih snaga i produkcionih odnosa i pravovremeno razrešavanje protivrečnosti koje baš ovde nastaju.* Bez toga nije moguće ostvariti ne samo ubrzanje, nego čak ni stabilni ekonomski rast. Spoznaja ovog momenta toliko je značajna da je to uneseno i u Program KPSS, u novoj redakciji. U tom dokumentu se kaže: »Neophodne pretpostavke ubrzanja socijalno-ekonomskog progresa društva jesu stalno usavršavanje proizvodnih odnosa, uspostavljanje njihovog stabilnog sklada s proizvodnim snagama koje se dinamično razvijaju, pravovremeno otkrivanje i razrešavanje neantagonističkih protivrečnosti koje nastaju između njih.«[32]

Međutim, pravovremeno otkrivati i razrešavati protivrečnosti koje ovde nastaju nije ni malo jednostavno. Zbog čega? »Na žalost — rekao je Gorbačov — protivrečnosti koje nastaju nismo uvek bili u stanju da pravovremeno otkrivamo i prevazilazimo. Često tome smetaju snaga inercije, konzervativni način razmišljanja, neznanje ili odsustvo želje da se menjaju postojeći oblici rada i da se prelazi na nove metode koji otvaraju prostor svemu onome što je napredno i što odgovara potrebama kako današnjice tako i sutrašnjice. U rešavanju tih pitanja izuzetno veliku ulogu imaju partijske, državne i društvene organizacije, kolektivi trudbenika, naučne ustanove, štampa, stvaralačka snaga kritike i samokritike.«[33]

Drugačije rečeno, sam sistem odnosa zasad ne postiže željeni sklad.

Teško je biti prorok, ali je još teže sumnjati u to da samo duboko poimanje stvarnog karaktera svojine u SSSR-u i u

---

[31] Isto, str. 13.

* U raspravama koje su se u SSSR-u vodile 1982—1984. o protivrečnostima socijalizma Butenko je zastupao stanovište da nerešavanje ove osnovne protivrečnosti može dovesti do deformacija i kriza u razvoju socijalizma, zbog čega je bio oštro osporavan i žestoko napadan. — Prev.

[32] Program KPSS, op. cit., str. 146.

[33] M. S. Gorbačov, Živoe tvorčestvo naroda, str. 13.

Digitized by Google

zemljama realnog socijalizma, i da samo krupne mere u pravcu njene dalje stvarne, a ne formalne, socijalizacije mogu da pokrenu stvari s mrtve tačke i da obezbede stvarno ubrzanje, stvarno brzi progres socijalizma.

I u zaključku nekoliko reči o političkoj sferi, o promenama u oblasti *politike*. Kao što je poznato, u toj je sferi postavljen zadatak što potpunije realizacije *socijalističkog samoupravljanja naroda*. Pokušaji da se postojeći politički sistem kod nas predstavi kao već potpuno realizovano socijalističko samoupravljanje naroda — mislim da ne samo što ne koriste nego i nanose štetu. Ako bi bilo tako, čemu onda uopšte isticati takvo samoupravljanje kao programski zadatak?

Smatram da istina leži u nečem drugom. Mi ćemo delovati u skladu s marksizmom ako ideje samoupravljanja naroda povezujemo sa takvom formom vlasti naroda u kojoj se upravljanje svim društvenim poslovima ostvaruje ne samo u interesu naroda (posredstvom njegovih babica) nego od strane samog naroda, to jest samih trudbenika i shodno njihovoj volji. Drugačije rečeno, to je takvo upravljanje u kojem trudbenici ne prenose funkcije vlasti koje njima pripadaju na svoje predstavnike, pošto te funkcije trudbenici sami vrše, pa zbog toga ovde postepeno iščezava »posebni državni aparat« koji je odvojen od društva, a predstavnička demokratija *već* se povlači, iako *još* nije konačno ustupila svoje mesto neposrednoj demokratiji. Sve to postaje moguće tek tamo i tada gde je, i kada je, u osnovi i pretežno već obezbeđeno učešće *svih trudbenika bez izuzetaka* u donošenju i sprovođenju odluka, to jest u upravljanju društvenim poslovima.

Očigledno je da naše društvo još nije ostvarilo takvo stanje stvari. U uslovima socijalizma, kada se još održava klasna podela društva, kao i politika i politička vlast, upravo i treba da bude obezbeđeno ne komunističko, nego »socijalističko samoupravljanje naroda«, koje *još* ima politički karakter, ali *već* predstavlja takav demokratski sistem upravljanja državnim i društvenim poslovima koji deluje ne samo u korist trudbenika nego i preko samih trudbenika.

Ostvarivanje »vlasti preko samih trudbenika«, u uslovima usavršavanja socijalizma, uz prihvatanje linije potpune realizacije socijalističkog samoupravljanja naroda, upravo i zahteva istinski razvitak demokratije, što danas uslovljavaju mnoge, a pre svega dve okolnosti. U socijalizmu su svi trudbenici suvlasnici sredstava za proizvodnju i društvenih bogatstava, pa zbog toga od stepena i oblika njihovog učešća u vršenju njima poverene funkcije zavisi njihov odnos prema društvenoj proizvodnji i njihova radna aktivnost, samim tim i ceo tok ekonomskog razvitka. Osim toga, socijalistička demokratija je ne samo sredstvo upravljanja ekonomskim razvitkom nego i oblik slobodnog izražavanja mišljenja trudbenika o svim životnim pitanjima. Upravo zahvaljujući njoj i posredstvom nje razvijaju se

Digitized by Google

društvena i građanska svest čoveka — pripadnika socijalističkog društva. Zbog toga, bez usavršavanja i razvijanja demokratije, koja obuhvata sve šire mase trudbenika, nije moguć ni uspešan razvitak socijalističke privrede, ni formiranje svestrano razvijene ličnosti — člana novog društva.

Kao što je poznato, politička vlast trudbenika (diktatura proletarijata), koja je uspostavljena u toku revolucije, zbog mnogih okolnosti (nepismenost velikog dela trudbenika, politička inertnost masa itd.), u početku može da bude samo »vlast za trudbenike«, a ne odmah »vlast samih trudbenika«. Upravo zbog toga su »Marks, Engels i Lenjin razmišljali o prelazu na samoupravljanje trudbenika kao na praktični zadatak proletarijata, od trenutka njegovog dolaska na vlast.«[34] Objašnjavajući tu okolnost, Gorbačov je istakao: »Oni su osnovni sadržaj ove ideje videli u ostvarivanju realnog i praktičnog učešća sve veće mase trudbenika u upravljanju — u razradi, razmatranju, prihvatanju i sprovođenju socijalno-ekonomskih odluka«.[35] Drugačije rečeno, razgraničavajući, ali ne suprotstavljajući »vlast za trudbenike« (diktaturu proletarijata) i »vlast samih trudbenika«, ili socijalističko samoupravljanje naroda, potrebno je naglasiti da u uslovima »vlasti trudbenika« odlučujući deo funkcija vlasti ostvaruju sami trudbenici *neposredno*, po svojoj sopstvenoj volji, vršenje tih funkcija ne poverava se njihovim predstavnicima, zbog čega takva vlast i predstavlja socijalističko samoupravljanje naroda.

Upravo je ta ideja, kao osnovna za socijalističko samoupravljanje naroda, i izražena u Programu KPSS, u njegovoj novoj redakciji: »Partija se stara o tome da se u upravljanju društvom i državom dosledno ostvaruju principi socijalističkog samoupravljanja naroda, to jest da se samoupravljanje ostvaruje ne samo u interesu trudbenika nego da i zakonito, u sve većem stepenu ono postaje neposredno delo samih trudbenika, koji, po rečima Lenjina, ne znaju ni za kakvu vlast nad sobom, osim vlasti njihovih sopstvenih asocijacija.«[36]

Veoma je značajan zakonomeran karakter takvog razvitka koji je istaknut u Programu, a što zahteva njegovo svestrano izučavanje.

Pošto se sada u vezi sa sve češćim korišćenjem pojma »socijalističkog samoupravljanja naroda« povećava opasnost lišavanja tog pojma njegovog stvarnog sadržaja i kao »vlasti za trudbenike« i kao »vlasti samih trudbenika«, važno je ne gubiti iz vida osnovna obeležja jedne i druge vlasti. Kada je reč o tome da li je data vlast, koja se ostvaruje »u ime trudbenika« stvarno »vlast za trudbenike« — onda je objektivni kriterijum za odgovor na to pitanje samo jedan: *čije interese* (trudbenika ili ne) ostvaruje data vlast, pri čemu je — a to je izuzetno važno

[34] M. S. Gorbačov, Živoe tvorčestvo naroda, str. 14.

[35] Isto, str. 15.

[36] Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 158.

Digitized by Google

i za odgovor — neophodno voditi računa o tome kako se u društvu raspodeljuje nacionalni dohodak, koji je njegov deo namenjen zadovoljenju potreba samih trudbenika, i to ne samo dalekih njihovih interesa nego životno važnih, shvatajući pod tim i njihove neposredne i perspektivne interese, dajući primat nasušnim interesima trudbenika. Mera učešća jednih ili drugih interesa u politici treba da se s vremena na vreme takođe određuje voljom samih trudbenika, njihovim neposrednim odlučivanjem.

Kada je, pak, reč o tome da li data vlast, koja funkcioniše »u ime trudbenika«, zadržava obeležja »vlasti trudbenika«, obeležja samoupravljanja naroda, onda objektivni kriterijum ovde može biti samo onaj: na osnovi *čije volje* se vlada, u kojoj meri sami trudbenici ostvaruju svoje funkcije vlasti ne prenoseći ih ni na koga; u kojim sferama društvenog života i u kom obimu oni donose konačne odluke (u preduzećima, u lokalnim okvirima i na opštedržavnom nivou). Isto tako, kao pokazatelj toga u kojoj meri »vlast za trudbenike« postaje »vlast trudbenika« — pretvara se u samoupravljanje naroda, može da bude samo, s jedne strane, proširenje *obima mase trudbenika* koji donose konačne odluke o životno važnim pitanjima, a, s druge, proširenje *obima funkcija vlasti* koje vrše neposredno sami trudbenici.

(Izbor i prevod: S. Živanov)

Digitized by Google

Stipe Šuvar: Svi naši nacionalizmi

(»Milić Rakić«, Valjevo, 1986, strana 327)

Mnogobrojnim studijama koje su objavljene poslednjih godina o raznim aspektima međunacionalnih odnosa pridružila se zbirka članaka i govora poznatog jugoslovenskog javnog radnika, profesora dr Stipe Šuvara, *Svi naši nacionalizmi*. Ova knjiga sastavljena je na osnovu izbora iz javnih rasprava, naučnih studija, koje je autor napisao i izgovorio u proteklih petnaest godina. Period između 1971. i 1986. doista predstavlja jedan od najsloženijih i najprotivrečnijih perioda u novijoj istoriji jugoslovenskog društva: početak ovog perioda karakteriše ekonomski razvoj, ali i prve oštre konfrontacije Saveza komunista sa nacionalističkim snagama politički brojnima, dobro organizovanima i spremnima na politički prevrat celokupnog društva. U daljem toku ovog perioda zaoštravaju se protivrečnosti između ekonomskih planova i njihove realizacije, te se počinju javljati prvi znaci ekonomske krize, koja sredinom osamdesetih godina dobija karakteristike duboke društvene krize. Tokom celog perioda stalno se ispoljavaju nacionalizmi, koji se javljaju sa različitim ideološkim programima, ali sa istim osnovnim ciljem za bitnim promenama državnog i društvenog uređenja Jugoslavije. U tom periodu Stipe Šuvar je obavljao niz odgovornih političkih i državnih funkcija, što ga kvalifikuje kao meritornu ličnost za ocenjivanje nacionalizama u jugoslovenskom društvu; svojom političkom aktivnošću on je i sam vodio borbu protiv različitih političkih snaga, počev od masovnog pokreta u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina pa nadalje. Knjigu u kojoj je pobrojao, kritički ocenio nacionalizme u Jugoslaviji — javnost ne može zaobići. Ovoj knjizi može se pristupiti na više načina — od klasične kritike do njenog

Digitized by Google

prihvatanja kao osnove za rasprave o aktuelnim međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji, i šire, o ulozi nacije u socijalizmu i savremenom svetu. Čini se da smo, zaokupljeni sopstvenim problemima, suviše usko posmatrali mnoge pozitivne procese nacionalne emancipacije, da nismo bili spremni da naciju sagledamo u širem kontekstu globalnih procesa u svetu. Tehnološka era donela je nove oblike alijenacije čoveka i pojačanu potrebu za trajnim vezivanjem za užu sredinu, za pripadanjem, koje omogućava potvrđivanje identiteta čoveka, naravno, pored ostvarivanja identiteta u pravno-političkom smislu, kao građanina i političkog subjekta. Ako se građanska i politička prava ostvaruju i potvrđuju na sve višoj civilizacijskoj razini, onda se i pitanje nacionalizma pojavljuje u novom svetlu. Međutim, ukoliko građanin sebe ne može da identifikuje u drugim sferama života — u radu kao odgovornog samoupravljača — i ako je pripadnost naciji postala zamena za realizaciju društvenog i političkog bića pojedinca i društvenih slojeva, onda se i nacionalno i nacionalizam spušta ispod onih ciljeva i vrednosti koje je jugoslovensko društvo sebi postavilo u pravnim aktima i političkim dokumentima. Kao političar sa velikim iskustvom, Stipe Šuvar je pokazao doslednost u borbi protiv erozije političkih vrednosti a *za* pravo marksističko vrednovanje kulturne baštine naših naroda i narodnosti. U njegovim tekstovima je izražena ideja o nužnosti stalnog otvaranja perspektive razvoju međunacionalnih odnosa, te on izbegava da polemiše sa prošlošću, primerice da pomno preispituje ispravnost odluka Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. On se više bavi aktuelnim teškoćama, a pre svega ekonomskim problemima, zaostajanjem u razvoju pojedinih regiona, kao izvorom nacionalizama u Jugoslaviji. Autor je na više mesta pokazao kako se nacija zloupotrebljava, no iz njegovih tekstova gotovo se uopšte ne vidi onaj pozitivni, emancipatorski uticaj koji je borba za nacionalni identitet imala posle drugog svetskog rata u svetu, uprkos protivrečnostima i savremenoj ekonomskoj, političkoj i civilizacijskoj krizi koja stvara ozbiljne teškoće u dnevnom političkom radu svim nosiocima progresivnih, levičarskih ideja i u zemljama sa stabilnijom ekonomskom i političkom situacijom no što je ona u Jugoslaviji. Na aktuelne međunacionalne odnose u Jugoslaviji i perspektivu njihovog rešavanja može se primeniti Lenjinova misao da se »čvrstina lanca proverava otpornošću najslabije karike«.

Autor je definisao i politički jasno diferencirao one nacionalizme koji su bili politički najaktivniji i okupili najveći broj pristalica. Između 1971. i 1986: srpski, hrvatski, slovenački, albanski nacionalizam. Ukazao je i na veoma smišljenu, dobro organizovanu delatnost islamskih fundamentalista, na postojanje crnogorskih nacionalista koji izražavaju bojazan od demografskog prodora Albanaca. Pošto je pisac naveo sve ove nacionalizme, potrebno je podsetiti na postojanje *nacionalnog nihilizma*, kao reakciju na krizu međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, na *unitarizam*. Kao opredeljenje koje je u izvesnom statističkom porastu javlja se *jugoslovenstvo*, još nedovoljno zastupljeno, ali kao ideja progresivno, jer naglašava svesnu pripadnost jugoslovenskoj zajednici. Većina tekstova koje je Štipe Šuvar objavio u knjizi nastala je u vreme političkih i idejnih borbi u Savezu komunista, i oni su naglašeno polemički. Kada se razmotri tako veliki broj negativnih društvenih pojava, iza kojih stoje konkretne političke snage i konkretni pojedinci, nameće se pitanje: šta je pozitivno socijalizam doneo naciji, a šta nacija socijalizmu? Da li su svi nacionalizmi samo istorijsko nasleđe, koje će postepeno i automatski usporavati razvoj društva, ili tu postoji nešto drugo? Najveća slabost ovih tekstova je upravo u tome što oni ne pokazuju političku i akcionu snagu Saveza komunista i rešenost da se na zauzetim sta-

Digitized by Google

novištima istrajava uprkos delovanju nacionalističkih snaga, već se stiče utisak da se u svemu vide neprijatelji — ili su neprijatelji nekome potrebni. Iz ovih tekstova ne vidi se dostignuta politička zrelost mlađih generacija, kao članova SKJ i kao građana, koja im dopušta poštovanje kulturne baštine naših naroda i narodnosti sa manje netrpeljivosti i predrasuda nego nekim starijim generacijama. Potrebno je, radi naučne istine, podsetiti da je geneza krize u kojoj se jugoslovensko društvo sada nalazi upravo u podelama, u zatvaranjima republika i pokrajina, u pretvaranju jugoslovenskog tržišta i jedinstvene privrede u osam malih, autarkičkih privreda koje nisu sposobne da izdrže konkurenciju na međunarodnom tržištu. Ove podele su bile moguće samo uz aktivno delovanje birokratskih snaga, posebno republičkih partijskih rukovodstava koja su se pojavljivala kao zastupnici republičkih/pokrajinskih interesa. S obzirom na produbljivanje sadašnje krize, teško je definisati i realizovati takvu političku i društvenu perspektivu u kojoj će biti daleko manje nacionalističkog delovanja, a znatno više realnih rezultata, izraženih kroz sledeće odnose: zdravu ekonomiju, bez cepanja i deljenja jugoslovenskog tržišta, kroz rešavanje problema nezaposlenosti, vrednovanje rada, posebno kreativnog, i ukidanje vladavine mediokritetstva, koje celokupno društvo vraća u primitivizam i zaostalost, kroz brži i dinamičniji razvoj.

U nedostatku ovih rezultata, mladi ljudi se okreću onim snagama koje unutar Jugoslavije raspiruju šovinizam. U našoj društvenoj praksi još je primenljiva Gramšijeva ocena da je »za čoveka bez ličnosti najvažnije da bude nacionalan«. Stoga je jedna od najboljih i najcelovitijih autorovih kritika nacionalizma ona upućena protiv malograđanske svesti, protiv malograđanskog mentaliteta koji zarobljava ne samo pripadnike takozvanih intelektualnih profesija već i jedan broj radnika. Najbolji odgovor, i politički i šire, bio bi ekonomska i pravna sigurnost te prosperitet koji bi ovo društvo trebalo da garantuje svim radnim ljudima. Ali, ako vodeća politička snaga društva ne može da garantuje takve rezultate, onda se mora suočavati sa pojačanim delovanjem nacionalističkih snaga. Time ne tvrdim da je nacionalizam nekakva istorijska sudbina jugoslovenskih naroda i narodnosti, već samo ističem argument koji je pisac upotrebio u nekoliko svojih izlaganja u najvišim partijskim organima — da u jugoslovenskom društvu ekonomske teškoće, po pravilu, dovode do pogoršanja međunacionalnih odnosa. Tačan je zaključak autora: »Teško je ne biti nacionalista, u tome je problem i za komuniste, za socijalistički orijentirane ljude, za humaniste svih vrsta« (str. 35). Budući da svaki pojedinac živi i deluje unutar konkretne sredine — kao radnik na određenim poslovima, kao pripadnik određene nacije, socijalnog sloja, nemoguće je da ne bude pod različitim uticajima, često i pritiscima svoje sredine. Kriza je doprinela vraćaniu stare svesti (S. Šuvar podseća na Marxovu ocenu iz *18. brumairea Louisa Bonaparte*, da svest mrtvih kao móra pritiska svest živih), starih mitova i revandikacija.

Autor je iscrpno nabrojao i opisao nacionalističke snage unutar Jugoslavije (delimično i ustaško-četničku emigraciju), ali nije naveo one političke snage koje deluju već više decenija smišljeno protiv takvog uređivanja međunacionalnih odnosa kakvo je u Jugoslaviji uspostavljeno: primerice, susedne države NR Albanija i NR Bugarska, te katolička crkva.

Najargumentovaniji tekstovi u knjizi su oni eseji koji razmatraju problem nacionalizma u kulturi. Naslov jednog od tih tekstova mogao bi da bude tema za naučni skup: »I dalje se formiraju legije malograđanskih poluinteligenata« (str. 187 i dalje). Dobro utemeljena, argumentovana rasprava pokazuje da još mnogo toga mora da se uradi u jugoslovenskom društvu, da bi ono doista dostiglo razinu modernog društva,

Digitized by Google

počev od kulturnog dijaloga pa nadalje. Međutim, iz ovih polemičkih tekstova ne dobija se odgovor na jedno pitanje koje se provlači kao crvena nit i nameće se svim političkim i javnim radnicima: šta u savremenim uslovima jeste jugoslovenska kultura, koliko je njeno istorijsko nasleđe i koliko je otvorena za budućnost? Očigledno, ne postoji jedan odgovor koji bi bio utvrđen jednom zauvek, ali je obaveza i pravo svih, posebno Saveza komunista Jugoslavije, da čuvaju istorijske i kulturne vrednosti jugoslovenskih naroda i narodnosti, i da u uslovima materijalne oskudice veoma pažljivo planiraju razvoj kulture. Svakako da doprinos toj borbi za izgrađivanje kulturnog identiteta jeste borba protiv »balkanskog kompleksa«, koji je S. Šuvar pominjao u svojim tekstovima, nekritičkog imitiranja kulturnih obrazaca nekih razvijenijih zemalja.

Kada pročita ovu polemičku knjigu, čitalac je stavljen u situaciju da ozbiljnije i kritičkije razmišlja o šteti koju su nacionalizmi naneli jugoslovenskom društvu. Drugo je pitanje šta se i koliko moglo sprečiti, a praksa se danas suočava sa teškoćama koje će se rešavati sporo i u nepovoljnim uslovima. Ova knjiga je dokument o jednom složenom razdoblju jugoslovenskog društva i dokaz političke borbe koju je Stipe Šuvar veoma uporno vodio protiv nacionalističkih snaga u Jugoslaviji.

Saznanje o iluziji da je socijalistička revolucija dovoljno jak garant protiv javljanja bilo kog nacionalizma u Jugoslaviji je teško, ali može biti politički otrežnjujuće i produktivno, pod jednim uslovom — da većina građana prihvata i bori se za jugoslovenski patriotizam kao osnovnu vrednost. A kako se u praksi ova ideja realizuje, to drug Šuvar bolje zna od autora ovog kratkog osvrta.

Dubravka Stajić

Miodrag Cekić: Misao u vremenu filozofske studije

(»Hegelovo društvo«, Beograd, strana 459)

Knjiga *Misao u vremenu* profesora Miodraga Cekića nastala je iz prerade njegovih filozofskih studija napisanih i objavljenih od 1956. do 1965. Reč je o »ponovo rađenim« studijama kojima je autor posvetio tri godine svoga rada i koje u izvesnom smislu predstavljaju rezime njegovih stavova o problemima i temama kojima se bavi.

Knjiga ima tri dela. U prvom delu autor se bavi pojmom filozofije, predmetom i metodom istorije filozofije. Drugi deo knjige o evolucionizmu Herberta Spensera i pragmatizmu Viljema Džemsa nešto je duži od prvog i znatno kraći od trećeg dela koji čine četiri studije: fenomenalizam Ernsta Maha, fikcionalizam Hansa Fajhingera, kritički idealizam Kohena i Natorpa i fenomenologija Edmunda Huserla.

Ovakav izbor filozofskih pravaca za obradu autor je objasnio svojim »ličnim sklonostima«. Suštinska je namera autora bila da propita da li svojim sadržajem filozofske ideje mislilaca kojima se u knjizi bavi još »svetle u vremenu«. Autor, mislimo s pravom, vidi u »vremenu konačnog sudiju svake misli«, držeći, naposletku, da će vreme biti sudija i njegove »misli u vremenu«, dakle i ove njegove knjige. Po autorovom sudu, filozofska shvatanja koja je temeljno prosudio, razume se sa svoga gledišta, odjekuju u našem vremenu, jer su »današnji glavni pravci filozofskog mišljenja u zapadnom svetu«, a to su, kaže on, logički pozitivizam i filozofija egzistencije, na njima »zasnovani«. Zbog toga pisac ove knjige opravdano očekuje da će njegove studije o pomenutim filozofskim orijentacijama biti od koristi svima koji se žele dublje upoznati sa savremenom filozofijom Zapada. Jer je autor uspeo da s potpunom naučnom akribijom filozofski pro-

Digitized by Google

mišljeno zahvati na analitičan način one suštinske niti evolucionizma Spensera, pragmatizma Džemsa i teorijsko-saznajnih teorija fenomenalizma, fenomenologije, fikcionalizma i kritičkog idealizma iz oblasti filozofije nemačkog jezičkog područja koje su na određen način postale konstituensi modernog filozofskog mišljenja u Evropi našeg vremena.

Nije ovde mesto da se podrobno izloži i eventualno kritički proceni svaka studija ponaosob koja je ušla u ovu knjigu. Takav bi zadatak prevazišao predviđene okvire ovoga teksta, ali zato valja odmah reći nešto što se može odnositi podjednako na sve njih: pisane su sa žarom istinskog poznavaoca, pravog znalca materijala o kojem referiše; autor nije samo težio tome da konstatuje i utvrdi šta je šta nego i da odmeri šta je u dotičnom mišljenju već pripadalo prošlosti, šta pripada sadašnjem vremenu, a šta ima šanse da i dalje misaono sudeluje u budućnosti čoveka i njegovom naporu da osmisli svoj život u trajanju. Filozofski naboj svih ovih studija je njihova posebna vrlina. Nju valja istaći i zbog toga što je veoma čest slučaj kod mnogih autora filozofskih studija da sebe nekako stavljaju u drugi plan, da se kriju iza naučnog utvrđivanja ovih ili onih komponenti istraživanog filozofskog mišljenja, pa se onda dobija utisak kao da nije reč o filozofskom istraživanju. Ove studije uverljivo pokazuju da je o filozofskoj misli moguće pisati samo njoj primereno — filozofski. Naravno, to nije lako postići u studijama ove vrste, pogotovu ako se to hoće sprovesti kako je to učinio ovaj autor, da se utvrde ne samo istorijske, kulturne i druge okolnosti u okviru kojih je nastalo, razvijalo se i pulsiralo jedno filozofsko mišljenje nego da se ustanove uticaji, veze, spone koje je ono ostvarilo i uspostavilo.

U tom smislu smatramo osobito vrednim Cekićevo nastojanje da utvrdi uticaje filozofskih pravaca, o kojima piše, na našu filozofiju i njen razvitak. Verovatno će se mnogi iznenaditi širinom Spenserovog uticaja na neke srpske naučnike, filozofe i intelektualce, kao i zbog izvesne sličnosti njihovih ideja i ideja tog danas ne baš mnogo pominjanog mislioca. Ne sumnjamo da je Cekić time doprineo uspešnijem izučavanju duhovnih veza između naših naučnika, pesnika i mislilaca i filozofskih ideja Zapada. Šteta je samo što autor nije učinio isti napor i u studiji o Džemsovom pragmatizmu, zbog čega je ostalo nejasno da li je njegova misao šire odjeknula na našim duhovnim prostorima. Ali, kao naknadu za taj propust, autor je prilično opširno utvrdio »odjeke Mahove filozofije kod nas«. Naročito su interesantna autorova zapažanja o kontroverzama koje su nastale povodom Maha među našim marksistima između dva rata. Poticajan je taj deo piščeve studije o Mahovoj filozofiji za buduće istraživače marksističke filozofije u našoj zemlji pomenutog razdoblja. Takođe smatramo zanimljivim i autorova razmatranja stava naših filozofa i filozofskih pisaca prema filozofskim orijentacijama koje su predmet njegovih studija. Tako je, na primer, zanimljivo izlaganje gledišta naših filozofa o fikcionalizmu Fajhingera. Pisac tvrdi da su svi, manje više, odbacivali tu filozofiju ne određujući njen pravi filozofski domet, zbog toga što su je svodili na neki drugi pravac koji je bilo »lakše« odbaciti. U izvesnom smislu ta rasprava dobija karakter odmerene i valjano zasnovane polemike s takvim odbacivanjima. U studiji posvećenoj kritičkom idealizmu Koena i Natorpa autor se osvrnuo i na odnos domaćih autora prema njima, uz kritičke opaske o njihovim stavovima. U tom pravcu, samo sada ne mnogo opširnije, Cekić daje osvrt i na recepciju Huserlove fenomenologije kod nas, ističući da je u našoj sredini Milan Damjanović na »magistralan način« prikazao Huserlovu fenomenologiju, dodajući da su njegovi tekstovi »prožeti fenomenološkim načinom mišljenja«.

Problemski su sve Cekićeve filozofske studije u ovoj knjizi koncentrisane na rasvetljavanje »ulo-

Digitized by Google

ge subjekta u saznanju«. O tome je reč u osnovi i kad se istražuje fenomenalizam, fikcionalizam, ili kritički idealizam i fenomenologija. Autorovo interesovanje za to pitanje je osnovna nit koja povezuje sve ove rasprave u jedinstvenu celinu, uprkos tematskoj raznorodnosti. Iz te celine delimično se izdvaja autorova studija »Filozofija i istorija filozofije«. Ta je rasprava vrlo originalna i sadržajna u svakom pogledu. Autor se kritički odnosi prema svim dosadašnjim pokušajima određenja filozofije, nastojeći da iz njihovog razumevanja formira svoje shvatanje filozofije. Sažeti to shvatanje u definiciju filozofije nije jednostavno, pa se dobija utisak da ni autor nije uspeo da pruži jednoznačno određenje pojma filozofije. Možda je autor trebalo pre da odgovori na pitanje *kako je filozofija moguća,* nego *šta ona jeste?* Jer, ako Cekić određuje filozofiju kao »pogled na svet i život«, da li je onda uopšte moguće pružiti prihvatljivo određenje filozofije? Ima i drugih pitanja koja bi se ovom delu autorove rasprave mogla postaviti. No to ne umanjuje njenu vrednost, naprotiv. Ona pruža obilje povoda za plodne i plodotvorne razgovore.

Posebna vrlina Cekićeve knjige je njena kritičnost. Autor se ni u jednom slučaju nije ustezao da prema određenom problemu koji tematizuje zauzme stav, da ga pregnantno formuliše, obrazloži sa sopstvenog stanovišta. Stoga bi se moglo reći da su studije obuhvaćene ovom knjigom sadržajna analiza filozofske misli, u razdoblju od sredine prošlog veka gotovo sve do naših dana, ostvarena, s jasno profiliranom i pročišćenom vlastitom filozofskom mišlju. Širina i dubina kritičke analize, koje odlikuju sve studije ove knjige, omogućuju čitaocu da se svestrano i pouzdano obavesti ne samo o suštinskim karakteristikama filozofije mislioca kojim se bave nego da stekne uvid u stanje filozofske misli celog razdoblja, da se informiše o kontroverzijama unutar njega i uopšte o duhovnoj klimi koja čini to razdoblje specifičnim.

Ne upuštajući se opširnije u analizu pojedinih studija u ovoj knjizi, valja reći da pristup obradi pojedinih filozofskih pravaca nije bio svuda isti. Zavisio je od suštinskih karakteristika i istorijske uloge svakog od njih u ovom razdoblju. Zbog toga je, na primer, izlaganje o Spenserovom evolucionizmu pretežno sistematsko, dok su u prikazu Džemsovog pragmatizma isticani njegovi kulturno-istorijski sadržaji, a obrada filozofskih pravaca nemačkog jezičkog područja uglavnom je okrenuta problemima saznanja. A oni su ipak osovina oko koje se kreću sve ove studije.

Pored opširne, precizno navedene literature, autor je dodao knjizi i registar imena, što je od velike koristi svakom čitaocu. Na žalost, u poslednje vreme to se sve ređe čini, a pri tom se zaboravlja koliko taj propust otežava rad proučavanju svakog dela ove vrste. Na kraju knjige su dati podaci o vremenu prethodnog objavljivanja studija iz ove knjige i beleška o autoru. Sve to čini knjigu kompletnom i veoma pogodnom za korišćenje.

Na kraju valjalo bi pozdraviti izdavački poduhvat »Hegelovog društva«. Objavljivanje knjige bio je pun pogodak. Nadati se i želeti da se započeti posao nastavi. Verujemo da podrška čitalaca ovakvim nastojanjima neće izostati.

Miloje Petrović

Dr Bojana Tadić i Ana Damian: »Sukobi među nesvrstanim zemljama«

(»Međunarodna politika«, Beograd, 1987, str. 208)

Knjiga dr Bojane Tadić, sa opsežnim dokumentarnim pregledom Ane Damian, o sporovima i sukobima među nesvrstanim zemlja-

Digitized by Google

ma predstavlja u nas prvu monografiju posvećenu toj značajnoj i kontroverznoj temi. U teorijskom opusu dr Bojane Tadić, jednog od najpoznatijih jugoslovenskih stručnjaka za politiku i pokret nesvrstanosti, to je, takođe, prva knjiga u kojoj autor celovito i kompleksno analizira jedan od značajnih problema iz spleta odnosa među samim nesvrstanim zemljama.

Kada danas pristupamo izučavanju sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama postaje sasvim jasno da su u još nedalekoj prošlosti u odnosu na ovaj janusovski fenomen postojale tri iluzije ili zablude:

(a) U prvim posleratnim godinama, kada je uzimala maha antikolonijalna revolucija i kada su se začinjale ideje nesvrstanosti, malo je ko mogao pretpostaviti da će u odnosima novooslobođenih zemalja jednoga dana doći do trzavica i razmimoilaženja različite vrste, pa i do otvorenih oružanih sukoba. Smatralo se da novooslobođene zemlje imaju samo dva neprijatelja: metropolu, od koje žele da se oslobode, i velike blokovske sile, koje ispoljavaju jasne namere da ih milom ili silom svrstaju u svoje sfere uticaja. Pri tome, solidarnost kolonija i novooslobođenih zemalja u borbi za slobodu i nezavisnost i ravnopravno mesto pod suncem u međunarodnoj zajednici nametala je gotovo isključivo misao o njihovoj solidarnosti i zajedničkim interesima. Stvaranje pokreta nesvrstanosti, u koji su mahom ušle novooslobođene zemlje, još više je uticalo na uverenje da će solidarnost i akciono jedinstvo u borbi za nove međunarodne političke i ekonomske odnose potpuno eliminisati mogućnost bilo kakvih razmimoilaženja u krugu zemalja koje se inspirišu idejama nesvrstanosti.

(b) Tokom vremena, međutim, dolazi do političkih razmimoilaženja, pa i sporova i sukoba među zemljama koje su udružile svoju akciju u pokretu nesvrstanosti. U prvi mah se smatra da su to sporadične i incidentne pojave kojima ne bi trebalo pridavati širi značaj. Javlja se mišljenje da će same zemlje koje su se našle u sporu ili sukobu naći rešenje koje će biti u harmoniji sa njihovim globalnim političkim opredeljenjima u koordinatama nesvrstanosti, to jest — da će međusobne sporove i sukobe rešavati mirnim putem, pregovorima na bazi ravnopravnosti i uz uvažavanje obostranih interesa. Otuda i shvatanje da sporovi i sukobi nesvrstanih zemalja ne bi trebalo da budu razmatrani na sastancima na vrhu da ne bi opterećivali akciju pokreta nesvrstanosti, već da treba i da mogu da ostanu »pred vratima konferencijskih dvorana« u kojima nesvrstani raspravljaju o ostvarivanju svojih zajedničkih zadataka i ciljeva.

(c) Kada se ispostavilo da, hteli ne hteli, sporovi i sukobi među nesvrstanim zemljama prodiru u konferencijsku dvoranu u kojoj zasedaju lideri nesvrstanih zemalja i počinju da ugrožavaju solidarnost i akciono jedinstvo u pokretu nesvrstanosti, javlja se treća iluzija ili zabluda — da treba samo povesti političku akciju i organizovati pružanje dobrih usluga, pa da će svaki spor ili sukob između nesvrstanih zemalja moći da bude rešen u saglasnosti sa načelima Povelje UN i principima nesvrstanosti. Iako se ne može osporiti značaj političkog i mirovnog posredovanja pokreta nesvrstanosti u sporovima i sukobima među nesvrstanim zemljama, ispostavilo se da su oni, po prirodi stvari, često tvrd orah da bi mogli biti obustavljeni ili raspleteni samo zahvaljujući angažovanju i posredovanju pokreta nesvrstanosti.

Ove tri iluzije ili zablude o sporovima i sukobima među nesvrstanim zemljama pripadaju prošlosti. Međutim, danas smo svedoci blokovskih manipulacija kojima je cilj da nesvrstane zemlje prikažu kao glavnog uzročnika poremećaja i nestabilnosti u posleratnim međunarodnim odnosima. U tom cilju operiše se tvrdnjom da se najveći broj sporova i sukoba u periodu nakon drugog svetskog rata zbio i zbiva u Aziji, Africi i Latinskoj Americi, to jest

Digitized by Google

u krugu stotinak zemalja koje pripadaju pokretu nesvrstanosti. Tom statističkom operacijom ideolozi blokovske politike hoće da dokažu više stvari u isti mah: da područja u svetu koja su obuhvaćena vojnopolitičkim savezima velikih sila predstavljaju jedine zone stabilnosti i bezbednosti; da su se novooslobođene zemlje pokazale kao nepunoletne i nezrele članice međunarodne zajednice; da nesvrstane zemlje koje se tako gromoglasno zalažu za mir, nemešanje, mirno rešavanje sporova nisu u stanju da prevaziđu ni sporove i sukobe u svojim sopstvenim redovima, što znači da nemaju moralnu legitimaciju da se predstavljaju kao najdosledniji nosioci aktivne i miroljubive koegzistencije, niti da bi uopšte bile u stanju da budu pouzdan i efikasan regulator stanja u međunarodnim odnosima.

Argumenti ove vrste veoma lako se mogu svesti na »pravu meru«, jer dolaze od onih koji su učešćem u blokovskoj podeli i konfrontaciji i svojim arsenalima nuklearnog oružja doveli do realne mogućnosti i opasnosti uništenja čitavog čovečanstva. S druge strane, sprečavanjem totalne bipolarizacije međunarodnih odnosa nesvrstane zemlje su, u stvari, dale neizmeran doprinos jačanju mira i bezbednosti u svetu.

U analizi uzroka nastajanja sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama može se doći do zaključka da su oni u najvećoj meri posledica spleta istorijskih okolnosti, onih u prošlosti kada su ove zemlje egzistirale u koordinatama velikih kolonijalnih carstava i, takođe, političkih i ekonomskih uslova u kojima su se našle u posleratnom svetu, izukrštanom ideološkim, političkim i drugim podelama. Mnoge od njih su stekle slobodu i nezavisnost u granicama koje su nekad hazarderski povlačile evropske metropole, ne vodeći računa o njihovom etničkom biću i drugim vitalnim interesima. Mnoge od njih se upravo sada nalaze u procesu konstituisanja svog nacionalnog bića, pa i ostvarivanja svojih nacionalnih aspiracija.

U korenu mnogih sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama mogu se naći i hegemonističke pretenzije, koje su vrlo često u direktnoj vezi sa političkim interesima pojedinih centara blokovske moći.

I u jednom i u drugom slučaju, pa i onima koje u ovoj prilici ne uzimamo u razmatranje, u pitanju su realiteti koji proističu iz stanja u savremenim političkim i ekonomskim odnosima u svetu. Prema tome, niti su nesvrstane zemlje »pretplaćene« na to da budu akteri najvećeg broja sporova i sukoba u posleratnim međunarodnim odnosima, niti su ti sporovi i sukobi izraz njihove nepunoletnosti, niti su dokaz »erozije morala« u pokretu nesvrstanosti. Oni koji danas sa pijedestala blokovskog monolitizma gledaju na sukobe među nesvrstanim zemljama zaboravljaju da su tzv. civilizovane zemlje stotinama godina međusobno ratovale i krvarile i izvezle u svet dva svetska rata i, povrh toga, još i hladni rat da bi tek posle sticaja određenih istorijskih okolnosti mogle da uđu u fazu integracije. Isto tako, oni zaboravljaju da su sporovi i sukobi prisutni i u grupacijama koje predstavljaju ekskluzivne ideološke tvorevine, uprkos pritisku i suprematiji predvodničkih blokovskih sila.

Kada bismo analizirali sve faktore koji utiču na odnose između država i, posebno, teško stanje u kome se nalaze nesvrstane zemlje, mogli bismo čak reći da impresionira odsustvo većeg broja sporova i sukoba među njima! Tome je, svakako, doprinela privrženost novooslobođenih zemalja načelima Povelje UN, okolnost da je u Povelju OAJ unesena odredba o prihvatanju postojećih granica i, svakako, njihovo zajedničko delovanje na platformi nesvrstanosti.

Sve to ne znači da se mogu potcenjivati nepovoljna dejstva sporova i sukoba nesvrstanih zemalja na solidarnost i akciono jedinstvo u pokretu nesvrstanosti. Zbog toga se u novije vreme u pokretu nesvrstanosti ulažu sve širi napori da se sporovi i sukobi među nesvrstanim zemljama re-

Digitized by Google

šavaju mirnim putem u skladu sa načelima Povelje UN i principima nesvrstanosti.

Pokušaji uspostavljanja mehanizma ili procedure u pokretu nesvrstanosti za mirno rešavanje sporova do sada nisu urodili plodom. Po prirodi stvari, zemlje u sporu i sukobu su odbojne prema mogućnosti da im neko treći bude arbitar ili sudija. Isto tako, postojanje mehanizma ili procedure za mirno rešavanje sporova (kako je još pokazalo iskustvo Društva naroda) samo po sebi ne predstavlja garantiju da do sukoba neće dolaziti ili da će moći efikasnije da budu rešavani. Ali, princip mirnog rešavanja sporova od svakoga zahteva, pa i od pokreta nesvrstanosti, da neprekidno i maksimalno ulaže realistične i fleksibilne napore koji mogu da dovedu do njegove delotvorne primene.

Knjiga dr Bojane Tadić na vrlo sistematičan i studiozan način prezentira tematiku sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama od vremena Prve konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. do danas. Reč je o jednom dramatičnom razdoblju u istoriji sveta, pa i pokreta nesvrstanosti, koji je u toku četvrt veka učetvorostručio broj svojih članova, a u tom kontekstu i o sporovima i sukobima među nesvrstanim zemljama, kao pojavi koja je skrenula na sebe pažnju svih onih koji prate i izučavaju nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti i njegovo mesto i ulogu u međunarodnim odnosima. U neku ruku, ova knjiga predstavlja svojevrsnu istoriju nesvrstanosti posmatranu kroz prizmu faktora koji su delovali na međusobne odnose nesvrstanih zemalja, pa time i na ukupne aktivnosti pokreta nesvrstanosti.

Ovo novo delo dr Bojane Tadić, zajedno sa dokumentarnim prilogom Ane Damian, vidno obogaćuje našu literaturu o nesvrstanosti, doprinosi oslobađanju od nekih iluzornih predstava o nesvrstanim zemljama i ukazuje na stvarno stanje i odnose u pokretu nesvrstanosti, kao najširem pokretu država u istoriji međunarodne zajednice.

Ranko Petković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
JUL 22 1987
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

3
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Baškov Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Ferenc, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Franjo Kožul, Ivar Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 2

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 3

Sadržaj

Socijalistička demokratija i Savez komunista

Miloš Nikolić
Socijalizam, demokratija, Savez komunista Jugoslavije 3

Vukašin Lončar
Suština poruka XIII kongresa SKJ 20

Prvoslav Ralić
Demokratija nije cilj za sebe 29

Atila Sam
Objektivna uslovljenost demokratizacije 33

Radovan Radonjić
O klasnoj dimenziji demokratizacije odnosa u SK 37

Risto Kilibarda
Primena samoupravnih regula 41

Nijaz Duraković
»Medveđa usluga« staljinizma (7) 48

Radoš Smiljković
Interesi, klasni pokret u optici Marksa i sledbenika 53

Fuad Muhić
Kako se osloboditi dogmatskog nasleđa 66

Dušan Dragosavac
Zašto antikomunisti poistovećuju marksizam i socijalističke revolucije sa staljinizmom 70

Mira-Ljubić Lorger
Nemamo teoriju prelaznog perioda 77

Zdravko Tomac
Naš cilj nije građanska, nego socijalistička samoupravna demokracija 81

Svetislav Stojakov
Kritika kritike 94

Milija Komatina
Kome treba fakultativna demokratija 99

Dragan Mrkšić
Tri strateška zadatka 103

Zoran Vidojević
Gde smo u pogledu demokratizacije? 110

Branko Caratan
Programi nisu do kraja definirani 117

Marijana Pajvančić
Učešće delegacija u odlučivanju 122

Osvrti

Dušan Pekić
Mogućnost strategijskog iznenađenja i mere za njegovo sprečavanje u koncepciji opštenarodne odbrane (12) 127

Branislav Ribar
Kompjuterski sindrom 136

Prikazi 140

Digitized by Google

Содержание

Социалистическая демократия и Союз Комунистов

Милош Николич
Социализм, демократия, Союз Коммунистов Югославии 3

Вукашин Лончар
Суть наказов XIII съезда СКЮ 20

Првослав Ралич
Демократия не является целью сама по себе 29

Атилла Сам
Объективная обусловленность демократизации 33

Радован Радонич
Классовое измерение демократизации отношений в СК 37

Ристо Килибарда
Применение самоуправленческих регламентов 41

Нияз Диздаревич
„Медвежья услуга" сталинизма (7) 48

Радош Смилькович
Интересы, классовое движение с точки зрения Маркса и последователей 53

Фуад Мухич
Как освободиться от догматического наследия 66

Душан Драгосавац
Почему антикоммунисти отождествляют марксизм и социалистические революции с сталинизмом 70

Мира Любич-Лоргер
У нас нет теории переходного пернода 77

Здравко Томац
Наша цель — не гражданская, а социалистическая самоуправляемая демократия 81

Светислав Стояков
Критика критики 94

Милия Коматина
Кому нужна факультативная демократия 99

Драган Мркшич
Три стратегические задачи 103

Зоран Видоевич
Где мы относительно демократизации? 110

Бранко Царатан
Программы не дефинитивны вполне 117

Марияна Пайванчич
Участие делегации в процессе принятия решений 122

Обзоры

Душан Пекич
Возможность стратегического внезапного нападения и меры для его предупреждения в концепции всенародной обороны (12) 127

Бранислав Рибар
Синдром вычеслительных машин 136

Рецензии 140

Contents

Socialist Democracy and the League of Communists

Miloš Nikolić
Socialism, Democracy, the League of Communists of Yugoslavia 3

Vukašin Lončar
The Substance of the Messages of the XIII Congress of the League of Communists of Yugoslavia 20

Prvoslav Ralić
Democracy is not an End in Itself 29

Atila Sam
The Objective Condition for Democratization 33

Radovan Radonjić
The Class Dimension in the Democratization of Relations in the League of Communists 37

Risto Kilibarda
Application of the Rules of Self-management 41

Nijaz Duraković
The Disservice of Stalinism (7) 48

Radoš Smiljković
Interests, the Class Portrait in the Optics of Marx and Followers 53

Fuad Muhić
How to Get Rid of the Dogmatic Heritage 66

Dušan Dragosavac
Why Do the Anti-communists Identify Marxism and the Socialist Revolutions with Stalinism 70

Mira Ljubić-Lorger
We Lack a Theory of the Transitional Period 77

Zdravko Tomac
Our Goal Is, not Bourgeois, but Socialist Self-managing Democracy 81

Svetislav Stojakov
A Criticism of Criticism 94

Milija Komatina
Who Needs Facultative Democracy 99

Dragan Mrkšić
Three Strategic Tasks 103

Zoran Vidojević
Where Are We with Respect to Democratization 110

Branko Caratan
The Programmes Have not Been Definitively Defined 117

Marijana Pajvančić
The Participation of the Delegation in Decision-making 122

Comments

Dušan Pekić
The Possibility of Strategic Surprise and Measures to Prevent It in the Concept of Total National Defence (12) 127

Branislav Ribar
The Computer Syndrome 136

Book Reviews 140

Digitized by Google

Miloš Nikolić

Socijalizam, demokratija, Savez komunista Jugoslavije

Svoje izlaganje koncipirao sam u okviru četiri grupe pitanja.

Prvu grupu pitanja koja ću pokrenuti čine oni fundamentalni marksistički stavovi koji određuju, ili treba da određuju naš teorijski pristup problemima demokratije, upravo demokratije u socijalizmu. Druga grupa pitanja obuhvata aktuelnost demokratije u socijalizmu, posebno kod nas danas. Treća grupa se odnosi na postojeću strategiju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalizma na osnovama samoupravljanja i na mesto demokratije u toj strategiji; četvrtu grupu pitanja čine neke alternativne, našoj strategiji socijalizma, na ovaj ili onaj način, suprotstavljene, strateške koncepcije društvenog razvoja, uključujući rešavanje problema demokratije unutar tih koncepcija.

I

Idejno-teorijski, a time strateški pristup Saveza komunista Jugoslavije pitanju demokratije uopšte i, posebno, socijalističke demokratije podrazumeva nekoliko bitnih marksističkih stavova.

* U Kikindi je, 12—14. februara, u organizaciji Centra PK SK Vojvodine za političke studije i marksističko obrazovanje »Stevan Doronjski« i časopisa »Socijalizam« i »Savremenost« održan naučni skup o temi: »Socijalistička demokratija i Savez komunista«. Objavljujemo izlaganja jednog broja učesnika na ovom skupu, po sopstvenom izboru. Celinu rasprave objavljuje novosadski časopis »Savremenost«.

Digitized by Google

Prvo, demokratija je uvek bila, a i danas jeste, istorijski, a to znači i društveno-klasno uslovljena. Zato marksistički pristup zahteva razmatranje pitanja demokratije u okviru datog sistema društvenih odnosa. Međutim, valja imati ipak na umu da demokratija, pored svojih socijalno-klasnih obeležja i funkcija, sobom nosi i razvija i unutar klasnih društava određene univerzalne kulturno-civilizacijske vrednosti i tekovine i značajne emancipatorske podsticaje. Mi se nismo uvek baš dobro snalazili u razumevanju ove dvostrukosti demokratije.

Drugo, socijalizam se, istorijski posmatrano, ne sme razvijati ispod nivoa kulturno-civilizacijskih tekovina prethodnih istorijskih oblika demokratije. Socijalizam, nastavljajući se na te vrednosti, integrišući te vrednosti u svoj program i praksu, valja da dalje produbljuje i proširuje demokratiju do jednog novog kvaliteta, koji se s razlogom može nazivati socijalistička demokratija. Bez razvoja socijalističke demokratije socijalizam ne može da razvija svoje potencije kojima nadmašuje građansko društvo, posebno ne može da razvija svoju bitnu humanističku sadržinu.

Treće, razvoj socijalističke demokratije ne sme da dovede u pitanje vodeću istorijsku ulogu i društvenu poziciju radničke klase u prelaznom periodu, odnosno u socijalističkom društvu, jer se opšteljudska emancipacija može ostvarivati samo posredstvom klasne emancipacije radničke klase. To je osnovno Marksovo saznanje. Na tome je u nekoliko navrata veoma argumentovano insistirao Edvard Kardelj. Upravo je Edvard Kardelj ukazao na smisao diktature proletarijata i svojevrsne dijalektičke veze između diktature proletarijata i socijalističke demokratije.[1]

Četvrto, za nas u Jugoslaviji socijalističko samoupravljanje je upravo onaj društveni, istorijski oblik unutar kojega i posredstvom kojega se obezbeđuje diktatura proletarijata i istovremeno razvija socijalistička demokratija. Socijalističko samoupravljanje je glavni činilac razvoja socijalističke demokratije. Jasno, socijalističko samoupravljanje dosledno građeno i razvijano od baze do vrha društvene organizacije, i horizontalno i vertikalno. No pri tome se uvek mora imati na umu — a mi to često nemamo

[1] Tako Edvard Kardelj, govoreći o dva neophodna uslova ostvarivanja avangardne idejne i političke uloge SKJ, kaže: »Prvi je stabilnost osnova socijalističkog sistema, to jest stabilnost određenih ključnih pozicija diktature proletarijata u jednom demokratskom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Jer radnička klasa, sa Savezom komunista na čelu, i zajedno sa svim stvaralačkim socijalističkim snagama nikako ne sme izgubiti iz vida činjenicu da se nalazimo, to jest da živimo, u uslovima u kojima u određenom smislu još važi dilema: »ko će koga«. Zato je još uvek prvi i odlučujući uslov svakog napretka socijalizma i, posebno, daljeg razvijanja socijalističke demokratije obezbeđivanje takvog odnosa moći društvenih snaga koji će omogućiti slobodu socijalističke akcije radničkoj klasi i svim socijalističkim snagama, a time i vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista, bez koje je u sadašnjim uslovima borbe za progres socijalizma i socijalističkog samoupravljanja nezamisliva stabilnost socijalističkog društvenog i političkog sistema.

Digitized by Google

— da se socijalistička demokratija ne može do kraja svoditi na problematiku samoupravljanja. Demokratija, sloboda, humanizam su uvek nešto više od demokratizacije upravljanja, odnosno odlučivanja o uslovima, sadržaju i rezultatima rada, iako je to odlučivanje za nas, marksiste, osnova svake demokratije. Ali koren hrasta još nije hrast — kako je rekao stari Hegel.

II

Pitanje demokratije je u vremenu od oktobarske revolucije do danas bilo i ostalo jedno od bitnih pitanja socijalističke prakse, iako u proteklih sedam decenija razvoja socijalizma ta bitnost uglavnom nije uočavana i priznavana. Srećom, danas se i u tom pogledu stvari počinju menjati nabolje.

Demokratija, istinska sloboda, prava čoveka kao individue i posebno položaj, moć i uticaj radničke klase predstavljali su i još predstavljaju slabu stranu socijalističke prakse. Mi smo još pre trideset sedam godina shvatili značaj ovih pitanja i idejno-teorijski i praktično-politički usmerili razvoj revolucije u pravcu socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije. Pa ipak, *istorijski* gledano, u praksi smo još na početku, iako smo postigli mnoge nesumnjive rezultate.

Poslednjih šest-sedam godina u nas su ova pitanja i posebno aktuelizovana s obzirom na društvenu i ekonomsku krizu. S jedne strane, jedno od bitnih obeležja krize je upravo stagnacija, pa i svojevrsno nazadovanje samoupravljanja, a time i socijalističke demokratije. S druge strane, izlazak iz krize traži više nego ikada intenziviranje demokratskih rasprava, dijaloga i demokratsko donošenje odgovarajućih odluka. Istovremeno, što i stvara problem, društvena, a posebno ekonomska kriza ne predstavljaju baš povoljnu okolnost za razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije, za slobodu odlučivanja i izbora, i to iz tri osnovna razloga. Prvo, područje slobode odlučivanja od kojega zavisi kvalitet i intenzitet socijalističkog samoupravljanja i demokratije, koju ono podrazumeva, dosta je suženo; »carstvo

---

Ovo pominjem na prvom mestu i zbog toga što smo, po mome mišljenju, u prošlosti — neophodno i opravdano se boreći za socijalističku demokratiju u našem društvu, nasuprot birokratskom despotizmu i tehnokratskom monopolu koji je oduzimao demokratska prava upravo samoj radničkoj klasi — u određenim trenucima našeg razvitka stavljali, da tako kažem, kola ispred rude. Time hoću reći da smo, razvijajući nove demokratske oblike našeg društvenog života, određene ključne društvene pozicije ponekad prepuštali uticaju antisocijalističkih snaga različitih tendencija, bilo direktno, bilo posredno, to jest preko politički i idejno dezorijentisanih ljudi koji su postali predvodnici socijalizmu, odnosno socijalističkom samoupravljanju tuđih i neprijateljskih uticaja« (Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, tom V, Izdavački centar »Komunist«, 1979, str. 190. Videti i: E. Kardelj, *Izbor iz dela*, tom III, str. 369—372; E. Kardelj, *Izbor iz dela*, tom VII, str. 409, 484 i sled.).

Digitized by Google

nužnosti« daleko više nego ranije pritiskuje i potiskuje »carstva slobode«, a bez »carstva slobode« nema ni istinskog, razvijenog samoupravljanja, njegovog kvalitetnog daljeg razvoja, a time ni socijalističke demokratije. Drugo, društvena kriza je sa sobom donela krizu legitimacije i krizu motivacije, i time pojačala procese svojevrsne depolitizacije širokih radnih slojeva, pa i to negativno utiče na razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije. Treće, sama kriza (uključujući i krizu legitimacije i motivacije) i traganja za izlaskom iz krize su na ovaj ili onaj način omogućili intenzivnije ispoljavanje idejno-teorijskih, upravo ideoloških i političkih koncepcija koje se suprotstavljaju našim strateškim opredeljenjima. To takođe usložnjava borbu za socijalističku demokratiju i socijalističko samoupravljanje. Ta borba danas mora biti ne samo borba za solucije koje vode izlasku iz krize i za realizaciju naše strategije nego istovremeno, daleko više no ranije, i borba protiv tih tuđih ideoloških i političkih koncepcija, jer inače nećemo znati onu granicu koju moramo uspostavljati između nas i različitih protivnika, između naših i njihovih projekata.

III

Socijalistička demokratija je nesumnjivo strateško pitanje socijalizma. Zato se valja zapitati da li su strategija Saveza komunista Jugoslavije i njena idejno-teorijska marksistička zasnovanost i legitimacija ispravne, da li one predstavljaju delotvorno usmerenje razvoja naše revolucije i da li realizacija te strategije omogućava dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije, za što smo se u Programu Saveza komunista Jugoslavije opredelili.

Govorim o *strategiji* (a ne o društvenom sistemu, zapravo o ekonomskom i političkom sistemu), jer je ona bitna za delovanje SKJ. Društveni sistem, shvaćen kao pravno-politički sistem ekonomskih i političkih odnosa (uključujući Ustav), uvek je manje ili više uspela institucionalna realizacija strategija; taj sistem utvrđuje ne Savez komunista, nego radnička klasa i radni ljudi u okviru svojih samoupravnih demokratskih institucija, pri čemu se komunisti unutar tih institucija bore i za to da se razvija i stalno usavršava takav sistem koji će omogućavati što uspešniju realizaciju strategije razvoja socijalizma u datoj etapi.

Kada govorim o strategiji, mislim na strategiju udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, koja je usvojena na X i XI kongresu SKJ. Prema mom uverenju, ta strategija je, gledajući je u celini, ispravna i njeno ostvarivanje omogućuje dalji progresivan razvoj naše revolucije u pravcu asocijacije slobodnih proizvođača, u pravcu komunističke budućnosti. Pošto je bitna intencija te strategije izgradnja samoupravne organizacije socijalističkog društva, ona podrazumeva dalji razvoj

Digitized by Google

samoupravljanja na svim nivoima društvene organizacije, a time i dalji razvoj socijalističke demokratije.

Ekonomska i društvena kriza u kojoj smo se našli nije rezultirala iz realizacije te strategije, nego upravo iz njene nerealizacije. Ako izuzmemo uticaj svetske krize na našu ekonomiju (što, bez sumnje, predstavlja jedan od negativnih faktora koji se ne sme zanemariti u analizi onoga što se u nas zbivalo u toku poslednje decenije), postoje, po mom mišljenju, tri unutrašnja, bitna uzroka neostvarivanja strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, koji su istovremeno tri bitna uzroka naše društveno-ekonomske krize. Prvi uzrok obuhvata odnos klasnih snaga koji se uspostavio i reprodukovao u toku poslednjih petnaest godina, drugi — neke teorijske nedorađenosti strategije, iz čega su proizašle slabosti u njenoj institucionalizaciji i operacionalizaciji, a treći — slabosti samog Saveza komunista, koji je odgovoran za konstituisanje i delovanje i prvog i drugog uzroka.

Odnos socijalno-klasnih snaga, koji se uspostavio i reprodukovao u toku poslednjih petnaestak godina, sprečavao je zbiljsku realizaciju usvojene strategije. Taj odnos socijalno-klasnih snaga bitno karakteriše, pre svega, praktično-politička dominacija etatističko-birokratskih snaga, ali i sve snažniji uticaj u društvu socijalne psihologije, sistema vrednosti i mentaliteta novonastajućih srednjih slojeva.

Praktično-političku dominaciju birokratije u toku poslednje decenije karakterišu tri, po mom mišljenju, relativno nove pojave. Prvo, otpor birokratije realizaciji samoupravljanja je pojačan, bez obzira na to što se birokratija i u ovom razdoblju nastojala legitimisati idejom samoupravljanja. Taj pojačani otpor je prouzrokovan upravo strategijom udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja kao strategijom jednog *globalnog* samoupravljanja, strategijom izgradnje samoupravne organizacije socijalističkog društva. Još 1962. godine se pokazalo da se birokratija, istina pod pritiskom, može donekle pomiriti sa samoupravljanjem zatvorenim u okvire preduzeća, ali da se neće pomiriti sa izgradnjom celine društvene organizacije na osnovama socijalističkog samoupravljanja, jer jedino celina samoupravne organizacije socijalističkog društva može da izađe na kraj sa državom i etatizmom i da oduzme društvenu moć birokratiji. Kada je 1974. godine SKJ usvojio strategiju globalnog samoupravljanja, to je direktno zapretilo monopolu i moći birokratije, i upravo je to pojačalo njen otpor, svesno ili nesvesno.

Drugo, u toku poslednje decenije birokratija je pojačala svoju moć i dobila novu legitimaciju te moći zahvaljujući novom ustrojstvu federacije. Odmah da istaknem: smatram sa punim uverenjem da je ustrojstvo federacije, kako je usvojeno Ustavom iz 1974. godine, jedino istorijsko progresivno rešenje za ostvarivanje pune ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Međutim, ta progresivnost se mogla i može realizovati jedino uko-

Digitized by Google

liko se istovremeno ostvaruje bitno klasna dimenzija strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. A pošto se ova klasna dimenzija nije realizovala u očekivanoj meri, kako je to zamišljeno, nacionalna komponenta strategije je, ostavši sama, olakšala formiranje snažnog policentričnog etatizma. To je znatno osnažilo stvarnu moć birokratije i dalo joj još potpunije legitimaciju predstavnika nacionalnih interesa. Pri tome se na jugoslovenskom nivou klasni interes prikazivao i realizovao uglavnom kroz nacionalne interese, što, po mom mišljenju, nije dobro. Svoju stvarnu moć i reprezentovanje nacije birokratija je utvrđivala i tako što je republike i pokrajine ekonomski sve više zatvarala.

Treća inovacija u pogledu delovanja i ponašanja birokratije u poslednjih desetak godina leži u činjenici da je birokratija sedamdesetih i početkom osamdesetih godina nastojala da osnaži svoju legitimaciju i time što je pošla u susret mentalitetu, pre svega potrošačkom mentalitetu novonastajućih srednjih slojeva; i to ulazi u ideološku osnovu onoga što bih ja nazvao »istorijskim kompromisom« između snaga etatističko-birokratskog kompleksa i građanskog liberalizma.

Drugi uzrok neostvarivanja strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a istovremeno i uzrok društvene i ekonomske krize, sadržan je (prvo) u činjenici da neki aspekti i pretpostavke naše ispravne strategije nisu dovoljno teorijski promišljeni, a neki nisu teorijski ni zahvaćeni, jer nisu ni uočeni i artikulisani, i (drugo) u činjenici da je, s obzirom na te slabosti teorijske elaboracije strategije i neke slabosti naše marksističke misli uopšte, izostala neophodna adekvatna idejno-teorijska legitimacija, upravo razjašnjavanje te strategije. Otuda su se već u normativno-pravnom, sistemskom oblikovanju strategije, a zatim u njenoj daljoj pravno-političkoj operacionalizaciji i, konačno, u celokupnoj političkoj praksi ostvarivanja strategije javile neke slabosti, nedoslednosti, odstupanja itd. i niz novih problema koji nisu bili predviđeni. Pri tome želim da se podsetimo na jedno filozofsko saznanje. Kao što je Hegel rekao, istina je celovitost. Teorija zahvata celinu, i upravo je u tome njena moć. Otuda, ako jedna strategija nije dovoljno teorijski utemeljena, onda uvek postoji opasnost da ona promaši celinu stvari, i to se upravo nama dešavalo. To je, po mom mišljenju, jedan od razloga hiperprodukcije pravno-normativnih rešenja u drugoj polovini sedamdesetih godina; naime, suočavani sa delovanjem i uticajem nekih činilaca koje nismo u potpunosti teorijski spoznali, ili ih uopšte nismo teorijski zahvatili, nastojali smo da izmenama i dopunama pravno-normativnog sistema nadoknađujemo nešto što nismo predvideli u našem strateškom konceptu. Najbolja i neophodna dopuna strategiji bio je osnovni dokument — Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je usvojio XII kongres SKJ, iako i njega ka-

Digitized by Google

rakteriše odgovarajuća teorijska insuficijencija (koja je onda omogućavala, i omogućava, različite interpretacije tog programa).

Kad govorim o nedostacima, nedovoljnostima, nedorečenostima naše u osnovi ispravne strategije socijalističkog razvoja i njene teorijske elaboracije i utemeljenja, onda imam, pre svega, na umu tri grupe pitanja: prvu, koja obuhvata date objektivne istorijske uslove i činioce razvoja socijalizma u našoj zemlji — carstva nužnosti, drugu, koja se odnosi na ulogu i zadatke glavnih organizovanih političkih subjekata socijalizma, i treću grupu, koju čine pitanja demokratije u užem smislu, i s tim u vezi neke kulturno-civilizacijske pretpostavke i dimenzije socijalizma.

U središtu prve grupe pitanja nalaze se, svakako, pitanja koja obično tretiramo kao ekonomska. Samo ću navesti neka od njih koja imaju strateški značaj, a koja u našoj strategiji socijalističkog razvoja nisu dovoljno jasno teorijski eksplicirana ili nisu na adekvatan način postavljena. Reč je, prvo, o odnosu ekonomije i politike i, s tim u vezi, odnosu ekonomske, političke i ideološke prinude; drugo, o karakteru, odnosno istorijskom obliku robne proizvodnje u socijalizmu; treće, o pitanju takozvanih nacionalnih ekonomija; četvrto, o socijalističkom konceptu i strategiji razvoja materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga, ulozi nauke i tehnologije i celom kompleksu naučno-tehnološke revolucije; peto, o pretpostavkama, činiocima i problemima prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje (i, s tim u vezi, problemima zapošljavanja); šesto, o pitanjima i problemima našeg uključivanja u međunarodnu podelu rada i svetsko (kapitalističko) tržište; sedmo, o odnosu upravljanja i samoupravljanja i pitanju organizacije rada u materijalnoj proizvodnji.

Povodom druge grupe pitanja, koja nisu dovoljno razrađena ili, po mom mišljenju, nisu adekvatno rešena u okviru naše strategije, samo bih pomenuo neke, po meni bitne aspekte problematike Saveza komunista i Socijalističkog saveza. Moja osnovna (hipo)teza o Savezu komunista jeste da visok stepen etatizacije, a to znači i svojevrsne birokratizacije Saveza komunista onemogućava da se SK ostvaruje u punoj meri kao istinska avangarda radničke klase i zbiljski faktor svoje vlastite demokratizacije i demokratizacije našeg društva. Ta etatizacija, o kojoj nismo nikada ozbiljno razmišljali, ni teorijski ni na strateškom političkom planu, odnosi se kako na odnose unutar Saveza komunista tako, posebno, i na njegov društveni položaj i delovanje. A moja osnovna (hipo)teza o Socijalističkom savezu jeste da SSRN ne možemo razvijati na onim idejno-teorijskim i političkim premisama i osnovama sa kojima smo razvijali Narodni front u toku narodnooslobodilačkog rata i prvih posleratnih godina. Suviše su se uslovi promenili. Te premise i osnove u savremenoj situaciji vode ka razvijanju Socijalističkog saveza u pravcu organizacije ideološkog i političkog pluralizma. Mi bismo uopšte morali temeljnije da promislimo da li dalji razvoj socijalističke

Digitized by Google

demokratije znači razvoj i podsticanje ideološkog i političkog pluralizma — kako se danas sve češće čuje — ili, pre svega, razvoj pluralizma samoupravnih interesa; to su ipak dve stvari, što je Edvard Kardelj jasno pokazao. Umesto Socijalističkog saveza kao organizacije unutar koje se podstiču ideološki i politički pluralizam, mi Socijalistički savez, po mom mišljenju, valja da razvijamo kao organizaciju u kojoj — na osnovi sve više politički neposredovanih konkretnih samoupravnih interesa ljudi koji se produkuju i reprodukuju u njihovom svakodnevnom životu i radu — otpočinje proces *rešavanja* svih životnih pitanja radnih ljudi, od onih strateškog značaja do pitanja svakodnevnog života. Koliko god Savez komunista moramo deetatizovati, udaljavati ga od vlasti, toliko Socijalistički savez moramo približavati vlasti i činiti ga nekim proširenim područjem samoupravne vlasti, upravo samoupravnih institucija sistema. To je organizacija u kojoj treba, ponavljam, da otpočinje proces rešavanja svih pitanja, proces koji se dovršava u organima vlasti, institucijama našeg političkog sistema.

Treća grupa pitanja, koja u okviru naše strategije nisu, po mom mišljenju, dovoljno ili nisu dovoljno marksistički temeljito i celovito promišljena i rešena, obuhvata neke kulturno-civilizacijske pretpostavke i sadržaje socijalizma. Kulturno-civilizacijske pretpostavke i sadržaje koji se razvijaju već u okviru savremenih razvijenih kapitalističkih društava. Da pomenem samo jedno pitanje, pitanje javnosti, odnosno javnog mnenja. Ovo pitanje mi nikad nismo teorijski i politički dovoljno razjasnili. U suočavanju sa tim pitanjima mi se još krećemo u pravcu dve krajnosti. S jedne strane, postoji sklonost da se bez rezerve, bez kritičkog marksističko-istorijskog propitivanja prihvate sve institucije i norme građanske demokratije kao kulturno-civilizacijske tekovine koje socijalizam mora prisvojiti. S druge strane, postoji dogmatska odbojnost prema celini građanske demokratije, koja se onda i ne tretira kao kulturno-civilizacijska tekovina. Jasno je da ovo drugo olakšava klizanje društva u pravcu svojevrsne balkanizacije, što jeste realna i aktuelna opasnost za nas danas.

IV

Na kraju, kao što sam nagovestio na početku, podstakao bih na razmišljanje o dve alternativne, upravo našoj dosadašnjoj strategiji socijalizma, na ovaj ili onaj način, suprotstavljene strateške koncepcije društvenog razvoja i njima odgovarajuće solucije problema demokratije.

I ovde, da ne bi bilo nesporazuma, moram dati jednu napomenu. Prvo, po meni, naš dalji uspešan socijalistički razvoj zavisi, pre svega, od naše stvaralačke sposobnosti i revolucionarne smelosti i doslednosti, uz potrebnu meru one mudrosti koja usklađuje naše ciljeve sa objektivnim konkretno-istorijskim mo-

Digitized by Google

gućnostima. Lenjinista sam i u tome što sam pristalica njegove teze da je neprijatelj onoliko jak koliko smo mi slabi. Drugo, smatram da je najveća prepreka razvoju socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije etatističko-birokratski kompleks u nama samima, u društvu i u Savezu komunista. Međutim, ne spadam u one, danas ne tako malobrojne, koji u ime ove dve istine što sam naveo svakog onog ko progovori o drugim nama suprotstavljenim ideologijama i političkim stremljenjima nazivaju dogmatom, sektašem, pristalicom čvrste ruke i slično. Delim mišljenje Edvarda Kardelja, izneseno u njegovom poslednjem govoru jugoslovenskim komunistima na XI kongresu SKJ, njegovom svojevrsnom političkom testamentu (citiram): »da se naše društvo ipak još u mnogo čemu nalazi, tj. živi i razvija u atmosferi onih idejnih i političkih sukoba, podela i diferencijacija koje su nastale u suprotnostima za vreme naše socijalističke revolucije« i da zbog svoje ekonomske socijalne nemoći, s obzirom na snagu našeg sistema i položaj radnih ljudi, »direktni ili preobraženi ostaci kontrarevolucije utoliko sa većom snagom nastoje da se izražavaju *politički, ideološki i kulturno*, tako da je u izvesnom smislu — iako se društveno-ekonomska struktura izmenila — politička struktura društva u mnogo čemu ista ili slična kao u vreme neposrednih revolucionarnih sukoba«. »Ta činjenica samo potvrđuje — završava Kardelj ovaj uvodni deo izlaganja na XI kongresu — da se još uvek nalazimo u jednom revolucionarnom procesu koji našem društvu neminovno nameće stalnu borbu sa tim tendencijama, sa upornim protivnikom i sa njegovim pritiscima.«[2]

Kada je reč o nama suprotstavljenim ideološkim koncepcijama i političkim stremljenjima, mi smo se u toku 60-ih i 70-ih godina, pored suočavanja sa vlastitim etatizmom i birokratizmom, što će nam, na žalost, biti još dugo sudbina, sukobljavali sa strujom koju smo ne baš srećno nazivali anarholiberalističkom — mislim, u stvari, na »praksisovce«. U tom sukobljavanju u kojem smo, po mom mišljenju, i mi grešili, pokazalo se da je ono što smo nazivali »anarholiberalizmom« 60-ih, pa delom i 70-ih godina, bila jedna, unutar klasične podele na desno i levo, ipak leva opcija, koja je sadržavala neke radikalne emancipatorske naboje ili, u najmanju ruku, neka relevantna upozorenja. Nama suprotstavljene ideološke koncepcije i politička stremljenja, koji 80-ih godina postaju dominantni, obeleženi su onim što je karakteristično za klasičnu reformističku desnicu u istoriji radničkog pokreta i socijalizma i za desnicu uopšte.

U toku poslednjih godina javile su se u nas dve nove, alternativne, legitimnoj strategiji Saveza komunista Jugoslavije u mnogo čemu suprotstavljene strateške koncepcije društvenog razvoja i unutar njih odgovarajuće koncepcije demokratije. Imam

[2] Edvard Kardelj: *Izbor iz dela*, tom VII, Izdavački centar »Komunist«, 1979, str. 479 i 480.

Digitized by Google

na umu, s jedne strane, stratešku koncepciju, koju je jedan od njenih zagovornika definisao kao zahtev za re-kapital-izacijom našeg socijalizma, upravo njegove ekonomije. Naime, polazeći od ispravnog saznanja o istorijskoj nužnosti robnog, odnosno robno-tržišnog karaktera proizvodnje u socijalizmu, protagonisti ove strateške koncepcije zagovaraju, manje ili više eksplicitno, manje ili više dosledno, nužnost kapitalističkog oblika robne proizvodnje u socijalizmu, jer je to, navodno, jedini mogući moderni oblik robne proizvodnje. Znači, zagovaraju nužnost kapital-odnosa ili, drugačije rečeno, govoreći Marksovim jezikom, kapitalističkih odnosa proizvodnje. S druge strane, imam na umu stratešku koncepciju, koja se zalaže za to da se, nasuprot postojećem političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja i njegovim institucijama i činiocima, konstituiše i institucionalizuje sfera »civilnog društva«, kao onog područja unutar kojega je jedino moguće razvijati istinsku demokratiju, obezbediti dosledno poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda itd.

Obe ove strateške koncepcije polaze od nekih zbiljskih slabosti socijalističkog razvoja u nas: prva, od mnogobrojnih slabosti socijalizma na području ekonomije; druga, od slabosti socijalizma na području demokratije, a i tu imamo dosta slabosti. Prva nalazi idejno-teorijske, upravo ideološke podsticaje i teorijsku argumentaciju u neoliberalizmu, a druga nalazi idejno-teorijske i ideološke podsticaje, teorijsku argumentaciju, pa i gotove teorijske paradigme, solucije i modele u teoriji »civilnog društva« ili teoriji »socijalističkog civilnog društva«, koja se poslednjih godina razvila na Zapadu, pod uticajem nekoliko značajnih faktora. Obe ove strateške koncepcije su, po mom mišljenju, svojevrsna kapitulacija pred glavnim istorijskim protivnicima socijalizma i svojevrsna abdikacija spram radikalnosti marksističkog socijalističkog projekta.

Strateška koncepcija re-kapital-izacije naše ekonomije i našeg društva podrazumeva, prema mišljenju njenih zagovornika, nekoliko bitnih i radikalnih odstupanja od usvojene strategije SKJ. Prvo, ona podrazumeva podsticanje i razvijanje, i to već na nivou samog društvenog sistema, tržišta rada i tržišta kapitala, kao i podsticanje i razvijanje drugih bitnih ekonomskih činilaca kapitalističke robne proizvodnje. S tim u vezi, javlja se teza o tome da nam je potreban kapitalizam bez kapitalista. Drugo, ona podrazumeva institucionalisanje, podsticanje i razvijanje socijalističke ekonomije kao takve varijante »mešovite privrede« u kojoj su svi oblici svojine podjednako značajni, naime unutar koje društvena svojina nema nikakvu društvenu, upravo istorijsku privilegiju. Treće, ona podrazumeva razvijanje društvene svojine u pravcu akcionarske svojine, za koju je jedan TV-komentator nedavno rekao da je jedini pravi oblik društvene svojine. U prilog tom zahtevu, nastoji se, na ovaj ili onaj način, afirmisati i propagirati teza o tome da društvena svojina nikada

Digitized by Google

ne može pružiti onu motivaciju za produktivnu, efikasnu proizvodnju, koju sadrži privatna svojina. Javile su se i teze o tome da je robna proizvodnja već načelno nespojiva sa bilo kojim oblikom kolektivnog vlasništva. Četvrto, zahteva se bitna redukcija svih podruštvljenih oblika proizvodnje, kao što su zdravstvo, prosveta, stambena izgradnja i slično, ističu se zahtevi koji kao da svoju inspiraciju dobijaju iz programa Margaret Tačer i drugih neokonzervativaca. Jasno je da ovi zahtevi, sa kojima se tako često susrećemo, jer ih prenose sredstva mas-medijuma, izlaze izvan okvira dosadašnje strategije Saveza komunista definisane u Programu Saveza komunista Jugoslavije, u svim do sada postojećim statutima Saveza komunista Jugoslavije, u odlukama svih naših kongresa, uključujući i XIII kongres Saveza komunista Jugoslavije. U razložno pokrenutoj raspravi o promeni Ustava nastoji se prokrijumčariti, mimo kongresa SKJ, promena strategije SKJ, a svi oni koji su protiv te promene proglašavaju se konzervativcima, etatistima itd., kao oni koji su uopšte protiv neophodnih promena.

Ova alternativna strateška koncepcija, koja nam se nudi, izrazito je ekonomistička, čak znatno više od pozicije savremenih neokonzervativaca, koji su takođe usvojili neoliberalističku orijentaciju ekonomije. No, kao i u okviru neoliberalističke ideologije, i u okviru ove strateške koncepcije u nas javlja se zahtev za jakom državom, koja će obezbeđivati red i rad. Otuda ova strateška opcija, koja inače više odgovara tehnokratiji nego birokratiji, privlači i deo birokratije. To je takođe jedna od osnova onoga što nazivam istorijskim kompromisom etatističko-birokratskog kompleksa i liberalističkih snaga.

Iako izrazito ekonomistička, ova strateška opcija ima, istina, najčešće neeksplicirani, antropološku filozofsku osnovu, prema kojoj je čovek sa svim bogatstvom i mnogostrukošću svoga bića i svoje svesti reduciran na homo economicusa, i to ponajpre i ponajviše kao pukog potrošača materijalnih dobara. Zato se i u nas čuje mišljenje da je prva i osnovna sloboda čoveka — sloboda čoveka kao potrošača; sloboda izbora roba se prikazuje kao najznačajnija sloboda. U radovima vodećeg neoliberalističkog ideologa Milton Fridmana samousluga je osnovna paradigma slobode.

Karakteristično je da zagovornici ove koncepcije i ne raspravljaju o radničkoj klasi, o njenoj samoupravnoj aktivnosti. Oni su, inače, stavili znak jednakosti između liberalizma i demokratije, iako je marksistička tradicija i novija marksistička literatura ukazala na bitne razlike između ova dva pojma.

Ako, sa stanovišta Marksove kritike političke ekonomije i Marksove misli u celini, sa stanovišta celokupne marksističke tradicije i savremenog marksizma, i posebno sa stanovišta marksizma u Jugoslaviji, razmišljamo o ovim tezama, onda nam se neizostavno nameće niz pitanja.

Digitized by Google

Kako može da postoji kapital bez neke svoje personifikacije?[3] Ako ta personifikacija postoji, onda ona postaje vladajuća subjektivna snaga društva. Kako može da postoji kapital bez najamnog rada? Ako imamo kapital i najamni rad, onda oni upravo čine, bar prema Marksu, ono što podrazumeva pojam odnosa proizvodnje. Znači, onda imamo socijalističko samoupravno društvo sa kapitalističkim odnosima proizvodnje. Da li je to moguće?[4] Ako bi to bilo moguće, kako onda da se na kapitalističkoj ekonomskoj osnovi izgrađuje neki socijalno-klasni, politički i ideološki sistem koji bi bio socijalistički? Šta onda ostaje od socijalizma?

Kada je reč o drugoj strategiji socijalizma, suprotstavljenoj strateškoj koncepciji demokratije i socijalizma, onda takođe valja dati jedno objašnjenje. S jedne strane, u toku poslednjih godina intenzivirali su svoju ideološku i političku aktivnost svi manje ili više otvoreni protivnici Saveza komunista iz redova nacionalista, građanske desnice i etatističko-birokratskih snaga. U sklopu te aktivnosti, oni se često veoma agresivno nameću pisanjem protestnih peticija, formiranjem i aktiviziranjem raznih odbora i komisija za zaštitu slobode stvaralaštva i građanskih prava, inicijativom za formiranje Fonda solidarnosti, kako ističu, radi »pružanja moralne i materijalne pomoći svim ljudima čija je egzistencija ugrožena, zbog njihovog kritičkog mišljenja i društvenog delovanja«. Pri tome se oni sve više povezuju sa odgovarajućim krugovima u inostranstvu.

Osnovni cilj inicijatora i organizatora ovih aktivnosti je, nema sumnje, da se stvaranjem posebnih institucija i oslanjanjem na neke postojeće institucije, časopise i listove formira i razvija jedna, manje ili više, organizovana opoziciona politička

---

[3] Marks ističe: »Proizvođenje kapitalista i najamnih radnika predstavlja, dakle, glavni proizvod procesa oplođivanja kapitala. Obična ekonomija, koja misli samo na proizvedene stvari, to potpuno zaboravlja. Budući da je u ovom procesu opredmećeni rad ujedno postavljen kao nepredmetnost radnika, kao predmetnost jedne subjektivnosti suprotstavljene radniku, kao vlasništvo jedne njemu tuđe volje, kapital je nužno ujedno kapitalist, i misao nekih socijalista da nam je potreban kapital, ali ne i kapitalisti — potpuno je pogrešna. U pojmu kapitala postavljeno je da se objektivni uslovi rada (a ovi su vlastiti proizvod rada), nasuprot radu, personifikuju ili, što je isto, da su postavljeni kao vlasništvo jedne ličnosti tuđe radniku. U pojmu kapitala sadrži se i kapitalist« (MED/19/343).

[4] Marks u *Kapitalu* III, piše: »Videli smo da je kapitalistički proces proizvodnje istorijski određen oblik društvenog procesa proizvodnje uopšte. Ovaj je poslednji kako proces proizvodnje materijalnih uslova egzistencije ljudskog života tako i proces koji se zbiva u specifičnim, istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje i koji proizvodi i reprodukuje same ove odnose proizvodnje, a time i nosioce toga procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski društveni oblik. Jer celina tih odnosa, u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode, *ta celina baš i jeste društvo,* posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi« (MED/23/680—681, podvukao M. N.).

Digitized by Google

grupacija koja će se permanentno sukobljavati sa Savezom komunista, njegovom ideologijom, politikom i društvenom praksom. Pozivajući na slobodu, pre svega slobodu duhovnog stvaralaštva, na demokratiju, građanska prava i slično, a koristeći obilato neke nesumnjive slabosti u ostvarivanju demokratije u našem društvu i pojedine manifestacije naše društvene krize, inicijatori i organizatori ovih aktivnosti iz redova naših deklarisanih ideološko-političkih protivnika, iz redova nacionalista i građanske desnice, za svoju rabotu pridobijaju i neke intelektualce, koji do sada, inače, nisu bili naši protivnici, pa među njima i neke članove Saveza komunista. Tako su se, na primer — kako nas izveštavaju »Komunist« i »Politika« — kao inicijatori formiranja pomenutog Fonda solidarnosti u odgovarajućem pismu potpisali urednici sledećih listova: »TV revije«, »Rada«, »Mladosti«, »Politike«, »Privrednog pregleda«, »Duge«, »NIN-a«, »Intervjua«, »Borbe« i časopisa »Ideje«.

Kao osnova za ovaj mogući savez koji se nastoji stvoriti, pored ideološki i politički ambivalentnog nezadovoljstva našom sadašnjom situacijom, može da posluži i idejno-teorijska, odnosno strateška koncepcija »civilnog društva«, može da posluži zato što ona predviđa da se, nasuprot postojećim institucijama političkog sistema, stvaraju paralelna ideološka i politička središta i institucije.

Zbog ovoga se Savez komunista, pored doslednije i upornije borbe za ostvarivanje vlastite strateške orijentacije, mora angažovati u dva pravca.

Prvo, ideološki i politički razobličavati i potiskivati nacionaliste i građansku desnicu i zaustaviti prodore njenih uticaja u redove inteligencije. Ukoliko to ne činimo, ukoliko odgovarajućim organizacijama Saveza komunista ne postavimo ovaj zahtev i ne izazovemo neophodnu idejno-političku diferencijaciju, utoliko će tokom vremena sve veći broj intelektualaca prelaziti na pozicije naših ideoloških i političkih protivnika. Tu logiku političkog razvoja potvrđuje celokupno dosadašnje iskustvo, i naše i svetsko.

Drugo, Savez komunista Jugoslavije se mora angažovati na idejnoj i teorijskoj kritici strateškog koncepta »civilnog društva«.[5]

[5] Pojam »civilnog društva« nije bez veze sa tradicijom građanske misli, upravo sa raspravom o odnosu »građanskog društva« i »političke države«, koja traje već 250 godina. Međutim, pojam »civilnog društva« razlikuje se od pojma »građanskog društva«, kako ga je (nakon Hobsa, Spinoze, Kanta, Loka, francuskih materijalista XVIII veka, Burka, Peina i drugih) definisao Hegel, a preuzeo mladi Marks. Kod Hegela, pojam građanskog društva sadrži tri momenta: *prvi*, »posredovanje *potrebe* i zadovoljavanje *pojedinca* njegovim radom i zadovoljavanje potreba *svih ostalih* — sistem *potreba;* a to znači sfera ekonomije; *drugi*, »zbiljnost onoga što je u tome sadržano kao općenito *slobode*, zaštita vlasništva pravosuđem«; *treći*, »briga o posebnom interesu kao nečem *zajedničkom*, pomoću *policije i korporacije*«, što podrazumeva, pre svega, staleška udruženja građana (G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, str.

Digitized by Google

To je posebno značajno i zato što se ta strateška koncepcija javlja i kao teorijski relativno razvijen, alternativni i svim dosadašnjim socijalističkim strategijama suprotstavljen koncept socijalizma, koji se u prvoj polovini 80-ih godina oformio u nekim krugovima one inteligencije koja je 70-ih godina bila jasno levo, socijalistički, pa delom i marksistički orijentisana. Mislim, pre svega na autore »Budimpeštanske škole«, Agnes Heler, Ferenc Fehera, Georgi Markusa, Mihali Vajdu, Ivana Selenija, Georg Konrada i dr. Mislim na neke američke autore koji su 70-ih godina razvijali američku varijantu zapadnog marksizma — Dž. Koen, Endrju Arato, Džoel Vajtbuk, Seila Benhabib, David Held, Džon Kein; mislim na mnoge teoretičare poljske »Solidarnosti« i KOR-a, pre svega Jaceka Kurona, Adama Mičnika, Jana Litinskog; mislim delimično i na Habermasa i njegove sledbenike, pre svega, Klaus Ofea, Manfred Ridela i druge.

Svi ovi zagovornici teorije civilnog društva nastoje da je utemelje u odgovarajućoj analizi nekih konkretno-istorijskih zbivanja, pre svega, pojave novih društvenih pokreta i sindikata »Solidarnost«, odnosno »Komiteta za odbranu radnika« (KOR) u Poljskoj, ali i krizom političkih partija levice, krizom države blagostanja i, naročito, dosadašnjim neuspesima i krizom socijalizma.

Teorijske osnovne koncepcije civilnog društva se konstituišu eksplicitnim suprotstavljanjem Marksovoj misli i celokupnoj marksističkoj tradiciji, uključujući i tradiciju zapadnog marksizma.[6] Upravo su Lukač, Bloh i Korš posebno na udaru te kritike.

---

168). Mladi Marks je pošao od ove Hegelove definicije, ali je već rano pojam građansko društvo interpretirao kao »ekonomsku bazu« (videti *Predgovor »Prilogu kritici političke ekonomije« iz 1859. godine;* zbog toga ga i kritikuju teoretičari civilnog društva. Pojam civilnog društva ne sadrži više »sistem potreba«, odnosno ekonomsku sferu, i upravo to je bitna razlika u odnosu na klasičan pojam građanskog društva.

[6] Kada ovde iznosim neka, po mom mišljenju, bitna obeležja idejno-teorijskih osnova i samog sadržaja teorijske, odnosno strateške paradigme »civilno društvo« i njen osnovni smisao, onda imam u prvom redu na umu sledeće tekstove: Mihaly Vajda, *The State and Socialism,* Allison and Busby, London, 1981; Ferenc Feher, *Reassesing Walter Benjamin,* časopis »New German Critique«, 28/1983; Ferenc Feher, *Redemptive and Democratic Paradigms in Radical Politics;* časopis »Telos«, 63/1985; John Alt, *Radical and Conservative Critique: A Conference Report,* »Telos«, 63/1985; Joel Whitebook, *The Politics of Redemption,* »Telos«, 63/1985; Moishe Gonzales, *Theoretical Amnesia,* »Telos«, 65/1985; Paul Breines, *Redeemning Redeption,* »Telos«, 65/1985; Richard Wollin, *Against Adjustment,* »Telos«, 65/1985; Agnes Heller, *The Dissatisfied Society,* časopis »Praxis International«, 2/1983; Jean Cohen, *Class and Ciril Society. The Limits of Marxian Critical Theory,* MIT, Amherst, 1982; Jean Cohen, *Strategy of Identity Paradigms and Contemporary Social Movements,* časopis »Social Research«, 52/1985; priloge u zborniku *Socialistična civilna družba,* Knjižnica revolucionarne teorije, 27/1985, Ljubljana; priloge u časopisu »Marksizam u svetu«, 4—5/1986 *(Rasprave o modernizmu i postmodernizmu).*

Digitized by Google

Marksova misao i marksizam se kritikuju i odbacuju s obzirom na radikalnost Marksovog, odnosno marksističkog projekta. Ta radikalnost, definisana od strane ovih kritičara kao paradigma »spasenja« čoveka i sveta, smatra se anahronom, neoromantizmom, manihejizmom, a pre svega neostvarljivom i opasnom utopijom; opasnom, jer svaki pokušaj da se ona ostvari nužno vodi u totalitarizam. U tom pogledu teoretičari civilnog društva nisu baš mnogo originalni, jer to su izjavljivali »novi filozofi« u Francuskoj sredinom 70-ih godina, pre njih deklarisani antimarksista Lešek Kolakovski, a mnogo pre njega i Karl Poper.

Najpre i najviše je na udaru Marksova ideja komunizma kao istinske ljudske zajednice. Ona se nastoji obarati time što se pokušava prikazati kao veliki mit, religiozni mit kolektivne harmonije. Društvena harmonija, u smislu Marksove ideje komunizma, neostvarljiva je, jer moderno društvo ne može postojati bez podele rada, funkcionalne diferencijacije i njima odgovarajućih hijerarhija, razlika u društvenoj moći i društvenih sukoba. S tim u vezi, odbacuje se i Marksov, odnosno marksistički holizam, zapravo teorijsko nastojanje da se misaono zahvati celina i celinom ovlada, pa se otuda odbacuje kategorija, odnosno teorijski i metodološki princip totaliteta, što je i razumljivo, jer je Marksov holistički pristup istoriji i društvu doista teorijsko-metodološka osnova radikalnosti njegovog projekta. To svako ko se bavio Marksom zna.

Marksova misao, odnosno marksizam se odbacuje kao istorijski prevaziđena *celovita* teorijska konstrukcija i emancipatorski projekt. Umesto Marksove misli, odnosno marksizma, zagovara se »fragmentarizacija Marksa«, upravo postmarksizam. Za razliku od neomarksizma, koji je, javivši se prvi put 50-ih godina, nastojao da sačuva celinu Marksove misli, kritike i revolucionarnog projekta tako što je unutar te celine menjao pojedine, nekad i bitne, navodno ili stvarno prevaziđene Marksove i marksističke stavove, postmarksizam polazi od teze o tome da je celina Marksa, odnosno marksizma, istorijski prevaziđena, da se mora odbaciti i da se, umesto toga, mora izgrađivati nova kritička teorija (savremenog) društva, u koju se eventualno mogu ugrađivati neki Marksovi stavovi.

Nasuprot radikalnosti Marksovog projekta, nasuprot navodnoj paradigmi i politici »spasenja«, predlaže se paradigma i »politika umerenosti, samoograničenja i reformizma«, »neveselog reformizma«, kako kaže Habermas, »ne izmena sveta, nego njegovo poboljšanje«, kako kaže Ferenc Feher. Za paradigmu i politiku umerenosti koristi se jedan Kantov pojam, pojam Mündigkeit, što je veoma karakteristično. Ovaj pojam kod Kanta znači zrelost, punoletstvo. Naime, želi se jednostavno reći da je zreo čovek onaj koji postaje umeren u odnosu na mladog čoveka koji je radikalan; zrelo, punoletno čovečanstvo mora biti umereno, reformatorsko, a ne radikalno kao u svojoj mladosti.

Digitized by Google

Ova paradigma i politika umerenosti, samoograničenja i reformizma nastoji se argumentovati i odgovarajućom interpretacijom bitnih progresivnih obeležja epohe modernosti. Pri tome se, kao jedno od bitnih obeležja modernosti, ističe sve veća diferencijacija u društvu, ideološki i politički pluralizam, raznovrsnost i nejednakost. Tu kao da se teoretičari civilnog društva dodiruju sa postmodernistima, habermasovci sa francuskim poststrukturalistima.

Šta konkretno podrazumeva paradigma, odnosno politika umerenosti, samoograničenja i reformizma?

Uprošćeno, ona se svodi na sledeće:

S jedne strane, državu i njenu moć, njenu dominaciju nemoguće je srušiti; državu nije ni poželjno rušiti. Izričito se odbacuje teza o odumiranju države. Nasuprot Marksovoj tezi o potrebi i mogućnosti prevazilaženja podeljenosti društva na građansko društvo i političku državu u pravcu izgrađivanja ljudske zajednice, nasuprot Marksovoj tezi o odumiranju države, teoretičari civilnog društva ističu tezu o tome da je neophodno da se zadrži, artikuliše i institucionalizuje ova podela kao trajno rešenje. Otuda neki od najistaknutijih teoretičara civilnog društva tvrde da su etatistički socijalizam i samoupravni socijalizam u biti jedno isto. Zato izričito odbacuju samoupravni socijalizam.

S druge strane, teoretičari civilnog društva zanemaruju celu sferu ekonomije, što proizlazi već iz činjenice da oni političku sferu i državu smatraju neovisnima od ekonomije i, s tim u vezi, i od klasnih odnosa (potpuno zanemarivanje marksističke klasne analize je takođe jedno od bitnih obeležja teorije civilnog društva); no iz ono malo reči što posvećuju ekonomiji proizlazi njihovo gledište da i kapital, eksploataciju i moć, koje on podrazumeva, takođe nije moguće nadvladati.

S obzirom na ovu kapitulaciju pred državom i kapitalom, jedino što preostaje jeste da se, nasuprot dominaciji države i eksploataciji kapitala, nasuprot »patologijama modernosti« (Habermasov izraz), koji iz te eksploatacije i dominacije proizlaze, institucioniše posebna, autonomna sfera društva, sfera civilnog društva, koja bi što je moguće više zaštitila »svet života« (pojam preuzet od Huserla) od moći kapitala i države, da bi se u takvom društvu, u kome nije moguće izići na kraj ni sa kapitalom ni sa državom, ipak stvorila jedna društvena sfera u kojoj će se omogućiti individualna sloboda. Znači, kao konačno istorijsko rešenje predviđa se trosferna društvena organizacija, pa i društvena organizacija socijalizma; prema tome, odstupa se od ideje istinske ljudske zajednice, transformacije društva u zajednicu, što je bila svojevremeno i građanska, a ne samo Marksova ideja.

Interesantno je da su 70-ih godina nešto drugačijim putevima do ideje o neizbežnosti, istina nešto drukčije trosferne društvene organizacije, upravo društvene organizacije socijalizma, došli neki socijalistički teoretičari u Francuskoj i Italiji — prvi

Digitized by Google

Pjer Rosanvalon, za njim, Andre Gorz, Franko Krespi, Lučano Pelicani i drugi.

Teoretičari »socijalističkog civilnog društva« u nas prihvataju manje-više sva ova bitna obeležja teorije civilnog društva i ističu da jugoslovenski model civilnog društva mora biti »minimalistički, realan i reformistički«. On mora da podrazumeva ideološki i politički pluralizam, koji se može razvijati i unutar Socijalističkog saveza, od države i »zvanične« politike (znači, od SKJ) neovisnu sferu javnosti (sa slobodnim tribinama, profesionalnim udruženjima, udruženjima građana, alternativnim društvenim pokretima, subkulturnim institucijama i slično), jaku »pravnu državu« i »modernizaciju ekonomije«.

Digitized by Google

Vukašin Lončar

Suština poruka 13. kongresa SKJ

Na komunistima Jugoslavije danas, kao što je to bilo i juče, a biće i sutra, leži najveća odgovornost za menjanje stanja u društvu, za brži izlazak iz ekonomske i razvojne krize, kao i za nove prodore socijalističkog samoupravljanja. To je i suština poruka i smernica 13. kongresa SKJ.

Govoriću o tri bitna elementa ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije — o jedinstvu, demokratizaciji odnosa i odgovornosti, kao bitnim pretpostavkama demokratizacije odnosa u društvu.

Danas se radničko-klasna ukorenjenost i avangardna uloga SKJ kao jedinstvene revolucionarne organizacije, iskazuju, proveravaju i potvrđuju u društvenoj akciji, u odlučnoj borbi za ostvarivanje dugoročnih i neposrednih interesa radničke klase, sadržanih i u opredeljenjima i porukama 13. kongresa, a naročito u doslednoj borbi za stabilizaciju privrednog života, razvoja i dogradnju političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije, jačanje ravnopravnosti i bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, u ofanzivnoj borbi na celom idejnom frontu za neprekidno razvijanje tekovina socijalističke revolucije, a protiv etatističkih, tehnokratskih, dogmatskih, nacionalističkih, buržoasko-liberalističkih i drugih antisocijalističkih snaga i tendencija.

Ulogu idejno-političke avangarde Savez komunista može da ostvari samo ako je u okviru svih oblika socijalističke samoup-

Digitized by Google

ravne demokratije najčvršće povezan s radničkom klasom i ako se dosledno bori za to da volja samoupravno udruženih radnika, njihove potrebe i interesi budu odlučujući činioci našeg razvoja. Savez komunista će utoliko uspešnije realizovati svoju ulogu i zadatke ukoliko radnička klasa i svi radni ljudi, stvaraoci materijalnih i duhovnih dobara, stvarno odlučuju o svim bitnim i svakodnevnim pitanjima svog života i rada, dakle i o svim pitanjima društvene reprodukcije i društvenog razvoja. U tome je, zapravo, i istinsko izvorište socijalističke samoupravne demokratije, u tome se ogleda sloboda rada i obaveza radnih ljudi i građana, njihovo stvaralaštvo na liniji daljeg oslobađanja rada i čoveka. Da bi Savez komunista stvarno postao činilac daljeg razvijanja socijalističke samoupravne demokratije, neophodno je da se i sam razvija, da se brže demokratizuje, da svojim sadržajima, organizovanošću i načinom i metodom delovanja bude mobilizator i usmerivač samodelatnih akcija radničke klase i radnih ljudi. Jedan od bitnih uslova takvog njegovog delovanja je da bude jedinstven u opredeljenjima i odlučan i čvrst u njihovom ostvarivanju, i to u neposrednoj akciji.

Polazeći sa tih idejnih i klasnih pozicija, Savez komunista svojom idejno-političkom akcijom mora podržati sve ono što društvo pomera napred i vodi ka svetu slobodno udruženog rada, ka besklasnoj komunističkoj zajednici.

U tom cilju on mora biti mnogo otvoreniji za smele protoke novih ideja, novih naučnih, marksistički zasnovanih, spoznaja, humanističkih i demokratskih težnji ljudi — za njihovo prihvatanje i primenu u društvenoj praksi: on mora više afirmisati rad i stvaralaštvo, znanje i inovatorstvo, a odlučnije otklanjati prepreke na putu ka bržem prihvatanju izazova savremene nauke i tehnologije i demokratizacije društvenih odnosa.

Mnogo šira i brža demokratizacija unutrašnjih odnosa, organizaciono prilagođavanje i menjanje načina rada — a na pravcu realizovanja suštinskog koncepta definisanog na 10. i 11. kongresu — osnovne su pretpostavke uspešnijeg ostvarivanja društvene uloge SKJ, jačanja njegovog idejnog i akcionog jedinstva, a time i doslednijeg ostvarivanja njegove idejne orijentacije u praktičnoj politici. Svi verbalni apeli u pogledu efikasnosti, odlučnosti, jedinstva, odgovornosti, prednjačenja i beskompromisnosti — i dalje će ostati gole proklamacije ukoliko se ne učini odlučniji zaokret upravo u tom osnovnom polazištu ostvarivanja vodeće uloge SKJ, u njegovom usmeravanju prema radnim ljudima-samoupravljačima i njihovim organizacijama i institucijama. Zbog kolebanja oko ostvarivanja ovog suštinskog koncepta, pa i usled uticaja dogmatske svesti, mnoge organizacije SK još rade po starom i nisu dovoljno osposobljene za to da ostvare svoj uticaj u sredinama u kojima deluju, zapadajući u kritizerstvo i jadikovanje nad teškoćama, a nije mali broj i onih organizacija koje su postale privesak tehnobirokratskog aparata, a i njegovim ideologom.

Digitized by Google

Sva ova saznanja su i na 13. kongresu SKJ kritički analizirana, ali su, i posle Kongresa, izostali napori s ciljem da se stanje energičnije menja nabolje. Očito, uzroci tome su dublji. Mi moramo sagledati izvore tih problema i slabosti u unutrašnjim odnosima SK, kako ne bismo ponavljali jedno te isto ili, pak, uzroke samo tražili u pasivnosti članstva i osnovnih organizacija. Ne želimo da radimo po starom, a za novo se nismo dovoljno osposobili.

Savez komunista mora prevazići vlastitu zatvorenost, odreći se forumskog rada i sprege s upravnim strukturama, i naći se usred poprišta bitke za stabilizaciju i samoupravljanje, izići pred narod i među radne ljude i građane, pa razviti masovan i neposredan politički rad, uticati na svest ljudi, boriti se za aktiviranje svakog čoveka, kako bi još više ojačao front organizovanih socijalističkih snaga. U tom smislu, Socijalistički savez treba još više razvijati kao organizovani društveno-politički pokret svih građana, kao front u akciji, a ne front foruma i deklaracija. Samo tako možemo, i u ovim teškim vremenima i suočeni sa izazovima, dobiti i ovu veliku i tešku bitku za stabilizaciju i razvoj. Savez komunista, ako želi da ostvaruje svoju ulogu, mora stalno dobijati impulse iz klasne strukture društvene baze, a tokom ostvarivanja akcija uvek voditi računa o raspoloženju i volji radnih ljudi i građana.

Jedinstvo i demokratija, koji proizlaze iz primene demokratskog centralizma, neodvojive su komponente jedinstvenog procesa koje se međusobno uslovljavaju i razvijaju u društvu i Savezu komunista. Nema jedinstva izvan demokratije, niti demokratije bez jedinstva.

I

Prvi je uslov jačanja idejnog i društvenog jedinstva SK da član SK zaista postane aktivni subjekt izgrađivanja i sprovođenja politike; on ne sme ostati pasivni posmatrač koji, istina, prihvata, ali ne sprovodi stavove, koji se informiše, ali ne ostvaruje bitni uticaj na politiku SK.

Oživotvorenje demokratskog centralizma podrazumeva široko učešće članova i organizacija u izgrađivanju stavova i zaključaka, ali i odgovornost i jedinstvo u njihovom sprovođenju.

Savez komunista mora biti strog sudija, pre svega, prema sebi samom, a potom i prema svim drugim društvenim subjektima. U SK se ističu različiti pogledi i stavovi u pogledu jedinstva — šta ono znači i kako se postiže. Danas se zaklinjemo u Program SKJ i odluke Kongresa, a praktično svako radi po svome, »ušančuje se« u svoje stavove, sprovodi ono i koliko njemu trenutno odgovara, za što smatra da je u interesu njegovog kolektiva, opštine, pokrajine i republike, ne vodeći računa o interesima radničke klase i svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Digitized by Google

U javnosti se, na podsticaj pojedinih komunista, stvara atmosfera ostvarivanja velikih i brzih zaokreta. Istovremeno, ima i onih koji tvrde da Kongres nije dao odgovor na mnoga pitanja; oni rade i ponašaju se kao da Kongresa nije ni bilo. Naš kritički odnos prema negativnim pojavama i deformacijama, za koji smo se uvek zalagali, u poslednje vreme sve više prerasta u sveopštu kritiku, u nadmetanje ko će crnje i sa krupnim rečima opisati našu situaciju. Mnogo je, međutim, primera nove prakse i ponašanja, ali se sve to ne vidi ili bar ne dovoljno. Na čemu onda i kako graditi predstavu o društvu za koje se zalažemo; isključivo rušenjem ne dolazi se do novog.

Ne možemo a da ne budemo zabrinuti zbog atmosfere koja se u javnosti stvara, a pruža u osnovi pogrešnu predstavu o stanju u nas. Nas zapljuskuje malograđansko, nihilističko kritizerstvo (koje nije palo s neba), etiketiranje i diskvalifikovanje ljudi. Sve to nagriza tkivo našeg društva, međusobno poverenje i stabilnost.

Ma koliko da je važno odbiti udarce građanske desnice i pseudoradikalizma, isto toliko je bitno, naročito u ovoj kriznoj situaciji, ukazivati i na opasnost uvek spremnog dogmatskog, birokratskog, centralističkog, unitarističkog koncepta socijalizma. Dosta je onih koji govore da SK treba da uzme stvar u svoje ruke, a to znači — partija ima da raspravi, propisuje, odlučuje, jednom rečju, to je povratak na stare metode delovanja. Mnogi problemi, greške i slabosti u ekonomskoj politici sada služe kao povod da se rešenja traže u uniformnom, u biti unitarističkom konceptu organizovanja društva. Uopšte uzev, mislim da moramo biti daleko osetljiviji i otporniji prema takvim tendencijama.

Ili, danas se pod plaštom promena kriju različiti zahtevi — počev od onih potrebnih i nužnih, koje inicira i pokreće SK, do onih koji bi pod vidom krečenja fasade želeli da uzdrmaju same temelje sistema. To mnogima služi kao odora koju navlače iz želje za osvajanjem vlasti, kao paravan za nerad, neodgovornost, nesprovođenje politike, ustava, zakona, samoupravnih normi. Savez komunista Jugoslavije je bio i danas je za promene koje znače učvršćivanje revolucionarnog kursa razvoja našeg društva, vlast radničke klase.

U ostvarivanju revolucionarne uloge SK sukobljavamo se i sa onim tendencijama čiji nosioci smatraju da SK može efikasno delovati ako je unutar njega ostvaren idejni i politički pluralizam. To bi nas vodilo na građanske pozicije višepartijskog sistema.

Moramo uvek i bez ikakvog zamagljivanja razgovarati o stvarnim otvorenim problemima i uzrocima nejedinstva, o tome ko sprovodi, a ko to ne čini, politiku SKJ i odlučnije i brže raditi na razrešavanju suštinskih, ekonomskih, socijalnih, razvojnih problema i beskompromisno se boriti za sprovođenje jedinstvene politike SKJ, sasecati u korenu oportunizam, nejedinstvo, federalizaciju, konsenzusnu demokratiju u SK. Polazeći od toga da je SKJ faktor idejne i političke integracije i političke kohezije naše

Digitized by Google

višenacionalne zajednice, CK SKJ, kao idejni i politički centar, centralni i pokrajinski komiteti SK i njihovi izvršno-politički organi, svi članovi i osnovne organizacije nose punu odgovornost za ostvarivanje idejnog i akcionog jedinstva SKJ. U tom pogledu, Peta sednica CK SKJ je od velikog značaja. Jačanje uticaja radničke klase na politiku i praksu SK, efikasnije razrešavanje nagomilanih ekonomskih, socijalnih, društvenih problema i protivrečnosti, promene metoda rada SK i ukupnog političkog delovanja, zaustavljanje negativnih idejnih tokova i delovanja malograđanske kontrarevolucije — to su pitanja od velike važnosti za jačanje snaga socijalizma i samoupravne demokratije. Na karakter, pravac i cilj kretanja našeg društva prevashodno utiču elementi novog, a ne ostaci starog. Socijalističke progresivne snage, a u prvom redu SKJ — obavezan je da prevazilazi krizu, da bude inicijator novog, da ubrzava revolucionarne procese.

II

Istorija radničkog i komunističkog pokreta pokazuje da je u teškoj situaciji demokratija bila stavljana na probu, kada se postavljalo pitanje jedinstva, efikasnosti i »važnost trenutka«. No za SKJ nijedan »trenutak« nije toliko važan da bi suspendovao demokratiju i dostignuti demokratski razvoj, aktivnost i stvaralaštvo, revolucionarne potencijale u bazi društva.

Edvard Kardelj je isticao: »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije... moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna *vodeća uloga interesa radničke klase, često povezane sa svim drugim radnim ljudima*, i da onda bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.«

Znači, shvatajući i razvijajući socijalističko samoupravljanje kao društveno-ekonomski i politički odnos, kao revolucionarni proces transformacije jugoslovenskog društva, može se reći, uprkos svim ograničenjima i zastojima, samoupravljanje ipak sobom nosi najveće domete demokratije. Za takve sadržaje društvenog života radničke klase i svih radnih ljudi moramo se dalje boriti delima.

Danas dolazi do sukoba između snaga socijalističkog samoupravljanja i tehnobirokratizma. U tom pogledu smo na prekretnici: kako dalje nastaviti razvoj samoupravljanja, čak i pod pritiskom ekonomskih teškoća i protivrečnosti? Na nove probleme i zahteve, koje nameću naučno-tehnološki razvitak i društveni progres, ne može se odgovoriti starim jezikom, starim metodima. Za nas ne predstavljaju problem ciljevi; ti ciljevi su jasno definisani i poznati. Problem je: kako pomeriti praksu, menjati naša ponašanja u mnogobrojnim institucijama sistema i, korak po korak, ići ka cilju? Pitanje, koje nije upućeno drugima, glasi: zašto

Digitized by Google

radnici nemaju potreban uticaj na odluke koje se donose u delegatskom sistemu, a bitne su za te kolektive i radničku klasu u celini. Zato odbrana demokratskog socijalističkog razvoja našeg društva zahteva da istovremeno branimo temelje sistema, a menjamo ono što treba istinski da jača klasni karakter našeg društva, federativno ustrojstvo, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Razvoj demokratskih odnosa u Savezu komunista ima svoj klasni i socijalni sadržaj i sastavni je deo procesa demokratizacije društva. U osnovi toga procesa je odlučujući uticaj radničke klase i radnih ljudi na politiku i praksu Saveza komunista, kako bi SK bio pod stalnom kontrolom radnika. U tom pogledu predstoje krupne obaveze — ako ne želimo da zaostajemo.

Od najvećeg je značaja da se u organizacijama i organima SK više neguju i razvijaju stvaralačka i konstruktivna kritika, inicijativa, samokritička svest, demokratski dijalog, argumentovana borba mišljenja, drugarski komunistički odnosi — i sve ono što jača svesnu odgovornost i, kako smo to nekad govorili, svesnu partijsku disciplinu. U isto vreme, moramo se odlučno suprotstaviti dogmatskoj svesti koja rešenje za sve probleme traži i vidi u birokratskoj stezi, komandovanju, »čvrstoj ruci« i slepoj poslušnosti, gušenjem misli, duha i demokratije, u stvari, vidi u reprodukciji birokratizma, pa otud i težnja da se radni ljudi i građani drže što dalje od donošenja odluka; monopol u odlučivanju birokratija želi za sebe. Pod vidom kritike birokratizma u SK javljaju se razna liberalistička shvatanja koja u SK vide tribinu, klub za negovanje lepih ideja.

Naravno, nijedna revolucionarna organizacija, pa ni SKJ, ne može živeti samo od kritike različitih problema i slabosti. Ukazujem na ovo zato što je znatan broj naših organizacija i organa — pod pritiskom velikih teškoća i sopstvene nesposobnosti da razotkrivaju prave uzroke i izvore sadašnjih zastoja i otvaraju nove perspektive — uhvatio manir samokritičkog inventarisanja problema i jadikovanja nad teškoćama, dešperatorskog prikazivanja stanja, što svakako nikoga ne motiviše na akciju. Od snage koja upućuje kritike, SKJ — u sadašnjoj složenoj situaciji — mora brže da preraste u snagu koja, pored kritike postojećeg i negativnog, ukazuje i u kom pravcu ono što se kritikuje treba menjati i, u isto vreme, kako mobilisati radne ljude da doista i menjaju ono što ne valja. Kritiku valja dovesti do kraja, a to znači pronaći bolja rešenja za ono čime smo nezadovoljni. Iz demokratske borbe mišljenja i kritičkog dijaloga uvek mora da proiziđe i konkretan zaključak koji upućuje na preduzimanje akcije, na razrešavanje problema i menjanje stanja. Zato se i svaki sastanak osnovne organizacije ili organa SK uvek mora završiti jasnim i konkretnim akcionim zaključkom, iz kojeg će svaki član saznati šta mu je u datom momentu obaveza.

Dakle, moramo izgrađivati takav demokratski odnos i metod kojim se princip demokratskog centralizma ostvaruje kao unut-

Digitized by Google

rašnja akciona potreba za demokratskom sintezom mišljenja, kojom se različiti stavovi dovode do jedinstva, do sklada reči i dela u revolucionarnoj akciji komunista. Odluka koju takvim demokratskim putem usvoji većina — zakon je za svakog člana SK. To i jeste pretpostavka izgrađivanja i ostvarivanja idejnog i akcionog jedinstva.

Na toj liniji, promene u radu SK, različiti oblici akcionog organizovanja i delovanja članova SK treba još više da postanu činioci procesa samoupravnog, ekonomskog, društvenog, idejno-političkog, kulturnog i moralnog integrisanja našeg jugoslovenskog društva. Kadrovsko obnavljanje redova SK treba da bude tome podređeno.

Naša zemlja, koja je najdalje otišla u razvijanju demokratskih odnosa i sloboda radnog čoveka, već duže vremena je izložena snažnom, precizno usmeravanom i organizovanom delovanju antisamoupravnih i antikomunističkih tendencija i snaga spolja i iznutra. Antisocijalističke pojave počele su da prodiru i osvajaju pojedine naše institucije. Što je najteže, počela se gubiti revolucionarna osetljivost prema nacionalizmu, liberalizmu, dogmatizmu i svim snagama i tendencijama koje se nude kao zamena za samoupravljanje.

Svi mi čitamo ili slušamo šta pojedini komunisti pišu i govore o 1937, 1943, 1948, 1966, 1971. ili 1974. godini, da pomenem samo neke značajne međaše naše revolucije, a pri tom izostaje reagovanje, izostaje odgovornost za napisano. Pojedinci iz naših redova, kao i protivnici, potežu pitanje detitoizacije i napadaju Kardelja, Bakarića i druge istaknute ličnosti naše revolucije, a zagovaraju rehabilitaciju Đilasa, Rankovića i njima sličnih. Zatim, šta znače zahtevi za prekrajanjem granica republika i pokrajina, optuživanje drugih naroda za genocid, za opljačkanost, nerazvijenost, izrabljivanost i slično? Nacionalizam se ne bi mogao razviti do stepena na kojem postaje osnova kontrarevolucije da nije bilo i da nema oportunističkog tolerisanja, pa i prećutne podrške »svom nacionalizmu« u redovima članova SK.

Danas se i u ime demokratije, svakodnevno, iz naših pojedinih institucija, našim društvenim sredstvima finansiranih, napadaju osnovne vrednosti društva i tekovine revolucije — dovodi se u pitanje naše federativno uređenje, politika nacionalne ravnopravnosti, rukovodeća uloga i moć radničke klase. U ime demokratije i slobode, drugima se oduzima pravo na tu demokratiju i tu slobodu. Postavlja se pitanje: gde je granica tolerancije u odnosu na takve pojave? Očito da odnos moći društvenih snaga još nije u takvoj meri prevagnuo u korist socijalizma i samoupravljanja, pa bi to, ako bismo zapostavljali tu činjenicu, u današnjoj konfliktnoj situaciji, moglo da ima nesagledive posledice. Stoga smatram da su veoma aktuelna upozorenja Edvarda Kardelja: »Socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe pro-

Digitized by Google

tiv socijalizma«, što znači da je nama potrebna demokratija za socijalističke snage, a ne kao sredstvo borbe protiv socijalizma.

Moramo istrajati na klasnoj prirodi naše demokratije, koja podrazumeva ne samo pravo nego i obavezu, ne samo slobodu diskusije nego i akcije, ne samo dogovaranje i sporazumevanje već i efikasno sprovođenje. Uspostavljanje odnosa između proklamovanog i stvarnog, jedinstva misli, akcije i dela, odgovornosti za preuzete obaveze doprinosiće stvarnom menjanju društvenih odnosa u željenom smeru.

III

Partiji je potrebno više demokratije, više jedinstva, više odgovornosti.

Demokratija bi postala proklamacija, spisak formalnih prava, ukoliko ne bi jačala odgovornost za sprovođenje na demokratski način utvrđene politike i stavova. To je ključno pitanje u funkcionisanju našeg sistema. Stoga jačanje ekonomske i političke, pojedinačne i kolektivne odgovornosti na svim nivoima organizacije društva postaje preka potreba. Ustavne promene treba da omoguće afirmaciju rada i stvaralaštva, jačanje odgovornosti za celishodno korišćenje i upravljanje društvenim sredstvima, savesno izvršavanje radnih obaveza. U našem društvu svako mora da obavlja one poslove i izvršava zadatke koji proizlaze iz njegovog položaja u radu i upravljanju, vršenju društvenih funkcija.

Danas se sa svom oštrinom postavlja pitanje odgovornosti u Savezu komunista, koja je dvostruka — naime, odgovornost prema samoupravnim organima i radnim ljudima i SK. Naravno, SK ne može preuzimati neposrednu odgovornost za konkretan rad i ostvarivanje zadataka drugih subjekata, koji su za to po Ustavu nadležni i obavezni. Ali SK nosi odgovornost za rad svojih članova, delegacija i delegata u institucijama sistema, za ostvarivanje usvojene politike.

U cilju jačanja uticaja i ugleda SKJ ne može se dozvoliti da se usvojena politika, stavovi i zaključci, ustavne, zakonske, samoupravne i statutarne norme ne ostvaruju, a da za to ne snose političku odgovornost, posebno rukovodeći kadrovi i nosioci društvenih funkcija.

Statutarnu obavezu osnovnih organizacija i organa da redovno, a najmanje jedanput godišnje kritički ocenjuju svoju ukupnu aktivnost, a time i svakog člana pojedinačno, valja odmah, dosledno, stvaralački i odgovorno primenjivati u praksi.

Odlučno i bez kolebanja treba sprovoditi kongresni stav o idejno-političkoj diferencijaciji u SK. Diferencijacija nije neka autonomna akcija, već sastavni deo konsolidacije, prestrojavanja redova SK, jačanja revolucionarne vodeće uloge Partije. Pojedincima koji su u sukobu sa programskim opredeljenjima, mo-

Digitized by Google

ralnim normama i Statutom SKJ, koji ispoljavaju oportunizam, deluju sa nacionalističkih, dogmatsko-birokratskih pozicija nije mesto u SK. Diferencijacija treba da se vrši na osnovu konkretnog programa akcije u svakoj sredini.

Za komuniste je presudno kako da ostanu u prvim linijama borbe za socijalizam i društveni progres. Osobine, kao što su revolucionarnost, požrtvovanje, etika, odgovornost za rad i rezultate rada, drugarstvo, borbenost, jesu svojstva koja zahteva sadašnje vreme.

Danas, u zaoštrenoj ekonomskoj krizi, koja se prenosi na mnoga područja života, demokratija se proglašava glavnim krivcem za mnoge slabosti i neefikasnosti. Pojedinci izlaz vide u vraćanju u prošlost. Iskustva drugih i naše sopstveno upućuju na potrebu snažnog kretanja napred. Za demokratsku socijalističku samoupravnu viziju razvoja — alternative nema.

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Demokratija nije cilj za sebe

Za nas bi demokratija trebalo da znači i neposrednu vladavinu radnika na putu ka opšteljudskoj emancipaciji. Osvajanje, u jedinstvu, celovitosti i nedeljivosti, slobode klase, nacije i ličnosti. Da li traju ovi procesi kod nas? Ima mišljenja, mnogi kritičari našeg društva to ističu, da smo te procese zaustavili.

Više ljudi ovde s razlogom misli da radnik koji ima četiri do šest miliona dinara ličnog dohotka mesečno ne može da bude slobodan. Siromašnima, a među njima su i mnogi stvaraoci, treba otvoriti istorijsku perspektivu da izađu iz situacije u kojoj su. To bi takođe bio put razvoja demokratije.

Kako bi izgledalo naše društvo kad bi se Savez komunista odrekao monopola na propisivanje opštedruštvenog razvitka? Može li biti demokratije u društvu dokle god se monopolno i ideološki odlučno istrajava na tezi da je KPJ, odnosno SKJ stvorio i stvara novu Jugoslaviju? Može li se kod nas govoriti o bespartijskoj demokratiji kao istorijskoj mogućnosti?

Ova pitanja postavljaju oni koji u Savezu komunista vide prepreku razvoju demokratije u društvu. Mislim da je ovde reč o političkom a ne teorijskom pristupu, njime se otvara arena političke borbe, licitiraju druge moguće političke snage, u odnosu na dosadašnji istorijski legitimitet Saveza komunista kao dominantnog (da li to bezuslovno znači i monopolnog?) političkog subjekta u društvu.

Digitized by Google

Svako uzdizanje pojma i vrednosti demokratije iznad klasnih razlika, ideologiziran je misaoni ili praktični akt u ime nečijih posebnih interesa. Videti demokratiju kao cilj za sebe i po sebi — ostatak je one vlasničke i duhovne klime koja se ideološki temelji na prirodnom pravu, zaustavljajući istoriju negde na ivici smene feudalnog i buržoaskog društva.

Imamo takav politički odnos snaga danas u Jugoslaviji koji ne dozvoljava da se pristupi »velikom čišćenju« našeg socijalizma od prašine indiferentnosti i istorijske neodgovornosti prema ciljevima socijalističke revolucije. Kao da je previše običnog mirnog života, suviše borbe za dnevnu vlast, za održavanje postojećeg političkog odnosa snaga. To su obeležja situacije koja se ne može označiti revolucionarnom. Naprotiv, u najmanju ruku, to su obeležja statusa quo. Zato mi nismo u situaciji da pustimo lozinku »prestrojavanja« a da se prethodno ne sprovede radikalna idejna i politička diferencijacija svih onih snaga, normi i interesa koji su zaustavili tokove naše revolucije. Ako se to ne dogodi, u »prestrojavanje« bi se uključili svi oni kojima socijalističko samoupravno društvo i nije potrebno.

Ako ne bismo hteli da kasnimo više nego što kasnimo, da ne bi došlo do zakašnjenja koje bi dovelo revoluciju u pitanje, onda se moraju učiniti koraci koji znače obnovu socijalizma, njegovo vraćanje na bistre izvore odakle je i poteklo učenje, da bi se negde uz put zamutilo. A izgleda da se zamutilo kad je prenebregnut demokratizam, zatim masovnost, inicijativnost, klasna orijentacija i ravnopravnost, što se samo borbom, a što da ne kad je reč o ljudskoj sferi, i druženjem mogu ostvarivati.

Nema demokratije u uslovima gomilanja moralne truleži. A ta moralna trulež nije kriza ove ili one individue, ona je posledica izneveravanja, makar to bila i delimična praksa, nekih izvornih ideala i ciljeva revolucije. Malo je, naime, ljudi koji se iskreno pitaju šta se to događa sa vrednosnim sistemom naše revolucije ako sve veći broj istaknutih ličnosti naše revolucije i nosilaca Spomenice 1941. godine odbija javni karakter svoje sahrane, beži od svojih ranijih i novih krugova, ne želi ih iznad odra, vraća se intimi. Taj broj ljudi je sve veći. Od Rodoljuba Čolakovića do, nedavno, Đure Kladarina. A to je praćeno tišinom. Niko da prodre u razloge ove tišine, niko da vidi uzroke ove pojave.

Traje, po mom mišljenju, kriza političke ličnosti. Politika je ovde shvaćena kao osamostaljena sfera. U pitanju je ličnost koja ne zna suštinu političkog fenomena. Ličnost vladavine, vlasti. Takav političar nosi »razum realiste«, koji nije razum, već lična kalkulacija vođena interesom. Ovde se slažemo sa mišljenjem da su mnogi političari naše epohe — »političari pragmatisti«, oni koji su napustili kritičko mišljenje, zamenili ga ideologijom kao apologijom. Politika i mišljenje se kreću jedno pored drugog, izuzev ako nisu u sukobu. Takav političar može da rešava samo periferne probleme, ali ne i suštinske, jer se ne

Digitized by Google

pita u čemu je smisao politike uopšte, sama suština političke emancipacije. Čini mi se da mi imamo previše takvih političara i da su oni takođe faktor zadržavanja demoralizacije društva.

Savez komunista je imao snage da samokritički kaže da stepen jedinstva u rukovodstvima Saveza komunista nije primeren krizi kojom je društvo zahvaćeno. Mislim da je ta samokritika dobra, ali nije dovoljna. Traži se naredni korak, koji će voditi tom jedinstvu, i tu ima zaplitanja, sve do ideoloških. Jedni kočničari jugoslovenskog socijalizma ih vide u inerciji rukovodstava te u njihovom separatnom ponašanju. Drugi ih vide u neprijatelju, snagama kontrarevolucije. Treći smatraju da problem nije u ljudima, u narodu, već u sistemu. I narod nije toliko bezuman da ne ostvaruje sistem i norme koji su mu u interesu. Četvrti, a to je dobro, traže neku sintezu svih ovih momenata. U svakom slučaju, dobro je što Partiju muči sumnja u sebe samu. Ova sumnja može postati kreativna: povesti Partiju ka jedinstvu koje je za ovu etapu potrebno.

Situacija je takva da se moramo pitati: hoćemo li se ponašati kao onaj političar koji, kada voz stane na otvorenoj pruzi, spušta šalone pa izjavi da, po njegovom uverenju i mišljenju, voz ide dalje. Očigledno je da ne ide, da stoji, pa se zato i pitamo kome je potrebno zavlačenje glave u pesak.

Mi nemamo dovoljno razvijenih analiza, a moramo brzo do njih doći, da vidimo kome je to u interesu da revolucija stane, a i prestane, ko to neće samoupravljanje i zašto, ko se to demokratije kod nas plaši kao bauka, dok se na mnogim prostorima s razlogom ističe da nam je potrebna kao vazduh.

Nije na pojedincu da bezuslovno licitira hijerarhiju poteza koje bi trebalo učiniti da bi se došlo do nove inicijative Saveza komunista te da bi se zaustavila erozija njegove vodeće uloge, a ova se na višem nivou ostvarila. Nije dobro zaklinjanje u Program SKJ i uopšte nije dovoljno bilo kakvo zaklinjanje. Dokle god verujemo ili namerno ističemo da je Program SKJ, usvojen na VII kongresu, potpuno dovoljna platforma za komunističko delovanje u sadašnjoj etapi društvenog razvoja, pravimo krupne teorijske i idejne greške. Tačno je da mnogi njegovi delovi imaju aktuelnu dimenziju, ali ima i onih koji je nemaju, koji su proizvod revolucionarnog, gotovo čistog optimizma. Tu mislim na ne male delove koji utvrđuju činjenice (ne i zadatke) da traje »snažan razvitak socijalističkih društvenih odnosa«. Svi znamo da to danas nije slučaj, da takav razvitak ne traje. Uostalom, u samom Programu stoji da je on izraz socijalističke misli u današnjoj etapi društvenog razvoja. Da li zaista neki veruju da i danas traje ista etapa od pre gotovo 30 godina? Zar, u međuvremenu, nije napredovala kritičko-revolucionarna marksistička misao, koja se odnosi na situaciju u kojoj smo u ovoj današnjoj etapi? Najzad, u Programu SKJ nema mnogih odgovora koji su nam danas potrebni.

Digitized by Google

Logika je i revolucionarne prakse i otpora toj praksi i misli te prakse — da se razvija. Po meni, nema nove inicijative Saveza komunista ako revolucionarna teorija zastarevâ, ako postaje puka istorijska građa. Da li smo sadašnju etapu društvenog razvoja kritički teorijski sagledali i postavili zadatke za ovo razdoblje? Zar nismo dužni da izvršimo kritičku analizu o tome šta nam se dogodilo poslednjih 30 godina i da na osnovu nje utvrdimo programske zadatke za ovo naše vreme? Kome to toliko godi da teorija i politička misao miruju 30 godina? Da li je svetska situacija danas bez ostatka ista kao pre 30 godina i treba li socijalizam, i onaj, najpre, kao svetski proces, i ovaj, realni u socijalističkim zemljama sagledati iz današnjih perspektiva, tendencija i što da ne — promena koje se na mnogim stranama vrše, a i kod nas.

Mislim da se kontinuitet naše revolucije dovodi u pitanje baš zato što nema inovacija i novih misli na temelju sadašnjih promena. Ne predlažem ovde za raspravu odbacivanje dosadašnjeg Programa SKJ, već jednu njegovu temeljniju redakciju, ne sitne popravke i dopunu, sa stanovišta kako rešavati kriznu situaciju naše revolucije, nedovoljnu delotvornost političkog pokreta, njegovo nejedinstvo, a što je toliko potrebno u ovo vreme. Tu je, naravno, i cela oblast produkcionih i svojinskih odnosa, gde smo iznad dozvoljenog izmešali stvari, a pre svega onemogućili da razvijamo jedinstveni produkcioni odnos u Jugoslaviji. Tu je i neprimereno tehnološko zaostajanje, antiteorijska pozicija onih koji na klasičan način vladaju, tu je pretnja socijalizmom u znaku oskudice kada se nužno ruše svi ideali.

Znam za dilemu: da li nova istorijska situacija u svetu i razvoj socijalizma kao stvarnost i istorijski proces zahtevaju samo popravke postojećih mišljenja i političke prakse ili, pak, korenito renoviranje kako dosadašnjeg mišljenja tako i političke prakse. Ima mišljenja da su odgovori na ovo pitanje bez alternative. Ja ne mislim tako. Najpre, odgovori bez alternative obuhvataju jednu mogućnost, te zato nisu ni demokratski ni dijalektički. Takvi odgovori, uostalom, nisu zasnovani ni na dosadašnjoj istorijskoj praksi. I inercija i radikalizam u političkom i idejnom životu ne rešavaju praktična pitanja razvoja socijalizma. Nama nije potrebno korenito odbacivanje Programa SKJ, ali ni njegove sitnije popravke. Granice na koje je socijalizam naišao traže istorijsku meru između još neistrošenog i onog što je već pohabano pa ga treba zameniti novim. I predlažem, zato, temeljniju, dubinsku redakciju postojećeg Programa, takvu redakciju u koju se neće uključiti samo rukovodstva i samo teorijski radnici oko Saveza komunista, ili samo teorijski radnici koji su članovi Saveza komunista, već svi oni koji po činu, delu i misli mogu da doprinesu. Mislim da je sada vreme da se blagovremeno razmisli o ovom predlogu, pa da se do Kongresa možda izgradi strategija puta nastajanja jednog takvog redigovanog Programa. Smatram da ćemo i na taj način dati jedan od priloga tome da se prevaziđe naš teorijski deficit.

Digitized by Google

Atila Sam

Objektivna uslovljenost demokratizacije

Kada razgovaramo o problemima demokratizacije u našem društvu i zadacima Saveza komunista, moramo polaziti od činjenice da način, kao i mogućnost ostvarivanja demokratičnosti, ima svoj objektivni kao i subjektivni nivo. Kada govorimo ili mislimo na taj objektivni nivo, zna se, mi imamo u vidu nivo razvijenosti proizvodnih snaga koje u svakom slučaju, svakom datom trenutku, u velikoj meri određuju nivo, objektivni nivo mogućnosti ostvarivanja demokratičnosti u datim društvenim uslovima. Moramo uzimati u obzir i to da je u uslovima našeg socijalističkog razvoja u našem društvu došlo do izvanrednog rasta tih proizvodnih snaga. Za relativno kratak istorijski period postignuti su veoma krupni rezultati. S druge strane, pod subjektivnim nivoom se u svakom slučaju podrazumeva sposobnost i spremnost da se ostvari mogućnost demokratizacije društva. A taj nivo demokratičnosti omogućavaju proizvodne snage u društvu i čini mi se da ovde i nailazimo na poseban problem. Naime, upravo taj subjektivni nivo nekako nije išao ukorak sa ovim objektivnim nivoom u našem društvu. Nekako smo daleko više pažnje posvetili tom objektivnom nivou, i tu je došlo do određenog zastoja, u čemu ja i vidim problem koji se javlja u vezi sa procesom demokratizacije u našem društvu. Naime, tu, s jedne strane, postoje određene tendencije koje pokušavaju da

Digitized by Google

onemogućavaju dalji proces demokratizacije u društvu, a s druge — postoje određeni elementi koji govore o tome da naše društvo veoma često ne ispoljava dovoljnu sposobnost i spremnost da stvarno radi na ostvarivanju te demokratičnosti. U cilju temeljnijeg razmatranja ovog subjektivnog nivoa, ja sam i mislio da koristim rezultate jednog istraživanja koje sam sa Zlatkom Šram u Subotici sproveo među studentima I godine. Tim istraživanjem smo pokušali da ustanovimo idejne orijentacije kod studenata.

Jedan faktor, odnosno sklop idejnih orijentacija, definisan je onim stavovima koji u sebi nose izrazito kritički odnos prema Savezu komunista, partijnosti, političnosti, samoupravljanju, sindikatu, izbornom sistemu, stabilizacionoj politici, samoupravnim interesnim zajednicama, funkcionisanju kontrole, prema upravljačima društva i funkcionisanju društva u celini. Studenti koji imaju tako strukturisane stavove prema naznačenim momentima naše društveno-političke stvarnosti, u isto vreme, radniku negiraju bilo kakvu motivaciju u sveri rada, njegov lični standard, a radnikovu nemogućnost da realizuje princip nagrađivanja prema radu objašnjavaju oduzimanjem viška vrednosti od strane SIZ-ova, a korumpiranost radničke kontrole vide kao glavnog krivca što radnici ne mogu neposredno da sudeluju u donošenju odluka o sopstvenoj sudbini.

Pokušali smo da analizom faktora sagledamo ovu problematiku i došli smo do zaključka da studenti koji smatraju da je Savez komunista samo paravan iza kojeg se kriju svi oni koji žele izvući za sebe određenu korist, mimo interesa društva (tu je korelacija sa faktorom 0,65), ujedno ne prihvataju stav da je Savez komunista jedina snaga našeg društva koja se bori za ostvarivanje ideala kojima težimo. Tu je korelacija sa faktorom — 0,47. Sa ovim faktorom je najviše u korelaciji stav (i to 0,70) — da bi za našu zemlju bilo najbolje da nemamo nijednu partiju, jer partija ionako ne izražava stavove članova nego interese rukovodstva. Studenti koji se slažu sa navedenim stavovima o Savezu komunista i partijnosti, ujedno će iskazivati svoje slaganje sa stavom da sve političke partije žele isto — moć i vlast, i da je samo razlika u programima koje donese, a takođe smatraju da je u današnje vreme bolje biti što dalje od politike, jer će se situacija ionako promeniti, a oni će sačuvati svoj sopstveni mir. Tu je korelacija sa faktorom 0,36.

Na osnovu iznesenog, evidentna je činjenica da su grupisani oni stavovi koji izražavaju kritičnost, a delom i kritički odnos prema nekim momentima društvene stvarnosti. Uočljivo je da stavovi prema Savezu komunista, odnosno partijnosti, određuju ujedno sadržaj i smer viđenja nekih osnovnih društveno-političkih postavki. Drugim rečima, ispitanici koji u partijnosti vide borbu za moć i vlast, mogućnost ostvarivanja ličnih interesa, zatim koji u partijnosti vide realizaciju interesa ne članstva, nego rukovodstva, koji Savez komunista ne doživljavaju kao jedi-

Digitized by Google

nu snagu u društvu koja se bori za ostvarivanje ideala kojima težimo, i koji izražavaju krajnju apolitičnost, ujedno će imati tendenciju da naše društvo percipiraju kao potrošačko, koje se ne razlikuje od onog zapadnog i kao suviše tradicionalističko, te im ova dva stava služe kao opravdanje za nefunkcionisanje samoupravljanja, koje, po njima, nije primereno takvom društvu. Nadalje, ispitanici sa izraženim kritičkim stavovima prema partijnosti i političnosti percipiraju i Sindikat kao najslabiju kariku u samoupravljanju, ističući neprimerenost ekonomske stabilizacije u rešavanju ekonomske krize; za njih delegatski sistem nije izraz demokratičnosti izbornog sistema; upravljače društva doživljavaju kao ljude koji rade bez nadzora i kontrole, samoupravne interesne zajednice smatraju kočnicom samoupravljanja, a radnicima negiraju motivaciju za izgradnju boljeg društva, a radnikovu nemogućnost da realizuje nagrađivanje prema rezultatima rada objašnjavaju oduzimanjem viška vrednosti od strane SIZ-ova i sličnih institucija. Stoga u našem slučaju možemo ovaj dobijeni faktor predstaviti kao opšti kriticizam u sagledavanju društveno-političke stvarnosti, budući da su u njemu strukturirani neki, kao što smo videli, osnovni momenti te stvarnosti. Ovo posebno važi stoga što nikako nije slučajno da su upravo ovi kritički stavovi u značajnoj korelaciji, odnosno zasićeni su ovim faktorom. Uslovno rečeno, pozitivni stavovi koji su bili ponuđeni u tekstu od 117 varijabli, odnosno stavova, nisu tako dobro strukturirani u neke faktore, što, drugim rečima, ukazuje na to da pozitivne vrednosti društveno-političke stvarnosti nisu dovoljno prepoznatljive, odnosno internalizovane kod ispitivane populacije. Dakle, iz toga proizlazi da su kritički stavovi, s obzirom na posmatrane društvene prostore, kudikamo značajniji, prepoznatljiviji, a time i češće usvajani od strane studenata. Na osnovi elaboracije dobijenih rezultata sadržanih u navedenom faktoru, možemo zaključiti da odnos prema političnosti, partijnosti i Savezu komunista ima izvanrednu prognostičku vrednost u pogledu iskazivanja sadržaja mera i intenziteta stavova koji izražavaju doživljaj ostalih segmenata društveno-političkog života. Drugim rečima, oni ispitanici koji političnost i partijnost doživljavaju kao njima nešto strano, odnosno proizvode negativno obojenu konfrontaciju, kritičkije će se odnositi prema mogućnostima samoupravljanja, prema značaju Sindikata, stabilizacionoj politici i demokratičnosti u izbornom sistemu i prema upravljačima. Ako sada pođemo od pretpostavke da su konstruktivni stavovi u pogledu percipiranja političnosti i partijnosti u određenoj meri premisa za kritičko sagledavanje društveno-političkih i ostalih pojava i gibanja u društvu, kako bi se fiksirali, formirali i definirali pojedini problemi, odnosno objektivirali i time odredili, politički rečeno, strategijski postupci u pravcu izmene postojećeg, a istovremeno dokazujemo da je formiranje kritičkih stavova u pozitivnoj korelaciji sa nepolitičnošću i nepartijnošću u najširem smislu, onda nam se

Digitized by Google

nameće misao da postepeno može nestajati granica između onih koji imaju, uslovno rečeno, pozitivnu političnost i onih koji iskazuju negativnu političnost. Što se tiče kriticističkog i kritičkog sagledavanja društvenih momenata, to je ono što sa aspekta subjektivnog limitira dalje mogućnosti ostvarivanja demokratičnosti, i to je ono što bismo morali da imamo u vidu u daljem radu, to jest što bi Savez komunista u predstojećem periodu morao da uzima u obzir. Naime, sve ovo ukazuje na potrebu da se daleko produbljenije bavimo izgrađivanjem tog subjktivnog nivoa nego do sada. Naime, u uslovima u kojima je kriza evidentna, izostajanje organizovanog napora u ovom pravcu vodi ka jačanju idejne dezorijentacije, a time i ka slabljenju sposobnosti i spremnosti da se društvo dalje demokratizuje.

Digitized by Google

Radovan Radonjić

O klasnoj dimenziji demokratizacije odnosa u SK

Moje učešće u raspravi nije motivisano željom da pokrećem neko novo pitanje, pa čak ni ambicijom da povodom već pokrenutih kažem nešto više i potpunije od onoga što je rečeno. Cilj mi je mnogo skromniji i vezan je za potrebu da se potenciraju neki elementi pitanja demokratizacije odnosa u Savezu komunista.

O čemu je reč?

Nije sporno da je demokratizacija odnosa u SK jedna od najbitnijih pretpostavki ostvarivanja njegove idejne i političke uloge u našem društvu u cjelini. Nije sporno ni to da od stepena demokratičnosti odnosa u SK zavisi hoće li on i koliko brzo i uspješno ostvariti neke svoje krucijalne zahtjeve, poput ovih: a) da u svojim redovima okupi i potpunije angažuje najprogresivnije društvene snage, što nam je izuzetno potrebno i do čega nam je očigledno stalo; b) da kroz stvaralačku principijelnu kritičku raspravu i borbu mišljenja prodire u samu suštinu pitanja i problema kojima se bavi, i svoje idejno-teorijske spoznaje o njima uzdiže do nivoa naučno relevantnih; c) da pronalazi i afirmiše najpogodnija, optimalno efikasna sredstva i metode svog revolucionarnog posredovanja u socijalističkom samoupravnom procesu; d) da u svojim redovima stvara klimu u kojoj će svaki njegov član moći da se ispoljava kao stvaralačka ličnost,

Digitized by Google

odnosno klimu u kojoj će moći da izroni iz letargije onaj ne tako mali dio njegovog članstva koji gotovo ni na koji način ne učestvuje u partijskom radu i životu itd.

Međutim, okolnosti u kojima SK ostvaruje svoju ulogu danas, i iskustva koja pri tom stiče, upozoravaju na potrebu da on pitanju demokratizacije odnosa, prvo u sebi samom, pa potom i u društvu, prilazi krajnje ozbiljno i odgovorno.

Od više momenata koji na to upozoravaju, i koji ne bi smjeli da promaknu našoj pažnji, pomenuću samo dva.

Prvi se odnosi na to da demokratizacija za koju se zalaže Savez komunista, i koju bi trebalo da razvija u sebi i društvu, pored onih opšteemancipatorskih i civilizacijskih svojstava i sadržaja, o kojima je juče govorio drug Nikolić i koja su svakako nezaobilazna, mora da ima i snažno i veoma jasno naglašenu klasnu dimenziju.

Snažnije izražena klasna dimenzija u demokratizaciji odnosa u Savezu komunista predstavlja ne samo njegovu revolucionarnu već i egzistencijalnu potrebu. Suština demokratizacije odnosa u Savezu komunista, naime, nije u tome da se obezbijedi puka formalna jednakost svih članova u utvrđivanju partijske politike, mada je i to, već da se ostvari predominantan uticaj u Partiji onih klasnih i političkih snaga koje su zainteresovane za dalje revolucionisanje društvenih procesa u našoj zemlji, i kadri su da u tom poslu ostvare svoju ulogu. Klasna dimenzija demokratije u Savezu komunista utoliko je aktuelnija što: prvo, postojeća socijalno-ekonomska struktura članstva SK tvori takav odnos snaga i uticaja u njemu samome, unutar kojega je njegova demokratija (ona kakvu još imamo) odveć formalna, kako bi Lenjin rekao okljoštvena, demokratija, ipak, samo za manjinu; drugo, zadatke pred kojima se Savez komunista nalazi — naročito one što se odnose na zahtjev da svijet i sebe preokrene, u smislu da odista ostvaruje svoja programska opredjeljenja — ne može realizovati nikakvo aktivističko jezgro, pa makar bilo sastavljeno od samih genija, već to mogu da učine jedino najširi dijelovi partijskog članstva (naravno ne ni oni sami, bez pomoći radničke klase i ostalih društvenih snaga), i to oni dijelovi u čijem su društvenom položaju i svijesti, motivima i interesima objektivno akumulirane potrebe i zahtjevi što korespondiraju sa idejom socijalizma i komunizma.

Naravno, nije nimalo lako ispuniti zahtjev da, na primjer, jedan polupismeni radnik, nedovoljno idejno izgrađen i suočen sa mnoštvom elementarnih egzistencijalnih problema — zbog kojih se osjeća kao đavo razapet na krstu — postane svjesnim, principijelnim, odvažnim i odlučnim nosiocem i realizatorom politike kakva bi odgovarala revolucionarnoj avangardi u sadašnjim našim uslovima. Međutim, mi moramo istrajati na zahtjevu da radničko-klasna suština i sadržina bitno opredjeljuju cjelokupnu našu djelatnost. A ovih nema i ne može biti bez ostvarenog uticaja na procese i odnose u SK i društvu i tog radnika, takvog

Digitized by Google

kakav jeste, kakvog ga je istorija »ostavila u nasljeđe« i kako je formiran. U protivnom, SK će ne samo i dalje da gubi povjerenje, prestiž i uticaj u radničkoj klasi i radnim masama već će biti suočen i s opasnošću da pripadnika nekih socijalnih slojeva i društvenih grupa, prije svega takozvanih radničkih, ne bude u njegovim redovima.

Kad ovo kažem ne mislim da bi pitanju socijalno-ekonomske strukture članstva SK trebalo polaziti restriktivno i sektaški, u smislu da se uskrati pravo članstva u njemu svakom ko nije radnik u užem ili, širem smislu te riječi. Želim, naprotiv, da ukažem na nešto drugo, a to je: prvo, u principu, koji je uostalom potvrđen i u našem revolucionarnom iskustvu, bez radničko-klasnog pristupa i angažmana Savez komunista ne može da ostvari svoja programska opredjeljenja; drugo, konkretno, sada sasvim evidentno izraženo, radničko nezadovoljstvo stanjem u društvu predstavlja realnu revolucionarnu potenciju koju bi trebalo iskoristiti za rješavanje nagomilanih društvenih problema, i treće, SK mora da zaustavi proces osipanja radnika iz svojih redova, ukoliko ne želi da izgubi revolucionarna svojstva i istorijsku inicijativu uopšte.

Drugi momenat koji bih želio da pomenem odnosi se na to da bi demokratija za koju se zalaže i koju razvija SK trebalo da bude cjelovitija, sveobuhvatnija i šira, toliko prodorna i hrabra da se ne plaši ni svojih rezultata, ni sukoba sa onima koji je ne žele ili žele da je iskoriste za ostvarivanje nekih drugih ciljeva i interesa. Sa tog stanovišta posmatran, smisao demokratizacije odnosa u SK bitno je uslovljen time koliko se ona iskazuje kao sredstvo njegovog pronicanja u samu supstitucijalnu osnovu, a onda u sadržaje i pojavne oblike preobražajnih procesa i u njemu samom i šire u društvu.

Kad to kažem, imam u vidu sljedeća tri momenta:

Prvo, u društvu i u SK, istina ne formalno, ali sasvim evidentno, uporno se održava praksa svojevrsne kategorizacije mnogobrojnih pitanja i problema po stepenu njihove važnosti, a time nužno i sekretnosti i nadležnosti pojedinih društvenih segmenata da se njima bave. Pri tome se samo mali broj tih pitanja i problema, i to uglavnom onih beznačajnih, prepušta takozvanom širem auditorijumu, dok sva druga ostaju u domenu suvremenog odlučivanja užih grupa, pa i tih famoznih centara moći, o kojima tako često govorimo.

Drugo, pored te vertikalne, postoji i svojevrsna horizontalna podjela nadležnosti, uglavnom utemeljena na grupnosvojinskom monopolu, unutar koje se — čak i kad ništa o njoj nije napisano — tačno zna koliko ko smije i može, do kojih nacionalnih, regionalnih i inih granica seže njegovo pravo, gdje prestaje logika »njegove ingerencije« i počinje »miješanje u unutrašnje stvari drugih« itd.

Treće, demokratija u našoj praksi još se »toleriše« samo u procesu najširih rasprava o najopštijim pitanjima, a ona se,

Digitized by Google

po pravilu, radikalno sužava sa svakim daljim korakom u konkretizaciji zahtjeva i operacionalizaciji zadataka na njihovom ostvarivanju, da bi sasvim iščezla u sferi onoga što bi trebalo da bude kontrola izvršavanja dogovorenog.

Iz svega ovoga proizlazi zaključak da samo demokratizacija koja nadilazi naznačene i slične jednostranosti i ograničenja može biti djelotvorna za sâm SK, a njegovim posredstvom i za socijalistički samoupravni preobražajni proces u jugoslovenskom društvu. Bez ovih kvaliteta u sebi demokratija koju opserviramo i dalje će biti više sredstvo borbe protiv nas nego sredstvo ostvarivanja našeg revolucionarnog uticaja.

Digitized by Google

Risto Kilibarda

Primena samoupravnih regula

Za predmet svojeg izlaganja odabrao sam samo jedan problem, i to mahom vezan za praksu: problem sprovođenja samoupravnih regula. A sprovođenje samoupravnih regula dio je šireg problema u nas, sprovođenja društvenih regula uopšte. Ne sprovode se, ili bar ne na zadovoljavajući način, ne samo samoupravne regule nego ni odluke Saveza komunista, čak ni one koje su usvojene na kongresima, ni pozitivni zakoni, i pored toga što je država još u dobroj kondiciji, ni norme profesionalne etike, ni načela komunističke etike. Kako službeno društvo odgovara, reaguje na ovaj problem, kako ga razrješava, odnosno kako ga je razrješavalo otkad je postajalo svjesno njega, otkad zna za njega. Razrješavalo ga je, uglavnom, zatrpavanjem društva novim regulama, odnosno izmjenama, dopunama, doradama i dotjerivanjima već postojećih regula — normativnom hiperprodukcijom. Da li je problem u regulama, kao takvima, u njihovoj nepreciznosti, nedorečenosti, neprimjenljivosti — u tome što regulama nijesu pokrivene, i bukvalno, sve pore društvenog življenja? Ili je problem, ipak, prije svega, u nečem drugom?

Prešao bih na samu temu koju sam odabrao za predmet svojega razmišljanja. Prvo pitanje: U čemu je siže problema sprovođenja samoupravnih regula, koja je njegova suština? To je, prema mom mišljenju: 1. veoma učestalo zamjenjivanje adekvat-

Digitized by Google

ne interpretacije samoupravne regulative njenom kvaziinterpretacijom; i to adekvatne, u odnosu na »model«, »duh« samoupravljanja; 2. podnošenje istog zamjenjivanja, podnošenje i od strane »samoupravljačkog« mnjenja i službenog društva; 3. neprotivljenje takvom zamjenjivanju, faktičko, efektno neprotivljenje; svođenje protivljenja tom zamjenjivanju na verbalne osude, na »moranja« i »moralisanja«, na »opšta mjesta«; 4. navikavanje na kvaziinterpretaciju samoupravne regulative do, rekao bih, mirenja sa njom kao sa nečim gotovo neumitnim, jedino mogućim, u uslovima kakvi u nas, objektivno, jesu — kao sa nečim normalnim. Drugo pitanje: Po čemu se razlikuje adekvatna interpretacija samoupravne regulative od njene kvaziinterpretacije? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, valja, prije svega, raščistiti u čemu je razlika između samoupravne regulative i pravnog sistema: 1. Razlika nije u tome što se samoupravne norme ne moraju poštovati, a pravne moraju — i jedne i druge jednako treba poštovati. 2. Niti je razlika u tome što iza samoupravnih normi ne stoji država, a iza pravnih stoji — iza jednih i iza drugih stoji država koja garantuje njihovo poštovanje. Kažem, i iza samoupravnih normi trebalo bi da stoji država, iz prostog razloga što se u ovoj fazi našeg društvenog razvoja poštovanje samoupravnih normi ne može osigurati samo po sebi, odnosno svjesnošću, prisilom savjesti — i to sve manje može u mjeri u kojoj se slojno diferenciranje našeg društva približava klasnom diferenciranju. 3. Niti je razlika u tome što za samoupravni normativni sistem ne važi načelo zakonitosti a za pravni sistem važi — važi i za jedan, i za drugi. 4. Niti je razlika u tome što se samoupravne norme mogu mijenjati, a pravne ne mogu — i jedne i druge se mogu mijenjati. Razlika između ova dva sistema, kao normativnih sistema, u tome je što je mijenjanje samoupravnih normi, dakle njihovo pripremanje i donošenje, stavljeno, dato u nadležnost radnim kolektivima, radnim ljudima, spušteno je u »bazu« društva. U slučaju pravnih normi sve je u nadležnosti nadgradnje društva — pravno-političke. Prema tome, između samoupravne regulative i pravnog sistema razlika je u tome što je u prvom slučaju regulativa u rukama onih koji će je i neposredno sprovoditi, u »bazi« društva — ona je donosi, a ne neko izvan i iznad nje. U drugom slučaju, regulativa je udaljena od društvene baze, koja samo posredno, ako je riječ o demokratskom sistemu, može na nju uticati. A čim ima više posrednika, uticaj se gotovo sasvim, ili potpuno, istopi.

Kvaziinterpretacija samoupravne regulative vidi razliku između samoupravne regulative i pravnog sistema, po prilici, ovako: 1. Iza samoupravnih normi ne stoji država, zato se ove norme mogu ali i ne moraju poštovati, zavisi od toga kako odluči većina. 2. Načelo zakonitosti nije načelo samoupravnog i normativnog sistema; samoupravni organ je suveren i može da odluči na bilo koji način. 3. Radni kolektiv može, ali i ne mora da promijeni određene samoupravne norme, koje se u kolektivu oci-

Digitized by Google

jene kao neodgovarajuće. Da li će se pokrenuti postupak za izmjenu normi — o tome odlučuje većina. Ovakva interpretacija razlike između samoupravne regulative i pravnog sistema ima za posljedicu sljedeću operacionalizaciju samoupravljanja. a) Neke se samoupravne norme moraju poštovati — one koje odgovaraju većini; druge se samoupravne norme ne moraju poštovati — one koje ne odgovaraju većini. b) Neke se samoupravne norme mogu izmijeniti — one koje smetaju većini; druge se samoupravne norme ne mogu izmjeniti — one koje odgovaraju većini. c) U nadležnost samoupravnih organa stavlja se i sprovođenje donijetih samoupravnih regula, ali i ocjena adekvatnosti, pravednosti donijetih regula. Ovo drugo svakako spada u nadležnost samoupravljanja, prvo, čini se — ne. Kad su samoupravne regule utvrđene, one se moraju poštovati, dok su regule, dok se ne izmijene, kao što je to slučaj i s pravnim regulama.

Poređenja samoupravne regulative i pravnog sistema, posmatrana kroz naočare adekvatne interpretacije i kvaziinterpretacije samoupravne regulative, pojasnila su, čini se, razliku između ove dvije interpretacije samoupravne regulative. Razlika postoji: i u gledanju na izvršavanje samoupravnih regula, i u gledanju na mijenjanje postojećih samoupravnih regula, kao i u gledanju na načelo zakonitosti. Faktičko neprotivljenje, navikavanje, sve do mirenja sa kvaziinterpretacijom samoupravne regulative, objektivno vodi ka blokadi provođenja nekih samoupravnih odluka, blokadi mijenjanja nekih nepravednih samoupravnih odluka i kršenju nekih zakona, čak i najviših, osnovnih zakona ove zemlje, odnosno ovog društva. U vezi sa ovim moraju se postaviti bar dva pitanja: Prvo, zašto kvaziinterpretacija samoupravne regulative blokira sprovođenje nekih samoupravnih odluka, odnosno mijenjanje nekih nepravednih samoupravnih odluka i zašto vodi kršenju nekih zakona? Drugo, kako joj sve to uspijeva? Najprije ću odgovoriti na drugo pitanje. Ona u tome uspijeva, najkraće rečeno, uz pomoć većine. Većina je odlučila da se neke samoupravne odluke ne sprovode, većina je odlučila da se neke nepravedne samoupravne odluke ne mijenjaju, većina je odlučila da se neki pravni zakoni prekrše. Uz pomoć većine, dobila je pravo građanstva kvaziinterpretacija i operacionalizacija samoupravne regulative: da se sve samoupravne norme ne moraju poštovati, da se sve, čak ni one očigledno nepravedne, samoupravne norme ne moraju mijenjati, da u samoupravnom sistemu ne važi načelo zakonitosti. Većina je o svemu odlučila — pa šta se tu ima i može zamjeriti? Demokratija je zastupljena *par exellence.*

Nesreća nije u tome što kvaziinterpretacija samoupravne regulative ima svoju interpretaciju i operacionalizaciju samoupravljanja. Neka je ima. Nesreća je u tome što se na takvu interpretaciju i operacionalizaciju pristaje, što na nju pristaje i Savez komunista i — još gore od toga — što se na takvu interpre-

Digitized by Google

taciju i operacionalizaciju samoupravljanja često mora pristajati. Zašto? Ostavimo to za nešto kasnije.

Ako je većina radnog kolektiva odlučila da neke samoupravne odluke ne sprovodi, odnosno da neke nepravedne samoupravne odluke ne mijenja, odnosno da prekrši neke zakone, razlog je: tako je odlučila jer joj tako i odgovara. To što krši zakone koji joj smetaju — posve je razumljivo i »prirodno«. Nego, zašto krši odluke koje je sama donijela? Razlozi mogu biti neki od sljedećih, ili više njih zajedno: a) ili nijesu dobro sagledane, u toku donošenja tih odluka, sve praktične konsekvence koje proizlaze iz tih odluka; b) ili nijesu ni mogle biti sagledane u vrijeme kad su te odluke donošene; c) ili su takve odluke donošene pod pritiskom; d) ili su takve odluke donošene radi bacanja prašine u oči socijalnom okruženju; e) ili je takve odluke donijela neka druga većina radnog kolektiva; f) ili je još nešto drugo u pitanju.

Pogledajmo, izbliza, većinu koja, radi svojih interesa, blokira sprovođenje nekih samoupravnih odluka i nekih zakona, odnosno mijenjanje nekih nepravednih samoupravnih odluka. Ko čini tu većinu? U nekim slučajevima većina je cio radni kolektiv: cio radni kolektiv je jednoglasno odlučio da ne sprovodi neke odluke koje bi, prema slovu norme, morao sprovoditi — da ne raspisuje konkurs za nova radna mjesta, iako su predviđena u njegovom aktu o sistematizaciji radnih mjesta, da ne prima pripravnike, iako ga zakon na to obavezuje, da se integriše sa drugim radnim kolektivima, i pored stopostotne društveno-ekonomske opravdanosti takve integracije, da poveća cijene svojih proizvoda i svojih usluga, uprkos važećim samoupravnim dogovorima i zakonskim propisima, da ne mijenja svoj režim komuniciranja sa korisnicima usluga, i pored jasno izraženog neslaganja korisnika usluga s takvim režimom komuniciranja. Što je radni kolektiv jednoglasno tako odlučio, jer mu to odgovara, jer je to u njegovom interesu — nije ništa neobično. Neobično je samo kako mu to uspijeva. Zašto društvo i Savez komunista na to pristaju? Pristaju, jer su, izgleda, na to prinuđeni, čini se, iz sljedećih obzira: Prvo, radni kolektiv se zaklanja iza tržišta, i kada ima monopolski položaj na tržištu. U ime te svetinje on podiže cijene svojih usluga, odnosno proizvoda, kad mu je drago i koliko mu je drago — čak i u slučaju slabijeg kvaliteta svojih usluga, odnosno svojih proizvoda. Zaklanjajući se iza tržišta, a oslanjajući se, faktički, na svoj monopolski položaj na tržištu, radni kolektiv mora da krši, i krši, bez ikakvih posljedica, sve dogovore o politici cijena koji mu ne odgovaraju, odnosno koji mu više ne odgovaraju. Takvo ponašanje je prevršilo svaku mjeru, prosto je postalo nepodnošljivo. Ono se ne može podvesti ni pod kakve druge rezone osim pod rezon bezobzirnog, bezdušnog korišćenja svoje monopolske pozicije radi ostvarivanja sebičnih interesa. Da li se slučajno zaboravlja, ili možda, u uslovima kakvi u nas objektivno jesu, valja i zaboraviti, apstrahovati raz-

Digitized by Google

liku u pogledu smisla između socijalističke i kapitalističke proizvodnje: cilj socijalističke proizvodnje je podmirivanje društvenih potreba, a kapitalističke — profit, koji se ostvaruje posredstvom tržišta. Šta je cilj sljedećih svakodnevnih pojava u nas: izazivanja vještačkih nestašica na tržištu, sklanjanja robe iz prodaje uoči poskupljenja — i to taman toliko puta koliko puta dolazi do poskupljenja, jednodušni dogovori proizvođača da enormno poskupe svoje proizvode, pri čemu im je najjači argument za poskupljenje to što su se jednoglasno dogovorili, dakle, monopolska ucjena, ili slične pojave. Šta je stvarni cilj ovakvih ponašanja i dogovora? Sve prije nego podmirivanje društvenih potreba. Jesu li sva ta poskupljenja i najavljena poskupljenja — konkretno sprovođenje stavova iz rezolucija održanih kongresa Saveza komunista? Ili više liče na cinizam.

Drugo, kvaziinterpretacija i operacionalizacija samoupravne regulative stekla je u nas pravo građanstva: radni kolektiv je suveren da donosi čak i takve odluke kojima se krše pozitivni zakoni. Intervenciji spolja, u takvim slučajevima, pruža se žestok otpor, a koji, čini se, nailazi na razumjevanje kod javnog mnjenja — pruža se otpor pod izgovorom da je to kršenje samoupravnih prava radnih ljudi. Zaboga, svi radni ljudi su jednoglasno tako odlučili! Zar to nije pravo samoupravljanje? Ko ima pravo da se usprotivi jednoglasnoj odluci radnih ljudi?

Treće, najjači oslonac suverenog ponašanja kolektiva, koje, po pravilu, ne priznaje druge interese sem svojih neposrednih interesa, jeste transformisanje društvene u grupnu svojinu, u svojinu radnih kolektiva. Ono čime radni kolektiv u ime društva raspolaže — to je njegovo! U to nema pravo da se miješa ni njegova komuna, ni njegova republika, a još manje neka druga komuna, a ponajmanje neka komuna iz druge republike. Ako taj kolektiv ima izuzetno povoljan položaj na tržištu, sticajem okolnosti na koje je sâm najmanje uticao, on ima dovoljno jakih razloga da ne stupi u integraciju sa siromašnijima od sebe, da ne prima nove radne ljude, da ne povećava broj zaposlenih.

U nekim slučajevima većina, koja stoji iza kršenja nekih samoupravnih ili pravnih normi, nije cijeli radni kolektiv, nego je dio radnog kolektiva, koji, kvantitativno, predstavlja većinu. Ova većina može biti: 1. konstantna većina — u odnosu na neka svojstva radnog kolektiva, i 2. promjenljiva većina, većina od slučaja do slučaja, kada je riječ o drugim svojstvima radnog kolektiva. Konstantna većina se obrazuje na bazi demografskih, socijalnih, statusnih i nekih drugih razlika u radnom kolektivu. Ova većina učvršćuje i svojim »samoupravljačkim« autoritetom postojeće razlike — ako je takav brojčani odnos snaga, ili briše jedne razlike, a uspostavlja druge — ako je drugačiji odnos snaga. Takve većine se mogu formirati, i formiraju se, u sredinama u kojim su oštrije povučene nacionalne, regionalne, plemenske, bratstveničke, lokalističke ili vjerske razlike, a koje su potisnule u drugi plan komunističko i klasno-socijalno povezivanje. Tamo gdje se

Digitized by Google

uspostavljaju ovakve konstantne većine, to je siguran pokazatelj pasivizacije osnovnih organizacija Saveza komunista, odnosno izostajanja uticaja osnovnih organizacija Saveza komunista. Ove većine su vrlo opasne, jer stavljaju u podređen položaj manjine, na bazi razlika koje su potpuno nevažne, irelevantne za rad i za radni doprinos. Promjenljive većine — većine od slučaja do slučaja, formiraju se na bazi trenutno konstituisanog odnosa snaga, dakle na temelju slaganja i poklapanja interesa većine radnih ljudi u radnom kolektivu — povodom nekog pitanja, u odnosu na određenu konkretnu situaciju.

Gdje su izvori moći konstantnih i promjenljivih većina? Kako im uspjeva da blokiraju izvršavanje samoupravnih i pravnih normi — onih koje im smetaju, odnosno da spriječe mijenjanje samoupravnih normi koje im odgovaraju? Uspijeva im na isti način na koji uspijeva i cijelom radnom kolektivu, uz pomoć sva tri instrumenta, koje sam prije pomenuo. Između ova dva tipa slučajeva kršenja regula — u prvom slučaju iza kršenja stoji cio radni kolektiv, u drugome dio radnog kolektiva — postoje neke razlike koje se ne mogu apstrahovati. a) U prvom slučaju pomenutim sredstvima se služi cijeli radni kolektiv, u drugom — dio radnog kolektiva. b) U prvom slučaju pomenutim sredstvima služi se cio radni kolektiv protiv svog socijalnog okruženja; u drugom — jedan dio radnog kolektiva protiv drugog dijela istog radnog kolektiva. Zašto ukazujem na ovu razliku? Ima li ona praktično-politički značaj? Ima; evo kakav: mnogo je teže ući u trag ovoj drugoj vrsti kvazisamoupravljanja — kad jedan dio radnog kolektiva manipuliše drugim dijelom istog radnog kolektiva, a osobito je teško u slučajevima kad te manipulacije ne prelaze granicu radnog kolektiva, kad se vrše unutar njega. Teže im je ući u trag, a mogu biti opasnije od prve vrste kvazisamoupravljanja.

Drugi tip kvazisamoupravljanja — kad jedan dio radnog kolektiva manipuliše drugim njegovim dijelom — posjeduje još jedno vrelo svoje moći, neformalne grupe, uz čiju se pomoć veoma uspješno prerušava i skriva svoje potajne namjere. Ko čini neformalne grupe, šta im je namjera, u čemu su tajne njihove moći, kakva je priroda njihovih aktivnosti? Neformalne grupe su svojevrsne grupe za pritisak, čija je djelatnost usmjerena prema javnoj sferi, koje na nejavan način vrše pritisak na javnu sferu, s ciljem da službeno prilagode, adaptiraju privatnom, sve do podređivanja privatnom. Savez komunista nije protiv neformalnog povezivanja ljudi, ali je odlučno protiv toga da neformalna povezivanja utiču na donošenje odluka ili njihovo neizvršavanje, da se donošenje i izvršavanje odluka prilagođava i podešava prema neformalnim vezama. Šta je namjera neformalnih grupa? Da uvećavaju sopstvenu moć, neformalnim putem, ne radi sticanja moći kao takve, nego radi postizanja, uz pomoć moći, interesa koji se legitimno ne mogu ostvariti, odnosno radi skraćivanja obavezne procedure predviđene za ostvarivanje legitimnih prava — da se

Digitized by Google

izbjegnu čekanja na red, odnosno radi ostvarivanja i legitimnih prava kada se ova ne mogu realizovati bez neformalnih veza. U čemu je tajna moći neformalnih grupa? Tajna je u sljedećim okolnostima: u njihovoj čvrstoj organizovanosti, u tajnovitosti njihovih namjera i djelovanja, u lukavstvu njihove domišljatosti, u vještim zamjenama teza i u još vještijim manipulacijama, faktičkom raspolaganju društvenom svojinom, te u svemoćnim kompetencijama samoupravnih organa: samoupravni organi odlučuju i o onim pitanjima koja nikako ne spadaju, odnosno ne mogu spadati u njihovu nadležnost — o usko stručnim pitanjima, što neformalne grupe koriste kao bogomdanu priliku da »pokriju« sve svoje odluke, čak i one usko stručne, samoupravnim odlukama; na taj način skidaju sa sebe svaku odgovornost za odluke koje su faktički njihove, što multiplikuje njihovu stvarnu moć. Kakva je priroda djelatnosti neformalnih grupa? Kontrarevolucionarna, i prema njoj se valja tako i odnositi. Djelatnost neformalnih grupa je kontrarevolucionarna, smatram, a evo iz kojih razloga: prvo, one potkopavaju društvenu svojinu — njome raspolažu kao privatnom svojinom, a čuvaju je i štite kao da je ničija. Drugo, one radikalno mijenjaju socijalni lik našeg društva — neformalne grupe se izdvajaju kao, *de facto*, ekonomski i politički vladajući sloj. Treće, one razaraju pravni i ukupni normativni sistem, prilagođavajući regule sopstvenim interesima. Četvrto, one svode samoupravljanje na kvazisamoupravljanje, i peto, potkopavaju jedinstvo i ugled Saveza komunista.

Izlaganje valja polako privoditi kraju: Samoupravljanje, koje ima demokratsku fasadu, samim tim nije i autentično samoupravljanje. Demokratska fasada je nužan uslov za autentično samoupravljanje, ali nije i dovoljan. Sve ono što sebe proglašava samoupravljanjem nije, samim tim, autentično samoupravljanje, čak ni kada, spolja gledano, potpuno liči na njega; iza naziva samoupravljanje može se kriti kvazisamoupravljanje; ne može se na temelju sveže okrečene fasade dokučiti šta je iznutra — ne može sve dok se ne zaviri unutra. Iz svega ovoga mogu se izvesti bar dva zaključka za praktično-političku akciju Saveza komunista: prvo, Savez komunista mora razlikovati autentično samoupravljanje od kvazisamoupravljanja, mora, u svakom konkretnom slučaju, raščistiti da li je u pitanju autentično samoupravljanje ili kvazisamoupravljanje, mora — da ne bi napravio grešku da brani kvazisamoupravljanje, koje služi kao alibi, kao najjači argument, prava busija iza koje se zaklanjaju neformalne grupe. I drugo, Savez komunista se mora miješati u kvazisamoupravljanje, mora, da bi krčio put autentičnom samoupravljanju, mora svugdje gdje je autentično samoupravljanje zakržljalo, odnosno zaraslo u korov kvazisamoupravljanja.

Digitized by Google

Nijaz Duraković

»Medveđa usluga« staljinizma

S obzirom na prilično široko postavljenu temu i teškoće da se ona operacionalizira, ja ću iznijeti samo nekoliko teza o demokratiji, koje, imajući u vidu ograničeno vrijeme, svakako neće biti do kraja konzistentno izvedene.

Pitanje demokratije, kao rijetko kada do sada, i na Zapadu i na Istoku, u posljednje vrijeme naročito postaje sve aktuelnije. S jedne strane, rekao bih, opsesivno, panegirično na slobodi i demokratiji insistiraju građanske partije i, što je paradoksalno, naročito desnica, koje je to najomiljenija parola već desetljećima. A i na Istoku se, u raznim oblicima, traže demokratska otopljenja, gotovo pokajnički se traži izlaz iz zime staljinizma i krutosti dogme, ne bi li se koliko-toliko anulirala »medveđa usluga«, koju je staljinizam ponudio praksi socijalizma i cjelokupnom međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Tu se ponovo reaktuelizira stara polemika između Lukača i Bloha, odnosno dovodi u upitnost Lukačeva tvrdnja da je i najgori socijalizam ipak bolji i od najboljeg kapitalizma. Jer Bloh s pravom tvrdi da najgori socijalizam, zapravo, i nije socijalizam. Nije, prije svega, zato što su u njemu iznevjereni i do krajnje suprotnosti dovedeni principi socijalističke demokratije.

I to socijalističke demokratije koja se radikalno razlikuje od ostalih formi demokratije, što joj je inherentan i što u svom

Digitized by Google

biću nosi *opšti društveni interes*, što ga ona mora i programski i sadržajno konstituirati kao *konkretnu opštost*, u smislu da ta opštost za potku ima razvijenu posebnost, da uvažava i podstiče bogatstvo odnosa među ljudima i slično.

To se ne može ostvariti bez samoupravljanja, kao temeljnog principa ili strategije, koja određuje i artikulira emancipaciju ljudi.

Otkud danas značaj demokratije za naše društvo, kada znamo s kojim je ono golemim problemima suočeno. Znamo, zar ne, i o tome mnogo govorimo, za ekonomsku krizu, socijalno raslojavanje, zastoj u razvoju samoupravnog produkcionog odnosa, visok stepen etatizacije društva i birokratizacije Saveza komunista Jugoslavije, za nacionalizam — i njegovu eskalaciju na društvenoj sceni itd. — da te slabosti ne nabrajam — jer smo već, kao vjerovatno nijedna partija na svijetu, do mazohizma iznijeli sve prljavo rublje, i već ružno, gotovo — nemoćno kukumavčimo nad svojom sudbinom.

U tim uslovima, i demokratija se iscrpljuje u nekom, da tako kažem, »klubu za uzajamno jadanje«, u što se često organizacije i organi Saveza komunista pretvaraju.

No, i pored svega toga, ipak sam ubjeđen da su nam upravo u ovakvoj situaciji rasprava o demokratiji i, što je posebno važno, dalja demokratizacija društvenih odnosa naročito potrebni. Iz više razloga.

Prvo, što zbog sve organiziranijeg i ofanzivnijeg djelovanja građanske desnice i dogmatsko-etatističkih snaga, bolje rečeno, svekolike opozicije, etablirane društvene strukture i država sama mogu doći u iskušenje da postojeća protivrječja i zaoštrene sukobe na idejnom frontu rješavaju klasičnom represijom. To bi bilo pogubno za samoupravnu demokratiju, koja je još, rekao bih, nejako čedo u povoju, izloženo različitim virusima i poznatim dječjim boleštinama koje se, smatram, najuspješnije liječe pažljivom majčinskom brigom i poznatim receptima koji ne zahtjevaju šok-terapije ili neke radikalne hirurške zahvate.

Uvjerenja sam da bi bio ideološki zločin ne istrajati na daljem razvoju samoupravne demokratije, ne samo zato što bez toga nema realizacije konkretnih i istorijskih interesa radničke klase već i stoga što ta klasa i svi naši narodi i narodnosti, naprosto, tek omirisanu i njima slatku demokratiju ne bi nekome tek olako prepustili. Licemjerno je i tužno koliko se toj klasi — i tim narodima i narodnostima nude koncepti nekog drugog usrećenja, koje bi da potre i slobodu, i ravnopravnost, i federativno uređenje, i nesvrstanost, i samoupravljanje i sve ono što s pravom nazivamo bitnim vrednotama revolucije.

Drugo, socijalizam je u svjetskim relacijama, a time i svaka konkretna zemlja u kojoj se on realizuje, izložen snažnom valu antikomunizma. To je konstanta koja danas dobija neke nove oblike.

Digitized by Google

Ja ne bih o tome šire govorio, nedavno sam to eksplicirao na jednom savjetovanju o antikomunističkim tendencijama. To nije ništa novo, one su stare koliko je star i komunistički pokret. Ali sigurno je da se danas unutar onoga što nazivamo našom opozicijom ponovo reaktualiziraju neke stare teze. U smislu da je komunizam nespojiv s ljudskom prirodom, da je nespojiv sa razvojem ljudske misli, da je on jedna od posljednjih velikih utopija i zabluda, da on nema nikakvu naučnu utemeljenost, da je on izraz, u najboljem slučaju, sekularizacije hrišćanske ideje raja, da je čovjek ovoj prirodi strano, bilo kakvo, uniformno rješavanje nekih egzistencijalnih problema itd. Naročito je odlučno isticana teza da socijalizam nema više šta da ponudi razvijenom svijetu, i da je on, zapravo, bio odgovor na probleme kapitalizma iz XIX stoljeća, i da je danas historijski prevaziđen.

U tom smislu se govori: ako se već socijalizam, kao niža faza, kompromitirao u svjetskim relacijama, šta onda tek očekivati od komunizma kao više faze? Naročito se potencira da je socijalizam, u stvari, trajno inferioran kapitalizmu, na području ekonomije u razvoju modernih proizvodnih snaga, i u kontekstu ove teme zanimljivo je da se naročito govori o tome da je socijalizam potpuno promašio na planu same demokratije.

U posljednje vrijeme u snažnoj su eskalaciji različite kontrarevolucionarne snage i ideologije, od kojih su neke izrazito antikomunistički nastrojene.

U pojedinim, već je očito, sinhroniziranim istupanjima potpuno se osporava historijska uloga Saveza komunista Jugoslavije, dovodi u pitanje smisao avangardnog djelovanja danas, a, uz to, vrlo ofanzivno se nude potpuno drugačiji idejni koncepti. Svima im je osova negiranje socijalističkog samoupravljanja kao utopije i kompromitirane vizije, koja je, tobože, iscrpila svoje historijske poticaje i kompromitirala se u svjetskim relacijama. Različita su područja tog osporavanja: u ekonomiji, na planu rasprava o političkom sistemu, u kritici Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, u kulturi, nauci i drugim oblicima društvene nadgradnje. Ideološki pristupi su također različiti i kreću se od građansko-liberalističkih, socijalno-anarhističkih, pa do neostaljinističkih i sličnih koncepcija. Oni svi zajedno dovode u pitanje historijsku poziciju SKJ i njene perspektive, negiraju legitimitet SK, u smislu da on ne uživa podršku radničke klase i radnih ljudi i da svoju poziciju zasniva na klasičnoj uzurpaciji vlasti, nepotizmu, samovolji partijskih lidera i politokratskih centara moći i slično. Izlaz je, po njima, jedino u višepartijskom sistemu, a neki bi se za sada zadovoljili bar frakcijama u SKJ.

Socijalizam se danas, kao i juče, identificira s praksom staljinizma, pa sve do fašizma, a desnica, kako inostrana tako i domaća (tu gotovo da razlike i nema), nastoji osporiti legitimnost revolucije i legalitet avangarde koja tu revoluciju vodi. Poznato je kako građanska teorija osporava socijalističku demokratiju identificirajući je s totalitarizmom. Ideološke perjanice građanske

Digitized by Google

desnice smatraju da sama okrenutost sistema određenom cilju, zatim postojanje svemoćne države, te jednopartijski sistem i nepostojanje opozicije jesu čvrsti pokazatelji da je svaki socijalizam eminentno totalitaristički.

Pri tome se dalje tvrdi, a na tome naša desnica posebno insistira, da ciljeve koje je postavio socijalizam ne prihvataju narodne mase, da su oni vještački i silom nametnuti, čime je i revolucija nelegitimna, jer nije podržana konsenzusom. Smatra se — ne samo da je čovjekovoj prirodi inkopatibilan komunizam, on je, reklo bi se, u toj koncepciji isključivo za naivne, glupe, prevarene itd., već ni da mase ne mogu imati komunističke ciljeve. Prevedeno na naše prilike u širokom spektru, od »Memoranduma« do zagovornika civilnog društva, desnica kod nas zdušno prihvata platformu, koju su davno razradili ovi ideolozi, a koja se, pojednostavnjeno rečeno, iskazuje u sledećim tvrdnjama:

Prvo, uopšte nije moguće ostvariti ciljeve socijalizma. Drugo, nepostojanje narodne volje i takozvanog konsenzusa o tim ciljevima nedvojbeno govori o nelegitimnosti tih sistema. I treće, ukupna praksa socijalizma, posebno sa stanovišta demokratije, govori da je riječ o totalitarnim sistemima.

Naravno, tu se zanemaruje nekoliko stvari. Zašto bi postojanje određenih društvenih ciljeva, recimo cilj uspostavljanja socijalizacije slobodnih proizvođača, apriorno označavalo nemogućnost slobodnog ispoljavanja interesa. Jer upravo postavljanje ciljeva oslobođenja rada i čovjeka jeste jedan od najsnažnijih movensa u razvoju demokratije. A stepen demokratije najbolje i možemo mjeriti u samjerljivosti prakse tim ciljevima. Čak se i u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1793. govori da ona omogućuje građanima »da neprestano uporeduju akta vlade s ciljevima svake društvene ustanove« i na taj način ne dozvole »da budu potlačeni i poniženi putem nasilništva«.

S druge strane, upravo revolucionarna ideologija i jasno postavljeni ciljevi jesu bitan faktor aktiviranja snaga socijalizma u borbi protiv uzurpacije vlasti ili iznevjeravanja ciljeva same revolucije.

U ovom kontekstu, iz ugla naše aktuelne situacije, zanimljiva je ta podjela na »lijevo« i »desno«. Dok jedni objektivno utvrđuju mjerilo za ocjenu šta je to socijalističko samoupravno, demokratsko, humano i progresivno, a šta regresivno, kontrarevolucionarno, konzervativno itd., drugi djeluju dezorijentirajuće, svjesno i vrlo organizirano unose sumnju u generalne pravce društvenog razvoja, dovodeći u pitanje sve ocjene koje je, recimo, o revoluciji dala KPJ i SKJ, negirajući joj uopšte pravo na vodeću ulogu.

Tu je u toj tobože demokratskoj klimi, naprosto riječ o golemim razlikama i u metodama same kritike. Kada danas neki veoma grlato napadaju Lenjina i nastoje ga predstaviti rodonačelnikom svekolikog totalitarizma, terorizma, pljačkašem i ubicom, cilj im je, naravno, jasan — diskreditacija ukupnih tokova revolucije i uopšte socijalizma. Kada je riječ o napadu na avno-

Digitized by Google

jevske odluke, na djelo Tita i Kardelja, koji se prikazuju kao ordinarni staljinisti, lukavci i mješetari Kominterne i slično, cilj je opet isti. No, o tome je bilo dosta govora, naročito posljednjih mjeseci. Da završim sa jednom zanimljivom Kardeljevom opaskom da je još Robespjer na zamjerku da se tobožnji jakobinski teror ne razlikuje od terora starog režima odgovorio da se teror revolucije razlikuje od terora starog režima kao što se razlikuje mač u rukama borca za slobodu, od sablje plaćenika reakcionarnih snaga, koje tu slobodu guše.

Digitized by Google

Radoš Smiljković

Interesi, klasni pokret u optici Marksa i sledbenika

U Marksovo vreme vodila se složena klasna borba na sceni kapitalističke Evrope i Amerike. U njoj je aktivno sudelovalo više radničkih partija i različitih organizacija, a još više manjih grupa, sekti, klubova i drugih. Pitanjem radničkog političkog organizovanja bavilo se više poznatih imena i, naravno, političke organizacije radničke klase. U literaturi, koja je nastala u postlenjinskom periodu, dolazi do izražaja isticanje Marksa kao nekog vrhovnog meštra, a prelazi se ćutke preko činjenice da je imao više poznatih savremenika koji su se, manje ili više, uspešno bavili problematikom partije proletarijata. Lasal i Lipkneht u Nemačkoj, Blanki u Francuskoj, O'Konor u Engleskoj, sa svojim partijama, predstavljali su značajne faktore u klasnoj borbi proletarijata. U političkom životu Evrope su uživali ugled i ulivali strah buržoaziji. Mislim na Socijaldemorkatsku partiju Francuske, Opšti nemački radnički savez, Čartistički pokret.

Marks je sa ovim pokretima i njihovim vođama održavao veze i na njih uticao koliko je to mogao, odnosno koliko su oni bili spremni da prihvate njegove ideje i neka praktična uputstva. U literaturi se često gubi iz vida da su ti pokreti išli sopstvenim putevima, izgrađivali svoje dugoročne i kratkoročne programe razvoja, nezavisno od Marksovih ideja i uticaja. Marks nije predstavljao ličnost koja je u svojim rukama držala konce revolucio-

Digitized by Google

narnog radničkog pokreta niti je uopšte bilo takvog moćnog centra koji je mogao na takvoj osnovi delovati.

Čini se da je najviše Staljinu bilo potrebno izdizanje Marksa na pijedestal vrhovnog meštra. Jer to mu je onda davalo oslonac za dirigovanje pokretima i partijama radničke klase u svetu. Marks ne daje povoda za takvo interpretiranje svoga učenja i uloge u klasnoj borbi proletarijata toga vremena. Kao da je predosećao mogućnost dogmatizovanja svog učenja i uloge, pa u predgovoru *Manifestu KP*, nemačko izdanje iz 1881. godine, upozorava da praktična uputstva za rad komunista treba prihvatiti uslovno. Ona se odnose na nemačku situaciju toga vremena, a ni na nju zauvek. U drugim zemljama i uslovima komunisti moraju sami da utvrđuju, na osnovi konkretne društveno-istorijske situacije, forme i sadržaje klasne borbe. Dakle, Marks, zajedno sa Engelsom, u načelu odbacuje bilo kakvo dogmatizovanje radničkog klasnog pokreta, pogotovu na temelju njihove teorijske misli.

Inače, Marks je, zajedno sa Engelsom, razmatrao u različitim prilikama, gotovo sve glavne aspekte političke partije proletarijata. Tu je na prvom mestu odnos partije i klase, zatim organizaciono pitanje. Može se reći da je posebna pažnja Marksova bila usmerena na sve značajnije aspekte unutrašnjih odnosa u radničkom pokretu. Dobrim delom i zato što su unutrašnji odnosi pokreta tangirali i njihovu poziciju. Naravno, ne treba očekivati zaokruženu teoriju partije proletarijata koja bi se mogla razmatrati poput udžbenika. Marks i Engels živeli su i radili u vreme kada se građansko, buržoasko društvo uspostavljalo kako ekonomski i političko-ideološki tako i kao svojevrstan kulturni odnos među ljudima. U takvoj situaciji do nastajanja i razvijanja radničkog pokreta, kao posebnog idejnog i političkog pokreta, nije moglo dolaziti izvan okvira buržoaskih društvenih odnosa i njihovih uticaja.

Komunistički pokret nastaje i formira se kako kao levica građanskog društva tako i radničkog pokreta u celini. Ali Marksovi doprinosi formiranju komunističkog pokreta, kao revolucionarne levice u radničkom pokretu, ostaju do dana današnjeg neprevaziđeni. To je ona orijentacija u pokretu koja je neprestano u sukobu sa raznim vidovima reformizma i oportunizma, pre svega sa socijaldemokratskim. Međutim, ta Marksova idejna i politička orijentacija se takođe sudara i sa sektaštvom koje je njegov stalni pratilac. Sektaštvo, odnosno razni vidovi levičarstva i ultralevičarstva — stalni su pratilac komunističkog pokreta unutar njegovih idejnih i političkih efektiva.

Novija istorija komunističkog pokreta na primerima najvećih socijalističkih revolucija pokazala je, tako reći, na delu do kojih razmera mogu da se razviju i potvrđuju sektaštvo i levičarenje. Oni se mogu do te mere razvijati da zakoče, blokiraju kako široku inicijativu klasne baze tako i najsnažnijih pojedinaca i grupa. Posebno je pitanje sektaštva koje se javlja u komunističkom pokretu na vlasti. Stoga nam se čini da reafirmisanje

Digitized by Google

nekih Marksovih ideja, koje se tiču odnosa klase i partije, ima aktuelan teorijski i praktični politički značaj.

1. Marksove analize odnosa partije proletarijata — klasa imaju više nivoa. Jedan nivo tih analiza najjasnije se uočava u njegovim kritikama raznih primera političkih organizacija i grupa, koje su idejno i politički bile tako postavljene da su se iskazivale kao strukture koje imaju ambiciju da menjaju svet buržoaskog društva u ime klase. U Marksovo doba takve organizacije su bile česta pojava, mada se najčešće kao ilustracija takve antiburžoaske orijentacije pominju blankisti. Ne umanjujući nimalo doprinos klasnoj borbi takvih grupa, Marks ih ne prihvata, smatrajući da i najsvesnije manje grupe hrabrih revolucionara ne mogu da izvrše veći društveni prevrat. Poznata je Marksova ideja da oslobođenje radničke klase može da se realizuje samo kao njeno vlastito delo, a to znači ne kao delo elitne grupe revolucionara.

Ono što se u periodu staljinizma gotovo izgubilo iz Marksove zaostavštine u različitim prokrustovskim interpretacijama Marksovog učenja o revoluciji jeste njegovo *poimanje masovnog revolucionarnog pokreta.* Po njemu, to nije pokret industrijskog proletarijata, pa ni proletarijata u celini, već najširi pokret svih demokratskih snaga društva koje su usmerene na ukidanje buržoaskih društvenih odnosa. Lenjin je te Marksove ideje aktuelizovao u konceptu socijalističke revolucije, posebno političkog organizovanja proletarijata. Poznata je Lenjinova ideja da socijalistička revolucija može da pobedi ako se u nju uključi veći deo društva u celini, ne samo radničke klase. Uostalom, i Internacionala je bila dovoljno široka po učešću raznih organizacija u njoj. »Društvo pozitivističkih proletera« idejno je bilo zasnovano na pozitivizmu Augusta Komtea, prema kojem je Marks bio krajnje kritičan. U ruskoj revoluciji učestvuju takođe različite organizacije, kao anarhisti, menjševici, eseri i drugi, prema kojima je Lenjin bio idejno i politički veoma kritičan. Poznato je da su eseri imali priliku da učestvuju u vlasti sa boljševicima.

Dakle, Marks, zajedno sa Engelsom, ima vrlo *širok pristup pojmu klasnog* radničkog revolucionarnog pokreta. On polazi od toga da se ne može dozvoliti pod bilo kojim uslovima izolovanje proletarijata od ostalih progresivnih društvenih snaga. U tom kontekstu je moguće potpunije poimanje Marksovog (i Engelsovog) određenja odnosa partije i klase. Osnovne ideje o tome Marks je izrekao u *Uvodu* u *Kritiku Hegelove filozofije prava, Nemačkoj ideologiji,* zatim u *Svetoj porodici,* da bi ih razvio i politički konkretizovao u *Manifestu komunističke partije,* u drugoj glavi »Proleteri i komunisti«.

U ovom kontekstu je neophodno obratiti pažnju na dva osnovna značenja koja Marks daje reči partija: u prvom slučaju, on pod tim podrazumeva političku organizaciju kakva je bila dominantna u njegovo doba — pri čemu misli kako na građanske

Digitized by Google

tako i na različite radničke partije; u drugom slučaju on ima u vidu samo komuniste kao partiju. Ali to nije bilo koja partija, već ona u »velikom istorijskom smislu«. Zato ostaje i dalje dovoljno prostora za razmatranje odnosa klase i partije iz ugla partijskog organizovanja u uobičajenom smislu i u smislu komunista koji i jesu i nisu politička partija. Pošto je Marks najodređeniji u razmatranju odnosa klase i partije u *Manifestu*, gde govori o proleterima i komunistima, to ćemo se na tome zadržati.

»U kakvom odnosu stoje komunisti prema proleterima uopšte?

Komunisti nisu neka posebna radnička partija prema drugim radničkim partijama.

Oni nemaju nikakve interese odvojene od celokupnog interesa proletarijata.

Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret.«

Može se postaviti pitanje: šta su onda komunisti, ako nisu posebna radnička partija? Nisu li onda neka nadpartija ili objedinjavajuća snaga u masovnom revolucionarnom pokretu proletarijata? Drugi deo ove idejne i teorijske odrednice komunista ipak pokazuje da oni jesu politička partija proletarijata.

»Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, oni u različitim nacionalnim borbama proletera ističu i sprovode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proletarijata, a s druge strane time što oni na različitim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese celokupnog pokreta.«

Da, komunisti su politička partija, ali nisu jedina. Međutim, oni jesu specifična politička partija proletarijata koja zastupa celokupne njegove interese. Drugo, oni su partija koja u svim uslovima i na svim nivoima delovanja radničkog pokreta zastupa istorijske interese, nezavisno od toga kojoj naciji ili društvu pripadaju. Naravno, to nezavisno ne podrazumeva zanemarivanje nacionalnih interesa, već ističe u prvi plan ono što je zajedničko svima i što pokret u celini vuče napred.

U *Manifestu* se dalje naglašava da oni imaju preimućstvo u odnosu na ostale proletere u tom smislu što bolje »razumeju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta«. Ali to nije sve, oni su borbeniji i odlučniji od ostalih pripadnika klase proletarijata, a to znači od ostalih političkih partija radničke klase.

Komunisti, kao i ostale političke partije proletarijata, imaju, pored dugoročnih, i kratkoročne ciljeve. Samo, oni se ne zadržavaju, poput ostalih političkih partija, na tome. Njihova je osnovna orijentacija potpuna pobeda najhumanijih društvenih odnosa, bez klase i eksploatacije.

Digitized by Google

Kada se razmatra odnos proletera i komunista, zaslužuje pažnju, iz naše perspektive, i sledeća misao:

»Teorijske postavke komunista nipošto ne počivaju na idejama, na načelima koje je izmislio ili otkrio ovaj ili onaj popravljač sveta.«[1]

Ovim se pisci *Manifesta* distanciraju od raznih popravljača sveta i izjašnjavaju za ostvarivanje onih ciljeva koji proizlaze iz stvarnih društvenih uslova i mogućnosti proletarijata i ostalih progresivnih snaga da ih rešavaju u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima. Poznati su različiti avanturistički pokušaji da se manipulacijom proletarijatom angažuju sve društvene snage u rešavanju nekih istorijskih zadataka koji su u fokusu vidnog polja vodećih pojedinaca u pokretu. Drugo, poznata su zaletanja u realizovanju nekih koncepata razvitka koji nemaju realnu podlogu u klasi i celokupnim društvenim uslovima i međunarodnim okolnostima.

Nametanje ideja i celih koncepata razvitka pokreta u jednoj zemlji — poznata je pojava. Ona je prvi put u komunističkom pokretu naišla na odlučni otpor 1948. godine u Jugoslaviji. KPJ je energično odbila nametanje Koncepta razvitka socijalizma i nastavila svoj započeti put u socijalističkoj revoluciji. Može se reći da je time reafirmisana jedna od osnovnih ideja koje je zastupao Marks, a dalje razvio Lenjin. To je ideja o nužnosti različitih puteva u socijalizam.

Zaslužuje pažnju u ovom kontekstu Marksovo razmatranje odnosa proleterske partije i napredne, posebno revolucionarne teorije. Eksplicitno je da komunisti jesu to ako se rukovode najprogresivnijom teorijom. Njihovo je »teorijsko preimućtvo« nad ostalom klasom u tome, jer razumeju ukupne uslove i celinu poleterskog pokreta. Marks u poimanju avangarde proletarijata stavlja na prvo mesto teorijsko prednjačenje. Za njega je teorijsko prednjačenje *conditio sine qua non* predvođenja u klasnoj borbi proletarijata. Ako se razmatra celokupna aktivnost Marksa i Engelsa, videće se da su oni neprestano zaokupljeni socijalističkom naukom. Oni je smatraju uslovom pobede proletarijata i uspostavljanja komunističkih društvenih odnosa.

I stvarno, teorijsko siromaštvo bilo kog, posebno revolucionarnog, pokreta nije pretpostavka revolucionarne akcije. Lenjin je u tom pogledu eksplicitno razvio Marksovu ideju o tome da bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta.[2] Stvarnost posle Marksa i Lenjina potvrdila je njihov pristup teorijskom radu u pokretu, političkim partijama proletarijata. One koje su uspevale da nastave najbolje Marksove tradicije u razvoju teorije, bile su sposobne da se neprestano izdižu

[1] Marks—Engels: *Manifest komunističke partije.*

[2] Lenjin: *Izabrana dela,* tom I, knjiga 1, »Kultura«, Beograd, str. 183.

Digitized by Google

iznad političke svakodnevice. Takve partije su uspevale da oko sebe okupljaju najprogresivnije snage društva.

Govoreći o političkim akcijama proletarijata, Marks ističe potrebu neprestane aktivnosti partije u njemu. Ona je dužna da ga podstiče da se politički angažuje. Nikakvo uzdržavanje od političke angažovanosti. Zato je za partiju jako značajno da ima svoj nezavisni program aktivnosti kako ne bi bila na repu događanja, pogotovu u odnosu na buržoaske političke partije. Ona je »dužna da se konstituiše kao nezavisna partija koja ima sopstveni cilj i sopstvenu politiku«.[3]

Nezavisna partijska politika je moguća u radničkim partijama koje daju prioritetno mesto stvaranju i širenju revolucionarne ideologije. Marks i Engels u toku cele svoje revolucionarne aktivnosti najveći deo svog vremena posvećuju teorijskom radu i njegovom transponovanju u svet radničke klase.

U teorijskom radu Marks sa Engelsom razvija snažnu kritičku misao socijalizma u funkciji revolucionarnih akcija. Takva usmerenost Marksa i Engelsa nije posledica samo njihovog uverenja da je neophodno razvijanje revolucionarne teorije kao uslova revolucionarne prakse. U pitanju je opšti pristup revolucionarnom radničkom pokretu kao pokretu nadilaženja prethodnih odnosa i stanja. U pitanju je odnos prema partiji proletarijata »kao partiji u velikom istorijskom smislu«. Zato, kada govore o komunistima, ističu u prvi plan da su oni dužni da ispunjavaju ulogu teorijske avangarde. Kasnije je to Gramši izrazio u sintezi »partija — kolektivni intelektualac klase«.

Ako se u retrospektivi pogledaju komunistički pokreti u pojedinim zemljama, može se sa sigurnošću tvrditi da se Marksov i Engelsov stav — ideja, komunisti, stvaranje i širenje revolucionarne teorije — potvrđuje. Dok teorija prednjači kao istorijsko svetlo praksi, ali i kao njen sastavni deo, spoznaju se realne pretpostavke konkretnih društvenih promena i ostvaruju u praksi. Dogmatizacija je u ovoj sferi, po pravilu, i početak degradacije promena društvene realnosti. Ona je istovremeno i njen tragičan vid ispoljavanja.

Odnos između partije i klase ne iscrpljuje se prevashodno u sferi teorijskog prednjačenja i podizanja svesti klase. On ima i svoju organizacionu dimenziju. Politička partija je konkretna politička struktura, ali ne i jedini nepromenljivi vid organizovanja u klasi. Ona stvara i druge političke i nepolitičke organizacije i razna druga udruženja. Klasa se ne polarizuje samo na partiju avangardnog tipa, na jednoj strani, i na mase, na drugoj, koje su manje ili više predmet ili subjekt vođenja.

Temeljni stavovi o odnosu partije proletarijata, to jest komunističke avangarde, sadržani su u ideji da komunisti nisu neka posebna partija naspram drugih. Ali oni jesu posebna partija u sasvim određenom smislu, prednjače teorijski, prednjače u ak-

[3] Marks—Engels: Sa zasedanja konferencije 21. septembra 1871; K. Marks—F. Engels: Institut Marks—Lenjin, 1972, str. 108.

Digitized by Google

cijama ostalih organizacija klase i klase u celini. Oni su integralni činilac drugih političkih organizacija proletarijata (imamo u vidu da je Marks upotrebljavao reč partija i kao sinonim za političke organizacije). Deluju u njima i putem njih na realizaciji interesa proletarijata. U tom odnosu prema drugim organizacijama klase nigde se ne pominje nadređena pozicija komunista kao avangarde, već prednjačenje, predvođenje. Ali i to prednjačenje i predvođenje u Marksovoj i Engelsovoj interpretaciji je prednjačenje u revolucionarnom smislu. Isključuje se i ne podrazumeva se nigde čak ni konkurentski stav prema drugim organizacijama.

Prema tome, transmisionizam, koji se kasnije razvio u komunističkom pokretu kao tip odnosa između KP i ostalih organizacija klase, ne temelji se na Marksu. Kada Lenjin govori o odnosu između partije i ostalih organizacija, on takođe navodi na prvom mestu idejno prednjačenje i predvođenje. Staljin je kasnije odnos između partije i ostalih organizacija klase i društva sveo na najstrožu birokratsku hijerarhiju, na partijsko naređivanje i izvršavanje odluka od strane ostalih organizacija i klase, kao i društva u celini.

Ako se analiziraju neki dokumenti, posebno radovi vodećih ljudi u KPJ u toku socijalističke revolucije, lako se može uočiti čak insistiranje na sintagmi predvodnička uloga partije. Nju upotrebljavaju Kardelj i Tito u više radova, čini nam se i u knjizi *Snaga narodnih masa.* Kasnije, kada je pobedila socijalistička revolucija i KP postala vladajuća, brzo se odomaćuje termin rukovodeća, pa čak i komandujuća. Neću reći da ranije nisu ove sintagme upotrebljavane, ali se najviše insistiralo na sintagmi predvodnička snaga, što je sigurno izraz revolucionarnih okolnosti u kojima su radnička klasa i ostale radne mase predstavljale stvarne nosioce uspostavljanja besklasnog društva.

Logično je zaključiti da klasa, njene političke i druge organizacije žele da budu subjekti stvaranja istorije, a ne topovsko meso kojim se služe odabrani. Shodno tome, normalno je očekivati odnose partije i ostalih organizacija u Marksovom smislu, koji je izražen u *Manifestu komunističke partije.* Iz tog ugla posmatrano, promena imena KPJ u SKJ na Šestom kongresu, zajedno sa promenom uloge (od rukovodeće, komandujuće u vodeću idejnousmeravajuću), temelji se na Marksovom i Engelsovom shvatanju odnosa partije klase, odnosno klasne organizacije.

Ako se vratimo još jednom odnosima u Međunarodnom udruženju, lako možemo uočiti odnose među organizacijama-članicama, koji isključuju bilo čiju monopolističku poziciju. Naprotiv, snaga ideja i argumenata je osnovni faktor na koji se može oslanjati kako u odlučivanju tako i izvođenju akcija. U odnosu na klasu, nijednoj se organizaciji ne daje apriorni prioritet, već se očekuje da ga ona obezbeđuje svojom revolucionarnom ideologijom i akcijom. Lenjin na toj liniji dalje razvija Marksove i Engelsove ideje, ističući da je partija revolucionarna ako neprestano

Digitized by Google

razvija revolucionarnu ideologiju proletarijata i prednjači u svim klasnim akcijama.

Rezimirajući iskustva boljševičke partije u klasnoj borbi i revoluciji, Lenjin ističe nekoliko bitnih karakteristika njenih veza sa proletarijatom, ukazujući na to da korene boljševizma treba tražiti upravo u najdubljoj vezi sa klasom i ostalim trudbeničkim delovima društva. On je preživeo najteže krize i ostao na osnovnim principima klasne borbe, jer je pokazao sposobnost »da se poveže, zbliži, do izvesne mere, ako hoćete stopi, s najširom masom trudbenika, u prvom redu proleterskom, ali i sa neproleterskom trudbeničkom masom«.[4]

Povezanost partije i klase i ostalih radnih masa jedna je od bitnih komponenti jedinstva revolucionarnog pokreta. Ona je uslov revolucionarnih promena i reprodukovanja socijalističkih društvenih odnosa. Nju će Lenjin dosledno isticati i posle pobede socijalističke revolucije u Rusiji. A ta ideja direktno proizlazi iz *Manifesta KP.* Tu liniju nastavljaju svi revolucionarni marksisti. Ona je jedna od bitnih koja daje posebnu boju i ton marksističkom pristupu klasnoj borbi proletarijata.

To je, u biti, antibirokratski pristup odnosu partije i klase proletarijata. Najdirektnije negira birokratski i oligarhijski odnos u klasnom pokretu proletarijata, pa, prema tome, i birokratski transmisionizam, koji je razradio Staljin.

Marks i Engels, a kasnije njihovi revolucionarni sledbenici vide u revolucionarnoj avangardi začetak unutrašnjeg procesa oslobođenja proletarijata kao klase.

»Komunistička partija je — kaže Gramši — oruđe i istorijski oblik procesa unutrašnjeg oslobođenja, po kojem radnik od izvršioca postaje pokretač, od mase postaje vođ, od ruke postaje mozak i volja. U formiranju KP nalazi se klica slobode, koja će se razviti i dostići svoju punu ekspanziju kada država radnika bude organizovala materijalne uslove.«[5]

Čini se da je za utemeljenje osnovnih odnosa klasa i partija u Marksovoj optici osnovno otvaranje procesa postajanja proleterske klase i radnika kao individue stvarnim subjektom istorije. Gramši, kao i Lenjin, te Roza Luksemburg, a u nas Tucović to posebno naglašavaju. Bez obzira na to što je proces unutrašnjeg oslobođenja radnika sadržan u procesu formiranja i delovanja revolucionarne partije, tek se sa pobedom proletarijata nad buržoazijom stvaraju materijalne pretpostavke za to.

No, osim Lenjina, ni jedan od ovih velikana nije doživeo birokratizaciju partije i države proletarijata posle osvajanja vlasti. Nije doživeo nove izvore opasnosti, koji nastaju na tlu i u institucijama socijalističkog društva. Ne mislimo da to iole osporava Marksove osnovne ideje o odnosu klase i partije. Naprotiv, vraćanje njima i situiranje u nove uslove ima aktuelan značaj.

---

[4] Lefonjin: *Izabrana dela,* tom XIII, str. 411.

[5] Gramši: *Izabrana dela,* »Kultura«, Beograd, 1959, str. 189.

Digitized by Google

2. Organizaciono pitanje u Marksovoj optici u kasnijim interpretacijama najčešće je minimizirano. Minimizirali su ga kako građanski pisci tako i mnogi marksisti. Iz činjenice da su Marks i Engels držali u centru pažnje stvaranje revolucionarne ideologije proletarijata i njeno širenje izvođeni su zaključci o njihovom minimiziranju značaja organizacionog pitanja u revolucionarnom radničkom pokretu.

Oni su se bavili pitanjima klasne borbe i socijalističke revolucije prema prioritetu u svom vremenu. S pravom su stavljali naglasak na ideološka pitanja pokreta — širenje socijalističkih ideja. Ali nema osnova za tvrdnje da su organizaciono pitanje stavljali u drugi plan. To što ga je Lenjin podigao na nivo najvažnijih ideoloških pitanja nije razlog za bilo kakve interpretacije Marksovog i Engelsovog shvatanja organizacionog pitanja kao drugorazrednog u klasnom pokretu. Uostalom, i oni su bili svesni činjenice da se socijalističke ideje ne šire samo svojom unutrašnjom snagom. Potrebno je konkretno delovanje ljudi na njihovom širenju i pretvaranju u društvenu praksu. Osnovni moto *Manifesta komunističke partije* glasi: »*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*« Zar ta parola ne sadrži njihov osnovni pristup organizacionom pitanju klasne borbe proletarijata? Ako u jedinstvu proletarijata vide uslov pobede u klasnoj borbi, onda je izvesno da *jedinstvene organizacije proletarijata u posebnim društvima nisu izvan njihove optike.*

Marks i Engels daju osnove shvatanja jedinstva klasnog pokreta proletarijata — ono ima svoju idejnu, organizacionu i akcionu komponentu. *Uslov revolucionarnog delovanja proletarijata jeste spoj revolucionarne svesti i jedinstvene organizacije.* Brojnost proletarijata i ostalih radnih masa ne rešava sama po sebi klasne probleme. »Brojnost rešava stvar samo ako je obuhvaćena organizacijom, ako se rukovodi svesno.«[6]

Organizacija je za Marksa i njegovog saborca Engelsa nezamenljivo sredstvo organizovanja socijalnih i političkih snaga za realizovanje neposrednih i istorijskih ciljeva i interesa proletarijata. Ona je sredstvo racionalnog korišćenja snaga u planskoj i svrsishodnoj borbi. Jer politička partija radničke klase nije za Marksa prost zbir pojedinaca i delova, već daleko više od toga. Njoj pojedinac pripada individualno, a takođe i kao deo celine, ali oni ne deluju samo individualno, već snagom pokreta kao celine, njegovim autoritetom.[7] Stoga, da bi pojedinci i delovi mogli uspešno delovati, bilo individualno ili putem celog pokreta, partije, neophodno je da su povezani organizacijom. »Nijedna politička partija ne može živeti bez organizacije«[8] — ističe Engels.

Koliko su Marks i Engels smatrali da je važno organizaciono pitanje u klasnoj borbi proletarijata pokazuju mnoga njihova

[6] Marks—Engels: *Soc.*, tom V, str. 54.
[7] Isto, str. 94.
[8] Marks—Engels: *Soc.*, tom VIII, str. 416.

Digitized by Google

razmatranja konkretnih pitanja borbe. Pišući o ojačalosti Internacionale krajem 60-ih godina XIX veka, izvode zaključak da je to dobra priprema za eventualnu revoluciju. U vezi s tim Marks piše Engelsu u ovom smislu: A ako dođe do revolucije, proletarijat će imati u Internacionali »jaku mašinu«.[9] Znači, i oni su, kao i Lenjin, smatrali da je jedan od bitnih uslova izvođenja revolucije rešavanje organizacionog pitanja. Prema tome, obraćanje pažnje na organizaciono pitanje u komunističkom pokretu vodi poreklo iz osnovnih stanovišta osnivača naučnog socijalizma, a prvu veliku potvrdu dobija kako u Lenjinovim celovitim razradama organizacionog pitanja tako i u praksi pokreta na čijem je čelu on bio.

U pravu su oni koji u Marksovim i Engelsovim poimanjima partije prave razliku između njihovog pojma partije uopšte i pojma revolucionarne radničke partije. U *Nemačkoj ideologiji* je postulirana ideja o komunistima. Oni se razlikuju od drugih partija po tome što se njihovo pripadanje partiji ne iscrpljuje ni pretežno ni samo u širenju komunističkih ideja. Osnovno je revolucionarno menjanje sveta. A to, dalje, znači da je KP organizacija koja sjedinjuje teorijski rad sa revolucionarnim menjanjem društvenih odnosa. Takvim koje najdirektnije pokazuje ukidanje sveta sazdanog na antagonističkoj suprotstavljenosti klasa i ljudi uopšte.

Na toj liniji se razrađuje konkretna organizacija komunista kao struktura visokosvesnih idejnih istomišljenika, koji svakodnevno razmatraju idejno-teorijska pitanja proleterskog pokreta i deluju u političkoj praksi. Organizacije u Savezu komunista predstavljaju jezgra revolucionarnog okupljanja svih progresivnih snaga koje pokazuju spremnost za revolucionarno menjanje klasnih društvenih odnosa. Komunisti ne biraju socijalne uslove i vreme svoje revolucionarne aktivnosti. Oni su snaga koja takođe stvara uslove za revolucionarno menjanje društvenih odnosa.[10]

Drugo bitno pitanje jeste formiranje politike i stavova u organizaciji partije i proleterskom pokretu u celini. Marks sa Engelsom postulira odnose u kojima članovi partije i njihove osnovne asocijacije imaju prevalentnu poziciju. U članku *K istoriji Saveza komunista* (1885) posebno se naglašava demokratska suština organizacione strukture. *Za razliku od ranijih tajnih i sličnih društava, organizacija Saveza komunista isključuje bilo kakvu podelu članova na razrede i stepene.* Komunistička organizacija isključuje svako klanjanje pred autoritetima i bilo kakvo sujeverje.[11]

Da bi mogli da se reprodukuju stvarni demokratski odnosi i pozicije člana kao subjekta, bitno je pitanje kako se zasnivaju odluke i stavovi. *Marks naglašava prevashodnost naučno verifi-*

[9] Marks—Engels: *Soc.*, tom IV, str. 32.

[10] Damjanović: *Marks—Engelsov Savez komunista*, »Rad«, Beograd, 1959,

[11] Marks—Engels: tom XXVI, str. 487—488.

Digitized by Google

kovane činjenice, tako da se ne može dogoditi da prioritet dobije predlog koji nije činjenički zasnovan. U tom smislu osnivači naučnog socijalizma do kraja svog života brane naučni pristup istraživanju političkih i socijalnih fenomena. Najodlučnije se suprotstavljaju gušenju slobode mišljenja i kritike u partiji i pokretu proletarijata. Naprotiv, smatraju da je ona jedan od bitnih uslova za jačanje revolucionarnog radničkog pokreta.

»Radnički pokret — kaže Engels — zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako on sam može zabraniti kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtevamo slobodu govora za sebe samo radi toga da bismo je uništili u svojim sopstvenim redovima«?[12]

Za osnivače naučnog socijalizma najuža je korelacija između socijalističke nauke i političke partije proletarijata. Proleterski pokret kao najradikalniji vid ukidanja starih, na klasnoj podeli zasnovanih odnosa, ne može bez slobode kritike. Ona je njegova životna hrana bez koje mu nema opstanka.

»Partiji je potrebna socijalistička nauka, a ova ne može da živi bez slobode kretanja — piše Engels Bebelu. — Tu se s neprijatnostima treba pomiriti, a to se najbolje čini s dostojanstvom bez trzanja. Već jedna, makar i slaba, napetost, a kamoli pukotina između nemačke partije i socijalističke nauke bila bi nesreća i besprimerna blamaža.«[13]

Zašto Marks i Engels insistiraju na kritici i borbi mišljenja kao bitnim činiocima unutrašnjih odnosa u revolucionarnoj partiji? Iz prostog razloga što u samoj radničkoj revolucionarnoj partiji vide kritiku postojećeg društvenog poretka. *Ona ne može da otvara nove puteve revolucionarnih promena ako se u njihovom otkrivanju ne služi oružjem nauke.* A naučna kritika je najsnažnije oružje u rukama revolucionarnih snaga.

Naravno, Marks i Engels su svesni toga da je zastranjivanje na liniji realizacije kritike i borbe mišljenja neminovna prateća pojava. Partija ne bi smela iz tog razloga da joj sužava prostor, jer su tada neminovno mnogo veće opasnosti — dogmatizacija mišljenja, oligarhizacija partije i vladavina kulta ličnosti, što, u krajnjoj instanci, izbacuje partiju iz revolucionarne matice života i pretvara se u jednu od postojećih organizacija koje su zaokupljene same sobom.

Kasniji razvitak je potvrdio njihova osnovna stanovišta: partije koje su sužavale demokratski prostor pre ili kasnije su doživljavale odvajanje od radničke klase i radnih masa. A one koje su taj prostor širile održavale su se na istorijskoj visini revolucionarnog pokreta. Takve su, po pravilu, vezivale spontano za sebe najprogresivnije snage celog društva. Staljinistička i maoistička praksa najdirektnije potvrđuju koliko je pogubno gušenje

[12] Engels Hersonu Triru, Marks—Engels: *Soc.* XXII, Moskva, 1940, str. 169.

[13] Isto.

Digitized by Google

kritike i borbe mišljenja u partiji i proleterskom pokretu. Obistinila su se Lenjinova predviđanja da »bez debata, diskusija i borbe mišljenja nikakav pokret, pa tako ni radnički, nije moguć.«[14]

Jer u pokretu bez debata, diskusija i borbe mišljenja nema stvaralačkog traganja za novim rešenjima i humanističkim solucijama odnosa u društvu u celini, pa, prema tome, i u partiji i drugim organizacijama radničke klase. Partija u velikom istorijskom smislu, kakvu su zamišljali Marks i Engels, neprestano traga za novim i progresivnijim; nema skrupula u zamenjivanju starih oblika i sadržaja odnosa.

Marks i Engels smatraju da se prava politička partija radničke klase potvrđuje kao idejno-politička institucija klase sposobnošću da sučeljavanjem različitih pogleda dođe do jedinstvenog stava. Jedinstvo partije, koje se stvara na oštrom suprotstavljanju različitih pogleda i ideja, otvara nove prostore za širenje radničkog pokreta. Najjače je jedinstvo pogleda na stvar radničke klase i jedinstvo akcije koji nastaju na osnovama oštre borbe mišljenja i u kritici svih učesnika pokreta. U vezi s tim indikativna je jedna misao iz Hegela, koju Engels citira u svom pismu Bebelu:

»Pokret proletarijata neizbežno prolazi kroz različite stupnjeve razvitka, na svakom stupnju zaostaje deo ljudi i ne ide dalje. Samo tako se objašnjava zašto se »solidarnost proletarijata« u stvarnosti svuda ostvaruje u različitim grupacijama partija koje su smrtno zavađene, kao hrišćanske sekte u rimskoj imperiji, za vreme najvećih progona.«[15]

Dakle, reč je o borbi mišljenja unutar pokreta, koja se može ispoljavati u najoštrijim formama. Ali je osnovno da se ona zasniva na snažnoj i prevashodno validnoj argumentaciji. Pod tim uslovom proleterska partija može dolaziti i do zaključaka i politike u funkciji podizanja pokreta na viši nivo. Na toj liniji su razmišljanja niza sledbenika Marksovih i Engelsovih ideja: »Sloboda kritike je naš životni princip, zrak od kojeg živimo.«[16]

Kada Marks i Engels govore o kritici i borbi mišljenja u radničkoj partiji i pokretu, onda oni stvarno tako i misle. Hoću reći da ne misle na borbu mišljenja i kritiku u zatvorenim rukovodilačkim krugovima i na cepanja koja se u njima događaju kao posledica borbe za vlast i uticaje. Oni govore o kritici i borbi mišljenja u pokretu, u partiji i drugim organizacijama klase. A drugo što potvrđuje njihov pomenuti stav jeste način kako su oni uzimali učešće u idejnom i teorijskom stvaralaštvu pokreta i donošenju važnijih zaključaka i odluka. To su činili javno, preko štampe i različitih publikacija. Tu su tradiciju nastavili naj-

[14] Lenjin: *Izabrana dela,* tom VIII, str. 253.

[15] Marks—Engels: *Izabrana dela,* tom II, Beograd, »Kultura«, 1950, str. 464.

[16] A. Bebel, prema: *Marksizam i revizionizam,* zbornik, Zagreb, »Naprijed«, 1958, str. 338.

Digitized by Google

poznatiji revolucionarni marksisti — Lenjin, Roza Luksemburg i drugi, koji su o svim važnijim pitanjima pokreta raspravljali javno, tako da se svakom članu pokreta pruža prilika da se na isti način uključi u raspravu.

Marks i Engels su svesni činjenice da kritika sama po sebi ne mora biti prijatna, naročito pojedincu na kojega se odnosi. Istina u kritici ne sadrži istovremeno i serum zadovoljstva, ne umiruje, može da deluje razdražujuće. Međutim, pravi revolucionar joj se ne suprotstavlja, već je afirmiše. Zato što zna da je ona nezamenljivo oružje u rukama revolucionarnih subjekata klasne borbe.

Nema tog autoriteta u pokretu kome ne bi mogla i smela da se kaže istina u lice. Tamo gde se odomaćuje zaštita rukovodećih pojedinaca i foruma od javne kritike — brzo započinju procesi unutrašnje erozije pokreta u celini. Suočavajući se sa tendencijama autokratizacije, Marks i Engels reaguju nedvosmisleno:

»Ti si uobrazio — pisao je Marks jednom od sekretara Internacionale, Ekarijusu — da kada ti praviš i promašaje treba da ti se daju komplimenti, umesto da ti se kaže istina, kao i svakom drugom.«

Dakle, istina je najznačajniji faktor unutrašnjih odnosa, uključujući i komunikaciju sa bilo kojim organom i pojedinačnim rukovodiocem u partiji i pokretu. Nije potrebno objašnjavati smisao Marksovog insistiranja na istini, jer on drugačije nije ni mogao, pošto je celi život posvetio naučnim istraživanjima u funkciji revolucionarnog radničkog pokreta.

Istina kao sredstvo u borbi mišljenja i kritici služi najdubljim interesima radničke klase. Kasniji razvitak radničkog pokreta i socijalizma pokazao je više puta da obilaženje istine nikada nije služilo interesima proletarijata, već užih grupa i pojedinaca, koji njenom manipulacijom uspevaju da reprodukuju svoje birokratske pozicije. I mi u Jugoslaviji smo se više puta uverili u nezaobilazni značaj i vrednost zasnivanja zaključivanja i izgrađivanja politike na činjenicama, na istini. Prikrivanje istine o dubini ekonomskih problema, nacionalističkim događajima, političkim teškoćama — najdirektnije je ugrožavalo stvaranje pravih sudova o njima. Time se dovodilo u pitanje jedinstvo misli i akcije Saveza komunista.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Kako se osloboditi dogmatskog nasleđa

Kad raspravljamo o demokratiji i demokratizaciji odnosa u SK i u našem društvu, treba istaći da je Savez komunista možda prva među partijama u komunističkom pokretu koji je pristupio demistifikaciji mnogobrojnih dogmi koje su o ovom pitanju postojale, i da ono što se u nekim drugim partijama danas dešava jeste prilično zakasnjeli eho onoga o čemu smo mi davno raspravljali, a što, naravno, ne znači da smijemo dozvoliti da nas one u tom procesu preteknu. Zbog toga bih već na početku naglasio da i ova naša rasprava treba da bude značajan doprinos razbijanju i onog zaostalog dogmatskog nasljeđa, koje je iza nas, ali koje i danas pretenduje da bude ponegdje oživljeno. Mi smo imali, na primjer, dogmu: nema socijalizma bez demokratije, nema demokratije bez socijalizma. Koliko god je ovaj koncept teorijski tačan, on se, sa stanovišta povjesne prakse, pokazao dubiozan, jer smo upoznali i demokratiju bez socijalizma i socijalizam bez demokratije, kao što je, uostalom, drug Duraković podvrgao kritici onu poznatu Lukačevu tezu o najgorem socijalizmu i najboljem kapitalizmu. Potreba da se definitivno razgraničimo prema dogmatskom nasljeđu svakako, podrazumjeva i nužnost da niz demokratskih kategorija i pojmova oslobodimo optužbi da pripadaju buržoaskom pojmovnom sklopu. Drug Miloš Nikolić juče je sasvim pravilno rekao da se sfera demokratije kod nas

Digitized by Google

ne može svesti samo na samoupravljanje i da izvan njegovog okvira postoji još niz odnosa koji podrazumjevaju praksu, odnosno prevođenje u praksu mnoštva tradicionalnih demokratskih kategorija. Međutim, kod nas i danas postoje orijentacije, snage, grupe i pojedinci koji takve demokratske kategorije hoće da proglase buržoaskim (na primjer, pravnu državu, kategoriju pravne sigurnosti, ustavnosti i zakonitosti). Još ima onih koji smatraju da načelo revolucionarne svrsishodnosti i državnog razloga treba pretpostaviti načelu pravne sigurnosti. Koliko je to bilo pogubno u minulom vremenu, koliko je i danas, pokazuje stanje u privredi, maloj privredi, u deviznom režimu i u nizu sektora gdje bi pravna sigurnost bila osnovna demokratska pretpostavka djelovanja i privrede i ostalih dodirnih segmenata. Prema tome, ove kategorije nipošto ne smijemo smatrati buržoaskim samo zato što ih je građanska klasa tokom istorije utvrdila kao pravne činjenice i što je nastojala da ih prevede u praksu. One nadmašuju okvir konkretnih demokratija i mislim da imaju univerzalne vrijednosti važenja. Dovesti ih u sumnju kao građanske ili neke druge, mislim da bi bila loša usluga nastojanjima da se izvučemo iz krize. U te kategorije spadaju i kategorije javnosti i javnog mnjenja. Mnogi kod nas prema ovim pojmovima i pogotovu kao praktičnim entitetima, još gaje veliku sumnju i podozrivost. To je refleks onog ubjeđenja da se misija jednog komunističkog pokreta može ostvarivati samo u okviru apsolutne organizovanosti i da sve što je spontano i unutar sebe nastalo korodira taj pokret. Međutim, ono što je spontano, što je Marks nazivao sferom građanskog društva, što mi ne moramo preuzeti u tom obliku, ali što realno ipak postoji kao sfera spontanog življenja, nipošto ne smijemo ostaviti po strani i tretirati kao nešto diverzivno u odnosu na organizaciju samog pokreta. Zbog toga u demokratizaciji našeg života problemu javnosti i javnog mnjenja i te kako trebamo posvetiti pažnju. Naime, ako se djelatnosti više puta pominjanih, centara moći i neformalnih grupa, grupa za pritisak i lobi grupa, koji nelegitimno postoje u okviru Saveza komunista i koji stvaraju jednu nelegitimnu praksu, ne suprotstavlja jedna demokratska, efikasna i u svakom slučaju uticajna javnost i javno mnjenje, onda ćemo doći u situaciju da ta javnost i javno mnjenje, budu proskribirani kao ilegalni segmenti našeg življenja a da upravo ovi centri, svojom sposobnošću da prigušuju tu javnost i javno mnjenje i onemogućuju ih u njihovom razmahu, stiču faktički legitimitet i legalitet koji ni u kom slučaju ne bi trebali da imaju. Zato sumnjam da se i u jednom društvu, pa i u našem, može sprovesti neka do kraja elaborirana organizacija javnog života u ekonomiji, politici i u kulturi, te da imamo jednu sferu spontanosti kojoj u daljem našem razvitku treba davati mnogo više razmaha nego što je to do sada bio slučaj. Naravno, ne mislim da strogo podvajam pojmove spontanosti i stihijnosti. Ali ono što, na primjer, Herbert Markuze naziva »usmena spontanost« uz organizaciju našeg života može da bude jedan od no-

Digitized by Google

sećih principa demokratizacije koja stoji pred nama. U vezi sa tim se onda postavlja i pitanje opozicije, o kojem smo svi mnogo raspravljali. Smatram da ovdje treba također raščistiti određene pojmove. Opozicija kod nas, u građanskom značenju riječi, učinjena je nelegitimnom ne od strane komunističke partije, odnosno SKJ, kako tvrde kritičari sa pozicija desnice, nego od strane same istorije. Jedan višepartijski sistem kod nas je po toj osnovi principijelno eliminiran kao alternativa poretku koji imamo i sistemu koji imamo. Međutim, očigledno je da svaka organizacija, mi to jako dobro znamo, koja nema naspram sebe mehanizme efikasnog demokratskog suprotstavljanja, nužno teži da postane svrha samoj sebi. Ona počinje da živi po logici upravo ovih neformalnih centara o kojima je bilo riječi, te mi mehanizme demokratskog suprotstavljanja nipošto ne smijemo, u okvirima našeg javnog demokratskog života, poistovjetiti sa problemom opozicije. I mislim da se odlučno trebamo suprotstaviti takvim nastojanjima, koja često dolaze i od foruma na najrazličitijem nivou, da spontana ispoljavanja mišljenja i da demokratska suprotstavljanja, u odnosu na mnogobrojne aspekte preko Saveza komunista, od osnove do vrha, unaprijed poistovjećujemo sa opozicijom. Ubijeđen sam da ćemo tek na taj način sprovesti temeljnu postavku našeg sistema da nismo jednopartijski sistem. Jer klasični jednopartijski sistem isključuje bilo kakav oblik suprotstavljanja i bilo kakve oblike demokratske javnosti i javnog mnjenja, i nastoji da ih što više priguši, a ukoliko im ne ide u prilog da ih eliminiraju pod jednom od odrednica opozicije. Mislim da nam ne treba da bude poseban podsticaj činjenica da je čak i Gorbačov o tome javno govorio, i da je javnost i javno mnjenje u svojim poslednjim nastupanjima postavio upravo u ovom smislu kao mehanizam demokratskog suprotstavljanja zaparloženom djelovanju partijskog aparata. Zbog toga od mehanizama demokratskog suprotstavljanja Savezu komunista čiji bi značajni činioci bili javno mnjenje i demokratska javnost, nikako ne treba bježati kao od opozicionih, nego, naprotiv, osloboditi ih što je moguće više u njihovom slobodnom ispoljavanju.

Mi, na primjer, moramo poći od činjenice da se opozicija kod nas već dugo vremena, objektivno gledano, ne generira izvan Saveza komunista. Nemamo tri osnovna elementa koji bi pogodovali da se kod nas razvije klasična građanska opozicija. Nemamo buržoasku klasu kao nosioca određene klasne svijesti, nemamo buržoasku partiju kao nosioca legitimnog suprotstavljanja Savezu komunista, po načelu buržoaske ustavnosti i buržoaskog parlamentarizma. Najzad, nemamo buržoaska glasila, buržoaske mas-medije, koji bi u tom smislu nastupali protiv Saveza komunista. I kad govorimo o desnici kao opoziciji u njenom klasičnom značenju, onda moramo imati u vidu da ona nastaje u okvirima prakse koju je stvorio sam Savez komunista, i da je problem opozicije bitno naš unutarpartijski, odnosno problem diferencijacija, koji je na tome planu nužno sprovesti.

Digitized by Google

Budući da sam o tome više pisao ovih dana, dodao bih samo još i sljedeće:

Demokratizacija mora da zahvati, i ona svakako zahvata, i naš idejni život. Prilično sterilne diskusije — da li imamo više marksizama ili jedan, ili imamo jedan pristup ili više pristupa marksizmu, a da je marksizam samo jedan — ne vode nas onoj pravoj biti problema, a to je činjenica da mi u Savezu komunista, na našu sreću, nemamo više ni oficijelni marksizam, nemamo potrebu ni za službenim ideolozima, nemamo, također, potrebu ni za nekom oficijelnom ideološkom linijom. Naši najviši forumi, predsjedništvo, CK, SK, moraju da postanu mjesta ideološke sinteze, a do te se sinteze ne dolazi niti nametnutim obrascima odozgo, niti nekritičkim prihvatanjem svih ideja koje potiču odozdo. Mi moramo imati fluidno idejno kretanje u Savezu komunista, koje neće unaprijed podlegati kvalifikaciji da vodi u desno ili lijevo skretanje, ako se ne podudara sa mišljenjem pojedinog funkcionera koji je u poziciji da o tome govori. Moramo prevazilaziti situaciju u kojoj će se u incidentalnim ideološkim idejnim slučajevima polaziti od predsjedništva pa prema osnovnim organizacijama. Mislim da predsjedništvo, kao što je pokazao dokument dva predsjedništva o građanskoj desnici, mora da bude mjesto ove sinteze. Ali, ako se u praksi pojave gledišta koja u datom trenutku možda nisu na liniji strogo shvaćenog oficijelnog interpretiranja, ako se čuju usamljena mišljenja o socijaldemokratizaciji, o socijaldemokratiji, ako se to čuje čak i za govornicama ponekog centralnog komiteta, onda to nije razlog da, na primjer, član predsjedništva ovo uzdiže na nivo principa i da nas ostavlja u nedoumici šta se to dešava po centralnim komitetima, kakve su to teorije o modernoj partiji i o modernizaciji Saveza komunista, kakvi su to govori o srednjim slojevima u partiji itd. To izaziva niz nepotrebnih nesporazuma, jer rasprave ovakve vrste pripadaju sigurno onim razinama naše društvene strukture u kojima se i pojavljuju. Na primjer, s gledišta jednog sociologa koji govori o srednjim slojevima i sličnoj tematici daleko je pozvanije da govori sociološko društvo nego visoki partijski funkcioner. Ili, pak, ako je neko izrekao mišljenje da moramo izmijeniti odnos prema socijaldemokratiji (što, naravno, ne znači i prihvatiti njen program), to ne treba odmah da se uzdiže na nivo principa pa da se zaključi kako se kod nas napušta socijalistički koncept, a uvodi socijaldemokratski. Mislim da bi to dovelo u pitanje regularnost našeg dijaloga, jer naša demokratija u idejnom i javnom životu treba da bude izražena upravo u našoj unutarpartijskoj raspravi, a ne u nastupanjima one vrste koji bi nam dozvoljavali sugestiju da još imamo određene zvanične poglede, zvanični marksizam, kojem se moramo prilagođavati.

To je, dakle, cio kompleks pitanja, za koja sam smatrao da ih je zanimljivo i potrebno danas postaviti, i time bih ujedno i završio.

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Zašto antikomunisti poistovjećuju marksizam i socijalističke revolucije sa staljinizmom

Tema o demokraciji je za Savez komunista i društvo stalno aktuelna, nikad dovršena i nikad do kraja razrađena.

To je jedno od temeljnih pitanja našeg programskog opredjeljenja. Zato je važno i danas u Savezu komunista u praksi primjenjivati Program SKJ, a to se nedovoljno čini. Potrebno je također stalno dograđivati Program SKJ, iako on, kad se uspoređuje sa programima drugih komunističkih i radničkih partija, može da izdrži temeljnu marksističku kritiku. Jer su neke njegove postavke aktuelne za cijelu epohu, a ne samo za kraći period društvenog razvoja. Treba, naime, dalje jačati marksističku snagu i unapređivati smisao programa — razvijati revoluciju, društvenu svojinu i samoupravljanje kao integralni sistem.

Pošto je naše društvo klasno, u njemu su na javnoj sceni i elementi građanskog i državnobirokratskog političkog sistema. Taj negativni trend duže traje. Kad na to ukazujem, ne plediram za neki »čist sistem«, jer u društvu i sistemu neizbježno ima, i dugo će biti, različitih elemenata, ali je bitno u kojem je pravcu usmjeren osnovni kurs i koje su društvene i socijalne snage dominantne.

Uslijed raznih teškoća, pa i nesposobnosti i kolebanja u Savezu komunista, u javnosti se protura i nameće apologija privatne, buržoaske, državne, grupne i sitnosopstveničke svojine.

Digitized by Google

Razvija se gotovo cijela kampanja kako će svijet, zahvaljujući kapitalizmu, ući u slijedeće stoljeće i u postindustrijsko društvo, a nama, eto, istodobno prijeti opasnost da ostanemo izolirani i zatvoreni, maltene, kao susjedna Albanija. Pledira se u tom horu za to da pristupimo jednom od blokova, jer »šta ćemo u društvu sa tom nesvrstanom sirotinjom« itd.

Savez komunista mora u samoj zemlji i u svom ponašanju prema svijetu izražavati interese onih koji najviše očekuju od budućnosti, a koji su danas u nepovoljnom položaju. Razvijajući tehniku i boreći se za materijalni progres društva i za njegovo bogatstvo, ne smijemo zanemarivati činjenicu da će u XXI vijek još velik dio svijeta ući na minimumu egzistencije, a dio i gladovati. Mi moramo voditi računa o tom velikom dijelu svijeta.

Neokolonijalizam se prema tome odnosi kao što su se odnosili i klasični kolonijalisti, naime na djelu se provodi eksploatacija nerazvijenih. To je u našem Programu svojevremeno točno procijenjeno i formulirano. Ti krugovi i interesi i na političko-idejnom planu pritiskuju svjetsku, pa i našu javnost. Kad socijalističke snage, bilo gdje u svijetu, pa i one u pojedinim kapitalističkim zemljama, postignu neke rezultate i ostvare veći utjecaj na javno mnijenje, ove se strukture, po pravilu, uzbune. Tada se buržoazija lako odriče onoga što najviše hvali (i što preporučuje socijalističkim zemljama), a to je višepartijski sistem, i uspostavlja vojne i druge diktature, umjesto parlamentarnog sistema. Nije jedini, ali je u tom smislu drastičan primjer Čilea. Čim narod na bilo koji način snažnije dođe do izražaja, buržoazija to ocjenjuje kao nepovoljno po njene nacionalne, u stvari klasne, interese i nastoji da to spriječi. Po pravilu, takve se pojedine zemlje i vlade optužuju za kršenje ljudskih prava, za terorizam, a antikomunisti, u stvari, time opravdavaju svoj državni i drugi terorizam koji primjenjuju prema manjm i nerazvijenim zemljama i oslobodilačkim pokretima.

U odnosu na Zapadnu Evropu, takva je propaganda posebno uperena protiv komunističkih partija i drugih lijevih i progresivnih snaga. Kad su se neke zapadne komunističke partije, prihvatajući takozvani »evrokomunizam«, oslobađale staljinizma, takve snage su nastojale da ih pomjeraju ka socijaldemokraciji. Mi smo podržavali te partije u njihovim naporima da se oslobađaju staljinizma. To im omogućava da napuste periferiju, da postanu značajnija snaga u svojoj zemlji, pa i u svijetu. Oni koji su se oslobodili staljinizma ranije bili su i uspješniji. Shvatili su, naime, marksističku postavku da će se do socijalizma dolaziti različitim putovima, i revolucionarnim i evolutivnim, u skladu sa konkretnim društvenim uvjetima.

Za marksizam je oružana revolucija neizbježnost, izlaz iz krize, kad nema drugih rješenja i drugih alternativa za prevazilaženje društvenih konflikata. Neke komunističke partije su u razvijenim zemljama prilagođavale i prilagođavaju strategiju i taktiku uslovima u kojima djeluju, koristeći ustavni sistem, one

Digitized by Google

brane principe tog društva i države i višepartijski sistem, suprotstavljajući se nosiocima neofašizma i fašizma i planovima kontrarevolucije.

Oslobađajući se apsolutizacije jednopartijskog sistema, neki, opet, padaju u apsolutizaciju višepartijskog sistema. Nije problem u tome da li smo za ili protiv višepartijskog sistema. To smo raščistili i dali novu koncepciju i sadržaj socijalističke demokracije. Poteškoća je, međutim, u tome što unutar Saveza komunista ima elemenata višepartijskog sistema (federalizam), a ima i pristalica partijskog monopola i dekretirane vladavine društvom i ljudima.

Za SKJ su nesporni različiti putovi u socijalizam, korišćenje različitih formi demokracije. Klasici marksizma su isticali vrijednosti parlamentarnog sistema u odnosu na despotiju. Stečena su velika iskustva, pozitivna i negativna, u višepartijskim i jednopartijskim sistemima. Nijedan sistem sam po sebi nije lišen deformacija.

U Jugoslaviji je danas zaoštren problem etatizacije privrede, kulture, štampe, nacionalne državnosti, što je sve izvor hipertrofiranja republika, njihove »samostalnosti« i »savršenosti«. Zato i nije slučajno što je Program SKJ izložen kritici upravo stoga što je razvio marksističku postavku odumiranja države, tačnije podruštvljenja njenih funkcija, razvijanjem neposredne socijalističke demokracije i samoupravljanja.

Problem deetatizacije bitan je u cjelokupnom društvu, a naročito u republikama i pokrajinama. Najvažnije je oslobađanje od monopola društvene i proširene reprodukcije, da bi državna organizacija mogla uspješnije funkcionirati u izvršavanju svojih funkcija, u zaštiti društvene svojine i samoupravljanja, u zaštiti sigurnosti građana.

Sigurno je da demokratska, politička i druga prava nisu nigdje dovoljno razvijena, niti savršena, a u SFRJ to je bitno i neodvojivo povezano sa razvojem socijalizma i samoupravljanja.

Etatističke snage guše marksističku kritiku i samokritiku. Teško ćete naići na kritiku, na primjer, u sredstvima informiranja, pa i na različitim tribinama rukovodstva dotične društveno-političke zajednice. A istovremeno se pribjegava besprincipijelnom kritizerstvu i »otpisivanju« cijelih naroda, nacija, narodnosti.

Zato je neophodno istrajati na daljem razvoju revolucije, podruštvljenju društvene, a naročito proširene reprodukcije, podruštvljenju državnih funkcija (ako se to radi dosljedno u historijskom interesu radničke klase, onda će se naći pravi odnos i mjera), i razvijati takozvanu »malu privredu« u društvenom i privatnom sektoru. Razvoj socijalizma, razvoj društvenog sektora privrede i samoupravljanja podrazumijeva i razvoj radnog privatnog sektora privrede. Svjedoci smo i činjenice da su naša i druge revolucije izložene različitim klevetama. To nije ništa novo. Eksploatatori su uvijek optuživali revolucije za neslobodu kad su ograničavale eksploataciju i eksploatatore. U borbi protiv re-

Digitized by Google

volucije, eksploatatori i kontrarevolucionari hvalili su se i isticali sebe kao protagoniste slobode i demokracije. Poznato je da su svi kontrarevolucionari u francuskoj revoluciji govorili kao o teroru revolucije. Kontrarevolucionari su nastavili da govore o teroru svih oslobodilačkih pokreta i socijalističkih revolucija. To ne znači da nije bilo pretjerivanja u okviru represije, u nekim revolucijama bilo ih je i ima, ali represije nisu osnovna karakteristika revolucija i oslobodilačkih pokreta.

Građanska francuska revolucija je napadana, iako je ona stvorila uslove za uspostavljanje buržoasko-demokratskog oblika demokracije, na što se s pravom pozivaju građanski ideolozi. S pravom marksisti ističu da ono što je ova revolucija dala treba afirmirati, razvijati, raditi na tome, jer marksizam polazi od svega pozitivnog što je čovječanstvo prethodno dalo.

Razvoj socijalizma, oslobađanje od eksploatacije i političkog potčinjavanja ostvaruje udruživanjem rada i razvijanjem samoupravljanja, što je bitna pretpostavka za stvaranje onih uslova koji će život čovjeka činiti slobodnijim, demokratskijim i humanijim. Takva sloboda će obezbijediti i ličnu svojinu koja se zasniva na radu i takozvanu »malu privredu«, ne samo društvenu nego i privatnu, da bi društvo postalo bogatije. Ali i da bi bilo sposobnije da ograničava eksploataciju i ublažava velike socijalne razlike u društvu.

SK mora i dalje provoditi vlastitu demokratizaciju. U tome ne može biti uspješan ako ne razvija socijalizam, društvenu svojinu i samoupravljanje. To je historijski interes ne samo radničke klase nego i drugih radnih ljudi, seljaštva, inteligencije, jer i buržoaski i staljinistički sistem stavljaju u najamni odnos i fizičke i intelektualne radnike. Kapitalističke razvijene zemlje eksploatiraju zemlje trećeg svijeta. Socijalizam i samoupravljanje stavljaju sve veći dio radnih ljudi u ravnopravni položaj i identifikuju sve veću masu intelektualnih i fizičkih radnika sa historijskim interesom radničke klase. Duži zastoj u revoluciji učinio je da se ne odlučujemo da govorimo o onome što je značajno u našem Programu i Ustavu, mnogi zaziru od pojma diktatura proletarijata, a pri tom se ne objašnjava u čemu je njena suština.

Pod firmom »novog« propagiraju se razne građanske ili neostaljinističke ideologije. Antikomunisti poistovjećuju marksizam i sve socijalističke revolucije sa staljinizmom. Kapitalistički i antikomunistički ideolozi su u velikoj neokolonijalističkoj i antikomunističkoj ofanzivi. Eksploataciju i pritisak vrše na razne načine, pomoću valute, kredita, tehnologija, vojne opreme, baza. Preko masovnih medija tendenciozno i smišljeno napadaju se sve socijalističke oslobodilačke revolucije, marksisti i komunisti. Da se na sceni tako glasno i agresivno o Lenjinu govori kao teroristi — nije ništa novo. Zato valja podsjetiti na to da Krleža u »Književnoj republici«, 1924. godine, piše kako se poslije smrti Lenjina reagiralo u svijetu, od građanskih intelektualaca, socijalista, komunista pa do antikomunista.

Digitized by Google

Rasel je rekao: »Naše će stoljeće ući u historiju kao stoljeće Lenjina i Ajnštajna koji su izvršili ogroman posao sinteze, jedan u oblasti akcije, drugi u oblasti misli.«

Oto Bauer je napisao: »Svaki socijalistički borac treba da spusti zastavu pred genijem Lenjinove volje.«

Karl Kaucki: »Naše nesuglasice ne treba da nas učine slijepim za veličinu pokojnika. On je bio jedna od kolosalnih pojava, kakve se u historiji rijetko javljaju.«

Krleža dalje kaže da je dio naše građanske štampe u najgorem klerikalnom, antikomunističkom stilu o tome pisao u »Novostima«. Krešimir Kovačić, predsjednik Novinarskog udruženja, nazvao je Lenjina »slavenskim razbojnikom i mnogostrukim ubicom Čarugom«.

Sadašnji antikomunisti u tome, dakle, nisu ni novi ni originalni. Nije nov ni Memorandum, ni izvjesne komisije Srpske akademije nauka i umetnosti. To je, u stvari, stari Garašaninov program, koji je aktueliziran u ratu od Draže Mihajlovića. Frankovački program propagira akademika pisca »Krivokletnika na ljevici«, a sličnih ima i kod drugih nacionalista. Nacionalisti ne uviđaju i neće da prihvate da je Jugoslavija optimalan okvir za rješavanje svih društvenih, pa i nacionalnog pitanja. Antikomunisti i kleronacionalisti pokreću stare svađe, po njima je u SFRJ neriješeno pitanje Srba, Hrvata, Slovenaca, Albanaca i svih naroda i narodnosti, jer se to može riješiti samo u okviru nacionalne države. Naš je komunistički pokret griješio kada je zanemarivao nacionalno, ali i kada je zanemarivao jugoslavensko, internacionalno, socijalističko i klasno.

Mnoge su se komunističke partije odrekle diktature proletarijata. To im nismo zamjerili, naprotiv, podržali smo ih. U javnosti tih zemalja stvoreno je mišljenje da je buržoazija za demokraciju i da je njihov sistem demokracija, a proleterska diktatura se poistovjećivala sa nasiljem, sa staljinizmom.

Program Saveza komunista je to razjasnio. Polazeći od marksizma, državu smatra oblikom političke vlasti određene vladajuće klase. Svaka državna vlast vrši i određenu prinudu. U tom smislu je svaka država i određeni oblik diktature. U Ustavu SFRJ i programskim dokumentima je istaknuta društveno-historijska suština državne vlasti. U tom kontekstu definiran je naš politički sistem, pa i diktatura proletarijata, nasuprot buržoaskoj diktaturi.

Marksizam ne identifikuje ni buržoasku ni proletersku diktaturu sa sredstvima prinude, a ni demokratije, koje u različitim uslovima mogu da budu više demokratske ili diktatorske. Ukoliko budemo efikasnije razvijali neposrednu socijalističku demokraciju, utoliko će manje biti prinude, i obratno.

Ni Program SKJ ni Ustav SFRJ ne identifikuju diktaturu sa državnim aparatom, nego sa vlašću, u kojoj radnička klasa, odnosno njen historijski interes postaje vodilja i njene avangarde. U tom smislu je bitno razvijati socijalistički samoupravni

Digitized by Google

sistem, koji treba da jača proces demokratizacije i vladavinu naroda kroz socijalističko samoupravljanje. U Ustavu je to formulirano kao rukovodeća uloga radničke klase u društvu, koja se ostvaruje kroz sistem socijalističke samoupravne demokratije.

Nastupio je zastoj revolucije, pa su na sceni sve moguće ideje. Propagira se regresivna svest, za napredne ljude odavno prevaziđena. Pod plaštom slobode i stvaralaštva, upućuju se mračne poruke. Neke ustanove i društvene tribine otvaraju se za nosioce antikomunizma, iako članovi SK u njima čine većinu.

U nekim sredinama postoji strah od nacionalista. Nije redak slučaj da neki javno ističu kako je lako biti nacionalista, a teško se boriti protiv nacionalizma. U sredinama gde se to događa, to je znak da je tamo SK u krizi.

U Programu SKJ je rečeno: »Jugoslavenski komunisti se ne plaše ni kontrarevolucionarnih snaga, ni destruktivne anarhične i pseudoliberalističke fraze. Ali oni će se uporno protiv toga boriti da se tim društvenim i političkim elementima ne bi pružila mogućnost da ometaju radne ljude Jugoslavije u njihovim socijalističkim naporima i da povećavaju njihove teškoće, koje su relativno još u nedovoljno razvijenoj zemlji kao što je Jugoslavija ionako prilično velike.«

Snage buržoazije, birokracija vodili su i vode računa o svojim interesima. Na našem prostoru su se reakcionarni krugovi raznih nacionalnih buržoazija borili za podjele, za hegemoniju, a radnička klasa, seljaštvo i inteligencija, narod, pod rukovodstvom Komunističke partije, za bratstvo i jedinstvo.

U staroj Jugoslaviji, između dva rata, dominirali su socijalni i nacionalni sporovi. Zbog neriješenih nacionalnih i socijalnih pitanja dominirali su razni državnopravni zahtjevi i represija. Za vladavinu buržoazije u nerazvijenoj zaostaloj zemlji — to je donekle i razumljivo. Za SK je, međutim, bruka ako su danas na sceni nacionalni sukobi. Oni su na sceni ukoliko se erodiraju društvena svojina i samoupravljanje, degradira uloga radničke klase. Nastoji se da se radnička klasa pomjera i »nacionalizira« u državu, a sa tih pozicija se ne mogu uspješno rješavati ni ekonomski ni drugi problemi.

Moramo biti svjesni toga da gotovo pet godina traje stagnacija privrede, pa i u drugim sektorima, i da to ima svoje granice. Prijeti opasnost da taj kvantitet preraste u novi kvalitet, u društveni i socijalni haos, koji se u ekonomici manifestira kroz inflaciju. Na idejnom planu se širi trend konfuzije i balkanizacije. Ne bi se smjelo dozvoliti da bilo tko, pod »zaštitom« nacionalnih interesa, vrši dezintegraciju, da prikriva svoje lidersko mediokritetstvo, da pod vidom republičko-pokrajinskog suvereniteta, doprinosi dezintegraciji, jer bi ta igra mogla dovesti u pitanje suverenitet Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, svih naroda i narodnosti i svih republika i pokrajina. Neostvarivanje Programa ekonomske stabilizacije produbljuje krizu. Savez komunista će morati da svoje obaveze u tom pogledu učini operativnima.

Digitized by Google

Komunistički pokret, razvijanjem socijalizma i revolucije, razvijanjem neposredne demokracije, mora stalno biti u sukobu sa šovinizmom, koji unosi mržnju u međunacionalne odnose. Nikakve koncesije ne bismo smjeli tome praviti. Pošto tu nisu čista razgraničenja, problemi se gomilaju i zaoštravaju. Ako bismo se vratili na istoriju, uočili bismo činjenicu, kada se u SK, i, prije svega, u rukovodstvima, bilo načisto sa razvojem revolucije, sa afirmacijom nacionalnog i jugoslavenskog, revolucija je napredovala i, obratno, kad toga nije bilo, revolucija je nazadovala. Ako antikomunisti mogu da budu tako glasni na sceni, to je problem SK u celini, ali, prije svega, rukovodstva, u najmanju ruku u tom smislu da ne čine ono što bi morali raditi. A pojedini se komunisti jako uzrujavaju kada neko napada kontrarevolucionarne snage, ali se ne uzrujavaju kada antikomunisti napadaju revoluciju, komuniste i druge radne ljude koji se bore na osnovi Programa SK. U rukovodstvima SK veoma su potrebni ljudi koji teorijski dublje misle i bore se na liniji SK, s tim da kao i drugi budu podležni kritici. Ne treba, naime, od članova rukovodstava tražiti da samo interpretiraju zauzete stavove u forumima. Od njih se zahtijeva i više kreativnosti. Savezu komunista trebaju kreativni i borbeni kadrovi koji misle, a ne mediokriteti i ziheraši.

Savezu komunista ne trebaju oni koji liderima povlađuju, već sposobni i borbeni ljudi koji pokreću akciju i ne dozvoljavaju da se upada u oportunizam i sektaštvo.

Digitized by Google

Mira Ljubić-Lorger

Nemamo teoriju prelaznog perioda

Bojim se da će početak onoga što bih htjela reći biti malo disonantan. Gotovo svi su počeli svoja izlaganja s tvrdnjom da je ovo izuzetno značajna tema. Nasuprot tomu, kada sam dobila poziv da sudjelujem u razgovoru o socijalističkoj demokraciji i Savezu komunista Jugoslavije, ja sam se silno uplašila.

Prva moja asocijacija u vezi s tako postavljenom temom bila je slika starog, onemoćalog i čangrizavog bračnog para koji iz dosade raspravlja o tome kako bi bilo lijepo, korisno i ljupko kada bi među njima postojala ljubav, pri čemu posve zapostavlja bitno pitanje da li je nje zaista ikada i bilo, a još bitnije, zaboravlja da razgovor o ljubavi neće nimalo utjecati na njeno postojanje ili nepostojanje.

Dakle, prestrašila sam se da i mi ne povedemo kakav dosadan, jalov i ritualan razgovor o tome kako bi bilo lijepo, korisno i ljupko kada bismo imali više demokracije ili, uže shvaćeno, ponašali se općenito civiliziranije.

Pomislila sam onda da sam možda pretjerala, pa da ni takav razgovor ne bi bio beskoristan, ako bismo ga shvatili prosvjetiteljski i, raspravljajući o demokraciji, poučili one među nama koji još vole čak i za večerom izdvojene stolove dajući prednost nešto doličnijem, drugarskom i komunističkom ponašanju, jer se ne treba olako odricati ni dobrog starog prosvjetiteljstva.

Digitized by Google

Nevolja s prosvjetiteljstvom, međutim, ipak ostaje ona stara, a to je da se ne vodi računa o klasnim odnosima i interesima U tom smislu mnogo je relevantniji razgovor o klasnom kontekstu rasprave o bilo kakvoj demokraciji i toleranciji.

Naime, istina je da bi mnogi naši sukobi bili manje primitivni da je više tog famoznog civilizacijskog minimuma, ali oštrina sukoba ipak ne ovisi o kakvom idiličnom kućnom odgoju, već o posve prozaičnim klasnim interesima.

Stoga sam bila vrlo zadovoljna kada je drug Miloš Nikolić, a zatim i ostali, brzo prešao na ono što je dosta bitno, a to je kontekst u kojem mi vodimo ovaj i ovakav razgovor.

U jednom od rijetkih smirenih tekstova o našoj sadašnjoj situaciji, što smo ga mogli pročitati u posljednje vrijeme, drug Zoran Vidojević ponovio je notornu istinu da Savez komunista može zasnivati svoj legitimitet samo pružajući najbolje, povjesno nadmoćne odgovore na glavna pitanja razvoja i opstanka našeg društva kao samoupravnog i socijalističkog.

Kako i sada mislim da je jedna od najodlučnijih činjenica savremenog svijeta da više nema svjetskog konteksta bez radničkog pokreta, ekonomije i klasne borbe, te da se *težnja monopolističkog kapitala za slobodnim i ničim ometanim djelovanjem ne zaustavlja na granicama kapitalističkih zemalja*, smatram da je glavno pitanje opstanka našeg društva, kao socijalističkog, i dalje, prije svega, pitanje oslobođenja naše radničke klase od rada za svjetski kapital. Dokle god u tolikoj mjeri zavisimo od međunarodnih kapitalističkih lihvara, mislim da se nismo toga oslobodili.

Dok se problem duga kapitalističkim metropolama još uopće spominjao, nije se moglo vidjeti da bi s tim bilo ikako drugačije od opisa Luke Markovića, koji je ostao sasvim bez ikakvog komentara i odgovora, a ja bih ga upravo stoga htjela baš naglasiti.

»Posluži li — kaže Luka Marković — naš buržuj kao živ primjer drugima da se duga može riješiti putem njegovog vraćanja, a ne samo odbijanjem da ga se vraća ili odgodi dok to vraćanje ne bi bilo snošljivo, pokaže li naš buržuj cijelom dužničkom svijetu da se dug doista može smanjivati njegovim disciplineranim vraćanjem, ako se zapne 'ponosno i hrabro kao Jugoslaveni', takvog će čiča-Tomu među zemljama dužnicima svjetski zajmodavci rado potapšati po glavi, hvaliti ga u biltenima OECD-a, a možda mu čak malo smanjiti kamatnu stopu. Onome koji se u svjetskim kreditnim odnosima postavio tako zgodno za njih (umjesto da na visini svog ranijeg ugleda odbije diktat i pravi neprilike bankarskim blokovima, kao što ih je ranije pravio vojno-političkim blokovima) svjetski zajmodavci imali bi računa smanjiti kamatnu stopu već i zbog toga da mu olakšaju njegovo ‚junaštvo', da mu omoguće da on u tom položaju doista i opstane, jer ništa neće vrijediti kao primjer drugima ako potone vraćajući dug. Kada bih ja bio na njihovom mjestu, ne samo da bih

Digitized by Google

takvom čiča-Tomi otpisao kamate nego bih mu potajno otpisivao i sâm dug.«

Smatram da dokle god u ovolikoj mjeri zavisimo od Međunarodnog monetarnog fonda, da će *i kod nas biti onih koji su nosioci njihovih interesa*, pa se ne bih složila sa drugom Muhićem da kod nas nema onih koji bi bili, barem potencijalno, buržoaska klasa.

Kontekst, dakle, na ovoj razini nije ohrabrujući, a ni na razini povjesno nadmoćnih odgovora.

No, bilo kako bilo, što je s daljnim kontekstima? Smatram da je on, na žalost, i na drugim razinama kriza.

Samozaljubljeno zaboravljajući da su prijelazna društva tek potencijalno socijalistička društva te da je pitanje da li je neko društvo socijalističko ili ne trajno otvoreno pitanje; zaboravljajući da početak socijalističke revolucije ne znači uspostavljanje i samog socijalizma, koji bi opet imao biti prelazni, dakle, da se nakon potencijalno socijalističke revolucije tek ima rješavati problem mijenjanja uvjeta klasne borbe u korist proletarijata (a ne »radnih ljudi«, kako mi imamo običaj reći); da problemi ni »čiste« kapitalističke, ni »čiste« socijalističke ekonomije nisu teorijski još osvješćeno ni postavljeni, a pogotovo riješeni; da borba za socijalističko usmjerenje revolucije ima trajno oblik klasne borbe s političkom birokracijom i tehnokracijom, te malograđanskim slojem kao nosiocima otvorene ili prikrivene građanske restauracije; zaboravivši čak i tako običnu činjenicu kao što je ona koju spominje Bloh kada kaže »da bi se namjestila kazaljka što pokazuje sate, valja okretati kazaljku što pokazuje minute«; zaboravljajući, također, u određivanju političkog sistema da su prijelazna društva klasna, a ne besklasna, kao što se, čini mi se, pretpostavilo; zaboravivši kako poguban utjecaj može imati činjenica očite teorijske insuficijencije onog dijela pokreta što se naziva avangardom i uz sramotno nevođenje računa o stvaranju pretpostavki za ozbiljan teorijski rad onima koji još imaju na umu njegovu ponekad presudnu važnost te uz trajnu sklonost da antisocijalističke ideologije prepoznajemo samo isključivo izvan Saveza komunista, došli smo do tako sveobuhvatne krize da se očaj ponekog od nas može mjeriti samo s čuvenim Javljevim očajem iz knjige Tomasa Mana. On kaže: »Ja sam bio čist, ali me je bog uvalio u đubre skroz-naskroz, i takvi se ljudi drže razuma, jer oni ne znaju šta da otpočnu s pobožnim uljepšavanjima pa puštaju da istina ide gola.«

Ako, dakle, moramo pustiti da »istina ide gola«, ne bi li bilo *razumno dopustiti da dođemo do dna krize, da se suočimo s činjenicom kako nemamo u sadašnjem trenutku odgovarajuću teoriju Partije, niti teoriju prijelaznog perioda.* Stoga nam se i događa da ostajemo nijemi čak i pred takvim tezama naše marksističke literature u kojima se kaže, uprošćeno, da je epohalna izostalost svjetske revolucije u Marksovom smislu pojma tako važna da danas oznaka »marksist« nema nikakvog stvarnog sadr-

Digitized by Google

žaja, jer »oni« naprosto, budući da nema revolucije, nemaju više na čemu raditi.

Držim da bismo morali, također, otvoreno se suočiti s činjenicom nepostojanja niti konzistentne teorije nadvladavanja sadašnje naše krize.

Morali bismo i sami biti sigurni kako među nama nije bilo nasilja, manipulacija, uzurpacija i prekrajanja činjenica, za što nas optužuju, jer, ako bi tada prebrojili naše mrtve, možda se nećemo baš svi ponašati kao Kolakovski, Turen ili Gorc, kojima je proletarijat ionako služio samo za dijalektičke egzibicije, kako bi, i opet, rekao Luka Marković.

Vodeći o svemu tome računa, mislim da se pokazuje lažnom dilema da li je sada vrijeme za dijalog i demokratizaciju, za što je ipak izgleda većina, ili je za dijalog, već prekasno, budući da je suviše onih koji neće dijalog, a makljaža je već počela (što je prije dvije godine bio rekao Goran Babić, i time izazvao opće zgražanje. A evo prije desetak dana to isto je ponovio apokaliptičkim izjavama inače neskloni profesor Visković, u razgovoru u »Dugi«. Međutim, sada više nije bilo nikakvog zgražanja. Čini se da smo svi nekako počeli razmišljati o toj makljaži, već je pravo pitanje samo *pitanje načina na koji danas naša radnička klasa može u pluralizmu samoupravnih interesa osigurati dominantnost svog interesa,* i uz to bitno vezano pitanje klasne strukture Saveza komunista, u kojem je ta ista radnička klasa sve manje zastupljena, a kojoj strukturi mislim da treba i zahvaliti to što nemamo teoriju prelaznog perioda.

Ako bismo, dakle, odgovorili na ova pitanja, onda bismo se konačno oslobodili opasnih bavljenja, umjesto glavnim problemima klasne diferencijacije našeg društva, tek folklornim pitanjima uljuđenosti vođenja klasne borbe, a ona je, klasna borba, mislim, ipak tu najbitnija.

Digitized by Google

Zdravko Tomac

Naš cilj nije građanska, nego socijalistička samoupravna demokracija

Danas i na ovom skupu, kao i na mnogim drugim skupovima u Jugoslaviji, postoji opća suglasnost o nužnosti širenja demokracije, o potrebi da se upravo demokratizacijom pronalaze pravi putevi prevladavanja krize. Međutim, stupanj suglasnosti je mnogo manji u definiranju suštine socijalističke demokracije i o konkretnim putevima i mogućnostima njenog ostvarivanja; čak bi se moglo reći da postoje i bitne razlike ne samo u taktici nego i u strategiji, odnosno da se pod načelnim prihvaćanjem jedinstvene strategije u njenom tumačenju iznose tako velike razlike da se s pravom može posumnjati i u postojanje jedinstva u strategiji. Zato, da bi se izbjegli daljni nesporazumi, kao i monološko iznošenje stvari želim reći što mislim o nekim od tih različitih pristupa na izgled istoj strategiji.

Prvo, veoma je bitno za Savez komunista Jugoslavije da postigne suglasnost i jedinstvo u poimanju suštine demokracije, a posebno socijalističke samoupravne demokracije, te da se jasno definira za kakvu se demokraciju zalaže i za kakve će se konkretne programe boriti i zalagati kao organizirana idejna snaga. Pri tome je potrebno ponovo podsjetiti na vrlo jasne stavove utvrđene na kongresima Saveza komunista Jugoslavije. U referatu na XI kongresu SKJ Tito je, između ostalog, o tome rekao: »Istinska sloboda je, prije svega, u pravu i mogućnostima da čovjek suve-

Digitized by Google

reno odlučuje o svim pitanjima svoga života. Time se radikalno proširuju i granice ljudskih sloboda uopšte... U socijalističkoj samoupravnoj demokratiji radni čovjek postaje osnovni faktor i stvaralac u društvu. On ocjenjuje svoje materijalne i druge mogućnosti i sam sebi postavlja realne ciljeve i zadatke koji odgovaraju njegovim potrebama i interesima, materijalnom, kulturnom i cjelokupnom društvenom razvoju. Ti ciljevi nisu, dakle, motivisini ni profitom, ni administrativno-tehnokratskim 'višim ciljevima', nego istinskim ljudskim htijenjima. Radni čovjek postaje svjestan svoje odlučujuće uloge u svim društvenim poslovima i cjelokupnom razvoju društva. Na toj osnovi se ostvaruju i izražavaju stvarne slobode i prava čovjeka.«

Osnovna načela Ustava iz 1974. vrlo su jasno i konkretno utvrdila bit socijalističke samoupravne demokracije. Svi legalni organi našeg društva stalno ističu i zaključuju da na tim osnovama i na toj strategiji treba i dalje razvijati naš sistem, odnosno da smo došli u krizu upravo zbog kolebanja u praksi i mnogih odstupanja od utvrđene strategije. Dakle, postoje vrlo jasne koncepcije u nas koje socijalističku samoupravnu demokraciju utvrđuju kao pravo i mogućnost, realnu mogućnost čovjeka da odlučuje o rezultatu rada valoriziranom na tržištu, da se slobodno udružuje s drugim radnim ljudima i da u cjelini političkog i ekonomskog sistema odlučuje o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada i svim bitnim društvenim poslovima. Znači, socijalistička samoupravna demokracija nije prvenstveno brbljaonica i njena suština nije u pravu da čovjek samo govori šta hoće, nego je ona, prije svega, realna mogućnost da radni čovjek odlučuje o svojoj sudbini i da zajedno s drugim radnim ljudima ravnopravno, solidarno i uzajamno uređuje svoje odnose, prava i obaveze i na mjestu rada i na mjestu stanovanja i u društvu u cjelini.

Dakle, zalažem se za kriterij da se stupanj demokratizacije našeg sistema prvenstveno valorizira realnim mogućnostima i ostvarenim mogućnostima proširivanja prava radnih ljudi da odlučuju o uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga rada i svim drugim bitnim društvenim poslovima. Polazeći od navedenog definiranja suštine socijalističke demokracije i kriterija njenog valoriziranja, mislim da nisu točne ocjene, koje smo mogli i danas čuti, a koje kažu da se posljednjih godina jugoslavensko društvo bitno demokratiziralo. Ono se demokratiziralo, ali samo u smislu građanske demokracije, slobode govora i kritike, mogućnosti iznošenja različitih pogleda, ideologija, kritike svega postojećeg, pa čak i mogućnosti zastupanja i različitih političkih koncepcija, pa i sa elementima političkog pluralizma. Mislim da je i to dobro i značajno, ali da nije najvažnije i najbitnije za ocjenjivanje procesa demokratizacije jugoslavenskog društva. Ne samo stagnacija nego i realno smanjivanje mogućnosti da radni ljudi odlučuju o rezultatima svoga rada, da sve manje mogu utjecati na uvjete svoga rada, da se, suprotno proklamiranim i očekivanim tendencijama širenja moći samoupravnih struktura, širila moć biro-

Digitized by Google

kratsko-upravljačkog sloja pokazuju da je upravo zastoj u razvoju socijalističke samoupravne demokracije jedan od bitnih uzroka krize.

S obzirom na činjenicu da se nisu realizirali mnogi bitni principi utvrđeni u osnovnim načelima Ustava, čak, štaviše, da su procesi u praksi tekli drugim putem, suprotno ustavnim rješenjima, očito je da je glavno pitanje, kako na suštinskim pitanjima odlučivanja radnih ljudi o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada osigurati bržu demokratizaciju jugoslavenskog društva. Da me se krivo ne shvati, slažem se s drugom Muhićem i drugima koji su i ovdje govorili o potrebi ugrađivanja u naš sistem civilizacijskih tekovina razvoja demokracije, koje su tekovina građanske revolucije, ali ponavljam, to nije dovoljno, to neće riješiti glavne probleme u našem društvu, iako će doprinjeti njihovom rješavanju. S ozbirom na to da i u našem društvu građanska klasa u staroj Jugoslaviji nije razvila osnovne tekovine građanske demokracije, važno je, kao i u svim nerazvijenim socijalističkim društvima, osigurati uvjete za ostvarivanje i razvoj bitnih tekovina građanske demokracije: pravnu državu, pravnu sigurnost, političke slobode čovjeka i građanina. Ali u isto vrijeme komunistički pokret mora jasno reći da to nije cilj socijalizma, da socijalizam u širenju demokracije mora ići dalje, na mijenjanje odnosa u sferi proizvodnje i raspodjele i izgrađivanja političkog sistema, koji će se »okretati oko sunca rada«. Mora se ne samo jasno reći da je smisao socijalizma i socijalističke demokracije upravo u mijenjanju odnosa u procesu proizvodnje i raspodjele nego se moraju ponuditi i konkretni programi realizacije takvih ciljeva, kako bi se u praksi, a ne samo u programu i normi, širile mogućnosti da radni čovjek istovremeno radi i upravlja i da u samoupravnoj zajednici, na principima solidarnosti, uzajamnosti i međusobne odgovornosti, utvrđuje prava i obaveze zajedničkog života i da ih uz što manje posredovanja političke vlasti i ostvaruje. I koliko se taj prostor širi, toliko ima socijalističkog samoupravljanja, toliko ima socijalističke demokracije.

Polazeći od navedenog shvaćanja suštine socijalističke demokracije i ograničenosti građanske demokracije na političke slobode, mislim da kolega Fuad Muhić nije u pravu kada postavlja pitanje istinitosti i održivosti čuvene Kardeljeve izreke: socijalizma bez demokracije nema, ali ni demokracije bez socijalizma. Jer očito je da je Kardelj mislio na socijalističku demokraciju, ne kao negaciju građanske demokracije, nego na socijalističku demokraciju koja ide dalje od građanske demokracije, koja teži ne samo za političkom nego za ljudskom emancipacijom, a koja nije moguća bez proširivanja ravnopravnosti i na sferu rada i ljudskih potreba, prije svega ekonomskih. U tom smislu je točna Kardeljeva konstatacija da socijalizma ima upravo toliko koliko se u proširivanju slobode otišlo dalje od dostignuća građanske (političke) demokracije, odnosno da takve demokracije nema bez socijalizma. Mnogo toga što se u praksi naziva socijalizmom u

Digitized by Google

suvremenom svijetu — u stvari, osim firme, naziva, nema ništa u sebi socijalističko po sadržaju, jer sistemi u kojima se, umjesto širenja demokracije, umjesto njenog jačanja, ukidaju i njena civilizacijska dostignuća, u vidu političke demokracije, ne mogu se smatrati socijalističkima. Zato treba naglasiti epohalni značaj u svjetskom komunističkom pokretu toga da se izlazi iz krize traže upravo širenjem slobode i demokracije. Naša koncepcija socijalističke samoupravne demokracije, koja je najpotpunije izražena u osnovnim načelima Ustava, koja nudi konkretan model političkog sistema, koji treba omogućiti da se ide dalje od građanske demokracije, daje značajan i konkretan doprinos tim traženjima u svjetskim razmjerima. Otuda i još veća odgovornost organiziranih subjektivnih snaga za njenu realizaciju, jer kolebanja u provođenju te strategije, pa i nepotrebna odstupanja, dovode u pitanje i samu strategiju, jer jačaju snage koje zbog neprovođenja strategije traže napuštanje strategije i povratak na politički sistem građanske demokracije, bilo višepartijski parlamentarni, bilo jednopartijski državnosocijalistički.

Zbog svega navedenog može se konstatirati da je danas najvažniji zadatak borbe na idejnom frontu u Jugoslaviji raščišćavanje s nosiocima koncepcija suprotstavljenih razvoju socijalističke samoupravne demokracije, prije svega u vlastitim redovima, jer u usvojenoj strategiji i njenom provođenju ne može biti kolebanja i različitih shvaćanja, ne smiju se praviti kompromisi kakvi se prave danas. Međutim, u nekim konkretnim rješenjima bez napuštanja strategije, zavisno od okolnosti i uvjeta, mogu se praviti i kompromisi, pa i određeni ustupci, ali se uvijek mora jasno reći da su posrijedi kompromisi i ustupci, odnosno nužnost da se u sistem ugrade i neka stara rješenja. To tim više što postoji velika opasnost da se, u želji da se brže razvijaju novi socijalistički odnosi, čini velika pogreška da se u sistemu ne polazi od realnih protivrječnosti i mogućnosti, nego se predviđaju i normiraju rješenja koja na postojećem stupnju razvoja proizvodnih snaga nisu ostvarljiva, te se samim tim nameće potreba da se u praksi radi mimo normativnih rješenja, da se toleriraju rješenja koja su u neskladu s ustavnim sistemom i njegovom normativnom operacionalizacijom.

S tim u vezi podsjetio bih na potrebu da se i u razvoju socijalizma uvažavaju i koriste povijesna iskustva iz građanskih revolucija, odnosno borbe građanske klase da ostvari političku demokraciju u vrlo različitim uvjetima u višestoljetnom vremenskom razdoblju. Podsjetio bih na poznati Marksov stav iz Komunističkog manifesta. Pišući o razvoju građanske demokracije, Marks konstatira da se ona razvijala u različitim uvjetima i u različitim formama, da se probijala na različite načine i da je buržoazija u toj borbi pravila ne samo mnogobrojne kompromise (povijesno nužne) nego i različite saveze s drugim klasnim snagama (što i danas vrlo uspješno radi). O tome, između ostalog, Marks piše: »Svaki taj stupanj razvitka buržoazije bio je praćen

Digitized by Google

odgovarajućim političkim napretkom. Ona je bila ugnjeteni stalež pod feudalnim gospodarima, naoružana i samoupravna zajednica u komuni, ovamo nezavisna gradska republika, onamo treći oporezovani stalež monarhije, zatim u vreme manufakture protivteža plemstva u staleškoj ili apsolutnoj monarhiji, uopšte glavna podloga velikih monarhija, dok najzad, s postankom krupne industrije i svetskog tržišta, nije osvojila u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vlast.«

U tom kontekstu Kardelj, spominjući navedeni citat, u Pravcima razvoja... piše: »nema nikakve teorijske osnove niti praktičnog dokaza da takva dijalektika razvoja ne važi za istorijsku epohu u kojoj se radnička klasa probija ka socijalizmu«. Polazeći od navedenih stavova, odnosno prihvatajući njihove pouke, moramo sebi postaviti barem dva pitanja. Prvo, da li dovoljno osiguravamo u našoj strategiji okupljanje širokog i snažnog progresivnog socijalističkog bloka snaga ili se oslanjamo prvenstveno na instituciju vlasti, da li socijalističko samoupravljanje dovoljno razvijamo kao pokret ili prvenstveno kao poredak, da li SKJ stvarno čini pomake u ostvarivanju svoje strategije prenošenja vlasti na radne ljude ili i dalje zadržava odlučivanje u vlastitim rukama, suprotno vlastitim programskim opredeljenjima i ustavnim riješenjima. I drugo pitanje, kako i na koji način ugraditi u naš sistem civilizacijske tekovine građanskog društva, odnosno kako se u praksi efikasno suprotstaviti idealiziranju socijalizma i rastućim pritiscima dogmatskih snaga (u uvjetima krize) koje ne shvaćaju da se novi socijalistički odnosi ne mogu izgraditi političkom silom prije nego što se stvore ekonomski i drugi uvjeti, prije nego što se razviju proizvodne snage, koje u našim uvjetima nije realiziralo građansko društvo.

Savez komunista Jugoslavije prva je komunistička partija u svijetu koja je pravovremeno ne samo postavila navedena pitanja nego i dala ispravne odgovore, koja je u Programu SKJ i Ustavu utvrdila realan program prevladavanja navedenih protivrječnosti, ukazujući na vlastite zablude i na nerealnost vjerovanja da se isključivo političkim i ideološkim sredstvima može osigurati proces izgradnje i ostvarivanja socijalističkih društvenih odnosa i socijalističke demokracije. SKJ je izgradio cjelovitu strategiju prevladavanja državnog socijalizma koncepcijom socijalističkog samoupravljanja. Bit te strategije danas u uvjetima krize je žestoko napadnuta s različitih strana, čak bi se moglo govoriti o postojanju oformljenih opozicionih političkih platformi kako povratka na građansku demokraciju tako i na državni socijalizam. Zato je potrebno barem ukratko ukazati na suštinu socijalističke samoupravne demokracije i na uzroke krize. Iako je teško u nekoliko rečenica ukazati na suštinu socijalističkog samoupravljanja, da bismo mogli pokazati da je kriza, prije svega, posljedica kolebanja u ostvarivanju te koncepcije, ipak ćemo pokušati u nekoliko rečenica skrenuti pažnju na bitne ciljeve.

Digitized by Google

Prvo, postepeno napuštanje i prevladavanje jednopartijskog sistema, ali i višepartijskog, upravo razvijanjem socijalističkog samoupravljanja kao globalnog sistema u kojem SKJ sve više, umjesto odlučivanja u ime radničke klase i svih radnih ljudi, djeluje kao idejna snaga koja stvara uvjete za odlučivanje radničke klase i svih radnih ljudi u samoupravnim i delegatskim institucijama, prvenstveno o uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga rada.

Drugo, napuštanje ideoloških shema o monolitnosti socijalističkog društva, i ne samo priznavanje različitosti i različitih interesa nego i traženje modela sistema koji će stimulirati i omogućiti demokratsko izražavanje i usklađivanje različitih interesa, srušilo je lažnu sliku o beskonfliktnosti socijalističkog društva, te omogućilo da se interes konkretnog čovjeka, njegova sreća postavi kao cilj sistema, da sistem služi čovjeku, a ne da se interes čovjeka podređuje nekim apstraktnim i dalekim ciljevima budućnosti, koje u njegovo ime formulira politička birokracija.

Treće, traženje modela sistema koji će ne samo uvažavati postojanje protivrječnosti nego ih i efikasno i racionalno rješavati, koji će u sebe ugraditi sve ono što je bilo progresivno u civilizacijskom razvoju demokracije i ostvarivanju sloboda čovjeka, što se na konkretnom stupnju razvoja proizvodnih snaga mora ugraditi u sistem. To se prvenstveno odnosi na potrebu da kriteriji robne proizvodnje i tržišta, umjesto političke volje partije i države, postaju osnova raspoređivanja dohotka prema rezultatima rada i osiguravanja ekonomične i racionalne distribucije viška rada, koji će obezbijediti najbrži privredni razvoj.

Upravo u nedosljednostima i u nejedinstvu u Savezu komunista u ostvarivanju navedene strategije nalaze se glavni uzroci krize. Težište borbe za novo preneseno je na pravne norme i izgrađivanje novog institucionalnog sistema, a vrlo se malo učinilo na njegovoj realizaciji. Čak štaviše, i sam Savez komunista uglavnom je nastavio djelovati na stari način, okrećući se državi i tehnostrukturi i stvarajući na različitim razinama sistema mnogobrojne neformalne i formalne centre koji su ne samo zadržali u svojim rukama komandne pozicije nego ih i proširili, čime se uvećavao raskorak između norme i zbilje, otvarao prostor za stvaranje dvojnog morala (jedno proklamiraš, a drugo radiš) i za širenje neodgovornosti, jer su se odluke donosile izvan Ustavom utvrđenih i nadležnih institucija, koje su ih samo formalno potvrđivale. Širila se ne samo praksa nego i društvena svijest da je politička volja upravljačkog sloja jača od principa ustavnog sistema i da politički centri mogu djelovati i odlučivati umjesto Ustavom utvrđenih institucija. Takav poremećen odnos snaga i djelovanje i samog SKJ suprotno vlastitoj strategiji sve je više širio politički voluntarizam i snagu političkih struktura, koje su, umjesto tržišta, određivale uvjete privređivanja i faktički odlučivale o raspoređivanju dohotka, umjesto radnika.

Digitized by Google

Kritička analiza funkcioniranja političkog sistema i Dugoročni program ekonomske stabilizacije, kao i odluke Kongresa, vrlo jasno su utvrdili da kriza nije posljedica loše strategije definirane Ustavom, posebno ne strategije izražene u osnovnim načelima Ustava i osnovnog načela da udruženi radnici odlučuju o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada dijeleći sudbinu ostvarenog i valoriziranog dohotka na tržištu, odnosno da nije posljedica realizacije ustavnog principa da ukupnu vlast u društvu ostvaruju radni ljudi u samoupravnim i delegatskim strukturama, niti je posljedica ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti. Kriza je posljedica starog etatističkog sistema, koji se u praksi ne samo zadržao nakon usvajanja novog Ustava nego se upravo u godinama u kojima se treba primjenjivati novi Ustav i proširio i učvrstio. Ustav iz 1974. godine trebao je osigurati da udruženi radnik u cjelini ekonomskog i političkog sistema odlučuje o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada, da položaj radnika i svih u društvu zavisi od rezultata rada potvrđenog na tržištu, da udruživanje rada i sredstava postane temelj jugoslavenske samoupravne integracije. Međutim, umjesto procesa koji bi postepeno izgrađivali novi samoupravni sistem ojačala je moć birokratsko-upravljačkog sloja, koji je na različite načine blokirao primjenu ustavnog sistema i razvoj samoupravnih proizvodnih odnosa. Osnova reproduciranja moći birokratsko-upravljačkog sloja jeste nesamostalnost privrednih subjekata, kako ekonomska tako i politička, odnosno procesi širenja odlučivanja, umjesto na institucije sistema, na različite centre političke moći. Kadrovskim križaljkama su uža kadrovska tijela, koordinacioni odbori i neformalne grupe objektivno i dalje zadržali vlast profesionalnopolitičkog upravljačkog sloja, koji odlučuje o personalnoj politici i vrši razmještaj svojih ljudi na principu poslušnosti a ne sposobnosti, odlučuje o investicijama i razvoju i drugim bitnim pitanjima, formalizira ulogu delegatskih skupština, Socijalističkog saveza i Sindikata, samoupravnih organa, namećući i šireći politički voluntarizam i legalizirajući u nizu sredina odlučivanje u paralelnom sistemu, umjesto u Ustavom utvrđenim institucijama. Upravo u vrijeme radikalnih promjena u normativnom sistemu, kojima je trebalo osigurati ostvarivanje novog Ustava, u razdoblju 1975—1980. učvršćen je u praksi i dalje razvijen stari etatistički sistem društvene reprodukcije. Umjesto da se stvaraju uvjeti da organizacije udruženog rada sve više odlučuju u uvjetima socijalističke robne proizvodnje o razvoju, umjesto da se stimuliraju procesi samoupravne integracije, stvoren je sistem u praksi u kojem se o 80% investicijskih sredstava odlučivalo daleko izvan kontrole i utjecaja udruženog rada. Društveno-političke zajednice, od općine do federacije, na voluntaristički način (kao izraz moći političkih struktura), mimo i nasuprot ekonomskim zakonitostima i ekonomskim kriterijima, donosile su odluke o prioritetima razvoja, nastojeći da vlastita poduzeća i grane uguraju u društveni plan kao prioritet razvoja, da za svoja poduzeća

Digitized by Google

izbore što povoljnije uvjete privređivanja, da dobiju što veće pravo zaduživanja u inozemstvu, da banke osiguraju iz emisije novca što veće kredite i sredstva za investicije uz što dulji rok otplate i što manju kamatu. U razdoblju 1977—1980. količina novca u opticaju povećana je četiri puta, ne računajući praksu izdavanja mjenica bez financijskog pokrića, čime je stvoren veliki unutrašnji dug u privredi. Takva praksa morala je dovesti do enormnog porasta potrošnje, ne samo investicione, što je dovelo do inflacije i stalne devalvacije dinara, u kojoj se svakom pojedinačnom privrednom subjektu isplatilo investirati i trošiti u bilo šta, jer je stvorena lažna slika da se svaka investicija isplati. Kako se povećavala inflacija, kako su rasle cijene, tim je više rastao pritisak na novu potrošnju, posebno na investicije, tako da bi se zadovoljili veliki apetiti, poseglo se i za velikim zaduživanjem i u inozemstvu. Uprkos velikom protivljenju Tita i Kardelja (o čemu postoje dokumenti), odnos snaga je takav da se Jugoslavija zadužuje za novih 12 milijardi dolara koji se ulažu, u pravilu, u investicije koje se nisu temeljile na ekonomskim i racionalnim kriterijima, to su bile takozvane političke investicije.

Takvi procesi ne samo da su dalje jačali realnu moć političkih struktura nego se i stvarala iluzija kako će Jugoslavija kao najveće gradilište u Evropi (više od 40 posto nacionalnog dohotka ulagalo se u investicije) vrlo brzo postati razvijena zemlja. Sve je to organizacije udruženog rada realno sve više stavljalo u sve dublju zavisnost od političkih struktura, te su se i one, umjesto da se bore za veću proizvodnost rada, za efikasnost, kvalitet proizvodnje i udruživanje, počele boriti svim raspoloživim sredstvima za to da preko svoje tehnostrukture i lokalne politike, pokrajinske i republičke, osiguraju da im država obezbijedi zaštitu na tržištu, da dobiju takve uvjete privređivanja koji će omogućiti neracionalnu proizvodnju i pokriti visoke troškove, da im se osigura monopolski položaj i gotovo besplatna sredstva za razvoj, odnosno sve veći broj privrednih subjekata počeo je nastojati da svoju neracionalnost prebaci na drugoga, tako da su hajdučko ponašanje, egoizam i partikularizam, te razbijanje jedinstva tržišta posljedica djelovanja starog sistema društvene reprodukcije i zadržavanja u suštini etatističkog načina upravljanja društvenom reprodukcijom, a ne rezultat primjene ustavne strategije, kako to neki danas na sve moguće načine, suprotno argumentima, žele dokazati, kako bi omalovažili predložene promjene posprdnim nazivom kozmetika, polazeći od svojih želja da se mijenja bit ustavne strategije. Te snage stalno, vrlo uporno i glasno, i dalje pokušavaju optužiti Ustav iz 1974. godine za sadašnju krizu i stvarati atmosferu kako bez napuštanja strategije Ustava nema uvjeta za prevladavanje krize.

Koristeći kao argumente protiv koncepcije Ustava ekonomsku krizu i kontrarevoluciju na Kosovu, te jačanje policentričnog etatizma, oni postepeno ipak uspijevaju u širenju shvaćanja kod jednog broja radnih ljudi, pa i unutar SKJ, da su uzroci krize

Digitized by Google

ipak u pogrešnoj koncepciji Ustava, a ne u postojanju cijeloga sistema odlučivanja izvan ustavnog sistema. A sve to širi konfuziju i jača tendencije i unutar vodećih subjektivnih snaga da ipak treba mijenjati i samu strategiju, čime se šire kolebanja i gubi povjerenje u mogućnosti prevladavanja krize na osnovama samoupravljanja, kontinuiteta revolucije i njenih temeljnih principa. Pri tome se poseže za mnogim falsifikatima i tendencioznim tumačenjima pojedinih događaja i činjenica koji su daleko od istine. Tako se, na primjer, vrlo često mnogi u svojim zahtjevima za radikalnim promjenama Ustava, pa i samih temelja i osnovnih načela pozivaju na Kardelja, tvrdeći kako je on takve promjene tražio još 1977. godine. Međutim, prešućuju pri tome da je Kardelj tražio radikalne promjene u političkom sistemu i posebno promjenu uloge subjektivnih snaga, kako bi se otklonile prepreke primjeni novog ustavnog sistema. Dakle, tražio je isto ono što je utvrđeno i kao platforma ustavnih promjena — da se mijenja sve što otežava primjenu suštine Ustava, a ne da se mijenja i napušta sama suština Ustava. Prema tome, nema drugog puta za Jugoslaviju nego jačati društveno vlasništvo i vlast radničke klase, stvarati situaciju da radnici odlučuju o dohotku, da snose sudbinu dohotka primjenom tržišnih kriterija i ekonomskih zakonitosti, kao sredstva da se natjeraju i radnici i sve strukture u društvu da se racionalno ponašaju. Samo na taj način je moguće promijeniti strukturu moći u jugoslavenskom društvu i razvlastiti birokraciju na razini od organizacije udruženog rada i općine sve do federacije. A birokracije se međusobno tuku, a u suštini se međusobno štite. Zato i nije čudno što se ponovo uspostavlja, uprkos na izgled različitim interesima birokracija u raznim dijelovima Jugoslavije, sve veće jedinstvo u orijentaciji da se, umjesto otklanjanja pravih uzroka krize, glavna aktivnost ponovo prenese na institucionalne i normativne promjene.

Zato je potrebno vrlo realno utvrditi domet i značenje normativnih i institucionalnih promjena za otklanjanje krize, kako nas ne bi i dalje mnogi procesi i pojave koje se posljednjih godina u Jugoslaviji događaju i dalje iznenađivali i zbunjivali. Svakodnevno se čudimo novim iznenađenjima, ljutimo se što se mnoge stvari događaju suprotno našim planovima i očekivanjima. Kao da se nalazimo u stanju začaranosti u kojem sve oko nas izgleda čudno, neobično. Mnogi negativni procesi razvijaju se stihijno i suprotno mjerama koje su ih trebale usmjeriti u drugom pravcu (rast cijena, inflacija, nezaposlenost se ne smanjuje itd.).

Ako nam je danas lošije nego jučer a bolje nego sutra, objektivno i riječ promjena i novo dobijaju kod svakog čovjeka čarobno značenje kao izraz nada čovjeka da će promjene osigurati bolji život. U takvoj situaciji svi oni koji zagovaraju promjene postaju automatski progresivni, a svi oni koji pri tome pitaju kakve promjene — izlažu se opasnosti da budu svrstani u konzervativne snage i zagovornike statusa quo. Međutim, uprkos takvoj opasnosti, mislim da je potrebno uvijek postavljati pitanje —

Digitized by Google

kakve promjene, jer društvena kriza stvara povoljne mogućnosti za širenje iluzija i djelovanje različitih »popravljača svijeta«, koji žele iskoristiti stanje začaranosti i pod firmom »novoga« i »promjena« prokrijumčariti staro i prevladano.

Potrebne su nam promjene koje će efikasno otklanjati uzroke krize, a ne promjene koje će ponovo širiti iluzije u pogledu čarobnosti i svemoći institucionalnih i normativnih promjena, traženjem idealnih rješenja u pravnoj normi. U tom kontekstu treba realno sagledati i domet i bit novih ustavnih promjena, jer postoji realna opasnost da se ustavne promjene ne sagledavaju u sklopu ukupnih promjena koje treba poduzimati. Ako se zaboravi da je i u Kritičkoj analizi i na kongresima Saveza komunista vrlo precizno utvrđeno da kriza jugoslavenskog društva nije posljedica loše strategije utvrđene Ustavom, da nije posljedica ostvarivanja osnovnog ustavnog načela da radnici odlučuju o dohotku i da vrše ukupnu vlast u delegatskom sistemu, nego da je kriza posljedica funkcioniranja starog sistema u praksi, koji je ne samo sadržao nego i u nekim aspektima i učvrstio i proširio u suštini etatistički način upravljanja društvom, može se i nehotice otvoriti prostor za širenje novih iluzija o svemoći normi. To tim više što takve iluzije objektivno tjeraju vodu na mlin etatističkim strukturama, koje bi na taj način krivnju za krizu elegantno i neprimjetno prebacile ipak na Ustav, te bi mogle nastaviti raditi po starom i odlučivati o mnogim konkretnim i bitnim pitanjima u paralelnom (sivom) sistemu, umjesto u Ustavom utvrđenim institucijama.

Ne smije se zaboraviti da smo u proteklih desetak i više godina bili svjedoci stvarnog širenja društvene moći birokratsko-upravljačkog sloja, koji je na različite načine blokirao primjenu suštine novog Ustava. Zato i rasplet krize u jugoslavenskom društvu, prije svega, zavisi od toga koliko će se uz ustavne i druge normativne promjene mijenjati odnos snaga, koliko će se u praksi subjektivne snage realno izboriti za to da se onemogućava vlast političkih, državnih i poslovodnih struktura izvan ustavnih ovlaštenja, da se potpunije ostvaruje vlastita strategija da je osnovni cilj Saveza komunista, umjesto odlučivanja u ime radničke klase, stalno širenje realnih mogućnosti za neposredno odlučivanje samih radnih ljudi.

SKJ je prva komunistička partija koja je svojom revolucionarnom voljom, svojim Programom i izgrađivanjem socijalističkog samoupravnog sistema, čija je koncepcija utvrđena kao dugoročna strategija u Osnovnim načelima Ustava iz 1974, kao svoj revolucionarni cilj utvrdila ostvarivanje neposredne vlasti radničke klase u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela u samoupravnim i delegatskim institucijama.

Riječ je o tome da to treba i ostvariti. Zato je pitanje svih pitanja — kako mijenjati stanje u praksi, kako savladavati veliki raskorak između normi i prakse, između programa i zbilje,

Digitized by Google

a onda u takvoj cjelovitoj akciji popravljati i norme u funkciji te akcije.

To ne znači da ne treba radikalno mijenjati i mnoge odredbe Ustava i pogotovo ZUR-a i zakonodavstvo u cjelini. Ustavna norma može pomoći da se stvari mijenjaju, ali Ustav sam po sebi nije ništa više od hrpe papira. On postaje snaga tek u primjeni. A mi smo došli u krizu upravo zato što su mnoge norme, u stvari, ostale »hrpa papira«. Da bi norme sve manje i dalje bivale samo hrpa papira, treba idejne probleme raščišćavati. To je jedini put stvaranja idejnog jedinstva u praksi. Prema tome, osnovno pitanje na kojem Savez komunista može dobiti bitku, ili je neće dobiti, zavisi od toga koliko će on imati snage da se bavi idejnim problemima. A vidite, čim se počeo baviti idejnim problemima, nastala je velika povika na to što se u uvjetima krize Savez komunista bavi idejnim problemima. A upravo idejni problemi su glavno područje rada i djelovanja Saveza komunista. Jer, ako se Savez komunista i dalje bude bavio tehnologijom, ako on drži monopol i ako i dalje vrši kadrovski raspored, ako odlučuje o investicijama, ako prvenstveno djeluje preko države, on onesposobljava cijeli sistem samoupravljanja i preuzima na sebe odlučivanje, umjesto radnih ljudi, i stavlja u pasivni položaj radnog čovjeka. Prema tome, uprkos krizi ili baš zbog krize, ukoliko se brže ne vratimo akcionom uspostavljanju jedinstva u SKJ na tim temeljnim vrijednostima samoupravnog proizvodnog odnosa, utvrđenog u osnovnim ustavnim načelima, jugoslovensko društvo zapadati će u sve veću krizu, a i nacionalizam svih vrsta, od separatističkog do centralističkog, i dalje će jačati.

Ako na taj način Savez komunista ne raščisti odnose unutar svojih redova, mislim da će se kriza dalje širiti i produbljivati. U tom smislu slažem se sa onim drugaricama i drugovima koji su govorili da su glavni problemi ipak unutar Saveza komunista, a da ova desnica i ljevica, i staljinistička i građanska, koristi nejedinstvo u Savezu komunista.

I posljednji problem, koji je ne samo glavni izvor krize nego i nemoći da osiguramo jedinstvenu akciju na ostvarivanju usvojene strategije. Nijedna socijaldemokratska partija ne može funkcionirati ukoliko nakon velikih rasprava o strateškim pitanjima, oko kojih je postignuta suglasnost, a koja je postala politika te partije, njeni članovi rade suprotno od dogovorene politike. Isto tako, niti jedna socijaldemokratska partija, a kamoli komunistička, kadrovska partija, ne bi tolerirala da se članovi rukovodstva koji sudjeluju u utvrđivanju određene strategije i normi, i koji prihvate određene norme, ponašaju već sutradan kao da se ništa nisu dogovorili, nego sve počinje iz početka. I glavni problem našeg društva je, po prilici, u slijedećem: došli smo do takvog stanja neodgovornosti da upravo ove snage, uključujući i državne organe, pa i političke partijske strukture, umjesto da štite ustavnost i zakonitost, da insistiraju na jedinstvu akcije, provode samo ono što im trenutno odgovara. Nema snage, barem

Digitized by Google

nema dovoljno snage unutar našeg komunističkog pokreta da se na usvojenoj strateškoj liniji osigura jedinstvo u realizaciji u praksi. Ukoliko se na toj liniji ne budu brže raščišćavali odnosi unutar SKJ, vezano za ustavne promjene, neće biti moguće savladati krizu. U SKJ se u okviru načelnog jedinstva u prihvaćanju strategije razvoja jugoslavenskog društva još zadržavaju vrlo velike razlike, koje se izražavaju i u vrlo različitom pristupu koncepciji ustavnih promjena. Samo na izgled postoji jedinstvo u tome da ne treba mijenjati osnovna ustavna načela, odnosno da ukupne promjene trebaju biti u funkciji stvaranja uvjeta za potpuniju primjenu strategije osnovnih načela, jer se svakodnevno i iz redova SKJ ili barem uz njihovu prećutnu suglasnost predlažu rješenja suprotna osnovnim načelima. To znači da se politička borba prenosi na ustavne norme, te različite grupe nastoje ustavnom normom osigurati legalitet svojoj koncepciji, kako bi i pomoću normi mijenjali odnos snaga u svoju korist. U tom kontekstu razlike oko strategije ustavnih promjena dobijaju mnogo veće značenje, jer se kroz borbu za pojedina rješenja ustavnog sistema u stvari vodi politička borba različitih shvaćanja daljeg razvoja Jugoslavije.

Na primjer, znatne snage i unutar Saveza komunista Dugoročni program ekonomske stabilizacije tumače (suprotno usvojenim koncepcijama) kao novi program i novu strategiju, koja je suprotstavljena koncepciji vlasti radničke klase, udruživanju rada i sredstava i samoupravnoj integraciji Jugoslavije, odnosno kao novu strategiju koja se ne može provesti ukoliko ne napustimo koncepciju socijalističkog samoupravljanja koja se temelji na društvenom vlasništvu i osnovne principe jugoslavenskog federalizma. Nasuprot tome, mnogi se suprotstavljaju tržištu i robnoj proizvodnji i nužne mjere i promjene koje trebaju osigurati tržišnu proizvodnju proglašavaju povratkom na kapitalizam.

Ili, na primjer, danas su u Jugoslaviji na udaru sporazumijevanje i dogovaranje. Ona se nastoje kompromitirati po svaku cijenu, te prikazati kao glavni uzrok krize. Pokušavaju se promašaji starog etatističkog sistema prebaciti na samoupravljanje, da bi se stalno i vrlo organizirano stvaralo uvjerenje kako bez napuštanja samoupravnog sporazumjevanja i društvenog dogovaranja nema izlaska iz krize. Umjesto usuglašavanja, kao navodno veći domet demokracije, nudi se nadglasavanje i majorizacija, čak i kod ustavnih promjena, čime bi se snažno ugrozili avnojevski principi koji garantiraju ravnopravnost narodima i narodnostima i pravo da ravnopravno uređuju bitne principe zajedničkog života. Jugoslavija je konstituirana odlukama AVNOJ-a kao zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, kao najviši stupanj slobodne zajednice u kojoj narodi i narodnosti žive zajedno realizirajući u revoluciji svoje pravo na samoopredjeljenje i ujedinjenje; zato je svako nadglasavanje i majorizacija mimo volje pojedinog jugoslavenskog naroda, bez obzira na namjere predlagača, rušenje

Digitized by Google

temelja avnojevske Jugoslavije. Isto tako, neki i unutar Saveza komunista kao da namjerno zaboravljaju da je sporazumjevanje, usuglašavanje, odnosno utvrđivanje prava i obaveza na osnovu suglasnosti, mnogo više od metoda odlučivanja, da je to sama bit socijalističkog samoupravljanja. Zbog toga su napadi na konsensus, na sporazumjevanje — napadi na samu suštinu samoupravljanja. Ako nam se kao veći stupanj demokracije nudi majorizacija i nadglasavanje, onda smo dužni barem reći onima u vlastitim redovima koji to rade da je to u suprotnosti s tekovinama socijalističke revolucije i da je u suprotnosti sa svim odlukama svih legalnih organa u Jugoslaviji.

Digitized by Google

Svetislav Stojakov

Kritika kritike

Miloš Nikolić je juče govorio o socijalno-klasnoj uslovljenosti socijalističke demokratije i o demokratiji novog tipa, demokratiji pluralizma samoupravnih interesa kao strateškom pitanju socijalizma i revolucije, koji je u nas izražen u sklopu strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, odnosno o onome što je pre mene govorio Tomac u vezi sa odlučivanjem radnika o uslovima i rezultatima svoga rada.

Valja podsetiti da je Edvard Kardelj još u svom poznatom predavanju u Oslu 1954. istakao da je razlika između buržoaske i socijalističke demokratije u tome što je prva oblik države, a druga oblik odumiranja države, i to je produbljeno analizirao u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Nisam siguran da su svi u našem pokretu raščistili sa dijamatskim stanovištem — da država odumire njenim jačanjem i kumuliranjem svojih funkcija. Na žalost, mnogi naši razgovori, okrugli stolovi, teorijski radovi nisu otišli dalje od toga što je Kardelj u *Pravcima* napisao, a često su ispod toga nivoa marksističke analize, ili se svode na zahteve da treba teorijski istraživati diferenciju, specifiku socijalističke demokratije jugoslovenske prakse. Verovatno će ova naša rasprava biti podsticaj, a, možda, u po nečemu i doprinos tim naporima.

Ja, međutim, ne želim o tome da govorim, nego o kritici i borbi mišljenja u našoj društvenoj situaciji, i posebno u Savezu

Digitized by Google

komunista. Razume se, pri tome imam u vidu da su novi prodori u razvijanju socijalističke demokratije mogući samo ukoliko se SK u ostvarivanju svoje vodeće uloge i sâm dalje demokratizuje, razvijajući borbu mišljenja u sopstvenim redovima i podstičući demokratski dijalog u društvu. Uostalom, sva programska dokumenta i Statut SK Jugoslavije zahtevaju da demokratski dijalog i borba mišljenja budu stalan metod u izgrađivanju i utvrđivanju politike, stavova i odluka SKJ. Svi znamo da u društvenoj i partijskoj praksi u vezi sa ovim ima dosta lutanja i nesporazuma.

Značajno obeležje naše idejne situacije je nesigurnost, zbunjenost i teškoće u razlikovanju konstruktivne kritike od one koja je destruktivna, kritizerske i rušilačke. Mnogo se prigovara zbog toga što heterogenost pristupa javnoj kritici i borbi mišljenja, među komunistima, sve više prelazi meru demokratske tolerancije, i mnogi se u tome teško orijentišu.

»Karte« se toliko mešaju da je kritika nekih članova SK bliže opozicionoj kritici nego komunističkoj borbi mišljenja. A neči ja kritika je takva da služi kao oslonac delovima inostrane tendenciozne štampe, koja stalno vreba i očekuje da li će i kada će već jednom da »eksplodira« to jugoslovensko »bure baruta«, prepuno ekonomske i društvene krize, deobâ i nejedinstva.

Šira javnost reaguje na teritorijalnu homogenizaciju kritike i na manir žestoke kritike svega što je »preko plota«. Postaje već zabrinjavajuće sa koliko se različitosti i relativizacija interpretiraju usvojeni stavovi i zaključci. Nećemo ovde ulaziti u poseban problem poplave normi, zakona, stavova, zaključaka, dogovora i sporazuma, o čemu su neki drugovi pre mene govorili.

Mora se, međutim, dublje analizirati šta omogućava toliko različito poimanje usvojenih opredeljenja i stavova, odnosno politike SKJ, ali su među mogućim odgovorima svakako i oni da su zaključci toliko načelni da ostavljaju mogućnost da svako izađe sa svojim viđenjem, ili se tiču bitnih pitanja koja nisu prethodno široko demokratski prodiskutovana u partijskoj i široj društvenoj javnosti. Članstvo Saveza komunista i šira javnost nepovoljno reaguju na one rasprave, izjave i međusobne javne obračune, »prepucavanja« koji pod maskom demokratskog dijaloga šire nepoverenje, razmirice, podstiču malograđanska, kuloarska i politikantska ogovaranja. To ide naruku onima koji su skloni da navijaju ili se opredeljuju prema ličnostima, umesto da misle svojom glavom i da se opredeljuju prema argumentima i stavovima Saveza komunista Jugoslavije.

Izjave pojedinih članova Saveza komunista o značajnim pitanjima naše idejne situacije su ponekad toliko protivrečne, pa i oštro sukobljene da se čovek ponekad zapita — da li je to izraz razvijenih demokratskih odnosa u SK, ili bi to pre mogao biti znak da se ponašamo kao da ne pripadamo istom Savezu komunista, da u njemu nema samo idejnih razlika nego i ideološke različitosti. Takva ponašanja naginju ka tome da se zapliva u li-

Digitized by Google

beralističke i oportunističke vode, u kojima bi SK više ličio na klub za debatovanje nego na organizaciju revolucionarne akcije.

Bez obzira na to što je data jednim drugim povodom, Kardeljeva analiza naše društvene kritike, posebno one koja pretenduje da polazi od Marksove kritike svega postojećeg, ima trajniji, a za savremene uslove i aktuelni značaj. Odbacujući kao neosnovan prigovor da se »službena politika« meša u stvari nauke, kritike i filozofije, Kardelj ističe da je istina upravo suprotna, odnosno da se već »umešala«, ali ne službena, neka druga politika u deo naše društvene kritike, »nauke« i filozofije i pokušava da ih pretvori u svoje oružje. Ta kritika, zapravo, nema bitna svojstva socijalističke, marksističke kritike, mada se često formalno oslanja i poziva na Marksovu bespoštednu kritiku svega postojećeg. Pri tome ona ostaje samo na nivou negiranja postojećeg, a pri tom nije važno sa kakvih pozicija i sa kakvim ciljem se kritikuje. Umesto da kritikuje etatističke birokratske i druge deformacije i devijacije, zaostalost i zaostajanje, ona se često obrušava na postojeće, upravo na ono što nosi klicu sutrašnjeg, kako je pisao Kardelj. Time se ona obara, zapravo, na ono što je najnaprednije, mada je ponekad u samom zametku. Na taj način, takva kritika pothranjuje dogmatsku apologiju svega postojećeg, a ni jedna ni druga kritika, kako znamo, ne mogu biti podsticaj za menjanje društvene stvarnosti.

Obe kritike — i destruktivna i dogmatska — napuštaju stvaralački odnos prema praksi (slepom kritikom ili slepom odbranom) i time gube obeležja konstruktivne marksističke kritike, koja istovremeno i »ruši« i »gradi« još humanije, ravnopravnije, demokratičnije društvene i međuljudske odnose. Umesto toga, kritizerstvo, apologetsko posmatranje činjenice iznad vremena i prostora izvor su jalovosti takve kritike.

Postavlja se pitanje: da li kritika i borba mišljenja u našoj savremenoj društvenoj situaciji više doprinose jedinstvu ili nejedinstvu SKJ, njegovih rukovodećih organa, kao i svih subjektivnih socijalističkih snaga, i da li su one više izražene u procesu demokratskog tragalaštva za rešenjima, ili su više naglašene u sprovođenju usvojenih stavova i dogovorene politike. O tome postoje različite ocene i mišljenja.

Svi smo saglasni u tome da jedinstvo nije statično stanje, nego dinamičan proces, da se ono neprekidno izgrađuje, učvršćuje u revolucionarnoj akciji, ili rastače u oportunizmu, trulom kompromiserstvu i stagnaciji demokratskog procesa. Različitost ocenjivanja stepena jedinstva i nejedinstva vidljivi su, primerice, u tome kada se povremeno javno ocenjuje da nema vidljivog, dubljeg nejedinstva rukovodećih organa SK u osnovnim i strateškim pitanjima.

Nesporazum, zatim, dalje nastaje u vezi s tim šta čini sadržinu te strategije. Po jednima, to su temeljne vrednosti ovoga društva — socijalističko samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, federalno ustrojstvo zemlje i slično, ili ono što je

Digitized by Google

juče Nikolić govorio na toj liniji. Po drugima, takav globalni strateški okvir nije dovoljan za jedinstvenu revolucionarnu akciju SK u društvu. Najveći deo članstva SK i radnih ljudi i građana ne zadovoljava se samo jedinstvom na tom planu i na tom nivou. S pravom se traže uspešnije i delotvornije akcije i revolucionarne promene. Tu dolazimo i do pitanja odnosa prema XIII kongresu SKJ. Nikolić je s razlogom juče pominjao strategiju, strategijski značaj X i XI kongresa. Poslednji, XIII kongres, kako svi znamo, činio je pokušaje i odgovorio na neka aktuelna pitanja i dileme — kako izići iz ekonomske i društvene krize i dalje razvijati politički sistem u sadašnjoj konkretnoistorijskoj situaciji. Neki to omalovažavaju i zaobilaze. U javnom političkom govoru i delovanju otvaraju se pitanja na koja je Kongres dao odgovore, a deluje kao da tih odgovora nije ni bilo.

U političkom radu i delovanju, s tim u vezi, neretko izbegavamo pozivanje na partijska, kongresna i druga društvena dokumenta, ili to činimo odviše uopšteno, a ne konkretno, ponekad gotovo uz izvinjavanja i zato pojedinci radije pominju ili citiraju, bez izvinjavanja, izjave nekih funkcionera nego stavove Programa, Kongresa, ili stratega naše revolucije. Izgleda kao da ulazi u modu podsećanje na to šta je rekao koji »važan drug« u federaciji, republici ili pokrajini, a možda i u ponekoj opštini. A postepeno se zaboravlja šta je rečeno na kongresu jugoslovenskih komunista.

Na taj način, svesno ili nesvesno, u dnevnopolitičkoj praksi i tekućoj akciji zaboravljamo i potiskujemo kongresne odluke i stavove. Takvim postupcima komunisti i radni ljudi gube poverenje u najviše partijske kolektivne organe, pa i kongrese, pothranjuju se birokratski odnosi i liderske ambicije na svim nivoima. Bojim se da konfuziju ili nespokojstvo unose i oni interpretatori partijske politike kojima su dokumenti samo okvir i zaštitni znak za iznošenje a ponekad i nametanje ličnog stava. Istina, povremena uopštenost i nepreciznost na najosetljivijim tačkama naših zaključaka vešto koriste pobornici potpuno oprečnih zalaganja, pozivajući se na jedne te iste stavove. Podosta je primera koji to mogu ilustrovati. Pitam se: da li je rukovodstvo SK Jugoslavije obavezno da tumači stavove kongresa, u ovom slučaju XIII kongresa SKJ, kada u delovima SKJ nastaju različiti stavovi o jednom istom pitanju, a svi pokriveni frazom da je to u skladu sa odlukama XIII kongresa SKJ? Nema ustavnog suda u Partiji koji će reći da je nešto u skladu ili nije u skladu sa Ustavom. Centralni komitet Jugoslavije i njegovo Predsedništvo su, po mom mišljenju, obavezni da tu politiku tumače, kada nastaju sporovi šta je neophodno za jedinstvenu revolucionarnu akciju, i u tome ih niko ne može zameniti. A ima se utisak da to oni ne čine ili pak to ponekad rade uz kompromise, koji ostavljaju mogućnost da svako ostane pri svome.

Vredno je zapaziti da se u razvijanju demokratskog dijaloga u nas sve više i pojedini članovi SK, kao i članovi odbora za

Digitized by Google

zaštitu umetničkih sloboda, pozivaju na izvanrednu Volterovu maksimu: »Ne slažem se sa tvojim uverenjem, ali spreman sam i život dati da svoje uverenje možeš iskazati«. I komunisti, pa i rukovodeći ljudi i članovi odbora za zaštitu sloboda pozivaju se na iste Volterove misli. Motivi pozivanja svakako su različiti. U prvom slučaju reč je o demokratskoj tolerantnoj borbi mišljenja i kristalizaciji istine i zajedničkog stava, koji će obavezivati u jedinstvenoj akciji. A u drugom — pozivanje na Voltera, teži se za postizanjem legaliteta i legitimiteta napada na temeljne vrednosti ovog društva, što potvrđuju i neke aktuelne situacije, na primer, ona u vezi sa osnivanjem Fonda solidarnosti itd.

I da završim sa nekoliko reči o metodu idejne borbe.

Različiti, pa i suprotni pogledi na metod idejne borbe nastaju neretko zbog toga što, umesto blagovremenog, znalačkog, pa i superiornog razobličavanja marksističkom kritikom svega što je retrogradno, dehumanizirajuće i politikantsko u stvaralaštvu, u našem društvenom i političkom životu, a samim tim šireći prostore za afirmaciju stvaralačkih sloboda, pojedinci, među njima i neki u rukovodećim telima SK, stalno se vraćaju omiljenoj temi da SK treba da se bori »za«, a nipošto ne »protiv«. Time, se dugo drži otvorena diskutabilna, iskonstruisana pa i lažna, manje upućenima privlačna, dilema — da li je zadatak SK da se bori za pozitivni program, za socijalističko samoupravljanje za rešavanje otvorenih pitanja ili protiv svega onoga što mu je suprotstavljeno. Pri tome se čak negira i mogućnost, a pogotovu realitet da SK uopšte ima pozitivni program, pa i pozitivni program izlaska iz krize. Zna se, međutim, iz istorije SK Jugoslavije da se on uvek borio na oba fronta, vodeći računa o tome da neprekidno otvara perspektivu, ostvaruje demokratizaciju i humanizaciju međuljudskih odnosa na osnovama samoupravljanja i da, kako je pisao Kardelj, »ničim nećemo snažnije tući ostatke starih protivnika, pa i nove, nego takvim naporima«. U uslovima kada je bio neodlučan, kolebljiv, kada nije bio dosledan klasno-revolucionarnoj orijentaciji, onda je čak i nacionalizam dobio propusnicu, jer je stalno imao i one njegove tumače koji su, umesto energične borbe protiv svakog nacionalizma, želeli da se u tome zastane dok se nacionalizam ne protumači ne analizira i svestrano naučno ne izuči — zašto se on javlja, koje ga naše slabosti pothranjuju i gde su mu glavni izvori, što je sve, bez sumnje, značajno, pa će otklanjanjem tih uzroka i nacionalizam automatski nestati. Neki idu čak dotle da tvrde da se on ne može uspešnije savladavati bilo gde dok traje ekonomska kriza u nas, koju, opet, proglašavaju glavnim uzrokom nacionalizma. Tako se krug zatvara i pristaje se na verbalističku borbu sa nacionalizmom od koje ga, kao što pokazuje istorijsko iskustvo, glava nikada nije zabolela.

Digitized by Google

Milija Komatina

Kome treba fakultativna demokratija

Mnogi su već rekli, u političkog publicistici, ali da to ponovimo, da je demokratija pojam koji je veoma mnogo upotrebljavan ali i zloupotrebljavan. Gotovo svi politički pokreti, s malim izuzecima, za više od 100 godina, deklarisali su se za demokratiju. Ta okolnost nas upućuje da se, kada je riječ o demokratiji, prije svega pitamo kakav je odnos između projektovanih demokratskih normi i društvene prakse.

Sasvim je razumljivo da mora i da treba da postoji raskorak između projekta demokratije i onoga što se u živoj i neposrednoj društvenoj praksi ostvaruje. Ali, ako sa tog stanovišta rasuđujemo o stanju stvari u našem društvu, onda moramo priznati činjenicu da je suviše veliki raskorak između projektovanih normi i stanja stvari u društvu. Da bi stvar bila još gora, nije riječ samo o tome da nemamo dovoljno objektivnih mogućnosti da ostvarujemo ono što želimo nego i o tome da, u ime demokratije, i ne želimo da budemo dovoljno privrženi onome što se u demokratskoj praksi iskristalisalo i usvojilo kao društveni stav, društvena norma, obaveza.

Da je to stanje takvo o tome govore činjenice o neefikasnosti gotovo svih naših sistema — ekonomskog, političkog, pravnog. Poznate su činjenice o tome, pa ih u ovoj prilici i ne treba pominjati. Dogodilo se nešto ružno sa našom demokratijom —

Digitized by Google

ona je u nekom smislu postala fakultativna — ostvaruje se kad se to hoće ili se ne ostvaruje, a u oba slučaja polazi se od tobožnjih demokratskih društvenih potreba. Fakultativnost demokratije proizlazi kao nekakav vid prakticiranja slobode. Ako ne bi bila fakultativna, već stabilna, efikasna, onda bi to tobož bio atak na slobodu. Problem je komplikovan i može da podrazumijeva različite stvari — od toga da određene društvene norme i odluke nisu donesene na demokratski način do toga da nosioci realizovanja tih normi i odluka, zbog nečega (a zna se da bi to prije svega moglo biti zbog očuvanja nekih stečenih pozicija) ne žele realizovati. Kao ilustraciju toga da naše proklamovane i zvanične norme realno ne važe najbolje može da posluži podatak o tzv. divljoj gradnji u zemlji. Svi naši gradovi višestruko su opasani kućama koje su podizane na takozvani »divlji« način. Šta to govori o našem pravnom sistemu i o društvenom sistemu u cjelini!?

Idejni oslonci relativiziranja demokratije su različiti. Oni, prije svega, proizlaze iz stanja društvenog bića iz odnosa snaga u društvu. Ali, postoje i neke, nazovimo ih neadekvatno i uzgred ideologijama, koje su ili uzrok ili bar opravdanje toga što je naša demokratija neefikasna.

Prvi od tih oslonaca jeste teza o tzv. »čvrstoj« ruci. Poznato je šta se pod tim podrazumijeva — da ne treba slijediti niti podržavati ideologiju i praksu staljinizma i dogmatizma. Ali, ta floskula, s obzirom na odnos prema usvojenim stavovima i odlukama, pokazala se kao direktan otpor ostvarivanju demokratije — kao ideološki oslonac za relativiziranje svega i svačega i za stavljanje u isti ravan i onih koji su za naš socijalizam i onih kojima do toga nije ni stalo. Nije riječ o tome treba li »čvrsta« ruka, ili možda »meka« ruka, već čija je ruka u akciji i kakvi su njeni efekti. Aprioristički otpor prema sistemu koji bi bio stabilan i čvrst, direktan je otvor za ulivanje u sve tokove našeg društvenog života svih postojećih struja, uključiv i neprijateljske, o čemu je već bilo dosta govora.

Ima još jedan, nazovimo ga opet neadekvatno, idejni oslonac relativiziranja i neefikasnosti demokratije. To je odnos prema forumima. Decenijama se ponavlja u političkim govorima da nam ne treba forumski rad. Riječ je o potrebi borbe protiv osamostaljivanja, tj. birokratizovanja foruma. Ali, ako se samo kaže — ne treba nam forumski rad, onda time, ipak, to nije rečeno. To je atak na forume kao takve. I kakve su posljedice: upravo loše — jer ne stimulišu rad foruma, degradiraju ih u njihovoj praksi i u odnosu raznih društvenih subjekata prema njima. A, u podjeli rada koja još postoji i koje će postojati dugo, ne možemo se odreći foruma. Ako oni ne rade ili ne rade kako treba, a društveni poslovi se ipak na neki način opošljavaju, onda je jasno da to čini neko drugi ko za to nije ovlašćen, nije legitiman, što znači da je na djelu nedemokratska praksa. Time smo došli

Digitized by Google

do teme o takozvanim neformalnim grupama, o neformalnom radu, što bi zasluživalo posebnu analizu.

Očito je, dakle, da je bitno pitanje smanjivanje raskoraka između projekta demokratije i njenog realnog društvenog prakticiranja, približavanje projekta i prakse. Bolje su i lošije norme a koje se ostvaruju nego one druge koje su bolje kao projekt — a koje se ne ostvaruju. Najgora je vlast — bezvlašće.

Cilj svake demokratije koja teži maksimumu mora biti njena neposrednost — uključivanje i u procese društvenog odlučivanja i u sve druge procese društvenog života cjelokupnog stanovništva. Mi i činimo korake u tom pravcu. Ali, naše društvo je političko mada se razvija na socijalističkoj samoupravnoj osnovi, što je i osnova za prelazak s političkog na društveni plan. I dokle god smo političko društvo, onda nije važno samo to imamo li ili nemamo neposrednu demokratiju u njenom punom vidu, već to kako funkcionišu političke institucije i forumi, kakva je i kolika legitimnost vlasti, i u kojim je strukturama i na kakav način se koristi društvena moć. S tog stanovišta bitno je u ovom trenutku — a to će biti još dugo — pitanje odnosa društvene baze i subjekata odlučivanja, foruma, rukovodstava. Pitanje izbornog sistema, njegove stvarne demokratizacije, jeste pitanje koje se ne može nikako mimoići.

Sada smo ušli u godinu kada će politički život karakterisati aktivnost na ustavnim promenama. Učinili bismo premalo u mijenjanju Ustava nabolje ukoliko osnovno polazište ne bi bilo stvaranje normativnih, a tim posredstvom i društvenih, pretpostavki za efikasnije funkcionisanje društvenog sistema u cjelini. Ne treba nam Ustav u Smislu nekakvog iluzionističkog doktrinerstva, pri čemu ne mislimo da je postojeći Ustav takav, ali mislimo da ima protivrečnosti koje ne omogućavaju efikasno ostvarivanje njegovih odredbi. Potrebno je, dakle, Ustav čije će odredbe realno korespondirati u relanim društvenim odnosima.

Što se tiče Saveza komunista i njegovog odnosa prema društvenoj demokratiji, jasno je da u tom pogledu Savez komunista može avangardno doprinositi razvoju demokratije samo tada ako ima, unutar svojih redova, razvijene demokratske odnose. Ali, s obzirom na faktičko stanje Saveza komunista — da je on takoreći »društvo u malom«, i da ono što podrazumijevamo pod avangardom nikako nije njegovo cjelokupno članstvo već da su to samo njegova jezgra — onda ne može biti riječi, da i u Savezu komunista u ime demokratije, treba omogućiti da svaki njegov član ima podjednak društveni uticaj, podjednak uticaj na politiku Saveza komunista i podjednak društveni uticaj sa pozicija avangarde shvaćene u nekom aprioristićkom smislu. Čak obrnuto. I u Savezu komunista treba neke grupe i pojedince onemogućiti ili se bar jasno razgraničiti sa njima, da bi demokratija imala smisao koji odgovara karakteru našeg socijalističkog samoupravnog društvenog sistema.

Digitized by Google

Sve ono što bi trebalo da postaje realni fakticitet našeg društva, u najdubljoj je vezi sa razvojem socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Naša demokratija — to je naše socijalističko samoupravljanje. Ako bi demokratija bila samo dodatak samoupravljanju onda na djelu i u punom i u pravom smislu ne bismo imali ni samoupravljanje niti demokratiju. Demokratija bi u tom slučaju bila neki poklon »društvu od strane nekih društvenih struktura koje to čine« sa monopolskih pozicija, pri čemu taj poklon ne bi nikada bio ni po obimu niti po karakteru ono što je suština stvarne socijalističke demokratije.

Digitized by Google

Dragan Mrkšić

Tri strateška zadatka

Najpre bih izneo utisak da se u našem javnom životu nedovoljno ukazuje na jednu od devet rezolucija koje su usvojene na 13. kongresu, a to je: Zadaci Saveza komunista o ostvarivanju sloboda, prava i odgovornosti čoveka i građanina u socijalističkom samoupravnom sistemu. Donošenje posebne rezolucije posvećene ostvarivanju sloboda, prava i odgovornosti, na određen način, govori o potrebi dalje demokratizacije u društvu i o odnosu Saveza komunista prema tom pitanju.

Uvažavajući okolnost da Savez komunista u sadašnjoj društveno-političkoj situaciji, u osnovi, ima tri strateška zadatka — sprovođenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i opšte razvijanje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, unapređivanje funkcionisanja i dogradnje političkog sistema i uspostavljanje na višem stepenu idejnog i akcionog jedinstva — nijednog trenutka ne bismo smeli zapostaviti izvršavanje zadataka vezanih za dalje ostvarivanje sloboda, prava i odgovornosti radnih ljudi i građana u našem društvu.

Čini mi se da je veoma bitno da se sprovođenju ovih zadataka ne pristupi izolovano, već integralno, odnosno zajedno sa ostalim zadacima koji proizlaze iz zaključaka kongresa i konferencija Saveza komunista. Naime, ovi zadaci se ne mogu realizovati apstraktno, već jedino zajedno sa prevazilaženjem postojeće

Digitized by Google

složene društveno-ekonomske situacije, otklanjanjem zastoja u razvoju samoupravljanja i uz eliminisanje svih onih slabosti što se manifestuju u delovanju Saveza komunista.

Dalji razvoj demokratije neodvojiv je od ovih suštinskih procesa na kojima treba da se angažuje Savez komunista, a to podrazumeva međusobnu uslovljenost, zavisnost razvoja društveno-ekonomskih odnosa, političkog sistema, idejno-političkog, organizacionog i akcionog jačanja Saveza komunista. Drugim rečima, navedeni značajni procesi se ne mogu ostvarivati bez daljeg razvoja demokratije. Naime, demokratija će se u većoj meri razvijati ukoliko se doslednije bude realizovao Dugoročni program ekonomske stabilizacije, brže sprovodile društveno verifikovane promene u normativnom delu Ustava, ZUR-a i drugih sistemskih zakona, ali i unapredilo ponašanje i delovanje mnogobrojnih društvenih subjekata, uključujući i Savez komunista.

Smatram da je naglašavanje ove međuzavisnosti vrlo bitno, pošto ima shvatanja prema kojima je prevashodan zadatak da se otklone mnogobrojne slabosti u ekonomskoj sferi, bez obzira na metode i posledice po razvoj samoupravljanja. Očigledno je da se iz složene društveno-ekonomske situacije ne može izići ograničavanjem samoupravnih prava, obaveza i odgovornosti, već njihovim daljim razvijanjem.

Afirmisanje i, naravno, sprovođenje ove rezolucije, sem što ima veliki značaj, kao, uostalom, i sprovođenje drugih rezolucija, poseduje i jedan dodatni. Naime, jasno pokazuje da je Savezu komunista stalo do daljeg razvoja demokratije, da nije reč o nekakvoj dogmatski okoreloj partiji kominternovskog tipa, koja smatra da je moguće jednom zasvagda ostvariti sve slobode i prava i koja dostignuti stepen demokratija proglašava krajnjim dometom. A partiji koja je u okviru svog istorijskog razvitka inicirala i aktivno učestvovala u nizu revolucionarnih promena, partiji koja se svesno opredelila za to da bude pokret a ne partija poretka, dalji razvoj samoupravne demokratije mora biti jedan od prioritetnih zadataka.

Stoga se ne bi mogle prihvatiti ponegde isticane teze o tome da Savez komunista nema jasan programski odnos prema razvoju demokratije, da je Savezu komunista prioritetno očuvanje postojećeg stanja, da mu, u krajnjoj liniji, nije ni stalo do razvoja demokratije.

Odbijajući ovakve stavove, obavezni smo istovremeno da sa puno kritičnosti govorimo i, što je mnogo važnije, otklonimo slabosti u sprovođenju utvrđenih zadataka, između ostalog i onih koji se odnose na dalji razvoj samoupravne demokratije, što podrazumeva i veći stepen operativne razrade sprovođenja navedene rezolucije.

U realizaciji ovih stavova navešću samo neke bitne pretpostavke za njihovo ostvarivanje.

Pre svega, potrebno je jasno ukazati na to da postoji potreba za daljim razvojem demokratije, ali socijalističke i samo-

Digitized by Google

upravne, a ne one koja je inspirisana ideologijom državnog, administrativnog socijalizma ili građanskog društva.

Naravno, malo se ko od zagovornika ovih ideja jasno deklariše, te nam je u okviru idejno-teorijskog, ali i praktičnog rada potrebna veća osposobljenost za argumentovano ogoljavanje ovakvih zalaganja. U preambulama ovakvih zahteva česti su pozivi na socijalističko samoupravljanje, a u bitnome njihovom delu nude se elementi njemu neprimereni. Ima i predloga kojima se pokušava kombinovati ono što je nemoguće ostvariti — etatizam u upravljanju privredom i slobode i prava karakteristične za građansku, parlamentarnu demokratiju. Naravno, obavezni smo da se ovakvim tezama argumentovano suprotstavimo i, pre svega, da što odlučnije doprinesemo doslednijem ostvarivanju ustavnog koncepta socijalističke samoupravne demokratije, što će ujedno biti i najjači argument za odbacivanje ovakvih shvatanja.

Potrebno je ujedno energično se suprotstaviti dogmatskim snagama koje žele očuvanje postojeće situacije, kojima obezbeđuju sebi privilegije što nisu zasnovane na radu i rezultatima rada. Dakle, primereno svojoj revolucionarnoj ulozi, Savez komunista se sa istom odlučnošću mora suprotstavljati i zagovornicima promena, kako u privrednom tako i u političkom sistemu, koji svoje ideje crpe iz etatističke ili građanske ideologije, kao i protivnicima nužnih promena u okviru sistema samoupravno udruženog rada.

Za dalji razvoj demokratije nužno je razvijati i unutarpartijsku demokratiju, što je i obaveza utvrđena Statutom da »izgradnja, učvršćivanje, jačanje i razvoj unutrašnjih odnosa zasnovanih na principima demokratskog centralizma je bitan uslov daljeg samoupravnog i demokratskog razvoja našeg društva. Ravnopravnosti naroda i narodnosti, republika i pokrajina, razvoja i obogaćivanja oblika delegatskog i samoupravnog odlučivanja u novim demokratskim i samoupravnim sadržajima i u funkciji samoupravnog sporazumevanja i društvenog organizovanja i razvijanja jedinstva radničke klase, ravnopravnosti bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije« (član 8. stav 2. Statuta SKJ).

U dalju demokratizaciju društva Savez komunista se ne bi smeo uključivati sa strane, već iznutra, prednjačeći i ujedno stalno unapređujući demokratske odnose unutar SK. S tim u vezi, morali bismo odlučnije argumentovano odbacivati teze po kojima razvoj demokratije u socijalističkom samoupravnom društvu nije moguć bez postojanja višepartijskog sistema, po kojima demokratski centralizam, kao osnovni i opšti princip unutrašnjih odnosa, organizovanja i delovanja SK nužno prerasta u birokratski i despotski centralizam, po kojima je delovanje Saveza komunista organizovanog na principu demokratskog centralizma nespojivo sa samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, koji spadaju među osnovne principe organizovanja našeg društva, po kojima je pluralizam samoupravnih

Digitized by Google

interesa nespojiv sa delovanjem SK kao vodeće idejno-političke snage itd.

Neophodno je nastaviti sa eliminisanjem nesklada, odnosno zanemarivanja nekih bitnih komponenti unutar inače jedinstvenih procesa. Tu, pre svega, mislim na naglašeno korišćenje prava na račun obaveza i odgovornosti u celokupnom društvu, čime se narušava jedinstvo ovih komponenti, a što utiče na odsustvo neophodne ravnoteže u sprovođenju sva tri navedena elementa. Zatim na znatno izraženije ispoljavanje raznih interesa, pri čemu treba imati u vidu da nisu svi samoupravni, u odnosu na angažovanje za njihovim usaglašavanjem i dolaženjem do zajedničkih i opštih interesa, dakle, davanje prioriteta ličnim nad društvenim interesima. Na u samom Savezu komunista znatno naglašenije korišćenje prava na demokratski dijalog i borbu mišljenja, što je inače nužni metod pri izgrađivanju političkih stavova i ocena, u odnosu na poštovanje obaveza da se u praksi dosledno sprovode demokratski donete odluke.

Drugim rečima, ima pojava da se princip društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja želi preneti u sâm Savez komunista, ali i pojava da se demokratski centralizam, kao nezamenljivi princip unutrašnjeg života u SK, proklamuje kao osnovni princip organizovanja samoupravnog društva, što bi, u krajnjem, značilo vraćanje na pozicije jednopartijskog sistema.

Mobilizirajući radne ljude da ispoljavaju i usaglašavaju svoje raznovrsne samoupravne interese, što je jedna od suštinskih pretpostavki izgrađivanja socijalističke samoupravne demokratije, SK bi se odlučnije morao oslobađati i pojava da postaje zarobljenik i propagator samo parcijalnih interesa, ali i zapostavljanja svojih integrativnih i kohezionih funkcija. Potrebno je jasnije praviti razlike između samoupravnog pluralizma interesa u društvu i pojava idejnog i akcionog pluralizma u samom Savezu komunista, što nameće potrebu odlučnijeg jačanja idejnog i akcionog jedinstva u samom Savezu komunista.

Upravo u ovim neusaglašenostima vidim prostor za odlučnije delovanje SK u funkciji razvoja demokratije u društvu i samom Savezu komunista. Dakle, valja insistirati na tome da se ravnomerno, pored prava, realiziju i obaveze i odgovornosti, da se ne mobilišu radni ljudi i građani (mada i u okviru toga ima nedovoljno organizovanja i delovanja Saveza komunista) samo da ispoljavaju svoje različite samoupravne interese i potrebe nego i da obezbeđuju njihovo demokratsko usaglašavanje i sintezu, da SK svoje članove, organizuje i organe upućuje ne samo na dijaloge već i na sprovođenje demokratski utvrđene politike.

Polazeći od ocene, koju su dali 12. i 13. kongres SKJ da je osnovni sukob u našem društvu — sukob između samoupravljanja i etatizma, očigledno je i da se sam Savez komunista mora znatno odlučnije okretati delovanju u Socijalističkom sa-

Digitized by Google

vezu, gde se može neposredno povezivati sa radnim ljudima i građanima, a manje, odnosno samo u meri u kojoj je to neophodno, sa državnim i poslovodnim organima.

Očigledno je da se iz složene društveno-ekonomske situacije ne može izići isključivo aktivnošću državnih organa i organa društveno-političkih organizacija već i pojačanim angažovanjem radnih ljudi i građana. Pri tome se treba podsetiti na stav koji dominira u javnoj raspravi, što je vođena u Savezu komunista povodom Nacrta stavova CK SKJ da Savezu komunista nije potreban Socijalistički savez ni kao transmisija ni kao alternativa, dakle ni kao organizacija drugog ranga, ali ni kao organizacija čijim delovanjem bi se omogućio politički pluralizam, odnosno višepartijski sistem u kojem bi Socijalistički savez delovao kao neka vrsta socijaldemokratske partije. Mislim, takođe, da treba argumentovano da se suprotstavimo nekim shvatanjima i u samom Savezu komunista — da poklanjanje veće pažnje delovanju u Socijalističkom savezu znači demonstriranje nemoći Saveza komunista, odnosno razvodnjavanje njegove aktivnosti.

I u ovom kontekstu je nužno istaći da se promene u političkom sistemu ne mogu svesti samo na one normativne već i na promene ponašanja, uključujući unapređenje delovanja SK u političkom sistemu. S tim u vezi je veoma značajno da SK mobilizatorski deluje na radne ljude i građane, kako bi se omasovilo društveno-političko angažovanje, odnosno pojačao politički aktivizam radnih ljudi i građana.

Smisao takvog angažovanja ne bi bio samo u podsticanju radnih ljudi da učestvuju u političkim procesima, već da istinski u njima odlučuju. U pomenutoj javnoj raspravi jasno je istaknuto da većeg političkog aktivizma neće biti ukoliko se radni ljudi i građani ne budu u većoj meri potvrđivali kao samoupravljači, kao istinski subjekti političkog života, ukoliko se ne budu eliminisale pojave vaninstitucionalnog odlučivanja, reprezentovanja, u kojem je učešće radnih ljudi i građana potrebno, pre svega, kao dekor, forma ili pokriće. Nemogućnost da se bitno utiče u određenim situacijama na procese donošenja odluka najveća je prepreka većem političkom angažovanju radnih ljudi i građana, a time i široj demokratizaciji.

Za dalji razvoj demokratije od velikog je značaja unapređenje delovanja SK u državnim organima, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ovaj zadatak posebno dobija na značaju s obzirom na uočene pojave sprege Saveza komunista sa vlašću kao važne negativne pretpostavke da i sam Savez komunista u određenim slučajevima deluje sa pozicija vlasti.

Pri tome se opet ponekad sprega Saveza komunista sa vlašću usko posmatra kao sprega samo sa državnim organima, zaboravlja se na sprege sa drugim strukturama, pre svega samoupravnim interesnim zajednicama, bankama, poslovodnim struk-

Digitized by Google

turama itd. Sprege Saveza komunista sa vlašću — mada slične — treba razlikovati od pojava kada Savez komunista u pojedinim slučajevima svoju aktivnost iscrpljuje samo podržavajući mere i akcije državnih i poslovodnih organa, a kada je, kako se to kaže, privesak tehnobirokratskih snaga.

Vrlo često ocena da Savez komunista deluje u sprezi sa vlašću zahteva dodatna obrazloženja. Pre svega, neophodna je konkretizacija, odnosno sasvim precizna identifikacija nosilaca takvih sprega. Očigledno je da ne može ceo Savez komunista nositi takvu etiketu. Mnogobrojna istraživanja, ispitivanja i rezultati javnih rasprava, kojih je bilo i koje se vode u SK, pokazuju da takvih sprega ima, ali da one nisu karakteristične za ceo Savez komunista. Primera radi, osnovne organizacije koje deluju u mesnoj zajednici ili osnovnoj školi sigurno nisu u sprezi sa vlašću.

Drugo, ne pravi se ponekad nužna razlika između sprega SK sa vlašću, koje su po svom karakteru nelegitimne, i potrebnog delovanja SK, pre svega članova i osnovnih organizacija SK unutar stručnih službi i državnih organa SIZ-ova itd. Ne shvata se ponekad — šta je to nužna i samim tim legitimna saradnja organa SK i organa društveno-političke zajednice, bez čega bi bilo nemoguće organizovati društveno-političku aktivnost. Takvo nerazlikovanje je obično povezano sa mišljenjem da je sve što potiče od državnih organa — etatizam i nedemokratsko je, odnosno da je sve što dolazi od samoupravnih organa — samoupravno i demokratsko, bez ulaženja u konkretnu analizu elemenata koji čine svaku odluku ili zaključak.

Pri tome se gubi iz vida, takođe, da su državni organi, isto tako, organi socijalističke samoupravne — države, dakle instrument ostvarivanja vlasti radničke klase. Podsetio bih da je i u Ustavu SFRJ određeno da, pored ostalog, »radnička klasa i svi radni ljudi i putem državne vlasti opšteobaveznim normama obezbeđuju socijalističke samoupravne odnose«. Time nijednog trenutka ne osporavam potrebu doslednog sprovođenja koncepcije odumiranja države, deetatizacije, stalnog kritičkog preispitivanja kako se u praksi vrše te funkcije, već samo ukazujem na neophodnost razlikovanja onog što je nužno od onog što je štetno.

Stoga je za dalji razvoj demokratije veoma važno angažovanje SK na eliminisanju pojava u vršenju ustavnih funkcija društveno-političkih zajednica, koje se javljaju u vidu sada dominirajućih funkcija političke vlasti na štetu razvoja samoupravnih odnosa, u vidu povećane zavisnosti udruženog rada od mera i aktivnosti državnih organa i od odluka političkog faktora, otuđenih centara finansijske i ekonomske moći, faktičkog monopolskog položaja državnih organa u upravljanju sredstvima društvene reprodukcije i od drugih etatističkih tendencija na koje ukazuje Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Završio bih upozorenjem: pravilno se opredeljujući za demorkatizaciju odnosa kao za dijalektički, kontinuiran proces, što je vrlo bitno istaći, potrebno je imati u vidu da se prenošenjem određenih kompetencija, ovlašćenja sa državnih na samoupravne organe stvaraju nužne pretpostavke za demokratizaciju, ali se ona samim tim ne iscrpljuje. Stoga bismo morali, u neposrednoj idejno-političkoj akciji, razlikovati samoupravnu formu od samoupravne sadržine, što čini suštinu. A kao imperativ valja imati u vidu da mnogobrojne demokratske oblike u samoupravnom sistemu moramo više ispunjavati demokratskom sadržinom, u čemu je uloga SK nezamenljiva.

Digitized by Google

Zoran Vidojević

Gde smo u pogledu demokratizacije?

Istorijsko zakoračenje Jugoslavije u svetska zbivanja očigledno je bilo u otvaranju društvenog prostora za samoupravnu demokratiju. Jugoslavija je bila avangarda procesa demokratizacije u svetu socijalizma. Da li je to danas? Gde smo, zapravo, sada u pogledu razvoja samoupravne demokratije?

Odgovor se ne može naći samo na jednoj, neposredno vidljivoj ravni, kad je reč o tom pitanju. U mnogo čemu demokratija samoupravljanja, kako su i prethodnici naglasili i ilustrovali, stagnira, kržljavi, u određenim segmentima i nazaduje, kad je posredi njen materijalni oslonac (uspešni razvoj proizvodnih snaga rada, društvena svojina i raspodela prema rezultatima rada) i stvarna politička parcipacija u njenom stvaranju. Međutim, na jednoj drugoj ravni, koja se manje vidi, a za razumevanje same stvari je veoma značajna, na ravni *praktične klasne borbe* najrazvijenijih snaga radničke klase za dublje socijalističke promene, za izmenu svog društvenog položaja, zatim na ravni jačanja kritičke socijalističke svesti i formiranja nove, doduše još nejake socijalističke javnosti, moglo bi se govoriti o izvesnim koracima napred u razvoju demokratizacije našeg društva.

Ne smatram da su to one dimenzije demokratije koje spadaju u repertoar građanske demokratije. One pripadaju samom biću socijalističke demokratije, iako se ta demokratija sigurno

Digitized by Google

ne može svesti na te dimenzije, nego mora ići dalje od toga, nikako ispod toga, ispod onoga što je osvojeno kao civilizacijska tekovina najrazvijenije građanske demokratije. Zbog toga i kritika formalizma te demokratije mora da bude korektna, da vodi računa o tome da socijalistička demokratija mora u svakom pogledu da prevazilazi ono najbolje u građanskoj demokratiji, da sjedinjuje proizvodnu i političku demokratiju, da pruža mnogo više i prava i sloboda nego što to čini građanska demokratija.

Proces demokratizacije na ravni o kojoj sam govorio ponekad teče i mimo institucionalnih oblika političkog sistema (na primer, štrajkovi, neka kretanja među mladima itd.). To ne može da se okarakteriše kao nešto *a priori* nesocijalističko i protivsocijalističko. Uvek je reč o konkretnim sadržajima, predznacima, ideološkim i političkim, onoga što se zbiva i u institucijama i mimo institucija, pa i protiv institucija. Shematizam i apriorizam ne mogu da budu rukovodno načelo, kad govorimo o tome šta je sve socijalistički sadržaj, socijalistička tendencija u celokupnim tim društvenim zbivanjima. Jer i ono što se dešava u samim institucionalnim oblicima samoupravne demokratije nije unapred oslobođeno od nesocijalističkih i protivsocijalističkih sadržaja.

Mislim da je prebrz zaključak da je sada manje demokratije u našem društvu nego što je nje ranije bilo. Sve zavisi od toga kako stvari ocenjujemo, iz kojeg ugla, i da li vidimo višeznačnost, višeslojnost i procesualnost svega toga što se zbiva pred našim očima. Međutim, demokratizacija u današnjem jugoslovenskom društvu nije na nivou objektivnih potreba, ni subjektivnih potencijala njenog razvoja. Naše današnje društvo zaostaje za vlastitim šansama i potrebama dublje i potpunije demokratizacije. Te su šanse danas, usled ozbiljne društvene krize, uveliko ograničene, neke od njih i proćerdane, mada nisu nestale i poništene. To ne znači da će se odgovori na krizu nužno tražiti (i naći) na liniji samoupravne demokratije. Antidemokratski odgovor konzervativnih društvenih snaga na krizu nije puka apstrakcija. Pri tom uvek moramo imati na umu da samoupravna demokratija podrazumeva jedinstvo klasne i opštedruštvene emancipacije, istorijskog subjektiviteta radničke klase, kao klase proizvođača viška vrednosti, i samoodređenja čoveka.

Kriza jugoslovenskog društva, pored ostalog, nastala je i usled svojevrsnog procesa *desubjektivizacije* samoupravne demokratije, kao i zbog njene ne samo preterane nego i loše institucionalizacije.

Samoupravna demokratija ne može a da ne deli *sudbinu svog glavnog socijalnog subjekta* — same radničke klase. Ne može ona biti razvijenija, u uslovima kad je sama ta klasa kao celina unutar sebe duboko podeljena po tehnološkim i proizvodnim linijama, sistemski izdeljena, parcelisana, kada ima krupna ograničenja da se konstituiše kao jak socijalni subjekt jedne nove integracije društva na temeljima globalne samoupravne demokratije.

Digitized by Google

Problem demokratije u današnjim socijalističkim društvima postaje problem ne ove ili one zemlje, nego doista *svetskoistorijski praktični problem*, od čijeg rešavanja zavisi celokupni razvoj, sadašnjost i budućnost socijalizma.

Svedoci smo činjenice da počinju pucati birokratske stege u svetskim relacijama razvoja socijalizma, da se danas socijalističke zemlje, logikom unutrašnjih procesa i odnosa klasnih snaga, počinju deliti na one u kojima se začinju protivrečni, neizvesni, krajnje tegobni procesi demokratizacije, i na one koje, raznim oblicima političke i ideološke prinude, nastoje sprečiti ili zaustaviti te procese. Za naše društvo je sudbonosno važno, hoće li izdržati na liniji vlastitog strategijskog opredeljenja, razvoja celovite samoupravne demokratije, ili će se logikom krize, njenih učinaka i interesa konzervativnih snaga u samom sistemu, objektivno, nezavisno od želja i deklaracija, uvrstiti, na dužu stazu gledano, u ovu drugu grupu zemalja.

Drugo pitanje koje se mora postaviti u centar pažnje kad se govori o socijalističkoj demokratiji jeste pitanje ne samo njenog glavnog konkretnoistorijskog subjekta nego i celine njenih subjekata. Želeo bih ovom prilikom da se založim za rehabilitaciju izvornog značenja demokratije kao vladavine *siromašne većine društva*, većine naroda. U srži tog shvatanja, osavremenjenog, mora biti razumevanje socijalističke demokratije kao *sadržaja i oblika realizacije bitno ugroženih neposrednih i dugoročnih istorijskih interesa onih koje postojeća kriza najviše pogađa*. To je ogromna većina radničke klase i šireg kruga neprivilegovanih društvenih grupa i slojeva. Ako sagledamo stvarne procese socijalnih nejednakosti, osiromašenje ogromne većine radnika i tog šireg kruga ljudi koji su na proseku, ili ispod proseka egzistencije, na jednoj, i faktičku koncentraciju materijalnog bogatstva, društvene moći (pri čemu nisu uvek isti subjekti te koncentracije), na drugoj strani, onda se u mnogo drastičnijem vidu mora postaviti pitanje klasnog karaktera socijalističke demokratije i samoupravljanja kao specifičnog sadržaja i oblika diktature proletarijata. Kad govorim o ovome, uvek sam svestan opasnosti da se, čas posla, sklizne na teren jednog kvazilevog stanovišta koje apsolutizuje radničku klasu i klasnu borbu, odakle do svojevrsnog oblika političke i ideološke prinude nije daleko. No to nije moja pozicija i ovo moje zalaganje za rehabilitaciju klasnog karaktera socijalističke demokratije i njeno razumevanje, kao specifičnog oblika diktature proletarijata, nije time inspirisano.

Nema socijalističke demokratije bez stvarnog *konsenzusa* većine društva o ključnim pitanjima društvenog razvoja, bitnim vrednostima oko kojih se koncentriše strategija tog razvoja, ali ni bez ovako shvaćene klasne supstance demokratije i ovako određene diktature proletarijata. Mislim da to jedno s drugim nije nespojivo i nesaglasno. A vrlo često se mehanički protivstavlja. U postojećoj konfiguraciji interesa, u stvarnom odnosu klasnih snaga, u okviru dominantnih tendencija u proizvodno-svojinskim

Digitized by Google

odnosima, strukturi političke moći — objektivno je malo prostora za samoupravnu demokratiju kao vladavinu proletarizovane, neprivilegovane društvene većine. Da odmah dodam, ne treba ovo bukvalno shvatiti u smislu analogije s proletarijatom devetnaestovekovnog tipa, u smislu apologije siromašnih, kojima samo treba dati vlast, da bi se današnje jugoslovensko društvo izvuklo iz krize. To su takođe vulgarizacije koje se, nadam se, ne podrazumevaju iz ovoga što govorim. Ta većina danas je politički svesna, obrazovana, stručno sposobna i njome se ne može manipulisati, bar ne dugotrajno, niti joj se mogu davati šarene laže jedne fiktivne budućnosti koja, kao takva, ne pruža garantije za realizaciju boljitka u društvenom položaju svakog pojedinca i svake grupe koji čine tu većinu.

Izuzetno je važno koliko se demokratija potvrđuje kao puna sloboda teorijskog istraživanja, kao afirmacija kritičke misli, koliko postoji u sferi »pisane reči«, kulturno-duhovne proizvodnje. Ali, ako se zaboravi to izvorno značenje demokratije, onda zahtev za demokratizacijom dobija oblik egoizma jednog dela inteligencije kao osamostaljenog sloja, onih koji pretenduju da budu proizvođači smisla. Dakle, ne sme se zaboraviti pitanje *šta demokratija kome donosi i šta za koga ona znači*, odnosno šta znači pojedinoj društvenoj klasi, sloju, grupi itd.

Sem toga, želeo bih da izvučem na svetlost dana jednu istorijsku opomenu. Demokratija, naravno, nije puki refleks nivoa razvoja materijalne osnovice društva. Međutim, socijalistička demokratija se ne može održati ako ne uspeva da ostvari jednu sebi primerenu *ekonomsku efikasnost*, da omogući uspešan razvoj materijalnih proizvodnih snaga, da se uspešno nosi s tegobnim zadacima proizvodnje vrednosti. Ako gledamo genezu takozvanog »empirijskog socijalizma«, nedvosmisleno se pokazuje da su autoritativno-birokratske snage odnosile prevagu i pobedu nad demokratskim procesima i snagama gotovo uvek kada je dolazila u pitanje *socijalna sigurnost* radnih klasa i slojeva. Ako demokratija nije bila u stanju da ostvari ekonomsku efikasnost, da pruži više i »hleba« i slobode, onda su radne klase i slojevi, radi očuvanja makar i minimalne sigurnosti, pre pružali podršku autoritarnim nego demokratskim snagama. Tu istorijsku opomenu smatram veoma važnom i aktuelnom. Naravno, pri tom ne mislim na bilo kakvu efikasnost, nego na onu koja je u skladu s ostvarenjem bitnih životnih potreba proizvođača. Ne može biti uzor za socijalističku demokratiju privredna efikasnost zasnovana na profitu, shvaćenom u smislu oblika viška vrednosti, i njegovo prisvajanje od vlasničkih klasa, ili socijalnih grupa koje objektivno imaju neke funkcije i oblike klase, kao što su to politokratija i tehnokratija, odnosno kvazitehnokratija u socijalističkim društvima. Međutim, bez sinteze socijalističke demokratije i njoj svojstvene, bitnim sadašnjim potrebama proizvođača određene privredne i društvene racionalnosti i efikasnosti, ta demokratija nužno krzljavi i povlači se pred moći države, jačanjem

Digitized by Google

osamostaljenog korpusa partija—država i kapitala, kao proizvodnog, svojinskog, političkog i ideološkog odnosa, čiji je samo primitivni oblik autoritarno-birokratska koncepcija i praksa socijalizma (ako je tu uopšte o socijalizmu reč). Taj se problem može osvetliti i iz drugog ugla: *privredna neefikasnost u današnjem jugoslovenskom društvu podudara se sa stanjem raspravljačke, samoupravne mikrodemokratije, nabujale, ali i nemoćne kritičke svesti.* Stvarno i celovito samoupravljanje, kako mnoge analize pokazuju, širi prostor za veću privrednu efikasnost, pod uslovom da se ono organski spaja s napretkom znanja, nauke kao moderne proizvodne snage.

Nema sumnje da bi razvijenija samoupravna demokratija, koja ide u dubinu i širinu, a ponajviše u visinu, mogla da otvori i procese napretka materijalnih proizvodnih snaga, i opšti preporod našeg društva, da je takva demokratija specifična proizvodna istorijska snaga i jedan od bitnih uslova i činilaca izlaska iz krize. Međutim, od te demokratije ne sme se praviti nova formula spasa, ona se ne sme mistifikovati. Mnogi uslovi, činioci i socijalne snage moraju da se steknu u jednoj tački, da se sintetizuju, da bi došlo do stvarnog, istorijski produktivnog raspleta krize, do njenog prevladavanja u pravcu višeg nivoa socijalističke prakse. Sve dok klizimo ka svojevrsnom fenomenu *neradnog i kvaziradnog* društva, dok postoji ogromna sfera parizitarnih poslova, funkcija i institucija, dok nema stvarne stimulacije za bolji rad, dok se vučemo na začelju naučnog i tehnološkog razvoja i dok postoji »uravnilovka«, ne samo u materijalnim primanjima u mikrookvirima nego i »uravnilovka« nadležnosti, odgovornosti i sposobnosti, dok postoji klasna podela rada i socijalne nejednakosti s klasnim obeležjima — objektivno nema nekog većeg prostora za dublju demokratizaciju društva, niti bi u tim uslovima demokratizacija, sama po sebi, mogla dovesti do preokreta u stanju stvari. U tom smislu neophodna je klasna, što znači i idejna i politička, borba za mnogo dublju demokratizaciju društva, posebno Saveza komunista, od ove koju imamo, ali se ne sme podleći mitologizaciji demokratije, njenom tretiranju kao čarobnog štapića za rešenje celokupnog bremena uzroka postojeće društvene krize.

Drugo, ne postoji nijedna socijalna grupa koja bi a priori, i bez ostatka, bila nosilac demokratizacije. O tome govore podaci iz nekih najnovijih istraživanja koje ću ukratko prezentirati.

Evidentna je pocepanost društvene svesti na etatističko-autoritarnu i samoupravno-demokratsku u širim okvirima društva, gotovo kod svih socijalnih grupa i slojeva. Prema novijem istraživanju, najveći broj ispitanika, bezmalo polovina, vidi uzroke postojeće društvene krize u nedostatku radne discipline i odgovornosti, u javašluku. U skladu s tim, izlaz iz krize vidi se prvenstveno u jačanju čvrste državne kontrole, smenjivanju svih rukovodilaca koji nisu dali očekivane rezultate, zakonskim merama kojima bi se regulisala odgovornost za privredne promašaje. Mali

Digitized by Google

broj vidi izlaz u primeni principa raspodele prema rezultatima rada, podsticanju lične inicijative itd. Ali je veoma karakteristično da samo 5% ispitanika vidi izlaz iz krize u doslednoj realizaciji samoupravljanja i samo 3% u angažovanju takozvane »pameti«.[1] Ne govori li to možda o tome da većina ljudi danas, s obzirom na stanje u društvu, ne veruje da se izlaz iz krize može naći u razvoju samoupravljanja *takvog kakvo jeste* u praktičnom životu, iako je samoupravna ideologija, prema podacima iz drugih istraživanja, i dalje dominantna u političkoj svesti svih društvenih klasa i slojeva, pri čemu je poistovećenje s tom ideologijom najjače kod rukovodilačkog sloja. Iz istog istraživanja se vidi da 71% ispitanika u celoj našoj zemlji smatra da birači nisu odlučujući faktor u izbornom sistemu (premda su, po njihovoj oceni, izbori sada demokratičniji nego pre), ili da su izbori samo demokratska forma za sprovođenje odluka, koje u ime građana donose drugi.[2]

Ogromna većina ispitanika se izjašnjava za izbor između više kandidata, što znači da to opredeljenje nije nikakvo intelektualističko podražavanje »tuđih« uzora, ili zalaganje za nešto što većina društva ne prihvata.

Postojeći izborni i celokupni politički sistem, posebno na ovoj tački, pokazuju da su ispod objektivnih potreba i mogućnosti dublje demokratizacije društva. Svojevrsni strah od više kandidata (naravno, kandidata samoupravno-demokratskog etosa) za sva značajna mesta u političkom i celokupnom javnom životu — indikator je dubljeg straha od značajnijih društvenih promena, posebno promena strukture moći i političke vlasti, iako od većeg broja kandidata ne treba očekivati da sam po sebi rešava sve važne probleme demokratizacije društva i njenih pretpostavki. Većina ispitanika (51%) smatra da je stvarno odlučivanje u rukama izvršno-političkih organa društveno-političkih organizacija, organa i foruma Saveza komunista (14%), ili rukovodilaca u privredi (11%). Samo 10 odsto misli da su nosioci odlučivanja radnici u »udruženom radu«.[3] Razume se, ne treba praviti nikakav fetiš od podataka iz istraživanja javnog mnenja, znamo koje su granice te metode. Ali, u svakom slučaju, ovi podaci mogu da se uzmu kao indikacija određenih procesa u stvarnosti i kao svojevrsno upozorenje.

Protivrečnost u društvenoj sferi jugoslovenske populacije, o kojoj ti podaci govore, može se objasniti samo na taj način ako se oni smeste u sasvim konkretan društveni kontekst. Zalaganje za to da država uzme stvari u svoje ruke, na jednoj, i kritika

---

[1] M. Vasović: *Percepcija društvene i ekonomske krize*, istraživanje »Zaposleni Jugosloveni o važnim društvenim pitanjima«, Centar za politička istraživanja i javno mnenje, IDN, Beograd, Centar za društvena istraživanja PCK SKJ, Beograd, 1986, str. 27—54.

[2] S. Pegan: *Očekivanja i mišljenja o političkom sistemu*, isto, str. 58—59.

[3] S. Pegan: isto, str. 78.

Digitized by Google

koncentracije moći u rukama izvršno-političkih organa, kao i zahtevi za više kandidata u izborima, na drugoj strani, nisu na istoj liniji političkih opredeljenja. Protivrečnost između etatističke i samoupravno-demokratske svesti najšireg dela društva u osnovi je izraz dubljih protivrečnosti u samom društvenom položaju klasa i slojeva, pocepanosti njihovog empirijskog bića na »samoupravno« i »etatističko«. Usled toga se na nivou neposredne reakcije, posebno kad je reč o težnji da se obezbede i zaštite ugroženi vitalni interesi osiromašene radne većine društva, traži veći oslonac na državnu intervenciju, a ne na samoupravljanje kakvo sada postoji u praksi. Međutim, postoje i *elementi istorijske samosvesti* među pripadnicima te većine, elementi koji teže razvijenijoj samoupravnoj demokratiji, gde se, kako podaci iz drugih istraživanja pokazuju, radnici ne bi odrekli samoupravljanja, i pored krize njegove sadašnje prakse. Zato bi orijentacija na jačanje državne regulative pre bila reakcija na postojeće stanje i nemoć prakse samoupravljanja, kao i na (ne)funkcionisanje postojeće države, nego neka trajnija antisamoupravna opredeljenost. Sem toga, ima mnogo površne kritike takozvanog »etatizma«. Ne bismo se smeli naći u zamkama kritike vulgarne države, pri čemu je »etatizam« anonimni, večito prisutni protivnik koji se nikako ne može sociološki, politekonomski i na bilo koji drugi način jasno identifikovati, te ostaje neka vrsta stalno potrebnog »neprijatelja« protiv koga se vojuje bez izgleda, a i bez želje za pobedom. Svest o potrebi efikasnije države i njene racionalnije organizacije, nije sama po sebi etatistička. Ona to postaje kad se država, zapravo partija — država, vidi kao jedina, ili glavna snaga regulacije društvenih odnosa. Nije slučajno da politička birokratija najviše govori o opasnosti od etatizma. Njoj danas, u svakom slučaju njenom najkonzervativnijem »krilu«, izgleda, više odgovara neefikasna, neorganizovana, pa i dezorganizovana država nego efikasna pravna država kao jedan od elemenata globalne i racionalne samoupravne organizacije društva. Jer takva država, u okviru takve organizacije društva, onemogućuje svaku neformalnu vlast.

Digitized by Google

Branko Caratan

Programi nisu do kraja definirani

Naša rasprava može se približiti odgovorima ako se prethodno postavi pitanje: odakle dolazimo, gdje se sada nalazimo i kuda idemo? Zato je potrebno našu temu staviti u historijski kontekst, i onda taj kontekst dovesti u vezu sa situacijom. Ovdje je riječ o očitoj potrebi za jačanjem demokratske komponente u funkcioniranju našeg društva i određivanjem uloge Saveza komunista u tom procesu. Ta potreba postoji, prije svega, ne samo zato što su, kada je riječ o demokraciji, u pitanju socijalistički principi, nego zato što postoje i duboki aktualni konkretni razlozi koji zahtijevaju jačanje i razvijanje demokracije.

Mislim da se može poći od toga da naši programski dokumenti ipak nisu do kraja definirani. Oni jesu definirani na nivou općih principa i tu se veoma brzo i lako postiže suglasnost, ali ne i na operativnom nivou. Kada se treba nešto provesti, pokaže se veoma jasno da postoje razlike, i to ne samo teorijske razlike već i duboki interesni sukob oko niza veoma važnih problema, kako u području ekonomije tako i u sferi politike.

Ova teza mogla bi se ilustrirati na pokušajima provođenja elemenata Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, ali bi se to moglo vidjeti i na prolongiranim raspravama o političkom sistemu, kada se neke teze često ponovo vraćaju u igru. Diskusija se, dakle, neprekidno obnavlja.

Digitized by Google

Moglo bi se zato reći da rasprava na ekonomskom i političkom planu ipak nije niti je bila dovršena. Na ekonomskom planu došlo je do brzog konsenzusa oko glavnih pravaca razvoja, ali usporeni ritam i mnogobrojne prepreke provođenju Dugoročnog programa stabilizacije nameću pitanje: da li se iza tog konsenzusa ne krije u stvari više prikrivenih političkih linija i sukobljenih ekonomskih interesa. Rasprava o političkom sistemu se, zapravo, uglavnom vodila o problemu federalizma, a ostale teme su ostale praktično na rubu rasprave, a sada se pokazuje da te teme nisu marginalne, nego da su i te kako važne.

Sljedeći moment o kojem treba voditi računa jeste svjetski kontekst naše situacije. Na dnevnom redu u svijetu je, izgleda, ipak obnova socijalizma. O obnovi socijalizma se govori upravo ovim riječima sada već u dvije najveće socijalističke zemlje u kojima živi četvrtina stanovništva zemaljske kugle. U Sovjetskom Savezu prestrojavanje, modernizacija u Kini, bez obzira na ovaj posljednji, nadam se privremeni, ustupak dogmatskim snagama, pokazuju svu dubinu i širinu promjena. Mnogima zato izgleda da Jugoslavija sa svojim novatorskim inicijativama počinje da zaostaje, iako je prije riječ o opasnosti da se izgubi ritam. Mislim da je uobičajena percepcija ovih promjena ipak malo prejednostavna. Jugoslavija je liniju obnove socijalizma, ono što drugi sada rade, započela odavno, negdje 1948. godine. U Sovjetskom Savezu i u Kini pritisak za promjenu je dugo bio potiskivan i zato tempo promjena tamo postaje, a još više od toga izgleda, dramatično ubrzan.

Osim toga, čini mi se da je Jugoslavija došla do jedne kvalitativno više razine rješavanja problema. Za jednostavne probleme, koje je trebalo primarno rješavati, pronađene su relativno zadovoljavajuće solucije, i sada dolazi na dnevni red jedan kudikamo teži problem da cijeli proces stvaranja jednog obnovljenog socijalizma, koji je u biti počeo 1948. godine, treba produbiti, da mu treba dati novi zamah, koji jedini može prekratiti zastoj i stagnaciju.

U tom naporu očito je da postoji jaka veza između ekonomske i političke sfere. U ekonomiji ipak sada sve više prevladava stav da put u socijalizam znači i potrebu reafirmacije robnonovčane privrede i tržišnu autonomiju poduzeća, a Savez komunista Jugoslavije je tome dodao poziciju radnika kao subjekta vlastitog samooslobođenja. Programatski, radnik je trebao dobiti ulogu u sistemu, koja će mu omogućiti da određuje sve društvene odnose, počev od svog radnog kolektiva pa naviše na svim razinama odlučivanja.

Na drugoj strani pojavljuju se samoupravljanje, te demokratska kontrola i odgovornost kao politički pandan tog istog procesa. Historijsko iskustvo je pokazalo, a uostalom to je u glavnim naznakama definirano već i u Programu Saveza komunista, da su to dva procesa koja idu zajedno: nema samoupravljanja bez ekonomske tržišne autonomije radnih organizacija

Digitized by Google

i, obrnuto, ta autonomija bez samoupravljanja i demokratske kontrole neminovno mora voditi ili u grupno vlasništvo ili u tehnokratsku deformaciju ili natrag u neke neformalne ili formalne oblike birokratskog dirigiranja.

Prema tome, ovdje se sada problem demokracije ne javlja samo kao klasični princip socijalizma, kao cilj i metod socijalizma. Da samo podsjetim na činjenicu da su još i Marks i Engels sebe nazivali, u početku, revolucionarnim demokratima. Gotovo sve radničke stranke nazivale su se socijaldemokratskim sve dok u Drugoj internacionali taj pojam nije dobio jedno drugo, reformističko značenje.

Dakle, to je jedna stara, dobro poznata priča. Ali, ovdje je sada riječ i o konkretnoj potrebi. Ta dva procesa, ekonomski i politički, budući da su paralelna, potrebno je produbljivati. Očito je da postoji međusobna uzajamna veza. Jako je teško na dugi rok, kratkoročno se to može, forsirati jedan ili drugi proces izolirano. U krajnjoj liniji, to je historija socijalizma pokazala da u tom slučaju obično kasnije dolazi do pada. Primjer je Sovjetski Savez sa novom ekonomskom politikom (NEP), kada se sa Staljinovom političkom vladavinom pokazalo da taj pad dolazi već 1929. godine, znači samo osam godina nakon što su procesi ekonomske reforme sa NEP-om, slični današnjim reformama u socijalističkim zemljama, tamo krenuli.

Dozvolite da vas podsjetim na tu povijest. Ovdje je bilo već više puta govora o tome da su neki elementi demokracije postali civilizacijski domet. Mislim da je jasno da socijalizam ispod toga ne može ići, ali mora ići dalje. Mora nadograđivati na to socijalističku demokraciju koja neće negirati civilizacijske domete demokracije, već će značiti novi korak u razvitku demokracije.

Samo da upozorim na to kako su neki elementi demokratske tehnike nestajali u socijalizmu. U svim radničkim partijama bilo je normalno da se provode izbori sa više kandidata. Ako gledate zapisnike kongresa, uzmimo Boljševičke partije, čak i onaj čuveni X kongres, za koji neki tvrde da je bio prelomni korak u pravcu birokratizacije partije, tamo je svaki delegat kongresa mogao predložiti ili jednoga ili cijelu listu kandidata za Centralni komitet. Predsjedništvo kongresa je sve prijedloge umnožavalo i stavljalo na glasačke listiće, a svaki delegat kongresa mogao je dopisati, ako je želio, na glasačke lističe i svoje dalje prijedloge. Tako je to išlo i na nekoliko narednih kongresa, dok se Josip Visarionovič nije sjetio da mu je ta parada (»formalna demokracija«) potpuno nepotrebna, jer su rukovodstva bila imenovana odozgo, pa je veći broj kandidata, koji je omogućavao stvarne izbore, nestao pod geslom da komitet ionako predlaže najbolje. To možete kasnije naći u svim ideološkim razradama i objašnjenjima tog problema. Komiteti su uvijek predlagali najbolje, a ti isti najbolji su često kasnije postajali najgori i bivali likvidirani.

Digitized by Google

Mislim da ne smijemo zaboraviti takvu historiju socijalizma. Moramo znati odakle smo krenuli, gdje su deformacije socijalizma započele i kuda idemo.

Ovdje je bilo govora i o višepartijskom sistemu. Nestajanje višepartijskog sistema nije bio izvorno programatski cilj nijedne radničke partije. Nakon oktobarske revolucije, u građanskom ratu višepartijski sistem se istopio, jer su građanske partije stale na stranu kontrarevolucije, a i socijalističke partije su, isto tako, stale na stranu kontrarevolucije ili se suprotstavile sovjetskoj vlasti. Lijevi eseri su smatrali da su boljševici nedovoljno revolucionarni, a lijevi menjševici, koji su bili pasivni, žele izbaciti desno krilo menjševika iz partije, jer je desno krilo otvoreno stalo na stranu kontrarevolucije. Anarhisti se bune protiv sovjetske vlasti polazeći od svojih antietatističkih pozicija. I tako jednopartijski sistem nastaje u praktičnom sticanju okolnosti. Tek je Staljin nakon toga izvukao »teorijski« zaključak — jednoj klasi odgovara jedna partija. To se može naći u njegovim *Pitanjima lenjinizma.*

Kod nas je višepartijski sistem nastao prije svega kao posljedica ponašanja građanskih partija za vrijeme NOB i revolucije. Partije koje su izgubile kredit isto su tako i u nas praktično nestale sa scene bez prethodne programske namjere KPJ. To se posebno odnosi na one koje su ili kolaborirale ili nisu htjele prihvatiti socijalistički režim.

Kada govorimo sada o klasičnom političkom pluralizmu, treba reći da se on ne prihvaća ne zato što bi SKJ u principu trebao biti doktrinarno protiv toga oblika demokracije, nego zato što se smatra da bi u konkretnom slučaju vjerojatno, prije svega, omogućio političku restauraciju nekih neprihvatljivih političkih snaga.

I drugo, još važnije, orijentacija da se ide na proces odumiranja države, razvitak samoupravljanja i nepartijsku demokraciju znači da se Savez komunista pojavljuje sada kao avangarda procesa u kojem radnička klasa ovladava društvenim odnosima a ne kao klasična politička partija. A to može biti postignuto samo ukoliko se dosljedno razvija demokracija u društvu u cjelini, ali i u Savezu komunista posebno.

Ovdje je započela rasprava o demokraciji. Postavilo se je pitanje da li se kod nas danas ona razvija ili ne. Moglo bi se reći da društveni dijalog u nas postoji i da se on neobično proširio. Dijalog u društvu je sigurno pretpostavka demokracije. On, naravno, nije sve, ali bez toga se ne može demokratizirati društveni život.

Mislim da je u nas problem u tome što dijalog i odlučivanje predstavljaju, kako bi matematičari rekli, dvije klasične paralelne linije koje idu jedna pored druge, da se nikada ne bi sastale. Očito je da postoji potreba da se te linije počnu ukrštati, da se propitivanja praktičnih odluka i dijalog u društvu na neki način povežu i da demokratska diskusija, kao i teorijska i

Digitized by Google

stručna rasprava, ponesu svoj dio političke odgovornosti, time što će proces odlučivanja biti više zasnovan na teorijskom diskursu i znanstvenim rezultatima.

To je potrebno, prije svega, zato što se jedino tako profilira program koji se može operacionalizirati. Ako se to zaista želi, ako se ne zadovoljava sa alibi programom, onda je potrebno jasno definirati sporna mjesta. U našim raspravama, međutim, što je problem sporniji, obično je prezentacija problema više prekrivena lingvističkim paravanom, frazeološkom dimnom zavjesom, koji pomažu da se problem prezentira u prihvatljivom obliku. U takvoj »ambalaži« obično se svi problemi brzo »rješavaju«, ali zato, kada se paket razmota, obično se konstatira da se sa konkretnim rješenjem ne slaže i u pravilu ga se zato ne provodi.

Da bismo ta sporna mjesta mogli riješiti, vjerojatno, pored ostalog, postoji i potreba propitivanja dosadašnjeg socijalističkog iskustva našeg i međunarodnog, i potreba teorijskog osvješćivanja i razvijanja linije obnove socijalizma, one linije koju su Josip Broz Tito i Savez komunista u svom obračunu sa staljinizmom započeli prije skoro četiri decenije.

Dogmatska strašljivost i odbijanje da se zagrize u probleme vodi samo konzerviranju *statusa quo* i prolongiranju stagnacije, što više ruši ugled sistema od bilo čega drugog. Građanska politička linija ima šansu samo onda ako zakažu socijalističke snage. Historija socijalizma je tu veoma jasna. Zbivanja u DDR 1953, Poljskoj i Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, Poljskoj 1980. govore o tome kakvi mogu biti rezultati deformirane politike koja se vodi u ime socijalizma — i tada građanske snage sigurno imaju šansu, i to je neosporno, kao što je, na drugoj strani, van spora da građanske snage nemaju nikakvu šansu kada se socijalizam nalazi u usponu.

Ovdje je bilo govora i o tome što ima primarnu važnost: da li borba za socijalistički projekt ili borba protiv njegovih protivnika? Mislim da je najvažnija borba za pozitivni socijalistički projekt. Borba protiv može biti samo u funkciji borbe za. Ako se, međutim, borba protiv shvati kao osamostaljeni politički program, onda je ona samo izraz nemoći i predstavlja prikrivanje odsustva volje i sposobnosti da se otvori perspektiva, ne samo izlaska iz krize već perspektiva obnove i daljeg razvitka socijalizma i posebno ovog našeg samoupravnog socijalizma.

Digitized by Google

Marijana Pajvančić

Učešće delegacija u odlučivanju

Raspravu o temi »Socijalistička demokratija i Savez komunista« razumela sam kao razgovor o odgovornosti Saveza komunista za razvoj socijalističke demokratije (vladavine naroda — radničke klase).

Nadovezujući se na izlaganje, u diskusiji, Zdravka Tomca, želim da ukažem na tri grupe pitanja relevantnih za domete i sadržaj socijalističke demokratije.

Prvo, šta vlast naroda (radničke klase) pretpostavlja? Da li je to samo učešće u odlučivanju ili i više od toga? Svakako više. To je uticaj na donošenje društvenih odluka. Nekoliko je relevantnih pokazatelja uticaja na donošenje društvenih odluka.

— Ko ostvaruje uticaj na donošenje društvenih odluka? Ko su subjekti odlučivanja?

— Gde se ostvaruje uticaj na sadržinu i donošenje društvenih odluka (unutar ili izvan sistema)?

— Kako se ostvaruje uticaj na donošenje društvenih odluka i, konačno, na koje odluke se ostvaruje uticaj osnovnih nosilaca političke vlasti i upravljanja društvenim poslovima?

Drugo, koje su osnovne odlike procesa donošenja društvenih odluka u političkom sistemu, u kojem su mnogobrojni i različiti samoupravni interesi podsticaj donošenju društvenih odluka. U tom sklopu je nekoliko bitnih momenata:

Digitized by Google

— Kako se u procesima odlučivanja izražavaju različiti samoupravni interesi?

— Kako se ostvaruje sinteza ovih interesa, koji su subjekti nosioci te sinteze?

— Kako se ostvaruje i kakva je uloga organizovanih subjektivnih snaga u procesu izražavanja i usklađivanja različitih samoupravnih interesa?

Treće, koji sadržaji i metodi karakterišu delovanje društveno-političkih organizacija u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja? Izgrađivanjem i razvojem celine udruženog rada i odnosa u udruženom radu težište delovanja Saveza komunista je u akcijama u udruženom radu, u procesima odlučivanja udruženih radnika, u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u sistemu samoupravljanja i delegatskom sistemu.

Ovih nekoliko osnovnih pokazatelja omogućuje da se potraže pouzdaniji odgovori na pitanje, koje je Miloš Nikolić formulisao kao problem, (da li je cilj razvoja našeg društva, razvoj u pravcu ideološkog i političkog pluralizma, ili u pravcu razvijanja različitih samoupravnih interesa? Oni, takođe, omogućuju da se konkretnije pronikne u problem u kojoj meri, u uslovima postojanja različitih samoupravnih interesa, određena društvena odluka izražava sintezu upravljačke volje osnovnih nosilaca političke vlasti i upravljanja društvenim poslovima?

Višegodišnja istraživanja procesa odlučivanja u delegatskom sistemu omogućuju da se stekne uvid u ove procese, pronikne u njihov sadržaj i sagleda struktura uticaja različitih subjekata na donošenje društvenih odluka. Izložiću deo ovih saznanja koji se odnosi na učešće delegacija u procesu odlučivanja i na njihov uticaj na donošenje i sadržaj društvenih odluka.

Da bi bila autentični oblik izražavanja i objedinjavanja interesa na samoupravnim osnovama, delegacija mora biti integrisana u samoupravne procese i odnose u sopstvenoj socijalnoj sredini.

U ostvarivanju onih funkcija u kojima se delegacija javlja kao nosilac samoupravnih interesa radnika koji su je birali uočavaju se izvesne tendencije koje se objektivno, u okolnostima u kojima deluju, mogu javiti kao prepreke procesima samoupravne integracije. Malo su korišćene mogućnosti da se samoupravni interesi subjekata delegatskog sistema, demokratski i efikasno, usklađuju već na nivou osnovne samoupravne organizacije i zajednice, i da se na taj način organizovano učestvuje u formiranju i izgrađivanju širih društvenih interesa. Delegacija se još nije razvila u samoupravno telo radnika i radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ona je još pretežno okrenuta skupštini društveno-političke, odnosno samoupravne interesne zajednice, iz koje stižu impulsi za njen rad i aktivnost.

Digitized by Google

1. Izražavanje različitih samoupravnih interesa

Istraživanja pokazuju da postaju ređe inicijative radnika da se putem delegacija i kroz delegatski sistem, u procesima delegatskog odlučivanja, izraze njihovi samoupravni interesi. Odsustvo delegatskih inicijativa samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana slabi i one funkcije skupština društveno-političkih zajednica u kojima one deluju kao organi društvenog samoupravljanja. Delegatske inicijative postaju ređe, a češće inicijative izvršnih i upravnih organa, što objektivno može voditi formalizaciji odnosa u procesima delegatskog odlučivanja i birokratizaciji delegatskog odnosa. Ovi procesi delegacijama oduzimaju stvarnu samoupravnu sadržinu njihovih funkcija, potiskujući ih iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice. A kada prestane da bude telo osnovne samoupravne organizacije i zajednice i izgubi vezu sa radnicima i radnim ljudima čije samoupravne interese treba da iznese u delegatsko telo, delegacija, čak i kada je aktivna (sastaje se i radi), pre ili kasnije, biće potisnuta iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice i postaće samo transmisija od delegatskog tela prema samoupravno organizovanim radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

U okolnostima u kojima se danas razvijaju delegatski odnosi — tokovi odlučivanja u delegatskom sistemu počinju da se kreću obrnutim smerom, od izvršnih organa ka samoupravno organizovanim radnicima, radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Delegacija koja nije reprezentant samoupravnih interesa radnika, radnih ljudi i građana, koji su je izabrali, gubi tle pod nogama, a njen stvarni uticaj na procese odlučivanja potiskuje se na periferiju.

Istraživanje pokazuje da su nedovoljno razvijene inicijativne funkcije delegacija, a da su upravo te funkcije bitna pretpostavka razvoja delegatskih odnosa. Postoje određene prepreke razvoju delegatskih inicijativa pa njihovo otklanjanje zahteva aktivnost na sledećim osnovnim pravcima:

— Otvorenost delegacije za izražavanje različitih samoupravnih interesa osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i radnih ljudi i građana.

— Jačanje inicijative u delegacijama i osposobljavanje delegacija da u razvijanju svojih inicijativnih funkcija izražavaju autentične samoupravne interese radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Podsticanje ovih procesa zahteva intenzivniju saradnju delegacija sa samoupravnim organima i zborovima radnika u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama; međusobnu saradnju delegacija za društveno-političke zajednice i delegacija za samoupravne interesne zajednice; angažovaniji odnos zborova radnika i radnih ljudi prema delegaciji u pokretanju inicijativa; efikasnije i sigurnije međusobno informisanje o radu i aktivnostima

Digitized by Google

koje se preduzimaju; razvijanje svesti o tome da jedino delegacija, kao telo osnovne samoupravne organizacije i zajednice, može biti nosilac samoupravnih interesa i inicijativa u procesu delegatskog odlučivanja.

— Osposobljenost delegacije za to da izrazi samoupravne interese, da ih u kolektivnom radu usaglašava i usklađuje i otvara prostor za njihovo povezivanje sa samoupravnim interesima drugih delegacija. Upravo na tom području bitno je idejno-političko delovanje Saveza komunista u delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

— Razvijanje odgovarajućih veza sa drugim delegacijama (konferencije delegacija) i otvaranje prostora za povezivanje samoupravnih interesa jedne osnovne samoupravne organizacije i zajednice sa samoupravnim interesima drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Otvaranje delegacije i delegatskih subjekata za šire društvene uticaje. Mada delegacija predstavlja uvek konkretnu osnovnu samoupravnu organizaciju, odnosno zajednicu, njena se uloga ne svodi samo na borbu za realizaciju parcijalnih i grupnih samoupravnih interesa sredine koju predstavlja. Podjednako se u delegacijama moraju razvijati i one dimenzije njihovih funkcija kroz koje se u delegacijama usklađuju različiti samoupravni interesi i izgrađuju širi društveni interesi. U tome postaje »očigledno da naš politički sistem mora u oblasti organizacije i metoda rada delegatsko-skupštinskog sistema da traži nova rešenja koja će omogućiti da se organizovana socijalistička svest i stvaralaštvo aktivno integrišu u delegatski sistem« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sitsema socijalističkog samoupravljanja).*

Smernice i stavove koji se utvrđuju u osnovnoj samoupravnoj organizaciji i zajednici, odnosno u delegaciji, potrebno je precizirati, posebno u pogledu sadržaja, karaktera i dometa smernica i stavova.

2. Usklađivanje različitih samoupravnih interesa

Istraživanje pokazuje da su međusobna povezanost i komuniciranje između delegacija nedovoljni. Odsustvo ove povezanosti otežava delegatsko odlučivanje, posebno procese usklađivanja različitih samoupravnih interesa. U praksi postoje i dosta široko su korišćene mogućnosti da se uži, parcijalni interesi izraze kao činilac u procesima odlučivanja. Istovremeno, relativno su uski, a u praksi još ređe korišćeni prostori u kojima se ostvaruje demokratsko i efikasno usklađivanje različitih samoupravnih interesa i postiže njihova demokratska sinteza u donetoj odluci. Ove »prazne prostore« u procesu odlučivanja najčešće, svojom aktivnošću, popunjavaju organi izvršne vlasti. Preuzimajući funkcije delegacije i delegatskih tela u usklađivanju različitih samoupravnih interesa, ovi organi šire prostore svoga delo-

Digitized by Google

vanja, izvan svojih, Ustavom utvrđenih funkcija. U procesu, odlučivanja oni, posredujući među različitim samoupravnim interesima, neretko i ne na perifernim pitanjima, šire svoju političku moć i uticaj. Usklađivanje različitih samoupravnih interesa izmešta se iz delegacija i delegatskih tela, što takođe, vodi formalizaciji odnosa u procesima delegatskog odlučivanja. Prevazilaženje ovih nedostataka, koji se uočavaju u procesu odlučivanja, zahteva da se:

— preciziraju funkcije konferencija-delegacija, utvrde situacije u kojima je obavezno njihovo formiranje i opredeli sadržaj njihovog rada;

— utvrde oblici i sadržaji povezivanja delegacija u formiranju stavova i smernica za delegate u onim situacijama u kojima više delegacija bira zajedno jednog delegata i preciziraju mogući oblici povezivanja delegacija u ovakvim okolnostima;

— osiguraju i neprekidno izgrađuju stalni oblici saradnje među delegacijama, posebno kad je reč o određenim zajedničkim pitanjima (planovi, programi rada, odlučivanje o izdvajanjima za opštu i zajedničku potrošnju i sl.);

— ustanove, oblici i sadržaj delovanja društveno-političkih organizacija u konferencijama delegacija u čiju aktivnost se one uključuju na organizovan način.

Digitized by Google

Dušan Pekić

Mogućnost strategijskog iznenađenja i mere za njegovo sprečavanje u koncepciji opštenarodne odbrane

U vojnoj teoriji postoje veoma kontraverzna mišljenja o tome da li je strategijsko iznenađenje moguće ili nije. Upravo zbog jednostranog prilaza tom problemu i dolazi do takvih protivrečnih mišljenja i gledanja.

Do razlika dolazi i stoga što ima različitih definicija o tome šta je strategijsko iznenađenje, kao i usled toga što nisu sagledani svi njegovi aspekti.

Međutim, teorija i praksa iznenađenja nisu proizvodi savremene vojne misli i ratne veštine. Istorija ratova obiluje mnoštvom primera strategijskog i operativnog, kao i nebrojenim primerima taktičkog iznenađenja.

U prošlosti su iznenađenja priređivali napadači (agresori), ali isto tako i branioci — napadnuti, ako nisu bili poraženi od prvih udara. No sama činjenica da je u istoriji ratova dolazilo do strategijskog iznenađenja, naročito od strane agresora i u početnom periodu, nije još nikakav dokaz da je to neka zakonitost (privilegija agresora) i da se iznenađenje ne može sprečiti. Ono je samo jedno od načela strategije, kojim se ova uvek koristila i kojim će se koristiti, bilo da je reč o napadaču, ili braniocu.

Ovde se ne osporava izvesna prednost agresora pri nanošenju prvog iznenadnog udara napadnim sredstvima iz vazduha,

Digitized by Google

bilo u pogledu vremena, ili objekta, to jest mesta dejstva, a naročito ako je reč o nekoj velikoj agresivnoj sili. No i tu se ne može govoriti o šansi realizovanja apsolutnog iznenađenja, jer dobro organizovana odbrana mora, u najgorem slučaju, otkriti letilice na putu i dočekati ih svojim protivvazdušnim i protivraketnim sistemom i pripremiti iznenađenje agresoru u gubicima letilica, a kada je reč o tehnički ravnopravnom braniocu, on može prirediti iznenađenja agresoru i protivudarom svojih napadnih sredstava iz vazduha i svojom brzinom reagovanja. A zatim mogu uslediti i druga iznenađenja od strane branioca: neočekivana čvrstina i žilavost otpora, masovnost otpora, optimalnost organizacije i taktike odbrane itd.

Neki vojni pisci često se pozivaju na iznenađenja koja je postigla fašistička Nemačka na početku drugog svetskog rata u napadu na Poljsku, Dansku, Norvešku, Francusku, Holandiju, Belgiju, Jugoslaviju i SSSR, kao i na neposredno pre toga »iznenadni« i drzak anšlus Austrije i okupaciju Čehoslovačke. Nemci su ove zemlje iznenadili svojom vojnom moći, svojom taktikom i strategijom, a neke i vremenom početka napada. Međutim, postavlja se pitanje: da li su ove zemlje morale biti iznenađene? Ima dosta činjenica koje kazuju da nisu. Ali one su, i pored toga, svojom nespremnošću (ili, zato što su verovale fašistima) dozvolile da budu iznenađene. Naime, celom svetu je još od 1934. godine bilo jasno u kom pravcu se stvari razvijaju u Nemačkoj, a Hitler nije krio svoje planove i ideje, već ih je, štaviše, glasno propagirao. I posle anšlusa Austrije i okupacije Čehoslovačke, sve ove zemlje su ostale, manje-više, ravnodušne ili nedovoljno aktivne u pogledu izgradnje efikasnije odbrane (pojedinačne ili zajedničke). Hitler je na svojim paradama u Berlinu pokazivao celom svetu za kakav se rat priprema i ko će biti osnovni nosioci borbenih dejstava u njemu. Ali sve ove zemlje, osim SSSR-a, i uprkos tome, ništa nisu učinile da izmene svoje koncepcije odbrane, posebno u smislu jačanja PVO i PTO, kao i odbrane od vazdušnih desanata. Čak ni SSSR nije na tom planu učinio sve što je mogao, iako je za njega opasnost bila najočiglednija.

Kasnije su neke zemlje dozvolile da ih Nemci iznenade i nekim vrstama oružja, kao što su V 1, V2 i druge. Ali, kada je rat sa fašističkom Nemačkom postao surova stvarnost i kada su se raspršile sve iluzije, onda su i okupirani narodi pripremili ne mala iznenađenja Hitleru i njegovoj do tada nepobedivoj armiji. Najveće iznenađenje za Hitlera neosporno je bio oružani ustanak naroda Jugoslavije, pod rukovodstvom KPJ, sa drugom Titom na čelu. A zatim su sledila i nebrojena druga iznenađenja u Jugoslaviji, kao i mnogobrojna iznenađenja u ostalim okupiranim zemljama. To isto su činili narodi Azije i Afrike protiv osvajača — okupatora, a nezapamćeno iznenađenje, kao branilac, priredio je narod Vijetnama oružanim snagama SAD i njihovoj neuporedivoj — grandioznoj tehničkoj i ekonomskoj superiornosti.

Digitized by Google

Iz ovog istorijskog dela mogli bismo izvući sledeći zaključak: nespremnost protivnika uvek je bila šansa za iznenađenje, koje je donosilo velike prednosti. Spreman branilac, makar bio tehnički i mnogo inferiorniji, nije morao biti iznenađen u strategijskom i operativnom pogledu ako je preduzeo neophodne mere, a mogao je prirediti i mnogobrojna iznenađenja agresoru.

Nemci su sve do kraja 1941. godine svoje žrtve, uglavnom, tukli vremenom, to jest iznenađenjem u brzini dejstva, a zatim i drugim iznenađenjima. Nisu im dali vremena da, u skladu s njihovim planovima, zasnovanim na klasičnim shvatanjima odbrane i rata, mobilišu i razviju snage, pa je branilac uvek ispadao mnogostruko slabiji, iako opšti odnos snaga nije bio takav (primer: Poljska, Francuska i početni period rata sa SSSR-om).

U daljoj razradi ove teme težište će biti na analizi fenomena iznenađenja u savremenim uslovima i na pronalaženju nekih zakonitosti i činjenica koje će dokazivati da li je i kakvo iznenađenje moguće, sa akcentom na mere za sprečavanje i ublažavanje iznenađenja, posebno u uslovima primene koncepcije svenarodne odbrane. Takođe je potrebno nešto reći i o definiciji iznenađenja.

Odmah da kažemo da ne bismo mogli jednostrano prihvatiti tezu o tome da savremeni uslovi i najsavremenije naoružanje daleko više pogoduju iznenađenju nego njegovom sprečavanju. O tom smo već nešto i rekli. Ovde treba još istaći: koliko god su savremena sredstva doprinela većoj mogućnosti iznenađenja, isto toliko su doprinela (gotovo u istoj proporciji) i njegovom sprečavanju i odvraćanju. Razume se, pod uslovom da se poseduju takva sredstva, kao sredstva osmatranja i protiv udara.

Međutim, kada to upoređujemo sa prošlošću, onda se ipak moramo složiti sa sledećim:

— u današnje vreme lakše je postići iznenađenje i posledice su toga daleko veće i teže (dalekosežnije) nego u prošlosti, zbog postojanja sredstava velike razorne moći, neograničenog dometa i sa izvanredno velikom brzinom leta;

— velike i agresivne zemlje, sa milionskim mirnodopskim armijama (izuzetno i male agresivne zemlje), mogu u svakom momentu otpočeti napad na neku drugu zemlju, posebno malu, i ako ona nije neprekidno spremna za adekvatnu odbranu, onda mogu postići strategijsko iznenađenje, a u protivnom — ne;

— neprekidna spremnost je jedina alternativa za sprečavanje iznenadnog napada (agresije).

Za trenutak ćemo se zadržati na definiciji. Da vidimo najpre šta je iznenađenje uopšte? Iznenađenje je neočekivano dejstvo u pogledu vremena, načina dejstva, mesta (pravca), upotrebljenih sredstava i postupaka. Iznenađenjem se paralište i dezorganizuje neprijatelj i nanose mu se osetni, a nekad i katastrofalni gubici. Iznenađeni se lišava mogućnosti da preduzme organizo-

Digitized by Google

vani i efikasan otpor, makar za izvesno vreme, što omogućava postizanje uspeha u borbi čak i relativno slabijim snagama. Po značaju i posledicama, iznenađenje može biti taktičko, operativno i strategijsko, a po intenzitetu — delimično ili potpuno.

Strategijskim iznenađenjem se dezorganizuju i parališu oružane snage protivnika u celini ili njihov bitan deo, uništava se ili paralište jedan ili više strategijskih objekata i mera, važni komunikacijski pravci i čvorovi, značajno se otežava mobilizacija i strategijski razvoj, narušava sistem veza i slično. Znači, strategijskim iznenađenjem se postiže strategijski efekat, koji suprotna strana nije očekivala. Iznenađena strana je neočekivano mnogo izgubila u vremenu, ili pretrpela velike gubitke, ili je neočekivano paralisana u nekoj drugoj delatnosti od strategijskog značaja, što će imati posledice po ceo tok rata.

Iskustvo je pokazalo da se i prilikom očekivanog napada (agresije) može postići iznenađenje ako je nedovoljna budnost i izostaju druge konkretne mere za njegovo sprečavanje. (Primeri: napad fašističke Nemačke na SSSR 22. juna 1941, napad Japanaca na Perl Harbur 7. decembra 1941, napad Izraela na UAR 5. juna 1967. godine.)

Pristalice stava da u sadašnje vreme ne može nikako doći do strategijskog iznenađenja, uglavnom, iznose dva argumenta: svakom ratu obavezno prethodi period zategnute situacije i postoje veoma razvijena sredstva detekcije. Međutim, ako bismo i prihvatili ove argumente, to još nije nikakav dokaz da ne može doći do strategijskog iznenađenja samo zbog ovih činjenica. Naime, period zategnute situacije može trajati duže vreme (i nekoliko godina), a da se opet ne zna kada će agresor napasti (kojeg dana, pa čak ni meseca), zatim, koju zemlju, kojim pravcem, kojim snagama i sredstvima itd. Isto tako, i pored postojanja najsavremenijih sredstava detekcije i izviđanja, počev od klasičnih do kosmičkih brodova i orbitalnog izviđanja, ne može se sa sigurnošću tvrditi da će se blagovremeno otkriti pripreme za agresiju i da će se tek posle toga moći preduzeti sve potrebne mere. Podvlačimo — blagovremeno. Jer otkrivanje ispaljivanja raketa i poletanje aviona ne smatramo blagovremenim otkrivanjem priprema agresije, iako je i to presudno u raketno-nuklearnom ratu za preduzimanje (uzvrat) raketno-nuklearnog protivudara. U takvom ratu drugoj strani, koja takođe poseduje respektivne nuklearne potencijale i visok stepen stalne gotovosti, dovoljno je i pola sata ranije dato upozorenje da bi agresoru uzvratila uništavajući udarac i tako njegovu prednost od pola sata svela na minimum. Ali ovde se podrazumeva prethodna spremnost i određena stalna gotovost branioca za odbranu.

No ovom prilikom želimo obratiti pažnju na mogućnosti i posledice iznenađenja u lokalnim ratovima, pošto je svetski raketno-nuklearni rat sve manje verovatan, jer on nije u interesu dveju supersila. Budući da živimo u eri lokalnih ratova, najak-

Digitized by Google

tuelnije je pitanje mogućnosti iznenadne agresije u lokalnom ratu i način sprečavanja iznenadne agresije u njemu.

U lokalnom ratu otkrivanjem poletanja aviona, pokreta brodova i motorizovanih kolona nisu blagovremeno otkrivene i pripreme za agresiju, niti je obezbeđeno vreme za protivmere u celini, ali su ipak osigurane neke protivmere (PVO, PDO, POB).

Postavlja se pitanje: kako se onda može sprečiti i da li se uopšte može izbeći strategijsko iznenađenje? Da li zaista inicijativa u tom pogledu uvek pripada agresoru?

Na osnovu iznetih činjenica, može se reći da je iznenađenje relativan pojam, u tom smislu da neko, i pored očigledne pretnje od agresora u trajanju od 6 i više meseci, opet može biti iznenađen, a nekom je dovoljno i dva dana upozorenja pa da izbegne iznenađenje. Sve zavisi od stepena stalne gotovosti i od sposobnosti za brzo reagovanje. Međutim, uvek se postavlja zahtev minimalnog vremena upozorenja. Ostaje problem — kako to obezbediti.

Pored napred rečenog, treba napomenuti da su neki koncepti (sistemi) odbrane manje, a drugi više osetljivi na iznenadne napade. Ona odbrana koja počiva isključivo na elementima profesionalne vojske (KOV, RV i RM) uvek je osetljivija od one koncepcije odbrane koja počiva na otporu celokupnog naroda. Naime, potencijalnom agresoru nije teško otkriti baze (garnizone, skladišta, položaje) stajaće vojske i u nekom momentu iznenadno dejstvovati protiv njih (makar po većem delu) i, na taj način, znatno umanjiti njihovu efikasnost i dovesti u pitanje celokupan sistem odbrane. Međutim, ako odbrana počiva na svenarodnom otporu, na otporu svih za borbu sposobnih građana, onda se efekat iznenađenja smanjuje geometrijskom progresijom. Do ovoga dolazi usled toga što agresor u prvom slučaju ima određen broj ciljeva (koje je lakše neutralisati), a u drugom — ciljevi su se toliko namnožili (cela državna teritorija) da ih je gotovo nemoguće determinisati, a još teže neutralisati. Takvu odbranu, koja se nalazi svuda, na svakoj tački državne teritorije, a u miru gotovo da i nema nekih značajnijih vojnih objekata, teško je iznenaditi, razume se pod uslovom da i takva odbrana ima određen stepen gotovosti, to jest da za najkraće vreme, kad sazna za agresiju, može kompletno stupiti u dejstvo. To znači da ona mora imati organizovane i obučene oružane jedinice i štabove, koji imaju svoje mobilizacijske planove i planove upotrebe jedinica u ratu. Jedinice mogu biti organizovane na teritorijalnom i proizvodnom principu (kombinovano). Za razliku od stajaće vojske, njih čine građani koji rade u fabrikama, ustanovama i na poljima. Naoružanje im je kod njihovih kuća ili na mestu rada (ili kombinovano), uvek spremno za upotrebu — kada to zatreba. Spremnost i efikasnost takve odbrane dolazi do izražaja svuda i na svakom mestu, na celoj državnoj teritoriji. Jedinice teritorijalne odbrane nalaze se

Digitized by Google

i u prvom i u drugom strategijskom ešelonu. A racionalna kombinacija stajaće vojske sa svenarodnim otporom još više povećava efikasnost svenarodne odbrane.

Međutim, treba naglasiti da i u okviru stajaće vojske postoje manje ili više osetljivi objekti koje bi agresor nastojao da iznenadi. Najprivlačniji ciljevi za iznenadni napad agresora su baze i objekti RV i RM branioca. Zato u ovim vidovima i jedinicama treba da postoji najveći stepen gotovosti, kao i najveći stepen žilavosti (uređenja teritorije). Svi oni objekti koji bi mogli postati prvi ciljevi iznenadnog napada trebalo bi da budu pod zemljom, a oni pokretni da su sposobni da se za nekoliko minuta disperziraju ili povuku u podzemna sklonista.

I glomazne formacije KOV mogu biti pogodni ciljevi za iznenadan napad. Zato se ne samo izborom adekvatne koncepcije i oblika vođenja rata već i stvaranjem adekvatne strukture oružanih snaga i pogodnih formacija (lakih, pokretnih) smanjuje efekat, kao i posledice eventualnog iznenadnog napada. No, i pored toga, stalno treba imati u vidu da će agresor uvek nastojati da prikrije i maskira početak agresije i da iznenadi branioca.

Upravo zbog teškoća u otkrivanju priprema agresije (usled postojanja jakih mirnodopskih armija i raznih sredstava i metoda maskiranja) i određivanja vremena njenog početka, pravca dejstva, sredstava i postupaka agresora, potrebno je preduzimati neke stalne — trajne mere i postupke da bi se izbeglo iznenađenje, ili da se ono bar u najvećoj meri ublaži.

Moramo naglasiti da je u sadašnje vreme osnovni problem kako sprečiti iznenađenje u početku agresije i dalekosežne posledice, imajući u vidu velike mogućnost i konvencionalnih savremenih ratnih sredstava. Jer, ako se izbegne iznenađenje u prvom udaru, u početku agresije, mnogo je lakše parirati svim drugim postupcima, pa čak i iznenadnim.

A kojim se merama, sredstvima i postupcima sprečava iznenadnost agresije? Naravno, ne može se dati neki recept koji bi iscrpio sve mere i postupke, ili važio za sve uslove i situacije, ali ćemo ipak pokušati da ukažemo na ono najvažnije što doprinosi sprečavanju iznenadne agresije.

Prvo, vojna i politička misao (nauka) u jednoj zemlji treba na vreme da ukaže na to kakvi su ratovi mogući u današnjem svetu — na osnovi postojećih odnosa, tendencija i sredstava, posebno vojnih — i u kojim područjima su kakvi ratovi mogući. To će olakšati preduzimanje odgovarajućih mera za sprečavanje iznenađenja u pogledu vrste, oblika i mesta njegovog izbijanja.

Drugo, političko rukovodstvo zemlje (politika) treba blagovremeno da ukaže na potencijalne agresore. To će sprečiti iznenađenje u odnosu na eventualne agresore i omogućiti konkretne pripreme zemlje u odnosu na svakog mogućeg agresora. U pro-

Digitized by Google

tivnom, ako bi zemlja bila iznenađena u odnosu na agresora, to bi imalo teške posledice, jer bi sa te strane bila zatečena potpuno nespremna. U tom slučaju otpor bi bio stihijan i u početnom periodu sa velikim gubicima i dilemama.

Treće, ako prva dva faktora ocene da zemlja može biti napadnuta i da je opasnost verovatna, bez obzira na to što ona ne daje nikom nikakva povoda za to, mora biti na vreme zauzet stav o obliku rata i doktrini (koncepciji) vođenja rata u slučaju ako on bude nametnut. Veoma je važno blagovremeno izabrati adekvatnu koncepciju koja se može suprotstaviti bilo kom agresoru i bilo kom vidu agresije. Ona mora uzimati u obzir sopstvene uslove, potrebe i mogućnosti.

Zatim, dolazi niz sasvim konkretnih mera na svim nivoima, u svim instancama, u svim oblastima i delatnostima društvene zajednice o pitanjima i poslovima narodne odbrane. Razume se, te mere su najobimnije i najkonkretnije u vojnim ustanovama i organizacijama (jedinicama), ali one nisu manje potrebne ni u ostalim društvenim i radnim organizacijama. Ovde treba posebno naglasiti da savremeni zahtevi za sprečavanjem iznenađenja u agresiji traže da makar najmanje jedna desetina (10%) od ukupno predviđenih oružanih snaga jedne zemlje treba da postoji još u miru, savremeno organizovana i opremljena (kao deo naoružanog naroda), koja bi imala zadatak da preduzima i predlaže mere za sprečavanje iznenađenja, da otkrije neposrednu opasnost od agresije, da odbije agresiju manjih snaga, stvori vreme za mobilizaciju i razvoj svih snaga zemlje u slučaju napada nadmoćnih snaga agresora. U mirnodopskoj armiji treba da se obezbedi stručna obuka makar većeg dela vojnih obveznika za ratnu armiju (naoružani narod), a posebno obuka kadra za sve vrste jedinica oružanih snaga. Ovo rešenje sa određenim procentom stajaće vojske u miru za sada smatramo najekonomičnijim i najefikasnijim u koncepciji svenarodne odbrane.

Pored iznetog, najvažnije su još sledeće mere za sprečavanje iznenadne agresije:

— adekvatna razvijenost obaveštajno-izviđačke službe (ona bi morala garantovati da je u stanju da otkrije neposredne pripreme za agresiju makar 2—3 dana pre njenog početka);

— postojanje sigurnog i jedinstvenog sistema za uzbunjivanje za celu državnu teritoriju, koji je u stanju da za 3—5 minuta stavi u pokret celu zemlju i na osnovu toga da svaki pojedinac i svaka organizacija znaju šta treba da rade;

— stalna borbena gotovost stajaće armije, to jest da ona bude u stanju da u roku od jednog minuta pa do pet časova (zavisno od vrste jedinice — roda — službe) od signala za uzbunu stupi u dejstvo sa određenih položaja;

— sposobnost zemlje da za najkraće vreme (1 sat do 5 dana) sprovede mobilizaciju svih snaga, počev od oružanih jedinica i ci-

Digitized by Google

vilne zaštite pa do privrednih kapaciteta i svih drugih delatnosti, organizacija i službi dotične društvene zajednice (ovde treba posebno naglasiti potrebu brze mobilizacije, kao i određenog stepena stalne gotovosti izvesnog broja teritorijalnih jedinica, koje su najefikasnije sredstvo protiv vazdušnih desanata, tog najopasnijeg sredstva, posle raketnih i avio-snaga, za postizanje iznenađenja);

— obučenost celokupnog stanovništva, tako da svako zna svoje mesto i svoj zadatak u ratu, da na određeni signal automatski postupa po njemu, kao i neophodna političko-psihološka priprema, koja se postupno sve više intenzivira;

— uređenje teritorije za rat, svako sa svog aspekta: oružane snage (jedinice teritorijalne i operativne armije) — za pružanje žilavog otpora, privreda — za bezbedniju proizvodnju i snabdevanje u ratu, zbog čega veliki deo postrojenja mora biti pod zemljom, sa autonomnim izvorom pogonske energije, postojanje organizovanih radnih smena (brigada) u svim proizvodnim i drugim delatnostima prilagođenih ratnim uslovima itd.;

— postojanje adekvatnih ratnih planova za svaku vojnu, proizvodnu i drugu organizaciju, u kojima će biti određeni: zadatak, lokacija, snage, sredstva, odnosi sa drugim organizacijama, sopstveno obezbeđenje itd.

Napred je iznet minimum mera i uslova koje treba obezbediti da bi se izbeglo ili u najvećoj meri ublažilo iznenađenje. Razume se da postoji još bezbroj raznih mera i rešenja kojima se sprečavaju i ublažavaju posledice nekog iznenadnog napada (agresije). No treba još jedanput ukazati na imperativ stalne organizacijske i druge spremnosti, na imperativ postojanja minimuma iznetih mera ako se želi izbeći iznenađenje, a iznad svega potrebu moralno-političkog jedinstva, to jest jedinstvenu spremnost svih građana da i po cenu najvećih napora i odricanja brane svoju slobodu i nezavisnost.

REZIME:

Odgovarajuća koncepcija, visoka organizovanost, celishodna organizacija oružanih snaga i stalna razumna spremnost, jedina su alternativa sprečavanja iznenadne agresije.

Iznenađenje je relativan pojam, jer neko, i pored očigledne pretnje od agresije u trajanju više od 6 meseci može biti opet iznenađen, a nekome su dovoljna upozorenja i dva dana, uoči agresije , pa da izbegne iznenađenje. Sve zavisi od stepena stalne gotovosti, sistema odbrane, kao i od sposobnosti za brzo reagovanje.

Međutim, uvek se postavlja zahtev minimalnog vremena za upozorenje. To se mora i može obezbediti. To se postiže stalnim praćenjem mogućih agresora, stalnom gotovošću dela oružanih

Digitized by Google

snaga i visokom organizovanošću celokupnog sistema odbrane da može brzo reagovati.

U tekstu su posebno istaknute prednosti koje pruža koncepcija opštenarodne odbrane, a naročito njena teritorijalna komponenta u sprečavanju posledica eventualnog iznenađenja.

I na kraju ovog rezimea citiram misao kineskog vojnog teoretičara Suncu Vua, iznesenu pre 2500 godina: »Ratna veština uči nas da se ne pouzdamo u verovatnoću nedolaska neprijatelja, već da se oslonimo na našu sopstvenu spremnost da ga dočekamo. Znači, ne na mogućnost da neprijatelj neće napasti, već radije na činjenicu da je naš položaj takav da nas ne može napasti, to jest da mu se ne isplati da nas napadne.«

Digitized by Google

Branislav Ribar

Kompjuterski sindrom

U svom tehnološko-revolucionarnom »osvajačkom pohodu« kompjuter — to savremeno »čudo« tehnike, »metafizička mašina« i »vještačka inteligencija«, kako ga naziva Šeri Terkli, vanredni profesor na Masačusetskom tehnološkom institutu (MIT) i autorka dviju u SAD vrlo zapaženih i čitanih knjiga o kompjuterskoj tehnici i njenoj društvenoj ulozi — *Psihoanalitička politika* i *Drugo ja* — svojom opsesivnom i fascinirajućom moći nije mogao zaobići čak ni one dijelove svijeta, gdje bi, još koliko juče, primjera radi, sasvim slučajan »susret« u bespuću sa jednom praznom bocom »Coca-Cole« (kao u bocvanskom filmu *Bogovi su pali na tjeme)* bio doživljen sa nepovjerenjem, religijskim strahopoštovanjem i polucivilizacijskom bojazni za vlastiti opstanak (istina, u »unutrašnjosti« takvih zemalja proces kompjuterizacije i primjena »čip-blagodeti« neće se, najvjerovatnije, još dugo osjećati, za razliku od gradskih centara gdje se već sada živi sa kompjuterom i uz njegovu višestranu pomoć). Ulazeći u treću tehnološku revoluciju svijet sve više postaje svjestan činjenice da se svako nepromišljeno odlaganje uskakanja u voz za ekonomičniju sutrašnjicu može ubrzo pokazati, najblaže rečeno, i neracionalnim i preskupim. Otuda i takva ekspanzija primjene kompjutera; nerijetko i uz nepotpunu provjeru svih strana i dometa njegovih mogućnosti; ponegdje i sa nevješto prikrivenom osnovnom motivacijom — najbitnije je ne zaostajati!

Digitized by Google

»Čip-ideologija« širi se nevjerovatnom brzinom. Širiće se, u to ne treba sumnjati, i dalje i još brže, zahvaljujući, prije svega, agresivnom optimizmu tehnološke mistike koja u intenzivnosti i ekstenzivnosti primjene kompjutera »vidi« samo blistavu budućnost čovječanstva i sveopšti društveni napredak, konačno nadvladavanje svih dosadašnjih istorijskih, klasnih i drugih neugodnosti. Tehnološki fetišizam (i ne samo tehnološki), kakav vlada danas u svijetu prema krhotini (a tako glasi doslovan prevod »čipa«), tom komadiću silicijeva kristala na kojem je utisnuto hiljade i hiljade raznih podataka, vjerovatno je bez presedana u novijoj istoriji. Čovječanstvo je uistinu zaslijepljeno, da ne kažemo opčinjeno i zatečeno, gotovo zdravorazumski nepojmljivim pogodnostima i prednostima sveopšte primjene mikroprocesora i omnipotencijom tog *»homo tehnologicusa«*.

Sva ona sporadična, katkad i (polu)ironična osporavanja svemoći kompjutera, kakva danas potiču prvenstveno od psihologa i sociologa i primjenjene nauke uopšte (zajednički im je imenitelj — *strah* za čovjeka budućnosti), u dubokoj su sjenci veleisticanih reklama kompjuterske sutrašnjice. Proizvođači »vještačkih inteligenata«, istovremeno, likuju. A kako i ne bi, kada im posao izvanredno »ide«. Kritiku »kompjuteromanije«, svjetske »čip-ideološke epidemije« ovi doživljavaju na svoj način — kao poziv za povećanje obima proizvodnje, jer je, eto, ponuda danas ipak manja od potražnje.

Tehnološki razvijeniji dio svijeta naprosto se utrkuje u tome ko će proizvesti što savršenijeg, svestranijeg i totalno nepogrešivog *»homo tehnologicusa«*. Nerazvijeni dio svijeta (a on je, dakako, prostraniji), pak, »hvatajući korak« sa savremenošću, neminovno i svjesno prihvata se nezavidne i perspektivno neizvjesne kolonijalne uloge radi plasmana složenih naučno-tehničkih novuma i izuma, čija efikasna primjena podrazumijeva mnogo štošta u čemu nerazvijeni oskudijevaju. Jugoslavija, koja već raspolaže računarima domaće proizvodnje, koja je u fazi stvaranja vlastite takozvane JUPAK-mreže, kao tehničkog preduslova za izgradnju jedinstvenog info-sistema u zemlji, svoj »ulazak« u svjetsku tehnološku revoluciju, očito, nije podredila isključivo osloncu na tuđu pamet. Naravno, uvozna komponenta je zastupljena, ali je to daleko od ovisnosti kolonijalnog tipa.

No ostavimo ovom prilikom po strani tehničko-revolucionarnu dimenziju računara. Pozabavimo se, nešto više, samim društvenim odnosom prema »čip-ideologiji«, sve uzavrelijim strastima i nemirima, pa i (ne)opravdanim strahovima izazvanima kompjuterskom »najezdom«. Svijet je nedavno bio gotovo preneražen »neočekivanim razvojem događaja« na britanskim ostrvima povodom pokušaja da se izvrše radikalne tehnološke promjene u tamošnjoj grafičkoj industriji. Ogorčenja i otpori nisu, razumije se, izraz tvrdokorne i isključive »odanosti« tradiciji vjernih Engleza. Nije u pitanju ni savremeni ludizam, mada ignorisanje te nove tehnike i štrajkovi u najvećim britanskim štamparskim ku-

Digitized by Google

ćama (koji su, kao što je poznato, okončani nekom vrstom kompromisa) upućuju na takve ocjene. Korijeni su, dakako, dublji, ali ne i nedokučivi. Da je u pitanju samo otpor novoj tehnologiji, to jest nečemu što je nepoznato, u praksi neprovjereno, objašnjenje bi se moglo naći i u ovim Marksovim riječima: »Našu svijest pritiska i konzervativna svijest naših predaka.«

Ali, ako, istovremeno uvođenje nove, savremenije tehnologije produkuje otpuštanje mnogobrojnih radnika s posla, stvaranje »industrijske rezervne armije« (sintagma F. Engelsa), ako ta ista tehnologija »sije« opravdan strah kod radnika za vlastitu budućnost i izaziva neizvjesnost u pogledu sudbine niza profesija (a toga ni novinari, publicisti i slične profesije očigledno, nisu »pošteđeni«), ako se kompjuterskoj »posluzi« (u našim uslovima to je, uglavnom, prekvalifikovana, dokvalifikovana, pa i priučena radna snaga) na samom startu njenog radnog angažovanja daje prednost (i do nivoa povlaštenosti na ljestvici socijalnih statusa) po svim osnovama u postojećoj tehnokratskoj strukturi i šire, nerijetko i nauštrb radne snage koja je tamo »zatečena«, onda je, sasvim je izvjesno, riječ o nečemu za što ne može biti opravdanja, marksističkog pogotovo.

»Izlagati«, danas, kompjuter javnoj »poroti« (po principu *»pro et contra«*) bilo bi besmisleno, da ne kažemo i destruktivno sa aspekta opšteg društvenog progresa. Uostalom, naše »za« kada je u pitanju kompjuterizacija diktirano je i potrebom za ravnopravnim uključivanjem (naravno i bez većeg kašnjenja) u međunarodnu podjelu rada. A to se nipošto ne smije gubiti iz vida.

Međutim, moramo se oslobađati onog već stereotipiziranog, gotovo mitskog odnosa prema svemoćnom računaru. Ili, kako to izvanredno rezonuje *Danko Plevnik* — autor knjige *Informacija je komunikacija*, koja je nedavno u izdanju RZ Centra društvenih djelatnosti SSOH izišla iz štampe (bez uobičajene pompe, prikaza ili okruglog stola u povodu objavljivanja, mada je po mnogo čemu jedinstvena u našoj informacijsko-komunikacijskoj literaturi): *»Prestanimo podržavati agitaciju da čekamo još čip kako bismo prešli put arkadijskog napretka.«* Autorov umjeren, nehvalospjevan odnos prema »neprikosnovenoj« »mehaničkoj pameti« najupečatljiviji je u njegovom odgovoru na pitanja: »Hoćemo li konačno prihvatiti taj čip?«: *»Nema sumnje! Ali kao tehnologiju bez preteće sirene reproideologizacije. Jer ni čip ni drugi ultraizumi još nisu nikakav izazov prema izazovima povjesnih iskustava.«* Inače, Plevnik ovom svojom knjigom (bolje reći knjižicom — ako je broj strana glavna »mjera«), neopterećen i nezaokupljen površnošću i formom, nego brigom za suštinu, duboko je zagrabio, kako to u predgovoru knjizi ističe dr Velimir Srića, »u tvrdi asfalt tehnokratsko-antropokratskih utopija i dilema«. Pažnje su i dužnog respekta vrijedna mnogobrojna pitanja — društveno aktuelna, provokativna, demistificirajuća, pa i sudbinska — kojima se autor bavi. Navedimo samo neka od njih: »Može li današnji manjak komunikacije sutra postati »višak« koji

Digitized by Google

vodi katastrofi? Nije li u ovom svijetu gdje nas *»svi žele informirati a nitko saslušati«* bitno ugrožen integritet ljudske individualnosti? (odgovor je u samom naslovu knjige — što će reći: informacija je isključivo međuodnos, interakcija, komunikacija...) Može li najsavršenija tehnologija osigurati ljudskost komuniciranog sadržaja? Nije problem u tome mogu li mašine misliti, već smiju li to činiti? U kojoj mjeri mašine smiju biti inteligentne, ako se i pod inteligencijom čovjeka, prema suvremenoj psihologiji, smatra sposobnost obrade informacija? U slučaju da se humanost određuje kao inteligencija *imaju li u budućnosti roboti pravo na klasnu borbu?«*

Da je u pitanju samo ljudska zaslijepljenost, »totemska« odanost »svemoćnom« *»homo tehnologicusu«*, odnosno da sva ljudska društva moraju preferirati komunikaciju, a ne kompjutersko-informacijsku izolaciju, da čovjek i dalje ostaje »mjerilo svih stvari« — u to nas mnogi dijelovi iz knjige *Informacija je komunikacija* snažno uvjeravaju. Naročito je ilustrativan i za navođenje gotovo nezaobilazan Plevnikov odgovor, pomalo duhovit i sa umjerenom ali nužnom dozom cinizma, na pitanje: »Da li bi Marks koristio kompjuter?«

— »Zacijelo! Ali ne kao znanstveni paravan za statističke vradžbine činjenica koje to nisu, već za elaboraciju temeljnih pitanja određenog društvenog napretka. Čip-ideologe on bi ipak najviše šokirao tvrdnjom da tehnologija ne pravi društvene sisteme. Kapitalizam nije započeo nekom revolucionarnom tehnologijom, nego novim načinom proizvodnje koja je preuzela ondašnju, konzervativnu, »feudalnu« tehnologiju... Da nije presudan stroj, već kapitalistički odnosi, može pročitati svatko tko to umije na više mjesta u *Kapitalu.* Kapitalistički odnosi usmjeruju djelovanje tehnoloških promjena, oni su zapravo taj »čip«. S druge strane, nema takva Marksovom rukom potpisana retka koji govori o tome da će tehnologija automatski odvesti u socijalizam.«

Umjesto bilo kakvog zaključka (a svaki bi, sam po sebi, bio više nego li jednostran), dodajmo ovim razmišljanjima i sljedeće: jesmo i moramo, u ime napretka prije svega, biti za primjenu kompjutera svuda gdje je to racionalno i društveno opravdano. Istovremeno, nema mjesta shvatanjima i tvrdnjama da kompjuterizacijom razrješavamo sve ovozemaljske probleme i dileme. Ne smijemo, pogotovo, naivno povjerovati marksističkim vulgarizacijama bliskim »ubjeđenjima« »kompjuteromana« da je upravo sa kompjuterom nastupila era »oslobođenja rada«, »predvečerje komunizma...« To bi, najkraće rezimirano, bila poruka i Plevnikove knjige koja je u tolikoj mjeri zaokupila našu pažnju.

Digitized by Google

Roj Medvedev: Oktobar 1917.

(problemi, karakteristike, ocene)

(»Rad«, Beograd, 1986)

Knjiga Roja Medvedeva *Oktobar 1917.* je osobito i kompleksno istraživanje događaja koji su se u Rusiji zbili 1917, prve godine sovjetske vlasti, a imali su najdublja značenja. Taj složeni sadržaj knjige može se pročitati i u samim naslovima četiri njena poglavlja: Da li je oktobarska revolucija bila neizbežan događaj?; Da li je oktobarska revolucija bila preuranjena?; Prvih sto dana posle oktobarske revolucije; Teško proleće 1918. godine. Posebnu vrednost knjige čini Predgovor pisan specijalno za jugoslovensko izdanje. U ovom predgovoru bliže se objašnjavaju mnogobrojne okolnosti rada na ovoj knjizi, pristup problemima, recepcija ove knjige na Zapadu i u Sovjetskom Savezu (knjiga Roja Medvedeva izdata je prvi put u SAD, a potom u nekim zemljama Zapadne Evrope i Japanu. Nije objavljena u SSSR-u).

Cilj i predmet svoje knjige Roj Medvedev određuje na prvi pogled veoma skromno. On, naime, uverava da ova knjiga ne izlaže ni »istoriju ni nekakvu opštu teoriju ruske revolucije 1917. godine«. On prosto hoće da analizuje samo neke događaje iz 1917. i prvu godinu boljševičke vlasti. Ovakvo određenje predmeta istraživanja on opravdava uveravanjem da su upravo događaji iz prve godine oktobarske revolucije »izuzetno značajni za razumevanje potonjeg razvoja Sovjetskog Saveza«. Zato ova knjiga ne izvodi neku celovitu teorijsku ili istorijsku analizu. Ovde je pre reč o jednoj istorijsko-činjeničko-hronološkoj retrospektivi i naporu da se sa-

Digitized by Google

gledaju najdublja epohalna značenja tih zbivanja. Da bi to postigao, autor je prinuđen da pregledno i opširno objašnjava genezu oktobarskih zbivanja, politiku boljševika i drugih partija, poziciju samodržavlja i, naročito, ekonomsku politiku boljševika u toku 1918. godine i osnove pojavljivanja kontrarevolucije na selu.

Ali bitno je reći da Medvedev, iako prevashodno iskazuje ambicije istoričara-istraživača, nastoji da svoje istraživanje utemelji u odgovorima na neka načelna teorijska pitanja. To su, najpre, pitanja o nužnosti i pravovremenosti, a potom i o spontanosti, odnosno organizovanosti oktobarske revolucije.

On prvo pokazuje da se događaji iz 1917. godine i celi kasniji razvoj SSSR-a ne mogu objašnjavati s pozicija primitivnog determinizma (uverenje da je Rusija početkom XX veka bila stecište svih osnovnih protivrečnosti imperijalizma, a time i središte svetskog revolucionarnog pokreta i najslabija karika u lancu imperijalizma). Ali iz ovog kritičkog upozorenja on neće izvući zaključak kako su i februarska i oktobarska revolucija bile preuranjene. Naprotiv. On odrešito tvrdi da je u Rusiji 1917. godine bilo dovoljno uslova (»pogonskog goriva«) za revoluciju. Štaviše, on ističe da nema preuranjenih revolucija.

Zatim on odgovara na pitanje: da li je oktobarska revolucija bila neizbežan događaj? O tome, kako je poznato, postoje različita shvatanja. Medvedev kritički analizuje te kontroverze i iznosi vlastiti stav. On nastoji da odbaci fatalističko-religioznu interpretaciju oktobarske revolucije, koja revoluciju, pojavu Lenjina i, kasnije, Staljina, ne posmatra istorijski, dakle i kao slučajnost, već kao proviđenje, sudbinu, dar neba Rusiji i čovečanstvu. On sam ne poriče opštu zakonitost i organski karakter ruske revolucije i njen veliki uticaj na sudbinu celog sveta u XX veku. Ali on dokazuje kako ni februarska, a ni oktobarska revolucija nisu bile neminovan događaj. Verovatnoću februarske revolucije i zbacivanja samodržavlja izazvali su neuspešno vođenje rata, nepopularnost rata u radničkim i seljačkim masama, produbljivanje privrednog rasula, previranja u redovima inteligencije i sitne buržoazije. Tu očiglednu mogućnost revolucije sagledali su čak i »kratkovidi monarhisti«. Rasulo u državnom vrhu ubrzalo je i olakšalo revoluciju. »Revolucija je postajala najverovatnija alternativa.« Počela je da »govori ulica«, demonstracije su prerastale u pobunu. Čak su mnogi propali rojalisti kasnije tvrdili da se u Rusiji zbio »neviđen prizor revolucije odozgo«. Carski režim nije imao na koga da se osloni. On pri tom navodi uveravanje Nikolaja Berđajeva da je monarhija pala sama, da je nije zbacila februarska revolucija. Niko je nije branio, nije imala pristalica. Berđajev misli da je u takvoj situaciji boljševizam bio jedini u stanju da se snađe, on je odgovarao masovnim instinktima i realnim odnosima. Boljševizam je, tvrdio je Berđajev, pobedio, jer je pronašao parole kojima je narod pristao da se pokorava.

Što se tiče oktobarske revolucije, Medvedev nalazi da ona nije bila samo rezultat nezadrživog i neizbežnog pokreta masa, niti samo rezultat aktivnosti boljševika već i aktivnosti niza partija i mnogobrojnih ljudi. »Ali glavnu ulogu u revoluciji 1917. godine odigrao je V. I. Lenjin čija je delatnost ostavila daleko veći trag u događajima XX veka nego Napoleonova delatnost u zbivanjima XIX veka.« Time Medvedev pobija teze o tome da je Lenjinu poklon istorije uručio »njegovo veličanstvo Slučaj«. Po svemu, po nizu nužnosti i slučajnosti, vidi se da oktobarska revolucija nije bila neminovan događaj, iako je više nego februarska predstavljala realizaciju jedne mogućne alternative mogućnog istorijskog razvoja Rusije. Tako će Medvedev zaključiti, na izgled, stereotipno, naime da je ovaj događaj, kao i svi istorijski događaji, predstavljao spoj nužnosti i slučajnosti.

Digitized by Google

Stav ruskih partija prema mogućnosti revolucije bio je veoma različit. Tim razlikama Medvedev posvećuje značajnu pažnju u knjizi. Menjševici i eseri nisu verovali ni u kakav socijalistički prevrat u Rusiji. Zato oni posle februarske revolucije nisu ni isticali parolu »Sva vlast sovjetima!« Oni su se plašili da preuzmu vlast. Zato su mase i počele da im okreću leđa. Medvedev je jednoznačan u oceni menjševika i esera: zbog doktrinerstva i nemoći, ove stranke nisu mogle da izreknu presudu istorije, koja se očigledno nametala. U godinama pre prvog svetskog rata Trocki je prema mogućnostima revolucije imao neodlučan stav. Ali kasnije ni u emigraciji nije pisao da su februarska i oktobarska revolucija bile preuranjene. On ih je smatrao blagovremenima, ali samo kao prvu etapu svetske revolucije. Boljševici i Lenjin su znali da u Rusiji ne postoji maksimum objektivnih i subjektivnih uslova koji bi u Rusiji sasvim opravdavali borbu za socijalizam. Zato Lenjin i nije do detalja slikao ekonomski program boljševika posle preuzimanja vlasti. Upravo taj realistični prilaz boljševika ekonomskim problemima bio je, prema Medvedevu, jedan od značajnijih činilaca njihovog uspeha u Oktobru.

Medvedev razmatra i dileme oko odnosa spontanosti i organizovanosti akcija masa 1917. godine. Njegov je nalaz sledeći: februarska revolucija bila je, u osnovi, spontana, a oktobarska, u osnovi, organizovana. On ovo objašnjava stvarnim razlikama u situacijama. Prva je sprovedena u okolnostima u kojima nije bilo osnovnih demokratskih sloboda, a druga u vreme kad su političke partije delovale legalno. Zato on misli da je istina o spontanosti i organizovanosti »negde na sredini«. Ali on smatra da se može reći da je oktobarska revolucija bila prva revolucija u kojoj faktor spontanosti nije imao presudan uticaj. Međutim, on upozorava da se iz činjenice da je bila organizovana ne bi moglo zaključiti da je bila »intelektualno-birokratska«.

Zato se prikaz ovih opštih pitanja revolucije u Rusiji i geneze revolucije može završiti stavom da oktobarska revolucija nije bila preuranjena. To je važan stav ove knjige. Drugi važan stav je vezan za prikaz i osnov dalje analize. Oktobarska revolucija nije bila preuranjena..., ali su boljševici u prvim godinama svoje vladavine doneli niz (ekonomskih) mera koje su ugrozile samu revoluciju.

Drugi deo knjige analizuje prvih sto dana sovjetske vlasti i teško proleće 1918. U ovim poglavljima nalaze se bitni kritički stavovi Roja Medvedeva.

On, najpre, beleži da su mase u početku svoje simpatije poklonile sovjetima. Sovjeti su im bili bliski, a Ustavotvorna skupština im se činila dalekom. Boljševici se nisu odricali Ustavotvorne skupštine. Na toj osnovi su preuzeli vlast i imali većinu u prvom Sovjetu narodnih komesara. U toku revolucije sovjetska vlast je donela niz mera, koje su u početku bile prihvaćene. Medvedev misli da u Rusiji 1917. godine niko nije želeo masovni građanski rat, a on se ipak zbio i time su mnogi počeli da zastrašuju narod.

Agrarnom revolucijom seljaci su dobili zemlju, i to od boljševika. To je pomoglo da ojača uticaj boljševika na selu. Ali tada su boljševici nestrpljivo nastavljali s merama konfiskacije i zabrane trgovine. Time su izazvali nezadovoljstvo nekih slojeva i razorili značajne proizvodne snage na ruskom selu. Počelo je jačanje opozicije i sabotaže. Boljševici su počeli da osnivaju specijalne odrede za borbu protiv kontrarevolucije (»Čeka« s Đeržinskim na čelu). Sve to Medvedev označava kao nesposobnost boljševika da učine socijalni kompromis (na primer, prihvatanje slobodne trgovine). Da su tako postupili, oni bi se, po Medvedevu, spasli mnogih briga. On čak misli da Lenjin nije nakon revolucije hladnokrvno i trezveno procenio ekonomsku situaciju u Rusiji. Sve stranke istupile su protiv eko-

Digitized by Google

nomskih mera, čak i levi eseri. Boljševici su počeli da gube poverenje masa i drugih partija. Politika rekvizicije i konfiskacije izazvala je na selu protest i opštu neposlušnost. »Cela zemlja, pa i boljševici, živela je nasuprot boljševičkim dekretima.« Seljaci su počeli da odgovaraju na vanredne mere. Organizovan je niz pobuna.

Medvedev misli da su boljševici 1918. godine imali šansu da počnu NEP (novu ekonomsku politiku), ali su oni uporno insistirali na »crvenogardejskom napadu na kapital«. Taj put on definiše kao »na žalost«, rezultat izvesne »vrtoglavice od uspeha«, neiskustva, neznanja, preuveličavanja uloge subjektivnih činilaca.

U greške boljševika Medvedev ubraja i raspuštanje Ustavotvorne skupštine. Antiboljševička borba u 1918. godini počela je da se vodi i pod parolom odbrane Ustavotvorne skupštine.

U ovoj knjizi, međutim, Medvedev kritikuje, pre svega, ekonomske mere boljševika. Te greške su, po njemu, i rezultat robovanja doktrini. On misli da 1918. godine boljševici nisu uspeli da pronađu ni ekonomsko ni političko rešenje za probleme koji su se njima nametnuli. Prosto rečeno, NEP je zakasnio, i zato je istorija SSSR-a krenula drugim, komplikovanim putem. To bi se moglo definisati kao temeljno stanovište proizašlo iz analize prve godine sovjetske vlasti.

Ova knjiga posebno se bavi istorijskom ulogom boljševika i Lenjina.

Slika o Lenjinu i boljševicima načelno uvažava i pretpostavlja istorijsko epohalno nastupanje Lenjina i boljševika. To je jedan od razloga što je na Zapadu Medvedevu primećeno da ne detronizuje Lenjina. I stvarno, nasuprot uobičajenim tezama o harizmi, Medvedev misli da Lenjin nije bio zaokupljen vlašću. On je bio opsednut idejom socijalizma, i to fanatično, ali je tu problem njegove ličnosti trećerazredan. On takođe uverava da bi Lenjin, da je živeo duže, razvoj SSSR-a usmerio u drugom pravcu. On Lenjina ne čini odgovornim za ono što se događalo posle njega, iako zna da se Lenjin ne može osloboditi odgovornosti za neke tendencije u revoluciji.

* * *

Objektivna analiza knjige Roja Medvedeva lako će pokazati da je ovde učinjen napor da se izgradi objektivna i izmijansirana slika stvarnih zbivanja u pripremi, toku i prvoj godini posle revolucije. Taj napor Medvedev čini samosvesno i zbog toga se, u stvari, obraća sovjetskim čitaocima. On, uprkos svoj kritičnosti prema zvaničnoj sovjetskoj istoriografiji, uverava da će, u krajnjoj liniji, tek sovjetski istoričari moći da izvrše najvažnije zadatke u stvaranju slike o 1917, koja će biti najbliža istini.

U Predgovoru za ovu knjigu Medvedev objašnjava bliže neke svoje teze i odbija niz prigovora koje mu upućuju kritičari sa Zapada. Zato Predgovor za jugoslovensko izdanje predstavlja posebnu vrednost ove knjige i zbog toga što olakšava njeno čitanje i razumevanje.

Ovde Medvedev pojašnjava i svoju ličnu poziciju i razloge zašto u istorijskim analizama ne detronizuje Lenjina i boljševike. On sebe smatra »nezavisnim socijalistom«, a uverava da je knjigu pisao sa socijalističkih i marksističkih pozicija. Njegov lični stav najbolje se potvrđuje u njegovoj ljudskoj ispovesti: »Da sam 1917. godine bio zreo čovek, sigurno bih učestvovao u revoluciji, i to na strani boljševika.«

Treba reći i to da Medvedev, uprkos svoj kritičnosti, duboko razume i oseća velike nade koje je pobudila revolucija, pa je spreman i da prašta u ime tih nada. On je socijalist bar po tome što gaji nadu u revoluciju i što je se ne plaši. Skepticizam koji on ispoljava — to je skepticizam samostalnog socijaliste.

Kako on važi i kao disident, trebalo bi reći i to da on nikako ne previđa stvarne neugodne činjenice, ali ih kao naučnik smešta u istorijski okvir. »Naša zemlja i narodi SSSR-a doživeli su

Digitized by Google

posle 1917. godine izuzetno teško iskušenje, ali ta činjenica ne pobija okolnost da su ruski socijaldemokrati s početka XX veka, među kojima i Lenjin, imali najplemenitije naume i dobre namere.« Medvedev zna i to da bi bilo pogrešno tvrditi da su izvorni i najlepši ideali oktobarske revolucije ostvareni tokom narednih šezdeset godina. Ali on misli da bi isto tako bilo pogrešno reći i to da su najlepši ideali ove revolucije zaboravljeni. On posebno ukazuje na velike promene koje su se zbile u ekonomskoj i socijalnoj sferi. U najbitnije rezultate oktobarske revolucije on ubraja to što je ona sprečila da se Rusija raspadne kao višenacionalna država, što bi se, po njemu, sigurno dogodilo da se ostalo samo na februarskoj revoluciji.

Najzad, valja istaći da Roj Medvedev, kao ortodoksni, pa makar i »nezavisni socijalista«, zna da sve deformacije i mane socijalističkih sistema još ne dokazuju da je socijalizam pogrešan i kao socijalno-ekonomski sistem i kao koncepcija društvene misli.

Ratko Nešković

Ernest Bloch: Ateizam u kršćanstvu

(»Naprijed«, Zagreb, 1986)

Ne za mali broj čitatelja upravo prevedeno djelo E. Blocha *Ateizam u kršćanstvu* zaslužuje osobitu pozornost. Kod nas (iako ne samo kod nas) o problemu filozofije—religije nema mnogo radova. Međutim, zaslužuje pažnju promišljanje prof. B. Bošnjaka koji religiju promatra u okviru filozofsko-racionalnog kontinuiteta povijesnog mišljenja. Čak kad se i površno pogledaju filozofski tekstovi prof. Bošnjaka vidljiva je filozofska kritička karakteristika, koja, temeljnije promotrena, umnogome pogađa cjelokupan opus filozofskog promišljanja odnosa filozofija—religija. Sada je prijevod Blochovog djela *Ateizam u kršćanstvu* privukao pažnju (otvorio diskusije), a mnogim marksistima je to osvježenje u načinu mišljenja. Isto djelo zabrinulo je mnoge nemarksističke mislioce (na Zapadu prije gotovo dvadeset godina) filozofije i teologije. U knjizi, o kojoj je ovde riječ, E. Bloch s pozicije filozofske marksističke kritičke religije pokušava da iz mističkog sagleda realitet koji je prenesen kao želja i mogućnost. Bloch promatra *Bibliju* kao izraz različitih socijalnih tendencija. On misli da je zadatak filozofije da u pristupu religiji pojedine kategorije religije treba da se decentraliziraju i da se »prevedu« na jezik života običnih ljudi.

Za mogućnost rasprave o kršćanstvu, kako to Bloch kaže, potrebno je »čitati *Bibliju* analitički, štoviše detektivski« (str. 14). S obzirom na taj detektivski način čitanja, a onda i pisanja, ističe se osobita vrijednost knjige, gdje je stalno izražena problematičnost odnosa htijenja i realiteta. Stoga Bloch tvrdi da *Bibliju* treba čitati pod vidom njene »historije hereza, koje su izvršile snažan utjecaj na povijesno zbivanje«. Bloch je postavio problem ateizma u kršćanstvu, kako je i djelo naslovljeno.

Kako je to moguće, ako postoji ateizam, što je onda još ostalo od religije i načina ispoljavanja? Iz Blochovog odgovora vidi se jasan put, jer religiozna forma ne isključuje socijalni protest. Tako Bloch dolazi do teze o tome da »samo ateist može biti dobar kršćanin, a isto tako samo kršćanin može biti dobar ateist, kako bi se inače Sin čovječji mogao nazvati jednakim Bogu« (str. 14).

Blochu je cilj kritika *Biblije* radi toga da se filozofija oslobodi transcendencije. Tu se onda javlja težnja ljudske nade »gdje je nada, tu je i religija« (str. 14). Naprotiv, iz ljudske nade, one povezane s boljim vremenom, proizlazi »najjača kritika protiv re-

Digitized by Google

-ligije kao represivne, regresivne povratne veze«.

Tako već u svima nama poznatom djelu E. Blocha, *Princip nada*, 1—3 (oko 1.700 strana), na prvoj stranici prve knjige Bloch proklamira: »odlučujuće je naučiti se nadanju«. Može li se učiti nadanju? Po Blochu, Marx je začetnik mišljenja o nadi, Lenjin je nastavljač, jer marksistička filozofija je filozofija budućnosti, pa, dakle, i filozofija budućnosti u prošlosti. Blochova je misao tu jasna i zaslužuje pažnju. Marxova je misao, po njemu, bitna misao budućnosti, napose to su snovi o boljem životu. Jer čovjek se vazda nada, ne samo kao dijete nego u svim fazama života, od »kolijevke do groba«. Ali, kaže Bloch, »mi učimo« i »čekati« (*Princip nada*, 1. knjiga, str. 23). Prema Blochu, u *Bibliji* treba otkriti socijalnu osnovu i tematiku, tek tada bi se došlo do revolucionarnog kršćanstva, koje bi moglo surađivati s marksizmom. Interpretirajući *Bibliju*, Bloch postavlja pitanje i tvrdi: »crkveni bog pripada klasnom društvu«. U našem prijevodu *Biblije* (preveo Đ. Daničić), I knjiga Mojsijeva, 31 redak, kaže se da je bog sve dobro stvorio. Otkud onda mit o buntu? Feuerbach smatra religiju iskazom čovjekovih želja, ali se u religiji čovjek razdvaja, jednom se postavlja kao ograničeni individuum, a u drugoj situaciji kao neograničeni. Feuerbach dalje tvrdi da su viša bića samo produkt čovjekove fantazije.

Može li se kroz religiju misliti budućnost? Odgovor je jasan, takve religije, a ni filozofije nema, jer mišljenje o budućnosti nije izraženo kao znanje, nego filozofija misli budućnost kao da misli sadašnjost koja u sebi sadrži i prošlost. Smisao Bloch vidi u takvoj filozofiji u kojoj »neće više biti ni tuđice ni zablude«. A tu je upravo marksistička filozofija kao zbilja. Iako je u DDR bilo prigovora upućenih E. Blochu na njegovu filozofiju, na njezin »religijski karakter«, to je bilo bezvrijedno, jer nije vrijednost filozofije samo interpretirati i ponavljati ono što je već rečeno. Citirati može svatko i svakoga. »Biti marksist, znači (napominje B. Bošnjak u svojoj knjizi *Filozofija i povijest*, str. 192) s tla principa filozofije marksizma eksplicirati postojeće ideje, dakle biti stalno s njima u dijalogu.«

To što Bloch poduzima u kritici *Biblije* ima bitno filozofsko tumačenje, i to u pravom smislu. On pristupa *Bibliji* kao tekstu u kojemu su izražene društvene, političke, a onda i idejne proturječnosti tadašnjeg društvenog zbivanja. U svojoj knjizi: *Ateizam u kršćanstvu* E. Bloch prati literaturu: grčku filozofiju, srednjovjekovnu, kao i suvremenu filozofiju s osloncem na Hegela, a osobito K. Marxa. Po uzoru na Origena (165/166. godine n.e.), Bloch postavlja ponovno pitanje kako je moguće izvršiti podjelu vjerovanja na: tijelo, dušu i duh? Origen je smisao *Svetoga pisma* shvatio trojako: semantički, psihički i pneumatički. Tako je Origen (a što Bloch ne ispušta da komentira) mnoga mjesta *Svetoga pisma* koncentrirao kao figure, simbole i parabole. Bloch se, isto tako, ne miri sa gotovom datošću: »sin božji« je »sin čovječji«. Sin čovječji, znači, najzad, sin nebeskog pračovjeka božanskog Adama. U posredovanju čovjeka kao pojedinca i boga Bloch opet, osvrćući se na Origena, pita za mjesto i ulogu »Svetoga duha« — koja mu je uloga? Odgovoriti iz pozicije filozofije moguće je uz pretpostavku da je riječ o duhu vremena u kojemu se misli i djeluje.

U kontinuitetu mišljenja i djelovanja ne može se vraćati na jedno mjesto, na takozvano »sad«, nego je stalno izražena teorija i praksa. Stoga Bloch zasniva svoju ideju na temelju znanja, a ne na bazi vjerovanja. Vjerovanje u iluzije je strano marksizmu i marksističkim misliocima, a socijalističko društvo »mora razvijati takvu praksu da onemogući svaki nehumani odnos prema čovjeku« (B. Bošnjak, *Religija i društvo*, str. 14).

Blochov pristup problematskom kompleksu, o kojem je ri-

Digitized by Google

ječ, izveden posredstvom razmatranja filozofije od filozofije-religije, često preplitanje, ali i rasplitanje, upućuje na pojedinačnost i pojedinca u društvenom kontekstu. Oslanjajući se na osobnost, »takva perspektiva ne zahtijeva slavopojke, nego: ovako hoću ja i vjerujem Sebi od sada i svojem pothvatu« (str. 264). Time je cilj vidljiv kao program, a način tog ostvarivanja mora u sebi imati ljudski smisao i odnos. Bloch analitički prati biblijske tekstove i tako dolazi do određenih još nefundiranih formulacija, čak iste primjere izvodi po nekoliko puta, ali kršćanstvo se odupire (u svojim začecima) starom Egiptu i kulturi Antike koji su u mitologiju uveli mnoge bogove. Kršćanstvo se utemeljilo na jednom božanstvu, »Jahve«, što je ujedno odgovor mitologiji. To potvrđuje i prvi kritičar s tla ranije filozofske tradicije, filozof platoničar Kelsos (II stoljeće n. e.), gdje se vidi da je filozofija upozoravala na to da kršćansko vjerovanje ne treba prihvatiti, jer je to sve falsificirana slika svijeta. Ako se ostane na misaonom tragu Kelsosa, pa i stoga postavi pitanje sad (a zašto ne?) — koja je kršćanska sekta objavila istinu? I sama sadašnjost zahtijeva odgovore: kršćanske zajednice danas i njihova različitost u vjerovanju početnog i konačnog. Može li se danas tražiti prvo mišljenje kršćanskog? U posljednjem poglavlju svoje knjige Bloch nastavlja ispitivanje razine filozofije nadanja, ostajući pri tome u veoma širokoj interpretaciji, koja upozorava na potrebu točnoga odvajanja »dvaju dijelova, crkve i partije«, gdje »posreduje samo dijalog« (str. 239).

Dalje Bloch razmatra historijsko-teorijsko, povijesno-socijalno suodnošenje u kršćanskom mišljenju, gdje prati problem mišljenja od »proročkih« zapisa pa do svog vremena. Tako Blochovi primjeri, koje nalazi u *Bibliji*, pokazuju historijske ostatke izraza i htijenja, mišljenja i protesta protiv raznih nevolja, nasilja i nepravdi. Religijski pisci sastavili su cjelinu od različitih dijelova, koji su bili pod različitim utjecajima.

Tako je crkveni »otac« Augustin (prije primanja kršćanstva) *Bibliju* doživljavao odbojno, zbog stila i jezika kojim je pisana. On je to kao profesor retorike dobro osjetio. Poslije minule mladosti mijenja se shvaćanje, pa i ukus, te se prijašnje odbojnosti (njemu) više nisu činile tako velike. Bloch stoji na poziciji da je u religiji stalno izražen strah, s tezom da je krajnja potreba da »se ukine strah« (str. 240).

U Blochovom djelu razmatra se pitanje biblijske tvrdnje: »zašto je bog postao čovjek?« Tu Bloch ne traži temeljit odgovor, nego otvara nova pitanja, zašto Isus sebi daje dva imena, prvo »čovječji sin« i zatim »Gospod«. Tu Bloch ističe socijalnu funkciju prvog termina. S tezom da je lik »čovječjeg sina« ostao kod siromašnih (ne razmatra se da li siromašnih duhom ili socijalno).

Zatim Bloch citira svoj tekst *Princip nada* (1959), gdje piše: »Istina božanskog ideala jedino je utopija kraljeva. Za tu je utopiju upravo pretpostavka da ne ostane neki bog u umu, jer ga ondje ionako nema, niti ga je bilo« (str. 165).

Bloch poima ateizam kao oslobođenje od svega izvanjskog, tako da je »ateizam prvi donio uklanjanje nepozvana straha, štetna mračnjaštva« (str. 247). Tako se E. Bloch pridružuje mnogima u borbi protiv dokazivanja boga iz postojanja svijeta, jasno je da je tradicionalna dogma donesena, ali njeni zahtjevi stalno stoje na pokušaju rekonstrukcije.

Stoga je stalan zahtjev da ne treba nikada prestati proučavati onu nauku koja čovjeka »ponižava, porobljuje, prezire«.

Blochovo djelo vrši snažan utjecaj na centralnu moć kritike. Riječ je, dakle, o značajnom filozofskom djelu koje u raspravljanju filozofije-religije ne može biti zaobiđeno.

Šime Mršić

Digitized by Google

Ivan Šijaković: Radnički pokret poslije '86.

zapadnoevropsko iskustvo

(Ekonomski fakultet, Banja Luka, 1986)

U okviru mnogih i veoma kompleksnih fenomena savremenog čovečanstva, najznačajniji društveni tokovi, procesi i pojave uopšte javljaju se i razvijaju pod uticajem temeljnih protivrečnosti u razvoju ljudskog društva nakon završetka drugog svetskog rata. Te protivrečnosti (ekonomske, ideološke, političke, kulturne, moralne i uopšte civilizacijske) rezultat su, u svojoj najdubljoj osnovi, polarizacije društvenih snaga na kapitalističke i socijalističke. A osnovna društvena grupa preko koje, bolje reći kroz koju se prelamaju te protivrečnosti, i koja ih izražava u svome životu, organizovanju i delovanju jeste — radnička klasa. To je populacija koja, više ili manje uspešno, okuplja i mobiliše ostale progresivne snage za borbu protiv suprotstavljene, kapitalističke, klase i svih institucija kapitalističkog društva. Savremena radnička klasa čini to i stihijno i organizovano (preko svojih političkih partija). Pri tom je posebno značajan, možda i presudan, njen uspeh u uspostavljanju saradnje i pridobijanju modernih društvenih pokreta. U svakom slučaju, analizom razvoja radničkog pokreta dolazi se do suštinskih saznanja o razvoju savremenog društva. Pri tom je neophodno da se uslovi, načini, rezultati u razvoju tog pokreta stavljaju u odgovarajući društveni kontekst, prvenstveno u kontekst borbe za ukidanje kapitalizma i razvoj socijalizma.

Moglo bi se, s pravom reći, da je od ovih opštih premisa pošao i Ivan Šijaković u svojoj sociološkoj analizi razvoja radničkog pokreta u Zapadnoj Evropi nakon njegovog uspona krajem šezdesetih godina ovog veka.

Autor je, konkretnije rečeno, pošao od evidentne strukturalne krize kapitalizma i njegove orijentacije da iznalazi nove puteve, načine i sredstva svog održavanja. Posledica toga su novi, perfidniji, reklo bi se, i oblici pojačane eksploatacije radničke klase, koja je, sa svoje strane, primorana da iznalazi i gradi novu savremenu, novim uslovima primerenu strategiju i taktiku svoje borbe protiv najamnog rada, kapital-odnosa i svih konsekvenci koje iz toga proizlaze.

Ovo je posebno izraženo u industrijski najrazvijenijim zemljama (u Zapadnoj Evropi, Severnoj Americi, Japanu), što važi za ceo period razvoja nakon drugog svetskog rata. Međutim, tu su izrazito specifične zemlje Zapadne Evrope, sa svojim kapitalističkim sistemom i konstelacijom društvenih snaga i odnosa, a naročito sa polarizacijom snaga na socijalističke i kapitalističke, te sa novim društvenim pokretima, posebno studentskim. A u tim geografskim, društvenim i vremenskim određenjima najsnažnije su bila izražena društveno-politička previranja u Francuskoj — »vruće proleće 1968« i u Italiji — »žarka jesen 1969«.

Šijaković pravilno zapaža da je snažan talas u radničkom pokretu, kao i u pokretu (nemirima) širih društvenih masa — koji je zahvatio Zapadnu Evropu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ovog veka — bio od istorijskog značaja, jer je pokrenuo značajna pitanja socijalne (socijalističke) revolucije. Javio se veliki broj zahteva, prvenstveno radničke klase, za izmenom uslova u ključnim (proizvodnim) društvenim odnosima. Istovremeno, ti zahtevi se šire i na druge oblasti i zahvataju i druge društvene grupe, pa i najšire mase. To je unelo i neke značajne novine u radnički pokret u celini. Autor, s razlogom, ističe sledeće: osamostaljenje radničkih akcija i pojava takozvanih autonomnih pokreta, nezavisnih od radničkih partija i sindikata; stvaranje novih formi klasne borbe (»divlji štrajkovi«, nastavljanje proizvodnje, ali pod kontrolom radnika); zahtevi masa za učešćem u upravlja-

Digitized by Google

nju radničkim pokretom (konkretnim akcijama); povezivanje akcija u fabrici za inicijativama u društvu; pokretanje političkih partija iz letargije i institucionalnosti; prevazilaženje podvojenosti partija i sindikata.

S tim u vezi, Šijaković je sebi postavio zadatak da analizira »klasnu borbu radnika i pokret masa u zapadnoevropskim zemljama od kraja 60-ih do početka 80-ih godina, stavljajući akcenat na elemente socijalističke prakse nastale u snažnom zamahu radničkih borbi i na njihov odnos sa strateškom, političkom, organizacionom i ideološkom praksom tradicionalnih institucija radničkog pokreta (partije i sindikata)« (str. 10). Shodno tome, postavljene su i (hipo)teze:

»— Klasna borba radnika u razvijenim industrijskim društvima Zapada s kraja 60-ih i početka 70-ih godina dosegla je nove forme i sadržaj...

— Postoji značajan raskorak između zahtjeva radničke klase nastalih u radikalizovanoj klasnoj borbi i strategije njenih partija i sindikata u vrijeme snažnog talasa radničkih borbi...

— Razjedinjenost radničkog pokreta i dublja ekonomska kriza kapitalizma dva su osnovna uzroka koja su dovela (u drugoj polovini 70-ih godina) do brzog pada radikalizovane klasne borbe i zaustavljanja (u nekim elementima i potpunog poraza) nagovještene revolucionarne, asocijativne, socijalističke prakse radničke klase...

— Pokazati da li postoji uslovljenost i povezanost klasne borbe radničke klase i akcija novih društvenih pokreta (feminizam, pokret za mir, antinuklearni pokret, pokret studenata i omladine, ekološki pokret, pokret mladih za stvaranje kooperativnih djelatnosti).

— Čini se da je socijalistička alternativa, potpunija i sadržajnija, moguća u savremenom radničkom pokretu Zapada jedino ako se prednost dâ socijalnom pokretu u odnosu na uskopartijski politički interes.

— Novom usponu radničkog pokreta doprinijeće socijalističke i komunističke partije, sindikati i novi društveni pokreti, ukoliko svojom političkom, ideološkom i strateškom praksom budu stvarali program socijalističke alternative privlačan za mase...« (str. 10—11).

U cilju dokazivanja ovih postavki, autor je istraživanje postavio tako što je prvo analizirao odnos strukturalne krize kapitalizma i radničkih akcija, zatim prošireni horizont klasne borbe radnika, krizu tradicionalne strategije institucionalnog dela radničkog pokreta i puteve njegove transformacije, te konačno vezu između novih društvenih pokreta i radničkog pokreta. Iz takvog koncepta proizašla je studija (knjiga) koja ima četiri osnovna poglavlja i dodatke (Uvod, Zaključak, Rezime, Indeks imena). U svakom poglavlju problematika je raščlanjena sistematično i funkcionalno. Time je omogućeno da se iz veoma širokog obima i složenih pojava, sa obiljem specifičnosti u pojedinim zemljama, izdvoje bitni fenomeni za prezentiranje i analizu u cilju izvlačenja argumentovanih zaključaka. Sve je to postignuto ostvarivanjem uvida u relevantnu literaturu, značajna dela, prvenstveno stranih autora (Alvater, Amin, Botomor, Gorz, Habermas, Lefevr, Marks, Mandel, Terborn, Turen), ali i naših (Vukašin Pavlović, Zoran Vidaković, Branko Pribićević).

Osnovni zaključci svode se na to da je klasna borba radnika i širih masa navedenih godina pokazala da nije sasvim oslabila revolucionarnost radničke klase, te da ova klasa nije integrisana u savremeni kapitalizam. Najvredniji rezultat te borbe, smatra autor, jeste zahtev radnika za većim učešćem u upravljanju radničkim pokretom, što on naziva *samoupravljanjem u klasnoj borbi* i začecima radničke asocijacije (one istinske a ne institucionalne), a ceo taj proces i tok određuje kao *autonomni radnički pokret*.

Značaj radikalizovane klasne borbe šezdesetih i sedamdesetih

Digitized by Google

godina našeg veka je, dalje, u tome što je potvrđena neophodnost drugačijeg od tradicionalnog (i čvršćeg) povezivanja radnika, studenata i drugih masa u borbi protiv kapitalističkog sistema, te proširenja kruga subjekata socijalističke revolucije.

Analiza je pokazala i to da je radikalizovana klasna borba naišla na drastičan otpor ne samo poslodavaca nego i institucija kapitalističkog sistema (režima), na jednoj strani, te na neadekvatnu organizovanost i delovanje partija levice i sindikata, na drugoj. Akcija levice otupljivala je institucionalizovanost, birokratizovanost, reformizam, korumpiranost, razjedinjenost i drugo.

U daljoj eksplikaciji zaključaka Šijaković navodi i ostale uzroke oseke snažnog talasa klasne borbe u vremenu koje je istraživao: ekonomska i strukturalna kriza kapitalizma, strateški potezi vladajućih klasa posredstvom kojih se teret krize svaljuje na potčinjenu klasu, pad životnog standarda radnika, inflacija, nezaposlenost. Smatramo da je autor ovde nedorečen, ako ne i donekle protivrečan. Naime, ostalo je nejasno: kako (zašto) kriza kapitalizma i ugroženiji položaj radnika slabe revolucionarnost?! Ali to ukazuje i na izuzetnu kompleksnost teme kojom se autor bavio, kao i na otvaranje novih problema za nova (šira i dublja) istraživanja.

Uz već date pohvale dobrim stranama ovog dela, treba pomenuti i jezik i stil autora. Knjiga je napisana poprilično izgrađenim sociološkim jezikom (kategorijalnim aparatom), jezgrovitim stilom, uz navođenje stvarno obilnih podataka. Na ovako relativno malom prostoru (137 stranica) rečeno je mnogo. Naša sociološka literatura je ovom knjigom obogaćena.

Imajući u vidu osnovne sadržaje knjige, bilo bi veoma interesantno i važno (posebno za našu sociološku misao) testirati njenu recepciju u Zapadnoj Evropi.

Adam Ninković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

206177

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

U. C. BERKELEY LIBRARIES
C044736564

Digitized by Google